ספר
וואידיסלוו
סנדזישווו

ס פ ר

וואידיסלוו–
סנדזישווו

מפעל הועד הציבורי
של יוצאי
וואידיסלוו — סנדזישווו
בארץ ובתפוצות

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

סיון תשל"ט ת ל - א ב י ב יוני 1978

הועד למען "ספר הזכרון" וואידיסלוו — סנדזישווו

קאמיטעט פארן "יזכור־בוך" וואידיסלאוו — סנדזישווו

ישראל: גבריאל מורגנשטרן (יו"ר) ראובן רובינק; מיכאל הלוי; אפרים רובינק;
חנה־מלכה סנדלר; קופל ניימן; מנחם האראוויץ.

אויסלאנד: ברוך ישראלוויטש; זאב אלמר; חיים יאכימאביטש; אברהם קאראנא;
די ברידער בראון

המערכת: ג. מורגנשטרן, ר. רובינק, א. רובינק, מ. הלוי

העורך: מ. שוצמן

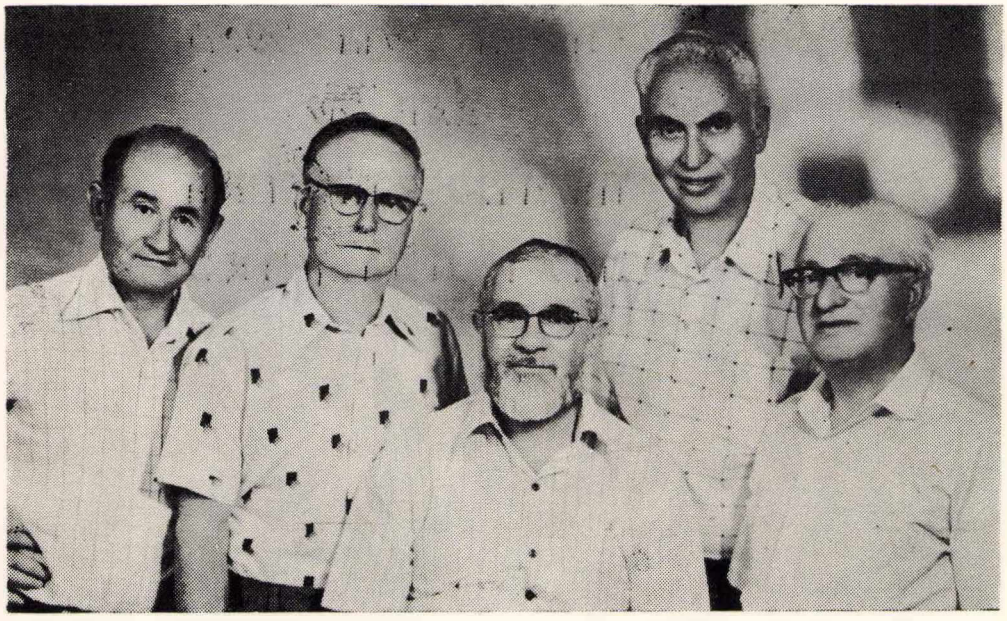

משמאל לימין: ר. רובינק, א. רובינק, ג. מורגנשטרן, פ. קורונה, מ. הלוי (סלוד)

ספר וואידיסלוו – סנדזישווו

ספר זכרון
של קהילת
וואידיסלוו - סנדזישווו

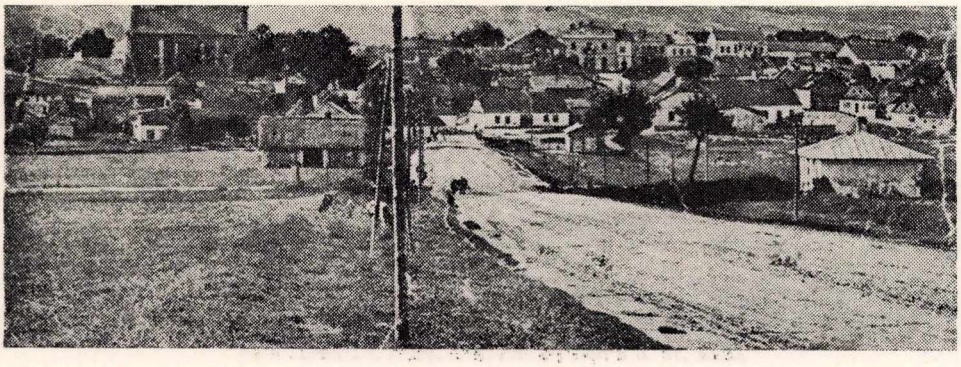

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

דפוס "בוסתי", י. ריזמן, ת"א, רח' עין־הקורא 6, טל. 32968

זכור
מצבת זכרון
בהר ציון
ירושלים
לקדושי עירנו
וואידיסלאב
(ע"י קילץ פולין)
שנשרפו ונהרגו
ע"י הנאצים ימ"ש
ערב יום כיפור התש"ב
השם ינקום דמם
תנצב"ה
מוציאים יוצאי
וואידיסלאב
בישראל ובגולה

תוכן העניינים – אינהאלט

לזכור לנצח 13
צום אייביקן אנדענק 16

שער: תולדות

מקורות יהדי וואידיסלוו — מ. מגן . . . 23
מפת וואידיסלוו 27
צו דער געשיכטע פון יידישן וואידיסלוו . . 34
סנדישוב — מנחם הורוביץ 40
התזכיר של המועצה הלאומית 43
היסטורישער פראגעבויגן 45
אנפנג 20טן יאהרהונדערט — מנחם האראוויץ . 47
סענדישעוו — מנחם האראוויץ 55
דער היסטאריישער בית עלמין אין וואאידיסלאוו
מ. האראוויץ 59

שער: חברה וציבור

פעילות חברתית־ציבורית — ראובן רובינעק . 63
געזעלשאפטליכע און פאליטישע טעטיקייט
ראובן רובינעק . 75
אגודת ישראל — גבריאל מורגנשטרן . . . 90
עלייתי ארצה — רבקה בכמאיר—כץ . . . 93
די ערשטע יידישע פאלקס־שול פאר מיידליך
מנחם האראוויץ . 94
„הנוער הציוני" אין אנפאנג 20טן יאהרהונדערט
מנחם האראוויץ . 97
די ציוניסטישע ארגאניזאציע — פייוול קאראנא . 99
די ערשטע צערטיפיקאטן — דב סקורצקי . . 102
אגודת ישראל — גבריאל מורגנשטרן . . . 104
די פאלקס־ביבליאטעק — ראובן רובינעק . . 106
מפעולות המזרחי בוואידיסלוו — דב"ש . . 108
חנה מלכה פאדט קיין ארץ־ישראל — ר. ר. . 110

שער: החיים הדתיים

החיים החרדיים — גבריאל מורגנשטרן . . 115
וואידיסלוו — מקור לפשיסחה — חנוך בן־צבי . 119
במרחבי חסידות חנצ'ין — מ. ה. . . . 121
הקלויז של חסידי חנצ'ין — די אלטע שול . 123
החיים הדתיים בעיר — גבריאל מורגנשטרן . 124
מוואידיסלוו — דרכים בחסידות — אהרן מרקוס . 125
והשכמת בית המדרש — מנחם האראוויץ . . 129
דאס אלכסנדער שטיבל און זיינע חסידים
אפרים רובינעק . 132
דער וואידיסלאווער „גאנג" אין חסידות . . 136

גערער חסידים באקן מצה שמורה — מנחם האָראָוויץ 142
כענצ׳ינער חסידים אין וואָידיסלוו — מנחם האָראָוויץ 144
צו דער מדרגה פון אמת — רבי שמחה בונים
דער וואָידיסלווער רעוואָליוצאָנער — מנשה אונגער 146
דאָס קליינע בית המדרש — מנחם האָראָוויץ . 153
דור דור ודורשיו — הרב יוסף ווינשטיין . . 155
רבניה האחרונים של וואָידיסלוו 156
פון יידישן שטייגער אין וואָידיסלוו — קלמן ישראלי 158
לא על הלחם לבדו — פרץ חסידא . . . 165
מססיפורי החסידים 168
אבותינו סיפרו — מ. ליפסון 170
איצילי חייט — פרץ חסידא 178
השולח פתקה לשמים — פרץ חסידא . . . 180
לא המתים יהללויה — מנחם הורוביץ . . . 184
מעשיות און לעגענדעס — ראובן רובינעק . . 186
עמך אין וואָכנטעג און יום־טובים
מנחם האָראָוויץ . 189
די אלטע שול — ר. רובינעק 195

שער: ז כ ר ו נ ו ת

וואָידיסלאווער זכרונות — גיטל גרינוואלד . . 201
בבית הורי — זאב אלמר 203
דער בולבול — קאָפל ניימאן 205
רשעת הצורר (שיר) — יששכר־דב חרמץ . . 207
אויף גאַסטראָלן — קלמן כענטשינסקי . . 209
זכרונות פון אַמאָל — משה טשינסקי 211
געווען אמאָל אַ שטעטל — קלמן ישראלי . . 213
דער ראבונעק — פייבל קאָראָנאַ . . . 214
חדרים און מלמדים — ר. רובינעק . . . 216
אויף דעם פריפיטשאָק ברענט אַ פייערל
מנחם האָראָוויץ . 217
וואָידיסלאַווער לערער — ר. ר. 220
הפיצול היה בעוכרינו — מיכאל הלוי . . . 221

שער: ד מ ו י ו ת

הרב ר׳ שבתי רפפורט 225
הרב אלעזר הכהן מוואָידיסלוו . . . 230
רבי צבי הירש־המגיד — הרב שמעון יעקב
הלוי גליקסברג . 233
רבקה הרבנית מפשיסחה 236
הרבי מפשיסחה יליד וואָידיסלוו
ד״ר צבי־מאיר רבינוביץ׳ . 237
עזריאל נתן פרענק — שרייבער און רעדאקטאָר
פון „הצפירה״ — מנחם האָראָוויץ . 241
ר׳ פנחס קאָראָנע — ראובן רובינעק . . . 243
ר׳ איטשע און ייטא קאָפלאָוויטש . . . 245
דער רויטער ליאון — מנחם האָראָוויץ . . . 247
דער העברעאישער לערער אראָנסקי — ר. ר. . 249
ר׳ בעריש בערגער — ראובן רובינעק . . 250
די רובינקעס — ר. ר. 252
די משפחה עלבוים — ר. ר. 254
די משפחה רייזמאן — מנחם האָראָוויץ . . 255
יצחק מאיר רייזמאן — ר.ר. 256
דוד האָפנונג — ביאָגראפישע שטריכן
ראובן רובינעק . 258
די געשטאלט פון ר׳ בונעם בעלפער
ראובן רובינעק . 258
עזריאל־נתן פרנק — ד״ר נ. גלבר . . . 264
ר׳ משה מאָנעלע ז״ל — ר. ר. 269

שער: ש ו א ה

שואת יהודי אירופה— ג. ה. 273
חורבן וואידיסלאוו — גבריאל מורגנשטרן . 280
לעבן און אומקום פון יידישן סנדישעוו
קאפל נייפאן . 287
דאָרף זיבן מדורים פון נאצישן גיהינום
דוד הערשליקאוויטש . 290
שטאַרקער פון שטאל — מושה צוקער . . 302
תחיית המתים באושוויץ — ג. מורגנשטרן . 304
אדורך דעם נאצישן קאשמאר — גוציע רובינעק . 310
יאדוויגא רודעצקא — צדקת אומות העולם
חיים יאכימאוויטש . 321
סטראָר און סאדיזם — ר. רובינעק . . . 326
אין די רייען פון פארטיזאנען — יצחק רובינעק . 328
בגיהינום על אדמות — משה ריזמן . . . 335
פון וואידיסלאוו ביז בוכנוואלד — ש. נוסנבאום . 336
טראגישע פראגמענטן פון עמק הבכה
אברהם גאסטפרייונד . 338
אין יענע בלוטיקע יאָרן — מנחם האראוויץ . 348
אלץ פארשניטן און פארטיליקט — זיסקינד קאראנא 358
דער בלוטיקער סך־הכל — הערשל לעווקאוויטש 359
ביום הכפורים חרב ביתנו 362
לא לשכוח — א. מ. רוזנברג 364
דאס אויסגעלאשענע ליכט — ראובן רובינעק . 369

שער: ה נ צ ח ו ת

הנצחות 375
רשימת הנספים 414

סוף דבר — כאן נתים מתינו — מ. הלוי . . 439

לזכור לנצח

ברגשי שכול ויתמות, בחרדת קודש וברוח נכאה, הננו מתייחדים עם זכרם של יקירינו הקדושים והטהורים שניספו בשואה הנוראה ומעלים כאן דברים להנצחת זכרם שלא ימוש מלבנו לעדי־עד. כמעט ארבעים שנה הננו שרויים כאותו דור המדבר בחווייה הטראגית והבלתי נשכחת, מאז שדרכו קלגסי המרצחים הנאציים ברחובות עירנו, כאשר מראם והתנהגותם בישרו את הפורענות הגדולה הממשמשת ובאה.

אז טרם ידענו שעם תכניות המלחמה והיומרות המסורפות לכיבוש העולם, הם נושאים עמם את גזר הדין האכזרי להשמדת עמנו. לא בפעם הראשונה עמדו יהודי וואידיסלוו אל מול פני סכנות, נגישות, רדיפות ואפילו פרעות (כפי שהוזכרו בספר זה — בקורות יהודי העיירה). אך בעבור זעם, שבו האנשים למקומם הטבעי ועשו כדי לרפא את הפצעים והמכאובים שגרמו ע"י שונאי ישראל בכל הדורות. לא כן בשואה הנאצית שלא ידעה תקדים כה נפשע ומזוע בכל תולדות המרטירולוגיה של עם ישראל. כאן חברו יחדיו כל הזדוני והמרושע של המוחות השטניים של החיות בדמות אדם, כדי לגזור כרת על עמנו ולבצע את הפשע המחריד תוך שימוש באמצעים המשוכללים ביותר. הלכו ורבו עבדיה, משרתי מלאך המוות — הפולקס־דויטשים. ההפולנים, הלוטישים, הליטאים והאוקראינים, שכגי היהודים מדורי־דורות ועשו יחד עם האשמדאי הנאצי, כדי להריץ את מכונת השטן של המרצחים, עד שבנגישות, רדיפות, התנכלויות והתעללויות, מחסור ורעב, הרג ורצח — הביאו את יהודי וואידיסלוו לדרכם האחרונה — לקרונות המוות של מחנות ההשמדה באושוויץ ובלז'ץ. תוך ימים מעטים קרסו תחתיהם חיי יישוב תוסס ומלא חיות ונכחדו כלא היו.

שם, על הנהרות מורגווה ומיז'וזה התמקמה עיירתנו וואידיסלוו, שם ישבו אבותינו מדורי דורות ומוו את חייהם מלאי המעש והעניין. שם הם טוו את שירת חייהם בתפילה ובקדושה, במלאכה וביצירה, בשמחה ובעצב.

היתה שם שרשרת זהב של לומדים וגאונים שפיארו את פני היישוב לדורותיו וכאלה ששמם הלך לפניהם בכל אתר ואתר, גדולי תורה וענקי רוח, שלומי אמוני ישראל מחד ויהודים „מכל ימות השנה" — מאידך; וכולם ביחד — נושמים חיים יהודיים מלאים, יהודים מכל גווני הקשת, יהודים מתמול שלשום, ויהודים בנוסח הדור החדש, עם בעיותיו התוססות והשקפותיו החדשות. קהילת וואידיסלוו המעתירה ששמה נודע בקהילות ישראל כמקור של תורה ויראה, על עברה המפואר ודמויותיה שאחדים מהם עלו לכותל המזרח של הצווייה היהודית, היו בה אבותינו ואמהותינו, אחינו ואחיותינו חיים תוססים ורבגוניים, עשירי מעש ורבי עניין.

שם על חופי הנהרות בנו וביצרו אבותינו נדבך על גבי נדבך את משכנותיהם — אהלי תורה ודעת, בינה ומוסר, תרבות ואמנות, עמל כפים, מסחר ומלאכה ותרמו את חלקם בכל תחומי החיים.

במשך דורות רבים, החל מהמאה הארבע־עשרה, כאשר הנסיך לאנצקורונסקי איפשר ליהודים להתיישב בעיירה שנעזבה ע"י הקלביניסטים, דרך ימים של גאות ושפל, מלחמות ופורענויות; שם רקמו המה את שירת חייהם בניגון של בינה ותפילה, ורחובותיה של העיירה היו הומים ציבור של עם רב הנוהר לבתי המדרש הגדול והקטן, וכן לשטיבלך של חסידי גור וחנצ'ין להתיחד עם קונם או לשנות את פרקם, לחדש מדי יום ביומו את ברכת ההדייה ולחזור מדי חודש בחודשו על תפיסתם — תחינתם — לחיים של שלום, של פרנסה, ברכה, אהבת תורה ויראת שמים.

ומבין התפילות הזכות אותן היו משטחים השכם והערב לפני בוראם, זו אף זו היו ממלמלים ביראה

ובכוונה — שתחויה עינינו בשובך לציון המשתלבת בתנופה בתוך כל שכבות הציבור ואף מוצאת את ביטויה רב ההשראה של צדיק גדול בישראל ומנהיג דגול שקרא לצאן מרעיתו לישב את ארץ ישראל וכאיש מופת הלך לפני המחנה ומגשים את ציוויו. התנועות והמפלגות מזה וקהל החסידים מזה, בתי המדרש — הגדול והקטן, בית ספר, תלמוד תורה, מוסדות צדקה, תרבות ופעילות קהילתית רב־גונית ועוד קניינים של ערכים שנוצרו וטופחו באהבה ובמסירות במשך דורות רבים. מאז התגבשותו של היישוב היהודי עוד במאה השלוש עשרה.

ואולם, התאכזר הגורל, ובמקום החיים התוססים, השאיפות והמעשים הטובים — באו הרס וחורבן, דיכוי והשפלה, באה סופת דמים, באה שואה איומה.

*

ובתוך המוני בית ישראל צעדו גם בני עירנו הקדושים והטהורים את המצעד העקוב מדם, דרך מדורי הגיהינום הנאצי עד לקיצם הטראגי.

שבעה מדורי גיהינום ועינויי תופת, רעב ומגיפות, הרג וחנק — בכל כלי משחית הסתערו עליהם הרוצחים — שליחי השטן.

*

חלפה עברה העלטה, השמים החלו מעט להתבהר, העמים המשועבדים והנדכאים נשמו לרווחה, שלל גווני הקשת שסימלו את קץ המבול, הסתמנו במרומי העמים המעונים. רק גוון אחד ויחיד בלט בחיוורונו המדהים — כמעט ולא נראה עוד...

העם היהודי השכול כלא היה, נכחד ונטחן עד דק...

רק מתי מעט התרוממו מתוך גל החורבות העצום וניסו לשאוב אויר לנשימת הקיום. ביניהם — אנשי וואידיסלוו, בודדים, גלמודים ומיותמים.

הם ניסו בציפורניהם להיאחז בכברת הקרקע שלא נשמטה מתחת לרגליהם, הם ואחרים, המעטים מבין „שארית הפליטה". אך לשווא, לא נשאר שריד וזכר,

ועדת הספר, מימין לשמאל: מיכאל הלוי (ס'וד), מנחם הורוביץ, קופל ביימן, חנה־מלכה סנדלר (רוזנברג), מורגנשטרן, פייוול קורונה ואפרים רובינק

אזכרה בהר הרצל בירושלים

כבו האורות בעיירה, כפי שביטא זאת בן עירנו באחד הפרקים המובאים בספר ולא נותר אלא הציווי הקדוש. לא, על חופי הנהר מורגווה לא יישמע עוד קולם של יהודי וואידיסלוו, לא קול שמחה ואף לא קול אבל, כי הקול נדם, הכל נאלם, נכרת ונעקר מן השורש עד תום.

כיצד נרצח כל העם הזה, בכמה זוועות ופלצות נתייסר, באלו עשרות מיתות משונות נכחד מן העולם, סופר מפי אודים מוצלים מאש ונרשם בדם לבם בספר הזכרון והקינה שלפנינו.

כמו כן, גרשמו פרקי גבורה נוראי הוד של אלה אשר התריסו כנגד הרשעות בגיא צלמוות, קרעו אשנב במחשכי עולם שבו לקו כל המאורות, הרהיבו עוז כנגד החיה הטורפת והתריסו כנגדה.

הם לחמו נואשות ביערות, בפרטיזנים — לא כדי לנצח, מפני שלכך לא היה כל סיכוי — אלא כדי להציל את כבוד עמנו המושפל.

על בודדים אלה שיצאו מאש התופת ואחרים שניצלו על פי הנס או בדרך מקרה הוטלה המשימה הקדושה לחרוט כאן ולהנציח את זכרה של הקהילה ואת זכרם של יקירינו הקדושים — ועשינו זאת בדחילו ורחימו ובחרדת קודש, למען יבואו בנינו אחרינו ויקראו מספר הזכרון בקול דממה דקה את קורות הימים הקודרים.

יהא חלקם של כל אלה שתרמו מזמנם, מירצם, ממונם וכוחם ראוי להערכה ותקונן בהם ההרגשה של מילוי חובה קדושה, לדורנו ולדורות הבאים — לעדי עד.

ועל כולם — יבורכו כל הפעילים היוזמים והתורמים שטרחו רבות ועשו כמיטב יכולתם להצלחת המשימה הקשה והגדולה.

ועדת הספר

צום אייביקן אנדענק

מיט א געפיל פון טרויער און פאריתומקייט, מיט א הייליקן ציטער און אָנגעבויגן אין דרייען, טוען מיר זיך געזינען מיט דעם אָנדענק פון אונדזערע טייערע ברידער און שוועסטער, הקדושים והטהורים, וועלכע זיינען טראגיש אומגעקומען אין דער שרעקליכער נאצישער קאטאסטראָפע. זייער אָנדענק וועט אויף עביק פארבלייבן אין אונדזערע הערצער.

כמעט פערציק יאָר זיינען מיר פארגריפן אזויווי דער דור המדבר אין דעם טרויריג־טראגישן טראומא זייט עס האָבן צום ערשטן מאָל געטראָטן די נאצישע חילות אין די גאסן פון אונדזער שטעטל. פונעם ערשטן אויגנבליק האָט שוין ארויסגעדרינגען דער מוראדיקער אייגדרוק, אז עס רוקט זיך אָן א שרעקליכע געפאר.

דעמלט האָט מען נאָך נישט געוויסט, אז צוזאמען מיט די מיליטעריש־מלחמהדיקע פלענער און טייוולאָנישע אמביציעס צו דעראָבערן די גאנצע וועלט, טראָגן זיי מיט זיך אויך דעם גרויזאמען טויט־אָרטייל פארן יידישן פאָלק.

נישט איינמאָל זיינען די יידן פון וואָידיסלאָוו, פונקט ווי די יידן אין אנדערע שטעט און שטעטלעך, אדורך פארשיידענע געפארן, פארפאָלגונגען, אונטערדריקונגען און אפילו פאָגראָמען (ווי עס ווערט אויך דערמאנט ווייטער אין דעם דאָזיקן בוך).

אָבער נאָכדעם ווי דאָס שטרויכלינג איז פאריבער, פלעג מען צוזאמענעמען דאָס ביסל אָרימקייט, אָפגעטרייסלט פון זיך דאָס פורענות, באווייזן די ווייענישן און אומגעקערט זיך צום פריערדיקן פלאַץ, אויסצוהיילן די ווונדן און אָנהויבן פונדאָסניי.

אָבער דאָסמאָל האָט די טראגעדיע דערגרייכט אזא מין

אזכרה אין יאָר 1977, געווידמעט דעם ארויסגעבן פון "יזכור־בוך"

בלוטיקן און רציחשן פארנעם ווי עס האָט נאָך קיינמאָל נישט פאסירט אין דער מענטשליכער געשיכטע. אפילו דאָס געפלאָגטע יידישע פאָלק האָט אין זיין לאנגן ייסורי־מדיקן מארטיראָלאָגישן וועג נאָך אזוינס קיינמאָל נישט בייגעלעבט.

אין דעם דאָזיקן פאל זיינען געקומען צום אויסדרוק די טיפסטע חיהשע אינסטינקטן פון די צווייפיסיקע נאצישע בעסטיעס, וועלכע האָבן באהעפט זייער טיילוואָנישן מח, סאדיסטישע ראפיניריקייט, גרוי אמקייט און די מאָדערנסטע טעכנישע מיטל, בכדי צו פארטיליקן אונדזער פאָלק.

אין דעם דאָזיקן בלוטיקן מאסאקר, אין שפיץ פון וועלכן עס זיינען געשטאנען די דייטשישע מערדער, האָבן זיך אויך מיטפאראנגאזשירט און טרויעריק בארימט די רוצחים פון שכניסדיקע פעלקער וועלכע האָבן צוזאמענגעלעבט מיט יידן דורות לאנג — די פאָלאקן, אוקראינער, ווייס־רוסן, ליטווישע, לעטישע און אזוי־גערופענע „פאָלקס־דויטשע" באנדיטן, וועלכע האָבן מיט געוואלדטאטן, טעראָר, הונגער, קראנקהייטן און פארפאלגונגען געבראכט די יידישע באפעלקערונג פון וואָידיסלאוו (ווי אויך אין אנדערע שטעט און שטעטלעך) צו זייער לעצטן וועג — אין די טויטן לאָגערן אויף פארניכטונג.

דאָרט, ביי די טייכן פון וואָידיסלאוו, זיינען געזעסן אונדזערע אבות־אבותינו פון דור צו דור און האָבן געשפינט זייער אייגנארטיג לעבן, זייערע טוגענד און קאָליר־פולע פארצווייגטע טעטיקייט, געצויגן דעם פאָדעם פון ווערטפולן שטייגער, א וועג פון לערנען און דאוונען, ארבעט און מיה, אין פרייליכע טעג פון יום טובים און טרויריקע טעג פון פאַרגאָנגענע געשעענישן.

עס האָט זיך דאָרט געצויגן אַ גאָלדענע קייט פון חכמים און גאונים, וועלכע האָבן געצירט מיט פראַכט און ערע דעם שם פון אונדזער שטעטל, פארזענליכקייטן וואָס זיינען געווען בארימט וויטאויס איבער די גרענעצן, גדולי תורה און גייסטיקע געשטאַלטן, שלומי אמוני ישראל און סתם יידן „פון א גאנץ יאָר" — אלע צוזאמען אָטמען אין זיך אריין אן עכט יידיש לעבן, יידן פון אלע שיכטן, יעדער מיט זיינע פראָבלעמען, מיט זיינע פארשיידנארטיקע איינשויאונגען אזויווי דער רעגנבויגן מיט זיינע בונטע קאָליר־, מיט זייערע אויפפאסונגען, שטרעבוגען און טרוימען.

דער יידישער יישוב אין וואָידיסלאוו איז געווען באוווסט ביז אין די ברייט ווייטע קהילות, אלס א קוואל פון תורה און פאָרכקייט, א שטעטעלע מיט א פרעכטיקער פארגאנ־גענהייט,אלס אן אָרט וועלכנס געוויסע געשטאלטן האָבן אפילו פארנומען דעם אויבן — אָן פון דער מזרח וואנט אין יידישן לעבן און וועזן.

דאָס איז געווען א שטעטל פול מיט לעבן, מיט א צאפלדיקן שפרודילדיקן פערמענטירן און שאפן. א גייסט־רייכע און שעפפערישע וויטקלעכקייט, וועלכע עס האָבן געשאפן און געבויעט אונדזערע טייערע יידן, שטעטישע היימלייט — פון דור צו דור, פון טאטן צום זון, דורכאויס דער גאנצער געשיכטע פון יידישן דאָזיין, זייט עס האָט זיך געגרינדעט דער יידישער יישוב.

דאָרט אויף די ברעגן פון די טייכעלעך — מרזשאווא און מאָרגאווא האָבן אונדזערע עלטערן און עלטערס עלטערן געבויעט א שיכט נאָך א שיכט, א ציגאלע נאָך א ציגאלע, אונדזערע רוימען פון וויסן, אהלי תורה ודעת, פארנופט און מאָראל, קונסט און קולטור, וועלקן פון אינדוסטרי און ווירטשאפט, האנדל און געווערקשאפט און האָבן בייגעטראָגן זייער געוואלדיקן בייטראג צו דער אלגעמיינער אנטוויקלונג.

אין פארלויף פון פיל דורות, אָנהויבנדיק פון פערצענטן יאָרהונדערט, ווען דער פירסט לאנצקאָראָנסקי האָט דער־לויבט די יידן זיך צו באזעצן אין וואָידיסלאוו, וועלכע איז פארלאָזט געוואָרן פון די קאלוואניסטן, דורך טעג פון דערהויבנקייט און אראָפנידערונג, מלחמות און שטרויר־לונגען, האָבן די יידן אלץ געצויגן דעם פאָדעם פון זייער עקזיסטענץ מיטן יידישן ניגון פון רינה און תפילה. און אזוי ארום, האָבן זיך די גאסן פון שטעטל פארפילט מיט א גרויסן ציבור וואָס שטראמט טאָג איין טאָג אויס אין די שילעכער, אין גרויסן און אין קליינעם בית המידרש, ווי אויך אין די שטעבלעך פון גער און תענטשין. דאָס איז געווען א שטאבילער שטראָם פון גלויביקע און ערלעכע יידן וואָס באגערן זיך מתייחד צו זיין מיטן בורא עולם, אָדער איבערחזרן א בלעטל גמרא מיט תוספות, צי גאָר אויסבעטן זיך א נייעם חודש מיט א גיטער בשורה פון היים של טובה, של ברכה, א לעבן פון געזונט און פרנסה! און צווישן די הייליקע תפילות וועלכע מען האָט געשעפט־שעט מיט כוונה אדער געריסן אין די הימלען, האָט זיך

אויך געהילכט דער אייביקער וונטש פון "תחזינה עינינו בשובך לציון" און „לציון עירך ברחמים תשוב". דאָס הייסט, אז גלייכצייטיק מיט דעם טראדיציאָנעלן שטראָם איז ארויפגעבראכט געוואָרן דער נאַציאָנאלער געדאנק פון באפרייאונג פון גלות. דאָ האָט זיך אויך אנטפלעקט און געבראכט געוואָרן צום בולטן אויסדרוק דער דאָזיקער געדאנק אין דער פראָקלאמאציע פון גערער רבי, וועלכער האָט גערופן עולה צו זיין קיין ארץ ישראל און ארום און ארום זיינען מיט א צערטליכער האנד געפלעגט געוואָרן פארשיידענע אנשטאלטן און אינסטיטוציעס פון געזעלשאפטליכן כאראקטער, פאר געגנזייטיקער הילף, פאר קהילישער טעטיקייט, פאר ברייט פארצווייגטע באדערפנישן.

ליידער, איז אָבער דער גורל פארגרויזאמט אין אנשטאט דעם שפרודלדיקן פולסיוון לעבן, איז געקומען חורבן און פארניכטונג, רעפרעסיעס, פארפאלגונגען, עס האָט זיך אָנגעוראָקט א בלוטיקער שטאָרם, א מבול, א שרעקליכע טראגעדיע וואָס די מענטשהייט האָט נאָך קיינמאָל נישט בייגעווינט.

צוזאמען מיט דער גאנצער יידישער באפעלקערונג אין די שטעט און שטעטלעך פון די אָקופירטע געביטן, האָבן אויך געשפאנט אונדזערע שטעטישע בערידער און שוועסטער, מאמעס און קינדער דורך דעם בלוטיקן וועג, דורך די זיבן מדורי גיהינום ביז צו דעם טראגישן סוף.

די פינצטערניש האָט אָנגעהויבן צו פונאנדערגיין, דער הימל האָט זיך גענומען אויסלייטערן, די אונטערדריקטע און פארשקלאפטע פעלקער וועלכע דער דייטשער יאָך האָט פארפייניקט, האָבן אָנגעהויבן לאנגזאם, לאנגזאם אויפצוואָטמען. דער קאליר־טער רעגנבויגן איז דערשינען איין אייניגיגע פארב איז געווען זייער בלייך, מ'האָט זי אויפן הימל אלס סימן אז דער מבול איז פאריבער. בלויז איין אייניקע פאַרב איז געווען זייער בלייך. מ'האָט זי גאָרנישט אָנגעזען... דאָס איז געווען דאָס אומגליקלעכע אויסגעשוחטענע יידישע פאָלק, וועלכעס איז צומאָלן געוואָרן אין דייטשן קאָשמאר אינגאנצן, קוים איבערגעלאָזט אָ קליינע שפאָר פון "שארית הפליטה".

בלויז איינציקע, עטליכע האָבן זיך אַרויסגעהויבן פון אונטער דעם הויפן פון רויאינער און האָבן געפרווט צו כאפן דעם אָטעם... צווישן זיי עטלכע וואָידיסלאָווער — איינזאמע, עלענטדע, פארימומטע.

זיי האָבן געפרווט מיט די נעגל זיך אָנהאלטן אין די קרעגן פון דעם שטיקעלע באָדן וועלכער איז נאָך נישט אנטרינען פון אונטער זייערע פיס, פונקט ווי עס האָבן געפרווט אנדערע איבערגעבליבענע רעשטלעך פון דער „שארית הפליטה", אָבער זייערע אָנטשרענגונגען זיינען געווען צוויעקסלאָז. עס איז נישט געבליבן נישט קיין שפור און נישט קיין זכר.

ר' שבתאי כהן, פון די בוילטסטע טויער, געשטאנען אין דער שפיץ פון וואָידיסלאָווער קאָמיטעט אין ישראל, און זיין פרוי.

עס איז אויסגעלאָשן דאָס ליכט פון שטעטל, ווי עס האָט געשריבן אונדזערס א לאנדסלייט אין דעם דאָזיקן בוך. עס איז בלויז געבליבן די הייליקע פליכט.

ניין, אויף די ברעגן פון די היימישע טייכן — מוזגאווא אוֹן מיעזשאווא וועט זיך מער נישט הערן דאָס וואָרט פון דעם וואָידיסלאָווער יידישן עולם, נישט קיין קלאנג פון פרייד און נישט קיין שאָרך פון טרויער, נישט קיין אויסגעשריי פון התפעלות און נישט קיין יידישער קרעכץ, ווייל אלעס איז פארשטימט געוואָרן, פארטיליגט, פארשניטן ביז צום וואָרצל!

*

וויאזוי איז דאָס גאנצע פאלק דערמאָרדעט געוואָרן, וואָס פאר א ייסורים עס האָט געהאט אויסצושטיין, מיט וועלכע גרויזאמע מעטאדן און בעסטיאלישע וועגן עס האָט דער בלוטיקער מאסאקער גבושעווען, ווערט דאָ דערציילט דורך די איבערגעבליבענע על פי טויזנטער נסים רעשטלעך פון עטליכע קוים זיך דעראטעוואטע שארית הפליטה.

אויך ווערט דאָ פארצייכנט די גבורה פון די יעניקע וועלכע האָבן זיך אקעגנגעשטעלט דעם גרויזאמען גע־שפענסט אין עמק הבכה, זיי האָבן געלייסטעט ווידער־שטאנד און האָבן אויפגעריסן א קליין פענצטערל אין דער טיפער פינצטערניש און האָבן געקעמפט מיט לייב און לעבן קעגן די נאַצישע חיות.

זיי האָבן געקעמפט פארביטערט — נישט צו זיגן, ווייל דאָס איז געווען נישט מעגלעך, נאָר צו ראטעווען דעם יידישן און מענטשליכן כבוד.

אָט אויף די עטליכע איבערגעבליבענע עדות איז ארויפ־געלעגט דורך דעם גורל די הייליקע פליכט צו דערציילן און אויסצוקריצן דעם זכר פון דער קהילה און פון די טייערע קדושים וועלכע זיינען אומגעקומען אויף קידוש השם.

מיר האָבן געגומען אויף זיך די וויכטיקע אויפגאבע באהבה און מיט א געפיל פון „איום ונורא", כדי אז די צוקונפטיקע דורות זאָלן לעזן און וויסן וואָס עס האָט פאסירט און אונדזער טראגישער עפאָקע. זיי וועלן דאָס לעזן פון ספר הזכרון בקול דממה דקה די געשיכטע פון שרעקליכן חורבן.

די יעניקע וועלכע האָבן געגומען אן אקטיוון אוֹן אינ־טענזיוון אָנטייל אין זאמלען מאטעריאל, פינאנציעלע, אָרגאניזאציאנעלע און אנדערע מיטלען כדי אויפצושטעלן אָט די גייסטיקע מצבה — קומט א טיפער ישר־כח!

תולדות

מ. מגן

מקורות יהודי וואידיסלוו

העיירה וואידיסלאוו — רקע כללי תולדות המקום

מבנה גיאוגרפי

בדברי ימיה השתייכה וואידיסלאוו חליפות לממלכות שונות — במקורה נכללה בממלכה הפולנית ואחרי כן — לסירוגין סופחה לרוסיה הצארית, לקיסרות האוסטרית ושוב לממלכה הפולנית.

במדינה הפולנית הוגדרה פעם כ־יישוב ופעם כעיר ונכללה מבחינה אדמיניסטרטיבית בתוך המחוז ינדז׳יב, אזור קרקוב, ואילו בעת השלטון הרוסי — בגוברניה של קילץ.

העיירה נמצאת במרחק של 20 וורסטים מינדז׳יוו וכ־7 מיל מהעיר קילץ והיא שוכנת על אם הדרך בין קילץ לקרקאו, בתוך עמק רחב ידים, בין שני יובלים — מוזגבה ומיז׳ווה, המתחברים ליד העיירה פבלוביצה ונופלים לתוך הנהר נידה.

במילון הגיאוגרפי אנו מוצאים תיאור מפורט של שני הפלגים שצוינו לעיל, לאמור: ממז׳ווה — או כפי שכונתה גם „סנדזישובקה" — מוצאה ליד הכפר מסטיז׳וב, פונה צפונה לז׳רנוביץ, זורמת לכיוון המזרחי במבואות קשלוב, סנדישוב, פבלוביצה, פונה לאחר מכן לכיוון דרום־מזרח, זורמת ליד פשילנצ׳קי, קונרי, ניגושלוויצה, סנדוביצה, ואחרי וורוצירוז׳ היא נכנסת לתוך האזור של פינצ׳וב. ליד מיכלוב סובבת לצפון וליד פבלוביצה לצד המערבי של פינצ׳וב נופלת לתוך הנידה.

יהודי וואידיסלוו בדרך לבית הכנסת

אורכו של הפלג — 42 וואַרסט ובמקורות היסטוריים מועלית הסברה שליד הנהר הזה התחולל הקרב המפורסם בין אנשי נסיכות קרקוב לבין מישק הזקן.

מוזגבה כונתה גם בשם וודזיסלוה — נחל קטן במחוז יגדז׳יוב מתחיל לזרום ליד הכפר סילץ ופונה לכיוון מזרח, דרך מירוניצה, וואַידיסלאַוו, פיוטרקוביצה, נווז׳יצה או ניגוסלביץ, מתמזגת עם נחל מיז׳ווה לאורכה — כ־13 וויורסט.

אוצרות טבעיים

הסביבה הגיאוגרפית של וואַידיסלאַוו משופעת באוצרות טבעיים של מירבצי גפרית וגבס שנוצלו לצורכי פנים וגם למטרות ייצוא. מלבד זה, מצויים שם יערות בשפע שהיוו מקור לפיתוח תעשיות־עזר כגון, מנסרות, חומרי בניין אדני מסילה לרכבות, מתקני בטיחות למכרות ועוד.

במסגרת ה„פרפיה״ של וואַידיסלאַוו בתחילת המאה התשע־עשרה נכללו המחוזות הבאים: בז׳זיה, סוינטניקי, דרובלין, לונו, סילץ, קלמנציצה, מירוניצה, פלומינצ׳יק וזילונקי.

השטח הכולל של העיירה השתרע על פני 4726 „מורגים״, מהם פלחה ומטעים — 2468 מורגים, מירעה — 152 מורגים, והשאר חולק בין המחוזות שצוינו לעיל.

★

שמה המקורי של העיירה היה וולדיסלוו Władysław שם פולני ידוע וכפי שמסתמכים המקורות מרמז השם על הקשר כלשהו עם המלך הפולני וולדיסלוו לוקיטק. ואולי היה הוא מייסדה של העיירה. מכל מקום, במרוצת השנים שונה שמה לוואַידיסלאַוו.

לפי גירסה אחת, מסופר כי המלך הפולני קזימיש הגדול בשובו בשנת 1370 מפשדבורג, בהרגישו שקיצו קרב, ערך ביום שלישי לחודש נובמבר אותה שנה צוואה, בה רשם בין היתר לטובת הבן זביגניב, וכן לאיש בשם פשדבור וגב׳ פקוסלבה — את העיירה וולודיסלוו (שמה הקודם של וואידיסלוו). מסמך שהעיד על תוכנה של הצוואה הזאת נשמר במשך שנים רבות במבצר פיסקוס־לינסקיפאך. כפי שמציינים המקורות, הסתבר לאחר מכן שהוא זוייף בכמה קטעים. לכן לא התממשה הצוואה ע״י צאצאיו של המלך גודוויג ורעיתו של המלך קזימיז׳ הגדול.

ואולם, גירסה אחרת מציינת, כי בשנת 1370 העניק המלך קזימיז׳ הגדול בצוואתו את העיר וואידיסלוו, עם הכפרים הסמוכים דווקא לשני אחים — מיקולאי ויאן, שהיו ידועים לאחר מכן בשם המשפחתי וואידיסלו — ומכאן גם שמה של העיירה. עוד מוסיפה גירסה זו, כי האחים שינו את שמם ונודעו לאחר מכן כמשפחת האצילים לאנצקורונסקי, אשר קנו להם זכויות רבות בתור לוחמים אמיצים למען המדינה — וכי העיירה הוענקה להם כאילו בתור הוקרה והערכה למעשי הגבורה שהצטיינו בהם.

מסופר גם כי אחד האחים (אולי הבוגר מביניהם) — יאן, גילה פעילות ציבורית רב־גוונית ובעירוב ימיו בנה מאחורי העיירה ארמון מפואר רב מידות עם משק גדול ומסודר.

בשנת 1551 המיר יאן לנצקורונסקי את דתו וצעדו זה חייב אותו כנראה למסור את הכנסיה הקתולית במקום לרשות הקלווינים. היה זה כמובן המוסד המרכזי בחיי האוכלוסיה שהצטיין בפאר מיוחד. המבנה היה עשוי לבנים כאשר גגו מכוסה פח ועליו כיפה מהודרת. מסביב לכנסיה היתה חומה ובתוכה שער ברזל. במרוצת השנים שיפצוה והתקינו בה פעמוניה.

העיירה וואידיסלוו שוכנת בעמק רחב ידים, בין שני יובלי מים — מורגבה ומיזווה אשר מתחברים ליד העיר פבלוכיץ ונופלים לתוך הנהר נידה.

לפני מלחמת העולם השנייה מנתה העיירה כארבע אלפים תושבים, ביניהם, שלושת אלפים יהודים, אשר היו למעשה את רוב מניין ורוב בניין של האוכלוסיה ואף הטביעו את חותמם על אורח החיים וההוויי הכללי של המקום.

כרגיל, ברישומי דברי הימים, במיוחד, לגבי העבר הרחוק זוכים רק מאורעות עזים לציון מיוחד, כמו זעזועים מדיניים וחברתיים המשנים סדרי עולם או פגעי טבע שעקבותיהם ניכרים לאורך ימים.

גם בקורות וואידיסלוו היו כבר בימים הקדומים שלה אירועים כאלה — ואנו מוצאים כי בשנת 1655 התחוללה מלחמת דמים בין שוודיה לפולין ובמרוצתה נשרפה העיירה כמעט כליל. כאשר נבנתה מחדש, לבשה גם צביון אחר ובתיה נבנו מעץ. ההיסטוריה מספרת גם כי מתוך התחשבות במצבה הדחוק של וואידיסלוו בעטייה של הדליקה, שוחררה העיירה מתשלום מסים במשך שתיים עשרה שנים.

שריפה אחרת שהשתוללה בעיר התרחשה כמעט מאה שנים לאחר המלחמה עם השוודים — ובה נשרפה הכנסיה הקתולית כליל.

על מידת הנזק שנגרמה לה מעידה העובדה, כי עברו חמישים ואחד שנים שהכנסיה עמדה בהריסותיה, עד

היו מאורעות ששינו את פני המצב

ששופצה מחדש בשנת 1787 בידי אחד מצאצאי משפחת האצילים, מאצי לנצקורונסקי.

היו גם מאורעות ששינו את מצבה המדיני של העיירה באשר להשתייכותה הממלכתית. בחלוקה השלישית של פולין בין המעצמות — רוסיה, גרמניה ואוסטריה, עברה וואידיסלוו לרשותה של אוסטריה ואילו ארבע־עשרה שנים לאחר מכן היא משתייכת ל"נסיכות וורשה" שנוסדה ע"י נפוליאון בונפרטה בעת מסע כיבושיו המהולל בארצות אירופה.

עשרים ושמונה שנים לאחר מכן, כלומר, שנים רבות לאחר שנפוליאון הובס, נמצאת וואידיסלוו תחת הכיבוש של הרוסים והיא נכללת בתוך המחוז של העיר קילצה.

בשנת 1865 פרצה שוב דליקה גדולה בעיר ובהיות כתיה מעץ, התפשטה השריפה חיש מהר וכילתה כמעט את מחצית הבתים של העיירה. עובדה זו המעיטה את אוכלוסיה וחשיבותה פחתה עד כדי כך שהיא הפסידה את כל זכויותיה העירוניות.

בשנת 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה ותחת מהלומותיהם של הצבאות האוסטריים והגרמניים נסוגו הרוסים מוואידיסלוו והעיירה עוברת שוב לידי האוסטרים, אשר החזיקו בה במשך כל שנות המלחמה ונסוגו ממנה רק בסיומה, כאשר נחלו תבוסה ניצחת.

קורות יהודי העיירה

הציבור היהודי מוצא את מקומו בעיירה מאז שנמנו קורותיה הכתובים, היינו, המאה הארבע עשרה או תחילתה של החמש עשרה — וכפי שצויין כבר לעיל מתוך אוכלוסייה של כארבעת אלפים נפש, רובם (3000) היו יהודים. אולם לפי גירסה אחרת, מסתמכים על היסטריונים מאוחרים, מוצאים עקבות של יישוב יהודי בוואידיסלוו כבר במאה האחת עשרה ואף מדגישים כי בתחילתה של המאה הזאת היה כבר בית־כנסת יהודי במקום, שממנו נשתמרה אפילו זגוגית צבעונית אחת ועליה הציון של שנת 1084.

עם זאת, ישנם בני סמכה, כמו הפרופ' אברהם הרכבי המתייחסים לגירסה זו בספקנות.

בתחילה היו היהודים מתי מעט בעיירה הקטנה, עם יציאתם של הקלוינים הלך היישוב וגדל כמה מונים. יציאתם של הקלוינים היתה המונית ובשל דחף הזמן, נאלצו למכור את בתיהם שאמרו לנטוש אותם במחירים זולים. כאן נוצרה הזדמנות נדירה ליהודים לבוא לוואידיסלוו ולהתיישב בה בתנאים נוחים.

מאותה תקופת בראשית ראוי לציון גם מקרה חריג לבניין מיוחד במינו שהוקם בתור כנסיה אריאנית לא נשאר צמוד לייעודו, אלא שנמסר בנסיבות בלתי ידועות ליהודי המקום, אשר מצאוהו ראוי להיות בית כנסת — ואמנם כן עשו והפכוהו לבית תפילה.

בעת המלחמה בין פולניה ושוודיה שזרעה חורבן והרס לכל עבר, נמלטו רבים מיהודי וואידיסלוו לקהילת פינצ'ב הסמוכה, שלא נפגעה בכלל או שנפגעה פחות מוואידיסלוו.

ואולם לקראת סיומה של המאה השש־עשרה, לא זו בלבד שיהודי וואידיסלוו שבו ממקומם הארעי, שאליו נסו מפאת אימי המלחמה, אלא שהיישוב גדל והתעצם ואף הגיע למעמד מרשים. היו אלה שנות קיומו של "ועד ארבע ארצות" ליהודי פולין, ששלטונו היה פרוש גם על קהילת יהודי וואידיסלוו, אשר עלתה למעמד של קהילה ראשית ואליה היו כפופים הרבה קהילות ויישובים מהסביבה הקרובה. במפת בית־ישראל של "ארבע ארצות" נכלל שמה של וואידיסלוו בתחומי "פולין קטן", ליד הקהילות הנודעות: פינצ'וב, פילץ וחנצ'ין.

החיים הרוחניים

כפי שהלם מעמדה של הקהילה שרכשה לה מקום מכובד בין הקהילות הנודעות, גם פרנסיה וראשיה שכיהנו בקודש — אף הם בין גדולי ישראל שפיארו ורוממו את עדתם ביצירות וחיבורים שהעשירו את האוצר היהודי הרוחני והאירו את דרכם של צאן מרעיתם.

בספר שו"ת להרב מנחם מנדל קרוכמל, תלמידו של חב"ת מוזכר, כי בשנת 1657, היא שנת תי"ז נמסר סידור תפילה ע"י ליב בן יחזקאל בוואידיסלוו — לרבי יחיאל בן רבי לייב המכונה שמוקלירשי. לאירוע זה יש גם קשר עגום המעיד על גורלם הטראגי של בני ישראל לאורך כל דברי הימים, בכל הזמנים ובכל המקומות. אותו רבי יחיאל מוואידיסלוו היה נוהג לנדוד על פני עיירות וכפרי הסביבה כדי להתיר עגונות, והנה באחד ממסעותיו הוא נרצח בידי לסטים פולניים. רצח טראגי זה גם נזכר באותו ספר שו"ת "צמח צדק" להרב מנחם מנדל קרוכמל.

הרב דמתא הראשון בוואידיסלוו שלגביו מוצאים סי־

וואידיסלאוו

(סקיצע)

פארצייכנט
פון ראובן רובינעק

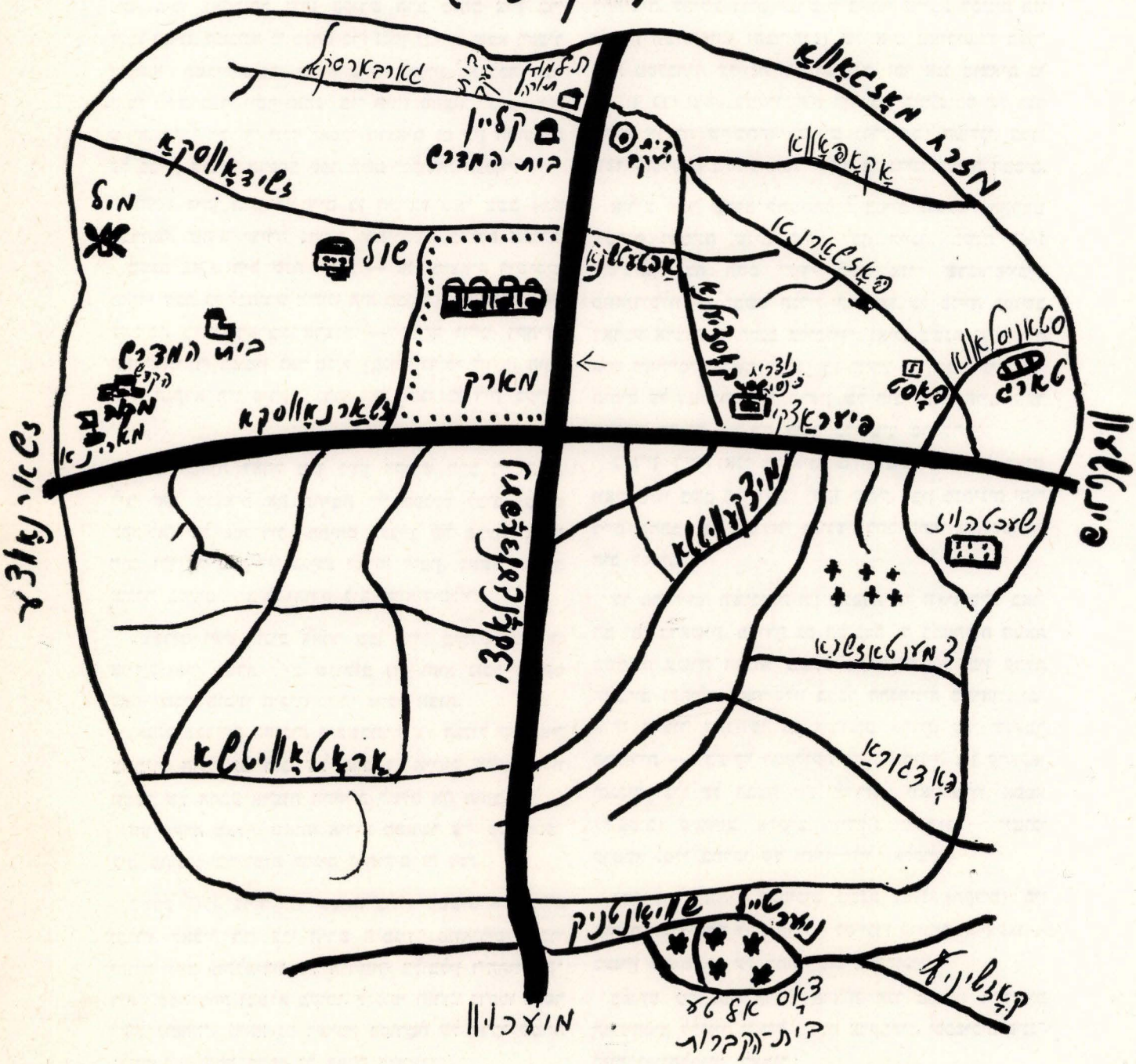

מוכין בכתובים, היה הרב הגאון ר' זאב בר' גד שכיהן בקודש החל משנת 1640 ועד לשנת 1662, שנת תכ"ב — ובסה"כ עשרים ושתיים שנים.

אחריו חל מירווח בן שלוש שנים שלגבין אין לנו נתונים ואילו לאחריהם כיהן בקודש הרב מנחם ציון בר' זלמן רבינו, המכונה ר' מנחם בר' זלמן גבאיש שבא מהעיר קראקאו. מחבר הספר „נחמת ציון", אחריו בא לכהן במקומו — הרב ר' יוסף יאסקי בר' הירץ מהעיר לבוב המעטירה. אותו רב, ר' יוסף יאסקי מוצאים גם בין החתומים על פנייה בעניין הדפסת ספר בשם "נקודות הכסף".

אחריו כיהן הרב ר' חיים בן המחבר ספר בשם „מגן אברהם", שהיא יצירה נודעת ומפורסמת בעולם התורה.

בשנת 1712, היא שנת תע"ב — אנו מוצאים רישומים מאירי דעת כי "בחודש חשוון היה מבורר מקראקא והגליל לאסיפת רוזני דארבע ארצות — אב"ד ור"מ דקהילה ואידיסלוו, ר' בנימין זאב סג"ל (סגולי גדולי לוויה) הורוויץ, הנקרא ר"ו פירקש (הוא היה לפני כן דיין בקראקאו).

שנים אחדות לאחר מכן כיהן בקודש הרב ר' יהודה ליב ואנו מוצאים את חתימת ידו בפנקס לבוב (פנקס הקהילה) על פסק־דין המתיחס לעניין של פרעון שטרחוב, וכן על פסק־דין הנוגע לאיזה עזבון, כאשר החותם מוגדר במלים: "ה"ר יהודה ליב מוואידיסלוו".

כעשרים ושש שנים לאחר מכן כיהן בקודש הרב ר' אייזיק, בר' יהודה לייב שידלוב (?) והוא נזכר בפנקס כאחד מבין תובעי חובות מועד ארבע אצות.

ואמנם בבדיקת החובות והחשבונות של הגליל קראקאי־צוזמיר, הוכר גם חוב של הרב ר' אייזיק מוואידיסלוו והועד של ארבע ארצות התחייב לשלם את החוב.

זהו מקרה מאלף, שאותו אירוע מתאשר ע"י שני מסמכים מהימים במקומות שונים ובחוקים זה מזה.

בשנת 1767, נולד רבי שמחה בונים מפשיסחא, הצדיק הנודע, לאביו, רבי צבי הירש ה"מגיד" מוואידיסלוו בר' יהודה לייב, מתלמידיו של ה"חוזה" מלובלין ו"ההוד הקדוש" מפשיסחה וממלא מקומו. ליקוטי תורתו נדפסו בספר "קול שמחה". (ראה גם רשימה מפורטת על הרבי שמחה בונים מפשיסחה בספר זה בפרק "דמויות").

באורחות מינהלתיים

תוך עיון במקורות קדומים אנו מוצאים גם סימנים המעידים על מעורבותם של יהודי וואידיסלוו בחיים במוסדות המינהליים והציבוריים של המקום ואף הרחק מעבר לתחומיה. להישג בולט ומרשים ביותר שייכת לסוגיה הזו עובדת השתתפותו (חברותו?) של איש וואידיסלוו בערכאה ממלכתית עליונה של המדינה. וכך אנו מוצאים כי ר' דוד בר' יצחק מוואידיסלוו היה בין באי־כוחם של ועד ארבע ארצות שהשתתפו בסיים (פרלמנט) הפולני, במושבו שהתקיים בשנת 1690 ואשר בו נדונו בעיות המסים.

אירוע אחר שקדם להשתתפות בסיים הפולני, התרחש עשרים ושמונה שנים קודם לכן, היינו, בשנת 1661 (תרכ"א), בה חתם יהודי בשם אורי שרגא־פייביש מוואידיסלוו — "בשם הגליל קראקאו על פנייה במושב דארבע ארצות שהתכנס בלובלין", ואילו בשנת 1692 היה איש וואידיסלוו בשם מרדכי בן לייבל בין המנהיגים החתומים על הארכת מועד פרעון של חוב שהיה חייב הועד דארבע ארצות למלווה בשם כריסטוף ברסלר.

בעניין דומה אנו מוצאים עדות נוספת בקשר לאיש וואידיסלוו בשם שמעון בן יעקב שהיה "בין מנהיגים יהודיים שחתמו על שבועה" בנוגע לכתב התחייבות לפרעון חוב כספים.

עד מה היתה חשיבותה וכן מעמדה של וואידיסלוו באותם ימי בראשית, מעידה גם העובדה כי בתחילת המאה השמונה עשרה התנהל משפט בקראקאו — "בין קהלת וולברום וקהילת וואידיסלוו בדבר ההגמוניה ביניהן". ובאותו מישור התרחשו גם אירועים אחרים כפי שנאמר במקורות — "בעיקר המחלוקת על ההגמוניה בין קראקאו והגליל. עלו על הבמה שש עיירות: וואידיסלוו, אפטא (אופטוב) פינצ'וב, אלקוש, שידלוב וחנצ'ין — וישובי קראקא נפלו בחלקו של וואידיסלוו ואלקוש".

כמו כן, התנהלו סכסוכים בשנת „175 (תקי"ט) בין קהילת וואידיסלוו לבין קהילת קסיונדז קוזמיר וקראקאו — בעניין ההגמוניה על כמה ישובים סמוכים.

בפנקס של ועד ארבע ארצות אנו מוצאם רישומים המתיחסים לסוגיה זו של בעיות פרקמטיה וסכסוכים פיננסיים ומינהלתיים, לאמור:

שנת תנ"ב :

סימן תע"ו : "לייבל מרדכי מקרוטושין, יעקב בן זעליג מקאליש, משה בן לייבל מפוזנא ושמעון בן יעקב מוואי־ דיסלוו". כולם מנהיגי היהודים הבטיחו ב־29 בספטמבר 1691 (ו' תשרי תנ"ב) בשבועה, אחרי שכריסטוף ברסלר שיחרר אותם מן "המאסר האישי שבו נמצאו עקב תביעתו כלפיהם וכלפי כלל היהודים במלכות פולין, בהתאם לכתב התחייבות ולפקודת הריסר, — שאם לא ימציאו במשך 7 שבועות מאת מנהיגי המלכות הפולניים שלהם ("ועד ארבע ארצות") פרעון של ממש לסיפוקו המלא, כי אז הדין עמו לשים במאסר אישי לא רק אותם בלבד, כי אם נוסף להם גם את שאר יהודי פולין שיבואו (לברסלא) עם סחורותיהם — אותם ואת רכושם".

שנת תנ"ב :

סימן תע"ח : "לייבל מרדכי מקרוטושין, יעקב זעליג ולייבל פבוש מקאליש, אהרן יעקב מזאמושטש, ברוך שאיעס (בן ישעיהו) מקובלי מנהיגים, וכן גם מרדכי בן לייבל מוואידיסלוו ומרדכי לייב מטיקטין, כולם יהודים ממלכות פולין", הבטיחו ביום ה־10 בדצמבר 1691 (י"ט בכסלו תנ"ב), אחרי שלא הטילו ספק בהבטחה שנתנו המנהיגים המנויים ב"סיגנטורבוך" מיום 29 בספטמבר 1691 (ו' תשרי תנ"ב), בדבר פרעון חובו של הועד — לכריסטוף ברסלר, ואחרי שברסלר האריך את זמן הפרעון עד לצום הקרוב. שיאחזו בכל האמצעים הראויים לשם סיפוקו המלא של ברסלר".

(הערה : מרקוס לייבל מוואידיסלוו ביקר ביריד ברסלא גם בשנת 1696. הוא ביקר ביריד ברסלא גם בשנת 1685).

שנת תע"ב :

סימן תקמ"ח : בחשון שנת תע"ב היה "מבורר מקראקא והגליל לאסיפת רוזני ד"א יע"א" ר' "בנימין זאב סג"ל הורוויץ הנקרא ר"ו סירקש", אב"ד ור"מ דק"ק וואידיסלוו, לפני כן דיין בקראקא, ע"י כלילת יופי, ח"ב, דף כ"ט ע"ב ; עיר הצדק, ע' 61, סי' 69 ; לוח זכרון 28, 30, 31, 99.

על סמך הסכמתו לס' מסגרת השולחן על ש"ע ח"מ מאת ר' בנימין זאב וולף בר־שבתי מפינטשוב, ברלין תע"ג, שניתנה בר"ח חשון תע"ב".

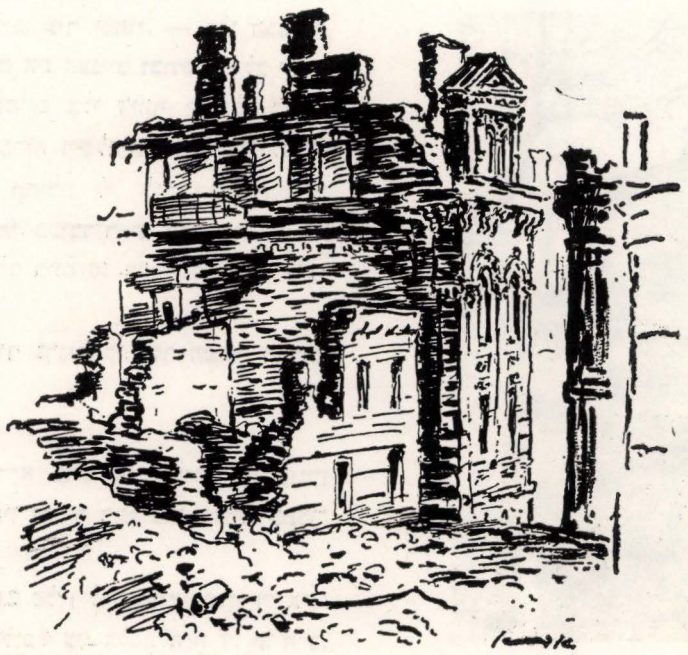

המבנה העתיק היה עשוי לבנים אדומות

שנת תקי״ג:

סימן תש״ב: ״פקודה לחלוקה״.

„הואיל וכל היהודים השייכים לועד ד׳ ארצות הימרו את חוק המלוכה וביחוד את הקונסטיטוציה שנקבעה בשנת 1717, לא צייתו לפקודת הוד מעלתו האדון שר־האוצר הגדול של המלכות וכן לפקודה שניתנה להם על ידי, ובהיותם אחוזים עקשנות, חוצפה ומרדנות, לא רצו למסור דין וחשבון מהערכה כה גדולה שגבו, בהכבידם על הציבור ובהעשירם את עצמם ע״י עשיית חובות ללא צורך בשביל ד״א ובעשותם רק את טובת עצמם, הנני ממנה, על סמך החוק, למען לא יהיה עיכוב בתשלום הסדיר לצבא המלוכה של המדינה, ובתוקף השלטון שניתן לי ע״י הוד מעלתו שר־האוצר של המלוכה, במקום המזכירים או הנאמנים שלא הגיעו לכאן עד עתה, מבין המנהיגים היהודיים הנוכחיים, דהיום: חיים בן אברהם הפרנס הנוכחי אזרח לובלין, אברהם בן יוסף, הפרנס הישן, האזרח מליסא כנאמן גליל פולין־גדול, נחום מוואידיסלוו (בר׳ שמואל (עי׳ שיפר הוצ׳ 1912, 477) — פרנס קראקא ונאמן ממדינת פולין־קטן; פנחס בן אברהם, נאמן מדינת רוסיה — אזרח העיר זאלקווא. על אלה המנויים לעיל, לחלק את הסכום הנקבע על ידי בין הגלילות, הקהילות והישובים, ערים ומחוזות, ולפרט כמה על כל אחד לשלם, לפי היחס, — כל קהילה וישוב, עיר ומחוז, — בלי הכבדות, ולמען לא ילחצו העשירים את העניים ובתשומת־לב לצדק ולשיקול הדעת הישר. והיום בלי דיחוי יתחילו באותה חלוקה ובמשך יומיים יגמרוה וישלחוה בלי דיחוי לאוצר המלוכה, במסרם אותה תחילה לי, לפי החוק הקבוע. ובהציעי להם זאת בעצמי בכובד־ראש הריני חותם את הכתב בידי. ניתן ביירוסלב ביום 10 בספטמבר שנת 1753 (י״א אלול תקי״ג).

מקום החותמת: קזימייז׳ גרנובסקי, שר המחוז ראדום.

שנת תקט״ז:

סימן תשמ״ט: ועד ד״א בדק בהתועדות קאנסטנטין 1756 (תקט״ז) את חובותיו והכיר בתביעות דלהלן כתכופות ובלתי מסופקות:

לחצקל מטרנוב — 2.095 פל׳; לרב מוואדיסלוו ר׳ אייזיק (בר יהודה לייב שידלוב? עי׳ בלבן, ה״ה ז׳. ק. ח״ב, 265. מן הראוי לציין שבשנת 1760 חייבת מדינת וואלין חוב ל„יואל איצקאוויטש מוואידיסלוו״ — כנראה בן — סך 13.963 זהו. עי׳ שיפר, שם, 14) — 694 פל׳; לאיצקא בן לייב מזמושט — 3.832 פל׳; לגליל קראקא־צוזמיר — 16.000 פל׳, שהוצאו לטובת הכלל כ״הוצאות ראדום״ (בראדום נתקיימו ישיבות בית־הדין של אוצר־המלוכה) בשנת 1755; בסה״כ 22.261 פל׳.

תביעתו של גליל קראקא־צוזמיר היתה מקוימת ע״י שטר־חוב שועד ד״א נתן לראש המדינה שר הגליל הנ״ל מארקוס דוקיעלסקי.

(שיפר, „היסטאריישע שריפטן״ כרך א׳, ע׳ 101).

שנת תקי״ט:

סימן תשע״ט: שר־האוצר של מלכות פולין (שדלניצקי) אישר ביום 21 ביולי 1759 (כ״ו תמוז תקי״ט) בקאסטאנטין (בהתועדות דד״א) פסק־דין בסכסוך שבין הקהילות וואידיסלוו וקשיונדז לבין „כלל הקהילות בגלילות גדול וקטן״ (הכוונה כנראה לפולין קטן שהיתה מחולקת מבחינת מסים לשני גלילות, הגליל העליון הוא גליל קראקא והגליל התחתון הוא גליל צוזמיר. השווה בלאבן היס. זיד כרך ב׳, עמ׳ 252) (על פרטי הסכסוך, השווה בלבאן, היס. זיד. כר. כ״ב, עמ׳ 258—260).

ל׳ד הכנסיה

סימן תשפ"ג: בית־הדין של אוצר־המלוכה בראדום דן בשנת 1759 (תקי"ט?) בסכסוך שבין ק"ק וואידיסלוו לבין ק"ק קוזמיר הסמוכה לקראקא בנוגע להגמוניה על כמה ישובים סמוכים והחליט להעביר את המשפט לשר־האוצר שיכריע בענין זה בהתועדות החלוקה הקרובה.

(שיפר, כנ"ל). גוף התעודה במדור התעודות הלועזיות בסוף הספר. השווה גם בלבאן. כ"ב. עמ' 260.

סימן תש"ץ: בשנת 1760 (תק"ך?) דן הועד בסכסוך שבין ק"ק וואידיסלוו וק"ק קראקא בענין ההגמוניה על קהילת קשיונדז והעביר את דינן לבית־הדין של אוצר־המלוכה בראדום.

השווה גם לעיל סעיף תשע"ט.

שנת תקכ"ב:

סימן תת"ג: בשנת 1762 (תקכ"ב?) נבחנו החשבונות של גליל קראקא־צוזמיר. תביעות הממון מצד היהודים ר' איטשע מאפאשנע, ר' ישראל מפינטשוב, ר' איסר מעיר־חדש (נאוואמייסקי), ר' לייב מוואידרסלוו, ר' אידל מוואידיסלוו, ר' מרדכי מדומברובה ("מארעק דאמבראוו־סקי"), השתדלן הראשי ר' לייב ("לעווענק"), וכן מצד היורשים של הרבנים בקראקא: לוברטוב, וואידאסלוו (ר' אייזיק), השווה לעיל סעיף תשמ"ט, והשווה גם בלבאן, היס. זיד. קר.: ב, 289, הערה 38), ווישניץ ואחרים, הוכרו כצודקות, ו"הארצות" נתחייבו לשלם את החובות האלה.

שנת ת"ן:

סימן תתקמ"ד: בעת מושב הסיים שנתקיים בוורשה בשנת 1690 נוכחו שם באי כוח ועד ד"א: ר' צבי הירש בר' שמשון מבעלז (פרנס דד"א), ר' משה יהודה בר' אשר מקראקא, ר' שלמה זלמן בר' יעקב, ר' דוד בר' יצחק מוואידיסלוו, ר' שמואל בר' יצחק מלבוב, ור' אלחנן מבעלזא. הם מסרו כתב מודעה למרשלק של הסיים, שאם הסיים יחייב את הגליל רוסיה לשלם את המסים פאדימ־נע ושעלינגאווי, כי אז ישתתפו גם יהודי הגליל הנ"ל בפרעונם לפי הטעריף משנת 1661. ביום 6 במאי 1690 (כ"ז איירת"ן) מסר המרשלק מודעה על כך לשלוחים של גליל רוסיה אל מושב הסיים, וביום 10 במאי 1690 (ב סיון ת"ן) מסרו מודעה על כך. לידי השליח של גליל רוסיה הירונים קורופאטניצקי, גם היהודים עצמם.

תוספת הערות ותיקונים:

לעמוד 143, הערה 2, השווה גם לוין; ר' ענזיל נתברר בשנת תמ"ה יחד עם הרבנים מפינטשוב ומוואידיסלוו לק־בוע סדר נכון בעניני החובות של ק"ק פינטשוב (פנקס הקהל מפינטשוב דף ק"ף).

לסעיף תע"ו:

(תרגום מגרמנית) 29 ספטמבר 1691.

לייבל מרקוס מקרוטושין, יעקב זליג מקאליש, משה ליבל מפוזנן ושמעון בן יעקב מוואידיסלוו, כולם נציגים ועסקנים יהודים הבטיחו בשבועה. אחרי שמר כריסטוף ברסלר, בחיר הסוחרים בברסלאו, הטיל עליהם מאסר אישי בתוקף תביעה לכל יהודי פולין לפי הוראת המלכות, שעליהם במשך שבעה שבועות להשיג את כל הסכום המגיע מועד ד"א, הם עצמם לא הועמדו במאסר אישי, אלא נשארו ביחס בלתי נכון לגבי ברסלר, לאסור אותם וכל סחורותיהם של יהודי פולין שיבואו לברסלאו.

לסעיף תש"ב:

הואיל שהיהדות הכללית אשר בקרב יהודי מדינת פולין מתנגדת לזכויות המלוכה וביחוד לתחוקה משנת 1717, תוך אי ציות לשר־הכספים הראשי ולחוק שהוצא על ידו, בלי להתייחס ביחס רצוי לסילוק החשבונות... משום כך אני ממנה במקומם את בכירי הנציגים של היהודים, שהם: חיים אברמוביץ נציג ועד לובלין, אברהם בן יוסף הנציג הבכיר של לשנו כנציג פולין הגדולה, נחום מוואידיסלוו כנציג הגליל הקראקובי יפולין־קטן, פנחס בן אברהם כנציג גליל רוסיה ואזרח העיר זולקייב — כל אלה הנקובים בשמותיהם נמנו מצדי לסלק את הסכו־מים שהוטלו על הקהילות וקהילות־משנה וערים...

ניתן ביערוסלב בתאריך 10 במרס 1753 — קזימירז' גראנובסקי. (מתורגם מפולנית).

להלן, רועיה הרוחניים שכיהנו בקודש בק"ק וואידיסלוו, לאמור:

משנת ה"ת כיהן בוואידיסלוו האב"ד הג"מ זאב במ' גד, ויהי שם אב"ד כ"ב שנים, ונאסף שם אל עמיו ביום ג' בתמוז תכ"ב. ועל מצבתו חקוק התואר: "המאור הגדול האלוף בתורה, הצדיק, החסיד, הגאון הגדול אב"ד ור"מ". וימלא מקומו אחריו הרב מנחם ציון בר' זלמן רבינו המכונה ר' מנחם ר' זלמן גבאיש מקראקא, תלמיד הרב מ' משה ר' מענדעלש מקראקא, מחבר ס' "נחמות ציון"

(פפא"מ. תל"ז 40), וי"ל בהסכמות רבני הועד דד"א דיומא דשוקא ביערוסלב, י"א תשרי תל"ב, ובהסכמת ש"ב הרב מ' אריה יהודה ליב בהרב מ' מנחם האבד"ק ניקלשבורג (המחבר צמח צדק), וכאשר עזב את כסאו (כי נתקבל לדיין העיר קראקא וימת באלטונא י"א אייר תל"ט, ראה: וויטקאוועו, אגדת פרחים ע' 301) נבחר במקומו הרב מ' יוסף יאסקי מלבוב (הנ"ל) המסכים שם בשנת תל"ב על הדפסת ש"ע א"ח עם המגן אברהם (דיהרנפורט, תנ"ב 20). וכאשר נתעלה משם לרב העיר שידלוב, מילא שם מקומו הרב מ' שמו אל המחבר ס' בית שמואל על ש"ע אה"ע (דיהרנפורט. תמ"ט 20), ויחתום שם בשנת תמ"ד בס' באר עשק מר"ד לידא: "שמואל בר' פייבשלום חב"ק וואידיסלוו". כן בא בהסכמה ערך שנת תמ"ו בין מבחירי רבני דורו על ס' חלק שמעון (פראג, תמ"ז 40); ובשנת תמ"ח (ד' ניסן) על הדפסת חמישה חומשי תורה (דיהרנפורט, תנ"ג 40), ונתקבל משם לרב העיר פיורדא (וכ"ז נעלם מהרב בעל כ"י בח"א דף פ"א ע"ב), וימלא מקומו הרב מ' בנימין זאב הורוויץ, המכונה ר' וואלף סירקיש, שהיה אז דיין העיר קראקא. ויבוא שם בהסכמה על ספרים שונים, כמו ע"ס לקח טוב פפד"א, תס"ה 40), ערך תס"א, ובשנת תע"ז (כ' סיון) על ספר פני יצחק זוטא (אמ"ד, תצ"א 20) מאת תלמידו הר' יצחק בר דוד מיא־נוב, ובראש הסכמותיו אלה כתוב שחיבר תשובת פנים חדשות, ספר אשר כל רושמי הספרים לא ראוהו.

אחרי כן כיהנו שם פאר גדולי ישראל. הרב מ' אלעזר הכהן, חתן הרב מ' אריה לייב האבדק"ק זאמושטש (השווה הקדמת ס' תפארת שלמה), אשר בא שם בהסכמה על ספרים רבים, וגם על ש"ס נאווידוואר בשנת תקמ"ג, וימ־לא מקומו אחריו הרב מר' ישראל כ"ץ, אשר תשובה ערוכה אליו בכתר כהונה (סי' ח), ובא גם בהסכמה ע"ס נתיבות עולם (לבוב, תקס"ז 20). וכאשר נקרא לשמים מעל נתקבל תחתיו לאב"ד הרב מ' שאול הכהן שפירא הנזכר בשו"ת ברית אברהם (חא"ח סי' כ"ב). ואחריו מילא מקומו הרב מ' בעריש הכהן, בן הרב מ' אריה המחבר "קצות החושן", שהיה לפנים רב העיר קשוינז (כאשר נביא הלאה), ואביו מביא ד"ת בשמו בס' אבני מלואים על אה"ע (סי' נ"א), וכמו כן התשובה האחרונה הנדפסת בסוה"ס הזה ממנו היא. גם גיסו הרב מ' שלמה ליב רפאפורט ז"ל מביא ד"ת בשמו (כרם חמד ח"ו ע'

171); ויסף שם אל עמיו, וזה חרת שם על מצבתו (מעשה ידי הרש"ל הנ"ל):

"יוסף איננו כי נאסף אל עמיו י"ט אדר שנת תר"ג. "יום נהי וצוקה יצא מהעיר הדרינו וכרוב הסוכך מגן היה בעדנו, יסמר שערותינו כי הוסר עדינו, פלאים הורדנו על המות בחלוננו. דוב ערב היה לנו מנופת צופים ה"ה הרב הגדול הגאון, כליל היופי מ' יוסף דוב הכהן זללה"ח בהגאון בעהמ"ח "קצות החושן" תנצב"ה".

על בית הקברות הישן שם מצאתי עוד מקום קבורת הרב המחבר ס' "דרישת הזאב", אשר זה נוסחה: "פ"נ חלקת מחוקק ספון נחשך אור יקרות וקפאון, כבוד הרב אדוננו מורנו המפורסם... כמו"ה זאב... (מעבר השני): "דרישת הזאב ושאר ספרים הרבה אין קץ ארון האלקים נלקח בו, לקחתם לכם ביום הראשון של חג הסוכות תי"ב זיין".

כן מצאתי שם מצבת קבורת הרב מ' חיים בן מח"ס "מגן אברהם" (הוצאת דיהרנפורט, תנ"ב 20) וזה נוסחה: "פ"נ הרבני הרב מה' חיים בן בעל המחבר "מגן אברהם" זצ"ל תנצב"ה.

ומהצד השני:

"פ"נ הר חיים, בן בעל המחבר "מגן אברהם" זצ"ל היום יום שהלך לעולמו ערב יום כיפורים תנ"ט לפ"ק".

ואעתיק פה גם מצבת אדוני אבי זקני הרב מו"ה משה, — אבי א"ז הרבני המופלג מ' זאב ז"ל. אבי הרבני המופלג מו"ה אברהם מאיר נ"י, תלמיד הרב בעל קצות החושן, שהיה ראב"ד העיר הזאת:

"וזאת תעשו ללוויים, עיני עיני יורדה מים, על עץ שתול פלגי מים, צדיקים במיתתן קרואי חיים, ה"ה הרב החריף מ"ו משה בהר"ר מאיר הלוי ז"ל. נפטר כ"ח תמוז בשנת תקצ"א לפ"ק".

★

ואלה המקורות הביבליוגראפיים שבהם נעזרנו כדי לשאוב נתונים וידיעות על תולדותיה וקורותיה של העיירה וואידיסלאוו, מראשית התהוותה, דרך בניינה והתפתחותה, ובעיקר, תולדות היישוב היהודי בתוכה, מאז התיישבותו ועד לחורבנו בימי השואה הנוראה:

אוצר הספרים, מאת י.א. בן־יעקב, וילנא תרל"ז—תר"מ.

אנשי שם, תולדות גדולי לבוב, מאת שלמה בובר, קראקא תרנ"ה.

בית עקד הספרים, מאת ח.ד. פרידברג, אנטוורפן תרפ"ח—תרצ"ב.

ברסון מ. (פולנית) דיפלומאטאריוש דוטיצ'ונצי ז'דוב וו דאוונעי פאלסצע, ורשה, 1910.

טרונק ש. געשיכטע פון יידן אין פלאצק, ורשה 1939.

מרגליות ח.ז. דובנה רבתי. ורשה 1910.

דעת קדושים, כולל זכרונות לתולדות המשפחות מאת י.ט. אייזנשטאט וש. ווינר, פטרבורג תרנ"ז.

לוחות זכרון, תולדות גדולי קראקא, מאת ח.ד. פרידברג, פפד"מ תרס"ד.

„ייוא בלעטער".

מזכרת לגדולי אוסטריה, מאת מ. מ. בובר, ברדיטשוב תרס"ז.

ניסנבוים ש.ב. לקורות היהודים בלובלין, לובלין תר"ס.

עיר הצדק. תולדות חכמי קראקאו, מאת י. מ. צינץ, לבוב. 1874.

עיר ווילנא, זכרונות עדת ישראל ותולדות חיי גדוליה. מאת ה.ב. מגיד שטיינשניידר, ווילנה תר"ס.

עיר תהילה, א.ל. פיינשטיין, קורות ישראל בבריסק, וורשה 886.

ענף עץ אבות, זכרונות וסדר יוחסין למשפחות הורוויץ, היילפרין, ראפאפורט, מרגליות, שור וקצנלבויגן, מאת ש.ז. כהן, קראקא תרס"ג.

פנקס המדינה או פנקס ועד הקהילות הראשיות במדינת קריה נאמנה, קורות עדת ישראל בעיר וילנה, מאת ש. י. פין, וילנה, תרע"ה.

קריה נשגבה, תולדות גדולי זאלקווה, מאת שלמה בובר. קראקא תרס"ג.

תולדות חכמי ירושלים, מאת א"ל פרומקין, עם הוספות מאת א. ריבלין ג"ח.

ספר תולדות משפחות גינצבורג, מאת דוד מגיד, פטרבורג תרנ"ט.

מסמכים — גרוצקי וז'מסקי מתקופת הרפובליקה הפולנית — ארכיון בנדובסקי, בלבוב.

מ. שור — ארגון יהודי פולין, לבוב 1889.

מ. בית טובים „תולדות יהודי קרקוב וקז'ימיז'".

צו דער געשיכטע פון יידישן וואידיסלאוו

וואידיסלאוו — אלגעמיינע שילדערונג געשיכטע געאגראפישע לאגע

אין איר לאנגיעריקער געשיכטע האט וואדיסלאוו געהערט צו פארשיידענע מלוכות, צו ערשט — איז דאס שטעטל געווען איינגעגלידערט אין דער פוילישער מלוכה, און דערנאך — האט עס געהערט צום צארישן רוסלאנד, שפעטער — צום עסטרייכישן קייזערטום און וויידער־אמאל — צו פוילן. אין דער פוילישער מלוכה איז וואידיסלאוו אמאל באצייכנט געווארן אלס יישוב און אמאל אלס שטאט און איז געווען איינגעשלאסן אין קרייז יענדזשעיוו, באצירק קראקוו. אבער אין דער צייט פון דער רוסישער הערשאפט, האט עס געהערט צו דער קעל־צער גובערניע.

דאס שטעטל געפינט זיך צוואנציק ווירסט ענפערנט פון דער שטאט יענדזשעיוו און א זיבן מייל ווייט פון דער שטאט קעלצע און זי ליגט אויף דער ליניע צווישן קעלצע און קראקאו, אין א ברייטן טאל, צווישן צווי קליינע פלוסן — מוזגאבא און מיעזשאווא, וועלכע גיסן זיך צוזאמען לעם דעם שטעטל פאבלאויצע און פאלן אריין אין דעם גרויסן פלוס נידא.

אין גיאגראפישן ווערטערבוך געפונען מיר א געניועדע באשרייבונג פון די אויבנדערמאנטע וואסערלעך, ווי עס פאלגט:

מיעזשאווא, אדער ווי מ׳האט זי גערופן סענדזיעשווקא שטאמט ארויס, דאס הייסט, אז זי שפרודלט ארויס פון לעם דעם דארף מסטיטשווו, פליסט אין דער צפון ריכטונג קיין זשארנאוויץ, פליסט ווייטער קיין מזרח ביי קשעוויוון, פון דארט קיין סנדישוו פוולאוויץ, וועגדעט זיך דערנאך קיין דרום־מזרח — פשילענטשקי קאנארי, ניגאשלאוויצע סענדאוויצע און נאך ווראציריזש דרינגט זי אריין אין די געגנד פון פינטשוו. לעם מיכאלאו קערט זי זיך קיין צפון און לעם פאוולאוויץ צו דער מערב זייט פון פינטשוו און פאלט דא אריין אין דער נידא.

די לענג פון וואסער באלויפט זיך אויף צוויי און פער־ציק וויארסט און לויט היסטארישע אנגאבן לויטעט, אז לעם דעם דאזיקן פלוס איז פארגעקומען דער בארימטער קאמף צווישן די חילות פון קראקאווער פירסטענטום, און דעם „אלטן מישעק".

דער צווייטער פלוס־מאזגאווא האט אויך געהייסן וואי־דיסלאווא — א קליין וואסערל אין יענדזשעיאווער קרייז־הויפט אן זיין קוועלע לעם דעם דארף סיעלעץ און פאר־נעמט זיך פון דארט קיין מזרח, דורך מיראנידע, וואידיס־לאו, פיאטרקאוויץ, נאוואזשיצע, ניעגאסלאוויץ, פאר־אייניגט זיך מיט דעם פלוס מיעזשאווא און ציט זיך אויף א לענג פונקט דרייצן וויארסט.

נאטירלעכע אוצרות

אין דער געגנד פון וואידיסלאוו זיינען פאראנען נאטיר־לעכע אוצרות, ווי רייכע שיכטן פון סיארקע און גיפס וועלכע זיינען עקספלואטירט געווארן פאר אינערלעכע ווי אויך אויסערלעכע צוועקן־עקספארט.

אויסער דעם, איז די געגנד באדעקט מיט געדיכטע וועלדער, וועלכע האבן געדינט אלס קוועלע צו דער אנטוויקלונג פון פארשיידנארטיקע אונדוסטרי אונטער־נעמונגען אויף דעם געביט פון בוי־מאטעריאלן, טארטאקן, געלייסט־קלעצער פאר דער אייזנבאן, פארזיכערונגס אינסטרומענטן פאר קוילנגרובנס און אנדערע.

אין די ראמען פון דער וואידיסלאווער פאראפיע אין אנהויב פון נייצענטן יארהונדערט, הגבן זיך געציילט ערטער: בזשעזיע, סוויאנטניקי, דראבלין, לאני, סיעלעץ, קלעמענציצע, מיראניצע, פלאמיענטשיק און זיעלאנקי.

די אלגעמיינע פלעכע פון שטעטל האט באשטאנען פון 4726 „מארגן", דערפון — 2468 „מארגן" — אקער־פעלדער און פלאנצונגען, פעלדער צום פאשען — 152 מארגן, און די רעסט איז געווארן פארטיילט צווישן די גיטער.

דער אורשפרינגלעכער נאָמען פון שטעטל איז געווען וולאדיסלאוו, א באווסטער פוילישער נאָמען און ווי עס ווערט איבערגעגעבן, האָט עס א געווישן שייכות מיט דעם פוילישן קעניג וולאדיסלאוו לאקעטעק און אפשר איז ער דאָס טאקע געווען דער באגרינדעט פון שטעטל(?). אויף יעדן פאל, נאָך א צייט איז דער נאָמען פארוואנדלט געוואָרן פון וולאדיסלאוו — אויף וואידיסלאוו.

לויט איין ווערסיע, ווערט איבערגעגעבן, אז דער פוילישער קעניג קאזימיעזש דער גרויסער, האָט זיך אומקערנדיק אהיים פון פשעדבורג, אין יאָר 1370 געהייסן שרייבן א טעסטאמענט, ווייל ער האָט שוין געפילט אז ער דערנעטערט זיך צום „דרך כל בשר". איז לויטעט די זאך, אז אין אָט דעם טעסטאמענט וועלכער איז געשריבן געוואָרן דעם 3־טן נובעמבער, האָט ער פארשריבן דאָס שטעטל וואידיסלאוו לטובת זיין זון זביגניעב און א בירגערן מיטן נאָמען פאָקוסלאווא.

א דאָקומענט וועלכער האָט מיט זיך פארגעשטעלט דעם אינהאלט פון דעם דאזיקן טעסטאמענט האָט זיך פארהיטן און פארלויף פון א סאך יאָרן אין דער פעסטונג „פיסקאָס־לינסקי".

אָבער ווי עס האָט זיך שפעטער ארויסגעשטעלט איז דער דאָקומענט אין געוויסע פלעצער געווען פאלסיפיצירט.

דערפאר איז דער טעסטאמענט נישט אויסגפילט געוואָרן דורך די נאָכפאָלגער פונעם קעניג — דער פירסט לודוויג מיט זיין פרוי עלזשביעטא, פונקט ווי זיי האָבן זיך באצויגן מיט אומגעהאָרזאמגקייט צו די איבעריקע פארצייכנונגען און אויכפאָדערונגען פונעם קעניג — קאזימיעזש דעם גרויסן.

ווידער. א צווייטע ווערסיע לויטעט, אז טאקע דער זעלבער קעניג קאזימיעזש דער גרויסער האָט אין זיין צוואה אָפגעשריבן דאָס שטעטל וואידיסלאוו צו צווי ברידער מיקאָלאי און יאן וועלכע זיינען שפעטער געווען באווסט אונטערן נאמען וואידיסלאוו, און דערויף איז טאקע דאָס שטעטל אויך אזוי ערופן געוואָרן.

דערביי ווערט צוגעגעבן, אז די צווי ברידער האָבן דערנאך געטוישט זייער נאָמען און האָבן געהייסן לאנצקאָראָנסקי. זיי זיינען געווען באריכט אלס די אדלטום פאמיליע וועלכע האבן זיך פארדיענט גרויסע רעכט אלס טאפפערע קעמפער פאר דער מלוכה און עס האָט געהייסן אז דאָס שטעטל וואידיסלאוו איז זיי געשאנקן געוואָרן טאקע אלס אנערקענונג אין זייערע גרויסע דינסטן און לייסטונגען פאר דער מדינה.

גלייכצייטיק ווערט צוגעגעבן, אז דער עלטערער ברודער יאן לאנצקאָראָנסקי האָט זיך פארנומען מיט א בריי־פארצווייגטער געזעלשאפטלעכער טעטיקייט און אויף די עלטערע יאָרן האָט ער אויסגעבויעט אונטער דער שטאָט א פרעכטיקן פאלאָץ מיט א גרויסער ווירטשאפט דאביי.

אין יאָר 1551 איז יאן לאנצקאָראָנסקי איבערגעגאנגען אויף אנדערן גלויבן און צוליב דעם האָט ער גמוזט איבערגעבן דעם קאטאָלישן קלויסטער וועלכער אין דאָרט געשטאנען — צו די קאלוואניסטן.

דאָס דאָזיקע קלויסטער איז געווען די הויפט אינסטיטוציע אין דעמלטדיקן לעבן פון דער באפעלקערונג און זי האָט זיך אויסגעצייכנט מיט א כאזונדערן פראכט. די געביידע איז געווען געבויעט פון ציגל און דער דאך איז געווען באדעקט מיט בלעך און דערויף א פרעכט פולער גיפל (קאָפולע). ארום דעם קלויסטער איז געווען א מויער אין וועלכער עס איז געווען איינגעמויערט אן אייזערנער טויער. אין פארלויף פון די שפעטערדיקע יאָרן, האָט מען באפיצט דעם קלויסטער און איינגעבויעט גלעקער.

דאָס שטעטל וואָידיסלאוו האָט זיך פונאנאדער געשפרייט אין א בריי־טאָל, צווישן צווי טייכן וואסער — מאָרגאווע און מיזשאווע, וועלכע פאלן אריין אין דער נידא.

פאר דעם צווייטן וועלטקריג האָט דאָס שטעטל געציילט א 4000 מענטשן, צווישן זיי — א 3000 יידן, וועלכע זיינען אזוי ארום געווען די איבערווויגנטסטע צאָל פון דער באפעלקערונג — און האָבן געהאָט די דאָמינאנטע השפעה אויפן לעבנס שטייגער פון שטעטל.

ווי געווענטלעך, ביי היסטאָרישע פארצייכנונגען, אויב עס האנדלט זיך ווען דער ווייטער פארגאנגענהייט, ווערן נאָטירט בלויז אזעלכע געשעענישן, וועלכע צייכנען זיך אויס מיט א שפעציעלער דראָמאטישקייט אָדער קאטאקליזמען פון געזעלשאפטליכן, פאָליטשן אָדער פיזיש־נאטירלעכן כאראקטער, ווי א מלחמה, א גרויסע שריפה, מגיפה, א.א.וו., אלץ דערשיינונגען וועלכע דערשיטערן דעם דור אין וועלכען זיי פאסירן און לאזן איבער צייכנס פאר די קינפטיקע דורות.

אויך אין וואידיסלאוו זיינען פאַרגעקומען אזעלכע דערשיינונגען — שוין באלד אין די ערשטע יאָרן פון איר עקזיסטענץ.

אין יאָר 1655 איז פאַרגעקומן די בלוטיקע מלחמה צווישן פוילן און שוועדן און וועלכע האט אפּנים אויסגעשטערקט אירע פלאמען צונגען ביז קיין וואידיסלאוו, ווייל א פאקט אז דאָס שטעטל איז אינמיטן דער מלחמה פאסט גענצלעך פאַרברענט געוואָרן.

ווען עס איז אויפדאָסניי אויפגעבויעט געוואָרן, האָט עס שוין געטראָגן א פולשטענדיקן נייעם כאראקטער און די הייזער זיינען געבויעט געוואָרן פון האַלץ. אין צוזאמענהאנג דערמיט האָבן זיך די באהערדן גערעכנט מיטן באדריקטן מצב וועלכער האָט זיך געשאפן נאָך דער שריפה און האָבן די באפעלקערונג באפרייט פון שטייערן אין פארלויף פון 12 יאָר.

אָן אנדערע שריפה האָט אויך געבושעוועט אין שטעטל א הונדערט יאָר נאָך דער פויליש שוועדישער מלחמה, אין וועלכער דאָס קאטאָלישע קלויסטער איז פולשטענדיק פאַרברענט געוואָרן.

אויף וו׳ וויים זי איז רואיגירט געוואָרן באווייזט דער פאקט אז זי איז געלעגן אין די רויאינען איבער פופציק יאָר, ביז זי איז ווידער אופגעבויעט געוואָרן אין 1787 יאָר דורך איינעם פון די אור איינעקלעך פון דער אדעלי־קער פירסטן פאמיליע, א געוויסן מאצעי לאנצקאראנסקי.

עס זיינען אויך פאַרגעקומען פאָליטישע וועגדונגען, וועלכע האָבן געענדערט דעם מלוכה׳שען שייכות פון שטעטל אין זין פון זיין צוגעהעריקייט.

אין דער דריטער פארטיילונג פון פוילן צווישן די גרויס־מאכטן־רוסלאנד, דייטשלאנד און עסטרייך, איז וואידיסלאוו אריבערגעגאנגען צו דער עסטרייכישער הערשאפט. אָבער נאָך 14 יאָר געהערט עס שוין צום „וואַרשעווער פירסטענטום", וועלכעס איז געגרינדעט געוואָרן דורך נאַפּאָליאָן באָנאפּארטע וועגן זיין טריומפאלן דורכמארש איבער די אייראפעאישע לענדער.

28 יאָר שפעטער, דאָס הייסט, נאָכדעם ווי נאפאָליאון איז דורכגעפאלן, געפינט זיך שוין וואידיסלאוו אונטער רוסישער הערשאפט און עס ווערט אייגעגלידערט אין קיעלצער קרייז.

אין יאָר 1865 איז ווידער אויסגעבראכן א שריפה אין וועלכער עס זיינען פארברענט געוואָרן כמעט א העלפט פון די הייזער. ווייל אלץ איז געווען געבויעט פון האַלץ און דאָס פייער האָט זיך צעפלאקערט שטורמיש שנעל.

צוליב דער שריפה, האָט זיך די באפעלקערונג זייער געמינדערט, אזוי ווייט, אז דאָס שטעטל האָט פארלויין זיינע שטאָט־רעכט.

אין יאָר 1914 האָט אויסגעבראכן דער ערשטער וועלטקריג און אין רעזולטאט פון די מאסיווע קלעפ פון די דייטש און עסטרייכישע מיליטער אייגהייטן, האָבן די רוסן זיך צוריק־געצויגן פון וואידיסלאוו און עס איז פארבליבן אונטער עסטרייכישער הערשאפט וועגנד דער גאצער מלחמה, ביז זיי האָבן זיך צוריק געצויגן נאך דער גרויסער מפלה וואָס זיי האָבן געליטן.

די געשיכטע פון וואידיסלאווער יידן

די געשיכטע פון די יידן אין וואידיסלאוו הויפט זיך אָן פאראלעל מיט דער געשריבענער געשיכטע פון אָרט דאָס הייסט, פונעם 14 טען אָדער אָנהויב 15 יאָרהונדערט — און ווי עס שוין דאָ דערמאָנט געווגאָרן, האָבן די יידן געציילט א 3000 נפשות פון אין אלגעמיינע באפעלקערונג וועלכע האָט געציילט א 4000 מענטשן.

אָבער, לויט אן אנדערער וועריסיע, וואָס איז באזירט אויף געוויסע געשיכטען פאָרשער, געפינט מען שוין שפּאָרן פון יידן, און אפילו פון א יידישן יישוב אין וואידיסאלוו — אין אָנהויב פון עלפטן (11) יאָרהונדערט. זיי שטיצן זיך דערביי אויף דעם פאקט אז אין 11־טן יאָר־

בדרך לרדום

הונדערט איז געווען שוין א יידישע שול אויפן ארט, פון וועלכער עס איז פארבליבן א קאַלירט פענצטער מיט א צייכן פון יאָר 1084 יאָר. פונדעסטוועגן, זיינען אָבער דאָ געלערנטע, ווי צ. ב. פרופ׳ אברהם הרכבי, וועלכע באציען זיך צו דער דאזיקער וועלט מיט א צווייפל.

אורשפרינגליך האָבן זיך אָנגעהויבן די יידן צו קאָנצענטרירן אין שטעטל צו ביסלעכווייז, אָבער נאָכן ארויסציען זיך פון די קאַלוואַניסטן איז פארגעקומען א שנעלער אויפשטייג.

דער ארויסגאנג פון די קאלוואניסטן איז געווען א מאסנהאפטער און צוליב דעם דראנג פון דער קורצער צייט, האָבן זיי געמוזט פארקויפן זייערע הייזער זייער ביליג. אזוי ארום, האָט זיך געשאפן א גינסטיקע געלעגנהייט פאר די יידן צו קומען קיין וואידיסלאוו און צו באזעצן זיך אי׳ די גרייטע הייזער, וועלכע זיי האָבן אפגעקויפט ביי די קאלוואניסטן.

פון דער דאָזיקער פריער געשיכטע איז אויך כדאי צו באמערקן אז א געביידע וועלכע איז אויפגעשטעלט געוואָרן צו דיענען אלס אריאנישער קלויסטער, האָט נישט פארפולקאָמט זיין צוועק, נאָר עס איז איבערגעאנגען אין אומבאַוווּסטע באדינגונגען צו „יידישע הענט״ — און איז שפעטער פארוואנדלט געוואָרן אין א מקום קדוש און איז געוואָרן א שטענדיקער בית־תפילה.

אין דער צייט פון פוילישׁ־שוועדישן קריג, וועלכער האָט געזייעט צעשטערונגען און האָט אלץ רואינירט, קוים איבערלאזנדיק א שטיין אויף א שטיין, זיינען די יידן געפליכטעט פון וואידיסלאוו און אנטלאָפן קיין שכנה סדיקן פינטשעוו, וועלכע איז נישט באריירט געוואָרן אינגאנצן פונעם קריג, אָדער גאָר וועניג.

אָבער וועו ס׳האָט זיך דערנענטערט דער סוף פון דער מלחמה (און דעם 16טען יאָרהונדערט) האָבן זיך די יידן אנגעהויבן אומצוקערן קיין וואידיסלאוו און דאָס יידישע לעבן האָט זיך אָנגעהויבן זייער שנעל צו אנטוויקלען — דאָס אָרט האָט אָנגעהויבן אויפצובליען אוּן דער פראָצעס איז באזונדערס בולט געוואָרן אונטער דעם איינפלוס פון קאָמיטעט פון די „ארבע ארצות״ (פיר לענדער), וועלכער הנט געהערשט איבער די יידישע קהילות אין פוילן.

אויך, וואָידיסלאוו איז אייגעגלידערט געוואָרן אין די ראָמען פון די „פיר לענדער״ — און איז אפילו געשטיגן צו א מדרגה פון א הויפט־קהילה, וועלכע האָט געהערשט איבער א רייע פון קהילות און יישובים אין דער ארומיקער סביבה.

אויף דער לאנדקארטע פון „ארבע ארצות״ (פיר לענדער) איז וואָידיסלאוו אָנגעשלאָסן אין סעקטאָר פון „קליין פוילן״, לעם די באווּסטע קהילות: פינטשווו, פילץ און חענטשין.

דאָס גייסטיקע לעבן

אזויווי עס האָט אנטשפראָכן דעם ניוואָ פון א הויפט־קהילה וואָס וואָידיסלאוו האָט זיך דערָאָבערט צווישן אנדערע קהילות, אזוי זיינען אויך די פראָמינענטן און גייסטיקע אָנפירער פון שטעטל געווען פון די אָנגעזעענסטע פארזענלעכקייטן, וועלכע האָבן באשיינט און דערהויבן זייער קהל מיט א ריי פון ווערק און פארפאסונגען, וועלכע האָבן באריכערט דעם יידישן גייסטיקן אוצר און האָבן באלויכטן דעם וועג פון זייערע נאָכפאָלגער.

און בוך שו״ת (פראגן און ענטפערן) געשריבן דורך דעם רב, רבי מנחם־מנדל קראָכמאל, דער תלמיד פון חב״ת וועלט דערמאנט אז אין יאָר 1657 (לויטן יידישן קאלענדער־יאָר תי״ז) איז איבערגעבן געוואָרן א סידור פון ר׳ ליב בן יחזקאל פון וואָידיסלאוו דעם רבין, ר׳ יחיאל בן ר׳ לייב שמוליעזש.

די דאָזיקע עפיזאָדע האָט אויך געטראָגן א טראגישן כאראקטער, וואָס שילדערט דעם יידישן טראגיש־טרויריקן גורל אין פארלויף פון דער גאנצער געשיכטע — אין אלע צייטן און אלע אָרטשאפטן. אָט דער רב, רבי יחיאל פון וואידיסלאוו, פלעג וואנדערן איבער שטעט און שטעטלעך פון דער סביבה, כדי מתיר צו זיין פרויען־ענוגות, אזוי האָט פאסירט א גרויס אומגליק אז אין איינעם פון זיינע וועגן איז ער דערמאָרדעט געוואָרן דורך פוילישע רויבערס.

דער מאָרד־טאט וועלט אויך דערמאנט אין דעם בוך „שות״ — „צמח צדיק״ וואָס איז פארפאסט געוואָרן דורכן רב, ר׳ מנחם מנדל קראָכמאל.

דער ערשטער רב אין וואָידיסלאוו „הרב דמתא״, וועגן וועלכן מען האָט געפונען געשריבענע דאָקומענטאציע, איז געווען דער רב הגאון, ר׳ זאב בר׳ גד וועלכער איז געווען טעטיק פון 1640 יאָר ביזן 1662 יאָר, לויטן יידישן קאלענ־

דער — תכ״ב און צוזאמען האָט ער געלייסטעט אין רבנות 22 יאָר.

נאָך אים איז געווען א פאוזע פון 3 יאָר וועגן וועלכע מען האָט נישט קיין אָנגאבן, אָבער נאָך דער צייט האָט באקלייד דאָס רבנות, הרב מנחם ציון בר׳ זלמן רבינו, וועלכן מען האָט געפֿרופן ר׳ מנחם בר׳ זלמן גבאיש, וועל־כער איז געקומען קיין וואָידיסלאוו פון קראקאו. ער האָט אויך פארפאסט דעם באקאנטן בוך „נחמות ציון״.

נאָך אים האָט געפֿאָלגט דער רב, ר׳ יוסף יאסקי בר׳ הערץ, וועלכער איז געקומען פון לעמבערג. דעם דאָזיקן רב געפינט מען אויך אויף דער ליסטע פון די אונטער־געשריבענע אויף א ביטע וועגן דרוקן א בוך אונטערן נאָמען „נקודות הכסף״.

אים פֿאָלגט נאָך דער רב, ר׳ חיים דער זון פונעם ב״מ ספר אונטערן נאָמען „מגן אברהם״ וועלכער איז א באקאנט ווערק אין דער רבנישער וועלט.

אין יאָר 1712, לויטן דעם יידישן קאלענדער — תע״ב — יאָר געפונט מען א דאָקומענטאציע וועגן דעם אז אין חודש חשון איז געווען א פארשטייער פון קראקאו און גליל (סביבה) אויף א פארזאמלונג פון די „ארבע ארצות״ (פיר לענדער) פארזיצער פון בית־דין און ר״מ (ראש מתיבתא) פון דער ק״ק וואָידיסלאוו, ר׳ בנימין זאב סג״ל האָראָוויץ, אזוי געפֿרופן — פיעקאזש וועלכער איז געווען פריער א דיין אין קראקאו.

א פאָר יאָר שפעטער, האָט פארנומען דאָס רבנות אין וואידיסלאוו הרב, ר׳ יהודה־לייב און מ׳ געפונט זיין אונטערשריפט אין „פנקס״ פון ק״ק לעמבערג אויף א פסק־דין וועלכער באציט זיך צו א געוויסער ירושה. די אונטערשריפט לויטעט: ה״ר יהודה־לייב מוואָידיסלאוו״.

א 25 יאָר שפעטער, האָט איבערגענומען דאָס רבנות דער רב, ר׳ אייזיק בר׳ יהודה־לייב שידלאָוו און ער ווערט דערמאנט אין „פנקס״ אלס איינער פון די יעניקע וואָס פאָדערן אויף צו באצאָלן חובות פונעם קאָמיטעט פאר די „4 ארצות״.

און ווירקלעך, ביים רעווידירן פון חובות און רעכענונ־גען פון באצירק קראקאי־צוזמיר, איז אויך אנארקענט געוואָרן דער חוב פונעם רב ר׳ אייזיק פון וואָידיסלאוו און דער קאָמיטעט פון „4 ארצות״ האָט זיך פארפליכטעט צו באצאָלן דעם חוב.

עס איז זייער ווירדענסווערט צו באטאָנען, אז די דאָזיקע עפיזאָדע ווערט באשטעטיקט דורך 2 אוטאָריטאטיווע דאָ־קומענטן אויף 2 פארשיידענע פלעצער וועלכע זיינען וויכט אנטפערנט אייגער פונעם צווייטן.

אין יאָר 1767 איז געבוירן געוואָרן רבי שמחה בונים מפשיסחה, דער באוווסטער צדיק, א זון פונעם וואָידיס־לאווער מגיד, ר׳ צבי הירש בר׳ יהודה־לייב, איינער פון די באקאנטסטע תלמידים פונעם „חוזה״ פון לובלין.

די אויסגעוויילטע פרקים פון זיין תורה זיינען דער־שיינען אין זיין בוך „קול שמחה״.

אויף אדמיניסטראטיוון געביט

אריינבליקנדיק אין אוראלטע קוועלן, געפינען מיר אז וואידיסלאווער יידן זיינען געווען אויך באטייליקט אין אדמיניסטראטיוע און געזעלשאפטליכע אנשטאלטן — אין וואָידיסלאוו גופא, און אויך אויסער די ראמען פון שטעטל.

א באזונדערער און אייגדרוקספולער פאקטאר אויף דעם דאזיקן געביט, איז געווען די באטייליגונג פון א וואָי־דיסלאווער ייד און אן אויבערשטער מלוכה׳שע אינסטאנץ פון דער מדינה. אזוי ארום, טרעפן מיר אז ר׳ דוד בן ר׳ יצחק פון וואידיסלאוו איז געווען צווישן די מיטגלידער פון „4 ארצות״ קאָמיטעט, וועלכע האָבן אנטייל געגומען אין א פארלאמענטס זיצונג אין „סיים״, אין יאָר 1690.

די זיצונג איז געווען געווידמעט פראגן פון שטייערן.

אן אנדערער פאל וואָס איז כדאי צו באמערקן, וועלכער איז דיסקוטירט געוואָרן אין דעם סיים, האָט פאסירט מיט 25 יאָר צוריק, ד.ה. אין 1601 יאָר (תכ״א) ביי וועלכע עס האָט זיך באטייליקט א ייד מיטן נאמען אורי שראגא־פייביש פון וואידיסלאוו אין „נאָמען פון גליל קראקאוו״ אויף א געזוך וואָס איז פארגעלייגט געוואָרן דעם קאמיטעט פון „4 ארצות״, וועלכער איז פאָרגעקומען אין לובלין.

31 יאָר שפעטער, געפינט מען, אז א וואָידיסלאווער ייד מיטן נאמען מרדכי בן לייבל איז געווען צווישן די אָנפי־רערס וועלכע האָבן אונטערגעשריבן א געזוך וועגן פאר־לענגערן אָדער פראָלאָנגירן די צייט פון צאָלן חובות דעם קאָמיטעט פון די „ארבע ארצות״ דעם ציגזן לייער — כריסטאָף ברעסלער.

אן ענלעכן פראָבלעם געפינען מיר — אלס עדות פון

מראה על הגשר

אמאליקער געשיכטע וואס איז פארבונדען מיט א וואידי־סלאוער ייד וועלכער האט געהייסן שמעון בן יעקב. דער דאזיקער בן יעקב איז געווען צווישן די יידישע אנפירערס וועלכע האבן אונטערגעשריבן אויף א שבועה וועגן איבער־נעמען א פאראנטוואָרטונג צום אפצאל חובות דעם קאמי־טעט „ארצע ארצות".

אויף ווי וויים עס האט דערגרייכט די וויכטיקייט פון דער שטאט וואידיסלאוו אין יענע אוראלטע צייטן, בא־ווייזט דער פאקט אז אין אנהויב פון 18 טען יאהרהונדערט האט זיך געפירט א פראצעס אין קראקאו צווישן די קהי־לות — וואלברום און וואידיסלאוו וועגן דער העגעמאניע פון אייגער איבער דער צווייטער.

אויף דער זעלבער שטאפע זיינען אויך פאַרגעקומען אנדערע דערשיינונגען, ווי עס איז באצייכנט אין דעם „אריגינאלן מאטעריאל, אזוי צוזאגן: „צוליב דעם מחלו־קת איבער דער העגעמאניע צווישן קראקאו און דער אומגעגנד (גליל — אין אריגינאל), זיינען אויפגעשטיגן אויף דעם פאדרשטן טייל 6 שטעטלעך אפאטווו (אפטא), וואידיסלאוו, פינטשווו, אלקאט, שידלאוו און חנטשין — און די יישובים פון קראקאו זיינען איבערגעגאנגען אין רשות פון וואידיסלאוו און אלקאש".

אויך אנדערע אינצידענטן, ווי עס איז אין געשיכטעלכע מעמוארן פארצאטירט געווארן, זיינען פאַרגעקומען אין יאר 1759 (תקי"ט) צווישן דער קהילה פון וואידיסלאוו און קהילות קסיאנדז, קוזמיר, און קראקאו, וועגן דער העגעמאניע איבער עטליכע ארטשאפטן אין דער סביבה.

אין פנקס פון די „ארבע ארצות" געפונען מיר אסאך פארצייכנונגען אויף דעם געביט פון אדמיניסטראטיוון כאראקטער וועלכע זיינען נוגע די וואידיסלאוער יידן — און זיי ווערן אין דעטייל אויסגערעכנט אין דער העברע־אישער איבערזעצונג פון דעם דאזיקן ארטיקל, וואס פאלגט דא נאך.

מנחם הורוויץ

סנדישוב

יד ההשגחה דאגה לכך שליוצאי העיר וואידיסלוו יצטרפו גם יוצאי סנדישוב הסמוכה וישתפו פעולה בהוצאת ספר זכרון לוואדיסלאוו ולסנדישוב גם יחד. הנה, משום כך, נעניתי ברצון לכתוב גם על סנדישוב כפי שהכרתי אותה בימים שלפני השואה הנאצית.

היה זה כפר שבו ישבו רק 2—3 משפחות יהודים, כמו בכל הכפרים שמסביב, כגון: שענצק, נאגלוביץ, אוקטא, וועגלעשין, זלוטניק, דעשנע וז'אַרנוביץ. בעניני דת השתייכו המשפחות היהודיות הללו לקהילת וואידיסלוו (כשרות, ברית־מילה, חתונות, גטין, חלוצה, מקוה, מכירת חמץ, דיני־תורה, חברה־קדישה, בית־עלמין, מצות לפסח, אתרוג, בעלי תפילות לימים־נוראים), ומשום כך נשא עליו הרב של וואידיסלוו את התואר „אב"ד" וואידיסלוו והגליל.

הכפר סנדישוב החל לגדול בשנות 1883/84 אחרי שזכה בבנין של תחנת־הרכבת בקו מסילת־הברזל שבין סוסנוביץ־איוואנגרוד (דעמבלין בפולנית) וגם רמיזה לקטרי הרכבת.

לא רחוק מהתחנה בנתה הנהלת הרכבת מינהרה באורך שלושה ק"מ בתוך ההרים. פעולה זו לכריית המינהרה קיבל עליו קבלן יהודי בשם בלוך, והוא הביא אתו מרוסיה 250 עובדים — כל אחד מהם עם עגלתו וסוסו, לשם פינוי העפר מהמקום ואף הביאו עמהם כל מה שהיה דרוש להם למחיה לעצמם. את הסוסים היו מספקים להם היהודים מסנדישוב, וכך גדל מספר היהודים בסנדישוב. בראשונה, על ידי שלוש המשפחות שכבר ישבו כאן, והן: אבא וועלנער עם משפחתו הגדולה. אבא ווייסברג „וואיציע־כאוויצער" שישב שנים רבות בטחנת־המים הגדולה, גידל ילדים בני־תורה ואחר כך הושיבם בסנדישוב ויצחק פאוולוביץ־מלינארסקי. הוא ובניו קנו ב„ימים ההם" עד למלחמת העולם הראשונה חלב אצל הפריצים העשירים ושלחוהו יום־יום ברכבת־הנוסעים לדומברובה־בנדין־סוסנוביץ. אחד האחים — משה מלינארסקי, ישב לו בסוסנוביץ בביתו הפרטי הגדול והיה ידוע בתור הספק הראשי הגדול ביותר של חלב לכל אזור זגלמביה.

והנה, בא יהודי מסלומניק בשם שלמה גולדקורן וקנה בקרבת תחנת הרכבת כברת שדה והקים לו בית עם חנות גדולה ומחסנים ובהם מוצרי ברזל וחומרי בנין וכן מכשירי חרישה ודישה. הוא ראה ברכה בעמלו ומשנה לשנה הגדיל את עסקיו ואף השיא את ילדיו בכבוד גדול. חתנו שלמה כעלמער, יושב בישראל, והוא ידידי מנוער.

עוד חנות מכלת היתה שם, באותו מעמד, אך את שם בעל החנות איני זוכר. ואולם, זוכר אני ומכיר היטב, את יוסף גולדברג, שקיבל את החנות מידי חותנו בירושה. בימים שלאחר כך, כאשר פולין הכריזה על עצמאותה, נאלץ גולדברג למכור את העסק לנוצרי, והוא עצמו עבר לוולברום.

כמו כן, הגיעו מוואידיסלוו לסנדישוב — שני האחים — מרדכי ומשה וואסער, מאיר ניימן, בעל עסק לעורות, אחיו — זיסל ניימן תפר נעלים שנשא לו אשה מבנות סנדישוב, את בתו של ברלינסקי. אחר כך עבר לגור לווארשה. שלמה מאיר ברמץ שבא מוואידיסלוו פתח לו כאן עסק של קמח, ואחר כך עבר לוואידיסלוו. יצואן לישראל, פתח לו בית־מלון בירושלים והשאיר אחריו ילדים בני־תורה. אחד מהם, חיים־ישראל ברמץ, קיבל עליו את הנהלת המלון.

מינדזייוו הגיע זלמן שידלובסקי ופתח לו במקום עסק של מלח, נפט וסוכר. שלום פאלרולניצקי פתח לו

כאן עסק של קמח, ואחר כך עבר לוואידיסלאוו. יצואן הביצים הגדול מוולברום, ר׳ משה באגד, קנה ליד תחנת הרכבת בסנדישוב כברת קרקע, והקים שם מפעל לסיוד ביצים. הוא הביא אליו את חתנו, אלתר־מאיר שהיה תלמיד־חכם ידוע, וכן צוות עובדים וקבע מושבו בסנדישוב. בימות הקיץ הוא קנה ביצים ושם אותן בסיד ואילו בחורף שלח אותן בקרנות רכבת ישר לברלין. עסק זה סיפק פרנסה לעשרות משפחות יהודיות.

מלבד זה, הורגש מחסור באומנים מסוימים, וחיש הגיעו לסנדישוב בעלי מלאכה יהודיים — סנדלרים, חייטים, שענים, ספרים. מוואידיסלוו הגיע הפחח לייבוש (או משה), בנו של הפחח הידוע בוואידיסלוו, אלי יוסף בלום.

וואדיסלוו היתה היישוב הקרוב ביותר לסנדישוב, ושם ידעו מה שחסר ונחוץ ליישוב הצעיר החדש, ודבר זה נחשב כעין חזקה. וואידיסלוו כאילו אימצה לה את סנדישוב ושלחה לשם את כל הדרוש באנשים ובמכשירים, וידיה עשו תושיה.

נוסף לכל מה שפירטתי לעיל, בא עוד עסק חשוב לייצוא, שסיפק פרנסה בימי הקיץ לעשרות משפחות יהודיות, היה זה עסק של אספקת סרטנים חיים.

עם תחילת הקיץ הגיע מברלין לסנדישוב סוחר בשם סטאנייסקי, שחכר לו מחסנים והקים תיבות־עץ בזרם הנחל העובר את סנדישוב, במטרה לאגור בהן את הסרטנים החיים שרכש בסנדישוב וגם בכפרי הסביבה, בהם היו מצויים נחלים ואגמי מים עם סרטנים חיים, במיוחד באגמים מזוהמים. המטפלים באיסופם בכפרים, הוציאו את הסרטנים מן המים והובילום למחסנים לסנדישוב למיון. הבריאים ושלמים נארזו בתוך סלים קטנים עשויים עלים ירוקים גדולים ויום־יום נשלחו ברכבת־אכספרס הבינלאומית ישר לברלין. ואילו הסרטנים היותר חלשים, העבירו לתיבות שהוכנו בתוך המים ואחרי שהתפתחו, נארזו בסלים ונמכרו בשוק.

עשרות משפחות יהודיות שישבו בכפרים אשר בסביבת סנדישוב התפרנסו יפה מענף זה בימי הקיץ, עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה.

ליד תחנת הרכבת ישבה גם משפחה יהודית גדולה אחת, בוגייער, שעיסוקם היה עפ״י רוב ייצוא עצים שכרתו ביערות הישנים הגדולים שבסביבה, כמו שידליץ, זילניק, קרנזיול שהשתייכו לאציל הנודע, הנסיך הנודע — לאנצקורונסקי, וגם מן היערות אשר בדרך שבין סנדישוב לשצ׳יקוצ׳ין־כשילוב, עד למוסקאז׳וב שהשתייכו לגראף פוטוצקי. את העצים של היערות ההם היו קונים סוחרי־עצים יהודים נודעים מהעיר בנדין: הנדל נונברג, ליכטנשטיין, זמיגרוד וזוסמן הורוביץ מדומברובה. עצי היערות הללו הובלו בימי קיץ וחורף לתחנת הרכבת בסנדישוב ושם טיפלו בהם הייצואן בוגייער ובניו שהובילום בקרנות לזגלמביה. ברובם היו אלה עצי אדנים וגם קורות מתחת לפסי הרכבת ועמודי משען בעמקי מכרות הפחם. הגביר הנודע, ר׳ משה פעפער מקיילץ, ואדוני הכפר רוזניצה סיפק אדני־עץ שמניחים מתחת לפסי הרכבת למינהלת מסילת־הברזל האיוואנגרודית של השלטון הרוסי. בעבודה זו עסקו פועלים מרובים שקנו את כל צרכיהם אצל החנוונים היהודים, וגם האומנים היהודים השונים. במקום נפתח גם בית־אוכל יהודי שבו היו אוכלים הפועלים בתחנת הרכבת וגם הסוחרים ושם אפשר היה גם ללון. אחר כך, כאשר אדוני אחוזות הנוצרים העשירים של סנדישוב ובאלוביץ הידועים בשמם „כוואליבוג״ ירדו מנכסיהם, התרוששו ושקעו בחובות, קנה מהם ר׳ משה פעפער את הכפר העשיר סנדישוב יחד עם הארמון והגנים, ופאוולוביץ עברה לגיסם, אציל ליברלי וחרוץ בשם דוברוווולסקי שניהל את המשק. עד לפרוץ מלחמת־העולם השניה נהג למכור את תוצרתו החקלאית וקנה את כל הדרוש לו אצל יהודים. וכאשר ר׳ משה פעפער שידו היתה פתוחה לצרכי ציבור, בא בימות הקיץ עם משפחתו לנוח בסנדישוב בארמונו המפואר, החלו יהודי סנדישוב לחשוב על הקמת בית־כנסת או בית־מדרש במקום (עד אז נאלצו בדלית ברירה להסתפק במניין לתפילה־בציבור אצל בעלי־בתים פרטיים), פנו לר׳ משה פעפער — בעל רוח נדיבה שתרם לקהילה היהודית בקילץ — עיר מגוריו בית־כנסת חדש עם כלי־קודש יקרים וידו היתה פתוחה לרווחה לכל צרכי ציבור — והוא והוא הואיל לקבלם בסבר פנים יפות והבטיח לספק להם חינם את כל חומרי הבניה. על סמך הבטחתו, נוסד ועד זמני שקיבל עליו לטפל באיסוף כספים, ואחרי זמן קצר הפך הכפר הישן סנדישוב ליישוב יהודי קטן וצעיר, וליהודי סנדישוב היתה אורה ושמחה.

בסנדישוב הקימו היהודים בית־מדרש ששימש כעין מועדון, ובכל בוקר, צהריים וערב היו באים אליו לתפילה וללימוד תורה. לידו בנו דירה לרב או לדיין, שלא יהיו

זקוקים עוד בעניגים דחופים לקהילת וואידיסלוו. והנה, בא רבי אביגדור וולף השוחט והוסיף ליד בית מגוריו — בית לשחיטה, וידיו היו מלאות עבודה, כי סוחרי העופות שעד אז היו שולחים עופות חיים לבנדין וסוסנוביץ, מצאו שעדיף לשחוט את העופות אצל השו"ב בסנדישוב ולנקותם מהנוצות. ר' אביגדור השו"ב הניח חותמת־כשרות על אחת מרגלי העוף וסוחרי בנדין וזגלמביה היו קונים ברצון את העופות. יחד עם זה, נפתח כר פעולה לפרנסה במריטת הנוצות מהעופות הנשחטים, וכה נוצר בסנדישוב גם ענף של מורטי עופות וסוחרי נוצות, במיוחד מאווזים — ליהודי סנדישוב נתוסף עוד מקור חשוב לפרנסה.

ועד הקהילה הקטנה הזמין לסנדישוב כמורה־הוראה את חתנו של רבי חיים מאיר פינקלר, האדמו"ר מפינצ'וו, שהיה גדול בתורה וראוי לתפקידו. הרב החדש נכנס לגור בדירתו שהוקמה בשבילו מטעם הקהילה, ויחד עם זה הוקמה בעיר מקוה וחברה־קדישה עם כל הכלי־שרת הדרושים לישוב יהודי. חברי הועד היו מסורים וחרוצים ובזמן קצר הצליחו למלא את החסר, שלא להזדקק עוד לעזרה מן החוץ.

יתר על כן, לקהילה היהודית בסנדישוב היה עוד יתרון חשוב שסייע לפרנסת הרב, והוא — תחנת־הרכבת ששימשה אמצעי־עזר גם בעניני חיתון ונשואין... הודות לתחנה, היתה קהילת סנדישוב קשורה עם ארבע ערים גדולות — ראדום, קיילץ, בנדין וסוסנוביץ והיתה מקשרת ביניהן. וכאשר נתהוו שידוכין בין הערים שנזכרו והצדדים לא יכלו או לא חפצו לערוך את החתונות בפומבי, בשל ההוצאות הגדולות, הסכימו שני הצדדים להסתפק במינימום של הוצאות, לוותר על „צלצלי שמע וצלצלי תרועה". החתן והכלה עם קרובי המשפחה התכנסו בסנדישוב והרב שליט"א היה מסדר חופה וקידושין בדירתו; איחלו מזל־טוב, שמחו ושתו „לחיי הזוג" ואחרי זה יכלו המסובים והנשואים עם קרוביהם לשבת שוב ברכבת ולנסוע למחוז חפצם. מינהג זה הועיל בפרנסת הרב שלא הספיקה מהמשכורת שקיבל מהקהילה הקטנה.

היו עוד נסיבות שעזרו ליישוב החדש להתפתח ולהתבצר מבחינות שונות. בימי השרב הקשים שבימות הקיץ, היו באים מהערים הגדולות למעונות־קיץ לסנדישוב שבה היה האויר יותר נוח ומבריא בעקב יערות האלונים הסמוכים, וגם דבר זה שימש מקור פרנסת יהודי המקום.

בראשית המאה העשרים, מכר ר' משה פעפער, בעל האחוזות העשירות בסנדישוב את נחלתו לשני האחים הנוצרים קאמינסקי מוולודאבה, והוא עצמו עזב את קילץ וסנדישוב־רוזנציה ועבר לשבת בווארשה. אירוע זה גרם צער רב ליהודי סנדישוב שהפסידו אישיות נדבנית נדירה שעמדה לימינם בשעות לא מעטות. ברם, עוד נשארו העובדים היהודים השונים והפקידים על משרותיהם. אף האדונים החדשים, האחים קמינסקי הביאו איתם מוולודאבה יהודי משלהם כיועץ בשם יהונתן גז'במאכער וכינויו פיילעק, שתיווך בקניית הכפר מאת ר' משה פעפער, ומשום כך הוא גם נשאר בתור בעל חלקת שדה בת 60 מורגים שעיבדם בעצמו. הוא היה תלמיד־חכם, ממשפחה מכובדת ומשושלת־היוחסין של המגיד מקוזיניץ.

עם סיום מלחמת העולם הראשונה, כשגייסות הכובשים (רוסיה ואוסטריה) פינו את פולין שהגיעה לעצמאות מדינית, החלה רוח האנטישמיות לנשוב בכל ערי ועיירות פולין, למרות שהבטיחו „חופש ושויון לכל התושבים ללא הכדל גזע ודת". גם האצילים והפריצים הפולנים החלו להתרחק מידידיהם ומאנשי־סודם היהודים הוותיקים, ור' יהונתן גז'במאכער נאלץ לעזוב את סנדישוב ולעבור ליינדז'יוב. יחד עם זה, חלו שינויים במבנה הקהילה בסנדישוב

בנו של ר' יהונתן ניצל מהשואה הנאצית וחי בישראל. את שדהו בסנדישוב קנו מיכאל ניימן, יעקב רייזמן ושרה־מלכה הורוויץ מוואידיסלוו. בשנים מאוחרות יותר עבר מיכאל ניימן ומשפחתו לגור בסנדישוב ובשותפות עם גיסו יודל שוזרוך, הקים מינסרה (טרטק) ופתח עסק גדול לעצים, בעוד שהוא עצמו ישב בינדז'יוו. לסנדישוב אושר מטעם השלטונות יום אחד בשבוע כיום־שוק, ביום שני בשבוע, כמו בכל העיירות שמסביב לה.

כיצד חיו יהודי סנדישוב בשנות העשרים והשלושים עד לפרוץ מלחמת העולם השנייה והשואה הנאצית יספרו בוודאי אחרים, שהתגוררו בסנדישוב עד לחורבנה הנורא.

התזכיר של המועצה הלאומית היהודית למחוז ינדז׳יוב

(תרגום מפולנית)

תזכיר המועצה הלאומית היהודית למחוז ינדז׳יוב, שהוגש למרשל יוזף פילסודסקי ביום 30 לנובמבר 1918 ע״י נציגי המועצה, ה״ה משה טננבוים ויעקב קנמון, בזמן קבלתם לראיון שנסב על מצב היהודים במחוז ינדז׳יוב.

לכבוד ראש הממשלה הפולנית

ת ז כ י ר :

מאת התושבים היהודים שבמחוז ינדז׳יוב

בענין הפרעות במחוז ינדז׳יוב

על התושבים היהודים שבמחוז ינדז׳יוב עוברת עכשיו תקופה איומה של פרעות, ביחוד, עקב התעמולה הפושעת והמעשים המגונים של כנופיה שבראשה עומד אדם אחד בשם קאלינקה (הכינוי שלו — קוז׳ין).

הפורעים האלה טוענים שהם שייכים ל„מפלגה שמאלית״ ושמטרת פעולותיה היא — „להעשיר את האוצר הצבאי של המדינה״.

הודות לטכסיסיהם אלה שבתעמולתם, זכו לאהדה רבה מצד התושבים העירוניים והאכרים גם יחד. הם מנהלים את תעמולתם באסיפות שבהן משתתפים אלפי איש. האסיפות מתקיימות במקומות המאוכלסים יהודים ולאחר דברי ההסתה והקריאות לרצח ולשוד, מסיימים בקריאה: יחי פילסודסקי!

המיליציה המקומית אינה יודעת מה לחשוב על הפורעים האלה ואיך להתיחס אליהם ולפעולותיהם. מאד אפשרי, כי בגלל זה, במקום להגן על הנתקפים היא מסייעת בפועל לפורעים כך קרה הדבר בוואדיסלוו, הנמצאת 15 וירסטאות מינדז׳יוב.

התושבים היהודיים בינדז׳יוב חששו כי לאחר הפוגרום בדזיאלושיץ, יקרה גם אצלם. ואמנם, ביום 18 לחודש זה (היה זה בחודש נובמבר 1918) בשעה 7.30 בערב, באו לוואידיסלוו ששה פורעים, מהם שנים שהיו חמושים ברובים. אחריהם נהרו העירה בעגלות וברגל איכרים, אנשים נשים וטף מהכפרים הסמוכים: פיעקאוויץ, נאוואר־זשי, שציעז׳קאוויץ, קלימענטשיץ, שיעדלעץ, מיערניך, שוויאנטיך, אוה׳אן, מיערז׳שאוו ועוד. אליהם הצטרפו גם התושבים העירוניים הפולנים (מחוץ ל־10—8 איש). אותו דבר עשתה גם המשטרה המקומית שמסרה להם את רוביהם. קאלינקה נאם נאום קצר, שנשמע על ידי הקהל בהתלהבות רבה וגמר בקריאה: „יחי פילסודסקי!״ אחרי כך התחילו להתנפל על היהודים שנמצאו ברחובות העיירה שהלכו לחפש את הוריהם הזקנים שנעדרו מן הבית. מכל אלה לקחו את כספם, שעונים וכל אשר מצאו בכיסיהם.

אחרי כך התנפלו השודדים גם על החנויות היהודיים ודרשו מהם תשלומים לטובת „אוצר הצבא הפולני״, בסכומים מ־300 ועד 25.000 זהובים.

האכרים והתושבים המקומיים, סחבו הסחורות מן החנויות, מלבושים ולבנים (אפילו מהכביסה), כלי בית שונים. אצל יהודי אמיד אחד הריקו את כל הארונות, מבלי להשאיר דבר.

כשפרצו לאותו הבית שנשדד כבר ע״י קבוצת פורעים אחרת ולא מצאו בו דבר, הרגו את בנו דוד פוקסהנדלר בן ה־21 ופצעו קשה את אשתו ובתו.

הפורעים העמיסו את רכוש היהודים על העגלות שלהם, בעוד שנשיהם והילדים סחבו שקים מלאים סחורות ובגדים שהוציאו מדירותיהם של היהודים.

הפרעות והשוד נמשכו עד שעה ארבע ושלושים (!) לפנות בוקר.

רק יומיים לאחר הפוגרום, הופיעה ה„מיליציה״ מינדז׳יוב. יהודי וואידיסלוו רצו בעזרתם לקבל בחזרה, לכל הפחות, חלק ממה שנשדד מהם, אבל המיליציה לא הועילה

במאום. הם השתתפו אמנם ב„חיפושים" אבל עשו זאת ברשלנות יתירה. והסתפקו בהיכנסם לבית פולני בשאלה: „האם יש בידך רכוש יהודי?" מובן, שתמיד נתקבלה תשובה שלילית... ואם בכל זאת הצליחו לגלות מה, הסתפקה המיליציה בהחזרת הסחורה, מבלי לרשום אפילו פרוטוקול או לאסור את מי שהוא.

זאת ועוד. החיפושים האלה עוררו את כעסם של המשתתפים בהתנפלויות, הם ניצלו לכן את הלוייתו של קרבן הפוגרום — דוד פוקסהנדלר, בה השתתפו כל יהודי וואידיסלוו, בכדי להאשים את היהודים שבאו „להתנקם בנוצרים..." היהודים אשר הבינו את הכוונה שלמענה הפיצו השמועה, שלחו משלחת למפקד המקומי, בכדי להעמידו על המצב המסוכן. והנה, בדיוק בזמן כשהמשלחת שוחחה עם המפקד, הודיעו שהמון פרוע של אלפים מתקרב אל העיירה.

היה זה בשעה ארבע אחר הצהרים כאשר נשמעו הקריאות: „לשחוט את כל היהודים!"

היהודים שהגיעו למצב מיואש, החליטו להגן על חייהם. להגנתם היו להם רק גרזנים, אתים ומקלות. נשק חם לא היה ברשותם. פתאום נשמעה קריאה: „היהודים התנפלו על עמדה צבאית!" או אז התחילה המיליציה — לפי דרישת המתנפלים — לאסור יהודים...

בדרך לבית־הסוהר היכו את הנאסרים ללא רחמים במוטות ברזל ובאלות. מספר האסירים היה ארבעים ואחת, כולם מוכים וזבי דם ולחמישה מהם אי אפשר היה לעצור את הדם ששתת מפצעיהם. בהתחשב עם ההמון הסוער, החזירה המיליציה את האסורים לבתיהם, אך בשתים־עשרה בלילה.

הפצועים קשה היו: מ. פרנקל, ב. ניגוס, מ. סנדרוביץ, פנחס אוזירובסקי ומ. ליפמנוביץ. משלחת של יהודים מוואידיסלוו, התיצבה עם נציגים של המועצה הלאומית בינדז׳יוב, בפני שלטונות המחוז וביקשה לשחרר את יתר ל״ו האסירים. הבטיחו להם לשחררם מחרתים, „אם החקירה תוכיח שהיהודים לא התנפלו על שום עמדה צבאית".

מחרתים הגיעה ועדת־חקירה מינדז׳יוב לוואידיסלב ושחררה את העצורים. אחד מחברי הוועדה נאם מעל גזוזטרת הבית בפני התושבים וציין שהוכח כי היהודים חפים מפשע ושהפרעות ביהודים הורסים את יסודות המדינה הפולנית ויש לשים להם קץ. לפנייתו זו הושמעה הקריאה: „מות לנבזה המכור ליהודים!"

עם זאת, היו בוואידיסלוו גם יחידים שהרגישו בעוול שנעשה ליהודים בפרעות ובחשדים שהטילו עליהם, ואלה הם:

א. המורה העממי בפיטקוביץ. הוא התפטר ממשרתו באמרו שאין ברצונו ללמד בניהם של רוצחים.

ב. כהן הדת הקתולי, בהסכמת הבישוף שבקילץ — הכריז על אבל של ארבע שבועות בכנסיה. במשך תקופת האבל לא ינגנו בעוגב והפעמונים לא יצלצלו לאות האבל.

ג. השופט המקומי, שהעיז בזמן הפרעות לומר כמה דברי־אמת קיבל „אולטימטום" שעליו לעזוב את וואידיסלוו.

סכנת הפוגרומים תלויה ועומדת גם על ערים אחרות שבמחוז. מדי יום ביומו שומעים יהודי ינדז׳יוב האשמות כבדות שכוונו כלפיהם.

הצריפים ובניינים אחרים של הרכבת־הזעירה עולים באש ומאשימים את היהודים בהצתתם. אומרים ש„היהודים רוצים לשחוט את כל הנוצרים ולבטל את המיליציה העירונית" (הבניינים הנ״ל נמצאים במרחק של 3 וורסטאות מן העיר).

היהודים ביקשו כמה פעמים מהשלטונות, להרכיב את המיליציה מנוצרים ויהודים ביחד, אבל, כל הבקשות לא נשאו פרי.

אנו פונים איפוא, עכשיו בבקשתנו:

1) בדבר עריכת חקירה נמרצת והענשת האשמים.

2) להורות בדבר הקמת מיליציה מזויינת, שגם יהודים יוכלו להשתתף בה. בשבילנו זאת היא שאלת חיים או מות, שאלה שאינה סובלת כל דיחוי.

אנו מדגישים עוד, כי קריאת הממשלה לתושבים, אשר תסיר עם זה גם את המסוה מההסתדרות הזאת, שהיא — כביכול — שמאלית, ואילו מטרותיה האמיתיות הן — פרעות ביהודים — והוקעת הפרעות ביהודים כדבר בלתי הוגן, היא מאד מאד נחוצה ועלולה להועיל.

בשם המועצה הלאומית היהודית למחוז ינדז׳יוב באי־כוחה: אינג׳ינר מ. טננבאום וק. אינגבר.

וורשא, 30 בנובמבר 1918

היסטאריישער פראגעבויגן

אומגעקומענע יידישע פערזענלעכקייטן

1. שטאָט וואַידיסלאַוו, קרייז יענדזשעיווו לאַנד פוילן,

2. ווי אַלט איז געווען דער יידישער ישוב? 700 יאָר.

3. וויפל יידן האָבן דאָרט געלעבט ביז דער מלחמה? 2700 נפשות.

4. וואָס זיינען דאָרט געווען די הויפט־מקורות פון פרנסה? האַנטווערקער און סוחרים, פויערים דאָרפגייער און סאַדאָווניקעס.

5. וועלכע און וויפל קהילשע מוסדות, געזעלשאַפטלעכע קולטור־אַנשטאַלטן, פאַראיינען און אָרגאַניזאַציעס זיינען געווען אין שטאָט און וואָס איז היינט זייער גורל? (ווי שולן, בתי־מדרשים, ישיבות, בית־הקברות; מושב־זקנים, קינדער־היימען, שפיטאָלן, לינת־הצדק; לערן־שולן, ביבליאָטעקעס, אָוונט־קורסן, דראַמאַטישע־קרייזן; קאָאָפעראַטיוון, בענק. גמילת־חסד; פראָפעסיאָנעלע און האַנטווערקערש פאַראיינען; פאָליטישע פאַרטייען א.א.וו.).

אלה ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס, קאָאָפעראַטיוו־באַנק, 2 ביבליאָטעקן, 1 דראַשמאַטישער קרייז גמילת חסד־קאַסע האַנטווערקער פאַריין — ביים אַריינקום פון די דייטשן זיינען די אַלע אינסטיטוציעס ליקווידירט געוואָרען דאָס איז געווען 10.9.1939. די שול איז געווען פון די אַלטע צייטן זי איז אַלט געווען 600 יאָר. 2 בתי מדרשים, 1 בית הקברות.

6. וועלכע זעלטנהייטן האָבן זיך געפונען אין קהלשן באַזיץ און אין פריוואַטע הענט און וואָס איז היינט זייער גורל? (ווי געביידעס, מצבות, פנקסים, תשמישי־קדושי — ווי פרוכתן, עטרות, בשמים־ביקסלעך, ספרים, בילדער א.א.וו.).

אין קהילשן באַזיץ האָבן זיך געפינען פאַרשיידענע אַלטע אַנטיק ווי אַ שטיל צום מלה זיין קינדער. די שטיל איז אלט געווען עטלעכע הונדערט יאָר. פאַרשיידענע אַלטע פרוכתן, עטרות, ספרים היינט איז דאָס אַלעס נישט דאָ וויל קיין ייד ווויינט נישט דאָרט. די שול איז היינט אַ מאַגאַזין פון תבואה זע — ווייטערע אָנגאבען וועגען דער נאצי־צייט — אין טייל פון בוך „בעת השואה".

7. די וויכטיקסטע פאַסירונגען אין שטאָט פון אנהויב

א) ביז דער נאַצי־אָקופאַציע: ביז צו די דייטשע אָקופאַציע זיינען אָנגעקומען פאַרשיידענע מענטשן פון פאַרשיידענע שטעט. דעם 10.9.1939 זיינען די נאַצישע באַנדיטן אָנגעקומען אין אונדזער שטעטל. באַלד נאָכן אָנקומען פון די דייטשן האָבן זיי צוזאַמען גענומען דאָס גאנצע שטעטל יידן אין די גרויסע שיל און געהאַט אַ פלאַן צו פאַרשרעקענען די שיל מיט די יידן. בלויז צוליב דעם, וואָס אין דער זעלבער צייט האָט א פוילישער רעגימענט אָנגעהויבן צו באַשיסן די שטאָט זיינען די דייטשן אַנלאָשפן פון שטעטל. די שול מיט די מענטשן זיינען געווען פאַרשלאָסן מיט אירע אייזענע טירן, די שליסל האָבן זיי צוגענומען נאָר אַ ייד מאכעל גאָשלדבראָם וועלכער ערש איז נישט געווען אינעוועניג, האָט פון דרויסן אויפגעמאַכט און אַזוי ארום זיינען די כּענטשן באַפרייט געוואָרן פון די פעסטונג־שול.

מלחמה (1.9.1939).

דעם 11.9.1939 זיינען די דייטשן ווידער אָנגעקומען אין שטעטל אַריין און גלייך האָבן זיי אָנגעפאַנגען צו נעמען אויף צוואנגס ארבעט אויף די וועגן און אסאך יידן זיינען פון די מערדער געשלאָגן געוואָרן ביז בלוט.

ב) אוועק דער נאַצי הערשאַפט: דעם 10.9.39 — דאָס פון אַריינמאַרש, די ערשטע פאַראַרשדענונגען קעגן יידן; ערובניקעס, קאָנטריבוציעס, קאָנפיסקאַציעס, געטאָ (אָפענער אָשדער געשלאָסענער), פייניקן, בערשד שניידן, צוואַנגס־אַרבעט; דאס איבערזידלען יידן פון שטאָט אין אנדערע ערשטער, אָדער פאַרקערט, פאָגראָמען, עקזעקוציעס, רויבערייען, וויי אזוי איז געשען די ענטגילטיקע ליקווידאַציע פון ישוב? — דאָטע).

די דייטשן האָבן צוגענומען אַלע יידישע געשעפטן און איבערגעגעבן זיי די פאָלקן. זיי האָבן אויך אַרויפגעלייגט אַ קאָנטריבוציע פון 250.000 זלאָטעס, וועלכע די יידן פון שטעטל האָט געמוזט באַצאָלן. 2 מאָנאָט שפעטער האָבן זיי

אייגעארדנט דאָס געטאָ און אַלע יידישע איינווינער זיינען געטריבן געוואָרן אין די שול גאַס אַריין, ווו עס איז אייגעשטעלט געוואָרן דאָס געטאָ.

אין שטעטל וואידיסלאַוו איז דאָשמאָלס געווען אַן אַלטער רשב ר׳ יעקב ראָטענבערג, צו וועלכן עס זיינען געקומען אין די ערשטע טעג פון קריג־זיין שוואָגער, אַ רבי פון פינטשעוו, דער שטצעמעשיצער רב. צוואמען מיט זיי זיינען געווען דעם אַלטן רב׳ס אַש זון, א מתמיד, ר׳ פסאַכיע און נאָך 10 זקנים פון שטעטל, וועלכע זיינען געזעסן הושענא־רבה ביי נאַכט אין סוכה און געגעסן מלוה־מלכה. פלוצעם, זיינען אָנגעקומען עטלעכע געסטאַפאָווצעס פון קעלץ. און האָבן זיך א לאָשז געטון צוזאמען מיט פולישע כוליגאנעס צו די יידן דער סוכה.

די געסטאַפאָווצעס האָבן גהייסן אַלע אַשרויסגיין אין מאַרק און זיך אויסטון נאַקעט. זייערע מלבושים — שטראַמלען, בעקעשעס און אַלע אַנדערע קליידער האָבן זיי צוזאַמענגע־נומען אויף איין קיפע און אונטערגעציגן. די זקנים, האָבן געמוזט טאַנצן אָרום דעם פייער נאַקעדיקער־הייט און די ווילדע סצענע האָט אַזוי געדויערט אַ גאַנצע נאַכט. אין צוויש־צייט, האָט מען זיי אַלעמען אָפגעשניטן די בערד.

ערשט אים זיבן אַזייגער פרי האָט מען זיי באַפרייט נאַקעדיקערהייט אָן בערד, מיט דעם באַדינג אַז זיי מוזן זיך שטעלן צו דער אַרבעט אויף דעמש שאַסיי.

8. באַציאונג און האַנדלונג פון דער נישט יידישער באַ־פעלקערונג:

די פאָשלאָקן האָבן זיך שלעכט באַצויגן צו דער יידישער באַפעלקערונג מיטן אויסנאם פון עטלעכע.

9. האָבן די יידן אין דעם אָרט אָרשגאַניזירט אַ ווידער־שטאַנד?

אָרגאַניזירט האָשבן זיי, נאָר עס איז נישט צושטאַנד געקומען. דער אָרשגאַניזאַשטאָר איז געווען עדיל(?) האָראָש־וויטש געב. 1893 יאָר.

10. צאָל לעבנגעבליבענע פון דער שטאָט?

ביז 200 יידן.

א) וויפל פון זיי האָבן דורכגעמאַכט קאַצעט? — אַלע.

ב) זיך גערשאַטעוועטע דורך אָנדערע אופנים:

אויסבאַהאַלטן אין בונקער ביי פויערים; אין דערפערש זיינען געווען ביז 500. געבליבן זיינען נאָרש 20. די רעשט האָבן די אויסבאַהאַלטערס אַליין באַרשויבט און געהאָרגט.

11. אָנגעזעענע פערזענלעכקייטן: (נאָמען, שֹלטער, באַרוף, טעטיקייטסגעביט. דאָטע און אופן פון אומקום).

1942, איין טאָג נאָך סוכות, איז אין אַש נעבן־שטעטל — מיעכווו, פאָרגעקומען אַן אַקציע אין וועלכער אַ וואידיסלאַ־ווער ייד חיים שטערן, איז אויך געוואָרן געכאַפט צו דער אַקציע מיט זיינם אַ קינד, ביי דער אַקציע איז געווען אָנווועזנד דער סטאַראָסטע פון מיעכווו, דער פאָטער חיים שטערן, נישט קאָנענדיק צוקוקן ווי מען האָט זיין קינד געשאָסן, האָט מיט אַ בריטווע געשאָכטן דעו סטאַראָסטע אויף טויט. באַלד איז אָשרויס אַ פאָשראָרדענונג אָז וועלכן ייד מען וועט טרעפן אין מעכעווער קרייז, זאָל ווערשן געשאָסן. די אַלע פון וואידיסלאַוו, וועלכע האָבן זיך געפונען אויפן וועג קיין קראָקע, זיינען געכאַפט געוואָרן אויפן וועג און דערששאָסן געוואָרן אין וואָלד, צווישן מיעכווו און סלאָמניק. מיט זיי זיינען אויך געווען יידן, ביז 60 מאן, און אלע זיינען דאָרט אין וואָלד געוואָשרן באַגראָבן. דאס איז געווען נאָשך דער ערשטער אויסזדלונג.

זונטיק ערשב יום הכפורים 1942, זיבן אזייגער אין דערפרי, האָט אָש וואידיסלאַווער בירגער מיטן נאָמען מאָטל קווואָש־נעווסקי, באַמערקט ווי מען רינגלט אָרום דאָס שטעטל צום אויסזידלען. נישט געקלערט קיין סך האט ער געמומען זיינע קינדער מיט די אייויקלעך און אַרויף אויף דעם בוידעם פון זיין הויז. נאָכדעם האָט זיך מאָטל אָנגעטון זיין טלית איז און באַגאָסן אלץ מיט בענזין. אונטערגעצינדן און אַזוי איז ער מיטן טלית און תפילין און זיין פאמיליע אַשדורכצופירן

די דייטשן מיט די אוקראינער וועלכע זיינען געקומען אָדורכצופירן די ווישעדליענע, זעענדיק וואָס אַ ייד קאָן, האָבן באַלד אָשנגעהויבן באַשיסן דאָס שטעטל און מיט אַ שנעלן טעמפּאָ אָדורכגעפירט די ווישעדלעניע. די אויסגע־זידלטע יידן זיינען געפירשט געוואָרשן קיין טרעבלינקע...

נאָשך דער אויסזידלונג האָבן די מערשדער געזוכט אין די יידישע שטובן, טאָמער זיינען נאָשך געבליבן וועלכע ייידן איזדערהיים, אַלטע אָדער קראַנקע, און קליינע קינדערש. געטראָפן האָבן זיי בעהאָשלטן ביי די שול דעם אַלטן פייוויש חזן מיט זיין ברודער אַנטשעלע סופר, ביידע זיינען געווען אָנגעטון אין זיירע טלית און תפילין און אַזוי זיינען זיי דערשאָסן געוואָרן. דרייסיג קליינע קינדערש וועלכע זיינען געווען ביי פאָליאַקן זיינען אויך דערשאָסן געוואָרן אין דעם זעלבן טאָג.

ארט ווייזן, וואידיסלאַוו שמעון, פראָטאָקולאנט, מענדל פלאפע אונטערשריפט פון עדות דאטע 23.7.1948

מנחם האראוויץ

יידישע פרנסות אין 19־טן – אנפנג 20־טן יארהונדערט

וועגן דער עקאָנאָמישער לאגע ביי דער וואידיסלאווער יידישער באפעלקערונג אין דער דערמאנטער תקופה, האָבן מיר נישט קיין סטאטיסטישע ציפערן אדער אנדערע פאר־צייכנטע מאטעריאלן. די געשילדערטע צייט שטיצט זיך בלויז אויף פאקטן וועלכע זיינען געבליבן אין זכרון נאָך פון דער סאמער קינדהייט, ווי אויך געהערטע פון די זקני־העיר.

די וויטערדיקע שורות וועלן וואַרפן א געוויסן שיין און געבן אַ טיילווייזן ענטפער אויף דער פראַגע: וויאזוי האָבן זיך יידן מפרנס געווען אין יענער צייט?

וועגן עקאָנאָמישן לעבן אין די שפעטערדיקע יאָרן, אין דער צייט צווישן ערשטן און צווייטן וועלט־קריג, וועלן זיכער איבערגעבן אַנדערע לאנדסלייט, וועלכע זיי־נען געווען אַקטיוו אין יידישן לעבן פון שטעטל ביז צום טראַגישן אומקום.

די דאָזיקע פארצייכנונג, ווי אויך אנדערע דורך מיר אָנגעשריבענע עפיזאָדן, לויט דעם זכרון, וועלן געבן אַ ביישטייער צו דעם נר־תמיד וואָס מיר צינדן אָן פאַר דער אויסגעמאָרדעטער וואידיסלאָווער קהילה־קדושה, ווייל דער „יזכור בוך" וועט זיין פאַר אונדז דאָס אייביק־ברענענדיקע ליכט, אַ יאָרצייט־ליכט נאָך דער עדה וואָי־דיסלאָווער קדושים וטהורים וועלכע זיינען אזוי טראגיש אומגעקומען.

פאַר מיר, אלס איינער פון די לעצטע פון עלטערן דור, וועלכע האָבן זיך אָפגעראַטעוועט פון דער מוראדיקער קאַטאַסטראָפע און בין נאָך ב"ה אומשטאַנד איבערצוגעבן פרטים — וויאזוי עס האָט אַמאָל געלעבט דאָס אלטע היסטאָרישע יידישע וואָידיסלאוו, וועט דאָס יזכור־ספר זיין א הייליקע מצבה — און הלוואי זאָלן מיר זוכה זיין צום גרויסן טאָג, ווען דאָס ספר וועט זיין אַ געשעעטער פאַקט ואז אפרוש כפי להשי"ת על חסדו אשר הגדיל עלי כח ובינה וזכרון.

*

איידער איך וועל צוגיין צום דעם זאכלעכן מאטעריאל, זע איך פאר נויטיק צו באמערקן, אז אין פארצייכנען פון די נעמען פון וואָידיסלאָווער יידן — באווסטע ווי אויך אומבאַוווסטע — קענען מעגלעך זיין געוויסע אומפינקט־לעכקייטן, ווייל דער צייט־אָפשניט איז א געוג־לאַנגער און דער זכרון ווי גוט ער זאָל נישט זיין, קען פארזאָגן... דערא־יבער בעט איך מחילה אויב מ׳וועט זיך אויף אזעל־כע פרטים אָנטרעפן.

תבואה — סוחרים

אין תבואה־האַנדל האָבן די וואָידיסלאָווער יידן פאַר־נומען אַן אויבן־אָן. די גאַנצע געגנט איז געווען געבענטשט מיט פרוכטבאַרע פעלדער וועלכע האָבן יעדעס יאָר געגעבן רייכע גערעטענישן און די אייגנטימער־פריצים האָבן אַלע יאָרן געהאַנדלט מיט זייערע יידישע אָפנעמער. דאָס איז

אויך געווען די סיבה צוליב וועלכער עס איז פארמיטן געווארן א קאנקורענץ צווישן די תבואה־סוחרים.

פון די גרויסע סוחרים איז געווען באוווסט דאס האנדל־הויז פון ר׳ מאירל אהרנסאן (מאירל וואַרשעווער) וועל־כער האט פיל יארן איינגעקויפט תבואה אין דעם גרויסן פאלוואַרק „מיטשידלא", ווי אויך ביים רייכן פריץ קאז־לאווסקי פון דארף „לאווין", ביי ביירן אין „קשענטשיץ" און אין אנדערע ערטער. זיי האבן געהאט פיל צוטרוי צו דעם פרומען יידישן סוחר, ווי אויך צו זיין פרוי — טריינדל ביילה־הינדעס, וועלכע האט מיטגעהאלפן אין דער פרנסה.

עס האבן אויך צוגעהאלפן אין האנדל צוויי זין פון איר ערשטן מאן. דער ערשטער, מיין פאטער משה לייב הורו־ביץ, איז געווען ספעציאליזירט ביים אויפקויפן און פאר־קויפן געראשטן, וואס ער האט צוגעשטעלט פאר די מאלץ־פאבריקן אין רוסלאנד, ווי אויך פאר דער באַרימטער פילצער מאלץ־פאבריק פון ר׳ איטשע אונגער. מיין פא־טער איז פארבליבן דער געראשטן־ליפעראנט פון דער פילצער־פאבריק אויך נאכדעם ווי די פאבריק איז אין 1905 יאר פארקויפט געווארן צו דער יידישער פירמע „קאפעלמאן" פון פעטערבורג.

דער צווייטער זון, ענזל הורוביץ האט מייסטנס אויפ־געקויפט ביי די גוטבאזיצער זשעפאק פאר די אייל־פאב־ריקן.

פון די אנדערע תבואה־סוחרים זיינען געווען באקאנט: פלתיאל מאנדלבוים, וועלכער האט יארן געהאנדלט מיט די פריצים פון פאוולאוויטש דאבראוואלסקי און אין סענ־דזשישעוו „כוואליבוג".

וודישע פרנסות

דער שוסטער

דוד פייעראייזן, וועלכער האט געהאנדלט מיטן פאל־וואַרק „שמיד" אין קליין־קשאנדז.

קאזשמינסקי, יעקב רייזמאן, ישראלקע ארבייטל, בעריש קאשמירעק, דוד גדליהס — מיט זיינע זין, אברהם און גדליה פייעראייזן — האבן אממערסטן איינגעקויפט אין „בושעזא־קלעמענטשיצע" — ביי די פריצים פאשעווסקי און קאזלאווסקי. וואלף שלענצקי האט געהאנדלט מיטן פריץ פון נעגוסלאוויצע. וויניצקי, אויך דער גרויסער בעריש, איז פון צייט צו צייט ארויסגעגאנגען אין נישט־וויטן דארף מיערנין, צו זיין באקאנטן פריץ קוכאשא און אדורכגעפירט א תבואה־טראנזאקציע.

עס זיינען אויך געווען קלענערע תבואה־סוחרים, מייס־טנס גערשטן — אויפקויפער, וועלכע זיינען ארויסגעפאָרן מיט זייערע אייגענע פערד און וועגן אין די דערפער — און זיך פון דעם מפרנס געווען בכבוד.

די פרוי פון מאירל זילבערשאץ וועלכע דערמאנט אין דעם דאזיקן ארטיקל.

וו נטער אין וואידיסלאוו

אין יעדער גאַס האָבן זיך געפונען עטלעכע פון די דאָרפֿאָרער: אין דער זשאַרנאָוויצער גאַס האָבן געווויינט: משה שוקלער, הערש ליפע פייטאָג מיט זיין זון אייזיק, משה וואָלף קאָרץ, מיט זיינע זין, און דער לאָמער פנחס. זיי זיינען געפֿאָרן אין די דערפער: מיערניץ, בזשיצע, קרענזל, קאָוואָלעוו, פענקאַסלאָוו, מיערצנאָוויטש, אַמסטיצאָוו ביז קאָזלאָוו.

אין דער פינטשעוויער גאַס האָבן געווויינט דער לאָמער יידל־קאַליש, מיט זיינע זין און אברהם־לע מאַיאַרקעס. זיי האָבן אייגנעקויפט אין די דערפער: פיעטקאָוויטש, וואָוואַזשיטשע, און אין נעגוסלאָוויעץ.

אין דער יענדזשעיעוויער גאַס: משה פנחס און אברהם פייעראייזן. זיי זיינען אריסגעפֿאָרן אין די דערפער: לאַסקאָוע, פוקשעוויניצאַ און פשילענק.

אין דער מיעכאָוער גאַס: איטשע שענקער מיט זיין זון. יעקב דוד פייעראייזן, זימל קורץ, ר׳ חאַסקל וועווענטשינער און דער אַלטער אברהם, מיט זייַנע צוויי זין (זיי האָבן אויך געהאַנדלט מיט קאַלך). זיי זיינען אַרומגעפֿאָרן אין די דערפער דרובלין, אלטשאָווקע, מוצידלע, קליין־קשאָנדז און בוצקעוויטש.

די איינגעקויפטע תבואה, אממייסטן געשטן, האָבן זיי פֿאַרקויפט דעם הורט־סוחר משה לייב הורוביץ און יעדן פרימאָרגן איז צו זיי געקומען דער באַגלייבטער טרעגער גדליה ווירובניק מיט זיין אייגענער וואָג אויף די אַקסלען. ער פלעג אָפּוועגן, פעסט פאַרבונדן יעדן זאק און אויפגעלאָדנט אויף די וועגן פון די בעלי־עגלות — שמואל דוד זעלנער, זיין ברודער מיכל און מיילעך זאַלקעס, וועלכע האָבן די סחורה אַוועקגעפֿירט קיין יענדזשעיעוו אין די מאַגאַזינען ביי דער אייזנבאַן־סטאַציע. פון דאָרט האָט מען טראַנספּאָרטירט אין די מאַלץ־פאַבריקן קיין פעטערבורג.

מיט די טראַנספּאָרטן וואָס זיינען געגאַנגען קיין פילץ, האָט זיך פֿאַרנומען משהלע גרין, אַדער ווי מ׳האָט אים

גערופן „משהלע שטרו" (ער פלעגט שטענדיק האַלטן אין מויל אַ שטרוי). ער האָט פארזאָרגט בעלי־עגלות פויערים פון די דערפער וואָס האָבן זיך געצויגן פון וואידיסלאוו — ביז פילץ. די אָנגעלאָדענע וועגענער האָבן זיי געהאַלטן איבערנאַכט ביי זיך און אינדערפרי האָט מען צוגעשטעלט די סחורה אין דער פילצער פאַבריק.

מ'האָט זיך אויך פאַרנומען מיטן אויפקויפן פארשיי־דענע זוימען. די הויפט־אויפקויפער זיינען געווען: ענזל הורוביץ, הערשל האַנילאַך, בינה מינץ מיט איר זון מענדל און ישראל ברוך אייזנפעלד.

יידן האָבן זיך אויך מפרנס געווען מיטן אויפקויפן לעבעדיקע שעפסן פון די אויבן־דערמאָנטע גוטט־באזיצער פריצים, וועלכע האָבן יעדעס יאָר פאַרקויפט די אַלטע שעפסן אויף פלייש. די הויפט־אויפקויפער זיינען געווען: יאנס פלעשאָווסקי, יעקל דעמסקי, ראובן רייזמאַן, אהרן פלעשאָווסקי, זלמן פלעשאווסקי און וואָלף שלאָנסקי. די אויפגעקויפטע סטאַדעס פלעגן זיי לאָזן אוועקטרייבן צופוס צום באַוווסטן אין פוילן שעפרן־מאַרק אין שטעטל שעווער, נישט ווייט פון דער דייטשישער גרענעץ. פון דאָרט זיינען זיי פאַרקויפט געוואָרן קיין אויסלאַנד.

וואָידיסלאַווער סוחרים האָבן אויך צוגעשטעלט לעבע־דיקע בהמות פאַר סאָסנאַוויצע און בענדין. מיט דעם האָבן זיך פאַרנומען: זלמן ראָזן מיט זיינע זין מענדל, אביגדור און משה ראָזן. זיי האָבן יעדן מאָנטיק נאָכן יריד, געלאָזט אוועקטרייבן פיל פעטע־בהמות קיין בענדין און סאָסנאָוויצע. מענדל מיט זיינע קינדער האָבן שפעטער פאַרלאָזט וואָידיסלאוו און אַריבער קיין בענדין.

יידישע פעלד־אייגנטימער

דער לאַנדווירטשאַפטלעכער פרנסה־צווייג האָט נישט געהערט צו די ספעציפישע יידישע פרנסות ביי די יידן אין פוילן. פאַרקערט, יידן האָט מען כמעט נישט באַמערקט אין דעם אָפּצווייג. אין וואָידיסלאַוו האָבן די יידישע פעלד־אייגנטימער פאַרנומען אַ חשוב אָרט און געגעבן אַן ערנסטן ביישטייער צום עקאָנאָמישן לעבן פון יידן אין דער דאַמאָלדיקער תקופה.

עס איז כאַראַקטעריסטיש, אַז די יידישע פאָלוואַרקן זיינען געווען מוסטערהאַפטע מיט זייער ווירטשאַפט און אָרגאַניזאַציע, עס זיינען געווען באַוווסט די יידישע פעלד־אייגנטימער: מאירל זילבערשאַץ מיט זיין פאָלוואַרק „זאַגאַיעוו", ראובן רייזמאַן מיט אברהם משה חרמץ — אין פאָלוואַרק „אולטשאַווקע"; יצחק מאיר פיש - „קוזשינקעס", לייב־וולף דזשאַלאַווסקי — „נאָוואָזשיט־שע", ווי אויך דער בארימטער אין דער דאַמאָלדיקער צייט קעלצער יידישער גביר און אָנגעזעענער מענטש, ר' משה פעפער מיט זיין גרויסן פאָלוואַרק „רוזשניצאַ":

עס איז באמת געווען א תענוג צו זען יעדן פרייטיק נאָכ־מיטאָג, ווען די יידישע „פריצים" פלעגן אָנקומען מיט זייערע וועגן, געשפאַנטע אין געזונטע פערד אין דער מקוה אַריין און געטיילט צדקה פאַר די אַרעמעלייט.

אויך די גרויסע וואַסער־מיל אין „בזשעזאַ", וועלכע האָט געהערט צו דעם הראַביא — פירסט לאנצקאָראָנסקי, איז געוואָרן אָפּגעדינגען דורכן באַוווסטן וואָידיסלאווער גביר, ר. מיכל מייערטשיק, וועלכער איז דאָרט געזעסן צענד־ליקע יאָרן, געלאָזט זיינע פיר טעכטער לערנען און איינגעשאַפן זיך מיוחסדיקע חתנים ווי: בעריש קאש־מיריק, ישראלק'ע בראַנדיס, יצחק־מענדל וואַרשאוויאַק און לייבוש קירשנבוים. אַלע לומדי־תורה, געזעסן עטלעכע יאָר אויף קעסט און עוסק געווען בתורה וחסידות. אויסער די זין, האָט דער גביר ר' מיכל מייערטשיק אויך דער־צויגן צוויי אייניקלעך. אַ יינגל מיט אַ מיידל, פון אַ זון, וואָס איז יונג געשטאָרבן און איבערגעלאָזט צוויי יתומים. דעם בחור ישראל'קע מייערטשיק האָט ער חתונה געמאַכט מיט אַ טאָכטער פונם באַוווסטן גביר, ר' משה שטשעריינ־סקי, פון לובלין, און די יתומה — האָט חתונה געהאַט מיטן רבין, ר' לייבעניו טווערסקי, אַן אייניקל פון טריס־קער מגיד.

דעם ווייץ פאַר דער מיל האָבן צוגעשטעלט די דער־מאָנטע סוחרים און ר' מיכל האָט זייער מצליח געווען.

אונטערוועגנס

ביי אים איז אויך געווען אַ בית־תפילה, וווּ מען האָט געדאַווענט אין די שבתים און יום־טובים. אויך דער קעז־מירער רבי ר׳ מאָטעלע, פלעגט יעדעס יאָר וועג־ער איז צוריקגעפאָרן פון קוראָרט בוסק, האַלטן אַ שבת ביי ר׳ מיכלן, דאַמאָלט פלעגן אָנפאָרן א סך חסידים פון דער אַרומיקער געגנט און דער רבי פלעגט פראָווען דעם „טיש״ אין גרויסן גאָרטן. איך געדענק נאָך אלס קינד, וועו איך בין מיטגעגאַנגען מיט מיין פאָטער ז״ל צום רבינס „טיש״, טראָגנדיק אין האנט אַ צוגעדעקטן טעלער מיט „קוגל״ — לכבוד דעם רבין.

וועו ר׳ מיכל איז נפטר געוואָרן בשיבה טובה, האָט אים דער רב מספיד געווען אוו ער איז געבראכט געוואָרן צו קבורה אויפן אלטן בית־עלמין.

נאכדעם ווי ר׳ מיכל איז נפטר געוואָרן, האָט די מיל איבערגענומען דער עלטעסטער אייִדעם, בעריש קאַשמי־רעק, אָבער די צייטן האָבן זיך געביטן צום שלעכטן. עס איז אָנגעקומען אַ נייער אַדמיניסטראַטאָר פון פירסט לאַנצקאראָנסקיס פאַרמעגן, וועלכער האָט אָנגעהויבן זיכן מיטלען וויאַזוי צוצונעמען די אלטע חזקה פון דער וואַסער־מיל.

שפעטער, נאָכן אָנשטיין פון דער פוילישער מלוכה, האָט דער פוילישער געריכט אַרויסגעגעבן אַן אורטייל וועגן מבטל מאַכן אַלע חזקות פון פאַרשטאָרבענעם ר׳ מיכלן אוו בעריש האָט געמוזט אלעס פאַרלאָזן אוו איז אַוועק קיין יענדזשעיעוו.

דער פעדערן־עקספּאָרט

וואידיסלוו האָט פאַרנומען דעם ערשטן פלאַץ פון פעדערן־האַנדל צווישן אַלע אַרומיקע שטעט אוו שטעטלעך פון דער קעלצער גובערניע. אין וואידיסלאַווער פעדערן־סינדיקט האָבן זיך באטיליקט די באקאנטע פעדערן — הורט־סוחרים: ר׳ יחיאל חרמץ מיט זיינע זין, די באַקאַנ־טע אשת חיל — איידל־רחל, מיט איר זון קאָפל צוקער איז נאָכן ליקווידירן פון סינדיקאַט, אַוועק מיט זיין משפ־חה קיין קראָקע — אוו דאָרט ווייטער געפירט דעם פעדערן־געשעפט; משה שמחה פריד — אויך פאַרלאָזט אוו אַוועק קיין קעלץ; אייזיק ראָזנבערג, דער עלטערער פעדערן־סוחר, אלתר בער מיט זיין זון, ווי אויך אביגדור פלאפלע מיט זיין איידעם בינם, דב־בער (שפעטער האָבן זיי געפירט גרויסע פעדערן־געשעפטן אין קאַטאָוויץ אוו אין ווייטן אַמעריקע).

דער פעדערן־סינדיקאַט האָט אָפגעדינגען גרויסע גע־מויערטע מאגאזינען ביי אריה ווינרייך אוו דאָרט זיינען אָנגעקומען די אויפגעקויפטע פעדערן פון אלע אַרומיקע שטעט: כענטשין, פינטשעוו, בוסק, דזאלאָשיץ אוו אַנ־דערע. די פעדערן זיינען דאָרט געוואָרן אויססאָרטירט,

ר׳ יצחק מאיר שטרן אין זיין פרוי הינדע פון דיי ווייַן־קעלערן.

פאַרפאַקט און אָפּטראַנספאָרטירט צו דער באן־סטאַציע — און פון דארט זיינען זיי געגאנגען אין דער ריכטונג קיין לייפציק, מינכען, בערלין, דרעזדען און נאָך אַנדערע אייראפעאישע שטעט.

אין דייטשלאַנד האָט זיך מיטן געשעפט פאַרנומען אייגער פון די שותפים, דער חסידישער יונגערמאַן משה־שמחה פריד. ער פלעגט תמיד ארויספאָרן אהין אין אַן עלעגאַנטן קורצן אָנצוג מיט אַ האַרטן שוואַרצן הוט און לעדערנע טעקע און מיט זיין „רייגעם" תלמודישן דייטש, האָט ער אלעס ערלעדיקט וויאַמבעסטן.

אויסער די גרויסע הורט־סוחרים, זיינען אויך געווען פעדערן־אויפקויפער, די אזוי־גערופענע „דאָרפלויפער", ווי לייזער פעליקס מיט זיין ברודער, עוזר גוס מיט זיין פאָטער, די צוויי ברידער פינקעס פון דור זשאַרנאוויצער גאָס, יצחק מענדל גרין, יעקל קאַפקע, ענזל, דוד מאַיאַר־קעס און נאָך פיל אַנדערע. זיי פלעגן יעדן מאָנטיק אינ־דערפרי אַרויספאָרן אין די אַרומיקע דערפער און אייגקויפן די אונטערגעריסענע פעדערן און פוך פון די לעבעדיקע גענדז. דאָס האָט זיי פאַרנומען ביז דאָנערשטיק. דאַן האָבן זיי פארפקט די סחורה אין לאַנגע זעק און צוגעשטעלט אין פעדערן — סינדיקאַט. דאָרט האָט דער אַלטער פראַק־טיקאַנט אלתר בער אַרייגעשטעקט אַ ציטערדיקע האַנט אין יעדן זאַק, אַרויסגענומען אַ מוסטר, אָפּגע־וויגן און פעסטגעשטעלט דעם פרייז. דעם קומענדיקן זונטיק האָט יעדער באַקומען באַצאָלט פאַר זיין סחורה בייַ איידל־רחל.

די אזוי־גערופענע „דאָרפלויפער" האָבן שווער געהאַרע־וועט ביי זייער ארבעט און פארדינט די פרנסה מיט יושר און כבוד. אין די שבתים און יום־טובים, האָבן זיי זיך געפרייט צוזאַמען מיט זייערע משפחות און ביי די שבת־דיקע אין יום־טוביקע טישן האָט גאָרנישט געפעלט.

גאַרבערייען און לעדער־פראַדוקציע

פון דער דאזיקער באַשעפטיקונג האָבן זיך מפרנס געווען צענדליקער יידישע משפחות. גאַרבערייען זיינען געווען עטלעכע, קלענערע און גרעסערע. אין שמאָלן געסל ווו ס׳איז אַדורכגעלאָפן דאָס וואַסער וואָס האָט געטריבן די וואַסער־מיל (ארענדירט דורך דעם גרויסן אהרן־דוד ביע־דאק), איז געשטאַנען אַ קליינע גאַרבאַרניע, וועלכע האָט געהערט צום גבאי פון דער חברה קדישא, ר׳ טוביה גאַרבער. דאָרט האָבן געאַרבעט עטלעכע יידישע ארבעטער און זיי האָבן אויסגעארבעט פארשיידענע סאָרטן פון לעדער אונטער דער אויפזיכט פון דעם גוטן פאַכמאַן — משה שמואל גאַרבער פון דער פינטשעווער גאַס.

וויטער, איבער דעם וואַסער־וועג ווו בעלי־עגלות פלעגן אָנטרייבן זייערע פערד צו די שטאָט־לאָנקעס, איז געשטאַנען שוין אַ גרעסערע גאַרבאַרניע ווו עס האָבן געאַרבעט אַ פאָר צענדליק ארבעטער, בלויז יידן. דער אייגנטימער ר׳ וואָלף סענדראָוויטש, מיט זיינע זין — דוד־בער און מרדכי, ווי אויך זייער שוואָגער חיים־יצחק זילבערשטיין, האָבן זייער פראָדוקציע פאַרקויפט אין אַלע אָרומיקע שטעט. זיי האָבן געפירט שיינע נגידישע הייזער און געהערט צו די חסידים פון גור. עס זיינען געווען נאָך עטלעכע גאַרבעריין: איינע האָט אָנגעהערט שותפות — צו קאָפל פייעראייזן און זיין איידעם — נחמיה פראַכט; אויף דער צווייטער זייט בריק — איז געווען נאָך איינע, וואָס אָנגעהערט צו אָהרן וואָלף און אסתר ניימאַן.

ווי מיר האָבן שוין דערמאָנט, האָבן זיך צענדליקער יידי־שע משפחות אין וואַידיסלאַוו מפרנס געווען פון דער דאָזיקער בראַנזשע.

נאָך אהרן וואָלף ניימאַנס גאַרבעריי, איז געשטאַנען אַ הילצערנע געביידע. דאָרט איז געווארן אויסגעארבעט לייוונט פון „קאָנאָפּיעס" — פלאַקס, וואָס האָט געוואַקסן אין די אַרומיקע פעלדער. די לייוונטן זיינען געווארן געפאַרבט אין דער קליינער כעמישער פאַרבעריי. מיטן אָנטשעלן די פאַרבן, האָט זיך פאַרנומען דער מוסטער־שטעלער חיים אברהם סופרס. דער אייגנטימער איז געווען פלתיאל חרמץ מיט זיין פרוי זעלדעלע, אַ טאַכטער פון דער באקאנטער אין יענער צייט חסידיש־אריסטאָקראַטי־שער משפחה פון ווארשע, זאַלבערג. וועג איך דערמאָן זיך אין דער איידעלער און זעלטענער זעלדעלע, קען איך זי גלייכן צו „מירה׳לע אפרת" פון גורדון, וועלכע איז געווען פאַרגעשטעלט אין אסאך יידישע טעאטערס, אויך אין דער „הבימה".

אייל און פאָקוסט פאַבריק

מיט דער פראָדוקציע פון עס־אייל און פאָקוסט פאָר די פאַרב־געשעפטן, האָט זיך פאַרנומען יצחק מאיר שטערן,

דער איידעם פון ר׳ מאיר׳ל׳ן און טריינדל־ביילע הינדעס. אין עק פון מאַרק, וואָס ציט זיך אין דער פינטשעוער גאס, האָט ער איינגעבויט די אייל־פרעסעריי. דעם רויע־מאַטעריאל, „רזשעפאַק״, האָט ער איינגעקויפט, דער עיקר, אין פאַלווארק „לאַבצא פזשעזוואַד״ און געמאָלן אים אין דער שטאָטישער וואָסער־מיל פון אהרן־דוד ביעדאָק. ער האָט איינמאָנטירט מאַשינען מיט אייזערנע פרעסן און צו דער שווערער פיזישער אַרבעט ביי אויספרעסן דעם איל, האָט ער באַשעפטיקט — 5 טעג אין וואָך — יונגע שטאַר־קע פויערים פון נאָנטן דאָרף שוואַנטיק. די פאַרטיקע סחורה האָט ער אָנגעגאָסן אין פעסער און צעשיקט זיי צו די אָפּנעמער. זיי האָבן אויך פראָדוצירט פאָקוסטן פאַר די פאַרב־געוועלבער.

אינדערזעלבער פאַבריק איז אויך געווארן אויסגעאַרבעט רצין־אייל פון די ספעציעלע אַרבעסן, וואָס זיינען געווא־סן אין נאָענטן דאָרף „נאָוואָזשיטשע״ ביים פעלד־אייגנ־טימער בוקאָווינסקי. די פאַרטיקע פראָדוקציע איז געווארן פארקויפט אין די אַפּטייקן.

אינדערצייט פון ערשטן וועלט־קריג,ג איז די פאַבריק געווארן פאַרמאַכט און די אייגנטימער האָבן פאַרלאָזט וואידאסלאוו.

אין וואָידיסלאוו איז צו יענער צייט אויך געווען אַ קליינע אונטערנעמונג פון אויסאַרבעטן חלב־ליכט. אין אַ קליין נידעריק הייזל אין א נישט ברוקירטן געסל, וואָס האָט געשלאָסן דעם מאַרק מיט דער אונטערשטער זשאַר־נאָוויצער גאָס (צווישן גערער און אַלעקסאַנדערער שטי־בל), זיינען געזעסן יצחק־משה מיט זלאָטעלען די ליכט־ציערס. אין ערשטן צימער זיינען געווען אייגנעמויערט צוויי אייזערנע קעסלן ווו ס׳האָט זיך געקאָכט דער חלב און אין וועלכן ס׳האָבן זיך געטונקן די ספעציעלע בוימ־וועלנע קנויטן. דעם חלב האָבן זיי איינגעשאָפן אין די פאַרטיקע ליכט און זיי פארטיילט אין די געווועלבער.

זייערע דריי זין האָבן נישט מיטגעהאָלפן אין דער פרנסה.דער עלטסטער, קליינגעווקסענקער דוד׳ל — איז יומם ולילה געזעסן אין גערער שטיבל און געלערנט. דערנאָך איז ער געווארן א חתן צו חנה׳לע, דער טאַכטער פון מענדעלע און איידל־רחל צוקער.

באַלד נאָך דער חתונה, האָבן זיי פאַרן נדן געדינגען אַ געוועלב און אָנגעהויבן האַנדלען מיט נאַפט און זאלץ. די סחורה האָט ער געקויפט ביי די יענדזשעיעווער הורט־סוחרים.

דאָס געשעפט איז געווארן געפירט דורך חנהל׳ען, ווייל דוד׳ל יצחק־משה ס איז ווייטער געזעסן אין גערער שטיבל, ווו ער האָט געלערנט און עוסק געווען אין חסידות. קיין קינדער האָבן זיי נישט געהאַט. נאָך אַ פאָר יאָר, איז דודל קראנק געווארן און געשטאָרבן. לאנג איז חנה׳לע נישט געבליבן קיין אלמנה. זי האָט חתונה געהאט צום צווייטן מאָל מיטן חסיד ובן־תורה, פון דער משפחה — בעל ה„חדושי הרים״, ר׳ יצחק מאיר פיש און זיי האָבן אָפּגעקויפט דאָס האַלבע הויז מיטן געוועלב פון וואָלף רובינעק און געעפנט אַ גרויס הורט־געשעפט און געלעבט אַ נגידיש לעבן. די קינדער וואָס ער האָט מיטגעבראַכט פון זיין ערשטער פרוי, האָבן זיי חתונה געמאַכט בכבוד.

אין די שפעטערדיקע יאָרן, נאָכדעם ווי פוילן איז געווארן זעלבסטשטענדיק און ווען עס זיינען אָנגעקומען „גראַבסקיס־צייטן״, האָט ר׳ יצחק מאיר אַלעס פאַרקויפט און איז אַוועק, מיט דער הסכמה פון געערער רבין, קיין ארץ־ישראל.

זיי זיינען אָנגעקומען אין אַ מזלדיקר שעה קיין ירוש־

ליד בית המרקחת

לים — עיר הקודש וווּ ס׳האָט זיי געהאָלפן זיין ברודער, ר׳ אברהם פיש, דער גבאי פון די צדקה־געלטער אין ירושלים, וועלכער איז נאָך פריער אַוועק קיין ארץ־ישראל ליקווידירנדיק אַ גרויס וויין־געשעפט אין פינטשעוו.

ר׳ יצחק מאיר מיט חנה׳לען האָבן געהאָט די זכיה צו לעבן נאָך יאָרן אין ישראל און נאָך דער פטירה, בשיבה טובה, געבראַכט געוואָרן צו קבורה אין ירושלים.

די איבעריקע צוויי זין פון יצחק משה׳ן מיט זלאַטקע־לען זיינען געווען: שמואל קויפמאַן, געהאַט אַ געוועלב אין וואָידיסלאוו און מאָטעלע, וועלכער האָט געווינט אין כענטשין.

ווען די אַלטע ליכט־ציערס זיינען אַוועקגעשטאָרבן, איז אויך די אוונטורנעמונג אונטערגעגאַנגען.

★

די אַלע אויבנדערמאָנטע זכרונות זיינען בלויז אַ קלייַנער טייל פון יידישן עקאָנאָמישן לעבן פון וואידיסלאוו און זיין סביבה. עס זיינען אויך געווען א גרעסערע גרופע יידישע בעלי־מלאכות — שיסטערס, שניידערס, בלעכערס און אנדערע. די אויסגעאַרבעטע פראָדוקציע האָבן זיי פאַרקויפט אויף די ירידים — אין וואָידיסלאוו און אויך אין דער ארומיקער געגענט. אויך א גרעסערע צאָל אייגנ־טימער פון געוועלבער האָבן זיך הויפטזעכליך מפרנס גע־ווען פון די ירידים.

★

אזוי האָט זיך געפירט דאָס יידישע לעבן — יאָר אייַן, יאָר אויס, מלוכה׳ס פלאַגן אויפקומען, מלוכה׳ס פלאַג אונטערגיין — אָבער דער יידישער שטייגער אויף אלע לעבנס געביטן האָט זיך נישט געטוישט, ער פלאַג שטענ־דיק פארבלייבן דער זעלבער.

ביז עס איז געשען דאָס שרעקליכע אומגליק, אז ס׳זיינען אנגעקומען די נאצישע פארברעכער און האָבן אלעס פארטיליקט און פארניכטעט. מיטן יידישן המון איז אלעס אונטערגעגאנגען און עס זיינען בלויז פארבליבן אומעטיקע זכרונות...

אזכרה בתל אביב

מנחם האראוויץ

סענדישעוו

אזוי ווי די השגחה העליונה האָט געוואָלט, אַז צום וואַידיסלאָווער יזכור־ספר זאָלן אויך צושטיין די ביים לעבן־איבערגעבליבענע יידן פון נאָענטן סענדישעוו, וועל איך זיך גערן טיילן מיט עטלעכע זכרונות וועגן אָט דעם טייערן יישוב, וועמענס טראַגישער גורל איז געווען דער זעלבער ווי וואַידיסלאוו און אַנדערע יידישע יישובים וועלכע זיינען בעסטיאַליש אומגעבראכט געוואָרן דורך די נאַצישע רוצחים ימח שמם וזכרם.

געווען איז סענדישעוו אַ פשוט דאָרף, מיט אַ 2—3 יידישע פאַמיליעס אזויווי די ארומיקע דערפער: שענצק, נאַגלאָוויטש, אוקטאַ, וועגלעשין, זלאָטניק, דעשנאַ און זשאַרנאָוויץ. מיט יידישע ענייניים ווי.צ.ב. כשרות, ברית־מילה, חתונות, גטין, חלוצה, מקוה, מכירת־חמץ, דיני־תורה, חברה־קדישא, בית־עלמין, מצות, אתרוג, בעלי־תפילות א.א. — האָט סענדישעוו געהערט צו דער וואַידיסלאווער קהילה און צוליב דעם האָט דער וואַידיס־לאָווער רב געהאַט דעם טיטל: „אבד" וואַידיסלאָוו

דורך אַ צופאַל און מזל, האָט זיך דאָס דאָרף אָנגעהויבן אנטוויקלן אין די יאָרן 84—1883, נאָכדעם ווי אין סענדי־שעוו איז געווגאָרן אויפגעבויט אַ באַן־סטאַציע אויף דער אייזנבאַן־ליניע צווישן סאָסנאָוויץ און איוואַנגראָד (דעמ־בלין אין פוילישׁ) ווי אויך אַ רעמיזע פאַר די לאָקאָמאָטיוון.

נישט ווייט פון דער סטאַציע, האָט די אייזנבאַן־פאַר־וואַלטונג באַשלאָסן צו גראָבן אַ טונעל אין די בערג, אויף אַ לענג פון דריי קילאָמעטער און די ארבעט איז געווארן איבערגעגעבן אַ יידישן אונטערנעמער מיטן נאָמען בלאָך, וועלכער האָט געבראַכט צו דעם ציל 250 ארבעטער פון רוסלאַנד צוזאַמען מיט זייערע פערד־און־וועגן און מיט אַפראָויזאַציע. די נאָך־נויטיקע צאָל פערד זיינען געוואָרן צוגעשטעלט דורך די סענדזשישעווער יידן און אזוי ארום האָט זיך אויך פארגרעסערט דער יידישער ישוב.

די ערשטע דריי משפחות, תושבים פון די ערשטע צייטן, זיינען געווען:

אַבע וועלנער מיט זיין פאַרצווייגטער משפחה.

אבע ווייסבערג — „וויטשיכאוויצער" וועלכער איז יאָרנלאַנג געזעסן אין דער גרויסער וואסער־מיל, דערצויגן קינדער בני־תורה און דערנאָך זיך אויך באַזעצט אין סענדישעוו.

יצחק פאָוולאָוויטש־מלינאַרסקי, וועלכער האָט מיט זיינע זין, ביזן אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג, אָפגעקויפט ביי די אַרומיקע רייכע פריצים די מילך און טאָג־טעגלעך טראַנספאָרטירט מיטן פאַסאַזשיר־צוג קיין דאָמבראָווע, בענדין און סאָסנאָוויץ. אייניער פון זיינע ברידער, משה מלינאַרסקי, האָט געווינט אין סאָסנאָוויץ אין זיין פרי־וואַטן־הויז און געווען באַוווסט אַלס דער גרעסטער הויפט־ליפעראַנט פון מילך פאַר גאַנץ זאַגלעמביע.

אינדערזעלבער צייט, איז אָנגעקומען פון סלאָמניק אַ ייד מיטן נאָמן שלמה גאָלדקאָרן וועלכער האָט אָפגעקויפט אין דער נאָענט פון דער סטאַציע אַ שטיק פעלד, און אויפגעשטעלט דערויף א הויז מיט אַ גרויס געוועלב פון אייזן און בוי־מאַטעריאַלן, ווי אויך אקער און דרוש־מאשינען. ער האָט מצליח געווען — און דאָס געשעפט האָט זיך פון יאָר צו יאָר פאַרגרעסערט. זיינע קינדער האָט ער אויסגעגעבן מיט גרויס כבוד, זיין איידעם, שלמה כעלמער, מיינער אַ יוגנט־פריינט, געפונט זיך היינט אין ישראל.

עס האָט זיך דאָרט אויך געפונען אַ קאָלאָניאל־געשעפט.

כ׳געדענק נישט דעם נאָמען פון ערשטן בעל־הבית, פונעם איניציאַטאָר. איך געדענק אָבער גוט זיין איידעם יוסף גאָלדבערג, וועלכער האָט באקומען דאָס געוועלב בירושה.

אין די שפעטערדיקע יאָרן, וועו פוילן איז געוואָרן אומאָפהענגיק, איז גאָלדבערג געווען געצוווונגען צו פאָר־קויפן ס׳געשעפט צו אַ קריסט און ער איז אַריבער קיין וואָלבראָם.

עטליכע יידן זיינען אויך אָנגעקומען פון וואידיסלאוו: די צוויי ברידער מרדכי און משה וואַסער, מאיר נייַמאַן דער לעדער־סוחר, זיין ברודער זיסל נייַמאַן, א קאַמאַשן־שטעפער, וועלכער האָט אויך חתונה געהאַט מיט אַ מיידל פון סענדזשישעוו. דער טאָכטער פון בערל זע דער נאָך איז ער אַריבער קיין וואַרשע. שלמה מאיר ברמץ וועלכער איז אויך אָנגעקומען פון וואידיסלאָוו און האָט דאָ געעפנט אַ שניט־געשעפט. דערנאָך איז ער עולה געווען מיט זיין גאַנצער פאמיליע קיין ארץ־ישראל, געעפנט אין ירושלים אַ האָטעל און איבערגעלאָזט קינדער בני־תורה. איינער פון די זין, חיים ישראל, האָט דערנאָך איבערגענומען די פאַרוואַלטונג איבערן האָטעל.

עס קומען אויך אַן קיין סענדזשישעוו זלמן שידלאָווסקי פון יענדזשעיעוו וועלכער האָט געעפנט אַ געשעפט פון זאָלץ, נאָפט און צוקער.

שלום פאלראַליציקי האָט געהאט אַ געוועלב פון מעל און דערנאָך איז ער אריבער קיין וואידיסלאָוו. דער גרויסער אייער־עקספּאָרטער ר׳ משה באַנד פון וואַלבראָם, האָט אָפגעקויפט ביי דער סענדזשישעווער סטאַציע אַ גרויסן פלאַץ און דאָרט אויפגעשטעלט אַן אונטערנעמונג פון קאַלכן אייער. ער האָט אויך מיטגעבראַכט זיין איידעם, דעם באַווסטן תלמיד־חכם, אלתר־מאיר מיט נאָך אַ גרופּע אַרבעטער. זומער־צייט פלעגן זיי אויפקויפן אייער און אַרייניגיין אין קאָלך און ווינטער־צייט טראַנספּאָרטירן די פראָדוקציע מיט דער אייזנבאַן קיין בערלין. די אונטער־נעמונג האָט געגעבן פרנסה פאַר צענדליקער יידישע משפּחות.

עס קומען אויך אַן יידישע פאַכלייט, וועלכע זיינען געוואָרן נויטיק פאַר דעם יונגען שנעל־אַנטוויקלנדיקן ישוב — שניידער, שיסטער, זייגער־מאכער און פריזיערער. פון וואידיסלאוו קומט אויך דער בלעכער לייביש (אָדער משה), דער זון פון באווסטן וואידיסלאוועד בלעכער אלי יוסף בלום. אין אַלגמיין, האָט וואידיסלאוו געוואָרגט פאַר אלע באַדערפנישן פון נאָענטן שכנהדיקן יישוב.

חוץ די שוין דערמאָנטע פרנסה־צווייגן, האָט זיך געשאַפן נאָך אַ וויכטיקער צווייג וועלכער האָט צוגעשטעלט פרנסה פאַר צוגאָבלעכע צענדליקער יידישע פאַמיליעס. דאָס איז געווען דער עקספּאָרט פון לעבעדיקע קרעפּסן (ראַקעס), וועלכע האָבן זיך געפונען לרוב אין די טייכלעך אַרום סענדזשישעוו, באזונדערס. אין די פאַרשמוצטע טייכלעך. מיט דעם האָט זיך פאַרנומען אַ סוחר פון בערלין — סטאַניעווסקי, וועלכער איז אָנפאָנג זומער אָנגעקומען קיין סענדזשישעוו, אָפגעדינגן מאגאזינען פאַר דער סאָרטירונג פון די ראַקעס, וועלכע זיינען געוואָרן איבערגעשיקט אין ספעציעלע קוישן מיטן אינטערנאַציאָנאלן עקספּרעס־צוג קיין בערלין. צענדליקער יידישע משפחות פון סענדזשישעוו און דער אומגעגנט האָבן זיך פון דעם מפרנס געווען בכבוד.

מיטן אויסברוך פון ערשטן וועלט־קריג, אין יאָר 1914 איז די אונטערנעמונג געוואָרן ליקווידירט.

ביי דער באַן־סטאַציע האָט אויך געווינט אַ פאַרצווייגטע יידישע משפּחה בוגייער וועלכע האָט זיך באַשעפטיקט הויפּטזעכליך מיט האָלץ־עקספּאָרט פון די ארומיקע גרויסע און אַלטע וועלדער פון דער סביבה ווי שעדלעץ, זשעלאַנעץ, און קאָרנזשול וועלכע האָבן געהערט צום באווסטן אריס־טאָקראַס גראַף לאַנצקאָראָנסקי ווי אויך פון די וועלדער צווישן סענדזשישעוו און שטשיקאַטשין־קשילאָוו, ביז מאָסקאָזשאָוו וועלכע האָבן געהערט צום גראַף פאָטאָצקי. דאָס געהילץ פון די וועלדער פלעג אפגעקויפט ווערן דורך די באַווסטע וואַלד־סוחרים פון בענדין — הענדל נאָג־בערג און ליכטנשטיין ווי אויך, פון זמיגריד און זוסמאן האָראָוויטש פון דאָמבראָווע. דאָס געהילץ האָט מען געפירט זומער און ווינטער צו דער סטאַציע סענדזשישעוו און דאָרט האָט זיך מיט דעם ווייטערדיקן עטאַפּ פאַרנומען די משפחה בוגייער, וועלכע האָבן דאָס געהילץ פאַרלאָדן און טראַנספּאָרטיט קיין זאַגלעמביע.

.דער רוב פונעם געהילץ איז געוואָרן ברויכט אלס שוועלן צו דער אייזנבאַן ווי אויך אלס בעלקעס צו פארפעסטיקן די דורכגענגע אין די קוילן־גרובנס.

ביי דער אַרבעט זיינען געווען באשעפטיקט אַ גרעסערע צאָל אַרבעטער, וועלכע האָבן געקויפט אַלע נויטיקע זאַכן

אין יידישע געוועלבער. צוליב דעם, איז דער עקאָנאָמי־שער מצב פון קליינעם יידישן יישוב געווען פארהעל־טניסמעסיג־גוט.

שפעטער, ווען די באַוווסטע רייכע גוט־באַזיצער פון רובישאָוו און פאַוווּלאָוויטש, באקאנט אונטערן נאָמען „כוואַליבוג", האָבן געזינקן אין חובות, האָט דער באַוווס־טער ר' משה פעפער ביי זיי אָפגעקויפט דעם רייכן דאָרף סענדזשישעוו צוזאַמען מיטן פאַלאַץ, און די גערטנער. אזוי ארום, איז דאָס גיט פאַוולאָוויטש איבערגעגאנגען צו אַ שוואָגער פונם גוט־באַזיצער, אַ ליבעראַלער אריסטאָ־קראַט מיטן נאָמען דאָבראָוואָלסקי וועלכער האָט אָנגעפיט מיט דער ווירטשאַפט, ביזן אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג. ער איז די גאַנצע צייט געווען אין גאָר־גוטע באַצי־אונגען מיט די יידישע שכנים, פאַרקויפנדיק זיי די לאַנד־ווירשטאַפטלעכע פראָדוקטן און קויפנדיק ביי זיי די נוי־טיקע זאכן אין יידישע געשעפטן.

דער באַקאַנטער קעלצער גביר און נדבן, ר' משה פע־פער, פלעגט יעדן זומער קומען מיט זיין פאַמיליע קיין סענדזשישעוו, אויף זומער־אָפרו אין זיין פרעכטיקן זומער פאַלאַץ. די יידן פון קליינעם יישוב האָבן אָנגעהויבן טראַכטן וועגן שאַפן אַן אייגענעם בית־תפילה, וועלכעס איז ליידער ביז צו דער צייט נישט געווען און יידן האָבן זיך געמוזט באַגניגן מיט אַ „מנין בציבור" אין אַ פריוואַ־טער שטוב, זייענדיק זיכער אז דער בארימטער נדבן וועל־כער האָט געשפענדעט אין זיין וווין־שטאָט קעלץ א בית־הכנסת מיטן גאַנצן אויסשטאַט, וועט אויך זיי אַרויסהעלפן. די יידן ווי עס האָט זיך ארויסגעוויזן, האָבן קיין טעות נישט געהאַט. ר' משה האָט זיי צוגעזאָגט צוצושטעלן־אלע נויטיקע בוי־מאַטעריאַלן אינגאַנצן אומזיסט. פאַר־שטייט זיך, אַז די פרייד איז געווען אָנגעהויער — און עס איז געוואָרן אויסגעוויילט אַ צייטווייליקער קאָמיטעט, וועלכער האָט זיך אָנגעהויבן פאַרנעמען מיט דעם ענין.

מיט דער צייט, איז געוואָרן אויפגעשטעלט אַ בית־המדרש וווהין יידן פלעגן קומען יעדן אינדערפרי, בייטאָג און אין די פאַרנאַכטן דאַוונען און לערנען תורה.

ביים בית־המדרש איז אויך געוואָרן צוגעבויט אַ דירה פאַר אַ רב אַדער א דיין, בכדי די קהילה זאָל נישט זיין געצווינגען אָנצוקומען מיט יעדער דרינגנדער פראַגע קיין וואָידיסלאַוו.

דער שוחט ר' אביגדור וואָלף, האָט ביי זיין וווינונג צוגעשטעלט אַ שעכט־הויז און אַרבעט איז געווען איבערן קאָפ, ווייל די עופות־סוחרים וועלכע האָבן ביז איצט געשיקט די עופות קיין בענדין און סאָסנאָוויעץ לעבע־דיקערהייט, האָבן איינגעזען אַז ס'איז בעסער צו שיקן געשאָכטענע עופות און אָפגערייניקטע פון די פעדערן. די קונים פון בענדין און זאַגלעמביע האָבן גערן געקויפט די אָפגערייניקטע עופות מיט אַ כשרות־סטעמפעלע פון שו"ב ר' אביגדור וואָלף.

מיט דעם איז צוגעקומען נאָך אַ פרנסה־צווייג — פעדערן־פליקער. אויפקויפער פון פעדערן, באזונדערס פון גענזענע פעדערן, האָבן נישט געפעלט און נאָך אַביסל יידן האָבן זיך מפרנס געווען.

דער ועד פון דער קליינער קהילה האָט איינגעלאַדן קיין סענדזשישעוו אלס מורה־הוראה, דעם איידעם פונם רבי חיים מאיר פינקלער, דער פינטשעווער אדמו"ר, וועלכער איז געווען אַ גדול־בתורה. עס ווערט אויך אויפגעשטעלט אַ מקוה און עס שאַפט זיך א חברה־קדישא און אויך אַנ־ערע נויטיקע אַנשטאלטן פאַר אַ זעלבסטשטענדיקער יידישער קהילה.

עס איז געווען נאָך אַ מעלה אין סענדזשישעוו וואָס האָט אין אַ געוויסער מאָס אַרויסגעהאָלפן דעם רב מיט זיין פרנסה. דאָס איז געווען אַ דאַנק דער באַן־סטאציע וואָס האָט זיך געפונען אינדערמיט און אין פאַרבינדונג, פון עטלעכע וויכטיקע יידישע שטעט. פון איין זייט — ראָדום און קעלץ. און פון דער צווייטער זייט — בענדין און סאָסנאָוויעץ. עס זיינען געווען פאַלן ווען יידן צווישן די שטעט האָבן זיך משדך געווען און זיי האָבן נישט געהאַט קיין מעגלעכקייטן אָדער האָבן נישט געוואָלט מאַכן די חתונה אין די גרויסע שטעט, צוליב קאָלאָסאַלע קאָסטן, זיינען זיי זיך צונויפגעקומען אינמיטן וועג, אין סענדזשי־שעוו, געשטעלט ביים רב חופה וקדושין, אויסגעטרינקן לחיים, געוווּנטשן זיך „מזל־טוב" און צוריקגעפאָרן יעדער אין זיין וועג. דאָס האָט אַרויסגעהאָלפן דעם רב וועלכער האָט זיך נישט געקענט מפרנס זיין פון דעם קליינעם גע־האַלט וואָס ער האָט באַקומען פון דער קהילה.

דער געזונטער קלימאַט אין סענדזשישעוו, צוליב די אַרומיקע געדיכטע סאָסנעוועלדער, האָט געבראַכט דערצו

אַז זומער־צייט זיינען פיל מענטשן פוג די גרעסערע שטעט געקומען אַהערצו, אויף אָפרו, און אויך דאָס האָט בייגע־ שטייערט צו א צוגובדיקן פרנסה־קוואַל פאר די סענד־ זשישעווער יידן.

אין אָנהויב פון צוואַנציגסטן יאָרהונדערט, האָט ר׳ משה פעפער, דער רייכער פעלד־באַזיצער, פאַרקויפט זיין גיט צו צוויי קריסטן, צו די ברידער קאַמינסקי פון וולאָדאָווע און ר׳ משה האָט פאַרלאָזט קעלץ און סענדזשישעוו און אַריבער ווינען קיין וואַרשע. די יידישע קהילה האָט דעם געשעעניש אויפגענומען מיט גרויס צער, פאַרלירן־ דיק אַזאַ טייערן און איבערגעבענעם נדבן וואָס נישט איינמאָל האָט אַרויסגעהאָלפן דער יונגער קהיל־ אין אירע נויטן. נאָך דער טראַגישקייט זיינען די יידישע באַאַמטן פאַרבליבן אויף זייערע פאָסטנס און די ברידער קאַמינסקי האָבן אַראָפגעבראַכט זייערס אַ יידישן רטגע־ בער, אַ ייד אַ תלמיד־חכם, אן אָפשטאַמיקער פון קאָזשע־ ניצער מגיד, ר׳ יהונתן גזשיבמאכער — „פיילעך", וועלכער האָט אויך באַקומען אַ טייל ערד פון זעכציק מאָרג וואָס ער האָט איבערגעאַרבעט.

ביים סוף פון ערשטן וועלט־קריג, ווען דאָס אָקופאַציע־ מיליטער פון רוסלאַנד און עסטרייך האָבן פאַרלאָזן די פוילישע טעריטאָריע — און פוילן איז געווארן אַ זילבסט־ שטענדיקע מדינה, האָבן אָנגעהויבן בלאָזן אַנטיסעמיטישע ווינטן איבער דער פוילישער מלוכה. אויך די פוילישע פריצים האָבן זיך אָנגעהויבן דערווייטערן פון זייערע אַלטע יידישע פאַרטרויאָנגס־מענער און ראַטגעבער. צו־ ליב דער דאַזיקער לאַגע איז ר׳ יהונתן געצווינגען געווען צו פאַרלאָזן סענדזשישעוו און איז אריבערגעגאנגען קיין יענדזשעיעוו.

דער זון פון ר׳ יהונתן האָט זיך אָפגעראַטעוועט פון דער שרעקליכער שואה און ער לעבט אין ישראל. די פעלדער אין סענדזשישעוו האָבן זייער צייט אָפגעקויפט מיכאל גוימאַן, יעקב רייזמאַן און שרה־מלכה האראוויטש פון וואַידיסלאָוו. אין די שפעטערדיקע יאָרן איז מיכאל נייטאַן איבערגעגאַנגען קיין סענדזשישעוו און צוזאַמען מיט זיין שוואָגער יידל שטראָך, האָבן זיי אויפגעשטעלט און גע־ עפנט אַ גרויס מסחר מיט האָלץ. אַליין האָט ער געווינט אין יענדזשעיעוו.

דער מאַרק־טאָג אין סענדזשישעוו איז געווארן באַ־ שטימט, דורך א רעגירונגס־דעקרעט, אויף מאָנטיק.

וועגן דער שפעטערדיקער צייט — וויאזוי יידן האָבן געלעבט אין סענדזשישעוו אין די 20־טע און 30־טע יאָרן, וועלן זיכער דערמאָנען מענטשן וועלכע זענען דאָרט געווען אין יענע יאָרן.

מנחם האראוויץ

דער היסטארישער בית־עלמין אין וואידיסלאוו

דער גרויסער היסטארישער בית־עלמין איז נאך אין די גאר־אלטע צייטן געשענקט געווארן דורכן הראביץ לאנצקאראנסקי אויף וועמענס פלעצער און פעלדער ס׳ האט זיך געפונען אונדזער שטעטל. וועז דער בית־הקברות איז געווארן איבערפילט, האט די חברה־קדישא אנגעגעבן א בקשה צו דער אדמיניסטראציע פון הראביה לאנצקאראנסקי און די יורשים, פון בעל הבית האבן צוגעטיילט א צוגאב־שטח צום בית־עלמין. לויט דער צוואה וואס איז איבער־געלאזט געווארן דורכן אלטן פירסט. אזוי האט עס זיך געצויגן דור־דורן.

ליידער איז אין די שוואַרצע יאָרן פון דער נאצישער הערשאפט, צוזאמען מיט ד׳ יידן פון שטעטל, אויך דער היסטארישער בית־עלמין חרוב. עווארן דורך די וואנדאלן.

עטלעכע פרטים וועגן בית־עלמין, נאך פון מיינע קינדער יאָרן, וועל איך זיך באמיען צו פארצייכענען.

★

ארויסגייענדיק פונעם שטעטל, צו דער דרום זייט פון מארק־פלאץ, איבער דער מיעכאווער גאס, דורכגייענדיק די בריק פון קאסטער וועג וואס פירט פון וואַרשע קיין קראקע און נעמנדיק לינקס דורך דעם פוילישן וועג און די קוזשניע פון אורבאן דעם שמיד — האט זיך אנגעהויבן א זאמדיקער שווערער וועג וואס האט געפירט צום יידישן בית־העלמין. דער בית־עלמין איז געווען ארומגעצומט מיט א פלויט און אין איין זייט איז געשטאנען א קליין הייזל, דארט האט געווויינט דער קברן ר׳ אברהם גאטמאן מיט זיין פאמיליע.

וועז איך דערמאן דעם קברן, רופן זיך אפ טרויעריקע אסאציאציעס פון די קינדער־יאָרן, ווייל מיר — די קינ־דער — האבן פאר אים מורא געהאט אימת־מוות.

איך דערמאן זיך א פורים, אין הויז פון מיין באבע און זיידע: די גאנצע משפחה איז זיך צוזויפגעקומען און מיר קלייניוואַרג זענען געווען „צהלה ושמחה" פון די המן־טאשן און אנדערע פורימדיקע נאשערייען וואס די באבע האט פאר אונדז אנגעגרייט. פלוצים, האט זיך באוויזן דאס שוואַרץ־באוואקסן מגושמדיק פנים פון קברן, וועלכער איז געקומען צום זיידן נאך פורים־געלט און מיר זיינען זיך צעלאפן מיט קלאפענדיקע הערצער — יעדער אין אן אנדערווינקל, זייענדיק באהאלטן ביז ער איז אוועקגע־גאנגען.

פאר אונדז חדר יינגלעך איז געווען אן אייגאיינציקער טאג אין יאָר, וועז מיר האבן געהאט א מעגלעכקייט אום־געשטערט ארומצולויפן איבערן בית־עלמין. דאס איז געווען תשעה באב, וועז די געשעפטן זיינען געווען גע־שלאסן, בעלי־מלאכות האבן נישט געארבעט — און יידן האבן געשטראמט פארווויינטע און פארטרויערטע ווי דער בית־המקדש וואלט ערשט איצט חרוב געווארן, צו קבר־אבות.

דער גאר־אלטער טייל פון בית־עלמין האט זיך געפונען אויף דער מזרח־זייט און האט זיך געצויגן ביז צו די פיעטקאוויצע פעלדער. דארט זיינען פארבליבן אלטע איינגעבויגענע מצבות און די אותיות זיינען מיט דער צייט אפגעמעקט געווארן. אויף איין ארט האבן זיך געפונען עטלעכע אלטע בוימער, דארט זיינען געווארן באגראבן די ערשטע וואידיסלאווער רבנים. אזוי האט אונדז דער־ציילט דער אלטער שמש פון דער חברה־קדישא ר׳ יעקב.

דער בית־הקברות האט עקזיסטירט פון 14־טן יאָרהונ־

דערט. ביז דער דאָזיקער צייט, האָט די קליינע וואָידיס־לאווער קהילה געבראַכט אירע מתים צו קבורה קיין פינט־שעוו.

ווי איך געדענק, האָט זיך געפונען אַ וואָידיסלאַווער „פנקס הקהל" וואָס איז געלעגן אין בית־הכנסת אויפן בעלעמער, צוזאַמען מיטן סדור התפילות און דאָרט זיינען געווען פאַרשריבן די רבנים, גאונים און צדיקים וואָס האָבן געלעבט אין וואָידיסלאַוו און געבראַכט געווארן צו קבורה אויפן אָרטיקן בית־עלמין. עס איז דאָרט דערמאָנט געווארן הרב ר׳ חיים זצ״ל, בן המחבר „מגן אברהם", אב״ד וואָידי־

סלאַוו ר׳ בנימין זאב הלוי איש־הורוביץ, וועלכער ווערט אויך געהרופן ר׳ וואָלף סורקיש און ר׳ אייזיק בן ר׳ יהודה לייב משידלאָוו זצ״ל.

אין דעם שוין האלב־אײַנגעלייגטן אוהל איז געלעגן דער וואָידיסלאַווער מגיד ר׳ צבי הערש זצ״ל, דער פאָטער פון באַווסטן צדיק־הדור ר׳ שמחה בונים מפשיסכע.

דער רבי ר׳ אלתר מאיר, הצדיק מוואָלברום, איז יעדעס יאָר אין חודש אדר געקומען אויף אַ שבת קיין וואָידיסלאַוו אויף דעם יאָרצייט פון זיין מוטער, די רביצין שרה, אן אייניקל פון לילעווער.

איך געדענק נאָך די מצבות פון די רבנים ר׳ ליפע, ר׳ נח מן דער פאָטער פון ר׳ בונם שוחט, פון די חסידי קאָצק — און אחרון אחרון, וואָס איז מיר טיף אײַנגעבאַקן אין זכרון, נאָך פון די קינדער־יאָרן, דאס איז דער טאָג פון דער פטירה פון וואָידיסלאַווער רב, הרב הגאון ר׳ אברהם חיים ראובן ראָטנבערג זצ״ל, אַן אייניקל פון „חידושי־הרים" און אַ ברודער פון הרב הצדיק ר׳ פנחס אליהו זצ״ל פון פילק.

איך דערמאָן זיך ווי די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פון שטעטל און אַ גרויסע צאָל רבנים פון די ארומיקע יידישע ישובים האָבן געוואָרט ביי דער שיל אויף די נושאי המיטה, וועלכע האָבן געבראַכט דעם נפטר. דעם הספד האָט געזאָגט דער קעלצער רב, הרב הגאון ר׳ אברהם אַבעלע הכהן ראַפאָפאָרט זצ״ל און ווען די אנשי־קהילה האָבן אים איבערגעגעבן א כתב־רבנות פאַר זיין איידעם הר׳ הגאון ר׳ שבתאי ראַפאָפאָרט, מצאצאי הש״ך הקדוש, האָט דער קעלצער רב געענדיקט דעם הספד מיט די ווער־טער: „וזרח השמש ובא השמש".

חברה וציבור

ראובן רובינק

פעילות חברתית–ציבורית

מבנה כללי

הקמתה של מדינת פולין לאחר מלחמת העולם הראשונה, לוותה בגלי אנטישמיות גלוייה שהתבטאה במעשי אלימות ופרעות נגד יהודים.

יהודי וואידיסלוו עורו יום אחד — ולנגד עיניהם המבוהלות נתגלו פתאום סיסמאות לאומניות קיצוניות, כגון: „פולין למען הפולנים!".

תביעתם הצודקת של המעמדות המנושלים — לאדמה ועבודה, נוצלה בצורה דמגוגית ע"י החוגים הלאומניים וכוונה לעבר היהודים.

הם כיוונו את הכפריים חסרי האדמה ואת דלת העם העירונית נגד הסוחר היהודי, בעל המלאכה והרוכל העני. בעטייה של הסתתם הארסית, פרצו פרעות אכזריים נגד יהודים במקומות שונים, וגם מקומה של וואידיסלוו לא נפקד מהם.

„השוד" („ראבונק" — בלע"ז) שהתרחש בחודש נובמבר 1918, הותיר את הסוחרים היהודיים עם חנויות מרוקנות מכל, ואף על פי כן בירכו היהודים גומל בבית הכנסת, בשבת שלאחר הפרעות, והודו לאל על כי הציל את נפשותיהם — לפחות.

ואולם, כפי שהתברר לאחר מכן, לא היתה זו הפעם הראשונה וגם לא האחרונה, שהציבור היהודי זועזע קשות מהמאורעות המחרידים. אבל, לפי שעה, היתה זו אזהרה חמורה ליהודי המקום שמנו באותו הזמן כשלוש אלפים נפש, חסרי כל יסוד כלכלי, כיוון שבכל וואידיסלוו והסביבה לא היה אף מפעל שיספק תעסוקה לנוער המתבגר.

בו זמנית, התרומם כנגד הסוחר ובעל המלאכה היהודי, המתחרה הפולני, אשר חתר בתוקפנות ובברוטליות בלתי מסווית להשתלטותו המוחלטת על תחומי העיסוקים האלה.

המצב הכללי הצטייר אז בצורה הבאה: אי אלה משפחות אמידות — עוד היה ביכולתן לפרנס את משפחותיהן. אולם מרבית היהודים שעסקו בפרנסות יהודיות טיפוסיות, כגון „נוסעי ירידים", משולחים בכפרים, חייטים, סנדלרים ואחרים — עמדו ממש על סף התהום! כאן ריחף בחלל הרעב והציק עד מאוד.

לדור הצעיר לא היה כל סיכוי ממשי לקיום אנושי, שלא לדבר על עתיד יותר טוב. התהליך הזה החל בתקופה של לפני מלחמת העולם הראשונה — ולפיכך החליטו רבים מיהודי וואידיסלוו לעקור ממקומם. חלקם — נדדו מעבר לים וחלק — עברו לאחר מלחמת העולם הראשונה לחבל ארץ „זגלמביה" שבמערב פולין, שם התיישבו מאות מבני וואידיסלוו.

כפי שקורה בדרך כלל במצבים של אירועים חדים ומתח חברתי, גברו גם בשנים הללו הנטייה והשאיפה לפעילות פוליטית מאורגנת.

מרחוק האיר האופק בשלהבת של תקוות חדשות, אפשרויות וציפיות. השאיפה להשתחרר מאורח החיים המעוות, מדעות קדומות ומפיגור חברתי, היתה עזה מאוד. מאידך, הביא הציונות לדעת ולתחייה לאומית ורוחנית — לבשורת האביב ברגשות האנשים, הוא החדיר תמורה רעיונית ועורר אמונה בלב לעתיד יותר טוב.

ההסתדרות הציונית

ההסתדרות הציונית נוסדה בוואידיסלוו מיד לאחר

מלחמת העולם הראשונה. בלשון העם כינוה „דער פאריין" ומקום מרכזי בתוך מרכיביה התכניים היתה הספרייה שהוקמה כמעט בעת ובעונה אחת.

ההסתדרות הציונית התמקמה בשני חדרים של בית חד־קומתי, שהיה בבעלותו של יהודי בשם דער „שווארצער בערל" הורוויץ (קראו לו „שווארצער" — שחור, כדי להבדילו מאיש אחר, שכונה „דער ווייסער בערל" (לבן)).

הבית שבו שכנה ההסתדרות, עמד בפינה של שני רחובות, ינדז'יווה — מיכובה והחלונות היו מופנים כלפי רחוב פינצ'וו. הכניסה לבית הובילה בעלייה, דרך מדרגות בלתי נוחות — ובלילות שררה אפילה, כי באותם הימים טרם היה חשמל בוואידיסלוו.

בחדר הראשון — התמקמה הספריה, שקירותיה קושטו בתמונות שונות. במרכז — היתה תלוייה תמונתו של ה„סבא", הלֵא הוא מנדלי מוכר ספרים, וכן התמונות של שלום עליכם וי. ל. פֶּרֶץ.

על הקיר שממול — היתה תמונה גדולה של הסופר דוד פרישמן, ועל ידו, תמונה קטנה (במידות מיניאטוריות) של המשורר הלאומי, שהיה עדיין צעיר לימים, חיים נחמן ביאליק.

בחדר השני שהיה נועד לאסיפות, בלטה מיד בכניסה תמונה גדולה ומרשימה, אשר תיארה חזיון תנ"כי. בתמונה, שניתנה כתרומה ע"י משפחת קושמירק (שהיו ביחד עם המשפחות — וורשבסקי ומיירצ'ק, מנהלי טחנת הקמח המקומית ואחוזת בז'ז' שבבעלות הנסיך לנצקורונסקי) ואשר כיסתה בגודלה כמעט שני שליש מהקיר, נראָה דוד המלך מנגן על נבל לפני שאול המלך — אחוז מרה שחורה. מתוך התמונה הזאת שצויירה בצבעים חדים, קרן מתח דראמטי וכל מי שנכנס לחדר, עמד שעה ארוכה והתבונן בציור, מבלי יכולת לנתק את מבטי ממנו.

כעבור זמן, נעלמה משום מה התמונה ממקומה ואיש לא ידע להיכן הועתקה.

על קיר אחר באותו חדר, היו תלויות דיוקנאותיהם של אותם הצעירים שברחו מביתם „האפור" ובילו את דיגלונים עם מגן דוד ביניהם.

העיירה היתה דלה במוסדות שבהם יוכלו בני הנוער לבלות את שעותיהם הפנויות. לא ייפלא איפוא, שבנסיבות האלה, הפך הקן של ההסתדרות הציונית כמקום ריכוז של אותם הצעירים שברחו מביתם „האפור" ובילו את זמנם — מי בספריה ומי ששיקע עצמו בקריאת ספר או בשיחת רעים על ענייני דיומא.

מייסדים ופעילים

דמויותיהם של יוצרי התרבות היהודית, סופרים ומשוררים, שטרם נודעו תמול־שלשום, הפכו להיות מוכרים וקרובים. מדי יום ביומו נגלו שמות חדשים שהקסימו את החברה: שלום אש, זיגמונד סגלוויץ', נומברג, דינגזון, ואחרים. מבין מדפיה הצרים של הספריה ביצבצו קרני האור של יצירה יהודית מקורית שנבעה ממעין שופע והיתה כמו באר מים חיים — לרוות צמאונם של הנזקקים.

כולם הירבו בקריאה מכל הבא ליד, בשקיקה ובלהיטות רבה, כאילו רצו לפצות עצמם על כל העבר השומם...

להלן, ראוי להעלות את זכרם של כל הדמויות המופלאות שהקימו ויסדו את ההסתדרות הציונית, אותם הצעירים מקרב הנוער היהודי בוואידיסלוו — בנים בני התשחורת שציפו קדימה ובישרו את בוא העתיד, לקראת חיים חדשים. ואלה הם שלושת האחים, ממשפחת וואר־שווסקי, שייע־איציק, בנימין ויענקל.

שייע־איציק היה בחור נאה, גבה־קומה ובעל עיניים עליזות, מרצה דבריו ברהיטות, אשר נתמנה להיות היו"ר הראשון של ההסתדרות הציונית.

בנימין היה גוץ ובעל בלורית כשל משורר, בחור אינטליגנטי למדי שכיהן בתור מזכיר. הוריהם סחרו בנוצות והם התגוררו בסביבת ה„טשאפע", כפי שכינו אז את האולם של מכבי אש.

ענזל הורוביץ, בנו של ה„שווארצן בערל", שהוזכר לעיל ואחותו רבקה־לאה, היו הספרנים הראשונים של הספריה.

שמעון ישראלוויץ' ה„מיערניצער" התבלט בפעילותו למען הק.ק.ל ועשה רבות למען הספריה. שמעון עלה ארצה לאחר מלחמת העולם השנייה ונפטר כאן.

לייבלה ניימן — בנה של אסתר הנדל מלכהס, התגורר בשוק ועסק בסחר עורות.

פנחס קוזובסקי, בנו של יוסל שוסטר, שהתפרנס בדוחק רב וחי חיי עוני.

פנחס היה בחור מוכשר, שרכש לו מידע בכוחות

עצמו ובמרוצת הימים נשא הרצאות מרתקות ברבים. אשתו, היתה בתו של יוסף פלאם ושניהם היו חברים פעילים במסגרת ההסתדרות הציונית.

אייזיק זשעלונדז'אר — שהתגורר ברחוב מיכובה, היה בנו של וולף שעסק במסחר סוסים.

לייבוש ומשה אנגלנדר — בניו של פייוול שניידר, שהתגוררו ברחוב ינדז'ייוו.

זיסל בידאק — הצטיינה בפעילותה בחוג הדראמטי וכפי שנהגו לומר, היתה בעלת „קול זהב" לזימרה.

חנה מלכה רוזנברג — בתו של חיים ובריינדל „פא־טאקר".

שמואל שטיוולמן — בחור משכיל, אופה במקצועו, התגורר עם משפחתו בשיל־גאס.

לייבלה טריימן — בעל חוש הומור, מספר בדיחות מוצלח, עסק במסחר גוצות והתגורר בסביבת בית הכנסת.

משה רייזמן — בנו של לייב ואחיו הבוגר של יצחק רייזמן. הם גרו ברחוב קושצ'לנה וסחרו בתבואה.

ריווצ'ה דזווינסקי ושמואל הרש — בניהם של קיילה ומשה, שעסקו בענף הטכסטיל.

מנדל פלאפלא

יוסף סקורצקי

שמעון וואידיסלווסקי — נודע בכינויו „פאפוס", היה פעיל בתחומי הספורט והחוג הדראמטי, מפעיליה הצעירים והבולטים ביותר של וואידיסלוו. לאחר מלחמת העולם השנייה הוא עלה ארצה ומתגורר כיום ברחובות.

ההסתדרות הציונית בוואידיסלוו ידעה ימים של גאות ושפל. בימי המלחמה בין פולין ורוסיה הבולשוויית גויסו מרבית הצעירים לצבא, ואילו אחדים היגרו.

אף על פי כן, למרות כל הקשיים, פעלה הספריה ואף הרחיבה את היקף הקוראים שלה, וזאת בעיקר — הודות להעשרתה ע"י מספר רב של ספרים ביידיש ובפולנית.

למעשה, הסתמנה עלייתה של ההסתדרות הציונית וגברה פעילותה לאחר המלחמה הפולנית־סוביטית בשנים 1922—1921, כאשר התעלו פעילים חדשים ומוכשרים מבין אלה שחזרו מהמלחמה. הם ידעו כיצד לארגן את הפעילות, בהסבירם לקהל שומעיהם שזו לא היתה „מלחמה משלהם" וכי החזית לגבי היהודים, היא „שם" בציון. מכאן, שיש לאגור כח למען מפעל התחייה של הציונות ובחלל החלו

קיבוץ הכשרה בוואידיסלוו לפני מלחמת העולם השנייה

להישמע יותר ויותר ביטויים כמו „עלייה לארץ ישראל" ו„סרטיפיקטים".

להלן, נעלה את שמותיהם ונציין את קוי אופיים של הפעילים המרכזיים של אותה תקופה ועם זאת לתאר את ההרגשות והתחושות שקיננו בלבותיהם של בני הנוער בימים ההם.

יענקל וורשווסקי שהוזכר כבר, חזר לאחר תקופת היעדרו (שהה בזגלמביה) כעסקן ציבורי למוד נסיון. הוא ניגש לארגן כל מיני חוגים, בין היתר, את החוג הספרותי. שמו של יענקל הלך כבר לפניו, כיוון שאחדים משיריו ראו כבר אור בעיתון הספרותי החשוב „דפי ספרות" („ליטעראריש בלעטער"). בקלסטרו החיצוני בלט מצחו הגבוה ועיניים נבונות וחמות שכבשו לבבות. לא ייפלא איפוא, שלשיחותיו בערבי שבתות היתה הצלחה רבתי והאולמות היו תמיד מלאים. הוא ניספה בשואה ביחד עם בני משפחתו במערבולת הדם והמוות. חבל על דאבדין.

משה שכטמאן — בנו של פנחס־אליעזר מבעלי בית החרושת לסוכריות.

ישעיהו־לייב רובינק (ז'אן) — אחד העסקנים הפעילים החשובים ביותר בהסתדרות הציונית, עסק בתחומים שונים, ובמיוחד בפעילות תרבותית. הוא היה אדם בעל אופקים רחבים ושטחי התעניינות רבים, הגם שהיה אוטודידאקט. עם שובו מהמלחמה בשנת 1921 הביא עמו כלים מוסיקליים — כינור ומנדולינה, כדי לעשות בהם שימוש במקום מגוריו ולהנעים בכך את חייהם האפורים של בני עיירתו. הוא השכיל גם להשתמש בכלים האלה בצורה מופלאה והשפיע על אחיו שאף הם ילכו בעקבותיו. במקביל לכך ובדומה לבני נוער אחרים באותה תקופה, ניסה את כוחו גם בכתיבה. בעיתונים „הייט" ו„לעצטע נייעס" פורסמו כמה פליטונים משלו שהאירו באירוניה דקה את תכניותיהם היומרניות של האנשים הקטנטנים...

בתור יו"ר ההסתדרות הציונית נודע בנאומיו המזהירים המנוסחים תדיר בסגנון תנ"כי.

בתקופה הנאצית הוגלה למחנה העבודה בסקרז'יסקו ובעת אחת הסלקציות סירב לקבל את התפקיד של „גרופנאלטסטר" וצעד בעיניים פקוחות אל המוות.

ישעיהו־לייב היה איש רב פעלים נכון תמיד להושיט עזרה לנזקקים ועזר רבות לבני משפחתו.

זלמן ליברמן, בעלה של רבקה־לאה הורוביץ, כונה בשם „תולעת ספרים" באשר הספר לא מש מידיו לעולם. אפילו באסיפות של ההסתדרות הצ' היה מופיע עם ספר ביד, מתישב בספסל הקדמי ושוקע בתוך דפי הספר. כאשר העירו לו: „זלמן, הרי לא יאה להתנהג ככה!" — היה משקיע את ראשו ועיניו — קצרי הראייה — עוד יותר עמוק בתוך הספר ועושה עצמו חרש...

הרשל טריימן היה ממש שחקן מלידה. כבדחן וליצן מספר בדיחות — לא היה מוצלח ממנו. הוא היה מסוגל להפריח „צ'יזבטים" מעוררי צחוק רם, מבלי להניד עפעף תוך העמדת פנים רציניים. אלה שלא הכירוהו מקרוב ולא ידעו לפענח את תעלוליו, יכלו להתרשם בצורה לא נכונה ואף להרגיש בדיעבד עלבון ותסכול. אפילו חזותו החיצונית יכלה להצחיק את הבריות.

דיוקנו נחרת בזכרון כבעל אזניים מוסטות אחורה המתמשכות עם חטיטורת של המגבעת המשקפיו כמו להכעיס מורכבים תדיר בקצה האף...

הופעותיו באסיפות לווו תמיד בגלי צחוק והוא הירשה לזולת ללעוג עליו מבלי שייפגע מכך. ואולם פעם אחת ויחידה שחרג מנהגו וכנראה שהדבר נגע ל„נקודת השבירה", כפי שהיא קיימת אצל כל אדם כנראה. איני זוכר כבר באלה נסיבות התרחש הדבר, אך החרוזים עדיין חרותים בזכרון, לאמור: (בתרגום חופשי מיידיש):

צחקו, צחקו נא יותר ויותר
ובלבד שלא תהיו עצובים
הגשם לתוך בתינו חודר
כי גגות וואידיסלוו מלאים חורים

כמובן כהמוני בית ישראל — נעלם הרשל „העליזעצוב" בעולם התוהו של דם ואבדון, מבלי להשאיר כל עקבות אחריו.

אברהם בוכבינדר־אבלה, בנו של שלמה־נתן, היה כורך ספרים במקצועו. דירתו ובית מלאכתו נמצאו במורד אחר בית הכנסת, קרוב מאוד לטחנת הקמח. בקיץ היה תענוג להתגורר במקום ההוא. מהשדות הירוקים שבקירבת המקום נדפו ריחות השדה הטעימים, אך בחורף נפרשה עצבות על פני הסביבה בה כיסה השלג את הבתים הקטנטנים עד כי קבר אותם תחתיו.

אבלה היה בן יחיד והוריו היו מוכנים לעשות הכל,

הרב של וואידיסלוו בקרב חיילים וקצינים של הצבא האוסטרי.

כדי שבנם יגדל ויהיה „משהו"... יאמנם, הוא למד וקרא הרבה מאוד. הבריות אף התלוצצו באומרם — „לא פלא שאבלה כה מלא וגדוש, כי הרי כל ספר שמביאים לכריכיה — עובר קודם את הקריאה שלו...

אל ההסתדרות הציונית הוא בא הישר מהגמרה והיה מהמעטים שהיו מעורים בספרי ההשכלה, אף כי היה לו יתרון בכך ששלט כבר באותה עת בשפה העברית.

החברים התיחסו בהערכה ותשומת לב להופעותיו של אברהם בוכבינדר — ועד לייסודה של תנועת „מזרחי" הוא שימש כמזכירה של ההסתדרות הציונית.

בשנים 26—1925 השתפר המצב הכללי בוואידיסלוו. סופר אז כי האנשים החלו צורכים יותר לחם ותפוזים. גם החורף היה אז מתון וניתן היה להשיג עצים ופחם בשפע ובזול, מה עוד שהנזקקים קיבלו עזרה לכך מן הקהילה.

הדור הצעיר רצה כרגיל ליהנות קצת מהחיים ושאף לבלות ולהתבדר. אשר על כן, ארגנה ההסתדרות הצ' אירועים חברתיים שונים, מסיבות וריקודים, וכדומה.

המועדון שקק חיים, היה שמח, נקשרו קשרים ידידותיים, נרקמו אהבות, היה בית חם לשעות אחוכות.

כממונה על ארון הספרים היתה אז חיה פרימעט רובינק, בתו של אברהם ומטיל, אשתו העתידה של אברהם בוכבינדר. ההורים לא הירשו לה ללכת למועדון של ההסתדרות הצ' וכאשר היו באים לקרוא לה משם, נהגה להסתתר...

היתה שם גם יוכבד קויפמן, בתו של הרשל מלמד, בחורה יפהפיה וצנועה למדי, השתוקקה עד מאוד להשיג „סרטיפיקט" כדי לעלות ארצה, אך לא זכתה לכך.

מבין החברות הפעילות ביותר, מן הראוי להזכיר את בלומה פלאפלה, בתו של זיסל ואביגדור שהיה גבאי ב„שטיבל" של חסידי חנצ'ין ואת שפרינצה רוזנברג, אחותה של חנה־מלכה, הנמצאת כיום בישראל.

עוד תוזכרנה לטובה — גולדה ישראלוויץ' ממירנץ הנודע כבר, ריווצ'ה רובינק, אחותו של ישעיהו־לייב, בעלת הקול הערב שכינוה „„הסוליסטית"; האחיות — זלצמן, שאביהן — חיים נמנה על סוחריה העשירים של העיירה; מלכה אורבייטל, בתו של ישראלקה שהתגורר הרחק ברח' ז'רנובצה, אף הוא אדם אמיד; האחיות — היידק רייזל ופסל, נערות שחומות בעלות שיער שחור כפחם ומכונות על כן „הצוענויות", תופרות במקצוען.

חיה לנגר, שאביהן ניהל חנות מכולת בתוך השוק, האחיות — רוזה, דינה, זיסל ומינדז'ה — כולן יפהפיות נפלאות. אביהן — משה, נמנה על סוחרי בהמות העשירים של וואידיסלוו.

עוד היו פעילים מקרב המשפחות ווראגה, אחיות, אחים ובני־דודים. לצערי, שמותיהם אינם זכורים לו עוד.

בעת ובעונה אחת נוסד בוואידיסלוו הארגון „החלוץ", עם נקודת הכשרה. החברים שהשתייכו לחוג הזה מנו כעשרים איש ובראשם — בער סקורצקי, וולף ישראלוויץ' ואחרים. אם זכרוני אינו מטעני — עברו את ה„הכשרה" האנשים הבאים:

שמואל חרמץ — ידען מובהק של שירי עם יהודיים

לייזר קורונה — חי כיום בארצות הברית; משה־שאול רובינק, בחור מוכשר, הצטיין בציור ואיש יודע ספר במלוא מובן המלה, נפטר בגיל צעיר מאוד, כשהוא רק בן עשרים וארבע שנים.

אלטה קוכן, ניחה שכטמן, בער שכטמן, מרדכי זיס־קוביץ', התגורר ברח' שילגאס; הרשל וולברג, בנו של בצלאל ז"ל, אלקנן חרמץ — לשעבר בחור ישיבה, מענף הנוצות.

תחילה הם עסקו בעיבוד גינתו של ר' קלמן מלינרסקי, שהתגורר ברח' אוקופובה. בנותיו ניהלו מעגילה והוא עצמו היה מתווך ועמד בקשרים עם פריצים. נראה שלא היה אביון. שטח גינתו גבל עם שדות שוויונטניק, היינו, בעל מידות של למעלה מעשרים דונם. בגינה היו עצי פרי והחלוצים באו עם כלי עבודה והוא ר' קלמן עצמו לימד אותם כיצד ומה לעשות.

מהבאר המקומית הם שאבו מים לשתייה וגם להשקאת העצים הפורחים. בתוך הגן היה בית קטן ששימש כמקום קיט לרבי מפינצ'וו, ר' אליעזר'ל בעת ביקוריו בעיירה.

ברם, נקודת ההכשרה בוואידיסלוו לא היכתה שורשים. המועמדים עקרו מהעיירה — אם לא לארץ־ישראל, הרי לסוסנוביץ בשילזיה העילית, כדי לחפש שם מקורות פר־נסה וטיפ־טיפת מזל...

בתור ארגון ממוסד ובעל עוצמה היו להסתדרות הציו־נית נציגים בתוך המועצה העירונית וכן בועד הקהילה.

את הציבור היהודי ייצגו באותה תקופה — עזל הורוביץ, לווקוביץ', ז'לוביץ' ואחרים. ליד ההסתדרות הצ' פעלה קופת גמילת חסדים שנהגה להעניק הלוואות לנזקקים בתנאים נוחים.

נוטים שמאלה

בזמן מסוים החלו להופיע במועדון ההסתדרות הציו־נית סוג חדש של מבקרים, היינו צעירים שהושפעו מרעיו־נות שמאליים. תחילה, החלו להתעסק מסביב לספריה והתיחסו בביטול לקטלוג הספרים, שהכיל לדעתם — שורה של ספרים מיושנים וחסרי ערך... על כן, הוזמנו על פי יזמתם ספרים חדשים משל סופרים ומחברים שעד כה היו בלתי ידועים לקהל הקוראים של וואידיסלוו, כגון: אפטון סינקלר, מקסים גורקי, איליה ארנבורג, ואחרים. העניין לא הפריע לאיש, כי מה רע במקסים גורקי, אך בעיני החברים הבוגרים זה לא נשא חן.

במרוצת הימים הוכנסו לתוך המועדון כתבי עת שמאליים, דבר אשר גרם למתח אשר הלך וגבר, כאשר נציגי הועד התרבותי החדש ביטאו השקפות שהיו ברוחן מנוגדות לציונות.

ואלה הם החברים שנמנו על הקבוצה שכונתה „אופו־זציונית":

פיישל דז'ווינצקי — סוחר בדים אמיד; זלמן נארק, במקצועו עושה חותלות (קאמאשן) טיפוס של פועל אינט־לגנט בצורה בלתי רגילה, מחבר שירים.

אפילו החיצוניות ביטאה במידה רבה את נטיותיו הפוליטיות.

אברהם קורונה, נכדו של ר' פנחס קורונה, אחת הדמויות האידיאליסטיות מקרב הנוער של וואידיסלוו.

לייזר נובארסקי, בנו של קצב עשיר, שפעל ותרם רבות למטרות תרבותיות. דוד הופנונג, שתיאר לאחר מכן בכתובים את חיי היהודים בגיטו.

אותה קבוצה יסדה לאחר מכן את הספריה העממית, עליה ידובר עוד להלן.

היו עוד פעילים אחרים שמימד הזמן השכיח את שמותיהם.

התרחבות התנועה

בשנים שלפני מלחמת העולם השנייה, גברה הנהירה לשורות התנועה הציונית בעקבות הגברתה של התודעה

הפוליטית בקרב הציבור היהודי בכלל ובתוך שורות הנוער — בפרט.

עננים קודרים כיסו את פני השמים בגרמניה הנאצית ואימי המשטר האכזרי על מגמותיו הרצחניות כלפי היהודים, החלו להציף את הארצות השכנות. השפעתם החלה לחדור במיוחד לפולין שבלאו הכי היתה מכבר נגועה בחיידק השנאה האנטישמית.

בנסיבות אלה היה זה טבעי שהנוער היהודי חיפש מפלט מהמחנק ותר אחריו בכיוונים של הגירה: סרטיפקטים! מהפיכה חברתית!

מהעסקנים הפעילים באותם הימים זכורים השמות הבאים:

משה־דוד זליגפלד, גיסו של העסקן באיגוד המקצועי — משה"ל לווקוביץ, („דער סענדעווידצער"), משה דוד כיהן במשך תקופה מסוימת כיו"ר ההסתדרות הציונית וגם חבר במועצת העיר. זליגפלד עצמו היה איש השורה, שלא התבלט במיוחד בתכונה כלשהי. מלבד זה, היה כבד־פה. לעומת זה, עשה חיל במסחר ובמשך שנים אחדות היה ממונה על טחנת הקמח שוויטניק. הוא פעל רבות למען ארץ ישראל וחלם עליה, אך לא זכה להגשים את חלומו ונספה בשואה.

נחמיה ז'אלוביץ' — סוחר בדים אמיד, התגורר ברח' מיכובה. במשפחתו היו חמישה אחים ושתי אחיות ואמם היתה אלמנה. אם זכרוני אינו מטעני, היה נחמיה היושב ראש האחרון של ההסתדרות הציונית. לדאבון לבנו, לא נותר איש בחיים מכל המשפחה הגדולה.

קלמן שכטמן — מבני משפחת העסקנים הצעירים שכבר הוזכרו קודם לכן. הוא היה בחור משכיל ומסור בלב ונפש למען האידיאלים של הרעיון הציוני. בשל אי הבנה כלשהי ואולי תככים, בוטל הסרטיפיקט שהוכן כבר על שמו ועם זאת נקטלו כל שאיפותיו ותקוותיו ועלו בתוהו.

לפי השמועה — נקלע בעת השואה למחנה סקאז'יסקו ושם ניספא.

ישעיהו סקורצקי היה מקורב לחבר קלמן ואף מילא את מקומו בהסתדרות הציונית. בעת השואה הצליח להסתתר מפני הנאצים ונותר בחיים. גר כיום בארה"ב.

מבין החברים הצעירים ראוי לציין לפחות את אלו שנחרתו בזכרון, ואלה הם:

האחיות־חארמאץ, בנות נאות בעלות שיער מקורזל, תמיד עם בת צחוק על שפתותיהן ועיניים שקדיות וחייכניות. הצעירה שבהן — חיה'לה היתה מופנמת קמעה ורצינית, לעתים דיקלמה יפה שירים יהודיים. משפחתם התגוררה בכניסה לרחוב „שילגאס" והיה להם בית מלאכה לחייטות.

רחל המרמץ' — אביה היה מזכיר הרשות המקומית לבעיות יהודים ובו זמנית — גם ממונה על ה„פנקס" של הקהילה שנוהל במשך מאות בשנים.

היה זה ספר עב־כרס בעל תבנית גדולה, עם למעלה מאלף דפים. מרוב יושן הצהיבו הדפים ובלו מלחות. במקומות מסוימים דהה וניטשטש הכתוב בו וקשה היה לפענח את הדברים. אותם אנשים שהיתה להם גישה חופשית אל הספר. לא גילו עניין ברישומי המאורעות והאירועים שהתרחשו בעיירה ואשר שיקפו את חייהם של היהודים בוואידיסלוו במשך מאות בשנים.

האח והאחות זיסקוביץ — צעירים צמאי דעת, שנהגו לדון בכל ספר שקראוהו. אחיהם ואחיותיהם הצעירים ממרדכי ומחוה זיסקוביץ' עברו דומני הכשרה בינדז'יוו.

ממשפחת אלמר היתה זו הונדה אלמר (כיום — ליכטמן) הפעילה הנמרצת בתנועה הציונית. לאותו הזוג השתייכה גם האחות נייפלד. אביה סאנדל נמנה על בית חסידי חנצ'ין והוא ניהל בית מסחר גדול למזונות במרכז העיירה. ילדיו של ראובן נייפלד שהיה סוחר קמח התגוררו ברח' פינטשוו, בתו היתה אהודה מאוד על בני־הנוער המאורגנים בתנועה. ליפא ישראלוויץ', בנו של „מאיר הגדול" שהיה סוחר סוסים. ליפא שאף תמיד לרכוש דעת והיה חבר מסור לעמיתיו.

*

בחודש ספטמבר 1939 בא הקץ הטרגי לפעילות הפוריה רבת השנים של ההסתדרות הציונית בוואידיסלוו, שכונתה בלשון עממית „דער פאריין". מרבית חבריה ופעיליה נספו בשואה ומעטים ניצלו ב„שארית הפליטה".

מ ז ר ח י

באותו הבניין שבו שכנה ההסתדרות הציונית, במעונו החד־קומתי של „ברל השחור", התמקם גם ה„מזרחי", וכן

בית הספר העברי הראשון. בו למדו כשלושים תלמידים — בני כל השכבות של היישוב היהודי בעיירה.

כיו"ר של תנועת „מזרחי" באותה עת שימש ר' יידל אַלמר בעל מאפייה, יהודי נבון ומלא מרץ בלתי נדלה. לא פעם נהג להינתק עצמו מעל סדנת הבצק — לאחר שעות עמל מתישות, כשהוא מכוון את פעמיו אל המועדון, ניגש ישר אל הדוכן ומלהיב את שומעיו בנאום חוצב להבות. על אף השכלתו הדלה, שפעו נאומיו ברק חדשני והיו חדורים רגש ומוטיווציה עממית.

כולם הכירוהו כשליח ציבור נאמן ומסור לשולחיו בלב ונפש והוא יצג גם את המזרחי בתוך ועד הקהילה. ביתו היה פתוח תמיד לרווחה לבני־נוער, ללא הבדל של השתייכות פוליטית. אווירת הטולרנטיות ששררה בביתו הוסיפה לו נופך של חן מיוחד.

מקום מכובד ב„מזרחי" תפס ר' שבתאי כהן ז"ל, לשעבר יו"ר ועד יוצאי וואידיסלוו בישראל, הוא היה אבא הרוחני של התנועה כעין יהלום שבכתר. הוא היה בר אוריין ואיש משכיל כאחד, בעל הדרת פנים ומכובד על הבריות. בלשונו העסיסית והציורית קנה לו אוהדים רבים ודמותו הרב־גוונית הלמה את תפקידו הציבורי להיות נציגם של החוגים הדתיים בתנועה שזה מקרוב נוסדה.

באימרות השפר שלו שינקו ממקורות התורה הוא יצר את האווירה המתאימה שמשכה רבים מקרב הציבור הדתי אל השורות של ה„מזרחי".

עמדה חשובה בתוך המזרחי תפס גם ר' יוסף סמצ'רס שהתגורר בביתו של ר' פייוול מלמד וניהל מסחר ב„אלטה זאכן".

ייזכר גם יחיאל שוורץ, בנו של ר' מנדלי שישקס, שנמנה על המורים הראשונים בבית הספר העברי. יחיאל זה היה בחור בלונדי רחב גרם ו„בריון". עליו סיפרו כי בתיגרה עם טירונים בצבא הדביר כנופיה שלמה במו ידיו.

ישראל פייוול לווקוביץ' — למד תורה אצל הרב של וואידיסלוו (ראה בפרק „דמויות") ר' שבתי רפפורט זצ"ל והיה חריף מוח. ביחד עם יחיאל וואלברג היו הם המחנכים היחידים בבית הספר החדש במשך תקופה ארוכה שהגיעו אליו ישירות מספסלי בית המדרש. כעבור שנים עלה ארצה ונפטר בישראל.

מן הראוי להזכיר כאן במיוחד שני בחורים סימפטיים שהיו אהודים על הציבור בעיירה בשל אישיותם המתונה והמעוררת דרך ארץ והוקרה. אחד מהם, הלא הוא המורה ישראל ווינשטוק ז"ל ששלט בשלוש השפות — יידיש, עברית ופולנית — על בוריין. הוא היה מקובל על התל־מידים וההורים כאחד והיה אך לכבודם לארח מפעם לפעם בביתם. ואילו המוסדות ניצלו את ידיעותיו הבלשניות לטיפוח קשרים עם נציגי המוסדות והפיקו ממנו תועלת רבה.

ומורה אחר, שמואל דרוזין שבא לעיירה מחבל פודוליה המרוחק, היה גבה קומה ובעל הדרת פנים ונשמה רגישה. ערב אחד פגש בלכתו בדרך בעלת הצדקה „שפרינצה די קאלעכיידענע" שהלכה מבית לבית ואספה נדבות לנצרכים — ונדב לה במקום נדבה מכובדת. אחר כך גם הכין לה חבילת מזון לחלוקה בין הנזקקים.

מן המפורסמות היה בעיירה כי איש זה מוכן להושיט עזרה לחברו עד הפרוטה האחרונה.

במרוצת הימים עלה גם מורה מתוך חניכי בית הספר עצמו, היה זה בנו של ר' ברל — וולף אלמר, שחי כיום בארה"ב.

על אנשי „המזרחי" הנודעים נמנה גם משה (משה'ל) לווקוביץ', שניהל בית מלאכה לייצור חותלות (קאמאשן — בלע"ז), מקום מגורו היה בפינת הרחוב פינצ'וו. היו לו שתי בנות יפהפיות — הנציה וביילציה, בעוד שהבת הבכירה — מינציה, למדה בגימנסיה בסוסנוביץ. הבת הזאת נספתה באופן טרגי כבר בימיו הראשונים של הכי־בוש הנאצי.

אחדים מפעילי המזרחי הוזכרו כבר במקומות אחרים וחלקם — אינם זכורים עוד בשל מירווח הזמן שעבר מאז שהתרחשו הדברים.

בשנת 1936 פרצה דליקה ברח' ינדז'ייוו ובה נשרף חלק ניכר מביתו של ברל השחור, נפגעו גם המועדון של ההסתדרות הציונית ושל המזרחי וכן של בית הספר. הנזקים מהשריפה היו כה גדולים, עד שכולם נאלצו לעקור למקומות אחרים.

על סף מלחמת העולם השנייה היה כבר המזרחי לכת מגובש בעיירה והשפעתו היתה ניכרת על החיים החבר־תיים של הציבור היהודי בוואידיסלוו. פעילותו הברוכה והרב־צדדית נקטעה בפרוץ הסערה שהחריבה את הכל.

החיים החרדים בוואידיסלוו

אורח החיים הדתי הקיף בתקופות מסוימות את רוב מנין ורוב בניין של האוכלוסיה היהודית בוואידיסלוו והטביע את חותמו בצורה מכרעת על אופייה של העיירה, חייה, אורחותיה ומנהגיה. תיאור מפורט של מעצבי דמותה וגיבוש דיוקנה הדתי של העיירה ימצא בוודאי את מקומו בספר זכרון זה — במלוא היקפו והדרו, על כל הפרטים והדיקדוקים. ברצוני אך לציין קוים אחדים מאותה מסכת פעלתנית ורבת אנפין ולשרטט את דיוקנם של אי אלה עסקנים פעילים, מתוך הגלריה העשירה והרבגוונית של אותן הדמויות, אשר הקדישו את מיטב כוחם ומירצם למען קיומו ושגשוגו של אורח החיים המסורתי המעוגן בקיום ציווּיי האמונה שדבקו בה בכל מאודם.

בראש המחמירים באורחם החרדי היו חסידי גור ומקורביהם. מכאן לא משתמע שלא היו יהודים אדוקים יוראי שמים בין חסידי אלכסנדר, חנצ'ין, בלז ופינצ'ב, וכן בקרב מתפללי בית הכנסת ובתי המדרש. ברם לחסידי גור הה גם צביון פוליטי־חרדי מסוים. „אגודת ישראל" היתה מפלגה פוליטית ועמדה כולה תחת השפעתם של חסידי גור. גם המשמשים בקודש, הרב, הדיין והשוחטים — כולם מקרב המחנה של גור באו.

מפלגת ה„אגודה" כללה בתוכה הרבה אנשים נשואי פנים ואנו נזכיר כאן אי אלה מהם:

ר' איצ'ה מאיר פיש, מבין היושבים מעלה בחדרו של הרבי מגור. היה פעמים רבות נציגה יושב ראש של הקהילה.

ר' יצחק־מאיר מורגנשטרן, חתנו של ר' גבריאל הורוביץ, אביו של מר גבריאל מורגנשטרן, מעסקניו הפעילים של ועד יוצאי וואידיסלוו בישראל.

ר' שמואל צוקר ואחיו — לייבוש וקופל, ובניהם.

השוחטים — אברהם'ל ור' הרשל;

האחים — וולצ'יק, סוחרי עורות שהיו להם חנויות בשוק וכן ברח' מיכובה.

ר' פנחס סלוד, מקרב חסידי גור הוותיקים, ניהל בית מסחר לצבעים ומכולת ברח' מיכובה.

בניו של ר' פנחס היו כולם בני־תורה, אך אריה ומיכאל הצטיינו במיוחד בבקיאותם ולמדנותם. רק מיכאל — היחידי — שנותר בחיים, בעלותו ארצה — לפני הפורענות ומתגורר כיום בירושלים.

ר' משה ברייטברט, סוחר עצים, בנו הבכור — שמואל נמנה על משכילי הדור הצעיר החשובים ביותר. גם אחיו — לייבוש ואיציה עסקו רבות בלימוד תורה.

לא נשכח גם את שני בניה של איטשל ויידל שיצא להם שם של לומדי תורה חרוצים ומתמידים. הם נחשבו בצדק כעמודי התווך של „צעירי אגודת ישראל".

מן הראוי להזכיר גם את בחור הישיבה המצודד, מנדלה מלינרסקי נינו של החולב המופלא („מילך־ייד") ר' ברוך.

בערגה וצער געגועים הננו להזכיר את הבחור הבלונדי הנאה, משה'לה וולברג, ילדו הצעיר ביותר של ר' בצלאל שלמד תורה אצל ר' מיכאל סלוד. וכאן כדאי לציין כי מיכאל נמנה על תלמידיו הקרובים והאהובים ביותר של הרב בוואידיסלאוו, ר' שבתאי רפפורט זצ"ל.

שייע דניאל און הרשלה, נכדיו של המלמד הזקן אלי בראניצקי, בניו של הניך שהתגורר ברח' ז'רנובצה. הם למדו תורה אצל הסבא הקשיש, ולמרות ראייתם הלקויה השיגו תוצאות משובחות.

רפאל ואברהם גאסטפריינד

שמואל ואברהם רייזנמן, בניו של יעקב רייזנמן שהתגוררו ברח' פינצ'וו.

יחיאל סנדרוביץ', בנו של מרדכי סנדרוביץ', בעליו של בית החרושת לבורסקאות, נמנה פעם על התושבים האמידים של וואידיסלוו.

יעקב אייזנברג, ההורים היו שותפים למפעל הבורסקאות.

רפאל זילברשץ, מרדכי המרמש, קליינמן, דוד צוקר, בנו של לייבוש, שהיה בעל חנות למוצרי ברזל ברח' ינדז'יוב.

מנדל זיונץ, בנו של לייבוש, התגורר בשוק.

היו עוד רבים אחרים שאת שמותיהם איני זוכר עוד, אך מקווה אני שאחרים יבואו אחרי וישלימו את היריעה.

בזכרוננו נחרתו הדמוות של עבדקנים שהיו שליחי הציבור הדתי ופעלו רבות כדי לספק את צורכיהם הפולחניים והמסורתיים של שולחיהם. הם עסקו בצורכי ציבור באמונה, במסירות ובנאמנות שאין למעלה הימנה.

זכורה לנו דמותו הפטריארכלית של ר' איצ'לה סופר, שמדיוקנו נשקפו שתי עיניים חכמות שהביטו סביבם ברגש של אהבה וידידות לבריות. קרוב לחמישים שנה

הוא שימש כסופר סת"ם ובאישיותו נתקפלו אורח החיים והמסורת של דורות שאיפיינו יהודי חסידי. הוא חי חיים צנועים מאוד והסתפק במועט.

מתוך סנטימנט מיוחד, הננו מזכירים כאן ר' פייוויש חזן או כפי שכינוהו, פייוויש המלמד, איש עממי במלוא מובנו. בקולו הצרוד היה מתפלל כש"צ ועובר לפני התיבה בבית הכנסת. הוא היה אהוד על פשוטי העם, סבים, הורים ונכדים היו חדורים יראת כבוד מפני הקסם המיסטי שנבע מקול הבס שלו והדהד תכופות בין כותלי בית התפילה.

רב־שמש (השמש היה נמוך קומה ורזה. בעיירה הת־לוצצו על חשבונו וכינוהו בליצנות „אחד וחצי...") ובכן, שניהם ביחד — שרו כמו שני מלאכים טובים את „שיר המעלות" בכל מיני אירועים משמחים, כגון ברית־מילה, בר־מצוה, „תנאים", חתונות, וכו', תוך שהם משרים על הציבור אוירה מרוממת.

הבה, לא נשכח את השמש של הקהילה, ר' שלמה „שילקלופר" — ואנו רואים בעיני רוחנו — כל ערב שבת מתהלך לו בחוצות העיירה ונוקש בחנויות היהודים עם פטישון העץ שבידיו ומבשר את בואה של שבת מלכתה; או שהוא משכים קום בערב הימים הנוראים, נוקש בחלונות ומעורר את עמך ישראל לסליחות.

הוא שירת את בני קהילתו במסירות ובנאמנות עם שהוא חי בדוחק ומתגורר בבית המרחץ, כאשר כל קיומו על נדבות שהיה מקבל מ...עניים!

בסכמי פרק זה, אני מוצא כחובה קדושה להטעים ולהדגיש, כי יהודי וואידיסלוו, חדורי האמונה העמוקה ודבקים בקנאות בלתי מתפשרת בהשקפת עולמם הרוחני — התפללו ולמדו תורה אפילו בשעות הקודרות של הכיבוש הנאצי, לעתים קרובות — תוך סיכון נפשם וכוחה של אמונתם זו ליוותה אותם עד לרגעי חייהם האחרונים.

פעילות יהודית קומוניסטית

מכל עיירות הסביבה, היתה וואידיסלוו בודאי יוצא מהכלל בענייה המדכא. נראה, שהיא תפסה „מקום" ברשימתו של „מלך אביון". הדחקות עברה כאן בירושה מדור לדור ואם היו סטיות כלשהן מהמסלול הזה, הרי שהיו אלה חריגים, כמו קרני שמש ביום חורפי מעונן. בסימטאות המוזנחות והרפיון המדכא החזיקו הבתים הקטנטנים בקושי מעמד ומסביב שררה דלות משוועת.

לא יפלא איפוא, כי בתנאים כאלה של היעדר מתקנים סניטריים יסודיים, פרצו מדי פעם מחלות ומגיפות שהפילו הרבה קרבנות.

גם חוסר תזונה מספקת נתן את אותותיו בפגעים מפגעים שונים, ביחוד בצאצאים שנולדו פגומים, דבר שהיו לו תוצאות איומות.

לעומת זה התיחסו השכבות האמידות לתופעה זו בשוויון נפש כאילו התרגלו למצב הקיים. „שנגזר על פי הגורל".

תמיכת הקהילה ושל אנשים נדיבים למען השכבות הדלות לא היתה משמעותית ונפלה כמו טיפה בתוך ים של יסורים.

הבערות וכבלי הקנאות של אורחות חיים מיושנות, מנעו מחאה מאורגנת מצד הסובלים כנגד המציאות הקשוחה.

ובכל זאת סופר, כי בשנת 1905 הסוערת, „זז" משהו בוואידיסלוו. יהודים ונוצרים התאספו בשוק, דיברו, רטנו, קמצו אגרופים כנגד המשטר הצאר, נגד בעלי האחוזות והעשירים. באותם הימים לא העיזו אנשי הרשות להראות את עצמם ברחוב. מן הכפרים זרמו המוני אכרים אל העיר, בכל מקום הורגש אי־שקט והמתח הלך וגבר.

מתוך חרדה לבאות החזיקו היהודים את חנויותיהם סגורות והמתינו עד שהמצב יתבהר.

יום אחד התפשטה השמועה כי הנה מגיעים מינדז'ב קוזקים והדבר עורר חרדה עצומה. האכרים עלו על העגלות שלהם והסתלקו מהעיירה.

ואמנם, כעבור שעה חדרה לתוך העיירה יחידת קוזקים במרוצה על סוסיהם, תוך שהם מנפנפים במגלבים ומכים יהודים ככל שנקרו בדרכם. והצר הרוסי המשיך לשלוט...

מאותם הימים שמורה עימנו אפיזודה, ששמענו אודות יהודי אחד מוואידיסלוו בשם אברהם ל. (אנו נמנעים למסור את שמו המלא מטעמים מובנים): כאשר התרחשו האירועים ההם בעיירה, היה אברהם הלז פעיל מאוד ביחד עם נוצרי אחד בשם וולאדק גאזדה. בנאומיו הטיף אברהם — להדיח את הצאר (המלך הרוסי), הוא דיבר נגד הדת, נגד עשירים, נגד מנצלים. ברגע מסוים — בעת נאומו,

כיוון את הרובה שהחזיק בידיו והכריז: "אני יורה באלוהים!" — ואז קיבל שיתוק בו במקום ביד שהחזיקה את הרובה ובאחת מרגליו וכך נשאר נכה לכל ימי חייו...

אנשי וואידיסלאוו ראוהו מדי יום ביומו משרך את דרכו בצליעה מה„שיל־גאס" לעבר השוק, שם עמדה אשתו עם דוכן למימכר פירות.

האנשים האמינו שהאיש הפיסח, הצולע על רגלו ומשותק בידו האחת, נושא על גופו את „אות הקלון" של נקמת האל ואימהות יהודיות נהגו להזהיר את ילדיהן הסוררים שכך יבולע להם אם לא יסורו מדרכם הנלוזה וישובו ל„דרך הישר"...

מאידך, היו כאלה שלא רצו להאמין ב"נס" והסבירו את העניין אודות אברהם הצולע, פשוט בכך שהוא בעצם נולד כבעל־מום...

ואולם, למען האמת, היתה גם גירסה כזאת, כי באותם הימים הוכה אברהם קשות במגלבו של קוזאק וכנראה שהפורענות באה לו בעקבות הפגיעה הגופנית הקשה.

לפני מלחמת העולם הראשונה ביקרו בוואידיסלאוו אי אלה עסקנים מהתנועה הסוציאליסטית שהיתה במחתרת. אחד מהם, היה גיסו של אברהם צוקר מראדום. כפי שמסר יעקב לוי, נפגש אותו עסקן עם אביו, שהיה ספר ו„פלדשר", ועוד אדם בשם עזל אמקא, שהיה חיט ממקצועו ואחרים, ששמותיהם לא נודעו. מובן ששיחותיהם היו חשאיות והן התנהלו בסודי סודות, כך שאין כל פרטים עליהן.

צעירי וואידיסלאוו, בעלי השקפות סוציאליסטיות, עזבו את העיירה בעוד מועד. ליפמן — השתקע בווארשה. מיליניק, מאיר מגלה וגולדברום — פנו לזגלמביה ושם הצטרפו לתנועה הסוציאליסטית המחתרתית.

בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה, היכה הרעיון הסוציאליסטי שורשים עמוקים בקרב הנוער היהודי — וגם צעירי וואידיסלאוו הושפעו מאותן הדעות. ברם, מה שאיפיין את אותו החלק של בני הנוער הוואידיסלאווי הוא, שהם פנו דווקא לאגף השמאלי, הקיצוני ביותר. לא ל„פועלי ציון", לא ל„בונד", אלא למפלגה הקומוניסטית, אשר התאימה ליצר המאבק של אלה שהביטו על העולם מתוך זוית ראייה של החוברות הסוציאליסטיות שזה עתה קראו אותן.

נקודת המפנה במישור הזה, חלה בשנת 1928: בסודי סודות מסר זלמן נורק לכמה חברים נאמנים, כי „בשבת בבוקר יהיה מיפגש עם נציג של ה„ק.פ.פ." (המפלגה הקומוניסטית הפולנית). מקום המיפגש נקבע ליד המעין, לא הרחק מהשדות של מירנין.

באווירה של התרוממות רוח, ולא מעט „דפיקות לב", הלכו הצעירים ביום קיצי בהיר אחד לאותו מיפגש. השמים הכחולים והסביבה הפורחת, המכוסה במרבד ירקרק, שיוו לעיירה מראה מקסים ומרהיב עין.

הצעירים הללו חלמו, כי מתוך הבתים הקטנטנים והמטים לינפול, מתוך המצוקה והעוני יקומו העמלים הנמקים בסבלם ויצעדו אלי האביב, למאבק למען חיים חדשים.

הם מצאו עצמם לפתע באווירה רומנטית. בחיק הטבע נפגשו זוגות מאוהבים שטוו חלומות לעבר פיסגות האושר. ובמורד ההר — זרמו הנחלים והשמש השתקפה במימיהם בשלל צבעים.

הפולנים האמינו שמי המעין מכילים בתוכם כח־ריפוי מופלא ולכן הציבו בפיסגת ההר צלב שישמור על הנכס... אולם הצלב לא החזיק מעמד כנגד הרוחות העזים שנשבו במרום והוא קרס תדיר תחתיו.

ואולם מימי המעין זרמו לאיטם וללא הרף לכיוון האגם שהתפתל כנחש עקלתון מסביב לשדותיו של הנסיך לנצקורונסקי, אשר נמשכו עד לאופק השוקע במרחקים.

במטווחי העין הזדקר מתוך המרחב המישורי גגו המחודד של בית הכנסת ויהודי העיירה הלכו להתפלל „שחרית של שבת", בעוד הצעירים כאן מתעתדים להרחיק לכת — והלב התמלא אלפי געגועים מעורפלים.

בתוככי החוג הצר בלטה נערה חיוורת וצנועה. היתה זו נכדתו של ר' פנחס'ל מלמד, שהכירה כאן בחיוך ביישני קמעה את חבריה החדשים. אחר, השמיע זלמן נארק דברים נרגשים על חשיבותו של המיפגש. החברה ישראלויץ' הירצתה כשעתיים וריתקה בדבריה את שומעי החוג שהתארגן זה עתה.

מי הם היו בעצם אותם משתתפי המיפגש?

לייזר נאווארסקי, בנו של מרדכי ופייגל־שרה, בעלי איטליז, אנשים נודעים בהגינותם. בוואידיסלוו ידעו כי מי שנכנס אליהם רעב, יוצא משם שבע.

יוסל לוי, ספר במקצועו, היה אחד מעסקני הספורט הפעילים ביותר.

אברהם קורונה, נכדו של ר׳ פנחס קורונה — חי כעת בקנדה. אברהם היה בנעוריו חדור אידיאלים ובתורו אחר האמת הצרופה, לא השתייך לשום מפלגה, הגם שגילה תמיד אהדה לחוגי השמאל.

דוד־לייב לווקוביץ׳ ה„חתלתול", תפרן חותלות במקצועו. הם התגוררו ליד השוק ואביו — מאיר ניהל בית מלאכה לחייטות.

ראובן ישראל ודוד ווייצברג, בניהם של רבקה האופה, אשר במאפיה שלה נאפה הלחם הטעים ביותר בוואי־דיסלאַוו.

יחיאל בידק (כינויו „נאדיר"), נכדו של יוסף קצב, יהוסף אמיד ונדבן ידוע, התגורר במורד, באזור בית הכנסת.

ראובן רובינק, כותב השורות הללו, מתגורר עתה בבאר־שבע.

אחדים מאלה שנזכרו כאן, הקימו לאחר מכן את התא של ק.פ.ז.מ. (ברית הנוער הקומוניסטי).

הועד האזורי של וואידיסלאַוו היה קשור עם כמה כפרים בסביבה. איכרים צעירים הצטרפו לאירגון והשתלבו בפעולתו הפוליטית.

בשנת 1930 ביקש המישטר של מארשל פילסודסקי לדכא יריבים פוליטיים באמצעים משטרתיים ובראש וראשונה הם כוונו לעבר החוגים השמאליים. בחודש מרץ 1931 נאסר בוואידיסלאַוו הגרעין הפעיל של הקומוניסטים, שכלל את האנשים הבאים: יעקב לוי, יוסף לוי, פיניה בורנשטיין, ברל בורנשטיין, ברל אלמר, דוד ווייצברג, יעקב וורשוב־סקי, ראובן רובינק, האחים זלצמן ויעקב דז׳ווא. יותר מאוחר נאסרו: פייטל דזווינסקי ויוסף נומברג. לשנות מאסר ארוכות נדונו: האחים לוי, ד׳ ווייצברג, פייטל דזווינסקי, ראובן רובינק וזלמן נארק. דוד־לייב לבקוביץ׳ וישראל ווייצברג נסעו לצרפת ושם ניספו בעת השואה.

שני בחורים מוואידיסלאַוו — דוד פייאראייזן, בנו של מנדל׳ציה וישראל ליבר, השתתפו במלחמת האזרחים בספרד. פייאראייזן נפצע קשה בחזית ליד מדריד והצליח להגיע לצרפת, אולם גורלו הסופי לא ידוע. אשר לישראל ליבר, היו שמועות שנפל בקרבות ליד העיר טכטואל, אך הדבר לא התברר סופית עד כה.

יהא זכרם וכבודם שמור כלוחמים למען החופש והדמוקראטיה בשביל העם היהודי והעולם כולו.

ראובן רובינעק

געזעלשאפטליכע און פאליטישע טעטיקייט

אלגעמיינע סטרוקטור

דער אויפקום פון פוילן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז באַגלייט געוואָרן מיט אַ שאַרפע כוואַליע פון אַנטיסעמיטישע עקסצעסן. דאָס שטעטל וואידיסלאַוו האָט זיך אויפגעכאַפט אין אַ פרימאַרגן און די יידן האָבן מיט א דערשראקן געמיט געזען אויף די וועגנט אַ שאָווי־ניסטישע לאָזונג: „פוילן פאַר פאָליאקן!"

די געוועלטע פאָדערונגען פון די אַרעמע קלאַסן, פאַר ערד און אַרבעט, האָבן די שאָוויניסטן דעמאַגאָגיש אויסגעניצט קעגן די יידן. די ערדלאָזע פויערים און די שטאָטישע אַרעמקייט האָבן זיי געריכטעט קעגן דעם יידישן סוחר, בעל־מלאכה און סטראַגאַנטשיק און אין רעזוולטאַט פון דער דאָזיקער העץ־מלאכה, זיינען אויס־געבראָכן אין אַ ריי געביטן גאָר ערנסטע פאָגראָמען. אונדזער שטעטל וואידיסלאַוו האָט אויך נישט אויסגע־מיטן דעם גורל. דער „ראַבונעק" וואָס איז פאַרגעקומען אין נאָוועמבער — 1918 יאָר, האָט איבערגעלאָזט די יידישע העגדלער פון וואידיסלאַוו ביי ליידיקע קראָמען. אים שבת נאָך דעם געשעעניש, האָבן שיל יידן געבענטשט גומל און געדאַנקט גאָט אז מ׳האָט זיך דאָאָס לעבן גערא־טעוועט.

לויט ווי ס׳האָט זיך שפעטער אַרויסגעוויזן, איז דאָס נישט געווען דאָס ערשטע און נישט דאָס לעצטע מאָל. לפי שעה, איז עס געווען אַ שטרענגע וואַרנונג פאַר די אָרטיקע יידן, וועלכע האָבן אין יענער צייט געציילט בערך א דרי־טויזנט נפשות, וועלכנס ווירטשאַפטלעכע סטרוקטור איז געווען א־נגאנצן אָן אַ ממשותדיקער באזע וויל אין וואָי־דיסלאַוו און אין דער אומגעגנט זיינען נישט געווען אפילן קיין איין אייגנציק פאַבריקל אָדער וועלכער עס איז ערנס־שער וואַרשטאַט, וועלכער זאָל געבן עפעס אַ באַשעפטי־קונג פאַר דער אונטערוואַקסנדיקער יוגנט.

גלייכצייטיק, איז קעגן יידישן סוחר, קליינהענדלער און בעל־מלאכה, אויפגעקומען דער פוילישער קאָנקורענט, וועלכער האָט זיך האַסטיק עקספאַנסיוו געדרענגט צו דער העגאָמאָניע.

די לאַגע איז דאַמאָלט געווען בערך פאָלגענדע. אייניקע צענדליק פאַרמעגלעכע סוחרישע הייזער, זיינען נאָך געווען אומשטאַנד אויסצוהאַלטן זייערע משפחות. אָבער די מער־הייט יידן וועלכע האָבן זיך פאַרנומען מיט די פראָפעסיא־נעלע יידישע באַשעפטיקונגען ווי צ. ב.: ירידפאָרער, דאָרפסלויפער, שניידער, שיסטער און אַנדערע פאַכן, זיינען געשטאַנען ממש פאָר אַ תהום! דאָ האָט דער הונגער און דלות גבישעווען אָן גרענעצן. דער יונגער דור האָט נישט געהאַט די מינימאַלסטע אויסזיכטן פאַר אַ מענטשלעכן קיום, שוין אָפגערעדט וועגן פאַרשריט און דער צוקונפט. דער דאָזיקער פראָצעס האָט אָנגעפאַנגען אַ צייט פאַרן ערשטן וועלט־קריג און צוליב דעם זיינען פיל וואידיס־לאַווער יידן טיילווייז אַוועק איבערן ים און טיילווייז נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה קיין זאַגלעמביע, ווו ס׳האָבן זיך באַזעצט פיל הונדערטער וואידיסלאַווער יידן.

ווי ס׳פאַסירט אין אויסראַרנדטלעכע קריטישע תקופות, איז אויך אין יענע יאָרן געוואַקסן דער דראַנג צו אַרגא־ניזאַציאָנעלער פאָליטישער טעטיקייט. ס׳האָבן זיך צעלויב־טן די האָריזאָנטן און געלאָקט מיט פאַרשידענע האָפנונגען,

מעגלעכקייטן און אויסזיכטן. די שטרעבונג צו באַפרייען זיך פון פאַרקריפלטן לעבנס־שטייגער פון אָבערגלויבנישן און פאַראורטיילן איז געווען זייער שטאַרק. דער דורשט צום וויסן, צו נאַציאָנאַלער און גייסטיקער אויפלעבונג, האָט אַריינגעבראַכט אין שטעטל דעם פרילינג, אידאישע האָפערקייט און דער עיקר — דעם גלויבן אין אַ בעסערן מאָרגן.

דער ציוניסט־שער פאַריין

די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע איז אין וואָידיסלאַוו געשאַפן געוואָרן גלייך נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. אויף פאָלקס־לשון האָט דאָס געהייסן „דער פאַריין" און דער וויכטיקסטער באַשטאַנד־טייל פון אים איז געווען די ביבליאָטעק, וועלכע איז געגרינדעט געוואָרן כמעט אין דער זעלבער צייט.

דער פאַריין האָט פאַרנומען צוויי צימערן פונעם אייגנשטאָקיקן הויז, וועלכעס האָט געהערט צום שוואַרצן בערל האָראָוויץ (מ׳האָט אים געפונען „דער שוואַרצער" — ווייל ס׳איז אויך געווען אַ „ווייסער" בערל האָראָוויץ).

דאָס הויז איז געשטאַנען אויף דער גרענעץ פון צוויי גאַסן — די יענדזשעיעוואר און מיעכאָוואר און די פענצטער האָבן אַרויסגעקוקט אויף דער פינטשעוואר גאַס. דער אַרויפגאַנג האָט געפירט דורך זער אומבאַקוועמע שטיגלעך און אין די אָוונטן איז געווען גענוג טונקל ווייל צו יענער צייט איז אין וואָידיסלאַוו נאָכנישט געווען קיין עלעקטרישע באַלייכטונג.

אין ערשטן צימער איז געווען די ביבליאָטעק. די וועגן זייגען געווען אויסגעשטאָט מיט פאָלגענדע בילדער: אין צענטער — מענדעלע מוכר־ספרים, שלום עליכם און פרץ. אויף דער קעגנאיבערדיקער וואַנט איז געהאָנגען אַ גרויס בילד פון דוד פרישמאַן און לעבן אים, אַ מיניאַטור פאָרטרעטל פון דעם דאַמאָלט נאך יונגן דיכטער חיים נחמן ביאַליק.

אין צווייטן, אין פאַרזאַמלונגס־צימער, האָט זיך גלייך געוואָרפן אין די אויגן אַן אימפאָזאַנט בילד, וועלכעס האָט געשילדערט א תנ״כישע סצענע. דאָס בילד וואָס האָט צוגעדעקט צוויי דריטל פון דער וואַנט, איז געגעבן געוואָרן אלס מתנה פון דער משפחה קושמיערעק וועלכע איז צוזאַמען מיט די וואַרשאַווסקיס און מייערט־שיקס, געווען דער וואַרוואַלטער פון דער גרויסער דאַמף־מיל און פון בזשעזשער פאָלוואַרק, דאָס אייגנטום פון גראַף לאַנצקאָראָנסקי. דאָס בילד האָט פאַרגעשטעלט ווי דער יונגער דוד שפילט אויף אַ האַרפע פאַר דעם מרא־שחורהדיקן מלך שאול. אַ שפּאַנענדיקע דראַמאַטישקייט האָט אַרויסגעהויבט פון דעם געמעל וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זער שטאַרקע פאַרבן און ווער ס׳איז אַריינגעקומען, האָט לאַנגע מיניטן נישט באַווויזן אָפּצוריסן דעם בליק דערפון.

שפעטער איז דאָס בילד פאַרשווינדן און קיינער האָט נישט געוווסט ווו עס איז אַהינגעקומען.

ווייטער, זיינען געווען די בילדער פון הערצל און מאקס נאָרדאָו, ווי אויך צוויי בלוי־ווייסע פענדלעך מיט אַ מגן־דוד אינדערמיט.

ליידער איז דאָס שטעטל געווען אָרעם אין געזעלשאפטליכע אַנשטאַלטן אין וועלכער די אונטערוואַקסנדיקע יוגנט זאָל באוויזן פריי צו פאַרברענגען א שעה־צוויי. אזוי ארום, איז דער פאַריין געוואָרן דער „מקום־מקלט" פאַר א טייל פון דער יוגנט, וועלכע זיינען אַנטלאָפן פון דער גרויער היים און האָבן פאַרבראַכט אין די אָוונט־שעהן — ווער אין ביבליאָטעק, ווער ביי אַ בוך און ווער ביי אַ שמועס „מענייני דיומא".

גרינדער און אקטיוויסטן

די נעמען פון די יידישע קולטור־שעפער וועלכע זייענען געווען וויט און אימבאָווסט, זיינען מיטאַמאָל געוואָרן נאָענט און היימיש. טאָג־אויס, טאָג־אויס, זיינען אַנדעקט און אַנטפלעקט געוואָרן נייע צויבער נעמען: שלום אש, סעגאַלאָוויטש, נאָמבערג, דינעזאָן און אַנדערע. פון די שמאָלע שענק־טירלעך פון דער ביבליאָטעק האָט אַרויסגעשטאָלט דער אוצר פון נייעם יידישן שאַפן ווי אַ „באר מים־חיים" פאַר די דורשטיקע. אַלע האָבן געלייענט אַלץ וואָס ס׳איז געקומען אין האַנט אַריין דורשטיק און אייפעריק. געלייענט פאַר אַלע טעג, פאַר אַלע צייטן, פאַר אַלע יאָרן...

איצט איז אונדזער חוב צו דערמאָנען די נעמען פון יענע וווּנדערלעכע פערזאָנען, וועלכע האָבן געשאַפן דעם פאַריין, די וואָידיסלאַווער יינגלעך און מיידלעך, די קינ־

דער פון פרילינג, וועלכע האָבן געהויבן זייערע קעפ צו די זון־שטראלן פון אַ ניי לעבן.

דריי ברידער זיינען זיי געווען די וואַרשאַווישקיס. שייע־איציק, בנימין און יענקל. שייע־איציק איז געווען אַ הויכווסקיקער שיינער בחור, מיט זער לעבעדיקע פרייַ־לעכע אויגן, פאַרמאַגט אַ גלאַטיקן לשון און געווען דער ערשטער פרעזעס פון פאַריין.

בנימין איז געווען קלייַנגעוואקסן און אויסגעצייכנט זיך מיט א רייך געלאַקטער פאַעטישער טשופרינע, ער איז אַנגעגאַנגען פאַר אַ זער אינטעליגענטן בחור און געווען דער סעקרעטאַר פון פאַריין.

זייערע עלטערן האָבן געהאַנדלט מיט פעדערן און געווינט האָבן זיי אין דער געגנט וווּ ס׳האָט זיך געפונען די „טשאַפע", אַדער דער פייערלעשער־זאַל.

ענזל האַראַוויץ, דער זון פונעם שוין דערמאַנטן „שוואַר־צן בערל" און זיין שוועסטער רבקה־לאה, זיינען געווען די ערשטע ביבליאָטעקאַרן פון פאַריין.

שמעון ישראלעוויטש, „דער מיערניצער" — ער האָט זיך אויסגעצייכנט ביי דער אַרבעט פון ק.ק.ל. און פיל געלייסטעט פאַר דער ביבליאָטעק. געקומען אין לאַנד אַריין נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה און דאָ נפטר געוואָרן.

לייבעלע ניימאן, דער זון פון אסתר הנדל מלכה׳ס־ געווינט האָבן זיי אין מאַרק און געפירט אַ מסחר מיט לעדער.

פנחס באַזאַווסקי: זיין פאָטער איז געווען יוסל שוסטער פון שיל־געסל. געלעבט האָבן זיי אין טיפער דחקות און אָרעמקייט. פנחס איז געווען אַ גראָטענער בחור און דערוואַרבן זיך פיל וויסן. ער פלעג אָפהאַלטן אין פאַריין אַ סך געלונגענע רעפעראַטן. זיין פרוי איז געווען מאַניע דזשעוויענסקי, א טאָכטער פון יוסף פלאַם. ביידע זיינען געווען זער אקטיווע חברים.

אייזיק זשעלאָנעדזשעווער, פון דער מיעכאָווער גאַס. דער פאָטער זיינער — וואָלף, האָט געהאַנדלט מיט פערד.

לייביש און משה ענגלענדער, די זין פון פייוול שניי־דער, האָבן געווינט אין דער יענדזשעיעווער גאַס.

זיסל ביעדאַק — „כאזע" — האָט זיך אויסגעצייכנט אין דראַמקרייז און האָט פאַרמאָגט — ווי מ׳האָט זיך וועגן איר אויסגעדריקט — אַ גאָלדענע שטימע.

חנה מלכה ראָזנבערג. די טאָכטער פון חיים און בריינדל, די „פאַטאַקער".

שמואל שטוולמאַן. אַ בחור אַ משכיל. פון פאַך א בעקער, געווינט מיט דער משפחה אין שיל־גאַס.

לייבעלע טרייַמאַן. פול מיט הומאָר, אַ זעלטענער דער־ציילער פון וויצן. געהאַנדלט מיט פעדערן און געווינט אין שיל געגנט.

משה רייזמאַן, אַ זון פון לייב. דער עלטערער ברודער פון יצחקן. געמסחרט מיט תבואה און געווינט האָבן זיי אין דער קאָשטשעלנער גאַס.

ריווטשע דזשעוויענסקי און שמואל הערש: זייערע עלטערן זיינען געווען — קיילע און משה פון דער מאַני־פאַקטור־בראַנזשע.

מענדל פלאַפלאַ.

יוסף סקורעצקי.

שמעון וואָידיסלאַווסקי — באקאנט געווען ביים צונא־מען „פאפוס", איז אַקטיוו געווען אין ספאָרט־וועזן און אין דראַמקרייז פון די טעטיקסטע בחורים אין וואָידיס־לאַוו.

נאָך דער מלחמה איז ער געקומען קיין ישראל און ווויינט אצינד אין רחובות.

דער ציוניסטישער פאַריין אין וואָידיסלאַוו האָט גע־האַט צו פאַרצייכענען אופשטייג און דעפרעסיע. אין פעריאָד פון פוילישׁ־באָלשעוויסטישן קאָנפליקט איז כמעט דער גרעסטער טייל מאָביליזירט געוואָרן. אייניקע האָבן איינגעאָרדנט פאַרשיידענע אימפרעזעס ווי. קעסטל און די ביבליאָטעק יאָ באַוויזן — אויסצובריייטערן איר אַקטי־וויטעט און פאַרגרעסערן דעם לעזער־קרייז, אַ דאַנק דעם וואָס עס איז דערוועקט געוואָרן אַ גרעסערע צאָל ביכער אין יידיש און אין פוילישׁ.

פאקטיש, איז דער שוונגס־פעריאָד פון פאַריין געווען נאָך דער פוילישׁ־סאָוויעטישער מלחמה, אין די יאָרן 22—1921. עס זיינען דערשיינען אַ ריי פעאיקע עסקנים — דער עיקר פון די וועלכע זיינען צוריקגעקומען פון פראַנט. זיי האָבן געווען וויאַזוי צו אַרגאַניזירן די ציוניסטישע און קולטורעלע טעטיקייט. די דעמאָביליזירטע האָבן אויפגעקלערט אַז דאָס איז נישט געווען „זייער מלחמה"

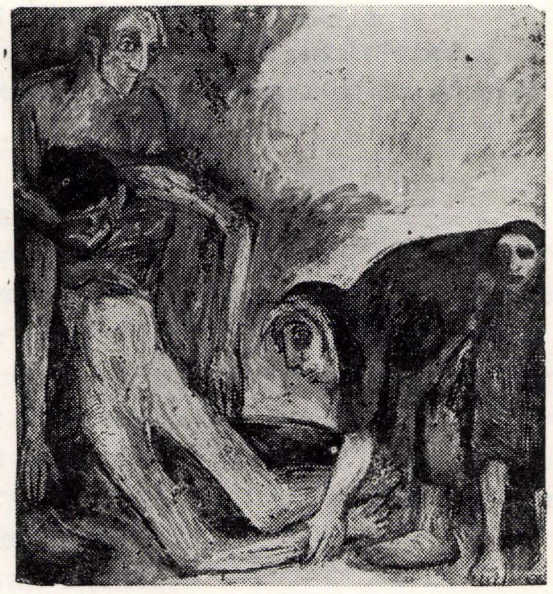

שרעקליכע געשפענסטער האָבן געשוועבט אין דער לופט.

און אַז דער יידישער פראָנט אין „ציון" און נאָר פאַרן ציוניסטישן אויפבוי־ווערק, דאַרף מען ווידמען כח, ווילן און ענערגיע. מען מוז אויך געדענקן, אַז די עמיגראציע אידעע קיין פאַלעסטינע און דער טערמין „סערטיפיקאַטן" זיינען געווארן זער און זער רעאַל און אַקטועל.

מיר וועלן זיך באַמיען צו געבן וואָס מער נעמען און כאַראַקטעריסטיקן פון די אָנגעזעענסטע טויער פון יענער תקופה און דערמיט ברענגן צום אויסדרוק די פאַרשיידענע שטימונגען וואָס האָבן געהערשט צווישן דער יוגנט.

דער שוין פריער דערמאָנטער יענקל ווארשאַווסקי, האָט נאָך אַ געוויסער אָפּוועזנהייט זיך אומגעקערט פון זאָגלעמביע שוין אלס רייפער דערפאַרענער קולטור־טויער. ער האָט גלייך זיך געזומען אַרגאַניזירן פאַרשיידענע קריזלעך, צווישן זיי — דעם א. ג. ליטעראַרישן־קרייז. ער האָט שוין געשמט, ווייל ער האָט שוין צו יענער צייט באַזיוון אָפּצודריקן אייניקע לידער זיינע אין דער ווכטיקער ליטעראַטור־שריפט „ליטעראַרישע בלעטער".

אויסערליך — האָט ער פאַרמאָגט אַ גרויסן ליכטיקן שטערן מיט אַ פאָר פריינטלעכע קלוגע אויגן וועלכע האָבן אייניגעמען וועלטן. אזויאַרום איז זיך נישט צו וווּנדערן וואָס אויף זייַנע פרייטיקצונאַכטיקע שמועסן איז תמיד דער פאַריין געווען פול געפאָקט.

פאַרשוונדן איז ער מיט זיין משפחה אין אומענדלעכן ים פון יסורים און בלוט. חבל על דאבדין.

משה שעכטמאַן, דער זון פון פנחס אליעזר, פון דער צוקערלעך פאַבריק.

ישעיהו לייב רובינעק (זשאן). איינער פון די וויכטיקסטע טוער פון פאַריין, געווען טעטיק אויף פאַרשידענע געביטן, באַזונדערס זיך אויסגעצייכנט ביי דער קולטור־אַרבעט, ער איז געווען אַ מענטש פון ברייטע האָריזאָנטן און ווייטגייענדיקע פאַראינטערעסירונגען. אַן אוטאָדידאַקט. צוריקקומענדיק פון פראָנט אין 21־טן יאָר. האָט ער מיט זיך מיטגעבראַכט מוזיקאַלישע כלים, אַ פידל און מאַנדאַלינע, בכדי צו פאַרשענערן און פריילעכער מאַכן דאָס אַרעמע גרויע לעבן פון שטעטל. למעשה האָט ער אויף אַ גלענצענדיקן אופן זיך באַנוצט מיט די אינסטרומענטן און באַאיינפלוסט זיינע יונגערע ברידער אין דער דאָזיקער ריכטונג.

ווי דער רוב יונגעלייט צו יענער צייט, האָט ער געפרוווט זיין כח אויפן געביט פון שרייבן: אין „היינט" און אין דער „לעצטע נייעס", זיינען אָפּגעדריקט געווארן אייניקע פון זיינע פעליטאָנען, וועלכע האָבן געוואַרפן אַ שיין פון איראָניע אויף די גרויסצוגיקע פלענער פון די קליינע מענטשעלעך. אַלס פרעזעס פון פאַריין, האָט ער זיך אין שטעטל באַוווסט געמאַכט מיט זיינע אינהאַלטסרייכע רעדעס וועלכע זיינען אָפּגעהאַלטן געווארן אין תנ"כישן שטיל.

אין דער נאציצייט איז ער פארשיקט געווארן קיין סקאַרזשיסקער אַרבעטס־לאַגער און ביי דער פאַרקומענדיקער סעלעקציע האָט ער אָפּגעווארפן די ראָל פון ווערן אַ גרופן־עלטסטער און אוועק צום טויט מיט אָפּענע אויגן.

ישעיהו לייב איז געווען דער מענטש וועלכער האָט געהאָלפן דער משפחה און געהאָט אַן אפענע האנט פאַר יעדן נויטבאַדערפטיקן.

זלמן ליבערמאַן. דער מאַן פון רבקה־לאה האָראָוויץ. „בוך־שלינגער" — האָט מען אים גערופן, ווייל דאָס בוך האָט ער זעלטן וועט אַרויסגעלאָזט פון האַנט. אפילו אויף די פאַרזאַמלונגען אין פאַריין פלעגט ער דערשיינען מיטן בוך און אַוועקזעצנדיק זיך אויף דער ערשטער באַנק, האָט ער אריינגעטאָן די אויגן אין די בלעטער. אַז

ס׳פלעגט עמיצער באַמערקן: „זלמן! ס׳איז דאָך עפעס נישט אין אָרדנונג אַזאַ׳ן אויפֿפֿירונג״! — פלעגט ער נאָך טיפער אריינשטעקן זיינע קורצזיכטיקע אויגן אין בוך, מאַכנדיק זיך נישט הערנדיק...

הערשל טריימאן — דער לץ איז ממש געווען אַ געבוי־רענער קאָמעדיאַנט. אלס וויצלינג און פריילעך־מאַכער, איז צו אים נישט געווען קיין גלייכן. ער האָט געקאָנט צוזאַמענשטעלן די וועלט מיט יענער וועלט — און דערציילן פֿאַנטאַסטישע זאַכן מיט אַ העכסט ערנסטן טאָן. די וואָס האָבן נישט געווווסט פון זיינע קונצן־שטיק, האָבן אים געגלויבט און נאָכדעם געפילט זיך אָפּגענאַרט... אפילו דער אויסזען זיינער, האט געקאָנט ארויסרופן געלעכטער. ער געדענקט זיך: מיט ברייט אפשטייגענדיקע אויערן, וועלכע האָבן זיך תמיד ביי אים אויסגעגלייכט מיטן ראַנד פון קאַפּעליוש און דעם בינאָקלן האָט ער אויף צו להכעיס געהאַלטן אויפן שפיץ נאָז....

זיינע אויפטריטן אויף פֿאַרזאַמלונגען זיינען תמיד געווען באַגלייט מיט געלעכטער. ער האָט זיך געלאָזט מ׳זאָל פון אים חוזקן. זעלטן וועט פלעגט ער זיך פילן פון עפעס באַליידיקט... נאָר איינמאָל איז עס געשען, ווייל יעדער מענטש האָט דאָך זיין אומעטיקע שעה.

כ׳גדענק נישט ביי וועלכע אומשטענדן דאָס איז פאָר־געקומען, נאָר די פערזן זיינען לאַנגע יאָרן געבליבן אין זכרון:

„לאָכט זיך, לאַכט זיך, שטאַרקער און העכער!

חברים, אַבי נאָר נישט קיין געוויין!

אונדזערע וואָידיסלאָווער דעכער זיינען פול מיט לעכער

און דער רעגן פאַלט אין שטוב אַריין!״

פאַרשוונדן איז נאָכדעם דער „פריילעך־טרויעריקער״ הערשל אין גרויסן תוהו ובוהו, נישט איבערלאָזנדיק נאָך זיך קיין שום שפּאָר.

אברהם בוכבינדער־אבעלע. דער זון פון שלמה נתן, איז געווען פון פאַך אַן אייבינדער פון ביכער. דאָס הייזל און די ווערקשטעל האָבן זיך געפונען אַראָפּצו, נאָך דער שיל, נאָענט, זער נאָענט צו דער וואַסער־מיל.

זומער איז דאָרט געווען א תענוג צו ווינען. פון די נאָענטע לאָנקעס האָט געווייעט מיט פרישע פעלד געש־מאַקן, אָבער ווינטער איז דאָרט געווען אומעטיק, דער שניי פלעגט כמעט באַגראָבן די נידעריקע הייזקעס.

אבעלע איז געווען א בן־יחיד און די עלטערן האָבן אַלץ אַוועקגעגעבן נאָר דער זון זאָל אויסוואַקסן אַ לייט... ער האָט טאַקע פיל געלערנט און געלייענט. די חברים פלעגן זיך אפילו וויצלען אַז „ס׳איז גאָרנישט קיין וווּנדער וואָס אבעלע איז אזוי באלעזן, וואָרים אַלע ביכער וועלכע מ׳האָט געבראַכט צום בינדן, האָט ער פריער איבערגע־לייענט״...

אין פאַריין איז ער געקומען גלייך פון דער גמרא. ער איז געווען פון די געציילטע באַהאַוועטע ברירות אין די השכלה־ספרים. דערביי האָט ער געהאַט אַ ריזיקן פאָר־צוג מיט דעם, וואָס ער האָט שוין דאַן באהערשט אויסגע־צייכנט די עברית שפראך.

די חברים האָבן זיך באַצויגן מיט אַכטונג און אויפ־מערקזאַמקייט צו די אַרויסטריטן פון אברהם בוכבינדער און ביז דער גרינדונג פון דער „מזרחי״, איז ער געווען דער סעקרעטאַר פון פאַריין.

אין די יאָרן 26—1925 איז דער מצב אין וואָידיסלאָוו געווּאָרן פיל בעסער. מען האָט געשמועסט אַז די מענטשן געברויכן מער ברויט און קאַרטאָפל. דער ווינטער פון די יאָרן איז געווען מילד. האָלץ און קוילן איז געווען בשפע און ביליק און די נויטבאַדערפטיקע האָבן באַקומען קהי־לישע שטיצע.

די יוגנט ווי געווינלעך האָט געשטרעבט צו פאַרווויי־לונגען, געוואָלט אביסל מאַכן „אַ לעבן״. אויף דעם גע־שטיצט, האָט דער ציוניסטישער פאַריין פון צייט צו צייט איינגעהאָרדנט פאַרשיידענע אימפּרעזעס ווי: קעסטל און טאַנץ־אָוונטן, א.ד.גל.

דער פאַריין האָט געלעבט, ס׳איז געווען פריילעך. עס זיינען געוואָרן אָנגעקניפט פריינטשאַפטס און ליבע באַ־באַציאונגען, מען האָט געפילט אַ היים, אַ וואַרעמע היים אויף שעהן לאנג.

ביי דער ביבליאָטעק־שאַנק איז דאַן געווען חיה פרימעט רובינעק, די טאָכטער פון אברהם און מאַטיל, די צוקונפ־טיקע פרוי פון אברהם בוכבינדער. די עלטערן האָבן איר נישט דערלויבט צו גיין אין פאַריין אַריין, וועו זיי פלעגן קומען איר אַרויסרופן, פלעגט זיך חיה באַהאַלטן.

ס׳איז דאָרט אויך געווען יוכבד קויפמאַן, הערשל מלמד׳ס טאָכטער, אַ שיינהייט פון אַ מיידל און זייער אַ באַשיי־דענע זי האָט געפיבערט מיט דער האָפנונג צו באַקומען

אַ סערטיפיקאַט, נאָר די זאַך איז ליידער קיינמאָל נישט מקוים געוואָרן.

פון די טעטיקסטע חברות איז געווען די זער ערנסטע בלומע פלאַפלאַ, די טאָכטער פון אביגדור און זיסל. דער פאָטער איז געווען דער גבאי פון כענטשינער שטיבל און שפרינצע ראזנבערג, די שוועסטער פון חנה־מלכה, געפונט זיך היינט אין ישראל. זאָלן דערמאָנט ווערן גאָלדע ישראלעוויטש פון דעם שוין באַוווסטן מיעראַניץ; ריווטשע רובינעק, די שוועסטער פון ישעיהו לייבן. זי האָט זיך רעפרעזענטירט מיט זייער אַ פיין קול. מ׳האָט איר גערופן „די סאָליסטן";

די שוועסטערן — זאַלצמאַן, וועלכנס פאָטער חים, איז געווען פון די פאַרמעגלעכע מעל־סוחרים אין שטעטל;

מלכה אָרבייטל: איר פאָטער — ישראלקע, האָט געוווינט ווייט אין זשאַרנאווצער גאַס, געווען אַ פאַרמעגלעכער מענטש. די שוועסטערן הזדאַק רייזל, פעסל — ברוינהויטיקע מיידלעך מיט פעך שוואַרצע קעפ, וועלכע מ׳האָט צוליב די ענלעכקייט געגעבן א צונאָמען „די ציגיינערינס". פון פאַך זיינען זיי געווען שניידערינס.

חיה לאַנגער, דער פאָטער משה דוד האָט געפירט אַ שפייז־געוועלב אין מאַרק. די שוועסטערן ראָזע, דינה, זיסל און מינדזשע — זיינען געווען ווונדערלעכע שיינהייטן.

דער פאָטער משה, איז געווען פון די רייכע בהמה־סוחרים אין וואָידיסלאַוו.

עס זיינען געווען טעטיק מיטגלידער פון דער משפחה ווראָנע. שוועסטערן, ברידער און קוזינען (ליידער, געדענק איך נישט זייערע נעמען).

די הכשרה

אין דער זעלבער צייט, האָט זיך געשאַפן אין וואָידיסלאַוו די אָרגאַניזאַציע „החלוץ" מיט א הכשרה־פונקט. די מיטגלידער פון דעם קרייז זיינען געווען בערך צוואנציג חברים. אין שפיץ זיינען געשטאַנען: בער סקורעצק, וואָלף ישראלעוויטש, און אנדערע.

אויב דער זכרון פאַרפירט נישט, האָבן אין דער הכשרה זיך באַטייליקט;

שמואל חרמץ אַ פענאָמענאַלער קענער פון יידישע פאָלקס־לידער;

לייזער קאָראָנע. לעבט היינט אין אַמעריקע.

משה־שאול רובינעק, אַ פעאיקער בחור, וועלכער האָט זיך אויסגעצייכנט אין צייכענען און מאָלען, געווען אַ

די יוגנד פון "הנוער הציוני" און וואָידיסלאוו.

יודע־ספר אין פולן זין פון וואַרט. געשטאַרבן איז ער אין עלטער פון פיראונצוואַנציג יאָר.

אַלטע קאָכאן, ניחה שעכטמאן, בער שעכטמאַן, מרדכי זיסקאָוויטש — געווינט אין שיל־גאַס, הערשל וואַלבערג — דער זון פון בצלאל ז״ל; אלקנן חרמץ, געוועזענער ישיבה־בחור — פון דער פעדערן־בראַנזשע.

קודם־כל האָבן זיי זיך געמומען בעארבעטן דעם גאַרטן פון ר׳ קלמן מלינאַרסקי, וועלכער האָט געווינט אין דער אָקאפאָווער גאַס.

די טעכטער האָבן געפירט די וועש־מאַנגעל און ער אליין איז געווען אַ מעקלער און געשטאַנען אין פאַרבינ־דונג מיט פריצים. ווייזט אויס, אַז ער איז נישט געווען קיין אַרעמאַן.

דער שטח פון זיין גאָרטן האָט זיך געגרעניצט מיט די שוואַנטניקער פעלדער. דאָס איז געווען אַ געגנג שפאָרער שטח פון אריבער צען מאָרגנס. אין גאָרטן זיינען געווגען פיל עפל־ביימער אין די חלוצים זיינען געקומען מיט מאַטיקעס און רידלען און דער אַלטער ר׳ קלמן אליין האָט זיי געלערנט וואָס צו טון. פון זער ברונעם וואָס איז דאָרט געווען, האָבן זיי געשעפט פריש קאַלט וואַסער צו שטלן דעם דורשט און אייניצייטיק אונטערגעגאַסן די בליענ־דיקע ביימער. אין גאָרטן איז געשטאַנען אַ קליינע הייזקע וואָס האָט געדינט פאַר אַ זומער־דאַטשע פאַרן פינטשע־ווער צדיק ר אלעזר׳ל — בעת זיינע באַזוכן אן שטעטל.

דער הכשרה־פונקט אין וואַידיסלאַוו האָט ווייט נישט געשלאָגן קיין וואָרצלן. די קאַנדידאַטן האָבן עוקר געווען פון שטעטל, אויב נישט קיין פאַלעסטינע, איז מען אַוועק קיין סאָסנאָוועצ, אויבערשלעזן, צו זוכן גליקן און פרנסה. אלס אַרגאַניזירטער כח, האָט די ציוניסטישע אַרגאַני־זאַציע געהאַט אירע פאַרשטייער אין דער געמיינדע און אויך אין דער יידישער קהילה. די פאַרשטייער זיינען געווען במשך פון דער תקופה — עזל האָראָוויץ, נאַרק לעווקאָוויטש, זשאַלאָוויטש און אַנדערע. ביים פאַריין האָט אויך עקזיסטירט אַ ליי־קאַסע וועלכע האָט געגעבן הלוואות פאר נויטבאַדערפטיקע חברים.

די אפאזיציע

צו יענער צייט איז דערשיינען אַ נייער טיפ באַזוכער אין פאַריין — יוגנגטלעכע וועלכע זיינען געווארן באַאיי־נפלוסט פון לינקע אידעען. קודם האָבן זיי זיך געגומען פאַרען אַרום דער ביבליאָטעק און מיט ביטל אַוועקגעלייגט דעם ביכער־קאַטאַלאָג, וואָס לויט זייער מיינונג, האָט „אנטהאַלטן״ אסאך וועדטלאָזע נישט מאַדערנע ביכער...

לויט זייער איניציאַטיוו, איז אויסגעשריבן געווארן א רייע נייע ביכער — אין יידיש און אין פוליש — פון אזעלכע אויטאָרן וועלכע זיינען ביז יענער צייט געווען אינגאנצן אומבאקאנט פאַרן וואידיסלאַוויער לעזער־קרייז וויי: אופטאן סינקלער, מאקסים גאָרקי, איליא ערענבורג, א. אנד. מיט דער צייט, איז צום בילד פון שלום־עליכם צוגעשטאַנען ס׳בילד פון מאקסים גאָרקי. די זאַך האָט קיינעם געגרעט (וואָס איז שלעכט מיט מאַקסים גאָר־קי?) אבער די עלטערע חברים איז עס נישט געפאַלן.

ס׳האָט זיך געשאַפן אַ שפאַנונג וועו עס האָבן זיך באוויזן אין פאריין לינקע צייטשריפטן און וועו די רעפע־רענטן פון דער נייי־געשאַפענער קולטור־קאַמיסיע פלעגן זיך אויסדריקן אין גייסט וואָס איז געווען אין וויידערשפרוך צום ציוניזם.

וועו זיינען עס געווען די חברים פון דער אזוי־גערו־פענער אָפאָזיציע?

פייטל דזשעוויענצקי, אַ רייכער מאַנופאַקטור סוחר. זלמן נאַרק, פון פאַך א קאַמאַשענמאכער, א זעלטענער טיפ פון אַן ארבעטער־אינטעליגענט. פאַרפאַסער פון פיל לידער. דער אויסזען זיינער האָט עדות געזאָגט וועגן זיינע פאָליטישע נייגונגען;

אברהם קאַראָנע, אַן אייניקל פון ר׳ פנחס קאַראָנע, איינער פון די מערסטנס אידעאליסטישע געשטאַלטן פון דער וואידיסלאַווער יוגנט; לייזער נאַוואַרסקי, אַ זון פון א פערמעגלעכן קצב. ער האָט פיל געלייסטעט און געשפענ־דעט פאַר קולטור־צוועקן; דוד האָפנונג, דער וואָס האָט מיט יאָרן שפעטער באשריבן די יידישע ליידן אין געטא.

אַ סך נעמען איז זיך שווער צו דערמאַנען.

דורך דער זעלבער גרופע איז שפעטער געוואָרן געשאפן די פאָלקס־ביבליאָטעק וועגן וועלכער עס ווערט געשריבן אין אַ שפעטערדיקער רשימה.

די יוגנט טויבט אויף

אין די יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה, איז געווען צו פאַרצייכענען אַ באַדייטנדיקער צופלוס פון

יוגנטלעכע צו דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע. בכלל, האָט מען זיך אין די יאָרן שטאַרק פאַראינטעריסירט מיט פאָליטישע פראַגן. דער שוואַרצער וואָלקן וואָס איז אויפגעצאַנגען איבער דייטשלאַנד און געדראָט מיט טויזנטער געפאָרן, האָט געזוכט פאַרפעסטעט די אַטמאָספער פון שכנהדיקע לענדער און באַזונדערס פוילן, וואָס איז שוין פון לאַנג געווען אַדורכגעדרינגען מיט אנטיסעמישע שנאה. די יוגנד האָט געזוכט אויסוועג: סערטיפיקאַטן! עמיגראַציע! סאַציאַלע רעוואָלוציע!

פון די עסקנים וועלכע געדענקן זיך פון יענער צייט, איז צו דערמאָנען משה דוד זעליגפעלד, דער שוואָגער פון האַנדווערקער־טוער משה'ל לעווקאָוויטש, „דער סענדעוויצער".

משה דוד איז אַ שפּאָרע צייט געווען דער פאַרזיצער פון פאַריין און אויך געווען אַ חבר אין דער שטאָטפאַרוואַלטונג. זעליגפעלד איז געווען פון מיטלמעסיקן שניט, זיך נישט אויסגעצייכנט מיט ספּעציעלע מעלות און דערצו איז ער נאָך געווען א כבד־פה.

אין האַנדל — האָט ער זיך דווקא יאָ אויסגעצייכנט, געציילטע יאָרן איז ער געווען דער פאַרוואַלטער פון שוואטניקער מיל. ער האָט געלייסטעט פאַר ארץ־ישראל, געחלומט וועגן לאנד און איז אומגעקומען אין גרויסן חורבן.

נחמיה זשאַלאָוויטש, א פאַרמעגלעכער שניט־סוחר, געווויינט אין מיעכאָוור גאַס. פינף ברידער און צוויי שוועסטער זיינען זיי געווען. די מוטער איז געווען אַן אלמנה. קיינער איז פון זיי נישט פארבליבן. אויב דער זכרון פאַרפירט מיך נישט, איז ער געווען דער לעצטער פאַרזיצער פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע אין וואי־דיסלאַווי.

קלמן שעכטמאַן. פון דער שוין דערמאָנטער משפחה פון יונגע עסקנים. ער איז געווען זער באַלעזען און איבער געגעבן בלב ונפש פאר די ציוניסטישע אידעאַלן. צוליב עפעס אַ מיספאַרשטענדעניש. אַדער סתם א אינטריגע, איז אזוילירט געוואָרן דער סערטיפיקאַט וואָס איז שוין געווען אויסגעשטעלט אויף זיין נאָמען. דערמיט זיינען אויסגעלאָשן געוואָרן אַלע זיינע שטרעבונגען און האָפענונגען. ער איז אומגעקומען לויט געוויסע שמועות אין סקאַרזשיסקער לאַגער.

ישעיהו סקורעצקי, אַ נאָנטער חבר פון קלמנען און זיין פאַרטרעטער אין דער אַרגאַניזאַציע. ער האָט באַוויזן זיך אויסצובאַהאַלטן פון די נאַציס און לעבט היינט אין אמעריקע.

פון די יונגסטע מיטגלידער איז צו פאַרצייכנען, אויב נישט אַלע — ווייל דאָס איז אוממעגליך — די פאָלגענדע נעמען:

די שוועסטערן חאַרמאַץ, שיינע מיידלעך מיט געקרייזלטע האָר, תמיד פריילעכע מיט לאַכנדיקע מאַנדל־אויגן. די יונגסטע חיהלע איז געווען אי שטיפעריש אי ערנסט — און דערביי זער שען דעקלאַמירט יידישע לידער. געווויינט האָבן זיי ביים אַריינגאַנג אין שיל־גאַס און געפירט א שניידער־וואַרשטאַט. רחל האָמערמעטש: איר פאָטער איז געווען דער גמינע־סעקרעטאַר פאַר יידישע אַנגעלעגנהייטן. ער איז אויך געווען דער פאראנטוואַרטלעכער איבערן קהילשן „פנקס" וואָס האָט שוין געציילט הונדערטער יאָרן, אַ ספר פון זייער גרויסן פאָרמאַט, מיט אריבער טויזנט בלעטער. די בלעטער שוין פאַרגעלטע און פאַרפלעצטע פון פייכטקייט. אין פיל ערטער איז די שריפט שוין געווען שטאַרק אָפּגעבלאַקט און נישט געווען לייענבאַר. די וועלכע האָבן אין יענער צייט געהאָט אַ צוטריט צו דעם פנקס, האָבן נישט געפונען קיין ענין און אינטערעס פאַר די פארצייכנטע געשעענישן, וועלכע האָבן זיכער אָפּגעשפיגלט דאָס לעבן פון דער וואַידיסלאַווער קהילה אין די פאַרגאַנגענע דורות.

די שוועסטער און ברידער מרדכי און חוה זוסקאָוויטש, וויסנדורשטיקע יוגנטלעכע, וועלכע האָבן ליב געהאָט צו באַהאַנדלען יעדעס דורכגעליינט בוך. די יונגערע ברידער און שוועסטער האבן אַדורכגעמאַכט אַ הכשרה, דוכט זיך אין יענדזשעיעוו.

פון דער משפחה אָלמער, איז הינדע אָלמער (היינט ליכטמאַן) געווען זער אַקטיוו אין דער ציוניסטישער יוגנט. אינעם זעלבן קרייז זיינען זיך געווען די שוועסטער נייפעלד. דער פאָטער סאנדל פון די כענטשינער חסידים האָט געפירט אין צענטער פון שטעטל אַ גרויס קאָלאָניאַלגעווארעלב. די קינדער פון ראובן נייפעלד וועלכער איז געווען אַ מעל־סוחר און האָט געוויינט אין דער פינטשעווער גאַס. זיין טאָכטער איז געווען זער באַליבט אין דער יונגט־אַרגאַניזאַציע; ליפע ישראלעוויטש, דעם פאָ־

טער האָט מען געפונען „דער גרויסער מאיר". ער האָט געהאנדלט מיט פערד.

ליפע איז געווען אַ וויסנשטרעבענדיקער בחור און אַן אויסגעצייכנטער חבר.

★

אין סעפטעמבער 1939 איז געקומען דער טראַגישער סוף פון דער פיליאַריקער עקזיסטענץ פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע — דער „פאַריין", ווי עמך האָט זיך אויסגעדריקט. דער ווייט־גרעסטער טייל פון די חברים זענען אומגעקומען אין די לאַגערן, נאָר געציילטע זיינען לעבן געבליבן.

„מזרחי"

אין זעלבן הויז וווּ ס׳איז געווען טעטיק די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע, אינעם איינשטאָקיקן הייזל פון שוואַרצן בערל, הנט אויך לאָקירט די „מזרחי" און די ערשטע העברעאישע שול אין וועלכער ס׳האָבן געלערנט בערך אַ דריי צענדליק תלמידים, קינדער פון אַלע שיכטן פון דער יידישער קהילה.

דער פאָרזיצער פון „מזרחי" איז דאָן געווען ר׳ יידל אַלמער, אַן אייגנטימער פון אַ בעקעריי, אַ קלוגער ייד מיט אַן אומאויסשעפלעכער ענערגיע. ער פלעגט אַוועק פון דער טייג־בייט. נאָך מיזאַמער שווערער נאַכט־אַרבעט און גלייך זיך באַוויזן אַוועקצושטעלן פאַרן עמוד און האַלטן אַ פלאַמפייערדיקע רעדע וואָס האָט באַצויבערט אלע צוהערער — טראָץ זיין וויניקער בילדונג!

פון זיינע רעדעס האָט געשפרודלט מיט פרישקייט, נייקייט און פאַלקסטימלעכע מאָטיוואַציע. מען האָט אים געקענט אַלס איבערגעגעבענעם געזעלשאַפטלעכן טוער בלב ובנפש וועלכער האָט רעפּרעזענטירט די „מזרחי" אַלס דאָזאָר אין דער קהילה. זיין הויז איז אַלעמאָל געטישער אָנגעהעריקייט. די אַטמאָספערע פון טאָלעראַנטקייט טישער אָנגעהעריקייט. די אַטמאָספערע פון טאָלעראַנקייט האָט צוגעגעבן דעם הויז אַ ספעציעלן חן.

אַ זער אָנגעזען אָרט אין דער „מזרחי" האָט פאַרנומען ר׳ שבתאי כהן ז״ל, דער פאָרשטאָרבענער פאָרזיצער פון וואָידיסלאָווער קאָמיטעט אין ישראל. ר׳ שבתאי איז געווען דער גייסטיקער פירער דאָס ׳שיינדל", א ייד א בן־תורה, און צוגלייך משכיל, געבילדעט און אינטעליגענט אין פולן זון פון וואָרט. ער האָט שטאַרק אויסגענומען מיט זיין זאַפטיק אינהאַלטסרייכן לשון און האָט מיט זיין פערזאָן רעפרעזענטירט די רעליגיעזע לעגאַליזאַציע פון דער ניי־געגרינדעטער אָרגאַניזאַציע.

מיט זיינע געלונגענע תורה־וועראַטלעך האָט ער געשאַפן די געהעריקע שטימונג פאַר פיל פרומע יידן וואָס זיינען צוגעשטאַנען צו דער „מזרחי".

אַ געוויסע ראָל אין דער אָרגאַניזאַציע האָט אויך געשפילט ר׳ יוסף „סמאָטשער׳ס" וועלכער האָט געהאַנדלט מיט אַלטע זאַכן און האָט געווויינט אין הויז פון ר׳ פייוול מלמד.

יחיאל שווארץ, דער זון פון ר׳ מענדעלע שישקעס, איז געווען פון די ערשטע לערער אין דער עברית־שול. אלס פעסט־געבויטער בלאָנדער בחור, מיט אַ היבש ביסל כח, איז ער אַמאָל אין אַ געשלעג מיט פוילישע רעקרוטן, אריין אין שוונג און האָט באַוויזן צו פאַרטרייבן און צוצעשלאָגן אַ גאַנצע מחנה שקצים. ישראל פייוויש לעווקאָוויטש, געשטאָרבן אין ישראל, האָט געלערנט תורה ביים וואָידיסלאָווער רב ר׳ שבתאי ראַפאָפּאָרט זצ״ל און איז אָנגעגאַנגען פאר אַ שארפן מח. צוזאַמען מיט יחיאלן, זיינען זיי אַ לאַנגע צייט געווען די איינציקע דערציער אין דער נייער שול, וועלכע זיינען געקומען פון דער בית־המדרש באַנק.

שפעטער ווען די צאָל תלמידים האָט זיך פאַרגרעסערט, האָבן די עסקנים געפונען פאַר נויטיק צו ברענגען דיפלאָמירטע לערער פון אַנדערע ערטער.

באַזונדערס ווילט זיך דערמאָנען צוויי העכסט סימפאַטישע בחורים וועלכע האָבן אויסגענומען ביים וואָידיסלאָווער עולם מיט זייער סאָלידער פאַרהאַלטונג.

איינער פון זיי איז געווען — דער לערער ישראל ווייניטשאָק ז״ל, וועלכער האָט אויסגעצייכנט באַהערשט די שפראָכן יידיש, עברית און פויליש, סיי די עלטערן און סיי די תלמידים האָבן פון אים געהאַלטן מלא עולם. ס׳איז ממש געווען אַ כבוד אים אייגצולאַדענען אַלס גאַסט.

די יידישע אינסטיטוציעס האָבן פון אים געהאַט א גרויסע הילף אויסנוצנדיק זיין שפראַך־קענטעניש אין די באציונגען מיט די מאַכט־אינסטיטוציעס.

דער הויכגעווואקסענער לערער שמואל דרוזין, איז געקו־

מען אין שטעטל פון דער ווייטער פאַדאַליע. א מענטש מיט אַ הדרת־פנים און אַן אידעלער נשמה. אַמאָל אין אַ פרייטיק האָט ער באַגעגנט די צדקה־געלט זאַמלערין, וועל־כע מ׳האָט געפרופן „שפרינצע די קאַלכיידענע", ביים קלייבן נדבות און שפייז־מיטלען פאַר נויטבאַדערפטיקע און האָט אויפן אָרט איר אַוועקגעגעבן אַ באַדייטנדיקן פדיון. יעדן פרייטיק האָט ער פאר איר צוגעגרייט אַ פעקל שפייז־פראָדוקטן. מ׳האָט געוווסט אַז ער איז גרייט געווען צו העלפן אַ חבר מיט זיין לעצטער פרוטה.

מיט דער צייט האָט דער בית־ספר אַרויסגעגעבן אַן אייגענעם לערער, דעם זון פון ר׳ בערל — וואָלף אַלמער, וועלכער לעבט היינט אין קאַנאַדע.

פון די אָנגעזעענע מענשטן אין דער „מזרחי" איז געווען משה (מוישל) לעווקאָוויטש, וועלכער האָט געפירט אַ גרויסן קאַמאַשענמאַכער־וואַרשטאַט און איז געווען אייי־נער פון די בולטסטע עסקנים פון דער קהילה. געווינט האָט ער אין ראָג פינטשעווער גאַס. די צוויי טעכטער זיינע, האַנדזשע און באַלטשע, האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער שייקייט. די עלטערע, מינדזשע, האָט געלערנט אין אַ הויך־שול אין סאָסנאָוויץ. זי איז טראַגיש אומגע־קומען אין די ערשטע מאָנאַטן פון דער דייטשישער הער־שאַפט.

פיל נעמען וועלכע דאַרפן דאָ דערמאַנט ווערן, זיינען שוין געווארן פאַרצייכנט ביי אַנדערע געלעגנהייטן. פון דער אַנדערער זייט, איז ליידער נישט מעגלעך צו געדענקן אַלע נעמען, וואָס האָבן אין וועלכער עס איז צייט געקומען אַן אָנטייל אין דער „מזרחי"־טעטיקייט אין וואַידיסלאַוו.

אין יאָר 1936 איז אויסגעבראָכן אַ שריפה אין יענדז־שיעיווער גאַס און דערביי איז אויך פאַרברענט געווארן אַ גרויסער טייל פון „שוואַרצן בערלס" הויז. די לאָקאַלן פון דער „מזרחי", פון דער שול און פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע, האָבן שטאַרק געליטן פונם פייער און זיי זיינען געווען געצווונגען איבערצוטראָגן זיך אויף אַנדע־רע פלעצער.

ערב דער צווייטער וועלט־מלחמה איז שוין די „מזרחי" געווען אַ באַדייטנדיקער כח אין שטעטל, איר השפעה אין יידישן לעבן איז געווען אַן אלזייטיקע. דער אָטעם פון איר טעטיקייט איז איבערגעריסן געווארן אין די טעג פון גרויסן חורבן.

פון רעליגיעזן וואַידיסלאַוו

דער רעליגיעזער טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין וואַידיסלאַוו, זיין טעטיקייט און שטייגער אין געווויסע פעריאָדן ארומגענומען די מערהייט און אפילו געווען דער דאָמינירנדיקער פאַקטאָר פון יידישן לעבן אין שטעטל. די אָפהאנדלונג דערפון וועט זיכער געפונען אין אונדזער יזכור־ספר א ספעציעלע אַרבעט, וועלכע וועט באַלייכטן אין בריטן פארנעם אַלע ניואַנסן פון דער דינאַמישער און פרוכטבאַרער טעטיקייט פון דעם — אַ בכבודיקן טייל וואַידיסלאַווער יידן. די דאָ וויטער־פאַר־צייכנטע שורות האָבן פאַר אַ ציל בלויז צו דערמאָנען געציילטע שטריכן און כאַראַקטעריזירן איינצלנע עסקנים פון דער רייכער גאַלעריע אנשי־ציבור וועלכע האָבן גע־וידמעט זייער ענערגיע און כח בכדי צו דערהאלטן דעם טטראַדיציאָנעלן לעבנס־שטייגער אין יידישן וואַידיסלאַוו.

★

אין שפיץ פון די מחמירים זיינען געשטאַנען די גערער חסידים און זייערע שותפים. דערפון דרינגט נישט ארויס, אַז עס זיינען נישט געווען קיין שטרענג פרומע יידן צווישן די אַלעקסאַנדערער, כענטשינער, בעלזער און פינטשעווער חסידים, ווי אויך צווישן די מתפללים פון דער שיל און בתי־מדרשים. די גערער חסידם האָבן אָבער געהאַט אויך אַ פאָליטישן צביון. די „אגודת־ישראל" איז געווען — אלס פאָליטישע פאַרטיי, אינגאַנצן הינטער

זייער השפעה. אויך דער רב, דער דיין און די שוחטים זיינען געקומען פון זייער סביבה.

די „אגודה" האָט פאַרמאָגט אין אירע רייען פיל אָנגעזעענע בעלי־בתישע יידן, און מיר וועלן דאָ פאַרצייכענען אייניקע נעמען:

ר׳ איטשע מאיר פיש, פון די אויבנאָן־זיצער אין געראַר הויף. געווען פילמאָליקער דאָזאָר פון דער וואָידיסלאַווער קהילה.

ר׳ יצחק מאיר מאָרגנשטערן, דער איידעם פון ר׳ גבריאל האָראָוויץ. דער פאָטער פון ר׳ גבריאל מאָרגנשטערן, — פון די אקטיוו טוער פונעם וואָידיסלאַווער קאָמיטעט אין ישראל.

ר שמואל צוקער און זיינע ברידער לייבש און קאָפל און זייערע זין.

די שוחטים — ר׳ אברהמל און ר׳ הערשל.

די ברידער ווילטשיק. לעדער סוחרים, וועלכע האָבן געהאָט זייערע געוועלבער אין מאַרק און אין מיעכאָווער גאַס.

ר׳ פנחס סלוד, פון די עלטסטע געראַר חסידים. האָט געפירט א געשעפט פון פאַרבן און קאָלאָניאַלע ארטיקלען אין מיעכאָווער גאַס, די זין פון ר׳ פנחס סלוד זיינען אַלע געווען למדנים. באַזונדערס האָבן זיך אויסגעצייכנט אריה און מיכאל. פון אַלע קינדער איז געבליבן נאר מיכאל וועלכער איז באַצייטנס געקומען קיין ארץ־ישראל און ווויבט אין ירושלים.

ר׳ משה ברייטבאַרט, א האַלץ־סוחר. זיין עלטסטער זון שמואל, איז געווען פון די וויכטיקסטע למדנים פון יונגן דור. אויך די ברידער לייביש און איטשע, האָבן עוסק געווען ביי לימוד־התורה.

מיר וועלן אויך נישט פאַרגעסן די צוויי זין פון שרה מלכה האָראָוויץ — איטשל און יידל. וועלכע האָבן געשמט אלס פלייסיקע און געטרייע תורה־לערנער. זיי האָבן זיך פאַרעכנט אלס די פילארן פון דער „צעירי־אגודת־ישראל".

עס פאַרגעסט זיך אויך נישט דאָס סימפאַטישע ישיבה־בחורל מענדעלע מלינאַרסקי, אַן איר־אייניקל פון וועונדער־לעבן „מילך־ייד" ר׳ ברוך.

מיט צער און נאָגנדיקער בענקשאַפט דערמאָנען מיר דאָס שיינע בלאָנדע בחורל משה׳לע וואַלבערג, דאָס יונגס־טע קינד פון ר׳ בצלאל, וועלכער האָט געלערנט תורה ביי מיכאל סלוד.

ס׳איז כדאי אונטערצושטרייכן אז מיכאל האָט זיך פאַרעכנט צו די נאָענסטע און באַליבסטע תלמידים פון וואָידיסלאַווער רב, ר׳ שבתאי ראַפאָפאָרט זצ״ל.

שייע דניאל און הערשעלע. די אייניקלעך פון אַלטן מלמד אלי בראָניצקי, די זין פון העניק וועלכער האָט געווויגט אין זשאַרנאָווצער גאַס. זיי האָבן געלערנט תורה ביי זייער אַלטן זיידן און נישט געקוקט אויף זייער ווייט־גייענדיקער קורצזיכטיקייט, האָבן זיי דערגרעכט גאר־גוטע רעזולטאַטן.

רפאל און אברהם גאסטפריינד.

שמואל און אברהם רייזנמאַן, די זין פון יעקב רייזנמאַן, געווויגט אין דער פינטשעווער גאַס.

יחיאל סענדראָוויטש: דער זון פון מרדכי, סענדרא־ווויטש, באַזיצער פון דער גרויסער גאַרבעריי, האָט אַמאָל געהערט צו די רייכסטער יידן פון וואָידיסלאָוו.

יעקב אייזנבערג: די עלטערן זיינען געווען שותפים צו דער גאַרבעריי.

רפאל זילבערשאַץ מרדכי האַמערמעש, קליינמאַן, דוד צוקער — דער זון פון לייבישן, אייגנטומער פון גרויסן אייזנגעוועלב אין יענדזשעווער גאַס.

מענדל זאַיאַנץ, זון פון לייבשן געווויגט אין מארק.

עס זיינען נאָך געווען אנדערע וועלכנס נעמען איך געדענק נישט מער און האף אז ס׳וועט זיי נאָך עמיצער פאַרצייכענען.

אין אונדזער זכרון לעבן נאָך די געשטאַלטן פון די יידן וועלכע זיינען געווען די שליחי־ציבור אין רעליגיעזע אַנגעלעגנהייטן און האָבן מיט דער עבודת־הקודש פיל געלייסטעט פאר דער היליקער קהילה.

ס׳געדענקט זיך די פאַטריאַרכאַלישע פיגור פון ר׳ איט־שעלע סופר, פון וועלכנס געשטאלט האָבן אַרויסגעשיינט א פאָר קלוגע אויגן וואָס האָבן געבליקט אויף דער וועלט און מענטשן מיט ליבשאַפט און פריינטלעכקייט. אַרעם און באשיידן האָט ער געלעבט. קרוב פינף צענדליק יאָר האָט ער משמש געווען אלס — סופר סת״ם און זיין פערזאָן האָט זיך אָפגעשפיגלט דער דורותפולער לעבנס־שטייגער פון א ייד א חסיד.

מיט א באַזונדערן סעטימענט דערמאָנען מיר דעם

פֿאַלקסטימלעכן ר׳ פייוויש חזן אָדער ר׳ פייוויש מלמד. מיט זיין הייזעריקלעכער שטימע האָט ער אָפגעריכט די תפילות אין דער וואָידיסלאַווער שיל. געווען באַליבט ביי די פשוטי־עם. זיידעס, טאַטעס און אייניקלעך זיינען געווען אדורכגעדרינגן מיט יראת־הכבוד פון דעם מיסטישן צויבער וואָס האָט געהילכט פון זיין באַסאָווער ווייכער שטימע. ר׳ פייוויש און ר׳ שלמה לוזער דער רב שמש (דער שמש איז געווען קליינווואקסיק און א מאָגער יידעלע אין שטעטל האָט מען זיך געוויצלט איבער זיי — „איינס און א האלב", האָט מען זיי גערופן...) האָבן ביידע צוזאמען געזינגען ווי צוויי גוטע מלאכים די "שיר המעלות" אויף אלע ברית־מילות, תנאים און חתונות, ארויסרופנדיק דערביי אַ פייערלעכע שטימונג.

זאָלן מיר נישט פאַרגעסן דעם קהילה־שמש ר׳ שמעלע שילקלאַפער" איר זעט אים ערב־שבת מיטן הילצערנעם העמערל קלאפן אין די יידישע געוועלבער און אָנזאָגן אז ס׳קומט אונטער דער הייליקער שבת, אָדער ערב די ימים נוראים, וועו ער האָט אונדז גערופן „אויפשטיין צו סליחות"! ער האָט געדינט טריי דער קהילה. געווינט אין באָד־הויז און געלעבט אין שטענדיקער דחקות. זיך מפרנס געווען פון קליינע נדבות וואָס אַנדערע אָרעמע יידן האָבן געשאַנקן...

מ׳האָט געלערנט און געדאַוונט אין שטעטל אפילו אין די ביטערע שעהן פון נאַצישן טעראָר, וועו די דייטשן האָבן געמאָרדעט די יידן אין העלן טאָג דגער כוח פון גלויבן האָט זיי באַגלייט ביז צו די לעצטע מינוטן אויף דעם ביטערן וועג צום אומקום.

יידיש־קאָמוניסטישע באַוועגונג

פון אַלע שכנותדיקע שטעטלעך, איז וואָידיסלאַוו געווען אוודאי אָן אויסנאַם מיט איר הנפנונגסלאָזער אָרעמקייט. מען האָט איר אַוועקגעשטעלט אויף אַ בכבודיק אָרט אין דער ליסטע פון „מלך־אביונס" גיטער. די אָרעמקייט איז דאָ „איבערגעגאַנגען בירושה" פון דור צו דור. אויב ס׳זיינען געווען געוויסע אָפווייכונגען, איז דאָס געווען אן אויסנאם־פאַל, ווי אַ זון־שטראַל אין אַ פאַרוואלקנטן וויינטער־טאָג.

אין די פאַרוואָרלאָזטע שמוציקע געסלעך אין די ענגע עיפשדיקע ליקלעך, האָט נאָר אַ נס געהאַלטן די הייזקעס אויף די פיס. ארום און ארום האָט געהערשט אַ גרענעצ־

שול פאר מיידלעך אין וואָידיסלאוו

לאָזער דלות און אין רעזולטאַט פון די פערמאַנענטע שלעכטע סאַניטאַרע ביידינגונגען זיינען פון צייט צו צייט אויסגעבראָכן פארשיידענע עפידעמיעס וועלכע האָבן אוועקגעלייגט אסאך קרבנות. אויך פון דער נישט־גענוגנדיקער דערנערונג זיינען געבוירן געוואָרן דעפעקטיווע קינדער מיט אלע שוידערלעכע פאָלגן.

דאגעגען, האָט די פאַרמעגלעכע שיכט געלעבט מיט איינפארשטענדעניש דערצו און געווען צוגעווויינט מיט דעם אומהיימלעכן מצב. זיי האָבן געקוקט אויף דער זאַך גלייכגילטיק און עס אָנגענומען ווי אַ גזירה פונעם הימל. די קהילישע שטיצע און די נדבות פון גוטע מענטשן פאַר די אומגליקלעכע, האָבן זיך אָנגעזען ווי אַ טראָפן אין אומענדלעכן ים פון יסורים.

די אומוויסנהייט און די פאַנאַטישע קייטן פון אַלטן לעבנס־שטייגער, האָבן אוממעגלעך געמאַכט וועלכן עס איז אָרגאַניזירטן פראָטעסט מצד די ליידנדיקע קעגן די פארהאַנענע ווירקלעכקייט.

און דאָך, איז געוואָרן דערציילט, אז אין די שטורמ־פולע יאָרן פון 1905, האָט זיך אין וואַידיסלאוו עפעס אַ רור געטון. יידן און קריסטן האָבן זיך פאַרזאַמלט אין מאַרק, מ׳האָט געערעדט געדראָט, געצילט די פויסטן קעגן צאַריזשן רעזשים, קעגן די פריצים און רייכע בעלי־בתים. אין די דאָזיקע טעג האָט דער וואַידיסלאַווער טשינאָוניק נישט געוואגט זיך צו באַווייזן אין גאַס. פון די דערפער האָבן געשטראָמט מאסן פויערים אין שטעטל אריין, אומ־טום האָט זיך געפילט אַן אומרואיקייט, די שפאַנונג איז געווען גרויס. צוליב שרעק און אומזיכערקייט, האָבן די יידן געהאַלטן פאַרמאַכט די געוועלבער און געוואָרט ביז די לאגע וועט קלאָר ווערן.

אין אַ געוויסן טאָג האָט זיך פאַרשפרייט אַ קלאנג, אַז פון יענדזשעיעוו קומען אָן קאָזאַקן. דאָס האָט ארויס־גערופן אַ גוואַלדיקע צערודערונג. די פויערים האָבן זיך אויפגעזעצט אויף די פירן און אַוועק פון שטעטל.

מיט אַ שעה שפעטער זיינען טאקע די קאָזאַקן מיט אַ גאַלאָפּ אריין קיין וואַידיסלאַוו פאָכנדיק און דראָענדיק מיט די נאַהייקעס, שלאָגנדיק יעדן וואָס איז זיי אונטער געקו־מען הינטער די הענט.

און דער צאָר האָט ווייטער געהערשט...

פון יענער צייט האָבן מיר געהערט אַ מעשה וואָס עס האָט פאַסירט מיטן ייד אברהם ל. (מיר מיידן אויס צו פאַרצייכנען זיין פאַמיליע־נאָמען). וועג ס׳האָט זיך גערו־דערט אין שטעטל, איז דער דאָזיקער אברהם געווען פון די רעדל־פירער, צוזאַמען מיטן גוי וולאַדעק גאָזדע. ער איז אויפגעטרעטן מיט רעדעס, געפרופן אַראָפצוואַרפן דעם צאַר,גערעדט קעגן גאָט, קעגן די רייכע, קעגן די אונטער־דריקער. אין אַ געוויסן מאָמענט, האָט ער אויסגעשטרעקט די ביקס וואָס ער האָט געהאַלטן און אויסגערופן: „אויף גאָט שיס איך!״ און — ער איז אויפן ארט געלעמט געוואָרן לא עלינו! אויף אַ האַנט און אַ פיס און אזוי פארבליגן אַ קאַליקע!... טאָג־טעגלעך האָבן די וואַידיס־לאַווער אים געזען זיך שלעפן פון שיל־געגנט אין מאַרק אריין ווו זיין פרוי האָט געהאַנדלט מיט אויבסט.

מענטשן האָבן געוואָלט גלויבן אַז דער שווער־שטאַמל־דיקער מאַן טראָגט אויף זיך דעם סטעמפל פון גאָטס נקמה און יידישע מאַמעס האָבן זייערע וויבערשפעניקע קינדער מיט דעם מוסר־אָפּט געדראָט, בכדי זיי צוריקריכטן צום „דרך הישר...״.

פונדעסטוועגן האָבן די יעניקע וועלכע האָבן נישט געגלויבט אין די נסים, זיך באַמיט אויפצוקלערן דעם ענין ביים געלעמטן אברהם ל. און ס׳האָט זיך אַרויס־געוויזן, אַז מיט דעם מום איז ער גאָר געבוירן געוואָרן.

אברהם (אבעלע) בוכבינדער, פיליאָריקער פרעזעס פון ציוניסטישן פאַריין און זיין פרוי — ח׳ה, פונדערהיים־רובינגעק.

אבער אין די טעג פון יענעם שטרייט, האָט ער וואָס אַן אמת אַריינגעכאַפט שטאַרקע קלעפ פון אַ קאָזאַקישע נאַהייקע און דאָס האָט פארשארפט זיין קראַנקהייט.

ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן נישט וועניק טוער פון די אומלעגאַלע סאָציאַליסטישע באַוועגונגען באַזוכט וואַידיסלאָוו. אייניער פון זיי איז געווען דער שוואַגער פון אברהם צוקער, וועלכער האָט געשטאַמט פון ראַדאָם. לויט ווי ס׳האָט איבערגעגעבן יעקב לוי, האָט דער מענטש זיך געטראָפן מיט זיין פאָטער וועלכער איז פון פאַך געווען אַ פריזיער און אַ פעלטשער און מיט אַ געוויסן עזל אמקא שניידער און נאָך אָנדערע וועמענס נעמען זיינען אומבאקאנט. פאַרשטענדלעך, אַז די געשפּרעכן זענען פאַרגעקומען בסודי סודות און פרטים זיינען נישט באַוווסט.

די סוציאַליסטיש־געשטימטע יונגעלייט וואַידיסלאָוו׳ס האָבן באַצייטנס פאַרלאָזט דאָס שטעטל. די ברידער ליפּמאַן האָבן זיך באַזעצט אין וואַרשע. מעלניק, מאיר מאַנעלע און גאָלדברום זיינען אַוועק קיין זאַגלעמביע און צוגעשטאַנען צו דער אומלעגאַלער סאָציאַליסטישער באַוועגונג.

אין די יאָרן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָט די אידעע פון קאַמף פאַר סאָציאַלער גערעכטיקייט, געשלאָגן טיפע וואָרצלן צווישן דער יידישער יוגנט. אויך די יידישע יוגנט אין וואַידיסלאָוו איז באַאיינפלוסט געוואָרן פון די דאָזיקע טענדענצן.

כארַאקטעריסטיש פאַר דעם טייל וואַידיסלאָווער יוגנט איז געווען, אז זיי האָבן זיך גלייך געוואָגדן צום דער סאמע לינקסטן אידעאלאגישער ריכטונג, נישט צו „פועלי־ציון״, נישט צום „בונד״, נאָר צו דער קאָמפּאַרטיי. זיי האָט אַנטשפרעכט דעם קאָמפּסווילן פון אייניקע וועלכע האָבן געזען די וועלט אין ליכט פון די נאָראָדאָס אַדורכגעלייענטע סאָציאַל־פאָליטישע ביכער.

דער וועגדט־פונקט אין דער ריכטונג, איז געקומען אין יאָר 1928. בסודי סודות האָט זלמן נאָרק, דער זון פון ברוך קצב, צו וויסן געטאָן פאַר־טרויליכע חברים, אז שבת— זעקס אינדערפרי, וועט זיין אַ צוזאַמענטרעף מיט אַ פאַר־שטייער פון ק.פ.פ. (פּוילישע קאָמפּאַרטיי). דער זאָלפונקט האָט געזאלט זיין ביים קוואַל, לעבן די מיערניצער לאָנ־קעס.

אין אַ זעלטענער געהויבענער שטימונג און אויך נישט מיט ווייניק האַרץ־קלאַפענישן איז מען געגאַנגען צו דעם באַגעגעניש אין אַ פרעכטיקן פרימאָרגן פון חודש מאי. דער טיף־בלויער הימל מיט דער פריש־בליענדיקער גרינקייט, האָט צוגעגעבן דעם שטעטל באַצויבערנדיקן אויסזען.

ס׳האָט זיך געחלומט אַז פון די נידעריק פאַרשמאַכטע הייזקעס, פון דער עלנטקייט און נויט וועלן אויפטויכן די באַוולטע און ליידנדיקע האָראָפאַשניקעס און וועלן שפּאַנען צום פרילינג, צום קאַמף פאַר אַ ניי לעבן!

מ׳האָט זיך געפּונען אין דער שויס פון אַ ראָמאַנטישער לאַנדשאַפט. דאָ האָבן זיך געטראָפן פאַרליבטע פאָרלעך פון שטעטל און פון דאַנעט אַוועקגעשוועבט איבער די גאָלדענע בערג פון אייביקן גליק.

פון בערגל אַראָפּ זיינען געפלאָסן וואַסער־שטראָמלעך. די זון האָט זיי צעלויכטן מיט אַ מענגע פאַרבן. די פאָליאַקן האָבן געגלויבט אַז דאָס קוואַל־וואַסער פאַרמאָגט הייל־מיטלען, האָבן זיי אויפן בערגל אַוועקגעשטעלט אַ צלם וואָס האָט לאַנג נישט געהאָלטן. דער ווינט פלעגט אים תמיד אומווארפן. דאָס קוואַל־וואַסער איז אומאויפהערלעך געפלאָסן אַראָפּ צום טייך וואָס האָט זיך געשלענגלט אַרום לאנצקאָראנסקיס לאַנקעס וועלכע האָבן זיך געצויגן ביז צו די האָריזאָנטן.

ווייט, אויף מזרח, האָט אַרויסגעשטאַרט פונם נידער־פלאַך, ווי אַ גיגאַנטישער קאָפּ, דער שפּיציקער שיל־דאַך. די וואַידיסלאָווער יידן קומען איצט צו „שחרית״ פון שבת און דאָ קלויבט מען זיך אַוועקצוגיין העט ווייט — — — דאָס האַרץ האָט זיך אָנגעצינדן מיט טויזנטער נישט קלאָרע נאָגנדיקע בענקשאַפטן.

אין מיטן פון קליינעם קרייז האָט זיך אָנגעזען אַ צערט־לעך־בלאַס צנועתדיק מיידל. זי איז געווען אַן אייניקל פון ר׳ פנחסל מלמד. מיט עטוואָס אַ פאַרשעמטן שמייכל האָט זי באַקאָנט די נייע חברים. דאָן האָט זלמן ננרק געערעדט וועגן דער וויכטיקער באַדייטונג פון דער באַגעגעניש.

די חברטע ישראלעוויטש האָט זער זאכלעך רעפּערירט. צוויי שעה האָט זי געהאַלטן אין שפּאַנונג דעם ניי־געגרינדעטן קרייז.

וואָר זיינען זיי געווען די אַנטיילנעמער?

לייזער נאוואַרסקי. דער זון פון מרדכי און פייגל־שרה. זיי האָבן פאַרמאָגט אין מארק אַ פליישר־יאַטקע און זיינען

אַנגעגאַנגען פֿאַר העכסט־אַנשטענדיקע מענטשן. אין וואַי־דיסלאַוו האָט מען געוויסט אַז ווער ס׳גייט אריין אין זייער הויז אַ הונגעריקער, קומט צוריק אַרויס אַ זאַטער.

יוסל לוי: פון פֿאַך אַ פּריזיער, איינער פון די טעטיקסטע כלל־טויער אויפן געביט פון ספֿאָרט.

אברהם קאָראָנע: אַן אייניקל פון ר׳ פנחס קאָראָנע — לעבט אין קאַנאַדע.

אברהם איז אין די יוגנט־יאָרן געווען זער אידעאַליס־טיש געשטימט. אַלס אומדערמידלעכער אמת־זוכער, איז ער קיינמאָל נישט געווען פֿאַרבינדן אָדער אָנגעהערט צו וועלכער עס איז פֿאַרטיי כאָטש ער האָט סימפּאַטיזירט מיט די לינקע.

דוד לייב לעווקאָוויטש, דאָס „קעצל״: פון פֿאַך אַ קאַמאַנשנמאַכער. זיי האָבן געווויגט נישט וועיט פונעם מארק און זיין פֿאָטער מאיר, האָט געפירט אַ שניידער־וואַרשטאַט.

ראובן ישראל און דוד וויצבערג, די זין פון רבקה די בעקערין, פון וועלכעריס בעקעריי איז אַרויס דאָס גע־שמאַקסטע קימל־ברויט.

. יחיאל ביעדאַק (צונאָמען „נאדיר״), אַן אייניקל פון יוסף קצב, וועלכער איז געווען אַ פֿאַרמעגלעכער ייד אין אַ בעל־צדקה. געווויגט טיף אַראָפּ אין שיל־געגנט.

לייבל און חנן נארק. די זין פון ברוך קצב. געווויגט אין זשאַרנאָווצער גאַס.

העגדל וואלבערג.

אויפן צוזאַמענטרעף זיינען אויך געווען אָנוועזנד יצחק רייזמאַן, דער געוועזענער פֿאַרזיצער פון וואַידיסלאַווער קאָמיטעט אין ישראל.

ברוך האָראָוויטץ, דער זון פון שוין דערמאָנטן שוואַרצן בערל;

ראובן רובינעק — דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות וווינט אציגד אין באר־שבע.

אייניקע פון די דערמאָנטע יוגנטלעכע האָבן שפּעטער געבילדעט דאָס קעמערל פון ק.פ.ז.מ. (קאָמוניסטישער יוגנט פֿאַרבאַנד).

דער וואַידיסלאַווער ראיאָן־קאָמיטעט איז געווען פֿאַר־בינדן מיט געוויסע דערפּער פון דער סביבה. צו דער אַרגאַניזאַציע זיינען צוגעשטאַנען יונגע פויערים און זיך אָנגעשלאָסן אין דער פֿאָליטישער טעטיקייט.

אין יאָר 1930 האָט דער פילסודסקי־רעזשים געפרווט דערשטיקן מיט פֿאָליצייאישע רעפּרעסיעס די פּנליטישע קעגנער און אין דער ערשטער רייִ, האָבן זיי פֿאַרשאַרפט קעגן די לינקע עלעמנטן.

אין מערץ 1931 איז אין וואַידיסלאַוו אַרעסטירט געוואָרן דער וויים־גרעסטער טייל פון קאָמוניסטישן אַקטיוו לויט פֿאָלגענדע נעמען: יעקב לוי, יוסף לוי, פיניע באָרנשטיין, בערל אָלמער, דוד וויצבערג, יעקב וואַרשאַווסקי, ראובן רובינעק, די ברידער זאלצמאַן און יעקב דזשעווא. מיט אַ צייט שפּעטער, זיינען אַרעסטירט געוואָרן פייטל דזשע־וויענסקי און יוסף נאָמבערג. אויף יאָרן־לענגלעכע תפיסה זיינען פֿאַראורטיילט געוואָרן: די ברידער לוי, ד. וויצ־בערג, פייטל דזשעוויענסקי און ראובן רובינעק, זלמן נאָרק. דוד־לייב לעווקאָוויטש און ישראל וויצבערג זיינען אַוועק קיין פּראַנקרייך און דאָרט אומגעקומען אין דער צייט פון חורבן. צווי וואַידיסלאַווער בחורים, דוד פייער־אייזן דער זון פון מינדעלטשע צוזאַמען מיט ישראל ליבער, האָבן אָנטייל גענומען אין שפּאַנישן בירגער־קריג. פּייעראייזן איז שווער פֿאַרוווּנדעט געוואָרן אויפן מאַד־רידער פראָנט און ער האָט באַוויזן אָנצוקומען קיין פּראַנק־רייך. דער וויטערדיקער גורל זיינער איז אומבאַווסט. וואָס שייך ישראל ליבער, איז געווען אַ שמועה אַז ער איז געפאַלן אין די קאַמפּן ביי דער שטאָט טעכטאָועל. די זאַך איז ביז היינט צוטאָג נישט אויפגעקלערט. ערע זייער אָנדענק אַלס קעמפער פאַר דעמאָקראַטיע און פרייי־הייט, פֿאַר דער גאָרער מענטשהייט און פֿאַרן יידישן פֿאָלק.

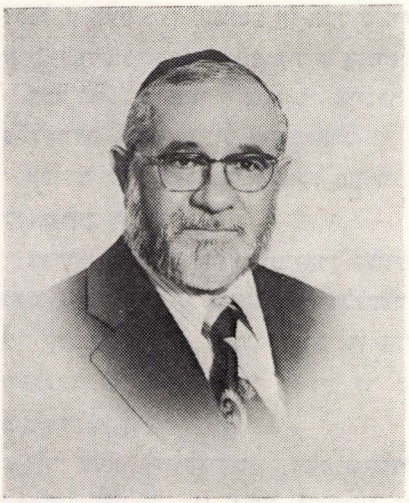

גבריאל מורגנשטרן

אגודת ישראל

התנועה „אגודת ישראל" תפסה את המקום הקדמי בחיים החברתיים־ציבוריים של העיירה. היא היתה כעין „הכותל המזרחי" של הרובדים הדתיים באוכלוסיה — לא במעט, הודות לפעילותה הרחבה והרב־גוונית. בראש ורא־שונה, כוונו המאמצים למישור החינוכי של הפעילות, כדי ליצור מקורות ואמצעים שיאפשרו לדור הצעיר לשאוב ממעיינות האוצר הבלתי נדלה של תורת ישראל ויאדירו את זיקתם לערכי קודש ויראת שמים.

להשגת תכלית זו נבנו בתי־ספר, אחדים מהם במרכזה של העיירה, וכן תלמוד־תורה.

במרוצת הימים, נבנה בניין עצמי של התנועה, שכלל בתוכו תלמוד־תורה ובית־ספר לבנות „בית־יעקב". בהקשר זה מן הראוי לציין, כי באותם ימים לא עמדו לרשותה של התנועה קרנות מיוחדות או תקציבים כלשהם, שבעזרתם ניתן היה לממן את המפעלים שנבנו. כל אלה נתאפשרו הודות לפעילותם המסורה והנמרצת של חברי ואוהדי „אגודת ישראל", שנרתמו למשימה החשובה בלב ונפש ואספו תרומות בעבודת נמלים בקרב החוגים הדתיים ב־עיירה. בין התורמים הבולטים מחברי הועד של „בית יעקב", היה ר' בונים בלפר הי"ד, שביתו היה פתוח לכל נצרך.

כעבור זמן, נוסדה גם ישיבה, שהיתה — בצדק — גאוותם של בני העיירה, רוממה את הרגשתם העצמית, בשים לב לעובדה שהעיר וואידיסלוו מנתה רק כמה מאות יהודים.

הישיבה הוקמה בתוככי בית המדרש וקול התורה בקע ממנה — מהשכמת בית המדרש ועד לשעות הקטנות של הלילה. השיעורים ניתנו לתלמידים ע"י אבי ז"ל, ר' איטשה־מאיר'ל מורגנשטרן, ר' שמואל ברייטברט, ר' אברהם גרוס, ר' יוסף בראון, ר' פלטיאל חרמץ, שהירצה כמה פעמים בשבוע, וכן יו"ר „צעירי אגודת ישראל" — ר' יידעלה הורוביץ, בנה של שרה־מלכה הורוביץ, אשה צדקת ומכובדת ביותר, שנודעה בפעילותה המסורה לטובת הכלל.

הישיבה מנתה כחמישים תלמידים מבני וואידיסלוו והסביבה והנהלתה עשתה מאמצים גדולים, כדי שבני הישי־בה ישכילו וישאבו דעת מהמקורות המשובחים ביותר. לתכלית זו הובאו ראשי ישיבות — תלמידי חכמים מופלגים, אחדים מהם — מתלמידיו של ה„חפץ־חיים" מרא־דין, בקיאים וחריפים, מצויים בכל צפוני טמוני התלמוד וגדושים בכל מיכמני תורת ישראל סבא.

ואמנם, בזכותם קם דור חדש של תלמידי חכמים שהיו לגאוות יהודי העיירה ותפארתם.

בראש התנועה של „אגודת ישראל" עמדו: אבי־מורי, ר' איטשה־מאיר'ל מורגנשטרן, שהיה נשיאו של הועד, אברהם'ציה צוקר — המזכיר וחברי הועד: ר' שמואל

ר׳ יצחק מאיר מורגנשטרן, מפעיליה המרכזיים של „אגודת ישראל״ בוואידיסלוו.

מרת חיה מורגנשטרן, רעיתו של יצחק מאיר, ממייסדיה של ״בית יעקב״ בוואידיסלוו

ברייטברט, ר׳ אברהם גרוס ור׳ אברהם ויינרייך — שניהם שוחטי העיירה ועוד אחרים, מאישיה הידועים של העיירה.

קריאתו של הרבי מגור

מתחילה, היתה השקפתם של אנשי „אגודת ישראל״ לגבי ארץ ישראל מושפעת בעיקר ממניעים דתיים, ששאבו את יניקתם מכיסופי הגאולה וגעגועים עמוקים שנשתבצו במילות התפילה ובתוך האותיות של ספרי הקודש, כגון: „לציון עירך ברחמים תשוב״, או „ותחזנה עינינו בשובך לציון״, וכו׳. ברם, מאז שכ״ק הרבי מגור הכריז את הכרזתו המפורסמת ש„צריכים לקחת חבל בבניינה של ארץ ישראל״, קיבלה השקפה זו מפנה בולט והיא סימנה את התחלתה של פעילות נמרצת למען העלייה לארץ.

במרוצת הימים הושגו גם תוצאות ממשיות לפעילות המבורכת וכמה משפחות מוואידיסלוו — מקרב החוגים הדתיים — עלו ארצה, ביניהם: ר׳ משה פינקלשטיין, עם משפחתו, שהתיישבו בירושלים, התערו במקום והקימו משפחות ענפות. ואיש אחר מוואידיסלוו, שעלה ארצה, היה העסקן הנודע וחסיד גדול, למדן מופלג ויו״ר אגודת ישראל בעיירה, ר׳ איטשה מאיר פיש, שחיסל את כל עיסקיו וביום בהיר אחד עזב את הכל ועלה ארצה.

צעירי אגודת ישראל

מן הידועות היא, כי בקהילות ישראל במזרח אירופה היה מקובל שבחיקן של מפלגות פוליטיות צמחו ופעלו תנועות נוער, שמהן התגבשו השורות בקרב המפלגות עצמן. יתירה מזו, אחדות מתנועות הנוער הללו כה השתרשו במהות פעילותן, עד שעברו גילגולים שונים ונהיו תנועות עצמאיות „לכל דבר״. על „דגמים״ כאלה נמנו: „החלוץ״, „השומר הצעיר״, „הפועל הצעיר״, ועוד.

גם ליד „אגודת ישראל״ התקיימה תנועת נוער, שכונתה „צעירי אגודת ישראל״, שטופחה וגודלה ע״י מפלגת האם. בהיותה מעוניינת להפרות ולהשפיע על דרכם של הצעירים המקורבים לחוגים החרדיים ובשים לב לעתיד־לבוא, הקימה ״אגודת ישראל״ את תנועת הנוער שהיתה מסונפת אליה, היינו, את „צעירי אגודת ישראל״. תנועת הנוער הזו עמדה כמובן תחת חסותה ודאגתה המלאה של מפלגת האם, אולם בפעולתה היום־יומית היא היתה מונהגת ע״י הכוחות העצמיים שלה.

בראש תנועת הצעירים עמד יו״ר התנועה, יידל הורר־ביץ. חברי התנועה נהגו להתכנס מדי ערב בתוך המועדון שלהם ושם היו מבלים את זמנם בצורה תרבותית ספוגת רוחניות וצניעות ראוייה.

מפעם לפעם, היו מארגנים מסיבות, לעתים — בקשר עם „סיום" מסכת גמרא, או בסמיכות לתאריכים הטבועים במסורת העם, וכן מפגשים חודשיים בהם הושרו שירים בצוותא.

באירועים משמחים אלה השתתפו לא רק צעירי אגודת ישראל, אלא צעירים מכל שכבות העיירה שהיו מקורבים לחוגים החרדיים ולכך נודעה השפעה מרחיקת לכת על החיים החברתיים של וואידיסלוו.

החברים הפעילים ביותר, שנשאו על שכמם את עיקר הפעילות התנועתית בקרב „צעירי אגודת ישראל" היו: ר' יצחק רייכמן, יעקב ווינרייך ודוד ווינרייך, בניהם של אברהם שוחט, דוד צוקר, בנו של ר' לייבוש צוקר, פייבוש בראון, רפאל ואברהם גאסטפריינד, משה גאסטפריינד, בני־הם של ישראל גאסטפריינד, כ"כ האחים ברייטבארט, שאול זילברשטיין, משה סלוד, ירמיהו ווילצ'יק והאחים רייזמן. היו כמובן גם אחרים, אך שמותיהם אינם שמורים עמי עוד, לדאבוני הרב.

האוכלוסיה הפולנית לא הפריעה לפעילותה של תנועת הנוער. יתר על כן, בהזדמנויות שונות נהגו אפילו (ב־1 למאי, או יום הולדתו של מנהיג פולין, מרשל יוסף פילסו־דסקי) להזמין נציגים של תנועות יהודיות.

פעילותה של התנועה „צעירי אגודת ישראל" היתה מופנית גם לעבר המישור הפוליטי ועל רקע זה התנהלו וויכוחים פוליטיים ערים עם נציגי תנועות פוליטיות אחרות. וויכוחים אלה התנהלו בלהיטות, אך באווירה תרבותית, כיאה לבני „עם הספר" והם היוו חלק נכבד בחייה הרוח־ניים והתוססים של הקהילה היהודית בוואידיסלוו.

רבקה בכמאיר – כץ

עלייתי ארצה

(בשנת 1935)

בשנות השלושים הראשונות, נזכרת אני, היתה קיימת הסתדרות ציונית בעיירתי וואידיסלוו אשר בראשה עמדו: הורוביץ, בלומה פלאפלה ואבא בוכבינדר.

כניסתי להסתדרות אז היתה כרוכה בהרבה קשיים. גם מצד הורי וגם מצד החברה בעיירה, בתנאים ובמושגים ששררו אז.

הקשיים התבטאו בהתנגדות ההורים והסביבה והיה צורך בהעזה מיוחדת להתגבר עליהם.

פעילותי הראשונה בתנועה הציונית התבטאה בהפצת קופסאות הקרן הקימת לתושבים וזו נתקלה גם בקשיים ובהתנגדות מצד תושבי העיירה האדוקים, וביחוד כאשר ראו שהזוג המפיץ הם בחור ובחורה.

לאחר תקופה של פעילות ציונית, החלטתי לעלות ארצה ולשם כך גמלה בי ההחלטה לצאת לקיבוץ־הכשרה. התחלתי לפעול בכיוון זה וביקשתי לשלוח אותי למקום מרוחק מעיירתי, בכדי שההורים לא יבואו לקחת אותי בחזרה הביתה, כי הם התנגדו ליציאתי להכשרה.

אחרי תקופת טיפול בנדון, אושרתי ליציאה להכשרה לקבוץ בעיירה מודליבוז'יץ הסמוכה ללובלין.

במודליבוז'יץ שהיתי בקיבוץ זמן־מה, בו התעסקנו בכל מיני עבודות וביחוד בנסירת עצים. היו גם תקופות

מרת אייזנברג — לפני עלייתה ארצה

של חוסר עבודה וכתוצאה מכך חוסר תנאים למחיה. לאחר גמר תקופת ההכשרה, אושרתי לעליה ואמנם עליתי בשנת 1935. נזכרת אני במראה המרהיב של רוב בני העיירה אשר ליוו אותי בדרכי לארץ ואת נשף הפרידה שערכו לי חברי ההסתדרות במקום.

בעזבי אז את העיירה, עיירת מולדתי, לא תיארתי לעצמי שזו היתה הפעם האחרונה שראיתי את הורי, אחיותי וכל קרובי — יקירי, אשר נספו באופן כה טרגי בשואה.

★

מנחם האראוויץ

די ערשטע יידישע פאלקס־שול פאר מיידלער

ביז צו יאָר 1896 זיינען אין וואָידיסלאָוו קיין יידישע שולן בכלל נישט געווען און די קינדער פון יידישן מיטלשטאַנד און אָרעמע פאַמיליעס, זיינען געוואָקסן אָן אן עלעמענטאַרער דערציאונג. בכדי צו ענדערן די אומ־געווונטשטע דערשיינונג, אז יידישע קינדער זאָלן אויס־וואַקסן אַנאַלפאַבעטן, האָט זיך געשאַפן אַ פרויען־קאָמי־טעט (מרים לאה זילבערשאַץ, זעלדע חרמץ, כאנטשע קאַש־מירעק, ליפטשע ווייניריך, שרה מלכה האָראָוויטש, הינדע מאַנעלע, סימעלע ניימאַן חיה צוקער מיט דער טיכטיקער סעקרעטאַרין הינדעלע שטערן), וועלכער האָט אויף זיך גענומען די גרויסע און פאַראַנטוואָרטלעכע אויפגאַבע — צו שאַפן אַ יידישע שולע פאַר מיידלער.

די ערשטע טעטיקייט פון דערמאָנטן פרויען־קאָמיטעט, איז באַשטאַנען אין שאַפן געלט ביי די רייכע בעלי־בתים אין שטאָט, ווי אויך ביי די ארומיקע יידישע גיט־באַזיצער און פעלד־אייגנטימער ארום וואָידיסלאָוו. וועגן עס איז שוין געווען צונויפגעזאַמלט אַ באדייטנדע סומע, האָט זיך דער קאָמיטעט געוואָנדען צו די אויסגעווייטע קהילה־דאָזאָרס — איסר וואַרשאַווסקי, יעקב פיינער אריה ווייני־רייך, מיט דער בקשה צוצוהעלפן ביים אַרויסבאַקומען אַן ארלויביניש פונעם שול־אינספעקטאָר ביי דער קעלצער גובערניע וועגן שאַפן א יידישע שולע פאַר מיידלער מיט יידישע לערער, וועלכע וועלן לערנען די קינדער יידיש, רוסיש און פויליש ווי אויך אַנדערע קעגנשטאַנדן. מיטן ווויט און סעקרעטאַר פון דער גמינע, איז דער פרויען־קאָמ־טעט געווען זיכער אַז עס וועט נישט זיין קיין שווערי־קייטן. דער ווויט איז געווען אן אָרעמער אַרעמדאַטאָר פון פאָלוואָרק „ליסאַקאָוו־פאָדאָלסקי" און דער סעקרעטאַר איז געווען דער גרינדער פון די פייערלעשער וו אכציק פראָצענט זיינען געווען יידן. דער נאָמען פון סעקרעטאַר איז געווען פונטשקאָווסקי (יידן האָבן אים געוופן אחש־ורוש...).

געקושט די מזוזה אין ווייטער געגאַנגען

אין דער גמינע האָט אויך געאַרבעט אַ יידישער שרייב־בער אבא׳לע, שלמה לייזערס איידעם, ווָאָס האָט געפירט די יידישע איינמעלדונגען, ווי אויך אַ יידישער סעקוועסט־ראַטאָר, שבתאי ענגלענדער, פון דער מיעכאָווער גאַס, אן אלעקסאַנדערער חסיד און אַ בעל־רחמנות. וועג ער איז אריינגעקומען צו אַ בעל־חוב אָפנעמען דעם שולדיקן עטאָט פאַר דער גמינע און יענער האָט אים געזאָגט אַז ער האָט נישט קיין געלט, האָט ער פאַרמאַכט דעם גרויסן בוך, פאַרשטאָפט דאָס טינטאָרל, באַהאַלטן די פעדער געגעבן אַ זיפץ, געקושט די מזוזה און ווייטער געגאַנגען...

די פאלקסשול פאר מיידלעך אין וואידיסלאוו

די אויבנדערמאנטע דאזארס האבן געדופן א ספעציעלע אסיפה פון בעלי־בתים בכדי אויסצוגעפונען א וועג וויאזוי צו באקומען די דערלויבניש פון קעלצער שול־אינספעק־טאר.

באקומען די דערלויבניש

נישט ווייט פון וואידיסלאוו, ביים דארף „רוטשניצא", האט דער באוווסטער גביר און נדבן פון קעלץ, ר׳ משה פעפער, פארמאגט א גרויס פארמעגן פון פעלדער און וועלדער. זומער־צייט האט ער געווויינט מיט זיין פאמיליע אין דעם פרעכטיקן פאלאץ וואס האט זיך געפונען אין וואלד. די יידישע נויטבאדערפטיקע פון וואידיסלאוו האבן פון אים באקומען שטיצע וועלכע ער האט געטיילט בידרחבה, דער זעלבער ר׳ משה האט צוגעשטעלט שוועלן צו די שינעס פון דער איוואנגראדער אייזנבאן וואס די צארישע רעגירונג האט אין יענער צייט אדורכגעפירט פון איוואנגראד ביז צו דער עסטרייכישער גרענעץ. דער קעלצער גובערנאטאר, דער וואַרשעווער געגעראל־גובערנאטאר און אפילו דער קאמוניקאציע־מיניסטער אין פעטערבורג, האבן ר׳ משה׳ן מיט זיין געלט גוט געקענט... דעראיבער האט די אסיפה באשלאסן זיך צו וועגדן צו ר׳ משה פעפער.

אלס פארשטייער איז געווארן דעלעגירט איינער פון די חשובע בעלי־בתים ר׳ מאיר וואַרשעווער, וועלכער איז אגב געווען אין האנדלס־באציאונגען מיט ר׳ משה׳ן און טאקע אויך א גוטער פריינד. נאכן אויסהערן די בקשה פון זיין גאסט, האט ר׳ משה ביי זיך אלעס פארצייכנט און צוגעזאגט צו טאן וועגן דעם ענין.

אין א גאר־קורצער צייט, איז אנגעקומען אן אפיציעלע מיטטיילונג פון דער גובערניע אין קעלץ צו דער וואי־דיסלאווער גמינע וועגן דערטיילן אן ערלויבניש צו עפע־נען א יידישע שולע, מיט אלע רעכטן פון א פאלקס־שול, מיטן באדינג אז דער לאקאל זאל זיין געפאסט לויט די רעגירונגס־פארשריפטן מיט א פלאץ, בוימער און גראז וווּ די קינדער זאלן האבן זיך צו שפילן בעת די איבעראייסן.

ביי די יידישע הויז־אייגנטימער זיינען אזעלכע באדינ־גונגען נישט געווען פארהאנען, ווייל בלויז צוויי בעלי־בתים האבן אויסער דעם הויז געהאט עטלעכע ביימער..

דאָס זיינען געווען — ישראל כופע „פעלטשער" אין דער פינטשעווער גאָס און משה „דאקטאר". אָבער קיין פאסיק לאָקאָל פאַר דער שול איז ביי זיי נישט געווען. צוליב דעם, האָט דער קאָמיטעט באַשלאָסן אייַנצוקווארטירן די שול אין קריסטלעכן טייל פון דער פינטשעווער גאָס. זיי האָבן אָפגעדינגען ביי אַ קריסט אַ האָלב הויז מיט אַ גרויסן פלאַץ און מיט גראָז... דאָס הויז האָט זיך געגרענעצט מיטן גרויסן גאָרטן פון גלח און ער האָט נישט געשטערט אַז די קינדער זאָלן געניסן פון דער ריינער לופט פון זיין גאָרטן.

א „מי שברך" דעם צאר

נאָכן אַדורכפירן דעם נויטיקן רעמאָנט, דורכן יידישן סטאָלער עבער (דאָס געהילץ האָט דער קאָמיטעט באַקומען אַלס געשאַנק פון וואָלד־אַדמיניסטראַטאָר פון די שעדלעצער וועלדער, וועלכע האָבן געהערט צום הראָביא לאַנצקאָראָנסקי — און נאָכן צוגרייטן א ווינטער איז זעלבן הויז פאַר דער באַגאַבטער און דיפלאָמירטער לערערין חנה גיטל וואָלבערג פון פלאָצק — מ׳האָט זי גערופן „די פאני"), האָבן די מאַמעס געבראַכט זייערע טעכטערלעך צום אייַנשרייבן און ס׳איז געוואָרן באַשטימט דער טאָג ווען צו עפענען די שולע מיט פאַראַד.

דער אויסגעאַרטער טאָג איז געקומען. אַלע וועטן זיינען געוואָרן אויסדעקאָרירט מיט בלומען און בילדער (אין סאמע מיטן — דאָס בילד פון צאַר ניקאָלייַ). די לערערין האָט צוגעגרייט די קינדער און זיי אויסגעלערנט דעם רוסישן הימן „באָזשע צאַריאַ כראַני". דער שילקלאַפער און שמש, דער מאָגערער גרויסער וואָלף האָט אָנגעפילט מיט ליכט אלע שווערע מעשענע העגלייכטער אין דער היסטאָרישער וואָידיסלאַוער שיל, וועלכע איז געוואָרן איבערפולט מיט געסט. אויפן בעלעמער האָבן זיך געפונען אויסער די דאָזאָרס, דער שול־אינספעקטאָר, דער וואכמישטש, דער וויט, וויי אויך דער סעקרעטאַר פון דער גמינע. דער שטאָט־חזן האָט געמאכט אַ בכבודיקן „מי־שברך" פאַרן צאַר ניקאָלייַ און די קינדער מיט דער לערערין האָבן געזינגען דעם רוסישן הימן.

אזוי איז געוואָרן דערעפנט די ערשטע יידישע פאָלקסשול פאַר מיידלעך אין וואָידיסלאַוו.

★

א גרופע יוגנדליכע אין וואידיסלאוו

מנחם האראוויץ

„הנוער הציוני" אין אנפאנג 20-טן יארהונדערט

בשעת אין פיל יידישע שטעט און שטעטלעך אין פוילן איז שוין געווען אנזעבאר ביי דער יידישער יוגנט דער דראנג צו השכלה און חיבת־ציון, איז נאך אונדזער פרום שטעטל געווען ארומגענומען ווי מיט א ־ינעזישער מויער און עס האט נישט צוגעלאזט צו זיך די נייע אידעען און שטרעבונגען. שיבת־ציון אן ביאת־המשיח, איז געווען אן אומפארשטענדליכער באגריף פאר רוב פון אונדזער טראדיציאנעל חסידיש שטעטל.

געקומען איז פלוצעם א נייע אידעע צו אונדז, אומגערעכט, אין דער געשטאלט פון א יונגן בחור, אן אפשטאמיקער פון א גאר פרומער חסידישער היים פון קעלץ, א זון פון בכבודיקן חסיד ר׳ יעקב יוסף — „יאש־קע" ראטנבערג. אזויווי ער האט געוואלט ארויסראטעווען זיין בר־מצוה בחור משה, פון זיינע קעלצער חברים, וועלכע האבן צו יענער צייט געשאפן דארט א ציוניסטישע ארגא־ניזאציע, האט ער אים געשיקט לערנען צו זיין פאטער, דעם הרב הגאון, ר׳ אברהם חיים ראובן זצ״ל.

נאך א גאר־קורצער צייט, בין איך מיט מיין קרוב (פון דער מוטערס זייט) משה געוואקסן גאר־נאענטע פריינד און ער האט זיך פאר מיר פארטרויעט וועגן זיין גרויסער ליבשאפט צו ארץ־ישראל בכלל און וועגן שיבת־ציון בימינו בפרט. אט דער משה האט מיר פארגעלייגט צו ארגאניזירן די יידישע יוגנט אין די וואמען פון „הנוער הציוני", נישט קוקנדיק אויף די קאלאסאלע שוועריקייטן אויף וועלכע מיר וועלן זיך אנטרעפן. איך מוז זאגן דעם אמת, אז כ׳בין געווארן מיטגעריסן מיט דעם געדאנק פון ערשטן מאמענט אן, און אונטער דער אנפירערשאפט פון משהן האבן מיר אנגעהויבן צו פירן אן אינטענסיווע טעטיקייט צווישן דער יידישער יוגנט.

דער געדאנק פון שאפן א ציוניסטישע יוגנט־ארגאניזאציע, האט געפונען א ברייט פעלד פון ארבעט צווישן א גרויסן טייל יוגנטלעכע, וועלכע האבן געזען אן אויס־וועג פון די גלות־ליידן אין שאפן א נאציאנאלע היים אין אויסגעבענקטן ארץ־ישראל.

דער טאן־געבער און הויפט־ארגאניזאטאר משה ראטנ־בערג האט מיט פלייס און ענערגיע געפירט די אויפקלע־רונגס־ארבעט. ער האט אונדז באזארגט מיט שריפטן און בראשורן פון צענטראל־קאמיטעט אין אדעס, פון ציוניס־טישן מנהיג צו יענער צייט — מנחם אוסישקין ז״ל. יעדעס מאל פלעג ער פאר אונדז פארלעזן די פרייטיקדיקע „הצפירה" וווּ דער לייט־ארטיקל איז געווארן געשריבן דורכן רעדאקטאר אליין, אונדזערס א בן־עיר עזריאל־נתן פרענק. די מאטעריאלן זיינען צו אונדז אנגעקומען, דורכן פארטרויאונגס־מאן, יצחק קליינשטיין, אין וועמענס דירה מיר פלעגן זיך אויך צוזאמענקומען.

דער פארדינסטפולער טוער יצחק קליינשטיין, האט זוכה געווען צו קומען קיין ארץ־ישראל נאך פאר דער שרעק־לעכער שואה, געלעבט אין לאנד און נפטר געווארן בשבה טובה. יהא זכרו ברוך!

איך וויל אין ספר־יזכור דערמאנען די אלע מיטגלידער פון הנוער־הציוני, וועלכע האבן צו יענער צייט געשאפן דעם קערן פון א ציוניסטישער באווועגונג. איך האלט עס פאר א הייליקן חוב זיי צו דערמאנען וויל כ׳בין דער איינציק־איבערגעבליבענער וואס כבין ב״ה ניצל געווארן פון די מערדערלעכע רוצחים ימח־שמם און דערלעבט די פארווירקלעכונג פון גרויסן חלום — די אנטשטייאונג פון מדינת־ישראל.

יאָסקע אורבאַך; זיין שוועסטער קיילע פוריה, די קינדער פון שלמה און רבקהלע אורבאַך.

יאָסקע בארנשטיין — אַ זון פון לייב יאָסקעס;

יוסף פייגנגבאום — אַ זון פון ליפע מילנער, פון מיער־ניץ;

יוסף וואָלף קראָנע — אַ זון פון פנחס טאַנדייטער, זיין זון שרגא, חבר פון ועד, לעבט אין ירושלים.

יצחק מענדל, מרדכי סופרס, וואָלבראָמסקי — זיין טאָכ־טער ־פורה לעבט אין ישראל.

משה ראָזען, אַ זון פון מענדל ראָזען, שפעטער אוועק קיין בענדין.

אייזיק ראָזנבערג — זיין טאָכטער שושנה לעבט אין ישראל.

יהושע מאַנעלע און זיין שוועסטער חנהלע, די קינדער פון משה „דאקטאר" — מאַנעלע.

חיה מינץ — די טאָכטער פון ענזל מינץ.

ייטקע וויינרייך — די טאָכטער פון אריה וויינרייך; גיטל ראַבינער — א טאָכטער פון משהל ראַבינער. עזריאל וואָלף זיטמאן.

ואחרון אחרון: משה דוד ראָטנבערג ז״ל, וועלכער האָט זיינע בעסטע יאָרן אין די גאַנצע ענערגיע גגעווידמעט דער ציוניסטישער באוועגונג אין וואידיסלאוו און אין קעלץ. משה דער פלאַמיקער פאַטריאָט, האָט זוכה געווען צו זען די פאַרווירקלעכונג פון זיין גרויסן חלום, די אנטשטייאונג פון דער באפרייטער יידישער מדינה. צום גרעסטן באַ־דויערן, איז ער געוואָרן פון אונדז אַוועקגעריסן פאַר דער צייט. ער איז נפטר געוואָרן נאָך אַ שווערער קראנקהייט, י״א בניסן תש״י. יהא זכרו ברוך.

חיים גרינפעלד ז״ל, געקומען אלס חלוץ קיין ארץ ישראל און איז יונגערהייט דאָ געשטאָרבן.

שלמה קשענסקי — האָט פאַרלאָזט וואידיסלאַוו אין יאָר 1912 און איז אריבער קיין ראָדעם.

משה זעלצער און זיין פרוי חנטשע: שפעטער — אַוועק קיין קעלץ.

דער „קן" פון הנוער הציוני אין וואידיסלאוו.

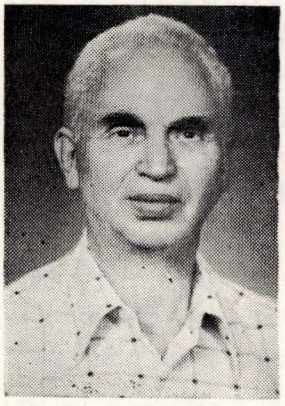

פייוול קאראנא

די ציוניסטישע ארגאניזאציע

נאך אין דער צייט פון דער דייטשער אקופאציע אין ערשטן וועלט־קריג און גלייך ביים אנטשטיין פון דער אומאפהענגיקער פוילישער מלוכה, האט זיך אנגעהויבן אין וואידיסלאוו א פארשטארקטע טעטיקייט פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע.

אונטער דער אנפירונג פון די דאמאלט אין שטאט באווסטע כלל־טוער — עזל הארוויטש, שייע איציק און זיין יונגערער ברודער בנימין וואלשאווסקי, איז אנגע־גאנגען א זער אינטענסיווע ארבעט אויף אלע געביטן. מען מוז זאגן אז כמעט די גאנצע יוגנט, אויסער די וועלכע האבן געלערנט אין בית־המדרש און געווען אונטערן איינ־פלוס פון „צעירי־אגודת־ישראל", האבן אלע אנטייל גענו־מען אין דער ציוניסטישער ארבעט. די טעטיקייט האט זיך אויסגעדריקט אין אויפקלערונג, אונטערנעמונגען אויף קולטור־געביטן, ועל כולם — ביים זאמלען געלד פאר קרן־הקימת און קרן־היסוד.

די ארבעט איז גארנישט געווען אזא לייכטע צוליב דעם וואס דער עלטערער דור איז געווען אונטערן איינפלוס פון פארשיידענע אדמו"רים, וועלכע האבן געהאט א נעגא־טיווע שטעלונג צום ציוניזם.

נאר ווי געזאגט, איז טראץ דער קעגנערשאפט פון די דערמאנטע קרייזן, איז אנגעגאנגען א זער פארצווייגטע ציוניסטישע טעטיקייט. עס דארף געזאגט ווערן, אז כמעט אלע מיטגלידער פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע, זיינען געווען אקטיוו ביי אלע ארבעטן וועלכע האבן זיך געשאפן אין דער געגעבענער צייט. בעת ס'זיינען פאר־געקומען וואלן צום סיים, האבן מענטשן פארנאכלעסיקט זייערע פרנסות און אוועקגעגעבן זייער גאנצע צייט פאר דער וואל־קאמפאניע. פונקט אזוי האט מען זיך געפירט ווען ס'זיינען פארגעקומען וואלן צום שטאטט־ראט (גמי־נע) און צו דער קהילה.

היינט, נאך אזויפיל יארן, איז עס זייער שווער צו געדענקן די אלע וועלכע זיינען אין יענע יארן געווען טעטיק אין דער ציוניסטישער ארגאניזאציע בשעת אז ס'זיינען נישט פארהאן קיין שום דאקומענטן און ווען דער גרעסטער טייל פון דער אידעאליסטישער יוגנט איז אום־געברענט געווארן דורך די נאצישע בעסטיעס און זייערע מיטהעלפער. דאך וויל איך דא אויסרעכענען אייניקע פון זיי וועלכע האבן זיך אייngעקריצט אין מיין זכרון.

אקטיווע טוער

צוזאמען מיט די אויבנדערמאנטע אנפירער הארווויץ און ברידער וואלשאווסקי, זיינען געווען אקטיוו: שמעון וואידיסלאוו (לעבט היינט אין ישראל — רחובות), פנחס קאזובסקי און זיין שפעטערדיקע פרוי — מאניע דזשע־וויענצקא; די ברידער שמעון און אלטער, דוד טריימאן, שמואל שטיבלמאן, משה שעכטמאן, פייוויש בלומנשטיק און זיין שוועסטער חנה עטל; פיסל און ליבע ראזן און חנה־מלכה ראזנבערג, וועלכע איז אין יאר 1926 עולה געווען קיין ארץ־ישראל און לעבט היינט אין רמת־גן. ספעציעל האט זיך אין יענער צייט אנגעזען די טעטיקייט פון די ברידער שמואל־הערש און יעקב, מיט זייערע שוועסטערין — רבקה (ריווטשע) און פאלא דזשעוויענ־

צקי ווי אויך איציע גראָס. ס׳איז אויך אַ חוב צו דערמאָנען לייבל און זיין שוועסטער — פייגל ניימאַן.

אין אַנהויב פון די צוואַנציקער יאָרן איז אַנגעקומען קיין וואָידיסלאָוו דער באַגאַבטער שרייבער און זשורנאַליסט פון וואַלין, אַראָנסקי, וועלכער איז געוואָרן אַנגאַזשירט אלס העברעאישער לערער. אין דער זעלבער צייט שליסן זיך אָן אין די רייען פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע אַ רייַ יונגעלייט, וועלכע האָבן פריער געלערנט אין בית־המדרש: ישראל פייוויש לעווקאָוויטש (געשטאָרבן אין רמת־גן אין ערשטן טאָג ראש־השנה תשל״ה), אבל (אברהם) בוכבינדער, אלחנן כאַרמאַץ, אברהם ווילטשיק און אַנדערע. ביים אָנשליסן זיך פון דער דאָזיקער גרופּע, איז די אַרגאַניזאַציע געוואָרן פאַרשטאַרקט, דער עיקר, צוליב דעם וואָס די בחורים זיינען געווען הלמידי־חכמים, וועלכע זיינען שוין דאָן געווען באַהאַוונט אין ליטעראַטור און אויך אויף אַנדערע געביטן זיינען אויך אַנדערע מיטגעריסן געוואָרן צום שטראָם.

צו דער דאָזיקער צייט ווערט אַרגאַניזירט אָן אינטעגרסיוער קורס פאַר דער העבראישער שפּראַך וואָס ווערט אַנגעפירט דורכן דערמאָנטן לערער אַראָסנקי.

ביי דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע איז אויך געווען טעטיק אַ רייכע ביבליאָטעק וואָס איז צו יענער צייט, געווען די אייניקע אין שטאָט. עס שליסט זיך אויך אָן צו דער אַרגאַניזאַציע די טאָכטער פון אברהם רובינעק, חיה פרימעט, וועלכע ווערט מיט דער צייט די אָנפירערין פון דער ביבליאָטעק.

אין דער צייט פון אַראָנסקיס טעטיקייט אין וואָידיסלאָוו, ווערן צוגעצויגן צו דער אַרבעט, זיין שפּעטערדיקע פרוי — גיטל רייזמאן, רייזל לעווענטאַל, בער סקורעצקי, דזשאַלאָוויטש און זיין שפּעטערדיקע פרוי — טובה טשאָפניק, די ברידער שמעון און וואָלף ישראלעוויטש, חוה און לאה מלינאַרסקי, דוד טשאָפניק און אַנדערע.

קולטורעלע טעטיקייט

ביי דער אַרגאַניזאַציע איז אויך געווען טעטיק אַ דראַמאַטישער־קרייז אַנגעפירט דורך ישראל מרדכי נאָרוך, וועלכער האָט פון צייט צו צייט אויסגעפירט פאַרשטעלונגען פון נאַציאָנאַלן־כאַראַקטער. אין די פאַרשטעלונגען פון די ערשטע יאָרן נאָך דער מלחמה, האָבן זיך ספעציעל אויסגעצייכנט זיסל ראָזן, שמעון וואָידיסלאָוו, שייע וואַר־

ניצולי השואה של וואידיסלוו — אחרי המלחמה, בחתונה של גרין

שאַווסקי, לייבל נייַמאַן, משה ענגלענדער, די ברידער יענקל און פייטל דזשעווינצקי ווי אויך זייער שוועסטער פאַלאַ מינדזשע רוזן, פייוויש בלומנשטיק, זלמן נאַרוך, לייזער נאַוואַרסקי און לאה נאַוואַרסקא.

ביים אָנקומען פון אַראַנסקין, ווערט רייַך דער געדאַנק פון שאַפן אַ פאַלקס־שול, מיט העברעאיש — אַלס אינ־טעריכטס־שפראַך. אַזאַ שול ווערט געשאַפן ביי דער „מז־רחי", אונטער דער אָנפירונג פון אַראַנסקין. נאָכדעם ווי אַראַנסקי פאַרלאָזט וואַידיסלאַוו, ווערט דער אָנפירער פון דער שול — ישראל פייוויש לעווקאָוויטש, וועלכער נעמט זיך צו צוהילף יחיאל'ן שווארץ. אין דער זעלבער צייט, אין די יאָרן 25—1924, פאַרנעמט די אָנפירונג פון דער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע שייע לייב רובינעק, וועל־כער איז געווען באַקאַנט מיט זיין פעדאַגטישקייט און קולטורעלער האַלטונג. ער איז געווען אַן אויסגעצייכנטער רעדנער און פאָלעמיסט, וועלכער האָט גלייכצייטיק זייער אויפגעפאסט, נישט צו באליידיקן חלילה פערזענלעך זיינע פאָליטישע קעגנער.

עס געדענקט זיך אַן עפּנטליכע דיסקוסיע צווישן אים און דעם פרנס דאָזנבערג, וועלכער האָט זיך געהאַט אויסגע־דריקט מיט אַ נישט פאַסנדיק וואָרט וועגן די וואַידיסלאַווער ציוניסטן. דער סוף איז געווען אז דער פרנס ראָזנבערג האָט זיך עפּנטלעך אַנטשולדיקט און אלס צייכן פון באַדויערן, האָט ער געשפּענדעט אַ גרויסע סומע פאַרן קרן־קיימת.

רובינעק האָט פאַרלאָזט וואַידיסלאַוו אין יאָר 1926. ער איז אַריבער קיין סאָסנאָוויץ, ווו ער איז געוואָרן דירעק־טאָר פון אַ גרויסער פאַרזיכערונגס־געזעלשאַפט, „שילע־זיא". גלייכצייטיק איז ער טעטיק אין דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע און אין די לעצטע יאָרן פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה איז ער אָנפירער פון די „יידנשטאַטלער" פון מאיר גראָסמאַן.

הילפס קאמיטעט

אין דער צייט ווען עס ברעכט אויס אין ווינטער 39—1938 אַ טיפוס־מגיפה און אַ סך שטעט איבערן שליאַך וואַרשע־קראָקע זיינען אַרומגעכאַפּט געוואָרן פון דער עפידעמיע, האָבן די מאַכט־אָרגאַנען אָפּגעשלאָסן די שטאָט. דאָס האָט געבראַכט דערצו אַז אין פאַרלויף פון אייניקע וואָכן, זיינען פיל פאַמיליעס געוואָרן עקאָנאָמיש געצוליך רואינירט. דאָן קומט דער וואַידיסלאַווער רב, ר׳ בעריל קיין סאָסנאָוויץ און ס׳ווערט געשאַפן אַ הילפס־קאָמיטעט אונטער דער אָנפירונג פון שייע־לייב רובינעק, מיט דער באַטייליקונג פונם רב, ר׳ בעריל, ר׳ פנחס קאָראָנע, ר׳ יידל אלמער, שמואל כאַרמאַץ און אנדערע. דער קאָמיטעט האָט זער פיל געלייסטעט.

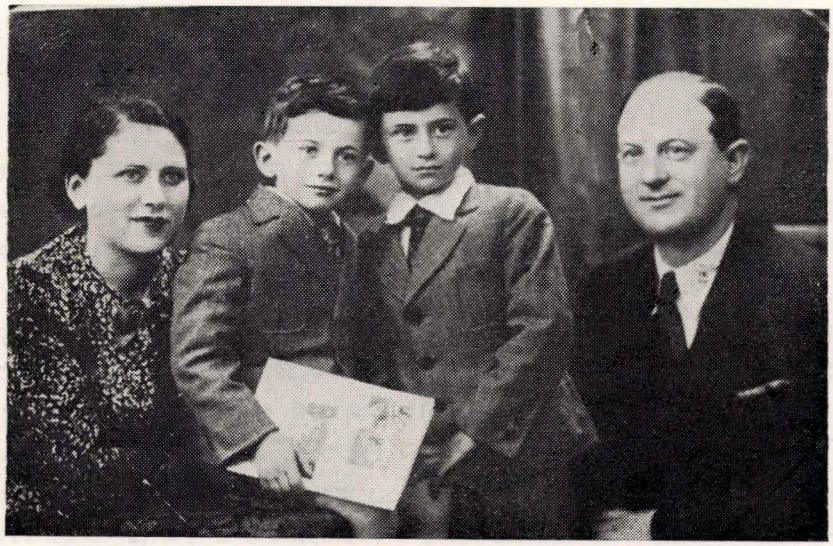

ליאון רובינעק׳, ווערט דערמאנט אין דעם דאָזיקן ארטיקל, מיט פרוי און קינדער.

נאָך דעם ווי רובינעק האָט פאַרלאָזט וואָידיסלאַוו, איבערנעמט די אָנפירונג פון דער אָרגאַניזאַציע, ישראל פייוויש לעווקאָוויטש וועלכער פירט אָן מיט דער אַרבעט צוזאַמען מיט זיין קוזין — אברהם יוסף גאַסטפרייַנד, ביז זיי פאַרלאָזן די שטאָט און פאָרן אַריבער קיין סאָסנאָוויעץ.

נאָך זייער פאַרלאָזן וואָידיסלאַוו, איבערנעמט ווידער די אָנפירונג עזל האָראָוויטש. אין דער צייט איז אויך טעטיק משה דוד זעליגפעלד.

בית״ר געגרינדעט

עס ווערט אויך געגרינדעט די „בית״ר־באַוועגונג אונטער דער אָנפירונג פון טוביה זעליגפעלד. אלתר גאַסטפרייַנד פון דער „בית״ר־באַוועגונג איז עולה געווען פאַר די צווייטער וועלט־מלחמה, דאָ איז ער געווען טעטיק אין דער אונטערגרונט קאמפס־אָרגאניזאציע אצ״ל. ער איז אומגעבראַכט געוואָרן דורך די ענגלענדער אין דער ירוש־

לימער תפיסה און געבראַכט געוואָרן צו קבורה אויפן הר־הזיתים.

קאמוניסטישע טעטיקייט

אין די שפעטערדיקע יאָרן טרעטן אַרויס פון דער אָרגאַניזאַציע אַזעלכע אַקטיוויסטן ווי פייטל דזשעוויענצקי, יענקל דזשעוויענצקי, זלמן נאַרוך און צוזאַמען מיט די שוין דאָן אַקטיוע קאָמוניסטן: די ברידער יעקב און יוסף לוי, ראובן רובינעק און אַנדערע. זיי הויבן אָן צו פירן אָן אַקטיוע קאָמוניסטישע טעטיקייט, צו ווערט עס שליסן זיך אָן פיל יוגנטלעכע ווי צ. ב. דוד ווייצבערג און אַנדערע. דער גרעסטער טייל פון די אויסגעוואָרפענע זיינען אומגעקומען אין די לאַגערן און בלויז אַ זער קלייַנער טייל אויסגעוואָרפענע איז איבערגעבליבן לעבן. אייניקע האָבן זיך גערעטעוועט אנטלויפנדיק קיין ראַטן־פאַרבאַנד און לעבן איצט אין ישראל.

★

דב סקורצקי

די ערשטע צערטיפיקאטן

מיט צער און נאָגנדיקער בענקשאַפט טויכן אויף אין זכרון בילדער פון אונדזער טייערער אלטער היים, דאָרט ווו מיר האָבן די ערשטע טריט געשטעלט, חלומות געווען און אונדזערע שפרודעלדיקע יוגנט פאַרבראַכט.

עס דערמאָנען זיך די גרינע פרילינגס און גאָלדענע האַרבסטן וועלכע האָבן באַגלייט אונדזער לעבנס־גאַנג, אונדזערע שריט. און ווי קען מען פאַרגעסן די הערלעכע יידישע יוגנט, טרוימער און דענקער, פון וועלכע ס׳האָט געשפרודלט מיט לעבן, מיט אויפוואַכונג, מיט באַנייאונג.

אומפאַרגעסלעך וועט פאַרבלייבן אויף אייביק אין זכרון אונדזער היסטאָרישע שיל מיט אירע פרעכטיקע הענג־

לייכטער און קונסט־אַרבעטן, ווו ס׳האָבן זיך געשפילט די משהלעך און בערעלעך, שרהלעך און רבקהלעך. אצינד — שטייט זי אונדזער שיל ווי אַ קיילעכדיקער יתום. אַנטשטאָ יידישע מתפללים, הדרת־פנימדיקע באַזוכער, וועלכע האָבן זיך באצויגן צו איר מיט יראה און כבוד, ווערט זי איצט געטרעטן דורך טמאים וועלכע האָבן זיך מיטגעווואָרעמט אין דער קלאָגנדיקער שריפה און געוואָרן יורשים — געמאָרדעט און געירשנט.

נישטאָ מער אונדזער יידיש וואָידיסלאַוו! אַוועק מיטן פייער, צוזאַמען מיט אַנדערע יידישע ישובים. נישטאָ מער טייערע האַרציקע וואָידיסלאַווער יידן וועלכע האָבן גע־

טיילט זייער גורל אין די טויטן־לאגערן און קרעמאַטאַריומס. זייער הייליקן אַנדענקן וועלן מיר געדענקן ביזן סוף אַלע דורות.

★

פון צווישן דער פאַרבנרייכער יידישער עדה, דערמאָן איך זיך אָן דעם שיל־שמש ר׳ וואַלפיש, וועלכער האָט ביזן טיפן עלטער אַדורכגעפירט זיין הייליקע פליכט — צו רופן אין שיל אַריין. אָן אייגנעבויגענער מיט אַ קורצן שטעקן אין איין האַנט אָון מיטן העמערל וואָס ער האָט באַקומען פון זיין עלטער־זיידן אין דער צווייטער האַנט, האָט ער גערופן יידן צו תפילה. דאָס ירושה־העמערל איז דערנאָך איבערגעגנגען צו זיין זון וועלכער האָט ממשיך געווען אין דער עבודת־הקודש. ערב די ימים־נוראים, האָבן מיר געהערט זיין קלאַפן דריי אַזייגער פאַרטאָגס און יידן, גרויס און קליין, האָבן פאַרלאָזט די וואַרעמע בעטן אָון אַוועק צו סליחות, אַוועק אין דער שיל וואָס האָט אין יענע טעג באַקומען אַ ספעציעלן צויבערדיקן אויסזען.

עס דערמאָנט זיך אויך דאָס כענטשינער שטיבל מיט אירע חסידים וועלכע האָבן פאַרנומען אַ בכבודיק אָרט אין יידישן לעבן פון וואַידיסלאַוו. חסידים פון רבין, ר׳ חיים שמואל זצ״ל האָבן זיך געפונען אין אַ סך שטעט אין פוילן וויי אויך אין אַמעריקע. פון די כענטשינער חסידים, צו וועלכע מיין גאַנצע פאַמיליע האָט אָנגעהערט, זיינען געווען באַקאַנט: ר׳ פנחס אלעזר שעכטמן, ר׳ אביגדור פלאַפלע, ר׳ בינם בעלפער, ר׳ שמחה סקורצקי, ר׳ מרדכי פלאַפלע, ר׳ משה בראון, ר׳ יחיאל חרמץ, ר׳ משה בריסטבאַרט, ר׳ שבתאי כהן און נאָך פיל אנדערע — זכרונם לברכה.

★

די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע צו וועלכער איך, האָב אָנגעהערט, האָט אָנגעהויבן איר אַקטיוע מאַסן־טעטיקייט, נאָך דער באלפור־דעקלעראַציע אין יאָר 1917. פון די מיטגלידער געדענק איך פאָלגענדע חברים: עזל האָראָוויטש, פנחס קאָזאָווסקי, לייבל ניימאַן, שייע איציק וואַר־שאַווסקי, בנימין וואַרשאַווסקי, ישראל מרדכי נאריק, מנחם פלאַפלע, שמעון ישראלעוויטש, שמעון וואַידיסלאַוו, אבע בוכבינדער, ק. חרמץ, שבתאי כהן („מזרחי״), נחמיה דזשאַלאָוויטש, שמעון שטיבלמאַן, אלתר בער בעלפער, מלכה ראָזנבערג (היינט אין ישראל), און דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות.

די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, שטייענדיק אין אַן ענגן קאָנטאַקט מיטן צענטראַל־קאָמיטעט אין וואַרשע, האָט געפירט אַ ברייט־פאַרצווייגטע אַרבעט אָון באזונדערס ביים שאַפן געלטער פאַר די ציוניסטישע קרנות — קרן־קימת און קרן־היסוד. מיר זיינען געווארן באַזוכט דורך ספעציעל צוגעשיקטע רעדנער, וועלכע האָבן מיטגעהאַלפן אין אונדזער ארבעט. עס האָט אונדז באַזוכט דער באַקאַנטער רעדנער יקיר וואַרשאַווסקי און דער פאַרשטייער פון קרן־היסוד הרב דינעס.

מיט דער צייט ווערט אויך רייף דער געדאַנק וועגן שאַפן אַ דראַמאַטישע סעקציע ביי דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע. דער פרווו איז געווען אַ געלונגענער און עס זיינען געווארן אויסגעפירט פאַרשידענע פאַרשטעלונגען ווי: „בר־כוכבא״, „שולמית״, „ווייסע שקלאַפן״, „משה וויים״, „מכירת־יוסף״, „די מכשפה״, „עקדת־יצחק״ און „דער ישיבה־בחור״. די מיטגלידער פון דראַמקייז זיינען געווען: זיסל ראזן, לאה מלינאַרסקי, רויזע ישראלעוויטש, וואָלף ישראלעוויטש, שולמית ראָזנבערג, רחל כץ, בער סקורצקי, פאָלאַ דזשעוויענצקא, יעקב דזשעוויענצקי, יוסף נוסבאום, ש. סקורצקי און מ. סקורצקי.

בכדי צו דעקן די הוצאות פון אונדזער טעטיקייט, ווערן אָרגאַניזירט בלימל־טעג ווי אויך פאַרוויילונגס־אָוונטן אין די חנוכה־טעג און פורים, וועלכע ווערן מאַסנווייז באַזוכט דורך דער יידישער יוגנט. די ערשטע צוויי סערטיפיקאטן האָבן באַקומען שבתאי כהן מיט זיין פאמיליע און דער שרייבער פון די שורות. איך האָב באַקומען מיין סערטיפיקאט אין בערלינער פאַלעסטינע־אַמט נאָכן בייליגן דאָקומענטן וועגן מיין אַקטיווער ציוניסטישער טעטיקייט אין וואַידיסלאַוו.

גבריאל מאַרגנשטערן

אגודת ישראל

די „אגודת ישראל" אין וואָידיסלאַוו האָט פארנומען דעם כותל המזרח פון רעליגיעזן יידנטום אין שטעטל און האָט געפירט א ברייטפארצווייגטע, אינטענזיווע און פארשיידנארטיקע טעטיקייט.

אין דער ערשטער רייע זיינען אסאך באמיאונגען און אָנשטרענגונגען געווידמעט געוואָרן אין דער ריכטונג פון ארציערישער טעטיקייט בכדי צו שאפן קוועלן און מיט־לען וועלכע זאָלן דעם יונגן דור דערמעגלעכן צו שעפן וויסן און אריינזאפן תורה ויראת שמים.

צו דעם צוועק זיינען אויפגעשטעלט געוואָרן בתי־ספר (שולן). איינער פון זיי אין מיטן שטאָט, א תלמוד־תורה, אין נאָך א געוויסער צייט האָט מען אויפגעשטעלט אין אייגענעם הויז א צווייטע תלמוד־תורה מיט א בית־יעקב.

עס איז דערביי וויכטיק צו דערמאנען אז די מאטעריעלע מעגלעכקייטן צו דער דאָזיקער טעטיקייט זיינען געווען זייער באגרענעצט. עס זיינען נישט געשטאנען צו פאר־פיגונג שפעציעלע פאָנדן אָדער בודזשעטן און דאָס בויען פון די אויבנדערמאנטע לער־אנשטאלטן איז דערמעג־לעכט געוואָרן דורך זאמלונגען אין וועלכע עס האָבן זיך באַטייליקט די מיטגלידער פון „אגודת ישראל", ווי אויך אנדערע יידן פון די רעליגיעזע קרייזן אין שטעטל.

אין א געוויסער צייט, האָט מען אויך געגרינדעט א ישיבה וועלכע האָט מיט בארעכטיגונג געהויבן דעם שטאָלץ פון די וואָידיסלאווער יידן, נעמענדיק אין באטראכט אז דער יישוב איז געווען קליין און האָט געציילט בלויז עטליכע הונדערט יידן.

די ישיבה איז געגרינדעט געוואָרן אין גרויסן בית המדרש און דער קול־תורה האָט זיך געהערט פין גאנץ פאַרטאָג ביז די קליינע שעה'ן פון דער נאכט.

די שיעורים זיינען געווען אָנגעטיילט — הויפטזעכליך דורך מיין פאָטער, ר' איטשע־מאיר'ל מאָרגנשטערן, ר' שמואל ברייטבארט ר' אברהם גראס, ר' יוסף בראון, ר' פלטיאל חרמץ וועלכער האָט אייניקע מאָל אין דער וואָך געגעבן א שיעור, און אויך דער פאָרזיצנדער פון די "צעירי אגודת ישראל", ר' יידעלע האָראָוויץ, דער זון פון שרה־מלכה האָראָוויץ די באוווסטע און בכבוד'דיקע פרוי, וועלכע האָט פיל צייט געווידמעט לטובת הכלל.

די ישיבה האָט געציילט א פופציק תלמידים פון וואָי־דיסלאַוו און אויך פון דער אומגעגענט און עס זיינען פון זייטנס דער פארוואלטונג געמאכט געוואָרן אָנשטרענ־גונגען אז זיי זאָלן באקומען און שעפן וויסן פון די בעסטע קוואלן. צוליב דעם, זיינען געברענגט געוואָרן ראשי ישי־בות, תלמידי חכמים, אייניקע פון זיי — תלמידים פונעם „חפץ־חיים" זצ"ל פון ראדין, וועלכע זיינען געווען בא־האוונט אין אלע מכמני התורה. זיי האָבן טאקע אויפגע שטעלט נייע דורות פון תלמידי חכמים, וועלכע זיינען געווען צום שטאָלץ און תפארת פונעם שטעטל וואָידיס־לאַוו.

אין דער שפיץ פון אגודת ישראל זיינען געשטאנען — מיין פאָטער, ר' איטשע־מאיר'ל מאָרגנשטערן, וועלכער איז געווען דער פרעזעס פון דעם פאריין, אברהם'ציע צוקער — דער סעקרעטאר, און די קאָמיטעט מיטגלידער: ר' שמואל ברייטבארט, ר' אברהם גראָס און ר' אברהם וויינרייך, די שוחטים פון שטעטל און נאָך אנדערע אנגע־זעענע בעלי־בתים פון שטעטל.

דער רוף פון גערער רבי

פון אָנהויב אן איז די אָריענטאציע פון אגודת ישראל

בנוגע ארץ ישראל געווען הויפטזעכלעך באיינפלוסט פון רעליגיעזע מאָטיוון, וועלכע האָבן זיך באזיכט אויף דער בענקשאפט און סענטימענטאלען וואָרט פון תפילות און הייליקע ספרים, ווי צ.ב. „לציון עירך ברחמים תשוב", אדער „ותחזנה עינינו בשובך לציון" א.א.וו.

אָבער זייט דער גערער רבי האָט פראָקלאמירט זיין באוווסטע לאָזונג אז „מ'דארף זיך באטייליקן אין יישוב פון ארץ ישראל" האָט די דאָזיקע אָריענטאציע באקומען א בוילעטע וועגדונג און עס האָט זיך אָנגעהויבן אן אינטענזיוו טעטיקייט פאר אן עלייה קיין ארץ.

די דאָזיקע טעטיקייט האָט נאָך א געוויסער צייט געהאט פאָזיטיווע רעזולטאטן און עטליכע משפחות זיינען עולה געווען. צווישן זיי — ר' משה'ל פיינשטיין מיט זיין משפחה, וועלכע האָבן זיך דאן באזעצט אין ירושלים און האָבן דאָ פארגרונטעוועט זייער קיום מיט נייע געגערא־ציעס פון פארצווייגטע משפחות; א צווייטער עולה, איז געווען דער באוווסטער כלל־טוער, אַ גרויסער חסיד און למדן און פאָרזיצנדער פון דער א.י. ר' איטשע מאיר פיש. וועלכער האָט ליקווידירט זיין געשעפט און איז אין א שיינעם מאָרגן אוועקגעפאָרן אויפן וועג קיין ארץ ישראל.

צעירי אגודת ישראל

א מינהג איז געווען פארשפרייט אין געזעלשאפטליכן לעבן אז אין „שויס" פון די פאָליטישע פארטייען פלעגן זיך „רעקרוטירן" יוגנד־אָרגאניזאַציעס, פון וועלכע א טייל פון זיי זיינען דורך פארשיידענע גילגולים אפילו דערנאָך אריבערגעגאנגען אין זעלבסטשטענדיקע פאָרמען. אזעלכע יוגנדליכע פאָרמאציעס זיינען געווען צ.ב. „החלוץ הצעיר". „הפועל הצעיר".

אויך ביי דער „אגודת ישראל" האָט עקזיסטירט א יוגנד אָרגאניזאציע.

זייענדיק פאראינטערעסירט צו באיינפלוסן דעם וועג אין די אנשויאונגען פון יונגן דור און האָבנדיק א בליק אויף דער צוקונפט, איז געשאפן געוואָרן די אָרגאניזא־ציע פון „צעירי אגודת ישראל". די יוגנדליכע אָרגאניזא־ציע איז געשטאָנען נאטירלעך אונטער דער פולער אויפ־מערקזאמקייט און זאָרג פון דער מוטער באוועגונג — „אגודת ישראל". אָבער אין דער טאָג־טעגלעכער ארבעט און טעטיקייט איז זי געפירט געוואָרן פון די אייגענע כוחות.

אין דער שפיץ פון די „צעירי אגודת ישראל" אין וואידיסלאָוו, איז געשטאנען דער פאָרזיצער, יידל האָראָ־

יהודה האָראָוויץ, דער פארזיצער פון „צעירי אגודת ישראל"

וויטץ. די מיטגלידער פלעגן זיך צוזאמענקומען יעדן אָוונט אין זייער לאָקאל און פארברענגן צוזאמען די צייט אין א קולטוראלן און גייסטרייכן אינהאלט.

פון צייט צו צייט, פלעגט מען אָרגאניזירן מסיבות טיילמאָל אין צוזאמענהאנג מיט א „סיום" פון א מסכתא, אָדער ביי פייערליכע רעליגיעזע דאטומס, ווי אויך ראש־חודשליכע צוזאמענקינפטונגען ביי וועלכע מ'הנט געזינ־גען אין קאָלעקטיוון אופן.

ביי די דאָזיקע אימפרעזן פלעגן אָנטייל נעמען נישט נאָר די מיטגלידער פון דער יוגנד־אָרגאניזאציע צ.א.י. נאָר אויך יוגענטליכע פון גאָרן שטעטל, וועלכע זיינען געשטאנען נאָענט צו די רעליגיעזע קרייזן — און דאָס האָט געהאט א וויכטיקע השפעה אויפן געזעלשאפטליכן לעבן אין וואָידיסלאוו.

די אקטיווסטע מיטגלידער וועלכע האָבן זיך אינטענסיוו באטייליגט אין דער טעטיקייט פון „צעירי אגודת ישראל", זיינען געווען: ר' יצחק רייכמאן, יעקב ווייברייך און דוד ווינרייך דער זון פון אברהם שוחט, צ. צוקער, דער זון פון ר' לייביש צוקער, פייבוש בראָון, דער זון פון יוסף בראון, רפאל און אברהם גאסטפריינד, משה גאסט־פריינד, די זין פון ר' ישראל גאסטפריינד און אויך די

ברידער בריסטבארט, שאול זילבערשטיין, משה סלוד, ירמיהו ווילטשיק, און די ברידער רייזמאן. עס זיינען נאָך געווען נאטירלעך פיל אנדערע, וועלכע האָבן געווידמעט פיל צייט און ענערגיע און אקטיוו געארבעט אין די ראמען פון צ.א.י. וועלכנס נעמען איך קען זיך שוין ליידער נישט דערמאנען.

די פוילישע באפעלקערונג האָט נישט געשטערט די טעטיקייט פון דער יוגנד אָרגאניזאציע. נאך מער, ביי פארשיידענע אָקאזיעס, ווי צ.ב. זייערע פייערלעכקייטן — דעם ערשטן מאי, אדער אין געבורטס־טאָג פון יוזף פיל־סודסקי פלעגן זיי איינלאדן פאָרשטייער פון די יידישע באוועגונגען. די טעטיקייט פון „צעירי אגודת ישראל" איז אויך געווענדעט געווען אויף דעם פאָליטישן געביט און עס פלעגן זיך פירן דיסקוסיעס מיט מיטגלידער פון אנדערע פארטייען — אלץ אין א העפטיקן טאָן, מיט התלהבות, אבער אין א סאָלידער און קולטורעלער שטימונג, ווי עס האָט געפאסט פאָרן „עם הספר" און עס איז געווען א לע־בנסוויכטיקער און באדייטנדער טייל פון שפּפּערישן און שפרודלדיקן שטייגער לעבן פון יידישן יישוב אין וואי־דיסלאָוו.

★

ראובן רובינעק

די פאָלקס־ביבליאטעק

די יידישע „פאָלקס־ביבליאָטעק" איז געשאָפן געוואָרן אין יאָר 1928 דורך אַ גרופע לינק־געשטימטע יוגנטלעכע, וועלכע האָבן מער נישט געקאָנט ווירקן אין די ראָמען פונם ציוניסטישן פארריין. נאָר דעם אמת געזאָגט, האָבן די איניציאָטאָרן פון דער נייער ביבליאָטעק נישט געהאָט פאָר זיך קיין שום קלאָרע פאָליטישע צילן.

די פאָרוואָלטונג האָט געשטרעבט ביי דער ערשטער פאָזע פון איר עקזיסטענץ צו ווערבירן וואָס מער לייענער און דערביי האָט זי זיך פאָרמאָסטן צו פאָרווואָנדלען די ביב־ליאָטעק אין א קאָנצענטרירונגס פונקט פון אימפאָרטאי־שער און אזוי גערופענער אינטעליגענגטער ארבעטער־יוגנט.

טאטזעכליך איז די ביבליאָטעק געווארן אַ טרעף־פונקט פאָר דער פאָרמעגלעכער שטודירנדיקער יוגנט — אויף וויפיל דאָס איז געווען בנמצא אין וואָידיסלאָוו. הויפטזעך־לעך זיינען דאָס געווען מיידלעך פון רייכע חסידישע היימען.

די ביבליאָטעק האָט פארמאָגט פאָלגענדע קרייזן: אן עספּעראַנטאָ־קלוב, א דראַמאַטישן־קרייז און א ספּאָרט־קלוב — „פיאָנער".

נאָך א קורצער צייט איז די ביבליאָטעק געווען רייך אין ביכער פון מאָדערנע און סאָציאָלע שרייבער און האָט געציילט אַריבער דריי טויזנט בענדער. דאָ האָט מען געקאָנט באַקומען די נייעסטע איבערזעצונגען פון סאָוויע־טישע און אַנדערע לינק־געשטימטע אויסגאָבן.

דאָס לאָקאל פון דער ביבליאָטעק האָט זיך געפונען טיף אין דער מיעכאָווער גאַס, זער נאָענט צו דער שוואָנט־ניקער בריק, אין הויז פונעם רייכן „גולאן" מיערעצקי און עס האָט פאַרנומען צוויי גרויסע צימערן. אין דער ביבליאָטעק זיינען אָפט איינגעאָרדנט געוואָרן קעסטל־אָוונטן און פאָרטראָגן פון פאָרשיידענעם כאַראָקטער, אלע־מאָל מיט אַ גרויסער צאָל אָנטיילנעמער.

די פאַרוואָלטונג האָט געציילט זיבן מיטגלידער: דער ערשטער פרעזעס איז געווען פייטל דזשעוויענצקי, די

חברים — יאַן פאָטערעקאַ, אַ לערער, פון די חסידי־אומות־העולם, געוואָרן אומגעבראַכט דורך די דייטשן — אין לעמבערג. זלמן נאַרק, העלא ראַפאַפּאָרט — פון דער באוווסטער רבנישער היים. העלא איז געווען אַ זעלטענע שיינקייט, געשטראַלט מיט שיין־גייסט און פאַרמאָגט אַ טיפע אינטעליגענץ. די וווּנדערלעכע געשטאַלט האָט דערוועקט כבוד ביי אַלעמען, יידן און נישט־יידן. רבקה׳לע לעווענטאַל, געשטאַמט פון אַ העכסט חסידישער היים, איר פאָטער ר׳ אפרים איז געווען אַן איידעם פון ר׳ מאירל וואַרשעווער, וועלכער איז געווען אַ שם־דבר אין דער קעלצער גוגבערגיע. זיין נאָמען איז געווען באַרימט צווישן יידן און נישט יידן, הויפטזעכלעך אין די פריצישע קרייזן אַדאנק זיינע ברייט־פאַרצווייגטע האַנדלס־באַציאונגען.

רבקה׳לעס עלטערע שוועסטער, רייזשע, איז געווען אַ העכסט־געבילדעט אנגעלעזן מיידל, וועלכע האָט באַקומען אַ טיילווייזע דערציאונג אינעם הויז פון שלמה מענדלסאָן, פון די בוילעטע „בונד״ פירער. קלאָר אַז די אַטמאָספער פון יענעם הויז האָט פיל מיטגעווירקט אויף דער געשטאַלטונג און וועלט אַנשויאונג פון רייזשע לעווענטאַל. די יונגסטע שוועסטער טריינע, אַ געפילבאַרע מיט אסאך בילדונג, פלעגט אויפטרעטן אין דער פאָלקס־ביבליאָטעק אין די קולטור־אוונטן, מיט באַגייסטערטע רעציטאַציעס. אירע דעקלאַמירונגען פון שעקספירס „האמלט״, „פאן־טאדאוש״ פון מיצקעוויטש און אנדערע — האָבן געוועקט אויפמערקזאַמקייט און אַנערקענונג. מבינים אויף דעם געביט, האָבן איר פאָרויסגעזאָגט אַ גרויסע קאַריערע. ליידער, איז גארנישט מקיים געוואָרן — וועגן שרעקליכן חורבן אין וועלכן זי איז אומגעקומען צוזאַמען מיט איר משפחה.

סימה וואַלבערג, די שוועסטער פון דעם באַוווסטן מש־כיל יחיאל און די טאָכטער פון בצלאל האָבן צוזאַמען מיט ראובן רובינעק געפירט די ביבליאָטעק אַ היפשע צייט.

צו דער פאַרוואַלטונג האָבן אויך געהערט, אין באשטימטע פעריאָדן, זעלדע פייראייזן, געשטאַמט פון אַ העכסט באַלעבאַטישע היים. איר פאָטער גדליה, אַ תבואה־סוחר, האָט געווינט אין דער יענדזשעיעוער גאַס, לעבן דער גרויסער פאָושעכנער שול. זעלדע און רבקה׳לע לעווענטאַל זייענען געווען פון די הויפט־באאמטינס פון דער „ספולדזשעלשער באַנק״ אין וואַידיסלאַוו. יענקה דזשעווא — דער פאָטער זעליג איז געווען אַ ירייד־סוחר. געווינט אין דער אָקאָפאָווער גאַס. זעלדע ראָזנבערג, די עלטערן אייזיק און פאָלטשע, זייענען געווען פאַרמעגלעכע פעדערן־סוחרים. זיי האָבן געווינט לעבן דער פוילישער גמינע. זעלדע (זאָשקע) איז געווען אַ ראָמאַנטיש וועזן. אירע גרויסע גרויע אויגן אוּן די געקרייזלטע ברוינע האָר, האָבן געווידמעט איר געשטאַלט א באַזונדערן חן. דאָס מיידל האָט זער פיל געלעזן אוּן פון יעדן דורכגעלעענטן בוך האָט זי צוגעגרייט אַן אָפּהאנדלונג אוּן דאָס פאַרגעלגייענט פאַרן ליטעראַטור־קרייז. די יונגערע שוועסטער רוזשקע, האָט דורכגעמאַכט די הכשרה אין אַ באַראָכאָוו־קיבוץ ערגיץ אין ווילנער קאָנט אוּן געפונט זיך היינט אין ישראל.

די עספעראַנטאָ־קורסן זיינען רעגלמעסיק פאַרגעקומען דריי מאָל אין דער וואָך. דער לערער איז געווען יאַן פעטע־רעקא, די לעקציעס זיינען פאַרגעקומען ביי אַ געהויבענער שטימונג, אונטער אייַנפלוס פון דעם אוניווערסאלן זין וואָס די נייע שפראַך האָט מיט זיך רעפּרעזענטירט.

עס זיינען אויך געמאַכט געוואָרן פּרוּוון אַריינצוציען אין דעם קרייז באַשטימטע עלעמענטן פון דער פוילישער יוגנט נאָר אַן אַ רעזולטאַט.

צום קרייז האָבן אַנגעהערט די אַלע שוין דערמאָנטע אַקטיוויסטן פון דער ביבליאָטעק און צו זיי דארף מען נאָך פאַרצייכנען פאָלגענדע נעמען: הרשל וואַלבערג, חיים דזשעוויענצקי, אדעלע צוקער, א. צוקער, מינדזשע אור־בייטל און דינה פלאפלא.

עס איז שווער צו געדענקן אַלע נעמען אָבער איך האָף אז אנדערע וועלן דערמאָנען די איבעריקע ביי פארשידענע אַנדערע געלעגנהייטן. די פאָליטישע אַרעסטן אין יאָר 1931 האָבן כמעט פאַראַליזירט אויף אַ לענגערע צייט די טעטיקייט פון דער פאָלקס־ביבליאָטעק.

מפעולות המזרחי בוואידיסלוו

דברים בשם אומרם

להלן, הננו מביאים צרור קטעים — מובאות מבטאון של תנועת המזרחי. היינו, שבועון בשם „המזרחי" שהיה יוצא לאור בווארשה, עיר הבירה של פולין.

המערכת מביאה את הדברים כחומר אוטנטי, המשקף אחת הזוויות של החיים הציבוריים, כפי שהתנהלו באותם הימים, ואשר יש להם נגיעה כלשהי לעיירה שלנו.

הפרסומים הם כמובן אך ורק על דעת כותביהם בימים ההם ואין המערכת מציגה אותם כדבר בעל משמעות מוחלטת בכלל ודבר המערכת בפרט.

ואשר לאותם יחידים שדעתם נוגדת בפירוש את הכתוב, ייאמר כי בשל החשיבות ההיסטורית, ריחוק הזמן וקורות העתים שהיו טרגיים כל כך, הרי תימצא בוודאי הבנה של סלחנות ואף למעלה מזה, כפי שנאמר אחרי־מות—קדושים—אמור.

וואידיסלוו, תמוז תרפ"ב.

בעירנו מתקיימות אגודת מזרחי, אגודת הציונים ו„צעירי אמוני ישראל", שהיו"ר שלה הוא הרב דמתא. מובן מאליו, כי בבוא איזה נואם ציוני או מזרחי אוחז הרב בכל האמצעים ואינו נותן להם לנאום בבית־המדרש.

לפני זמן מה, בא לעירנו הסופר מר יקיר ורשבסקי לנהל תעמולה לטובת „קרן היסוד". הציונים וגם המזרחי הזמינוהו לנאום בבית־המדרש. אבל ה„שלומים" הפריעו לו לנאום והתפללו בכוונה יותר משש פעמים תפילת „מעריב", צווחו והקימו מהומה.

אולם בכל זאת דיבר מר ורשבסקי יותר משעתיים. לבסוף, החליטו כולם, גם ה„שלומיים", גם הציונים והמזרחיים, שמהיום ההוא והלאה לא ינאם מישהוא — מאיזה מפלגה שלא תהיה — בבית־המדרש.

אבל ה„שלומיים" לא עמדו בדיבורם. וכאשר בא לעיירנו מר פרידנזון הדביקו מודעות שינאם בבית־המדרש. המזרחים והציונים קיבלו את פני מודעה זו בשתיקה. בערב באו אל בית־המדרש לשמוע את נאומו של מר פרידנזון. ומה נשתוממנו במצאנו בבית־המדרש, מלבד כל חברי האגודה, גם את הקומנדנט עם כל הפוליציה העירונית, אשר הבהילום ה„שלומיים" להגן על הסדרים.

מר פרידנזון התחיל את דבריו בפסוק של ירמיהו והראה באותות ומופתים, כי ה' שלח אותו לעורר את העם. ומיד התחיל לחרף ולגדף את המזרחים והציונים. פקעה סבלנותם של אלה האחרונים, והתחילו להפריע ולצעוק שיפסיק את נאומו. מר ארינסקי ביקש לתת לו רשות הדיבור בכדי לענות, אבל לא נתנו לו. אז פרצה מריבה קשה בבית־המדרש, עד שגם הפוליציה לא הועילה כלום, והנואם מוכרח היה לעזוב את הבימה באמצע נאומו. ביום השני דיבר כבר באולם ה„אגודה".

„המזרחי" שבועון, ורשה, גליון 28 (179) יז תמוז תרפ"ב.

וואידיסלוו, טבת תרפ"ג.

אחרי הפסקה של זמן רב בעבודתנו, ניגשנו שוב לחדש ולארגן את אגודת צעירי־המזרחי בעירנו. סוף־סוף הצלחנו לערוך אספה כללית של חברינו במוצאי שבת פרשת „תולדות" באולמנו. אספה זו בחרה בועד מיוחד לאגודתנו, שאליו נכנסו החברים דלקמן: אברהם מרדכי ווילטשיל — בתור יו"ר; שבתי כאכאן — בתור סגן יו"ר; צבי יהודה קראסס — בתור מזכיר; משה פינקלשטיין — בתור סגן מזכיר; יהודה אלטר — בתור גזבר.

בלב מלא תקוה בהצלחת תפקידו ניגש הועד לעבודתו והננו מחכים למעשים כבירים מצדנו בכל המקצועות שלנו.

גליון 50 (201), ב' טבת תרפ"ג.

וואידיסלוו, טבת תרפ"ג.

אחרי הפסקה של זמן ידוע בעבודתנו עלה בידינו לחדש שנית את פעולות אגודתנו. היתה לנו אספה מיוחדת של החברים באולמנו ונבחר ועד, שאליו נכנסו החברים דלקמן: אברהם מרדכי ווילטשיק (יו"ר); שבתי קאכאן (סגן יו"ר); צבי יהודה קראסס — מזכיר; משה פינקל־שטין — סגן מזכיר; יהודה אלטר (גזבר).

בלב מלא רצון וחפץ ניגש הועד לעבודתו בנוגע לכל הענינים שהוטלו עליו והננו בטוחים בהצלחת דרכו.

אנו ניגשים כמו כן לייסד בעירנו אגודת „מזרחי" ו„נשים מזרחיות" וכבר עשינו את הצעדים הראשונים בענין זה.

גליון 2 (204), כ"ג טבת תרפ"ג.

וואידיסלוו, אלול תרפ"ג.

לפי האיניציטיבה של חברים אקטיביים אחדים הוקם ונוסד בעירנו בקיץ זה מוסד בית־ספר מזרחי בשם „דרך החיים", המונה כעת 75 תלמידים.

ב"כ בתמוז נערך על ידי מורי בית־ספרנו „נשף הרצל" באולם התיאטרון, אשר בו השתתפו תלמידי בית־הספר מהמחלקה השניה. האולם היה מלא אנשים מפה אל פה.

בנאומים יצאו המורים יצחק ארונסקי ויהודה ווינש־טאט, אשר תיארו לפני הקהל את אישיותו של הד"ר הרצל ויחסו למזרחי. הנאספים הביעו תודה לנואמים בעד עריכת הנשף והרצאותיהם.

לעונת החורף חושבים אנו להרחיב את בית־ספרנו, לפתוח עוד מחלקה ולקבל גם מורה לשפה הפולנית.

גליון 17 (218), כ"ה אלול תרפ"ג.

וואידיסלוו, שבט תרפ"ד.

בשבת פרשת חיי־שרה שהה בעירנו מנהל החדר המזרחי ביינדזיוב מר ל. וינר, לשם חיזוק בית־הספר המזרחי המתקיים כאן. האורח הנ"ל נאם פעמים אחדות בבית־ספרנו ובאו אנשים רבים לשמוע את דבריו. אחר־כך בחן את התלמידים ונוכח לראות את הצטיינותם בכל הלימודים. אחרי הבחינות נערך בנקט בביתו של יו"ר אגודתנו מר שבתי קאכן לכבודו של מר וינר, והחברים טיילו שם בטוב ביחד עם האורח ושרו שירים דתיים־לאומיים שונים. אנו מביעים בזה את תודתנו החמה למר וינר בעד ביקורו שהביא לנו תועלת רבה.

גליון 2 (233), ד' שבט תרפ"ד.

וואידיסלוו.

„החלוץ המזרחי" שנוסד לפני חדשים אחדים כבר הספיק לפעול הרבה בעירנו. פתחנו שיעורי־ערב לעברית, סידרנו בית־מלאכה לנגרות וגן שבהם מקבלים אמונם עשרים חברים. בראשון לאפריל השתתפנו בחגיגות לכבוד פתיחת האוניברסיטה בירושלים.

„דאס יידישע לעבן" כז אייר תרפ"ה

וואידיסלוו.

אחרי הפסקה ארוכה וממושכת ניגשו עסקני המזרחי לארגן מחדש את ארגונם, וקראו לאספה כללית של החברים. ליו"ר נבחר שוב החבר משה רוזה, לסגן — י. אלמר, מזכיר — יוסף רייזמן ואלקנה חרמץ.

ביום שני לשבועות התקיימה בחינה כללית של „חדר מזרחי", ובה הצטיינו תלמידים רבים בידיעותיהם.

„דאס יידישע לעבן". כו' תרפ"ה.

ר.ר.

חנה מלכה פארט קיין ארץ־ישראל

דער סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט גע־ברענגט מיט זיך אסאך נייע דערשיינונגען פון היסטאָ־רישער באדייטונג, צווישן זיי די באַלפור־דעקלעראציע און פוילנס זעלבסטשטענדיקייט. אין אַ שבתדיקן נאָכמיטאָג פון יענער צייט, האָבן אַדורכמאַרשירט איבער די וואַי־דיסלאָווער געסלעך די מיליטער־טרופן פון דעם באַווּסטן אַנטיסעמיטישן געניראַל האַלער.

פון אונטער פאַרפאַלטע טירן און פארמאכטע לאָדנס, און מיט נישט וועניק שרעק אין האַרצן, האָבן די יידן זיך צוגעהערט צו די האַרטע טריט און צו די פאַרהאַסטע קולות פון די סאָלדאַטן „זשידאָווסקע מיאַסטאָ" און ענלעכע עפיטעטן. די יעניקע יידן וועלכע האָבן זיך צופעליק גע־פונען אינדרויסן, האָבן פאַרשטענדלעך אָנגעוואָרן די בערד.

דער דאָזיקער קבלת־פנים האָט נישט איבערגעלאָזט קיין ספק וועגן די טענדענצן פון נייעם פוילן און א צווייי־פלדיקע צוקונפט פאר יידן. די פערספעקטיוו האָט זיך געמאָלן גרוי און אומהיימלעך.

ווי ס׳געשעט אין אזעלכע אומשטענדן, האָבן יידן גע־זוכט אַ רפואה פאר דער מכה און די וועלכע האָבן געהאַט אַ מעגלעכקייט און כח — האָבן געגומען דעם וואַנדער־שטעקן און עוקר געווען פון שטעטל. אַ סך זיינען דאָן אַוועק קיין איסלאנד.

די ניי־געגרינדעטע ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע האָט אין די ערשטע טעג פון איר קיום געפירט איר טעטיקייט אין הויז פונעם שווארצן בערל האָראָוויטץ. אירע מיטגלידער האָבן שנעל זיך צוגעאייגנט דאָס צויבער — וואָרט, וועל־כעס האָט זיך געטראָגן אויף אַלעמענס ליפן — „סערטי־פיקט"!!!

די ערשטע פערזאָן אין שטעטל וועלכע האָט געהאַט מזל צו גענישן פון דעם געבענטשטן דאָקומענט, איז געווען חנה־מלכה, די טאָכטער פון ברייַנדל און חיימל ראָזנבערג, אַדער ווי מ׳האָט אים געוויפן אין וואַידיסלאָוו כאמל פאַ־טעק. ר׳ חיים ראָזנבערג איז געווען אַ סוחר און איבער־ארבעטער פון פעלן. אַלס אייניער פון די ערשטע פינט־שעווער חסידים, פלעגט ער פילמאָל אויפנעמען ביי זיך דעם פינטשעווער צדיק, דעם רבי ר׳ אליעזר׳ל. נאָר אין קעגנזאַץ פון אַנדערע חסידים, האָט ער נישט געזען אין די ציוניסטן קיין „שלעכטע פרייַע יידן" רחמנא לצלן. דערפאַר האָבן אין דעם גאַסטפריינדלעכן הויז זיך געפאָנט טרעפן חברים און חברות אָן באַוואָרנישן.

דאָס גרייטן זיך צום פאָרן פון חנה־מלכה קיין פאַלעס־טינע (לויט דער דאַמאַלדיקער שפראַך) איז געווען אַ א זאך פון גרויסער געשעעניש אין וואידיסלאוו. דער ענין האָט פון איין זייט געווקט אַ שפּאַר ביסל קנאה און פון דער צווייטער זייט — פייערלעכע גליקווונטשן און העכסט בענקשאַפטלעכע אָפרופן. ווער איז דאָס נישט געווען גרייט צום פאָרן?! אוף די אָפשיידס־באַנקעטן זיינען געוואָרן געהאַלטן פאַטעטישע אָוואציעס פון די דאַמאַל־דיקע ציוניסטישע טוער אין וואידיסלאָוו. דערצו איז ווערט אונטערצושטרייכן אז אין צענטער פון דער וויכטיקער שמחה, איז געשטאַנען אַ יונגע ברונעטע און סימפאטיש מיידל...

וועז ס׳איז געקומען דער אויסגעגאַרטער טאָג אין זומער פון 1926 יאָר, האָט קינד־און־קייט, ווייטע און נאָענטע אין אַ זער גערירטער שטימונג באַגלייט חנה־מלכהן צו איר וויטער נסיעה. אַ טייל איז אַוועק ביזן לאָנער וועג, אַנדערע ווידער — האָבן דערגרייכט ביזן דראָזשניקס הייזל און די געטרייעסטע זייבען אויסגעגאַנגען דעם גאנצן־לאַנגן יענדזשעווער באַרג. מ׳האָט זי הייס און העפלעך געזעגנט מיט טערען אין די אויגן.

חנה־מלכה האָט נאָכאַמאָל אומגעוענדעט איר בליק — אַ כאַפּ צו טון צום שוין באַלד פאַרשוווונדענעם ווייס־געקאַלכטן הייזל, וואָס איז געלעגן זער נאָענט צום טייכל מאזגאווע — די היים פון אירע קינדער־יאָרן, צו דער שטוב ווו איר יוגנט האָט אויפגעבליט און חלומות האָבן זיך געוועקט ווי בלומען.

שלום באַליבט שטעטל וואָידיסלאַוו — אויף אייביקע דורות.

★

אזכרה פאר די קדושים פון וואידיסלאוו. ערשטער פון ל׳נקס — ר׳ שבתאי כהן ז״ל.

החיים הדתיים

גבריאל מורגנשטרן

החיים החרדיים

אורח החיים הדתי הקיף בתקופות מסויימות את רוב מנין ורוב בניין של האוכלוסיה היהודית בוואידיסלוו והטביע את חותמו בצורה מכרעת על אופייה של העיירה, חייה, אורחותיה ומנהגיה. תיאור מפורט של מעצבי דמותה וגיבוש דיוקנה הדתי של העיירה ימצא בוודאי את מקומו בספר זכרון זה — במלוא היקפו והדרו, על כל הפרטים והדיקדוקים. ברצוני אך לציין קוים אחדים מאותה מסכת פעלתנית ורבת אנפין ולשרטט את דיוקנם של אי אלה עסקנים פעילים, מתוך הגלריה העשירה והרבגוונית של אותן הדמויות אשר הקדישו את מיטב כוחם ומירצם למען קיומו ושגשוגו של אורח החיים המסורתי המעוגן בקיום ציווי האמונה שדבקו בה בכל מאודם.

בראש המחמירים באורחם החרדי היו חסידי גור ומקורביהם. מכאן לא משתמע שלא היו יהודים אדוקים ויראי שמים בין חסידי אלכסנדר, כנטשין, בלז ופינצ'ב, וכן בקרב מתפללי בית הכנסת ובתי המדרש. ברם לחסידי גור היה גם צביון פוליטי־חרדי מסוים. „אגודת ישראל" היתה מפלגה פוליטית ועמדה כולה תחת השפעתם של חסידי גור. גם משמשים בקודש, הרב, הדיין והשוחטים — כולם מקרב המחנה של גור באו.

מפלגת ה„אגודה" כללה בתוכה הרבה אנשים נשואי פנים ואנו נזכיר כאן אי אלה מהם:

ר' איצ'ה מאיר פיש, מבין היושבים מעלה בחדרו של הרבי מגור. היה פעמים רבות נציגה יושב ראש של הקהלה.

ר' יצחק־מאיר מורגנשטרן, חתנו של ר' גבריאל הורוביץ.

ר' שמואל צוקר ואחיו — לייבוש וקופל, ובניהם. השוחטים — אברהם'ל ור' הרשל;

האחים — וולצ'יק, סוחרי עורות שהיו להם חנויות בשוק וכן ברחוב מיכובה.

ר' פנחס סלוד, מקרב חסידי גור הוותיקים, ניהל בית מסחר לצבעים ומכולת ברחוב מיכובה.

בניו של ר' פנחס היו כולם בני־תורה, אך אריה ומיכאל הצטיינו במיוחד בבקיאותם ולמדנותם. רק מיכאל — היחידי — שנותר בחיים, בעלותו ארצה — לפני הפורענות ומתגורר כיום בירושלים.

ר' משה ברייטברט, סוחר עצים בנו הבכור — שמואל נמנה על משכילי הדור הצעיר החשובים ביותר. גם אחיו — לייבוש ואיצה עסקו רבות בלימוד תורה.

לא נשכח גם את שני בניו של איטשל ויידל, שיצא להם שם של לומדי תורה חרוצים ומתמידים הם נחשבו בצדק כעמודי התווך של „צעירי אגודת ישראל".

מן הראוי להזכיר גם את בחור הישיבה המצודד, מנדלה מלינרסקי נינו של החולב המופלא („מילך־ייד") ר' ברוך.

בערגה וצער געגועים הננו להזכיר את הבחור הבלונדי הנאה, משה'לה וולברג, ילדו הצעיר ביותר של ר' בצלאל שלמד תורה אצל ר' מיכאל סלוד. וכאן כדאי לציין כי מיכאל נמנה על תלמידיו הקרובים והאהובים ביותר של הרב מוואידיסלוו, ר' שבתאי רפפורט זצ"ל.

שייע דניאל והרשלה, נכדו של המלמד הזקן אלי בראניצקי, בניו של הניך שהתגורר ברח' ז'רנובצה. הם למדו תורה אצל הסבא הקשיש, ולמרות ראייתם הלקויה השיגו תוצאות משובחות.

רפאל ואברהם גאסטפריינד.

שמואל ואברהם רייזמן, בניו של יעקב רייזמן שהתגוררו ברחוב פינצ'וו.

יחיאל סנדרוביץ׳, בנו של מרדכי סנדרוביץ׳, בעליו של בית חרושת לבורסקאות נמנה פעם על התושבים האמידים של וואידיסלוו.

יעקב אייזנברג, ההורים היו שותפים למפעל הבורסקאות.

רפאל זילברשץ, מרדכי המרמש, קליינמן, דוד צוקר בנו של לייבוש, שהיה בעל חנות למוצרי ברזל ברח׳ ינדז׳יוב.

מנדל זיונץ, בנו של לייבוש, התגורר בשוק.

היו עוד רבים אחרים שאת שמותיהם איני זוכר עוד. אך מקווה אני שאחרים יבואו אחרי וישלימו את היריעה.

בזכרוננו נחרתו דמויות של עבדקנים שהיו שליחי הציבור הדתי ופעלו רבות כדי לספק את צורכיהם הרוחנים והמסורתיים של שולחיהם. הם עסקו בצורכי ציבור באמונה, במסירות ובנאמנות שאין למעלה הימנה.

זכורה לנו דמותו הפטריארכלית של ר׳ איצ׳לה סופר, שמדיוקנו נשקפו שתי עיניים חכמות שהביטו סביבם ברגש של אהבה וידידות לבריות. קרוב לחמישים שנה הוא שימש כסופר סת״ם ובאישיותו נתקפלו אורח חיים והמסורת של דורות שאיפיינו יהודי חסידי. הוא חי חיים צנועים מאוד והסתפק במועט.

מתוך סנטימנט מיוחד, הננו מזכירים כאן ר׳פייוויש חזן או כפי שכינוהו, פייוויש המלמד, איש עממי במלוא מובנו. קולו הצרוד, היה מתפלל כש״צ ועובר לפני התיבה בבית הכנסת. הוא היה אהוד על פשוטי העם, סבים, הורים ונכדים היו הדורים יראת כבוד מפני הקסם המיסטי שנבע מקול הבס שלו להדהד תכופות בין כותלי בית התפילה.

רב־שמש (השמש היה נמוך קומה ורזה. בעיירה התלוצצו על חשבוננו וכינוהו בליצנות ״אחד וחצי..״) ובכן, שניהם ביחד — שרו כמו שני מלאכים טובים את ״שיר המעלות״ בכל מיני אירועים משמחים, כגון ברית־מילה בר־מצוה, ״תנאים״, חתונות, וכו׳, תוך שהם משרים על הציבור אוירה מרוממת.

ר׳ יצחק מאיר פיש

הבה, לא נשכח את השמש של הקהילה, ר׳ שלמה ״שילקלופר״ — ואנו רואים בעיני רוחנו — כל ערב שבת מתהלך לו בחוצות העיירה ונוקש בחנויות היהודים עם פטישון העץ שבידיו ומבשר את בואה של שבת מלכתה; או שהוא משכים קום בערב הימים הנוראים, נוקש בחלונות ומעורר את עמך ישראל לסליחות.

הוא שירת את בני קהילתו במסירות ובנאמנות עם שהוא חי בדוחק ומתגורר בבית המרחץ, כאשר כל קיומו על נדבות שהיה מקבל מ...עניים!

בסכמי פרק זה, אני מוצא כחובה קדושה להטעים ולהדגיש, כי יהודי וואידיסלוו, חדורי האמונה העמוקה ודבקים בקנאות בלתי מתפשרת בהשקפת עולמם הרוחני — התפללו ולמדו תורה אפילו בשעות הקודרות של הכיבוש הנאצי, לעתים קרובות — תוך סיכון נפשם וכוחה של אמונתם זו ליוותה אותם עד לרגעי חייהם האחרונים.

מ.מ

בית הכנסת בוואידיסלוו

קהילת וואידיסלאוו נזכרת ב„פינקס הקהל" של פינצ'וב, עוד בשנת תכ"א, כלומר בשנת 1661.

בית־הכנסת הרנסנסי של וואידיסלאוו, הנו אחד המעטים שנשתמרו לאחר שואת יהודי פולין. הבנין הוקם כמשוער במאה ה־16. לדעת היסטוריוני אמנות אחרים, שימש לפנים ככנסיה אריאנית, ולאחר שנמסר במאה ה־17 ליהודים — נהפך לבית־כנסת.

לפי אגדה אחרת, נמסרה הכנסיה במאה שעברה ליהודי וואידיסלאוו — על־ידי האצילים לבית לאנצקורונסקי, בעלי הבנין, כמתנת־תודה על הצלת אחד מבני משפחתם בידי יהודים, בימי המרד של 1863.

ואמנם, הבניין מזכיר בממדיו הגדולים ובחלונותיו הקטנים המרובים מנזר. רק ה„שקרפים" האופיניים לבתי־כנסת עתיקים רבים בפולין, וכן גגו המרוצף והעשוי קומותיים, מזכירים את בתי־הכנסת הציוריים של צוזמיר, קוזמיר על הוויסלה או יונובצה.

לפי ההיסטוריון נוסבאום, נמצאו שם זגוגיות־צבעוניות יהודיות עתיקות — אך לצערנו, לא הביא כל פרטים על יצירה זו ועל קשרה עם בית־הכנסת שם.

„אבני קודש" שרידי בתי־כנסת בפולין, רישומים יוסף צמפלה, הוצאת „דביר" תל־אביב, תשי"ט.

נסיונות בודדים לרישום הרכוש האמנותי היהודי שנחרב ניזוק או נשדד במלחמת־השמד נגד יהודי פולין (כולל בנייני בתי־כנסת, חשמ־שי קדושה וכדומה) נעשו לראשונה רק בשנת 1953. המיניסטריון לתרבות ואמנות של ממשלת פולין פירסם ב„עבודות ותעודות המשרד לפיצויים" (חוב' 13, וארשא 1953) מאמר קצר של יוסף סנדל על „אמנות הפולחן היהודי". ואילו החוקרת חנה קוביאק, תיארה בסקירתה „מצבות הארדיכלות היהודית בפולין", שפורסמה ב„ביולטין" של המכון ההיסטורי היהודי (חוברות 2—3, 4, ורשא 1953) כשלושים בתי־כנסת שנהרסו לגמרי או שנשתמרו כשרידים בלבד — וזאת רק באזורים שנשארו לאחר המלחמה בידי פולין. ואלם מיעוט החומר שבפיר־סומים אלה נתן רק מושג קלוש לממדי החורבן האיום.

מסדרי המסע להנצחת שרידי בתי־הכנסת ומצבות בתי־עלמין — אליהו גולומב איש וילנה, והצייר הפולני יוסף צמפלה, פרופסור באקדמיה לאמנות בקראקא — לא בחרו קהילות בעלות שם או מקומות ונושאים מיוחדים, „מעניינים" מבחינה אמנותית או הסטורית. והואיל ומסעם לא היה לשם מחקר מדעי, העדיפו בצדק את שיטת ה„פלאנרי", השיטוט על פני שטחים נרחבים של פולין רבתי. הם לא פסחו על קהילות שהיו פעם ערים ואמהות בישראל, ואף לא על עיירות נידחות. וכך הצליחו לכלול באוסף האמנותי שלהם שרידי הטיפוסים המעניינים ביותר של בניני בתי־כנסת פולניים, עתיקים ונדירים ביותר בפולין, בני המאות ה־14 — ה־16 („ביהכנ"ס הישן" בקראקא וביהכנ"ס בצוזמיר) שנבנו במתכונת בתי־הכנסת המפורסמים בקהילות: וורמיזא, רגנסבורג, פראג („אלטניישול") ואשר דוגמת־האב שלהם נתגלתה לפני כמה שנים במבנה ביהכ"נ הרמב"ן שבירושלים העתיקה: שורת בתי־כנסת רנסנסיים מסוף המאה ה־16 וראשית המאה ה־17 („ביהכ"נ הגבוה" וביהכ"נ פופר בקראקא בתי־הכנסת בקהילות זאמושץ, שברשין, פינצ'וב, וואידיסלאוו, קולבישוב) המשמשים עדות נאמנה להשפעה המבורכת של הרנסנס האיטלקי על תרבות יהודי פולין בכלל, וביחוד בתחום אמנות הקודש. בתי־כנסת בארוקיים, בעלי ארבעה עמודי־תווך, בהם באה לראשונה בפולין לידי ביטוי הגיוני ואסטטי כאחד, מרכזיותה של הבימה, ובין בתי־כנסת אלה הטיפוס המעניין ביותר מבחינה אמנותית והיסטורית כאחד, הוא הטיפוס המבצרי בן המאה ה־17, שנועד לא רק לתפילה, אלא גם להתגוננות בימי מלחמות ופרעות (בתי־הכנסת ברייסא) ועד בתי־הכנסת הקלאסיציסטיים, בני המאות ה־18 וה־19 (בקהילית

לשצ׳וב ומודליבוז׳יץ), שנבנו כבר בהשפעת סגנונות בנייה מערב־אירופיים מובהקים.

להשלמת הטיפוסים האופייניים לארדיכלות היהודית־דתית בפולין חסרו באוסף זה דוגמאות של בתי־הכנסת הבנויים עץ, אותם בתי־תפילה קטנים בעלי הסגנון המקורי, אשר עיטורי הפנים וציורי הקיר שלהם הצטיינו בשפע של מוטיבים יהודיים. אולם מאלה לא השאירו הנאצים כל זכר. לא על אדמת פולין ולא בארצות הסמוכות לה.

הישוב היהודי בפולין, בן אלף השנים, שההיסטוריה שלו התחילה כמעט עם ראשית ההיסטוריה הפולנית, יצר לא רק תרבות לאומית עצמאית, אלא גם אמנות בעלת צביון עממי, מקורי מובהק. ועם ערכים אמנותיים אלה נמנים לא רק המונומנטים של העבר היהודי, אלא גם הנוף הטבעי שלהם, בו הורגש תמיד דופקה של חיי העדה — הרחוב היהודי או כיכר השוק.

בערים אחדות שלא נשאר בהם כל זכר לעבר היהודי, נמצאו שרידי בתי־כנסת שהיד הזדונית לא הספיקה להחריבם. אבל הללו קבלו כעת יעוד חדש, כי נהפכו לאסמי תבואה, מחסנים או בתי שעשועים.

בית־הכנסת הישן בקראקא.
בית־הכנסת בצוזמיר.
רובע קוזמארק בקראקאו.
בית־הכנסת פופר בקראקאו.
כיכר השוק בזאמושץ.
בית־הכנסת בזאמושץ.
פנים בית־הכנסת בזאמושץ.
בית־הכנסת בשברשין.
בית־הכנסת בפינצ׳וב.
כיכר השוק בקוזמיר על הוויסלה.
בית־הכנסת בוואידיסלאוו.
פנים בית־הכנסת בקולבישוב.
מצבת ר׳ שלום שכנא בבית־הקברות בלובלין.
שני בתי־כנסת ברייסה.
הרחוב היהודי (הדונאי הצר) בוורשא.
מצבת דוב בר ב״ר שמואל זביטקובר.
בית־הכנסת בלשצ׳וב.
בית־הכנסת במודליבוז׳יק.

בית הכנסת בוואידיסלאוו, אחד המעטים בפולין שנשתמר זכר מהם לאחר השואה.

חנוך בן צבי

וואידיסלוו – מקור לפשיסחה
דרכה וחידושיה של חסידות פשיסחה

על פשיסחה, חסידות רבת זוהר זו, נכתבו רק ספרים מעטים, וגם הם לא חדרו לעומקה. על חסידות זו, אשר היתה המקור לשיא תנועת החסידות בפולין ע"י ממשיכי דרכה, נתעכב בפרקנו זה, במלאת קמ"א שנה לרבה של חסידות פשיסחא, הרבי ר' שמחה בונם זצ"ל.

היתה זאת אחת התקופות הרעות ביותר שראו יהודי פולין מבחינה כלכלית. גורל היהודים היה תלוי ברצון מושליהם, אשר ע"פ רוב היו מגרשים אותם מנחלתם, מנשלים אותם מפרנסתם, ומדריכים את מנוחתם. לפי דברי סופר פולני שחי בתקופה זו, הרי שלוש רביעיות מיהודי פולין, נמצאו אז במצב עוני ובחוסר לחם. בתקופה עגומה זו, הגיעה השפעת החסידות לממדים גדולים, ובפרט בין השכבות העניות של העם, אשר מצאו אצל הרביים דאז מקור תנחומים ועידוד, מי בברכה ובעזרה כספית ומי בהשתדלות רבו עבורו.

גדול הדור דאז, היה רבי יעקב יצחק, ה"חוזה" מלובלין זצ"ל אליו נהרו רבבות חסידים מכל קצווי פולין וגליציה. מכל שדרות העם באו ללובלין, עשירים כעניים, למדנים וסתם "עמך", והוא לא מנע מהם את ברכתו, היה נותן עצות לעניים, מרפא חולים ופודה שבויים ממכלאות הפריצים. כל נדכא ושפל־רוח היה פונה אליו ומוצא אצלו אוזן קשבת. בדרכו זו הלכו רוב תלמידיו, קרבו את ההמון, ודאגו להם.

תלמידו המובחר שבחבורה, ה"יהודי הקדוש" ייעד שיטה חדשה בחסידות, שיטה הדורשת השתלמות פנימית עמוקה, התנהגות מוסרית עקבית, והתנגדות חריפה למיפתים ולצרכי הכלל החמריים. הוא ריכז סביבו צעירים למדנים חריפי־מוח מבחירי תלמידי ה"חוזה", ובהם השריש את תורתו. גדול תלמידיו שהיה יורשו וממשיך דרכו, בו נדבר בפרקנו זה, היה רבי בונם זצ"ל, שהיה ברבות הימים לרבי בפשיסחה.

★

רבי שמחה בונם נולד לאביו, רבי צבי המגיד דק"ק וואידיסלוו ולאמו מרת שרה. אביו היה דרשן נפלא ות"ח גדול, דרכו היתה לנדוד בכל ערי פולין והונגריה, שם היה דורש לפני הקהל. הגדולים ורבני העיר בהם עבר, חבבוהו מאד עבור גדולתו בתורה. ה"נודע ביהודה" כותב עליו: "זה שנים רבות ששמעתי שמעו. שהוא דורש טוב לעמו ואמריו נעמו, יוצק חן בשפתיו, דרושים נחמדים ומתוקים מדבש ונופת צופים".

אחד מידידי ר' צבי, היה ר' ירמיה ממטרסדורף, שקיים ישיבה בעירו, אליו שלח ר' צבי את בנו המצטיין ר' בונם. ר' בונם התמיד בלימודיו במטרסדורף שנים אחדות, ומשם עבר לניקולשבורג, לישיבה שבראשה עמד אז ר' מרדכי בנעט. בשיטת לימודו של הגאון הנ"ל, החזיק ר' בונם כל ימיו. הלימוד היה בהגיון ישר ומעמיק. הגאון הנ"ל היה מרבה ללמוד ב"יד החזקה" ו"מורה נבוכים" ספרי הרמב"ם ובזה השפיע על ר' בונם, שהירבה לעסוק בספרי הרמב"ם.

רבי בונם שהה שנים מועטות בניקולשבורג, חזר לעירו ונשא לאשה את מרת רבקה מבנדון. רבקה ה"רבנית מפשיסחה" היתה ידועה במעשי צדקתה ובמידותיה הנעלות. ר' ש"ב היה סמוך על שלחן חותנו, והתמכר כולו

ללימוד התורה. באותו פרק חלה גם התקרבותו לחסידות. ראשוני רבותיו היו רבי משה ליב מסאסוב והמגיד מקוזניץ זצ"ל. האחרון החשיבו מאד וגילה לפניו את כל מסתריו. עברו הימים וסמיכתו על שולחן חותנו פסקה, הוא היה מוכרח לחפש מקור מחיה, וכאן עמדה לו קרבתו למגיד מקוזניץ ע"י זה נתקרב לבית העשיר הידוע מוורשא, ר' דוב ברקו ברגסון ורעיתו הידועה תמר"ל. הוא נתמנה לסוחר היערות של הגביר הנ"ל, והיה מעביר עצים ברפסודות לצרכי מסחרו לנמל דאנציג. אחר זמן מה חדל ממסחרו זה, ובחפצו להתפרנס ממקצוע מכובד ומועיל בחר ברקחות. את בית המרקחת קבע בפשיסחה. למרות היותו רוקח, לא פסק מלעסוק בתורה ובחסידות. כאן נתקרב לר' דוד מלעלוב, שלקחו עמו אל רבו ה„חוזה". כשבא לחוזה, דבק מיד ב„יהודי הקדוש", ונהיה לבחיר תלמידיו. הנהגתו של „היהודי הקדוש" לא האריכה ימים, הוא נפטר בדמי־ימיו וההנהגה עברה לידי ר' בונם.

ערגם ביראה

רבי שמחה בונם ממשיך שיטת ה„יהודי הקדוש", העמיק חדור לנבכי היראה, זיכך וצירף את חסידיו מכל פסולת של גאוה.

צעירים ואברכים חריפי מוח השתלמו כאן בחסידות וביראה. כאן נמצאו רוב השנה אצל רבם. אברכים הסמוכים על שולחן חותנם, עזבו את ביתם החמרי ובאו לכאן כדי ללמוד מהו „ערום ביראה". זרקו מאחורי גוום, את הבלי העולם הזה, את הגוף ותאוותיו החמריות, מצוה שנעשתה בפניה ולו הקלה שבקלות, טוב יותר אלו לא נעשתה. הרבי מפשיסחה היה אומר: כל העושה מצוה שלא לשמה שאנוכיות עצמית מעורבת בה, הרי הוא כעובד אלילים, כי אין הבדל בין עובד אלילים לעובד את עצמו.

כדי להתגבר על הפניות עוקרים את המושגים גאוה וכבוד מן השורש, למדן ועם־הארץ, עשיר ועני ידברו כדבר איש אל רעהו השווה לו. „היהודים היפים" המחפשים כבוד — אין מקומם כאן.

החבורה הקדושה והשרף מקוצק בראשם עמלו לעקור את הכבוד, לחשוף את האמת, ותהיה מרה כמה שתהיה, האמת מעל לכל. כאן הם מצאו להם כר נרחב לפעולותיהם, אצל ממשיך דרכו של היהודי, אצל רבם הגדול.

הוא היה אומר לחסידיו: החוזה מלובלין נעשה רבי בפסוק „כי לא בזה ולא שקץ ענות עני", ואני נעשיתי רבי בפסוק „אמור לחכמה אחותי את", ואכן, כאן פעלו המוח, הבינה והדעת.

ה„חידושי הרי"מ" היה אומר: לפי חסידות פשיסחא לא יעשה אדם כלום באבריו החיצוניים כ"א העיקר בפנימיותו, ומשם תבוא ההתעוררות למעשה.

לשם כך היו חסידי פשיסחא עוסקים בספרי מחקר כגון „מורה נבוכים", „הכוזרי" ועוד.

ר. ש. ב. היה אומר, חסיד צריך שיהא לו רבי בעולם־הזה ובעולם העליון, את רבו בעולם העליון בחר לו במהר"ל מפראג, בפשיסחא למדו את ספרי מהר"ל, אשר מיוסדים על הגיון תורתי, התעמקות בגמרא ובמדרשים. תלמידו הגדול של ר' בונם, הרבי ר' מנדלי מקוצק אמר: ספרי מהר"ל נותנים שכל וסברא להבין את הגמרא והפוסקים.

בפשיסחא לא היה קיים המושג „פדיונות", כאן זלזלו במופתים. בפשיסחא אמרו: „אותות ומופתים באדמת בני־חם". הרבי ר' בונם היה אומר: אילו ידעתי שע"י מופתים אחזיר למוטב את ישראל, הייתי מעמיד את האילנות שבדבציג ברחובה של פשיסחא.

„לא עם־הארץ חסיד", ואכן כוחה של פשיסחא היה טמון בזה, ששם שילבו דף גמרא בחסידות. די להזכיר את תלמיד הרבי מפשיסחא, החידושי הרי"מ, שהיה מפורסם בגדלותו בתורה. הרבי ר' בונם היה לומד כל יום שיעור עם תלמידיו הגדולים, וכל אחד השתתף בשיעור בחידושים.

את המצוות היו מקיימים בצינעה. ידועה היא המימרה, „קל לתפוס חסיד פשיסחא בעבירה מאשר במצווה". מה בין פשיסחא ללובלין, לובלין למה היא דומה, לבית־חרושת. מה בית חרושת מקבל חומר גם טוב גם רע — כך לובלין, לשם באו גם ת"ח גם „עמך". פשיסחא למה היא דומה, לבית זיקוק. מה בית זיקוק מנצל רק את הטוב ומשליך את הפסולת, כך פשיסחא — לשם באו רק ת"ח, ואילו ההמון אין מקומם כאן. דרכה החדשה של פשיסחא, החריפה עוד יותר את המחלוקת שהחלה עליה עוד בימי ה„יהודי הקדוש".

היו מתלמידי החוזה שרצו להטיל חרם על חסידי פשיסחא, חסרה רק הסכמתו של זקן האדמו"רים, הרבי מאפטא.

נצחון לפשיסחה

היה זה בחתונה המפורסמת באוסטילה, לשם התקבצו ובאו כמאתים רבנים, מקצות פולין, לובלין וגליציה, גם רבי בונם הוזמן לחתונה. בחתונה זו, בהתאסף כל גדולי הדור, ובראשם הרבי מאפטא, רצו להחרים את רבי בונם וחסידיו, אין כאן המקום להאריך בוויכוח שהתנהל במשך הסעודה, אך ידוע לכל, כי חסידי פשיסחא יצאו בנצחון גמור.

★

בשנותיו האחרונות של רבי בונם הגיעה תורתו למרום פיסגתה, נהרו אליו אלפים ורבבות מכל שדרות העם לשמוע את דבר החסידות. למרות שבימיו האחרונים, לוקח ממנו מאור עיניו ונעשה ל„סגי־נהור", קיבל את יסוריו באהבה ובשקט.

לפי סיפורי חסידין, אמר פעם: אני בונם התפללתי לרבש"ע שיטול מאור עיני, כדי שתפקחנה עיני להסתכל בזיו הנצח, ושכלי — להתעמק בנצחיות. בהיותו „סגי־נהור" היו תלמידיו הנבחרים קוראים לפניו מלבד השיעורים בתלמוד, גם בספרי מהר"ל ובספרי מחקר.

קצרים היו ימי הנהגתו, משנת תקע"ד עד תקפ"ז, י"ג שנה, אולם במשך השנים הללו העמיד חסידים לרבבות, והשפעתו ניכרת עד היום.

שקרבו ימיו למות, ראה את אשתו רבקה כשהיא בוכה, אמר לה: למה את בוכה, הרי כל ימי עבדתי כדי לדעת איך למות.

בא היום המר והנמהר, יום י"ב אלול, ונסתלק לשמי מרומים, מאור הגולה רבי שמחה בונם זי"ע, יורשו העיקרי וממשיך שיטתו, היה הרבי ר' מנדלי מקוצק זצ"ל, שהביא את תנועת החסידות לשיא.

מ. ה.

במרחבי חסידות חנצ'ין בוואידיסלוו

אחד מנאמני ביתו של הצדיק מחנצ'ין, רבי חיים שמואל זצ"ל, היה ר' איסר ורשבסקי, מבעלי־הבתים העשירים בוואידיסלוו במאה הי"ט, והרבי נהג להתאכסן בביתו בעת שהותו בעיירה.

את בתו חנקה, השיא ר' איסר לבחור תלמיד־חכם, ממשפחה נאה — דוד'ל שולוביץ. בוואידיסלוו קראוהו בשם „דוי'ל איסר'ס" — והוא נהג לבוא עם חותנו לתפילה וללימוד תורה בקלויז של חסידי חנצ'ין, אכל מספר שנים מזונות על שולחן חותנו והנדוניה של הזוג הצעיר הושקעה לריבית.

במשך הזמן ילדה חנקה שתי בנות ובן. ואז הם קנו להם בכספם ובסיוע החותן, בצד המערב של ככר השוק, מגרש עם בית ישן והפכוהו לבית־מגורים נאה עם חווה גדולה. אחר כך ויתרו מרצונם על ה„מזונות" בבית ר' איסר ועברו לגור בבית שלהם (ביתו — זו אשתו — אמרו חז"ל). החנות היתה מלאה מוצרי טבק, סיגריות ומוצרי מכולת אחרים. העסק הצליח וגדל משנה לשנה. בעל העסק בא בקשרים עם הסיטונאים בוורשא, עם תרשתני הטבק שרשבסקי ומאנה רוזנשטראוך. כל בעלי העסקים הקטנים והחנויות הכפריות היו קונים את צרכיהם אצל דודקה וחנקה שולוביץ. הילדות־נערות גדלו ואף הן עזרו בבית העסק. שתי הנערות נישאו לחתנים יודעי־תורה ונשארו בבית הוריהן סמוכים על שולחנם, בעוד שהיו הולכים להתפלל בשטיבל של חסידי גור. הם נמנו על האברכים החריפים של ר' יצחק־מאיר פיש פרושס. לבסוף, עזבו את וואידיסלוו ועברו לגור עם נשותיהם וילדיהם לערים יותר גדולות.

בנם שמואל־נתן נשא לו לאשה את אחות רבי

יענקל בייטנר מסוסנוביץ שהיה תלמיד־חכם ידוע ובר־דעת. את הוריה לא נזדמן לי להכיר. ברם, יודע אני שמו־צאה היה ממשפחה מיוחסת מילידי וואידיסלוו שעברה לגור בקראקא. שמואל־נתן ורעיתו נחשבו לזוג מאושר. היא הבינה הרבה בעסקים ועזרה ככל האפשר. הם הצליחו בעסקיהם ובכל שנה עלו מעלה במרומי הפסגה של החרושת ועסקי בנקאות. הם רכשו להם בתים בסוסנוביץ ובקאטוביץ וניהלו עסקים גדולים בכבוד במשך שנים רבות. גם בחצר האדמו"ר מראדומסק אשר בסוסנוביץ נחשבו בין האנשים החשובים, ומשפחת שולוביץ התפרנסה וחיה את חייה בכבוד ובשקט עד בוא התקופה האיומה של התחלת מלחמת־הדמים הנאצית־גרמנית בשנת 1939. גם אז הצליחו בסיעתא דשמייא להימלט מכף זדוני הנאצים בעזבם בחי־פזון את עיר מגורם ובהרחיקם לנוד למרחקי רוסיה. הם הצליחו לעבור את דרך היסורים הקשה ולבסוף זכו להגיע בשלום לחוף מבטחים לארץ־ישראל ואף כאן עלה בידם למצוא להם סידור כלכלי ולחיות את חייהם שנים מספר בשלום ובנחת. שמואל נתן ורעיתו שהיתה ידועה כ„אשת חיל" נפטרו בשיבה טובה כמעט בעונה אחת, בהשאירם אחריהם שם טוב עם בנים ובני־בנים וניינים בישראל.

עלי עוד להוסיף, שאם המשפחה, האשה הצנועה הידועה חנקה, אחרי שנשארה אלמנה עם מות בעלה, בוואידיסלוו, העבירה את ביתה שקיבלה בירושה לרשות הקהילה היהודית בתור תלמוד־תורה ליילדים עניים ויתומים, ואחרי שנים עוד נשמע קול התורה בביתו של ר' איסר ורשבסקי. יהא זכרם ברוך ומבורך לעולמים.

★

ר' יחיאל שוילאוויטש, מחסיד' חנצ'ין הידועים, ורעיתו

הקלויז של חסידי חנצ׳ין
די אלטע שול

הקלויז של חסידי חנצ׳ין בוואידיסלוו היה תמיד בביתו של וואלף דוד יהודה׳ס הורוביץ. ואילו יחיאל חרמץ ובניו, מחסידי חנצ׳ין, כיהנו כגבאים של ה„חברה־קדישא״. ולהלן שמות של חסידי חנצ׳ין, שהיו מתרכזים בקלויז שלהם ומתייחדים בכל מה שהתייחס לחצר הרבי מחנצ׳ין.

איצ׳ה חיים איילבוים, בעל חנות לנפט ומלח ברחוב מייכוב. אברהם, סופר סת״ם וחרת מצבות בית — תלמיד־חכם ומאמין קנאי. אבא׳לה יוחנג׳ס, בלאדה — בעל חנות לאריגים בכיכר השוק אב לבנים לומדי תורה.

ישראל ברייטבארט מן ה„קאזינות״, אביגדור פלאפלא, בינם, זיסקינד מלר מרחוב ז׳רנובצה, דוד פרבר עם בנו סנדל עושה־גרביים, אלי דוד ביפר מוותיקי החסידים של חנצ׳ין, הירש ליפה פרייטאג, שבנו פינחס למד מפי הרב ז״ל. יעקב יוסף שו״ב, גבאי החברה „ביקור חולים״, שבנו הבכור ישב בקראקא. חיים שמואל שהיה הטוב שבמוהלי הקהילה. ישראל חיים מאנעלע — שדכן ידוע של פלך קיילץ. פינחס אליעזר שכטמן — סוחר סוכר — בן־תורה. זימל קורץ, ברוך אנשלס וגיסו מיכאל אנשלס, פייבל מלמד, ואחרים, ששמותיהם אינם זכורים עוד.

משנות נעורי זוכר אני את היום הקבוע מדי שנה בשנה, שבו היה רבי חיים שמואל הצדיק מחנצ׳ין בא לוואידיסלוו. הוא נהג לנסוע בכרכרה משלו לוואידיסלוו ליום שבת. והכרכרה לא היתה כרכרה רגילה. הדלתות שלה היו מזוגגות, ובחלק התחתון נקבע אשנב. אשר לסוסים שהובילו את הכרכרה עם הרבי לוואידיסלוו — התנהל ויכוח נמרץ בין העגלונים שהיו להם סוסים חזקים, וכל אחד מהם רצה לזכות בזכות הגדולה לרתום את סוסיו לכרכרת הרבי. ברם, מכל העגלונים נפלה הזכות לידי שמואל־דוד החייל (דער זעלנער), בזכות אשתו הידועה בוואידיסלוו, בשם שפרינצה התגרנית, שעסקה שנים רבות במצוות „מתן בסתר״ ובכל ימי ערב־שבת אספה נדבות לעניים מכובדים שהיו מתביישים לבקש בעצמם נדבות, יהא זכרה ברוך.

הקלויז של חסידי חנצ׳ין תפס מקום חשוב בעיר וכל אחד מהמתפללים בו זכה לתשומת־לב מיוחדת. למרית מרחק הזמן צפות דמויותיהם בזכרון ותובעות אזכרה לעצמם. ואולי עוד יימצא מישהו מיוצאי וואידיסלוו ביש־ראל, שינסה להעלות מזכרונו ולשרטט דיוקנאות של אותם חסידים ואנשי מעשה שוואידיסלוו נתברכה בהם.

בהזדמנות זו ברצוני להזכיר שמו של אחד מבני החבורה בתל־אביב ומוותיקי חסידי חנצ׳ין בוואידיסלוו הוא הוא רבי שבתי כהן ז״ל, שנפטר לעולמו בשיבה טובה בתל־אביב ביום ב׳ באלול תשל״א. הרעיון של הוצאת ספר־זכרון לקהילת וואידיסלוו לא מש ממנו ותמיד היה מעלה את זכרם של חסידי חנצ׳ין מוואידיסלוו וקשריהם עם חצר הרבי וביקוריו השנתיים אצלם. ואולי מן הראוי שחסידי חנצ׳ין מיוצאי וואידיסלוו הנמצאים בארץ, יספרו ויעלו על הנייר „מקצת שבחו״ של רבי שבתי כהן, החסיד מחנצ׳ין שדמות הרבי זצ״ל רפרפה תמיד לנגד עיניו ותמיד לבו נמלא חוויות לרוב.

גבריאל מורגנשטרן

החיים הדתיים בעיר

מובדלת ומופרשת מעולם ומלואו, שכנה לה וואר־דיסלוו — העיירה שבמחוז קילץ.

קהילה עתיקה לימים, ששימשה כבר בימי „ועד ארבע הארצות" כקהילה ראשית, אליה כפופות עשרות קהילות וישובים מהסביבה הקרובה והרחוקה.

ביסודה לא התימרה העיירה להתעלות מעל פני עיירות סביבתה, אלא שבהיותה ידועה כמרכז של חיי תורה וחסידות, היוותה מאור לסביבתה, גם בשאר שטחי החיים.

ואכן, חיי הטוהר שלה, חיי התורה והקדושה ומוסדותיה המפוארים הראויים המה לציון, רוב רובם של תושביה — חרדים היו לדבר ה׳ ומכאן שמלאה בתי כנסת ובתי מדרש לרוב. ראשית, ביהכנ״ס הגדול שעמד במרכז העיר, ברחוב שנקרא על שמו „דאס שול גאס״. משכן מפואר בנוי לתלפיות, היה מבנה זה שעמד על תילו כ־800 שנה, ובו התכנסו בעלי הבתים לתפילה.

לא רחוק ממנו עמד ביהמ״ד שתורה לא פסקה הימינו יומם וליל. בסערות הקרב בפרעות דמים שעברו על העיירה בימי מצור ומצוק, עברת לידו ומשב רענן של תורה לשמה נשמע מתוכו.

בתי חסידים „שטיבלך" רבים כפנינים בכתר תורה — גור, אלכסנדר, חנצין חעלם, פינטשוב וולברום ועוד, וכשהיית עובר בלילי שבת, ונרות העמוד ונברשות הבדולח זהרו מכל עבר, חשת כי הנך נמצא בתוך תוכם של חיי קדושה שהשכינה פרושה מעליהם — ואין לזר כל דריסת רגל לתוכם חרף מיקומם בפולין בגלות.

חיים אלה, שמירה זו על הגחלת ושרשיה, נעוצים עמוק בחינוך שהיקנו אנשי העיירה לבניהם. שני בנינים של תלמוד תורה איכלסו את מיטב הנערים של העיירה, ובית ספר „בית יעקב" שחינך את הבנות בדרך ישראל סבא.

ישיבה, בה למדו הרבה בחורי חמד, שכנה בוואידיסלוו, בהנהלתו של אבא ז״ל, שכל חייו היו קודש לתלמוד תורה ולחינוך דור ההמשך.

חיים מאורגנים להפליא התנהלו בעיירתנו, מועצה מסודרת ששליטתה בידי יהודים; היה סניף גדול של „אגודת ישראל" שאיחד והקיף את רוב מניינה ורוב בניינה של האוכלוסיה. אבי ז״ל היה נשיא אג״י, וביתנו, שהתאחדו בו תורה וגדולה — היה פתוח הן בפני בני תורה, הן בפני אנשי ציבור העוסקים בצורכי ציבור באמונה. ויש והיית שומע וויכוח על החלטה מסוימת באג״י ולאחר מכן התנצחות בדברי תוס׳ מסוים.

גם „צעירי אגודת ישראל" היוו כח מאורגן בעיירתנו, שאת זמנם ומרצם הקדישו בעיקר להרבצת תורה. הם אירגנו שיעורי תורה בביהמ״ד יום יום. רב היה מספר המשתתפים בשיעורים אלה, ידעו הללו חובתם שלאחר יום עבודה עמוס, מן הדין הוא להפריש ולהקדיש מעתותיהם לתורה ולתפילה, יסוד היהדות — וסוד נצחיותה. בראש של צא״י עמד דודי ר׳ יודל הורביץ ז״ל. גם רבנים דגולים שמשו בקודש בוואידיסלוו.

דייניה — אישי תורה ופסקיהם — פסקי אמת.

וכך המשיכו חיי העיירה את חייהם התוססים, מלאים יצירה, חזון ומעש, עד שנת 1939, עת שהניף הטורף הנאצי את זרועותיו הרצחניות ושלח אש ודמן בבנין, במעש, וביצירה בת מאות שנים.

אהרן מרכוס

מוואידיסלוו – דרכים בחסידות

בדור הרביעי לתנועת החסידות הופיעה אישיות חדשה — רבי שמחה־בונים מפשיסחה שיצחק מיזס העיד עליו, כי הוא ורבי נפתלי מרופשיץ היו האנשים הפיקחים שבדור.

רש"ב היה בנו של המגיד מוואידיסלוו, המתחרה המפורסם של המגיד הממולח מדובנה. שניהם נשאו את התואר „מגיד", בהיותם מגידים נודדים, ולא כדרך שכינו החסידים ורבי משה חיים לוצאטו את הנואמים בחסד עליון, העומדים במדרגה אחת פחותה מן הנביא. הוא השתלם בצעירותו בתורת הרפואה ואחר כך למד קבלה בדנציג, וכך בא במגע עם פורקי עול תורה והמתחדשים. אולם, פגישה אחת עם רבי דויד מללוב הספיקה, כדי להפוך אותו לחסיד נלהב. לאחר שהכיר את רבי משה לייב מסאסוב, הצטרף אל ה„יהודי" אשר הקסים אותו ברוממות רוחו והעריכו, כמו את הרמב"ם בשעתו, כרופא נפש למחלות הנפש. אחד הזקנים מ„הצבא הגדול" ספר לי, כי הוא ורבו, רבי קלמן אפשטיין מקראקא, (בעל "אור ושמש") ישבו עם רבי בונם על גבי גזע עץ לפני בית־המדרש בלובלין ושמעו כיצד התאונן רבי בונם באזני אותו תלמיד של רבי אלימלך, כי נתעוררו בלבו כמה ספקות באמונה. „אין זאת" — השיב לו הלה — „אלא שאתה עומד בדף זה שבספר „באר הגולה" („באר הגולה" הוא ספר ויכוח של המהר"ל נגד די רוסי הרציונליסט האיטלקי). רבי בונם נפעם משנינותו של בעל ה"אור ושמש" ונזהר בכבודו כל ימיו, יותר מאשר בכבוד חבריו של זה האחרון.

רבי בונם היה אישיות גדולה מאד והצטיין בפיקחותו עוד יותר מאשר בחכמה. הוא רצה לתקן את החסידות כדרך שהיתה עלולה לאמת את חששות כל מתנגדיה הותיקים, שלא נתקיימו עד כה, בהתאם למה שאמר מורו, כי בין החסידות והמינות המרחק הוא כמלוא נימה. אמנם מרחק זה מספיק להפריד בין שני קוים מקבילים לנצח, אולם בשרטוט הנעשה בידי אדם מתפשט בקלות המרחק, שקל לגשר על פניו.

רבי שמחה בונם מפשיסחה הנהיג מעין משטר של רפובליקה פולנית בוחרת, בה כל אחד נושא באמתחתו את כתר המנהיגות, משטר עדר שאינו מכיר ברועה אלא לכל היותר באיל־מנהיג, הנבדל מהאחרים בזה שהוא צועד בראש או בשורה ראשונה. כל אחד מאותם החסידים הוא רבי בכוח, אם רק רצונו בכך ושעתו פנויה. סיבת התפוררות הארגון נעוצה בתגובה הנגדית, הנגרמת עקב הסתלקותם של האישים הכבירים והחלל הריק שנשאר אחריהם, לאחר הרושם החדש שהציתו בלבבות, עליונותם שבלמה למעשה את חופש הבחירה והשפעתם הכופה את הדעת. נוסף על כך, הפרוד לשני מחנות. רק מנקודת ראות חכמינו ז"ל התנאים והאמוראים, שהיא מוזרה בעיני היהודי החדיש, נוכל להעריך את החבורה הזאת, כפי שנצטרך לנהוג גם לגבי רבי עקיבא איגר ורבי משה סופר, כדרך שמסופר במסכת בבא קמא דף קי"ז על רבי יוחנן ורב כהנא, ובבבא מציעא — על רבי יוחנן וריש לקיש, וכולי. כן סברו שני מחנות החסידים של ה„חוזה" ושל ה„יהודי", כי הסתלקותה של הפתאומיות לפני זמנה של ה„יהודי" באה בגלל ההקפדה של ה„חוזה". מנהיגם של חסידי רוסיה, רבי מרדכי מצ'רנובל, שאל פעם את הרבי מלובלין: „כיצד מניחים לו לתלמיד כזה להסתלק?" ועל כך ענה הרבי מלובלין: „יש לו תלמיד אחר, רבי ישעיהו מפשדבורש, שאור תורתו הולך מסוף העולם ועד סופו". למרות כל זאת, העביר את המנהיגות לא לידו, אלא לידי תלמיד נעלה יותר. הוא הוא הרבי ר' מאיר מאפטא.

לעומת זאת, כאשר הציג ה„יהודי" לפני רבו ה„חוזה" מלובלין את רבי שמחה בונם כ„אוד מוצל מאש", קבלו בהסתייגות, אם גם לא דחה אותו מעל פניו.

על יחס זה יש לנו סיפור מענין בקשר לתלמיד אחד, הוא רבי לייביש ויז'ניצר, מחבר ספר „אריה שבחבורה", גאון וחריף, שנתפרסם גם כאדמו"ר מובהק. הלז סיפר, כי בימי סערות מלחמה, כשנאלץ לחזור לביתו ופחד מפני סכנת נפש, ביקש את ה„חוזה" מלובלין שיגיד לו מראש, כיצד יבלה את ה„ימים הנוראים". ה„חוזה" לקח את הפיתקה בידו ואמר לו: „ראש השנה טוב מאד, יום כפור טוב, אלא שבעל המוסף מעורר בי הרהורים; סוכות — טוב מאד". אחרי כמה הרפתקאות בדרכו, בילה את ראש־השנה בלובלין; ביום־הכיפורים — אצל ה„יהודי הקדוש" בפשיסחה ורבי בונם עבר לפני התיבה לתפילת מוסף, וסוכות חגג במחיצתו של המגיד מקוזניץ. עוד בערב פטירתו של ה„יהודי" דיבר רבי שמחה בונם על לבו, שיעזוב את רבו ה„חוזה" מלובלין וה„יהודי" סרב לעשות זאת והשמיע דברי הערצה על רבו..

אחרי ההסתלקות, פרצה המחלוקת הנסתרת בין שני המחנות בגלוי. רבי בונים פרסם, כי הקיץ הקץ על החסידות, באשר היתה תבשיל ערוך בטוב טעם, שהקדיחו אותו. מתנגדיו אמרו, כי הוא רצה להקדיחו ברבים על ידי כינוס המונים מפוקפקים. ובעצם היתה דעתו, כי במידה שהרבי עומד במדרגה יותר גבוהה, כן תהיה מהותו הפנימית נעלמת יותר מעיני תלמידיו. רבי בונים שאף להתעלות עוד על רבו שהצטיין בהתפרצות רגשיו הגועשים בלימוד תורה ובתפילה. הוא שאף באופן מקביל עם בנו של ה„רב" להמיר את השתפכות הלב והרגש בגילויי המוח והמחשבה.

האדמו"ר האמצעי, כפי שכינו את רבי בר, קיבל מאביו שיטה מופלאה, שנמסרה לו מפי רבו; הרבי דובר ושומעיו — קהל חסידים שמנה מאה אלף איש, ביניהם בעלי שאר רוח ולמדנים מופלגים. לעומת זאת, הצליח רבי בונים בכוח רוחו הכבירה וידיעתו את נפש האדם למשוך את טובי התלמידים מחצרות שאר האדמו"רים. ראשית כל, נוסף על מחנהו רבי יצחק מאיר, אשר כעבור שנים עברה עטרת המנהיגות אליו. גאון זה, אשר בהיותו ילד בן שבע, התפרסם כ„עילוי ממגנושוב", למד עד גיל שבע עשרה את תורת הנגלה מפי המגיד מקוזניץ. המגיד הציע לו לתרץ את כל הקושיות שהקשו על „בעל המאור", מאחר ש„בעל המאור" (רבי זרחיה מלוניל) היה קרוב לו. גם הגאונים ה„מתנגדים" הודו, כי רבי יצחק מאיר הוא החריף והעמוק בין כל גאוני הדור.

לאחר פטירתו של המגיד, החלו נדודיו של רבי יצחק מאיר מרבי לרבי עד שהחליט לפנות לרבי בונים מפשיסחה, שהשיג את גדול לומדי התלמוד שבדור וידע לקשור אותו אליו על ידי יחס קפדני ומחמיר ונתגלה לפניו כרופא נפש מעולה.

תלמיד שני שעלה בחכתו של רבי בונים, הוא רבי חנוך־הניך מאלכסנדר, תלמידו של רבי ישעיהו מפשד־בורש שמאן להתנחם על אבדן תלמידו זה. רבי הניך שימש אחר כך כאדמו"ר לרבבות.

תלמידו השלישי של רבי בונים, היה רבי יצחק קליש מוורקה, שהיה כעבור זמן רבם של קהל חסידים השני בגדלו בפולין. ההישג הגדול ביותר שזכה בו רבי בונים היה רבי מנדל, גיסו של רבי יצחק מאיר המכונה בשם „הרבי מקוצק". אל מטה מצביאים זה נצטרף כל הנוער אשר בדור הקודם רגיל היה לרוות את צמאונו לדעת בישיבות אשכנז, השוממות כבר בזמן ההוא, נוער שעמד עוד תחת רישומם הרענן של האדמו"רים הגדולים.

הנה כי כן, התארגנה חברותא שיתופית, מסתפקת במועט ומשוחררת מכל גימוסי הציבור שרדפה בלעג וקלס את הקבוצות האחרות ורכשה נפשות בקרב חוגים שדאגו לכל מחסוריהם הכלכליים. הסיסמה היתה לחקור באופן עצמאי על בסיס החקירה הקדומה, בלי להסתמך על אחרים. ראשית כל, הזניחו את לימוד הקבלה. הם שטמו את הלימודים החילוניים. כתלמידי מסורת החדר הפולני של ימי הביניים, לא היתה להם הבנה לדקות ההגות החב"דית והיו נעדרי חוש וגישה נפשית לשיטות עשירות הדמיון של תורת הנסתר היהודית. הם הצטיינו בעזות רוחנית המשותפת לצרפתי של המזרח ושל המערב, אשר למרות ברק צחצוחו הוא נבער מדעת ואינו משוח גם בטיפה אחת של שמן המאור והפילוסופיה. במקום ספר ה„זוהר", העמיד רבי בונים את חיבוריו של המהר"ל מפראג כמעין וכאוצר של חקירה. רבי לייביש מויז'ניצה פסק את פסקו הצודק על ספרי המהר"ל לאמור: „מהר"ל כתב בכוונה לבל יבינוהו; אני משתדל להבינו ולא עלתה בידי".

המגיד מקוזניץ, גאון אשכולות מאין כמוהו, ששלט בכל מכמני היהדות, כתב הערות לספר „גבורות" של

מהר"ל, גילה את שיטתו, הסבירה ומתח עליה ביקורת מעמיקה. הוא דחה את התקפותיו על הרמב"ם, קבע את המשותף עם האר"י, מילא את החסר על ידי תורתו הנעלה של האר"י, וככה, מבלי שרבי בונים יקרא את ספרו, החריב המגיד מקוזניץ את הסמכות החדשה שהציב רבי בונים, סמכות שעליה נאמר הכלל, כי אם אין אפשרות לספק את דרישות הנפש, יש לבלבלן ולהרדימן כדי לבטל את סכנתן, למען לא יוכלו להרע. השפעת אישיותו של רבי בונים לא נפגמה גם כעבור כמעט דור שלם, והיא שולטת עד היום על המחשבה, המנהגים והארגון הדתי־מדיני של ההמונים בפולין הקונגרסאית, גם בקרב מחנות המנוגדים. זו היא בעיה מענינת מאד, באשר דרכו היתה מובילה על חודה של חרב מסוכנת. לבסוף התגברו על הסכנות במידה כזאת, שלימוד התורה ויראת שמים קפדנית נפוצים היו בחבל ארץ זה יותר מאשר בכל מקום אחר.

החסידות קיבלה על עצמה את התפקיד לשמור על ההמונים מפני עזיבת הדת, שפשתה באמת במערב. אמצעי בית המדרש הישן, החרמות ומעשי כפיה, לא הועילו שוב. דרשות מוסר והטפות אין כוחן יפה להעלות את רוחם של ההמונים יותר מאשר התיאטרון להבדיל. ולא עוד אלא שהשפעתן עוד פחותה ממנו. באשר התיאטרון בונה על היצרים האפלים של ההמונים ומכתיר בכתר גבורה את הפשע, השקר, הרצח והפריצות המינית. המוסר היהודי עומד על רמה גבוהה מאד, הודות לחינוך התורני הקפדני, הודות למסורת הקדומה והבחילה לפשע שבאה לו בעקבות תהליך הזיכוך ההיסטורי. לכן, רמת המוסר היהודי היא גבוהה מזו של הגויים. ובכל זאת, מצויים גם אצל אנשים מבני ישראל תאוות שפלות, העלולות להוריד לעפר את הנטיות הנעלות של הנפש והרוח. על כן תפקידם הראשון במעלה של מחנכי העם, היה לכבוש את היצרים ולרתע על ידם את החיים החברותיים אל עצמם. לשם כך הנהיגו את הסעודות המשותפות, למען ילמד היהודי הפשוט לדעת מה טיבה של אימרת הגמרא, כי שולחנו של אדם ממלא את מקום המזבח לאחר חורבן בית המקדש, ולמען יראה כיצד נוהג הצדיק להשביע את רעבונו, ענין שהעמיד את הרומאים הקדומים ואת אחיהם לתרבות במדרגה הרבה יותר נמוכה מאשר זו של בהמות ביתיות. באוירה כזאת, כשהאדם מרגיש כמי שיושב בביתו הוא, יש אפשרות יותר נוחה להשמיע באזניו כמה דברי אמת, בעוד שדרשתו של המגיד הרשמי נבחנת רק בעת תהליך העיכול, המזורז או הנפסק בעטיה. הסעודות הללו שנראו כחידוש, היו ידועות כבר לרומאים כמנהג יהודים, מאחר שבפקודות הקיסרים הוזכרו רשיונות ליהודים לתרום תרומות ולעלות לרגל „לסעודות המשותפות בירושלים", כפי שכינו את העליות לרגל. כך נאמר גם בתורה: „ואכלת שם לפני ה' אלקיך, במקום אשר יבחר לשכן שמו שם, מעשר דגנך, תירשך ויצהרך ובכורות בקרך וצאנך למען תלמד ליראה את ה' אלקיך כל הימים" (דברים יד, כג).

כל עוד השתתפו במסיבות אלו רק חוגים מצומצמים מטובי החסידים, היו גם דברי התורה שהושמעו בהזדמנויות אלו ואשר מהם לוקטו אחר כך רוב הספרים לפי פרשיות השבוע, עמוקים עד מאד. עם התחלת החסידות ההמונית, מן ההכרח היה להתקין שינויים מתאימים בתנועה כולה.

רבי בונים ביקש לבער את התפשטות המסתורין בקרב ההמונים, ולשם כך בחר בדרך קיצונית, אשר את מסקנותיה מתאר רבנו בחיי בן פקודה, בספרו „חובת הלבבות" בשער יחוד המעשה. המחבר משתדל לבטל את הטענות האלה, המהוות תאור נאמן ממהות ה„חבריה" החדשה שש מאות שנה אחרי רבנו בחיי.

רבי בונים מצא, כי תכנית זו היא מצות עשה שהזמן גרמה והוא העיז את הצעידה על גבי החבל הדק, שנאלץ כבר בימי נעוריו לנסותה בבית הספר של הרקחות. הוא סבר כי זוהי הדרך להביא גם את הפקפקנים והחמרנים לידי האמונה ולהערים על היריב הערום. הם שמו על פניהם את מסוה פריקת העול והרחיקו כל כך ללכת בהתחפשות זו, עד שנמצאו מחסידי פשיסחה בוורשה, הקהילה המצוינת ביראת שמים מכל הקהילות הגדולות, שעצרו בשבת קודש כרכרה נוסעת ונעלמו בחפזון בקרן זוית ראשונה, בעוד שהרואים מרחוק היו משוכנעים, כי הללו חללו את השבת. את התפילה קיצרו בצורה כה קיצונית, בניגוד לחסידים הזקנים, עד שנתאספו בראש השנה כמה מחסידי פשיסחה במרתף באין רואים בשש וחצי בבוקר וסיימו במשך מחצית השעה את כל התפילה ותקיעת השופר בכללה. אחר כך הופיעו בבית המדרש כאילו לא אירע דבר ושהו שם כל היום הוגים בגמרא, מבלי שמישהו העלה על דעתו, כי הם הספיקו כבר להשלים את חוק

תפילת החג הנמשכת אצל החסידים כמעט יום שלם. מקרה זה הגדיש את הסאה. עד אז הבליגו מתנגדי פשיסחה וקבלו בסבלנות את כל התעלולים והפגיעות וענו בנדנוד ראש על להטי השיטה החדשה. אולם לא יכלו שאת את חילול ראש השנה, יום הדין, אשר היחס של כובד ראש והרצינות שנוהגים בו היהודים מציין אותם כעם נבחר מכל העמים.

עם ההכרעה בחתונה באוסטילה שאליה התכנסו כל האדמו"רים המפורסמים לרגלי כלולות צאצאיהם של שני צדיקים נכבדים, פסקו הרדיפות נגד חסידי האדמו"ר יליד וואידיסלוו שנקרא על שם פשיסחה, והחבורה החדשה פעלה מאז בכל המרץ להגדלת השפעתה. למדו לילה שלם ומחצית היום למחרת, כדי לעורר את כוונת הלב לקראת התפילה הקצרה, וכאשר גברה העייפות שתו יין־שרף והתבדחו על תבל ומלואה.

התלונות נגד שיטת פשיסחה בחסידות הובאו לפני כס משפטו של רבי אברהם יהושע השיל, הרב מאפטא מחבר ספר „אוהב ישראל", תוך בקשה להחרימה למען מגוע את התפשטותה בין ההמונים, והוחלט כי ההכרעה תיפול בחתונה באוסטילה. משמע רבי בונים על כך, שלח שלושה מחשובי תלמידיו — את רבי יצחק מאיר ועוד שנים מחבריו. רבי יצחק מאיר היה ראוי ביותר לתפקיד סניגור, בהיותו תלמידו של המגיד מקוזניץ ומפורסם בכל העולם בגאוניותו ובצדקתו. רבי יצחק מאיר מוורשה תיאר עוד בימי זקנתו את הרושם הרב שהשאיר עליו כינוס צדיקים זה, ובמיוחד הזקן שבחבורה רבי השיל, אשר את דבריו לא שכח לעולם. רבי השיל פתח בפסוק מתפילת השבת: „ויום השביעי משבח ואומר וכו' לפיכך יפארו ויברכו לאל כל יצוריו". מה הסמוכין האלה ומה הוראת המלה „לפיכך"? התשובה היא, כי אין לך יצור בעולם המרהיב עוז לפתוח בשבח הבורא יתברך, מחמת יראת הרוממות. אולם כאשר יום השבת, כולל מעשה בראשית, מתחיל בשבת, מתאזרים כל היצורים בעוז להמשיך בתהילות ובתשבחות. לבסוף עלתה השאלה החדשה על הפרק. על השליח השלישי אסרו לדבר. ואילו רבי יצחק מאיר השכיל לכלכל את דבריו בטוב טעם ומצא אוזן קשבת בהגנתו על השיטה החדשה. רבי השיל ענה: השולחן ערוך הוא דרך המלך שלנו. כאשר בעקבות הגלות נערמו מכשולים על דרך המלך שמנעו את המעבר, בא הבעש"ט ומצא נתיב צדדי בין הרים ויערות, שהיה עובר ביבשה ומוביל לקראת המטרה. מאז התרבו עוברי אורח שקלקלו את הנתיב הזה. והנה אתם מבקשים כיד החכמה הטובה עליכם למצוא נתיבים צדדיים חדשים העוברים על גבי תהומות? זה לא יתכן. מן החובה לחזור לדרך המלך העתיקה. כאשר קיבל רבי יצחק מאיר כעבור שלושים שנה את שרביט המנהיגות לידיו פעל בהתאם לעצה זו.

כבר בימי רבי בונים, שמאור עיניו כבה, שמו חלק מחסידיו את רבי מנדל מטומאשוב כאלוף לראשם. אישיות מוזרה, תלמיד שעלה בחכמתו על רבו, שפיתח את שיטת רבו עד השיא וגם עד חיסולה. עוד בימי רבו רבי בונים נתלקטו סביבו אברכים חריפי מוח ותקיפי דעת, מוחות ליטאים עזי רוח שהפולנים המתונים יותר פחדו מפניהם ורחקו מעליהם. רבי מנדל ידע בעל פה את כל הש"ס, לרבות כל תוספתא, והחליט להעלות את לימוד התורה לדרגת עבודת ה' היחידה. אכן רבי מנדלי מקוצק, תלמידו של רבי שמחה בונים, הוא פרשה בפני עצמו.

מנחם האראוויץ

והשכמת בית המידרש

דער יידישער יישוב אין וואידיסלאוו האט אינגאנצן געציילט א פאר טויזנט יידן, פונדעסטוועגן האבן דארט עקזעסטירט א פופצען קלויזן און שילעכלעך, צווישן זיי אויך צווי בתי מדרשים: דאס גרויסע בית המדרש — געגנאיבער דער שול, און דאס קליינע בית המידרש — אין דער יענדזשעייעווער גאס. אויסער דעם, נענך פיל שטיבלעך און בתי־תפילה, און אז מ׳פלעג ארויסקומען שבת אינדערפרי אין גאס האט געהערשט א פולקאמע שטילקייט „איינגעווילקט״ אין א דערהויבענער שטימונג. אין געגנזאץ צום אינדערוואכן, אין וועלכן עס האט געשיבלט און געגריבלט מיט מענטשן, א רעש, מיט א געדודער... ״דער גרויסער וואלף״ גייט ארום און שרייט אויס מיט א הילכעריקן קול: „אין שול אריין!״.

שבת — איז שטיל, רואיק, יעדער רועט „מכל מלאכתו״ און אין די פריע שעה׳ן גייען צענדליקער יידן אנגעטוען אין אטלאסענע זשיפעצעס מיט סאמעטענע היטלעך, א טייל חסידים אין שטראמלעך, דער טלית מיטן חומש אין סאמעטן אויסגעהאפטן זעקל אונטער דעם ארעם, געגאנגען לאנגזאם און זיך קעגנזייטיק באגריסט מיט א ברייטן „גוט־שבת!״

די מערהייט פון די אריינקומענדיקע און גרויסן בית המדרש, זיינען געווען היימישע פאלקסטימלעכע טיפן, פון די ארעמע שיכטן פון דער באפעלקערונג. אזוי האט אויסגעזען דער פרצוף פון א שבתדיקן דורכשניט. פונדעסטוועגן, אינדערוואכן — פלעגן זיך אהער אריינכאפן „שיינע יידן״ — ווער אויף א שיעור, און ווער אויף א פרק משניות. בחורים פלעגן זיצן און לערנען א בלאט גמרה, אדער פארטיפן זיך אין אן אלטן ספר, ווייל דאס בית המדרש האט פארמאגט א גרויסע צאל אלטע ספרים פון דער רעליגיעזער ליטעראטור, אויך זעלטענע ווערק אין וועלכע עס האט געמאנגלט אין אנדערע שטעטלעך.

דער גרויסער בית המדרש איז געווען א פאקטישע אוניבערסיטעט פון יידישע למדנות, ווו יונגע בחורים פלעגן זיצן און לערנען ביז שפעט אין די נעכט און געפירט וויכוחים און פילפולים אין שווערע סוגיות פון אביי ורבא.

א טייל פון זיי זיינען געווען יינגלעך פון ארימע היימען, וועלכנס עלטערן האבן נעביך נישט געהאט צו באצאלן קיין שכר־לימוד און האבן זיך שווער געפלאגט כדי צו דערמעגלעכן די קינדער צו לערנען. וואס איז שפעציעל וויכטיק צו דערמאנען, אז די דאזיקע קינדער זיינען טאקע אויסגעוואקסן גרויסע למדנים און עס אין זיי מקויים געווארן דער פסוק „הזהרו בבני עניים כי מהם תצא תורה, וגו׳״.

צווישן זיי האבן זיך געפונען עטליכע וועלכע זיינען פארבליבן אין זיכרון: נתן־חיים גרינהאלץ, פינחס־הירש ליפעס־קויץ, ישראל נטע מאירס גאסטפרייגד, שמואל־לייביש בעקערס, רפאל און יוסל פיארע, שלום חיים שלמה׳ס, חיימל רבקה׳ס דער בעקערינס.

מיט זיי האבן געלערנט צוזאמען קינדער פון רייכע עלטרן וועלכע זיינען שוין אדורכגעגאנגען אונטער דער אויפזיכט פון אליהו און זלמן מלמד — און אויסער דעם, ביי די וואידיסלאווער רבנים און גאונים.

דא וויל איך דערמאנען די פאלגענדע נעמען: אהרן־ברוך, און זיין ברודער — רפאל־וואלף אהרנסאן, יהונתן זילבערשאץ, יהונתן וויינרייך, לייבל ענגלענדער, קאפל האראוויץ, שרה־מלכה׳ס א שוואגער, מיינע ברידער — בערל — „דער וואסער בערל״ אייזי האראוויץ, מען קען זאגן אז דער קול פון תורה ותפילה האט זיך אין בית המידרש קיינמאל נישט אפגעשטעלט.

בשעת דער שמש האט ניין אויפדערנאכט פארלאשן די נאכט לעמפלעך, זיינען די לערנדיקע תלמידים פון בית

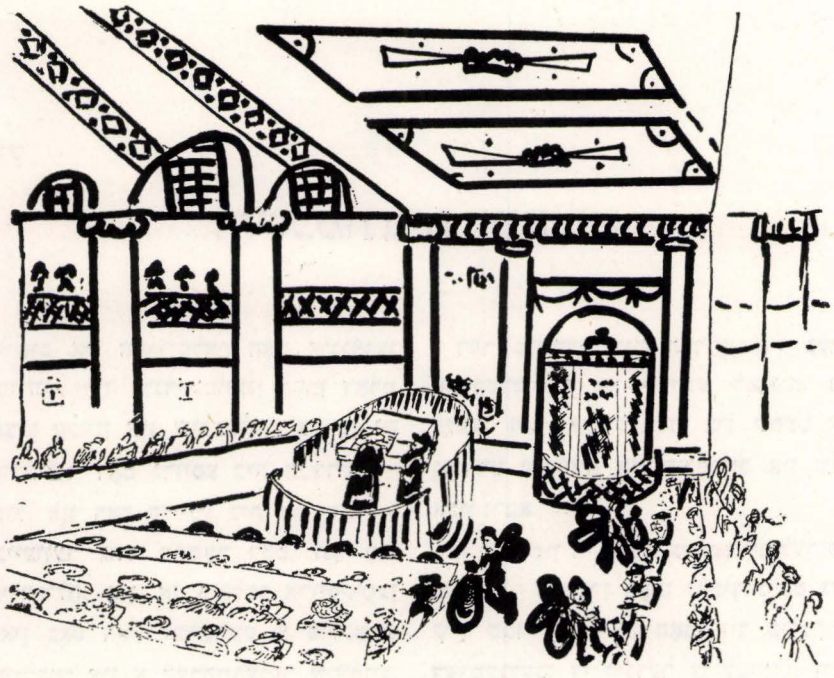

ושם נעבדך ביראה

המדרש זיך נישט צעגאנגען, נאָר זיי זיינען ווייטער געזעסן ביי ליכטלעך און געלערנט ביז שפעט אין דער נאכט.

אויך פאר דעם עלטערן דור, איז דאָס בית המדרש געווען א קוואל פון גייסטיקער און געזעלשאפטליכער באדערפניש.

וועו עס האָט זיך נאָר באוויזן דער מאָרגנשטערן, האָבן זיך שוין צוזאמענגעקליבן א מניין יידן און מ׳האָט געזאָגט אן קאפיטל תהילים בציבור.

אביסל שפעטער, אז ס׳האָט אָנגעהויבן שוין צו טאָגן, האָבן זיך באוויזן די ערשטע מתפללים.

דאָס זיינען געווען צו מייסטנס — בעלי עגלות פורמאַנעס, וועלכע האָבן באוויזן אָפצופירן פאסאזשירן צום באנהויף אדער ארויסגעפירט סחורות; אויך פלעגן קומען דאוועגען בעלי מלאכות, דערנאך געווען סוחרים, און אנדערע. אזוי פלעג זיך ציען די גאָלדענע קייט פון מניינים און מתפללים ביז שפעט אין דער נאכט.

די לעצטע מתפללים זיינען געווען שטענדיק די זעלבע מענטשן, וואָס אָן זיי קען מען זיך קוים פאָרשטעלן דאָס גרויסע בית המדרש. אָט זיינען זיי...: ר׳ בונים ליפעס עסיגמאכער, שייקע גרינהאָלץ, א ייד א למדן, דער גרויסער בעריש, בערגער, זיסקינד מעלער, אן אייביקער זאמלער לטובת הכלל — קיינמאָל נישט געמאָנט, נישט פארלאנגט קיין נדבות נאָר אויסגעשפרייט זיין רויטע פאטשיילע אויפן טיש פון בית המדרש אן דער עולם פלעג שוין אוועקלעגן א מטבע.

פון דער אנדערער זייט, האָט ער שוין געהאט זיינע אַרימע־לייט, וועלכע ער פלעג פארטיילן די נדבות — אלץ „מתן בסתר", קיינער זאל חלילה נישט פארשעמט ווערן. ערשטנס — צוליב פארשטענדניס, צווייטנס — לויטן פסיק „המלבין פני חברו ברבים לא יזכה לעולם הבא". נו, און ווער וויל עפיס נישט האָבן אויפן קאָנטא א גראָבן חשבון פון עולם הבא?...

ערב ראש־חודש פלעג זיך די צאָל פון מתפללים פארגרעסערן מיט יידן וואָס זיינען געקומען דאוועגען צו יום כפור קטן, ווי צ.ב.: ר׳ טוביה גארבער, דער פרומער אָרשל שוסטער, דער אלטער יעקל־אהרן פרענקל, ישראל׳קע רעגנפיש, דער נאמן פון דער „חברה קדישא". און נאָך א סאָך אנדערע.

נאָכן אָפדאוועגען, האָט מען געטרונקען „לחיים" פון 96

שפירט און פארביסן ווייסן קייז, וועלכן דער גרויסער ישראל האָט מיטגעבראַכט פון זיין אייגענער מעלקער".

ווי געווענטלעך, זיינען אין בית המדרש אויך געווען די אזוי גערופענע „בענק־זיצערס", פאר וועלכע ס' איז געווען א שטענדיקע אכסניה. זיי פלעגן זיצן ווינטער ביים ווארעמען אויוון, דער אלטיטשקער ר' לייבוש קוטע, א געוועזענער טרעגער, וועלכער איז אויף די אלטע יאָרן געוואָרן סגי־נהור. ער האָט געלעבט ביי זיין זון וואָלף־דוד אין דער מיעכאָווער גאס. דער זון איז געווען א שניידער, וואָס איז פיר מאָל אין דער וואָך געפאָרן מיט זיין סחורה אויפן יריד און דערביי האָט ער מיטגעבראַכט דעם אלטן פאָטער אין בית המדרש אויף די גאנצע צייט פון זיין אָפוועזנהייט.

פון אנדערע באנקזיצערס, דערמאן איך זיך אָן ר' מרדכי סופר, א בר־מצוה קריצער, זיין ארבעט מאכט שוין דער זון — יצחק־מנדיל, ווייל ער אליין איז שוין צו אלט און די פינגער האָבן שוין געציטערט; ר' ארשל שוסטער, פלעג אויך כאפן א ביסל ווארעמקייט אויף דער באנק; באזונדערס — געדענקט זיך ר' איטשעלע, דער אייביקער לץ, ווייל אָן אים קען מען זיך דען פאָרשטעלן דעם גרויסן בית המדרש. ער פלעג ארום זיך פארזאמלען א גאנץ בינטל ארעמע לייט און זיי דערציילן ווערטלעך און מעשה'לעך פון דער רוסישן צארישן ארמיי ווו ער האָט געדיענט אויפן ווייטן קאווקאז.

אצינד נטלה, און אלתר קינקע, ביידע־שניידערס פון פאך, אייביקע לויפערס. קיין מאָל האָבן זיי נישט געהאט קיין צייט, ווייל מהאָט פארזאָרגט ארעמע מתים מיט תכריכים. איז אין שטעטל געשטאָרבן אן ארעמער דאָרפס־מאן, איז מען צו זיי געקומען און זיי האָבן באלד געשאפן געלד אין מארקפלאץ, אריין אין שניט געוועלב פון ר' הושל אנזלס און געקויפט ליינען און אוועקגעטטראָגן צו דער חברה קדישא. איך דערמאן מיך אלס חדר יינגל, ווען כ'בין אינדערפרי ארויס פון דער היים צו גיין אין חדר, איז דערזעאינדיק איינעם פון די צוויי דערמאנטע שניידער ארויסלויפן פון פעטער הערשלס געוועלב מיט אַ פעקל אונטער די פולעס, האט מיין נאך יונג הערצל זיך דערשראָקן דערוויסנדיק אז עס איז נעביך אן אָרעמאן אין שטעטל געשטאָרבן.

אין פאר דער גרויסע מצוה פון „חסד של אמת", האָט זיי די „חברה קדישא" יעדעס יאָר אריינגעלאזט צו די גרויסע סעודת מצוה פון ז' באדר, די יאָר־צייט פון משה רבנו.

איך וויל אויך דערמאנען דעם שטענדיקן בית המדרש זיצער, דוד היידאק א מוכר ספרים שוין אין יענע צייטן, געהאט א פטעמפל, וואָס ער האָט געלייגט אויף זיינע ספרים, ווייל ביי דוד היידק האָט מען אויך באקומען צולעזן פיר דריי קאָפיקעס פארשיידענע מעשה־ביכלעך, וועלכע ער האָט צעטיילט די שניידער־געזעלן און די יידישע דיסט־מיידלעך — אויף שבת צולייע־נען. ביי אים פלעגן די השכלה יונגע־לייטן באקומען צו ליינען מנדעלעס "קלאטשע" ווי אנדערע וואס זענען אין יענע צייט אין וואָידיסלאוו ביי די פרימע קינדער־אָסור. געזאגט האָט מען אין שטעטל אז דעם ערשטן שקל אין שטאט האט געהאט דוד הייטאק דער בעל מוכר ספרים. אויף צו לעצט, לאָמיר דערמאנען די מגידים: כמעט יעדן טאָג נאָך מעריב, מיינסטענס ווינטער, האָט גערעדט א בעל־דרשן. דאָס בית המדרש איז געוון איבער פילט פין קהל. קיין מגיד איז נישט אוועקגעפארן פון וואָדיסלאוו מיט ליידיקע הענד. נאָך דער דרשה האָט מען זיך פארנומען מיט שאפן געלד. די אייביקע מתפללים פון גרויסן בית המדרש ווי יוסל קצב איטשע שייקעס גצל שניידער — זיי האָבן ביי ביידע ארויסגאנג־טירן פאריקט מיט א טוש אין אוועקגעשטעלט א טעלר און יעדיר פארביי גייער האָט געלד אריינגעוואָרפן. מיט דעם האָט אָנגע־פירט הרש מאיר יזראלעוויץ' דער בעלי־צדקה. דאָס גרויסע בית המדרש האָט נישט געהאט קיין יאָר חזן, אָבער אין די „ימים נוראים" האָט אין יענע צייטן געדאווענט פייוויש מיט גרויס התלהבות צופרידען געשטעלט דעם קהל המתפ־ללים. בעל קורא שבת וחגים אין געווען משה טשומפער, א זון פון אברהם מטומפער, דער אייביקער מארק - זיצער מיט אויבסט (פירות).

אזוי האָט זיך געפירט דער שטייגער פון גרויסן בית המדרש, אַ מקום קדוש צו פראווען די הייליקע דינים ומנהגים, דאווענען און צוהערן זיך אל הרינה ואל התפי־לה, און גלייכצייטיק א שטענדיקע אכסניה פאר תלמידי חכמים און עמך מכל ימות השנה.

אפרים רובינעק

דאס אלעקסאנדערער שטיבל און זיינע חסידים

צענדליקער יאָרן זיינען פארביי, זייט דעם וויסטן חור־בן, ווען אונדזער הייליקע קהילה איז צעשטערט געוואָרן און אירע יידן זיינען אכזריותדיק אומגעקומען. מיר, די ניצול־געוואָרענע, וועלן יעדעס מאָל אויפסניי זיך דער־מאָנען, מיט צער און בענקשאַפט, אָן עפיזאָדן און דער־אינערונגען, וועלכע זיינען פאַרבונדן מיטן שטעטל און אירע איינוווינער. בפרט זיינען איינגעקריצט אין הארץ יענע איבערלעבנישן, וועלכע זיינען פאַרבונדן מיט אונד־זערע טייערע קרובים, נאָענטע און ווייטע.

מיינע קינדער־יאָרן זיינען פארגאנגען אין וואָידיסלאַוו אין וונדערלעכע גריסן פון יענע ווייטע זאָרגלאָזע טעג. טויכן אויף אין מיין זכרון ווי פון אַ מיסטעריעזן נעפל געשטאַלטן, וואָס נישט קוקנדיק אויף דער ווייטער צייט, האָבן זיי דאָך איבערגעלאָזט דייטלעכע שפורן אין מיין זכרון.

אין פאַרבלאָזן, איינטאָניקן לעבן פון אַ גאַנץ יאָר, פלעגן די זיך דערנעטערנדיקע ימים־טובים אויפוועקן אינטערעס און פריילעכקייט. ווי זונען־שטראַלן האָבן זיי זיך אַריינגעריסן אין יעדער יידישער שטוב. פאר די יום־טובים האָבן די עלטערן גענומען מאַכן פלענער וועגן די דרינגענדיקסטע זאַכן וואָס זיינען נויטיק אויף יום־טוב פאַר דער שטוב. אזוי ארום, איז אָנגעוואקסן אַ היבשע רשימה פון קליידער, שיך און דאָס גלייכן. אזויווי די פינאַנסיעלע מעגלעכקייטן זיינען געווען זייער קנאפע, האָט מען אויפן אָרט גענומען רעדוצירן פון דער רשימה וואָס ס׳האָט זיך געלאָזט — און דאָס נאָך איידער מען האָט אָנגעפאַנגען עפעס איינצוהאַנדלען... דאָך האָט מען עפעס באַקומען.

די גאָטסהייליקע מוטער זלאַטע, איז אַוועק צו ר׳ שבתאי ז״ל, וועלכער האָט געפירט ביי זיך אין שטוב — אין דער יענדזשעיעווער גאַס — אַ האַנדל פון מאַנופאַקטור־שטאָפן. די פאַקטישע סוחרטע איז געווען די ווייב זיינע, חנהלע, אַ פרוי — אַן עכטע צדקת, תמיד ליבלעך און גוטמוטיק, גרייט בייצוקומען יעדנס ווונטש. זי פלעגט זאָגן: „קודם כל קלויבט זיך אויס וואָס עטץ דאַרפט, וועגן פרייזן און געלט וועלן מיר נאָכדעם רעדן״.

די קאפעלע פון די ברידערלעך רובינעק

מען האָט גענומען טאָמאַשאָווער שטאָפן אויף זשיפצלעך, לאָדזשער שטאָפן אויף העמדער, הויזן און קליידלעך א.א.וו. די מאַמע האָט איינגעצאָלט אייניקע זלאָטעס האַנט־געלט און די רעשט האָט חנהלע פאַרשריבן אין אַ ביכעלע און צוגעוווונטשן אַ פריילעכן יום־טוב.

מיט דער סחורה איז מען אַוועק צום שטומען שניידער מענדעלע, וועלכער האָט געוווינט ערגיץ ווייט אין דעם אָקאָפאָווען געסל. אויב דער שניידער איז שוין געווען פארנומען איבערן קאָפ, איז מען געלאָפן צום קליינעם מענדעלע, וואָס דער צונאָמען זיינער איז געווען „דער חוזק־מאַכער״ אָדער גאָר צו מענדעלע „קופקעס״. דאַן איז אַ האַלבער יום־טוב שוין געוון אין קעשענע...

עטליכע וואָכן פאַר די ימים־נוראים, האָט מיין פאָטער צוזאַמען מיטן פעטער וואָלף — ביידע זיינען זיי געווען די נאָכגעפרעגסטע בעלי־תפילות אין אַלעקסאַנדערער שטיבל — זיך גענומען פאָרבערייטן צו דער עבודת־הקודש. פיל שבתים און וואָכן־טעג האָבן מיר נישט אַרויסגעלאָזן דעם מחזור פון דער האַנט, איינאיבנדיק זיך פונקט נאָך פונקט, תפילה נאָך תפילה, כאָטש די מאָטיוון

און ניגונים זיינען תמיד, יאָר־אײַן יאָר־אויס, געווען די זעלבע. מ׳האָט זיך באמיעט אַז עס זאָל דאָך זיין עפעס אַ חידוש.

אין אַלעקסאַנדערער שטיבל האָט מען אונדז געזאָגט „די קאַפּעליע פון די ברידערלעך רובינעק״.

אַ וואָך פאַר די פּאָרשטייענדיקע תפילות, האָבן מיר יעדן טאָג אויסגעטרינקן אַ רוי איי, בכדי דער קול זאָל זיין קלאָר און קלינגנדיק און ר׳ מענדל בייניש׳ס האָט זיך מיט אונדז געוויצלט „נו קינדערלעך, טוט עפעס אַ זונג אויף״.

אין שטיבל האָבן געדאַוונט קאַרגע דריי מנינים חסידים און ס׳זיינען געווען „מבינים״ וואָס האָבן געוויסט אָפּצושאַצן די עבודה. דעריבער האָבן די בעלי־תפילות געזאָרגט אַז מ׳זאָל חלילה נישט אַנטוישן די מתפללים און עס זאָל אַרויסקומען חסידיש, ערנפּאָרכטיק און אימפּאָזאַנט.

צווישן די חסידים אין שטיבל האָבן זיך געפונען אויס־געשפּראָכענע נגידים און וויכטיקע למדנים. פּאָרשטייט זיך אז ס׳האָט אויך נישט געפעלט די פאַרקערטע זייט פון דער מטבע — גרויסע קבצנים און נישט אַזעלכע גרויסע למדנים...

אַ זעלטענע זאַך, אין איין צייט האָבן אין שטיבל געדאַוונט דריי חסידים, דריי גבירים מיטן זעלביקן נאָמען — פלטיאל.

דער עלטסטער, ר׳ פלטיאל כאַרמאַץ אַ הויכער און שלאַנקער ייד, מיט אַן אַריסטאָקראַטישן פּאַרנעם, תמיד מיט דער גאָלדענער פענסע אויפן בלייכן פנים. מען האָט אים אויך געזאָגט פלטיאל אברהם משה׳ס. דאָס איז געווען זיין פאָטער, אַ פּאַרמעגלעכער מענטש, אַן אַרענדאַטאָר פון וועלדער און פעלדער, וועלכע האָבן זיך געצויגן אויף קילאָמעטער.

ר׳ פלטיאל איז געווען אַ שאַרפזיניקער למדן. תמיד פּאַרטיפט אין ספרים און דערביי געווען אַ זעלטענער שתקן.

זיין פּרוי זעלדעלע האָט געשטאַמט פון וואַרשע און האָט זיך פאַרעכנט פאַר אַ נאָענטע קרובה פון גרויסן הרב קוק ז״ל. זיי האָבן געווויגט אין מאַרק, פּאַרמאָגט אַן אייגענע קאָמעניצע און געפּירט אַ מאָנופאַקטור־געשעפט.

ר׳ פלטיאל מאנדלבוים, אַ באַווסטער תבואה־סוחר, אַן אייגנגייער צו הראַביעס און פריצים. אַ ייד מיט אַ זעלטענעם גוטן הומאָר. מען פלעגט זיך צוהערן מיט אינטערעס וועו ער האָט דערציילט וועגן זיינע באגעגנישן מיט די גרויסע מאָגנאָטן פון אונדזער קאָנט. נישט קוקנדיק אויף דער באַווסטער קאַרגשאַפּט פון זיין בת־זוג רבקהלע, פלעגט ער אײַנאָרדנען פאַר די שטיבל־מענטשן סעודות אין די יאָרציים־טעג און געטיילט מטעמים כיד המלך.

צוזאַמען מיטן קריזיס וואָס האָט געטראָפן די פריצים פון אונדזער קאָנט, איז ער געפאַלן א קרבן פון זייערע באַנקראָטן און איז אויף די עלטעכע יאָרן שטאַרק פאַר־אָרעמט געוואָרן. ער האָט געווויגט אין דער זשאַרנאָוויצער גאַס.

ר׳ פלטיאל גרשון, אַ למדן און דאָך געוען א „וועלט־לעכער ייד״. ער האָט געפירט א גאַלאַנטעריע־געשעפט ביים אריינגאַנג אין שיל־געסל.

ר׳ יצחק צוקער. אַ בן־תורה, געווען שחרית בעל־תפילה ווי אויך א בעל־קורא. האָט געווויגט אין מאַרק און געפּירט אַ שפּייז־געוועלב.

ר׳ בערל קשענסקי. פון די עלטסטע חסידים אין שטיבל. געווען פון די באַווסטע תהילים־זאָגער אין שטעטל, געווויגט אין מאַרק.

זיין איידעם ר׳ אהרן ווייל, געווויגט אין מארק, אַ פעסט־געבויטע פערזאָן, און אַ וועלטלעכער מענטש. אין שטיבל האָט ער געפירט פאָליטישע געשפּרעכן צווישן מנחה און מעריב, מפרנס געווען זיך פון אַ וועש־סאָדע פאַבריקל.

ר׳ קאָפּל וואַלבערג. פון די ערשטע חסידים. געהאַנדלט מיט לעדער. זיין יחוס־בריף האָט זיך געצויגן פון רבי ר׳ שמחה בונים פון פשיסכע. זיינע זין: ר׳ בצלאל, משה, יוסף און בונים, האָבן פאַרטגעזעצט דעם וועג פון זייער פאָטער, סיי אין האַנדל און סיי אין חסידות. באַזונדערס האָט זיך אויסגעצייכנט דער בכור, ר׳ בצלאל, וואָס איז געווען אַ ייד אַ תלמיד־חכם. ער האָט נישט געריעדט קיין סאָך און פלעג זאָגן: „אַנשטאָט דברים בטלים, איז ריכ־טיקער צו לערנען אַ פּרק משניות״.

ר מענדעלע שווארץ. מיטגו צונאָמען „שושקעס״. דער פאָטער פון העברעאישן לערער יחיאל שוואַרץ. ער איז געווען אַ פאַלקס־ייד אין פולן זין פון וואָרט. מ׳פלעג זאָגן אז ער איז געווען אַ לעבעדיקער לעקסיקאָן פון אַלע

יידישע פאָלקס־מעשיות. מען האָט ליב געהאט אים אויסצוהערן, ווי ער באנוצט זיך מיט אַ מאַסע שפריכ־ווערטלעך. עס איז שווער צו געדענקן די קוואַל פון זיין פרנסה. איין זאַך איז זיכער: אז ער איז געווען אַן אויס־געשפראָכענער אביון. ער האָט געוווינט ערגיץ אין אָקאָ־פאָווער געסל.

ר׳ ירחמיאל דער פולקאָשעק־הענדלער. שווער זיך צו דערמאָנען זיין פאמיליע־נאמען. אַ פשוטער ייד, וואָס פלעגט זאַמלען נדבות פאַר נויטבאַדערפטיקע. געוווינט אין זשאַרנאָווצער גאַס.

ר׳ אייזיק ראָזנבערג — „איזיק הענדל מלכה׳ס״, האָט זיך פרעזענטירט אַלס וועלטלעכער מאָדערנער מענטש. אַ דאנק זיינע פאָרטגעשריטענע טעכטער, אַלטע, זעלדע, רוזשקע און הענדל — די איבעריקע נעמען געדענקט זיך נישט — האָט זיך אין זיין הויז געפונען אַ פוילישע צייטונג און אַלעמאָל פלעג ער ברענגן נייעסן אין שטיבל אריין. ער איז געווען תמיד ציכטיק און פאַרהעלטנמעסיק פיין געקליידט. געווען אַ ייד אַ גביר און געפירט אַ גרויסן פעדערן־האַנדל. געוווינט האָט ער אין דער מיעכאָ־ווער גאַס בשכנות מיט גולאַנעס.

ר׳ מענדל ביינישׁ מינץ, אַ פעסט־געבויטער ייד, מיט האָרעפאַשנע געזונטע הענט, ער האָט געקענט אויפהויבן אַ הונדערט־קילאָדיקן זאַק מיט איין האַנט. ס׳געדענקט זיך אים תמיד אַ לוסטיקן מיט פריילעכע אויגן. אַז ער פלעגט דערציילן אַ וויץ, צומאָל נישט קיין איבעריק צנועתדיקן, פלעגט דערביי אפילו דער שטאַרק צוריק־געהאַלטענער ר׳ פלטיאל חרמץ אַרויפריקן אויפן שטערן די גאָלדענע פענסענע און צושמייכלען מיט הנאה.

ר׳ מענדל ביינישׁ האָט געמסחרט מיט קאָלאָניאַלע פראָדוקטן. געווען ערלעך און גוטמוטיק אין פאַרקער מיט מענטשן, ער האָט געוווינט ערגיץ אין אַ גאַס וואָס ס׳איז שווער צו געדענקן דעם נאָמען.

ר׳ מאיר חרמץ — איז געווען באַקאַנט מיט פאַרשידענע צונעמען: „דער גרויסער מאיר״, „דער געלער מאיר״, „מאיר גארבער״, „מאיר שרה־רבקה׳ס״ און צום סוף „מאיר חזן״. דעם לעצטן נאָמען האָט ער באַקומען אַדאַנק זיין דאַווענען פאַרן עמוד אין קליינעם בית־המדרש. כ׳געדענק אַז ער פלעגט פרובירן מבטל זיין די אויסשליסלעכע רעכט ביידי רובינעקס אויף אָפצוריכטן די ימים־נוראים תפי־לות. נאָר די חזקה איז בייגעשטאַנען פאַר די לעצטע. צום סוף, האָט ער זיך באַגנוגנט מיט אַ „מעריב״ פון ליל ראש־השנה. זיין עלטסטער זון שמואל, האָט ערשטקלאַסיק געזונגען יידישע פאָלקס־לידער. געוווינט האָט ער ביים טייך און זייער הייזל האט אַראָפגעקוקט פון אַ בערגל וואָס איז גרייט יעדער רגע אַריינצופאַלן אין וואַסער...

זאָל אויך דערמאָנט ווערן אונדזער שטילער סאָלידער שכן ליפע בלאַדע און זיינע שוואָגערס — מנחם ביינישׁ און שלמה ריבא וואָס פלעגט יעדעס יאָר ביי די הקפות אין שמחת־תורה באקומען דעם „עוזר דלים״, הגם ער איז געווען אַ פאַרמעגלעכער סוחר.

ר׳ מיכאל וויינגאַרטן. אַ רייכער תבואה־סוחר. ער האָט געהאַט אַ צונאָמען „אַ ייד וואס רעדט צו דער זאַך״. ער איז טאַקע געווען אַ זייער ערנסטער מענטש, אינטעליגענט אין אַ געוויסן זין, געוווינט האָט ער אין שכנות מיט מענדל פייעראייזן אין ז׳ער מיעכאָווער גאַס.

אַ יידן וועלכן ס׳איז שווער געווען אויסצומיידן אָן אַ באַגריסונג, הן צוליב זיין פאַטריאַכאַלן געשטאַלט און הן צוליב זיין באַרוף, איז געווען דער פעלטשער ר׳ יחיאל, דער בן זוג פון חוהלע די הייבאַם, די פרוי וואָס האָט מיט אירע געשיקטע הענט אַרויסגעבראַכט אויף דער וועלט זיכער א צוויי דריטל פון די וואָידיסלאַווער יידן.

גאַס. דעם אַדרעס זייערן איז לייכט געווען צו געפונען, זייער וווינונג האָט זיך געפונען אין דער פינטשעווער צוליב די דריי מעשענע טעלער אין וועלכע ס׳האָבן זיך אָפגעשפיגלט די שטראַלן פון דער וואָידיסלאַווער זון.

אין שטיבל האָט ער זיך נישט געדרענגט צום אויבנאָן. דאָ ווו ער האָט זיך אַוועקגעזעצט, האָט זיך גלייך געשאַפן אַ קרייז פון אַלטע און יונגע, וועלכע זיינען גרייט געווען צו הערן די ווונדער־קונצן פון זיין פאַך. למשל, וויאזוי ער רייסט אַרויס אַ דרייצאָליק לאנגן צאָן פון אַ פויער און דער לעצטער גיט נישט קיין פיפס; וועגן געהאַקטע באַנקעס און פיאַווקעס. ער פלעגט דערציילן וועגן פאַר־שיידענע הייל־מיטלען ביי פאַרשידנאַרטיקע קרענק. ער האָט דערציילט רואיק, מיט אַ גוטמוטיקן טאָן, באַגלייט מיט אַ שמייכל וואָס האָט געשוועבט אויף זיין ברייט־ביינישׁן פנים, וועלכעס איז געווען אַרומגערינגלט מיט אַ געדיכטער גרייז־גרויער באָרד.

די עלטעכע חסידים, ליידנדיקע פון פאַרשיידענע וויטיקן, האָבן זיך ממש דערקוויקט פון זייער אומזיסטע רפואישע עצות און האָבן געהאַלטן פון אים אַ וועלט.

באַזונדערס ווילט זיך דערמאָנען די סימפאַטישע געשטאַלט פון ר׳ בערל חרמץ, אַ זון פון פלטיאל. ער איז געווען אַ מענטש פון „תורה ועבודה", געהאלטן פון יידישקייט און וועלטלעכקייט, באַשאָנקן און באגאבט מיט זעלטענע קינסטלערישע אייגנשאַפטן.

ר׳ בערל האָט געהאט אַ טיפן באגריף אין יידישע און אין וועלטלעכע ספרים, געשריבן שירה אין יידיש און עברית. זיינע לידער זיינען געווען אַדורכגעדרינגען מיט אלגעמיין מענטשלעכע און יידישע מאָטיוון; לידער פון טיפער בענקשאַפט און אומעט.

אויסער דעם, האָט ער אויך געמאָלן און געצייכנט. די וואָס האָבן אַמאָל באַזוכט די ווינונג פון דער משפחה חרמץ, האָבן זיכער געזען די בילדלעך — מעשה ידיו. כ׳גדענק אייניקע פון די מאָלעריי־ען. אויף אייניעם ווערט פאַרגעשטעלט אַ גרופע יידן, זיצנדיק אויף וואַליזקעס ערגיץ אין מיטן פעלד און אויף זייערע קעפ פאָלט אַ שלאַגס — רעגן — אַן אויסדרוק פון הייַמלאָזיקייט.

אויף אַ צווייטן פייזאַזש זייען מיר אייניקע אוסגעצערטע בייַמעלעך אין אַ וויסטע, און אַרעמע אָפּגעריסענע קינדער קוקן מיט טרויעריקע אויגן אויף די נאַקעטע צווייגלעך. ר׳ בערל איז געקומען קיין ישראל און דאָ נפטר געוואָרן.

צו דער דאָזיקער רשימה דארפן צוגעגעבן ווערן די וועלכע האָבן געבילדעט די צאָלרייכסטע גרופע אינם אַלעקסאַנדערער שטיבל. היות, ווי זיי ווערן דערמאָנט אין אַן אַנדערער אָפּהאנדלונג, האָב איך דאָס אויסגעמיטן.

בנוגע די יעניקע וועלכע מ׳האָט פאַרגעסן — און דאָס איז נישט אויסצומיידן — וועט אוודאי זיך ווער געפונען וואָס וועט די עוולה פאַרריכטן און איך בעט פון פאַרויס מען זאָל מיר מוחל זיין דערויף.

אצינד, דערלויבט מיר זיך אומצוקערן צו מיין פערזענלעכן מאָטיוו, צו די ימים־נוראים, צו די תפילות ווי אויך צום שטיבל וואָס האָט זיך אין דער געגעבענער תקופה געפונען אין דער ווינונג פון ר׳ חיים פנחס „בעטשען" (דעם פאַמיליע־נאָמען געדענק איך נישט און דער צור־נאָמען שטאַמט פון דעם וויל ער האָט געהאָדעוועט קאָזעס...).

כאָטש דאָס אָרט איז געווען צו קיין פאַר אַ גרויסע צאָל מתפללים, וואָס זייער צאָל האָט דערגרייכט, צוזאַמען מיט די קינדער, קנאפע הונדערט נפשות, האָט דאָך יעדער געפונען זיין פלאַץ. אין די דאָזיקע טעג, ספעציעל אין ראש השנה, זיינען מיר די ברידער געווען פאַרנומען איבערן קאָפּ און אסך זיך אָנגעשטרענגט. דעם פעטער האָט מען געדארפט צו העלפן ביי די שחרית־תפילה אין דעם פאָטער — ביים מוסף, און אזוי פאַרקערט. אַז דאָס דאוונען האָט זיך פאַרצויגן, פלעגט אהרן וויל ז״ל אָדער מענדל ביניש אונדז ציפן פאַר די אויערן און שפאסיק דראָען: „כוו׳עט ענק דורסן, הענער! אויב איר וועט אזוי קריכן"... נאָר דער עולם איז אין אַלגעמיין געווען צופרידן.

די כל־נדרי תפילה איז נישט צו באַשרייבן. איר הייליקע רעגונג ציטערט אַלעמאָל אויף די געפילן פון אונדזערע הערצער. אומפאַרגעסלעך איז דער כל־נדרי פון מיינע קינדער־יאָרן.

די יידן וואָס כ׳האָב פריער פאַרצייכנט, זע איך נאָך ביזן היינטיקן טאָג פאַרהילטע אין שניי־וויסע קיטלען פאַרבויגן אינדרייען אין תחנונים, ווער אויפן קול און ווער בלחש. די העלישע פלעמלעך פון צענדליקער סטרינענע נר־נשמות ליכט, זיינען געפאַלן אוף זייערע געזיכטער, צוגעבנדיק זיי אַן אויסזען, שלא מן עלמא הדין. אינדרויסן האָט געהערשט אַ קילער האַרבסט־אָוונט און אַ פאַסטאָראלע שטילקייט ארום און ארום. די גוים, די גאַסן, די ערד אלץ האָט געווווסט אַז ס׳איז יום־כיפור.

פונם טונקלענעם הימל האָרן אַראָפגעוויקן אומצאָליקע מאַסן שטערן פיל מיט סודות און מיט גוטע וווּנטשן.

נאָר אייניקע יאָרן, זיינען אַוועק און אַ שווערער שוואָרצער וואָלקן האָט אַראָפגענידערט אויפן יידישן שטעטל. די פאַרבנרייכע עדה איז אַוועק אין רויך פון שריפות, דערוואָרגן און דערטרינקן אין אַ ים פון בלוט.

„זיי לעבן ווידער אויף,

דאַן וועט מיר האָבן כח און דרייסטקייט,

אַמאָל צו חלומען"...

לעא פינקלשטיין

דער וואידיסלאווער „גאנג" אין חסידות

פויליש חסידות האט דורכגעמאכט פארשיידענע לייטערונגס־וועגן אינעם פראצעס פון איר קלאסישן אויסדרוק אין צדיקיזם.

איבער צענדליקער שטעטלעך אין פוילן זיינען געווען צעווארפן כלערליי רבישע „הייף". איטלעכער מיט זיין באזונדערן „גאנג", באזונדערע חסידים־מאסע און באזונדערע ניגונים. הגם חסידות האט באשטרעבט זיך אקעגנצושטעלן דער איבערגעלאדענער לומדות, דורך איבער־שטעלן עבודה איבער תורה און אזוי ארום ארויסרוקן אין פאדערגרונט דעם פראסטן מענטש, מיט זיינע נאטירלעכע אמונה־געפילן, קען מען נישט פארלייקענען דעם פאקט, אז ס׳רוב גרינדער פון חסידישע דינאסטיעס זיינען געווען לומדים וועלכע האָבן געשאפן ארום זיך א תורה־אטמאספער.

די פיאנערן פון אלט־פוילישן חסידות זיינען: דער לובלינער „חוזה", דער קאזשעניצער „מגיד" און דער „ייד הקדוש" פון פשיסכע. זייער חסידישן יחוס ציען זיי פון די קלאסיקער פון אלגעמיין חסידות. דער חוזה — ר׳ יעקב יצחק הורוויטש פון לובלין (נפטר אום תשעה־באב תקע״ה, איז געווען א תלמיד פון ר׳ אלימלך ליז־שענסקער. ער האט פארפאסט דריי ספרים, „זכרון זאת", „זאת זכרון", און „דברי אמת". אים האבן באריימט געמאכט זיינע פיר גרויסע תלמידים — דער „ייד הקדוש", רבי ר׳ בונעם (א געבוירענער אין וואידיסלאָוו), ר׳ נפתלי ראפשיצער און צבי הירש פון זשידיטשעוו.

רבי בינעם וואידיסלאווער

אויך דער צווייטער חוט־המשולש: דער רבי ר׳ בונעם וואידיסלאווער (פון פשיסחע). ר׳ מענדל קאצקער און דער ערשטער גערער רבי, דער „חידושי הרי״מ" שטאמען אלע פון א הויך לומדישער אטמאספער. אמת, ר׳ בונעם איז פריער געווען א סוחר ביי דער וואַרשעווער נגידותטע טעמערל זביטקאווער־בערגסאן (די באבע פון גרויסן פילאסאף אנרי בערגסאן) און ערשט שפעטער געווארן רבי. פונדעסטוועגן, האט אט דער רבי־אפטייקער, א זון פון וואידיסלאווער מגיד, געזומען שפעטער „אָניאָגן" מיט תורה. דער קאָצקער וויידער איז געווארן דער שארפער מוח און חקרן. טראץ דעם איז נישט בלויז לומדות געווען דער אופן פון זייער אנטפלעקונג. כמעט יעדער פון די דינאסטיע־באגרינדער, האט פריער איבערגעלעבט אן אינעווייניקסטע אנטפלעקונג, וואָס האט אים געטריבן אויסצופילן זיין שליחות און ערשט שפעטער איז ער אויף אן אומגעריכטן שטייגער „נתגלה" געווארן פארן עולם.

צו די חסידים פון „ייד הקדוש" האבן געהערט דריי גרויסע תלמידי־חכמים: ר׳ בינעם, ר׳ מענדל טאמאשא־ווער (שפעטער קאצקער) און ר׳ יהודה־לייב לאנטשינער. דער רבי ר׳ בינעם האט געזאגט: „אין א שאצקאמער האב איך געזען א זאנג, וואס יעדער קערנדל זיינס איז לויטער גאלד. מיין רבי, דער „ייד הקדוש" פון פשיסכע, איז אויך אזא גאלדענע זאנג".

גאר אויסטערליש איז פאר זיך אליין נתגלה געווארן ר׳ בונעם וואידיסלאווער אדער פשיסכער. ער איז תמיד געווען א סוחר און א מתנגד. נאכדעם ווי ער האט פאר־לאָזט די שטעל ביי טעמערל, איז ער געווארן זעלבשטענ־דיקער „דאנציקער סוחר", געפירט אהין תבואה. איינמאל האט ער אויפן וואידיסלאווער מארק ביי א פויער איינגע־האנדלט א וועגעלע תבואה און דערביי זיך מיטן פויער געדונגען וועגן פרייז און עפעס נישט געקענט אדורכ־

קומען. דער פויער האט פארלאנגט, אז ר׳ בינעם זאל „בעסערן״, דאס הייסט העכערן דעם מקח און דער ביי געזאגט „פאפראווטשע״ (פארבעסערט), ס׳דאזיקע ווארט איז ר׳ בינעמען אריין טיף אין דער מחשבה. הייסט עס, אז אפילו א פרעמדער פויער עצהט אים, אז ער זאל זיך אליין און אויך יענעם „אויסבעסערן״, ד״ה מתקן זיין. ער האט פארשטאנען, אז ער דארף תשובה טון און זיך גרייטן צו רביסטווע.

פירן רעביסטווע איז ווייט נישט ס׳זעלביקע וואס האלטן רבנות. דער אמאליקער רב, דער למדן, איז געווען אפגע־שלאסן אין ד׳ אמות של הלכה און אפט געבליבן לעבנס־פרעמד, נישט געהאט קיין השגה וועגן טאג־טעגלעכע ענינים; טיילמאל נישט געקענט אפילו קיין צורת מטבע. דער חסידישער רבי דאקעגן, איז נישט קוקנדיק אויף זיין דביקות און שטענדיקער הימל־גלאצעריי, דאך געווען א לעבנס־מענטש. ער איז נישט געווען אינגאנצן צוגעשמידט צו דער גמרא, און האט געהאט אפענע טירן פאר אלעמען, קומענדיק אין באירונג מיט טויזנטער חסידים פרן פאר־שיידענע שטעט. יעדער האט זיך פאר אים פארטרויט און באקלאגט, אזוי אז ער איז געווען אויסגעבונדן מיט אלע לעבנס דאגות און געהאט אויך א פראקטישן חוש. א סך פון זיי האבן זיך אויסגעצייכנט מיט זעלטענער לעבנס־חכמה.

אין פוילישן חסידות לאזן זיך באמערקן דריי גרונד־שטריכן: משיחישקייט, עטישע געלייטערקייט און מופ־תים. דער חסידישער רבי אין פוילן האט זיך אליין און אויך זיינע חסידים כסדר געלייטערט דורך מצוות מעשיות, וועלכע מ׳איז מקיים לפנים משורת הדין, דורך הייסער תפילה און מעשים טובים, בכדי ענדלעך „אראפצובערענגען משיחן״. יידן ליידן נעבעך צרות, לעבן אין דחקות און נויט, ווערן אויסגעריסן אין געראנגל פאר פרנסה, שטייען אויס בזיונות מצד גויאישע שקצים, און בעיקר מ׳קען נישט אפהיטן קיין יידישקייט, וויל מ׳איז אנגעווויזן אויפן חסד פון גוי. ווי לאנג, רבש״ע, איז דער שיעור צו זיין אין גלות ביי אנטעקן? און בכלל, וואס איז דאס פאר א תכלית פאר ערלעכע יידן צו מארנעווען ס׳ביסל יארן אין א וואידיסלעוו אדער פשיסחע, בעת ס׳איז פאר זיי „אנגע־גרייט״ ס׳הייליקע לאנד, ווו יידן וועלן זיין פריי פון ביטערע גזירות און דערהויפט פון שווערן עול פרנסה, וויל אז משיח וועט קומען, וועט מען דאך נישט דארפן קיין פר־נסה...

פאר דעם, אז דאס אלץ זאל מקויים ווערן, איז קיין דרך הטבע נישטא; די גאולה מוז קומען על פי נס. מ׳מוז וועלן אין הימל...

טענהן זיך טאקע פוילישע רביים אויס מיטן רבש״ע היימישלעך: היתכן? ווו איז יושר? עד מתי?

לכתחילה פרווון זיי ריידן מיטן רבש״ע מיט גוטן, מיט תחנונים: שפעטער הייבן זיי אן דראָען מיט... תענית־תים און סיגופים און אן עק זאל דאס נעמען!

אנדערע רביים האלטן, אז דער הימל האט שוין ס׳זייניקע געטון, ד״ה אראָפגעשיקט משיחן אויף דער ערד. נישט מער, משיח אליין וויל זיך דערווייל נישט אנטדעקן. ער ווארט אויף א „שעת הכושר״. און אט די געלעגנהייט איז טאקע געווענדעט אין אונדז אליין. אויב מיר וועלן תשובה טון וועט ער נתגלה ווערן.

א טייל ווידער אומגעדולדיקע רביים, קענען נישט „אייזיצן״ אין דער היים און רואיק ווארטן. זיי לאָזן זיך איבער פוילישע מערק און ירידים און האלטן אין איין זוכן משיחן. דער עולם גלויבט, אז סוף כל סוף וועט זיך משיח פון די צדיקימס העכט נישט ארויס־דרייען...

די מיינונג פון די פרומגלויביקע פאלקס־מענטשן וועגן די חסידישע רביים איז געווען גאָר א געהויבענע אזן אָפט איז זי דערגאנגען ביז צי פארהיילקונג. און אויב אזוי, איז נישט קיין וווּנדער, אז במשך פון איבער הונדערט יאָר זיינען די כלערליי רביים אָדער — ווי זיי זיינען ע׳ל פי רוב געווען געווארן — צדיקים אין פוילן, געווארן ארומגעווענדט מיט א שלייער פון אומציליקע פילפארביקייט לעגענדעס, וועלכע דערציילן בילדעריש וועגן די רביימס קדושה, גייסטיקער גבורה און מופתים. אלע זייערע טראכ־טונגען און טאטן וועלן אין תוך דערפירט צו א צענט־ראל־פונקט — אהבת ישראל.

די זעלביקע לעגענדעס שפיגלען באגלייך אָפ די אלגע־מיינע לאגע פון די יידן אין פוילן, זייער מאטעריעלן מצב, גייסטיקן שטאנד, מנהגים און לעבנסשטייגער.

דערבייַ ווערט קלאר, אז ס׳רוב חסידישע מעשיות וואס ווערן דערציילט, באציען זיך דערהויפט צום אלגעמיינעם גורל פון פאלק ישראל, זיינע האפענונגען אויף גאולה,

אפשרייען גזירות און צומאל אויך הילף און פרנסה. דאקעגן די ניסים ונפלאות וואס ווייבער דערציילן זיך וועגן די הייליקע צדיקים, זיינען אויסשליסלעך נוגע זייערע „אויפטוען" אין טאג־טעגלעכן לעבן, ווי צ.ב. — ראטע־וועז קראנקע, ארויסטרייבן א דיבוק, העלפן אן עקרה אד"גל.

א הארמאָנישער וועלט וועג

דער ערשטער פון צווייטן דריילינג גרויסע רביים אין פוילן, איז דער רבי בונעם, וועלכער איז פון פאך געווען אן אפטייקער און האט אין דער חסידישער וועלט געהאט א שם פון א גרויסן מומחה אויף דעם געביט. א רבי און „אפטייקער" — איז ממש געווען א כישוף־וואָרט פאר די חסידים, וועלכע האָבן אין דעם איינגעזען דעם רבינס באזונדערן זכות אין הימל. „ער איז א פנים מן השמים בארופן צו היילן דעם גוף און די נשמה".

אין זיין אפטייקערייַ האָט געשטעקט א גרויסער סוד. דערצו איז ער געווען מוזיקאליש און פלעג אפט זיין קלוגשאפט אויסגיסן אין ל־שפיל. פונדאנעם שטאָמט זיין הארמאָנישער וועלט־באנעם.

ר' יחזקאל קאזשעניצער, וועלכער האָט יאָרן־לאנג געווויינט אין פשיסכע (ער איז געווען ר' בעריש דייטשס אן איידעם) און האָט זייער גוט געקענט דעם רבין ר' בינעם. איינמאל איז ער אריינגעקומען אין אפטייק און דאָרט געזען ליגן אויף דער באנק א כלי־זמר, אויף וועלכן מ'שפילט מיט די פינגער. פלוצים איז אריינגעקומען אן ערלית מיט א רעצעפט. דער רבי ר' בינעם האט מיט איין האנט געמאכט די מעדיצין און מיט דער אנדערער האָט ער געשפילט אויפן כלי־זמר. דאס איז ר' יחזקאלן געווען איבער דער טבע און ווען די ערלית אין אוועקגעגאנגען, האט ער געזאגט צום רבין ר' בינעם, אז דאָס איז א חילול השם. דערויף האָט דער רבי ר' בינעם געענטפערט קורץ: „גייט. איר זענט אַ שוואנצעוואטער חסיד". וועז ר' יחזקאל איז אהיימגעגאנגען איז אים געווען בלבו עליו. בייאנאכט איז צו אים געקומען זיין זיידע דער „פני יהושע", דערלאנגט א פאטש אין פנים און געזאגט: „קוק נישט נאָך בינעם וואָידיסלאווער ער פארשיינט אלע היכלות אין הימל".

ער איז אויך געווען א סוחר, און איז געווען אנגעשטעלט ביי דער וואַרשעווער נגידות'טע־טעמערל בערג־סאן. ער איז אויך אפט געפארן קיין דאנציג, געהאט כסדר צו טאן מיט „דייטשלעך".

ווי א חסיד איז ער לכתחילה געפארן קיין לובלין, שפעטער איז ער געוואָרן א תלמיד מובהק פון „ייד הקדוש" און די רעשט יאָרן פאַרבראכט אין פשיסכע. נאָך דעם „יידס" פטירה, איז ער אליין אין יאר תקע"ח .עווארן רבי. ער איז געווען א „נוח לבריות" און זיך גיך איינגעשאפן א גרויסן עולם חסידים. צוליב די גרויסע מסחרים, האט ער געקענט די וועלט און איז נישט געווען קיין פארשטעקטער רבי. נאָר געהאט אן אָפענע טיר, מיט א ברייטן לעבנס־אויסבליק.

וועז ער איז נאך געווען אַ חסיד און דעם „ייד הקדוש"ס תלמיד, האט אים זיין רבי געפרעגט:

— „בינעם", וואס וועסטו טון אין משיחס צייטן?"

— „איך וועל לערנען, האָט ער געענטפערט, דאוועגען, עסן א סעודה מיט אונדזערע חסידים און זיך אביסל צולייגן שלאָפן מיט טלית ותפילין צוקאפנס. און אויב אינמיטן שלאָף וועט וועלן א געשריי „משיח גייט", וועלן מיר אים באלד אַקעגנלויפן!"

— בינעם, איך האב מורא, אז דעמאלט וועסטו נישט קענען שלאפן...

וועז דער „ייד הקדוש" איז נפטר געוואָרן, האָבן די חסידים זיך געוועגדעט צום רבין ר' בינעמען, ער זאל זאָגן פאר זיי תורה. האט ער זיי געענטפערט: אונדזער שוועסטער איז א קליינע (א רמז אויף „אמור לחכמה אחותי את"). מיר האבן א קליין ביסל חכמה און קיין פרישע יניקה, פונוואנען צו נעמען חכמה, האָבן מיר נישט. וואָס זשע וועט זיין, אז מיר וועלן ס'גאנצע ביסל חכמה ארויסריידן?...

דער רבי ר' בינעם האָט אין חסידות וויייטער געשפינען דעם פאדעם פון „ייד", וועלכער האָט אויסגעמיטן מופתים און באמיט זיך זיינע חסידים צו דערציען און באלערנען.

דער רבי ר' בינעם האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אן אייגנארטיקער טיפקייט און געמיטלעך פילאָזאָפישן לעבנס־באנעם. זיין טיש־פירן איז גיכער געווען ענלעך צו א גריכישן סימפאָזיאן. ער האָט אויף א מנוחהדיק סאָקראטישן שטייגער ארומגערעדט עצמדיקע לעבנס־

ענינים, בפרט אז אין זיין מסיבה זענען געווען ר׳ יצחק ווארקער, ר׳ מנדל קאצקער און דער „חידושי הרי״מ״ (ר׳ יצחק מאיר פון גער).

בכלל איז דער חסידישער רבי אין פוילן — א גרעסערער אדער א קלענערער למדן — על פי רוב א פאלקסמענטש מיט א ברייט הארץ, וואס נעמט אויף אלע איבעריעבענישן פון יעדן ייד, וועלכער קומט זיך פאר אים מזכיר זיין. ער קומט אין שטענדיקן קאנטאקט — נישט בלויז מיט יחידים, נאר מיטן גרויסן עולם, פאר וועלכן ער זאגט תורה. די תורה איז נישט באשטימט בלויז פאר „שארפע״ חסידים, נאר פאר אלע. ממילא מוז זי ארויסגעזאגט ווערן בילדעריש און אפאריסטיש. דער פראסטער ייד, וועז ער קומט צוריק פון רבין, קען לייכט איבערדערציילן די שיינע תורה אדער א „גוט־וואר״, וואס ער האט געהערט ביים טיש. אזוי ארום, ווערט ער גיך צוגעבונדן צו „אים זאל לעבן״.

די פארשיידענע תורות, וואס די פוילישע רביים זאגן ביים טיש אויף זייער „אייגענעם״ לשון, לאזן זיך בדרך כלל דערפירן צו דריי פונקטן: קודם כל איז דער רבי אויסן צו שטארקן דעם חסיד אין דער אמונה, האבן בטחון אין אויבערשטן און מאכט אויפמערקזאם דעם ייד וועגן זיין שטעלונג „בין אדם למקום״, כדי חלילה נישט געשטרויכלט צו ווערן מיט אן עבירה. ווייטער, בכדי צו באנעמען די טיפקייט פון דער אמונה, מוז דער חסיד זיך אליין זעליג לייטערן דורכן חשבון הנפש און אזוי ארום קלאר מאכן די באציאונג צו זיך גופא, ד״ה „בין אדם לעצמו״. און לסוף, מיינט עס, אז דער העכסטער אויסדרוק פון אמונה איז די עטישע לייטערונג, שלימות המידות, מעשים טובים און אהבת ישראל ד״ה קלאר צו מאכן די שטעלונג „בין אדם לחברו״.

אויף חברישן שטייגער

דעם רבי ר׳ בינעמס תורות זיינען באשטאנען פון געמיטלעכע שמועסן מיטן עולם אויף א חברישן שטייגער. דאס זיינען געווען פילאזאפישע טעזן אין א פראסט פשוטער פארם. וועגן בריאת העולם האט ער געזאגט: „מיינט נישט, אז דער הימל איז געמאכט געווארן מיט א נאדל פאדעם. ער איז געמאכט געווארן בתבונה״. אריגינעל איז זיין בליק אויף הפקר־מענטשן. ער חוזקט אביסל פון „עבדא בהפקרא ניחא לו״. „א הפקר־מענטש איז אוודאי א גרויסע זאך, אבער בתנאי, אז ער איז מפקיר זיך אליין, און נישט יענעם״.

שיין האט ער אויסגעדריקט זיין נעגאטיווע באציאונג צו א מענטשן, וואס צייכנט זיך אויס מיט אייגזייטיקייט, ד״ה מיט א איין־און־אייגציקער מידה, וואס פארשטעלט אנדערע נייטיקע מידות: „ווען א מענטש איז בלויז גוט — איז ער א נואף, בלויז פרום — א גנב, בלויז קלוג — אן אפיקורס. דער מענטש מוז זיין אלע דריי זאכן צוזאמען — גוט, פרום און קלוג״.

אן אירגנישער אנדייט אויף זיין צייט זיינען די וועטער: „פאר ביאת הגואל וועט זיין א צייט פון לומדים אן תורה, חסידים אן חסידות און גבירים אן געלט״.

ער האט געוואלט דעם מענטשן דערהייבן צו דער גרעסטער מדרגה פון יראת ה׳: „דער מענטש דארף שטענדיק פילן, אז איינער שטייט איבער אים מיט א האק גרייט אים אראפצוהאקן דעם קאפ. אויב א מענטש פילט דאס נישט, איז א סימן, אז זיין קאפ איז שוין ארפגעהאקט״.

אמאל פרעגט ער: „וואס איז א סוד? און ענטפערט — „א סוד הייסט, מ׳זאל זאגן אלע זאלן הערן און קיינער זאל נישט וויסן...״

א חסיד האט זיך אמאל געקלאגט פארן רבין ר׳ בינעם, אז זיינע שונאים טוען אים שלעכטס. רבי בונים האט אים געענטפערט: „דו האסט דאך געוווסט, אז שונאים זיינען א שלעכטע סחורה. טא נאך וואס האסטו זיך אייניגעקויפט שונאים, האסטו אן עצה — נעם די שלעכטע סחורה און ארבעט זי איבער״.

א חסיד האט אמאל מיט א קאפעטשקע גאוה דערציילט דעם רבין ר׳ בינעם, אז ער האט אויסגעלערנט די מסכת „כתובות״. האט אים דער רבי געענטפערט: „דו האסט אויסגעלערנט „כתובות״, אין וואס האט „כתובות״ דיך אויסגעלערנט?״

מ׳דערציילט, אז אמאל ביינאכט, איז דער רבי ר׳ בינעם געבליבן א מידער ליגן אויף דער קאנאפע און איז איינגעשלאפן. ארום טיש זיינען געזעסן אין גרויס שטילקייט און דרך־ארץ דער קאצקער, וואלקער און אלעקסאנדערער. אין מיטן דער נאכט, הערט מען א נישט נאטירלעך קלאפן אין פענצטער און טיר. דאס זיינען נשמות פון

נפטרים געקומען נאך א תיקון. דער אלעקסאנדערער איז פאר פחד באלד אנטלאָפן. דער ווארקער האָט עפעס געשעפטשעפט אין דער שטיל. דער קאָצקער האָט אָנגע־הויבן שרייען אופן קול: "א חוצפה! סאָרא העזה איז דאָס? דער רבי שלאפט, „דרך ארץ!" דאָס קלאפן האָט באלד אויפגעהערט.

דער רבי ר' בינעם האָט געזאגט: „וועו איינער לויפט אוועק און מיטן וואלד אריין צו דינען דעם אייבערשטן און טראכט בשעת מעשה, אז עמעצער וועט דאָך זען זיין התבודדות, יענער איז אין מיינע אויגן נישט ווערט קיין קופערנעם דרייער".

„אין מיינע אויגן איז די גאנצע וועלט נישט מער ווי א גרויסער וואלד. די מענטשן זיינען ביימער. גאָט האָט אויף דער וועלט קיינעם נישט אויסער מיך, און איך האָב אויף דער וועלט קיינעם נישט אויסער גאָט".

תורה אויסטייטשונגען

אט זיינען עטלעכע רבי ר' בינעמס תורה־אויסטייטשונ־גען:

„אלה מסעי בני ישראל אשר יצאו מארץ מצרים" דאָס זיינען די וואנדערונגען פון די קינדער פון ישראל, וואָס זיינען ארויסגעגאנגען פון לאנד מצרים (מטות ל"ג א) יעדער ייד איז שטענדיק בנוגע זיין גייסטיקן מעמד — א „הולך", א וואנדערער. קיינמאל געפינט ער זיך נישט אויף איין און דער זעלביקען מדרגה. אָדער ער פארבע־סערט זיך, אָדער ער פארערגערט זיך. ווען ער האָט הייבט זיינע מעשים און מידות נישט פארבעסערט, זאָל ער וויסן, אז ער געפינט זיך אויף א נידעריקערער מדרגה ווי נעכטן. דער ייד וואנדערט תמיד, סיי צום גוטן סיי צום שלעכטן — און דאס איז דער סוד פון „אלה מסעי בני ישראל".

„והוא עומד עליהם תחת העץ ויאכלו" (און ער איז געשטאנען פאר זיי אונטערן בוים, און זיי האבן געגעסן — וירא י"ח, ח) דאָס איז א כלל. דעמאָלט וועו דער מענטש איז מקיים די מצווה פון הכנסת אורחים, באקומט דער בעל־הבית די גוטע מדרגה פון אורח. אזוי איז אויך געווען מיט אברהם. וועו ער האָט צו זיך אריינגעבעטן די מלאכים, איז ער געווען בבחינת „עומד" ווי א מלאך ווערט אָנגערופן. דאָס איז די כוונה פון „והוא עומד עליהם".

„ומשמע ודומה ומשא", ד"ה — א מענטש דארף הערן זיין חרפה, שווייגן און עס פארט טראָגן „יין ושכר אל תשת" (וויין און ביר זאָלסטו נישט טרינקן) — שמיני י"ט) פקודי ה' ישרים משמחי לב (מדרש): פארוואָס האָט די תורה פארבאָטן די כהנים צו טרינקן וויין? ס'שטייט דאָך אין תהילים „יין ישמח לבב אנוש" (דער ווין דער־פרייט דעם מענטשנס הארץ). דערויף ענטפערט דער מדרש: אויב זיי טרינקן נישט קיין וויין, זיינען זיי מקיים א מצוה און די מצווה דערפרייט ס'הארץ.

דער רבי ר' בינעם איז אמאָל געפארן קיין וואַרשע, דעמאָלט איז געגאנגען די סדרה „וירא") און געהייסן דעם בעל־עגלה זיך אפשטעלן פאר א שענק. אין שענק האָט ער געזען וי צוויי בעלי־עגלות זיצן ביי גלעזלעך בראָנפן און שמועסן זיך אויס. איין בעל־עגלה פרעגט דעם אנדערן צי ער האט שוין געלערנט די היינטיקע סדרה?

— יאָ, אבער ס'איז מיר שווער דער פסוק „ויכרתו שניהם ברית" (און זיי האבן ביידע געשלאָסן א בונד — „וירא" כא, כז). ס'טייטש, וויאזוי האָט אברהם אבינו כורת ברית געווען מיט אן עכו"ם"?

— איך אָבער, זאָגט דער אנדערער בעל־עגלה, כ'פאר־שטיי נישט דעם „ויכרתו שניהם ברית" (זיי האָבן געשלאָ־סן ביידע א בונד). ס'וואלט גענוג געווען בלויז „ויכרתו ברית". נאָר די כוונה איז, אז כאָטש זיי האָבן כורת ברית געווען, זיינען זיי דאָך געבליבן צוויי (שניהם). קיין אחדות ער תיכף צוריקגעפאָרן קיין פשיסחא, און האט באמערקט האָט צווישן זיי נישט געהערשט.

וועו דער רבי ר' בינעם האָט דאס אויסגעהערט, איז „מער האָב איך נישט געוואלט".

„וירא יעקב מאד ויצר לו" (האָט יעקב זייער מורא געקריגן, און ער איז געווען באקלעפט — וישלח ל"ב, ח). „קטנתי מכל החסדים — ועתה הייתי לשני מחנות" (איך בין צו קליין פאר אלע חסדים — און אצינד בין איך געוואָרן צוויי מחנות). קטנתי — כ'בין קליין געוואָרן פון מיין אמאָליקער אמונה, וואָרום פריער בין איך אָן מורא מיט שטאָרקער אמונה אריבער דעם ירדן. דאקעגן איצט האָב איך מורא. אזוי זאָגט האָב איך צעטיילט מיין משפחה אין צוויי מחנות. און דאס איז די כוונה פון „וירא ויצר לו". ס'האָט אים לייד געטון דאס, אז ער האָט מורא. „וישלח יהודה את גדי העזים ביד רעהו העדלמי" (און

יהודה האט געשיקט דאָס ציגנבעק דורך דער האנט פון זיין גוטן פרייַנד פון עדולם — וישב ל"ח, כ) יעדער מענטש דארף האָבן א נאָענטן פרייַנד, וועמען ער זאָל קענען אָנפּארטרויען זיינע סודות אפילו די וואָס פאסן נישט, ווי יהודה האט געהאט א פרייַנד חירה.

„...אשר תשים לפניהם" (וואס דו זאלסט לייגן פאר זיי — משפטים כ"א, א). דעם מענטש דאכט זיך, אז ער איז א מענטש. נאר דער אייבערשטער האט אים געהייסן טון מצוות. אבער באמת איז ער נישט קיין מענטש אן די מצוות; דאס איז דער עיקר פון מענטש און זיין התחלה. דאס איז די כוונה פון „אשר תשים לפניהם". די משפטים, די מצוות זענען פריער פאר זיי.

רבי בונעם איז אויף דער עלטער געוואָרן א „סגי נהור". דער סדר פון זיין „שלום" — געבן איז ביי אים געווען אויף אזא אופן: ער האט אוועקגעלייגט די האנט אויפן טיש און אלע חסידים, וואס האבן געוואלט נעמען „שלום", האבן אנגעריירט דעם רבינס האנט און געזאגט „שלום".

„איך וואלט זיך מיט קיינעם נישט געוואלט בייטן אפילו מיט אברהם אבינו. וואָרום וואָס וואָלט דעם אייבערשטן ארויסגעקומען פון דעם, ווען אברהם אבינו וואלט געווען ווי דער בלינדער בינעם, און דער בלינדער בינעם וואָלט געווען ווי אברהם אבינו".

איינמאָל, וועו דער רבי ר' בינעם איז געזעסן אויף זיין שטול, האָט דער שטול פלוצים אָנגעהויבן קראכן. דערויף האט דער רבי געפרעגט: „וואָס ווילן פון מיר האָבן די פוילישע רביים?" א פאָר טעג נאָך דעם איז ער נפטר געווארן.

דער „חידושי הרי"מ" האָט וועגן אים געזאָגט: „דער רבי ר' בינעם איז געווען א פארגינער אין חסידות. ער האָט זייַנע חסידים געגעבן חסידות בעין יפה. און דאָס איז א גרויסע זאך.

נאָך רבי בינעמס פטירה י"ב אלול תקפ"ז, האָט זיין זון ר' אברהם משה אָנגעהויבן פראָווען רביסטווא. ער איז געווען רבי אנדערטהאלבן יאָר. אָבער אן דערפאָלג. ער איז נישט דערוואקסן צו די קנעכל פון טאטן. נאָכדעם ווי דער פשיסכער "הויף" איז זיך פונאַנאַנדערגעפאַלן, זיינען אנטשטאנען צוויי נייע „הייף": וואָרקע און טאמאשאוו־קאצק. דער גרינדער פון וואָרקער הויף איז געווען דעם רבין ר' בינעמס תלמיד ר' יצחק קאליש (געבוירן תקל"ט, נפטר תר"ח).

מנחם הארא‌וויץ

גערער חסידים באקן מצה־שמורה

די חזקה פון באַזאָרגן מעל אויף מצה־שמירה אַז עס זאָל זיין למהדרין האָט געהאלטן ר׳ נח שוחט (ברין), דער בעל־תוקע פון גערער שטיבל, וועמענס הייזעריק און פלאמענדיק געשריי „מן־המיצר״, קלינגט מיר נאָך איצט אין די אויערן..

דעם ווייץ האָט ער באַשטעלט און געקויפט ביי די פעלד־אייגנטימער פון נאָענטן פאָלוואַרק „קאַזינעס״, ביי די שוואָגערס־שותפים, ישראל פרוכט — דער גרויסער ישראל און דער קליינער ישראל — ישראל ברייטבארד. ווען עס איז געקומען די צייט פון ווייצן־שניט אין חודש אב, האָבן די אייגנטימער צוזאַמען מיט ר׳ נח׳ן באַשטימט אַ טאָג ווען ער זאָל קומען און זיין אָנוועזנד בשעת־קצירה. ווען דער טאָג איז אָנגעקומען, האָט ר׳ נח באַלד נאָך תפילת־שחרית גענומען זיינע תלמידים און אַוועק אין דאָרף ווו עס האָט זיי שוין אָפגעוואַרט דער קליינער, מיט דער ברייט באַוואַקסענער באָרד און לולקע — אין מויל, ישראל ברייטבאַרד. אז מ׳האָט גענומען שניידן דעם ווייץ איז ר׳ נח מיט די תלמידים נאָכגעגאנגען אחרי הקוצרים און מיט הלל־געזאַנג נאָכגעפאָלגט נאָך דער שניט־אַרבעט.

נאָכן צונויפנעמען די זאַנגען און צוזאמענבינדן אין בינט־לעך, איז דער ווייץ געוואָרן אַריינגענומען אין שייער. דערנאָך האָט מען אָפגעציילט גענוי די בינטלעך, זיי פאַר־דעקט און נאָכן אָפזאָגן לשם מצות מצוה, האָבן די אייגנ־טימער פארבעטן ר׳ נתן מיט די תלמידים צו אַ סעודת־מצוה מיט א גלעזל יי״ש און געשמאַקע קרעפלעך מיט קעז (ס׳געווען אין די ״ניין טעג״) — און מ׳איז צוריקגעפאָרן אין שטעטל.

ווינטער אין אַ טבת־פרימאָרגן, ווען די זון האָט זיך באוויזן און עטוואָס א ווארם געטוטן דעם קאַלטן טאָג, האָט ר׳ ישראל פון די „קאַזינעס״ צווויסן געטאָן ר׳ נח׳ן ער זאָל קומען און זיין ביים דרעשן דעם ווייץ, וועלכער איז זומער־צייט געוואָרן אַוועקגעלייגט לשם מצות־שמירה.

דער בעל־עגלה וואַס איז געוואָרן אַרויסגערופן, איז תיכף אָנגעקומען מיט פערד און שליטן און ר׳ נח מיט זיין אַלטן טכוירענעם פיטער און ברייטן אויסגעלייגטן קאָלנער (אַ מתנה פון שווער, אַ צולאָג צום נדן און קעסט), און פיטער־היטל מיט לאַפן איבער די אויערן, האָט זיך געלאָזט צוזאמען מיט די תלמידים אין וועג אריין. זיי זיינען געפאָרן איבער דער שיל־גאַס און שניי־באַדעקטע מיערניצער לאָנקעס גלייך צום דאָרף נישט פאַרגעסנדיק מיטצונעמען צוויי נייע פסח־זעק אָן חשש פון חמץ.

ביים פאָלוואַרק האָבן שוין אָפגעוואַרט די צוויי ר׳ ישראלס און נאָכן נעמען אַביסל יי״ש, דערווארמען די ביינער, האָט מען געעפנט די טויערן פון שייער, ארויס־גענומען די פון־פריער פאַרדעקטע בינטלעך זאָנגען און צוויי אַרבעטער האָבן אָנגעהויבן דרעשן דעם ווייץ מיט דרעש־בייטשן (צעפעס).

דער ווייץ איז געוואָרן פאַרפאַקט דורך ר׳ נתן מיט די תלמידים און נאָכן אָפוועגן און באַצאָלן דעם חשבון, האָבן זיך די שליחי־ציבור אָפגעזעגנט מיט די בעלי־בתים און ווידער מיט הלל זיך אַוועקגעשליטלט צוריק אין שטעטל אַוועקשטעלנדיק די צוויי זעק אין דער סוכה וואָס האָט זיך געפונען ווי־זאַ־ווי דעם גרויסן בית־המדרש.

נאָך אַ גאָר־קורצער צייט, האָט מען צוגעגרייט דעם ווייץ צום מאָלן. צו דעם ציל איז די גרויסע שטוב געוואָרן אויסגערייניקט און אין מיטן איז געוואָרן אוועקגעשטעלט אַ גרויסער טיש מיט בענקלעך, און אויפן טיש האָבן זיך

געפונען צוויי גרויסע שיסלען. איצט איז געקומען די ריי אויף אונדז חדר־ייִנגלעך, וועלכע האָבן אונטער דער השגחה פון רב זצ״ל, אָנגעהויבן יעדעס ווייַטל באזונדער — צו עס איז חלילה נישט אַריינגעפאַלן עפּעס א שפּאָר פון חמץ.

נאָכן אָפּזיצן עטלעכע וואָכן, יעדן טאָג צי עטלעכע שעה, אין דער גרויסער וואַרעמער שטוב וואָס היגדע נח שוחטס האָט אויסגעוואַרעמט מיט טרוקן דעמבאָוול האָלץ, איז דער ווייץ געווען גרייט צום ווייטערדיקן עטאַפּ — צום מאָלן.

אין דער העלפט חודש שבט, האָט מען אַרונטערגענומען די צוויי שטיינער מיט דער „זשאַרני״ וואָס זיינען נאָך געווואָרן אָפּגאַריניקט און אַוועקגעלעגט פון פאַראַיאָרן און אויפגעשטעלט אין דער סוכה. מיט דער דאָזיקער אַרבעט האָט זיך פאַרנומען ר׳ נח שוחט׳ס קעסט־איידעם, הערשל ראָטנבערג, וועלכער איז אגב — נישט געקוקט אויף דעם וואָס די כענטשינער חסידים האָבן נישט מסכים געווען אַז ער זאָל זיין דער שטעלפּארטרעטער פון זיין שוועָר, דאָך איז ער געווואָרן דער שטאָט־שוחט ביז צום חורבן און אומגעקומען מיט אַלע אַנדערע אין טרעבלינקע.

אין ראש־חודש אָדר, איז געקומען דער באַוווסטער האָלץ־העקער פון שטעטל, וועלכער אִיז אַדורכגעגאַנגען אַ שטרענגע קאָנטראָלע צו אין זייַנע קעשענעס געפּינט זיך נישט קיין חמץ — און אָנגעהויבן מאָלן דעם ווייץ. דאָס פאַרטיקע מעל איז געווואָרן אריינגעשיט אין אָנגע־גרייטע פּאַפּירענע טיטן, נישט געקלעפּטע, נאָר געניייט מיט כשרן פאָדעם. אויף יעדן טיט איז געווואָרן פאַרשריבן די וואָג און דער נאָמען פון באַשטעלער, לויט דער ליסטע וואָס איז געווען בייַ ר׳ נח׳ן. וועָן דער האָלץ־העקער איז פאַרטיק געווואָרן מיטן מאָלן, האָט מען אַרויסגענומען די „זשארנע״, גוט אויסגעריניקט און אַוועקגעטראָגן צוריק אויפן בוידעם. אַלע שקורמיצן מיט מעל זיינען געווואָרן אַוועקגעלייגט און אַ הילצערנעם רייַנעם און גוט־פאַר־מאַכטן קאַסטן.

אין טאָג פאַר ערב־פּסח, י״ג בניסן, פאַר זון אונטער־גאנג, זיינען די געראָר חסידים געקומען אין שטיבל, פריער ווי יעדן טאָג, און נאָכן אָפּדאַוונען מנחה, האָט ר׳ שמואל צוקער געבראַכט פון זיין שניט־געשעפט רייַנע ווייסע לייוונט אויף צוזודעקן דעם „מים שלנו״. דער קהל חסידים און מיר קלייַנווואַרג בתוכם, האָבן זיך געלאָזן מיט די פּיר נייַע קאַנען צום קוואַל ביים נאָענטן דאָרף „לאַנו״. ברענגנדיק דעם „מים־שלנו״ צוריק אין שטעטל, זיינען די קאַנען געוואָרן אַוועקגעשטעלט אין פאָדער־הויז פון גדליה בעקער, וועלכער האָט געהאָט די חזקה אַז די גערער חסידים זאָלן באַקן זייערע מצה־שמורה ביי אים אין אויוון.

אינדערזעלבער צייט האָבן די זקנים פון די חסידי־גער, וועלכע האָבן נישט געהאָט קיין כח אַדורכצומאַכן דעם וועג ביזן קוואַל, צוגעגרייט דעם הילצערנעם פאַס, אויס־געכשרט מיט אַ גליענדיק קיילעכדיק אייזן און דאָס וואַסער — „מים שלנו״ איז דאָרט געווואָרן אַריינגעגאָסן און פאַרדעקט מיט אַ ווייסן לייוונט. נאָך דער אַרבעט זיינען די חסידים צוריק אין שטיבל צו תפילת־מעריב און דערנאָך איז יעדער געגאַנגען צו זיך אהיים לבדיקת־חמץ.

די בית־המדרש בחורים האָבן געהאַלטן ביים פאַס וואַסער שמירה אַ גאַנצע נאָכט. יעדער שעה האָבן זיי זיך געביטן.

ערב־פּסח, נאָכן פאַרברענען דעם חמץ, זיינען די חסי־דים זיך צוזאַמענגעקומען אין דער בעקעריי, אלעס צי־געגרייט כדת־וכדין, איבערגעדעקט די טישן מיט נייַע, אויסגעבאָרגטע צינק־בלעכן, איבערגעשניצט די וואַלגער־העלצער, געכשרט דעם באַק־אויוון און אַוועק צו ר׳ נח׳ן וווּ יעדער האָט געגומען זיין שקורמיץ מיט מעל און מיט שמחה באַצאָלט. אין דער בעקעריי האָט יעדער מיט התלהבות זיך געגומען צו דער ארבעט. געוואָלגערט, גע־קנעטן און גערעדלט. פון אויוון האָט יעדער געגומען זיינע מצות, אַריינגעלייגט אין אַ ווייס ריין ציכל, אָפּגעווינטשן זיך „לשנה הבאה בירושלים״ — און מיט יום־טובדיקע פנימער זיך געלאָזט אהיים צו אַ רייַנעם און כשרן פּסח.

מנחם האראוויץ

כענצינער חסידים אין וואידיסלאוו

ר׳ איסר ווארשאווסקי איינער פון די רייכע בעלי הבתים אין ניינצענטן יאהרהונדערט, א חסיד נאמן צום אדמו״ר ר׳ חיים שמואל זצ״ל. דער רבי איז אין זיין הויז א לענגערע צייט געזעסן.

זיינע בת יחידה האט ער חתנה געמאכט צו א חתן בן תורה פון א שיינע משפחה, דודל שלולוביץ. אין וואידיסלאוו האט מען געקענט דודל איסרס, ער איז געקומן מיט זיין שווער דאוונען אין לערנען אין כענצינער שטיבל געזעסען אַ פאר יאָר ביי זיין שווער אין שוויגער אוף קעסט און זייער נדן האט געברענגט פרוצענט. אין די צייט האט חנקה געבוירן צוויי טעכטער און איין זין דאן האבן זיי מיט די הילף פון שווער אין זייער אייגענעם געלד פון נדן געקויפט אין מעריב זייט פין מארק א פלאץ מיט אן אלטע געבוידע אן איבערגעמאכט אַ גרויס געוועלב מיט אָ שיינע דירה, פאדלאָט די קעסט און איבעגאנגען אין זייער אייגן הויז, מיט א גרוס געוועלב פון טאבאק ציגארין און נאָך אנדערע קאָלאָניאל ארטיקלען. דאס געשעפט האט מצליח געווען און יעדעס יאָר פאַרגרעסערט. ער האָט זיך פאַרבינדען מיט די גרוסיסטין אין ווארשא מיט די טאבאק פאבריקאנטין שערעוווסקי ״קאגאן״ מאנא ראזנשטראוך אלע קלענערע געשעפטן. איך די דארפסגעוועלבר האבן ביי דוד״ל און חנקה שלולוביץ געהאט די קינדער, מיידליך זענען אינטערגעוואקסן און אין געשעפט מיטגעהולפין, שפעטער ביידע טעכטער חתונה געהאט מיט חתנים יודע תורה, פערבליבן אין זייער הויז אויף קעסט, געדאוונט און געלערנט אין גורער שטיבל. זיי האבן געהערט צי די שארפע יונגע־לייט פון ר׳ יצחק מאיר פיש. שפעטער האבן זיי וואידיסלאוו פארלאָזט און אוועק מיט זייערע פרוען און קינדער אין גרעסערע שטעט. זייער זין שמואל נתן האט חתונה געהאט מיט אַ שוועסטער פון באקאנטן אין סאסנאבצע־תלמוד חכם ובר דעת יעקל בייטנער. אירע עלטרן האב זי נישט געקאנט, נאָר וויי איך ווייס, האט זי געשטאמט פון אַ מיזזסדיקע משפחה, געבורן אויך אין וואידיסלאוו וואס זענען אוועק קיין קראקאוו אין שמואל נטע מיט זיינע מרוי האבן מצליח געווען אן יעדעס יאר געגאנגען מעלה מעלה אין פאבריקאציע, באנק געשעפטן, פארמאָגט הייזער אין סאסנאווצע, קאטוביץ געפירט גרויסע געשעפטן בכבוד פיל יארן אויך ביים אמו״ר מראדוויסק ז״ל נחשב בין אנשים חשובים אין די משפחה שולוביץ האט אין סאָסנאווצע געלעבט בשלום ביז צו די שרעקליכע צייטן פון 1939. זיי האבן אויך ווייטער מזל געהאט זיך ארוסצירייסן פין די היטלעריסטישע רוצחים און אוועק פון פוילין אין ווייטן רוסלאנד און דאָרט איבער־לעבט די שרעקליכע צייטן און זוכה געווען צו קומען בשלום ״גאנץ״ קיין ארץ־ישראל (דאָ מיט אונדז צוזאמען נאך 24 יאר געלעבט בשלום ובנחת).

שמואל נטע און זיין אשת־חיל זענען אין איין צייט נפטר געווארן בשיבה טובה און איבערגעלאָזט אַ שם טוב, בנים ובני בנים ובנינים אין ישראל. איך וויל אויך דערמאנען זיין מוטער, די באקאנטע אין וואידיסלאוו אשה צנועה, רבקה, ווען זי אן אלמנה געבליבן אין וואידיסלאוו, פארלאָזט האט זי דאס ירושה הויז אין מארק איבערשריבן פאר די יידישע קהילה, פאר תלמוד תורה, פאר ארעמע קינדער און יתומים און נאך יארן האט זיך דער קול התורה פון ר׳ איסר ווארשאווסקיס הויז געהערט. יהא זכרם ברוך ומבורך לעולמים.

וואלף דוד יודס האָראָוויץ אַ מכובד ביי דעם רבי פון חענצין דאס שטיבל איז אייביק געווען ביי זיין דירה און זיין הוז, יחיאל חארמץ מיט זיינע קינדער, גבאי פון חברה קדישא״, איטשע חיים איילבאום, א נאפט און זאלץ געוועלב אין די מיעחאָווערגאס, אברהם סופר ״לת״מ״ אויך מצבות

געקריגט זער א פרומער בן תורה, אבאלה יוחנן בלאדע, אַ שניט געוועלב אין מארק. ישראל ברייטברט פון די קאזינעס אַדער דער קליינער ישראל, אלתר בער מיט זיינע קינדער, אביגדור פלאשר נבינם בעל הער, זיסקינד מעילער פון די זארנובצער גאס, דוד פאר־בער מיט זיין זין סנדל זאַקנמאכער, אלי דוד אהרימער פון די אלטע כענצינער חסידים, הירש ליפה פומטאג־זיין זין פנחס האט געלערנט ביי הרב ז״ל, יעקב יוסף שחט, געווען פון די חברה „ביקור חולים״. זיין עלטערער זון אין קראקאו, חיים שמואל, איז דער בעסטער מוהל פון דער קהילה, געווען, ישראל חיים מאנלה א בן תורה, דער בא־קאנטר שדכן פון די קעלצער גובערנע. פנחס אליעזר שעכטמן צקערניק א פרימער בן תורה, זימל קורץ, בערל אנשלס אוך זיין שוואגער מיכל אנשלס, פייבל מלמד. איך קאן מיך אויך דערמאנען פון מיינע קינדער יארן אין דעם טאג ווען דער רבי האדמו״ר מחנצין ר׳ חיים שמואל איז יעדעס יאר געקומען קיין וואידיסלאוו אוף שבת. ער איז געפאָרן אין זיינע אייגענע קאַץ, די טורן צום אריינגיין זענען פארלאזט מיט שייבן. אין הינטער טייל אוך א פענ־סטער, וועגן פירן דעם רבין קיין וואדיסלאוו האבן זיך די בעלי־עגלות וואס האבן פארמאָגט שארקע פערד, צווישן זיך גערִיסן אוֹן יעדער האט געוואלט זיינע פערד שפאנען, אבער די חזקה צו בזענגען מיט זיינע פערד שפא־נען. אבער די חזקה צו ברענגען מיט זיינע פערד דעם רבי קיין וואידיסלאוו האט באקומען נאָר שמואל דוד אין זכות פון זיין וויב, די באווסטע אין וואידיסלאוו, די קאלך העגדלרין וואס האט פיל יארן עוסק געווען אין די מצוה פין מתן בסתר אוֹן יעדז פרייטאג געזאמלט פאר ארעמע וואס האָבן זיך געשעמט אליין צו פערלאנגן נדבות, יהא זכרה ברוך.

★

מנשה אונגר

צו דער מדרגה פון אמת

רבי שמחה בונים – דער וואידיסלאוועד רעוואלוציאנר אין חסידות

זעקס יאָר נאָך דער פטירה פון „ייד הקדוש", ווען אויף זיין שטול אין פשיסחע איז געזעסן און געפירט די רבישע מלוכה זיין תלמיד ר׳ שמחה בונעם, האט מען אין אלע רבישע הייף איינער צו דעם צווייטן געשמועסט, אז אויף דער חתונה וועט פאָרקומען א מוראדיקער משפט איבער דעם פשיסחער־וואידיסלאוועד רבין, ר׳ שמחה בונעם, קעגן וועמען מען איז אין די מערסטע גוט־יידישע הייף געווען עמפערט, הלמאי ער האָט איינגעפירט א נייעם דרך אין חסידות — א וועג, וואָס שטעלט אין גאנצן אין סכנה די שיטה וואָס דער בעש״ט האט געשאפן און וואָס זייני תלמידים האָבן אנטוויקלט.

אפן האָט מען נישט געוועדט וועגן דעם דאָזיקן משפט וואָס וועט צוגעגרייט. אָבער שטילערהייט האָט מען זיך געסודלט, אז אויף דער דאָזיקער חתונה וועט באשטימט ווערן דער גורל פון פשיסחער, צי זאל מען אים אויסשליסן פון כלל־ישראל, פאר זיין נייעם דרך, און זיך אינגאנצן אָפשיידן פון זיינע תלמידים און חסידים, אויף וועלכע מען האָט געקוקט ווי אויף א נייעם „כת" וואָס קאָן ברענגען שאָדן צו יידן און יידישקייט.

אין אלע קרעטשמעס האָט מען נאָר געוועדט וועגן דעם, צי דער רבי ר׳ בונעם פון פשיסחע וועט קומען אויף דער חתונה צי נישט. עס זיינען נאָך געווען רביים אין פוילן וואָס האָבן נישט געקענט פארטראָגן, ווי מען איז בפר־הסיא מבייש דעם רבין ר׳ בונעם. זיי האָבן געווייסט אז רבי בונעם ציט נאָך ווייטער דעם פאָדים פון יייד־הקדוש. האָבן זיי נישט געקאָנט רואיק צוהערן ווי מען „קלאפט" אויפן פשיסחער דרך. האָט מען טאקע אין די קרעטשמעס נאָר געטרונקן און געוועדט וועגן פשיסחער און וועגן דעם גורל וואָס ס׳וואָרט אויף אים.

די וויכוחים האָבן זיך אזוי צעצעפלאקערט, אז עס איז אפילו טיילמאל דערגאנגען צו... פעטש!

— „ווייסטו כאָטש, ווער דער רבי ר׳ בונעם איז?" — האָט א פוילישער חסיד מיט א צעפלאמטער קופער־רוטער באָרד און פארריסענעם שטערן געשריגן צו א קליין אויסגעדארט יידל פון גאליציע — „ווייסטו, אז דער רבי ר׳ בונעם איז א זון פון א גאָר מיוחסדיקער משפחה. אז זיין פאָטער ר׳ צבי־הירש איז געווען א מגיד אין וואָידיסלאוו, אמרוגעפארן איבער פארשיידענע שטעט און געהאלטן דרשות און האט מחבר געווען די ספרים „עשרה למאה" און ארץ צבי".

— „און האָט ער ערגיץ ווו געלערנט" — האָט דער גאליציאנער חסיד געוואָלט וויסן — „איז ער אויך א בן־תורה, צי שפארט ער זיך בלויז אָן אויפן יחוס פון פאטער?"

— „ער האָט יחוס עצמו" — האָט דער פוילישער חסיד געגעבן א ברייטן מאך מיט דער האנט — ער האט אין זיינע יונגע יארן געלערנט אין דער ישיבה און אין מאטערסדארף אין אונגארן ביי דעם גאון ר׳ ירמיה, און דערנאָך אין דער גרויסער ישיבה אין ניקאָלסבורג ביים גאון ר׳ מרדכי באנעט.

— דער רבי ר׳ בונעם — האָט דער פוילישער חסיד ווייטער דערציילט — „האָט געשמט פאר א גרויסן עילוי. א סך קהילות האָבן אים געוואָלט אויפנעמען פאר רב. אָבער ער האָט אינערגעץ נישט געוואָלט אָננעמען קיין

רבנות. און פלוצלינג ווערט ער גאר אן ארויסהעלפער פון אן אפטייקער אין וואַרשע... וועלכער קאן פארשטיין די וועגן פון די צדיקים? — האָט דער פוילישער חסיד זיך אליין געפרעגט — דערנאך האט ער חתונה געהאט קיין פשיסחא און ער איז אפט געפארן אין זיינע מסחרים קיין דייטשלאנד און דאנציג און געגאנגען אנגעטאן אין קורצע „דייטשע" מלבושים. דער שפעטערדיקער פשיסחער רבי ר' בונעם — דערציילן די אלטע חסידים — האָט דער פוילישער חסיד געריעדט מיט א נידעריקער שטימע, אזוי ווי ער זאָל וועלן פאר אים אנטפלעקן א גרויסן סוד — פלעגט זיך אין דאנציג חברן מיט „דייטשן". דאָרט איז ער אפט געגאנגען מיט זיי אין טעאטער, אפילו געשפילט מיט זיי אין קאָרטן, אָבער נישט חלילה פון פארשייטקייט, נאָר כדי צו פארהיטן אנדערע יידן פון אן עבירה. און וועלן דער „ייד־הקדוש" איז נפטר געווארן (תקעד) איז דער „דייטש" ר' בונעם אויסגעקליבן געוואָרן פון אלע זיינע תלמידים פארן ממלא־מקומו און ער האט אָנגעהויבן ווייטער ממשיך צו זיין די שיטה פון זיין רבין דעם „ייד־הקדוש".

— און וואס איז זיין דרך אין חסידות? — האט דער גאליציאנער חסיד ווייטער געפרעגט — פארוואָס „קלאפט" מען אויף אים אזוי שטארק?

— דער רבי ר' בונעם לערנט אונדז — האָט דער חסיד געציילט זיינע ווערטער — אז יעדע מצווה דארף געטאָן ווערן בסודי־סודות, בחדרי־חדרים, פון הארץ אליין נישט בלויז דארף די מצווה געטאן ווערן פארבארגן פון אנדערע, נאָר אפילו פון זיך אליין.

די עיקר עבודה, זאָגט דער רבי ר' בונעם, איז „צו דערגרייכן א מדרגה פון אמת, ווייל יעדע תנועה — לערנט ער מיט זיינע חסידים — וואָס האָט אין זיך עפעס א זייטיקס, א פאלשע כוונה, איז גלייך ווי מען וואָלט געדינט עבודה־זרה".

און אויך דאס תשובה טאן, זאגט דער רבי ר' בונים, דארף זיין אנדערש ווי זי איז געטאן געווארן ביז איצט, ווייל די אמתע תשובה דארף זיין מיטט א צעבראָכן הארץ אזוי, אז דער וואָס טוט די תשובה זאָל מער נישט פארלאנגען, נאָר אז מען זאָל אים מוחל זיין די זינד. אבער נישט אזוי ווי עס טוען א טייל חסידים זיי שרייען „סלח לנו, מחל לנו" און תיכף פארלאנגען זיי שוין אויך א רפואה און פרנסה....

אָט צוליב דעם וואָס דער רבי ר' בונעם לייגט דעם טראָפ אויף דער כונה פון דער מצווה, מער ווי אויף דער מצווה אליין, האָבן פשיסכער חסידים אָנגעהויבן אריינצולייגן וואָס אמאָל מער כוונות אין יעדער מצווה. דאָס האָט געברענגט דערצו, אז מען האָט פארשפעטיקט זייער אָפט די צייט פון תפילה — און חסידים פון אנדערע רביים האָבן אויסגעטראכט אויף אונדז, אז ווען א „געהויבענער" פשיסכער חסיד האָט אמאָל נישט געהאט קיין אמתע כוונה, האָט ער אינגאנצן דעם טאג נישט געדאוונט. הגם קיינער קאָן דאָס נישט עדות זאָגן ביי א בית־דין. אָבער פון די פארשידענע „תורות" וואָס זיינען פארבליבן פון רבין ר' בונעם, זעט מען אז ער האט געלייגט דעם הויפט־געווויכט אויף דעם, מען זאל קומען צו השגת־הבורא, דורך פארטיפן זיך אין גאָטס מעשים.

דער „משפט"

דאָס וועט מען טאקע זען ביים משפט אויף דער גרויסער חתונה. אדרבא, זאָל דער רבי ר' בונעם קומען און זיך פאָרענטפערן.

— אונדזער רבי האָט זיך גאָרנישט וואָס צו פארענט־פערן. אויף יעדן נייעם דרך, האָט מען תמיד מקטרג געווען. ווייסט איר ווי אזוי דער רבי ר' בונעם טייטשט „בראשית ברא אלקים את השמים ואת הארץ" (בראשית א, א) — בראשית — די ערשטע זאך וואָס א ייד דארף טוען, איז, צו דערוויסן זיך מיטן אייגענעם שכל, אז „ברא אלוקים את השמים ואת „הארץ", אז גאָט האָט באשאפן הימל און ערד. דאָס דארף מען נישט בלויז גלויבן, נאָר מדארף צוקומען דערצו דורכן שכל. אָט דאָס איז דער נייער פשיסכער דרך. און דער רבי ר' בונעם האָט ווידער אויסגעטייטש: „לעולם יהא אדם ירא שמים בסתר". „לעולם" — פאר דער וועלט, יהא אדם — דארף מען זיין א מענטש, „ירא שמים" — דארף מען זיין „בסתר".

— ס'שווער פאר מיר דאָס צו פארשטיין, האָט דער גאליציאנער חסיד געגעבן א קוועטש מיט די פלייצעס, מיין מוח קאָן דאָס נישט באגרייפן...

אלע צדיקים פון יענעם דור האָבן אָבער מורא געהאט, אז שיטה פון פשיסכע וואָס רבי בונעם האָט אָנגעהויבן צו

פארשפרייטן צווישן די פוילישע חסידים, וועט די חסידים חס־ושלום אראָפפירן פון דרך הישר, און זיי האָבן זיך אלע צונויפגערעדט צו לייגן רבי בונעם אין „חרם" אריין. און געוואלט האָבן זיי אז דאָס זאָל געט ען ווערן אויף דער גרויסער אסטילער חתונה.

די הויפט־קעמפער קעגן דעם פשיסכער רבין, זיינען געווען די צוויי גרעסטע רביים פון יענעם דור: דער רבי ר׳ יעקב שמעון דייטש, פון וויזשניץ און דער רבי ר׳ יוסף יארטשאווער, וועלכע האָבן כסדר אויסגערעדט פארן אפטער אויפן רבין ר. בונעם.

דער אלטער אפטער האָט אָבער קיינמאל נישט געוואָלט אָננעמען זייערע רכילות און ער האָט תמיד געזאָגט, אז ער מוז אויך אויסהערן דעם צווייטן צד וואס דער רבי ר׳ בונעם אליין וועט זאגן.

רבי בונעם אליין, האָט אויך באקומען א חתונה־בריוול פון אלטן אפטער רבין און ער האָט ביי זיך אָפגעמאכט צו פאָרן אויף דער חתונה.

איז מען אין פשיסכער הויף ארומגעגאנגען פאראומערט.

רבי בונעם האָט אריינגערופן צו זיך זיינע בעסטע תלמידים און צו זיי אזוי געזאָגט: „הגם איך ווייס, אז איך וועל דאָרט אויסשטיין גרויסע בזיונות, דאָך וועל איך אויף גאָרנישט קוקן און פאָרן קיין אסטיליע. „איך ווייס" האָט ווייטער רבי בונעם געזאָגט, אז די צדיקים האָבן מיך פארמסרט פארן אלטן אפטער רבין. אָבער איך וועל זיי ווייזן, ווער עס גייט אין דרך הישר און ווער נישט. זיי האלטן זיך פאר צדיקים און ווייסן נישט, וואָס דער „חוזה" פון לובלין האָט אין זיינע יונגע יאָרן געזאָגט. דעמאָלט, ווען ער האָט נאָך געזוכט א דרך אין חסידות, האָט ער אזוי געזאָגט: „ס׳איז בעסער א רשע וועלכער ווייסט אז ער איז א רשע, איידער א צדיק וואָס ווייסט אז ער איז א צדיק..." וועל איך טאקע פאָרן קיין אסטיליע צו דער גרויסער חתונה און וועל זיך מיט זיי דאָרט אויס־טענה׳ן!"

ר׳ מענדעלי, דער שפעטעדיקער קאָצקער רבי, האָט זיך אָנגערופן צו די חסידים, וועלכע האָבן פארשטאנען, אז אויב פאָרט דער רבי אויף דער חתונה, וועט דאָרט קיין גוטס נישט ארויסקומען...

„וואס האבן מיר מורא צו האָבן פאר זיי? מען זאָגט, אז עס וועלן דאָרט זיין איבער הונדערט „ווייסע בעקעשעס" (די רביים זיינען דעמאָלט געגאנגען אין ווייסע בעקע־שעס). אויך אין פשיסכער שענק בעת א יאריד, קאָנען מיר טרעפן א פאָר הונדערט ווייסע בעקעשעס" (די פויערים פון דאָרף האָבן דאן אויך געטראָגן אזא מין ווייסע בעקעשע).

„אמת, מענדעלע מיינער" האָט דער פשיסכער רבי געזאָגט, „מיר דארפן דאָרט זיין. מיר דארפן פאָרן און נישט ארויסווייזן קיין גאווה צו זיי, ווייל א ייד דארף זיך נישט האלטן שטאָלץ, וואָרום א ייד (דער אות „י") אויב ער איז צו גרויס איז ער אויס ייד... (ווייל ער ווערט א „ו").

און גלויבט מיר, האָט דער פשיסכער רבי א וויילע זיך פארטראכט און ווייטער געזאָגט „איך פיל איצט אז איך וואָלט געקאָנט ברענגען משיחן. אָבער איך שטעל מיר פאָר, אז משיח וועט אָנקומען וועט ער זיך קודם באקענען מיט אלע גדולי הדור, און אלע צדיקים וועלן אים אנטקעגנגיין, און דארט, ביים אלטן אַפטער, וועלן זיך צונויפקומען אלע צדיקים צוזאמען מיטן משיח. דער אפטער רבי וועט זיצן אויבנאָן; פון ביידע זייטן טיש־וועלן זיצן די גרויסע צדיקים, און איך וועל זיצן ביים סאמע עק... וועט מסתמא דער אלטער אפטער רבי באלד פרעגן משיחן, ווער עס האָט אויסגעפועלט, ער זאל קומען. וועט משיח אָנווייזן אויף מיר און זאָגן: „אט דער, בונעם פשיסכער, האט אויסגעפועלט... וועט דאָך דער אפטער דערפון האָבן גרויס עגמת־נפש. און דערפאר טאקע וויל איך נישט ברענגען משיח׳ן... איך וויל נישט דעם אלטן מצער זיין. אָבער פאָרן צו אים דארף מען"...

די תלמידים האָבן פארשטאנען, אז מיט דעם לעצטן וואָרט האָט דער פשיסכער נאָר געמיינט א ווערטל... ויהי היום — און דער פשיסכער רבי האָט זיך געהייסן באלד געבן זיינע שבתדיקע מלבושים, באפוילן דעם גבאי ער זאָל שפאנען די פערד, און איז ארויסגעגאנגען אינמיטן מארק אריין זיך אויפזעצן אויף דער בויד. דעם רבין האָבן באגלייט זיינע תלמידים — ר׳ הירש טאָמאשאווער, ר׳ הענעך אלעקסאנדערער, ר׳ איטשע־מאירל פון ווארשע, ר׳ יצחקל ווארקער, ר׳ מענדעלע טאָמאשאווער און א סך אנדערע שארפע חסידים.

אלע האָבן געוויסט, אז מען טאָר נישט דערלאָזן, דער רבי ר׳ בונעם זאָל פאָרן אויף דער חתונה, אָבער זיי האָבן

נישט געוויסט וויאזוי אפצוועגדן דערפון... זיי האָבן אפילו וועגן דעם געדאַרפט מיט דעם וואַרשעווער עילוי ר׳ איצי־מאירלען, וועלכער איז געווען זייער באליבט ביים פשיסכער. אָבער דער וואַרשעווער עילוי האָט נישט געוואגט צוצוגיין צום רבין אים דאָס צו זאָגן.

דער רבי ר׳ בונעם איז שוין געשטאנען אין זיינע שבתדיקע מלבושים נעבן דער בויד, איין פוס אַרויפגעשטעלט אויפן טרעפל, וועג ער האָט פלוצלינג דערהערט ווי א יונגערמאן שרייט מיט זיינע לעצטע כוחות: „איך וועל נישט לאָזן דעם רבין פאָרן! סיידן איבער מיין גוף וועט דער רבי אדורכפארן!". דאָס איז געווען מענדעלע, דער טאָמאשאווער יונגערמאן.

„וואָס האסטו מורא, מענדעלע?" האָט זיך רבי בונעם צו אים אָנגערופן, גלעטנדיק אים איבער די פלייצע. „לאָמיר אלע פאָרן און זיי ווייזן, די אלע צדיקים וואָס וועלן זיך דאָרט צונויפקומען, וועט מיר זענען!"

— אבער אויב דער רבי וועט פאָרן — האָט זיך ר׳ מענדעלע אָנגערופן מיט א ברענענדיקן קול — וועל איך אויך מיטפאָרן, ווייל עס איז א דין, אז „רב שגלה — תלמידו גולה עמו" (וועג דער רבי וואנדערט אויס, מוז דער תלמיד מיט אים מיטוואנדערן).

— אלע וועלן מיר מיטפארן! — האָבן אלע חסידים מיטגעשריגן.

— ניין. פאר אייך האָב איך מורא, האָט דער רבי ר׳ בונעם געענטפערט, בפרט נאָך פאר דיר, מענדעלע„ פאר דיין פייערדיקער צונג — ציטער איך שטארק..."

— אויב אזוי, זאָל דער רבי אויך נישט פאָרן, האָבן געשריגן די הונדערטער חסידים וועלכע האָבן זיך פאר־זאמלט אין מארק.

דער פשיסכער רבי האָט זיך אביסל פארטראכט, א פיר געטאן מיט דער האנט איבערן שטערן, און דערנאָך האָט ער אָנגעכאפט ר׳ מענדעלע טאָמאשאווער מיט ביידע הענט ביי די לאצן פון דער בעקעשע, ווי זיין שטייגער איז געווען, און געזאָגט:

— „אוודאי אז מיר האלטן זיך צוזאמען, האָבן מיר פאר זיי קיין מורא נישט" — און דער רבי איז צוריק אין זיין הויז אריין.

באלד נאָך מעריב, האָט דער פשיסכער רבי געהייסן אריינרופן צו זיך די שארפע חסידים. מען האָט פארמאכט די לאָדנס פון די פענצטער, כדי קיינער זאָל נישט זען וואָס עס וועט אינווייניק געשען, און מען האָט געמומען פאר טראכטן אן עצה, ווי אזוי צונישט־צו־מאכן די פלענער פון דעם קירהשן רבין, ר׳ יעקב שמעון דייטש און די אנדערע רביים, וועלכע ווילן אויספועלן ביים אלטן אפטער רבין, ער זאל זיי אלע לייגן אין „חרם" אריין. ביז נאָך חצות האָט געדויערט די געהיימע אסיפה ביים רבין ר׳ בונעם אין שטיבל, און עס איז באשטימט געווארן, מען זאל ארויסשיקן אויף דער חתונה פינף תלמידים, וועלכע זאָלן קאָנען מלחמה האלטן מיטן אנדערן צד. די פינף תלמידים האבן געדארפט זיין: א תלמיד־חכם, א חסיד, א נגיד, א בעל־לשון און א חכם. רבי בונעם אליין האָט אויסגעקליבן צווישן זיינע תלמידים די אלע פינף חסי־דים. זיי האָבן זיך געדארפט מתווכח זיין אויף דער גרויסער חתונה אין אסטיליע מיט זייערע מלשינים.

א מצוה טענצל

וועג דער רבי בונעם האָט ארויסבאגלייט די חסידים פון זיין חדר איז שוין געווען זייער שפעט. ער האָט זיך מיט יעדן באזונדער געזעגנט און האָט אין זיי אריינ־געגעבן א גרויסן בטחון. די פינף תלמידים זיינען צוזאמען מיט די אנדערע חסידים צוגעגאנגען צו דער חסידיש שענק, וואָס האָט זיך געפונען אין מיטן מארק. דער שענקער האָט זיי ארויסגעגעבן א פלאש ריינעם אקעוויט, און די חסידים האָבן ביים שיין פון דער לבנה געטרונקן „לחיים". דערנאך איז געקומען צו פאָרן אין מיטן מארק אריין א גרויסע בויד און די פינף חסידים האָבן זיך אריינ־געזעצט אין דער בויד אריין. דער וואַרשעווער עילוי האט געגעבן א שטופ אוועק יאנטעקן, דעם „הויפישן" בעל־עגלה, געמומען די לייצעס אין די אייגענע הענט אריין אָנצוטרייבן מיט די פערד, און ר׳ מענדעלע טאָמאשאווער האט נאָכגעשריגן.

„גוט אזוי! און איר טאקע", האט ער זיך געוועגדט צו די איבריקע פיר תלמידים, „זאָלט דאָרט אין אסטיליע די גאליציאנער „רבטשיקעס" אריינזאגן, אז דער בעל־עגלה פון די פשיסכער חסידים, האָט מער תורה אין מינדסטן נאָגל ווי זיי אין גאנצן לייב און לעבן..."

די פינף חסידים זיינען אזוי געפאָרן א נאכט מיט א

טאָג, און ערשט שפעט אין דער צווייטער נאכט זיינען זיי אָנגעקומען אין דער קרעטשמע אריין, וואָס האָט זיך געפונען נעבן אסטיליע.

פארטאָג, וועז א בלויער מאָרגן־שיין האָט אָנגעהויבן אריינצולייכטן אין דער אכסניה אריין, האבן זיך אויך די פינף פשיסכער אויפגעהובן און גיך אָפגעדאוונט. נאָכדעם האָבן זיי באשלאָסן אויסצופירן די שליחות פון זייער רבי אין גיין צום קאָוולער רבין, רבי לייבעלע, דעם אלטן ניסכיז־שערס א זון און א ברודער פון מחותן ר׳ יאָסעלע פון אסטיליע. צווישן דעם גרויסן געדראנג פון חסידים האָבן די פינף פשיסכער זיך געלאָזט גיין צו דער אכסניה וווּ דער קאָוולער רבי איז אייגעשטאנען. דער קאָוולער איז געזעסן אויף א גרויסער אויסגעבעטער שטול, אָנגעטון אין א געבלימט כאלאטל, און געהויכערט א לאנגע ליולקע. דערזעענדיק די פשיסכער, האָט דער רבי געפרעגט: — וועד זענט איר און וואָס ווילט איר?

— איך האָב פאר אייך א גרוס — האָט ר׳ פייוועלע גריצער פאר אלע געענטפערט — פון רבין ר׳ בונעם פון פשיסכע. און ער האט אייך געהייסן זאָגן, אז אויפן פסוק „ויקחו לי תרומה״ מאכט רש״י — לי — לשמי״. און נאָך האָט ער איים באפוילן, אז דער „ייד־הקדוש״ האָט געזאָגט: „א קונץ צו זיין א בעל מופת? — א ייד צו זיין, אט דאס איז שוועד!...״

דער קאָוולער רבי, ר׳ לייבעלע, איז זייער שטארק נתפעל געוואָרן וועז ער האָט דערהערט די דאָזיקע ווערטער. ער איז אויפגעשפרונגען פון דער שטול און האָט אָנגעהויבן ארומצולויפן איבערן חדר, רייבנדיק מיט דער האנט איבערן גרויסן קאפל, וואָס האָט אים דערגרייכט אזש איבער די אויערן:

— או־ווא! או־ווא! אזוי האָט דער רבי ר׳ בונעם געזאגט? פון וואנען האט ער געוווסט פון מיינע ספקות? שוין א פאָר טעג ווי איך זוך א פשט אויף דעם פסוק „ויקחו לי תרומה״ און מאטער זיך פארוואָס א טייל צדי־קים זיינען געווען בעלי מופתים און א טייל נישט? און איצט זיינען מיר ביידע קשיות מיט אייגמאָל פאר־ענטפערט געווארן. רש״י האט טאקע רעכט. „לי״ מיינט מען בלויז „לשמי״ — „א ייד צו זיין, אָט דאָס איז שוועד״... אָבער פון וואנען האָט דאָס אייער רבי געווווסט?

האָט ער זיך נישט געקאָנט אויסחידושן — אויב אזוי — האָט ער ווייטער געזאָגט — וועלן מיר אים נישט לאזן פאלן. מיר וועלן אים העלפן מיט וואס מיר וועלן קאנען!

— דאָס ווילן מיר טאקע, האָט ר׳ פייוול גריצער געענטפערט. אָבער אונדזער דא זיין דארף נאָך לעת־עתה בלייבן א סוד...

ר׳ לייבעלע האָט מכבד געווען די פשיסכער חסידים מיט בעכערלעך בראָנפן און זיי האָבן געטרונקן „לחיים״ צום רבין זיי האָבן דערזען, אז דער רבי ר׳ לייבעלע איז געווארן אינגאנצן א זייעריקער. פאר גרויס שמחה, האָבן זיי אָנגעהויבן גיסן גרויסע בעכערס בראָנפן און טרינקן איין כוסה נאָך דער אנדערער...

— איר קענט דאָך זיכער דאָס אלטע פשיסכער לידל, — האט ר׳ פייוועלע גריצער א פרעג געטון.

— ניין, כ׳האָב נישט געהערט — האט ר׳ לייבעלע געענטפערט.

— אויב אזוי, קאָנען מיר עס איצט זינגען — האָט ר׳ פייוועלע א צווואַרעמטער געענטפערט.

— אדרבא, מיר ווילן הערן וואָס פאר א לידל... — האָט דער רבי ר׳ לייבעלע געזאָגט.

אָבער נאך איידער ר׳ לייבעלע האָט זיין זאָץ פארענ־דיגט, האָבן די פשיסכער חסידים זיך געגעבן א ריס אוועק פון טיש, אזויווי עפעס א געהיימער כוח וואָלט מיטאמאָל זיי א צו געגעבן. זיי האָבן פארוואָרפן די הענט איבער די אקסלען און האָבן אָנגעהויבן טאנצן, זינגענדיק דאָס אלטע פשיסכער לידל:

„נישט געדאוונט, נישט געלערנט,
אבי דעם אייבערשטן נישט דערצערנט.

וואָס האָבן מיר צו זאָרגן
וואָס ס׳וועט זיין מאָרגן?
לאָמיר בעסער פאררעכטן
וואָס מיר האָבן קאליע געמאכט נעכטן.
אוי, אפשר, אפשר וועלן מיר עס קענען זיין מתקן
אוי, אפשר, אפשר וועלן מיר עס קענען זיין מתקן״.

די חסידים האָבן געטאנצט, צוערשט שטיל, פאמעלעך־דיק, פארדביקעט. אָבער וואָס אמאָל איז דער ניגון אוועק שנעלער און פייערדיקער, ביז די פשיסכער חסידים זיינען ארויס פון די כלים, האָבן זיך אָנגעהויבן דרייען שנעלער

ווי א וויכער, און זייערע פיס האָבן קוים אָנגעריר די ערד...

דער רבי, ר לייבעלע האָט די ארשטע מינוטן צוגעקוקט פארחידושט, מיט וואָס פאר א התלהבות די חסידים טאנצן. אָבער דערנאָך, האָט ער אליין נישט געווּוסט וויאזוי דאָס איז געשען, אז האט ער האָט זיך שוין געפונען אין רעדל און מיטגעזונגען 'אוי, אפשר, אפשר, וועלן מיר עס קאנען מתקן זיין"...

ר' פייוועלע גריצער האָט זיך דער ערשטער געגעבן א כאפ, אז מען קען נאָך דערהערן אין גאס דעם פשיסכער ניגון און מען וועט זיי באלד כאפן. און ר' איטשע־מאירל האָט אונטערגעברומט, ווישנדיק זיך דעם שווייס פון פנים מיט זיין גרויסער פאטשיילע: 'ווער האָט זיך געעקענט ריכטן, אז דאָ אין אסטיליע וועלן מיר קאָנען מאכן אזא התלהבותדיק פשיסכער מצוה טענצל?"

דער רבי ר' לייבעלע האָט צוגעזאָגט די פינף פשיסכער חסידים, אז ער וועט זיי ארויסהעלפן ביים פארטיידיקן דעם פשיסכער דרך ביים משפט, וועלן נאָר זיי וועלן עס פון אים פארלאנגן. „מיר וועלן אייך ארויסהעלפן, האָט גאָרנישט קיין מורא — האָט ר' לייבעלע נאָכגעשריגן די פשיסכער חסידים, וועלן זיי האָבן זיך שוין געפונען ביי דער טיר, און זיי האָבן געהערט ווי ר' לייבעלע האָט זיך אונטערגעברומט דאָס ניגונדל:

„נישט געדאוונט, נישט געלערנט,
אבי דעם אויבערשטן נישט דערצערנט".

„ער איז אינגאנצן געוואָרן אן אונדזעריקער", האט ר' פייוועלע גריצער געזאָגט, א פריילעכער, צו די אנדערע פשיסכער חסידים.

פארשפרייט די פשיסכער שיטה

דער פשיסכער רבי ר' בונעם האָט אפגעהאלטן א גרויסן נצחון אויף דער אסטיליער חתונה, און כאָטש ער האָט ווייטער געהאט קעגנער צווישן די רביים, האָט זיך דאָס פשיסכער חסידות דאָך אלץ מער פארשפרייט אין פוילן.

פון אלע שטעט און שטעטלעך אין פוילן, האָבן געצויגן קיין פשיסכע חסידישע יונגעלייט. א גאָר גרויסער כוח האָט דער רבי ר' בונעם געהאט צוצויגן צו זיך די שארפע קעפ — און מוח — מענטשן. אין יעדער שטאָט און אין יעדן שטעטל האָבן זיך געעפנט פשיסכער „שטיבלעך", וווּ די פשיסכער חסידים האָבן געדאוונט, און דער עיקר עוסק געווען אין לערנען חסידות. אָבער פונקט דעמאלט, וועו עס האָט אויסגעזען, אז דער פשיסכער דרך וועט איינעמען גאנץ פוילן, איז דער רבי ר' בונעם זייער קראנק געוואָרן. און כאטש דער רבי איז שוין ביז דעמאלט געווען, א היבשע פאָר יאָר בלינד און זייער שוואך, דאָך איז די קראנקהייט פאָרגעקומען פאר די חסידים אומגעריכט.

ערשט, איז דער רבי ר' בונעם געשטאנען אין סאמע מיטן קאמף פאר פארשפרייטן זיין חסידישע שיטה איבער גאנץ פוילן, ערשט האָט ער געהאט פארענדיגט דעם ייכוח מיט די „מתנגדים" וועלכע האָבן אָנגעגעבן א מסירה צו דער רעגירונג, מען זאָל פארשליסן אלע חסידישע קלויז, אין פוילן, ווייל די חסידים זיינען א מין געצנדינערישע סעקטע. די חסידים זיינען דעמאָלט געווען געצוווונגען צו האָבן א ייכוח מיט די מתנגדים פאר דעם באקאנטן גלח סטאשיץ, און די חסידים זיינען ארויס מיט א גרויסן נצחון

האָט דאָך דער רבי ר' בונעם ערשט געהאט פארענדיגט זיין מעמאָראנדום וועגן דעם עקאנאמישן מצב פון די יידן אין פוילן. די פוילישע אויטאָנאָמישע רעגירונג האָט דעמאָלט געהאט אויסגעקליבן א ספעציעלע קאָמיסיע, אין פארן צויזמירער קרייז איז באשטימט געוואָרן רבי בונעם. ער האָט אין פויליש איבערגעגעבן דער רעגירונג אן אויספירלעכן באריכט וועגן דער שווערער עקאָנאָמישער לאגע פון די יידן און דאביי אָנגעוויזן די מיטלען וואָס מען דארף אָנגענעמען, כדי דעם מצב צו פארבעסערן. אינגאנצן האט רבי בונעם געפירט רעביסטטוע דרייצן יאר. איז טאקע דערפאר דאָס פלוצלייגע קראנק וועלן געקומען פאר זיינע חסידים אומגעריכט.

עס איז געווען א פאָר טעג אין אלול, פון יאר תקפ"ז (1827). רבי בונעם איז אלט געווען אינגאנצן א פינף און זעכציק יאָר, וועלנד אלע שארפע חסידים זיינען זיך צונויפגעקומען קיין פשיסכע כדי צו זיין נאָענט צום רבינס בעט. צווישן די הונדערטער חסידים האָט מען דעמאָלט געקאָנט זען די גרויסע תלמידים זיינע: ר' יצחק וואַרקער, ר' מענדעלע טאָמאשאָווער, ר' מרדכי יוסף איזשביצער, ר' הענעך אלעקסאנדערער, ר' איטשע־מאיר וואַרשעווער און א סך אנדערע שארפע חסידים. רבי בונעם

איז געלעגן שוין א פאָר טעג זייער אָפגעשוואכט אין זיין בעט. די אלע רפואות, וואָס מען האָט אים געוואָלט געבן, האָט ער אָפגעשטופט מיט דער האנט. — „איך בין דאָך — האָט ער שטיל געזאָגט צו זיינע תלמידים, וואס זיינען געשטאנען ארום זיין בעט — אמאָל אליין געווען אן אפטייקער, און איך ווייס מיט וואָס מען היילט א חולה... נישט מיט אזעלכע באבסקע רפואות..."

בכלל, האָט רבי בונעם איצט געריעדט אָפגעהאקטע זאצן יעדעס וואָרט איז געווען פייער, שארף ווי א חלף, און די תלמידים זיינען געשטאנען ארום אים און האָבן יעדעס וואָרט אויסגעהערט מיט דער גרעסטער אויפמערקזאמקייט, כדי עס זאָל גאָרנישט פארלוירן גיין.

די קראנקהייט האָט זיך אָבער פארשארפט פון טאָג צו טאָג. מען האט צום רבין אריינגעלאָזט נאָר יחידי־סגולה די גאָר שארפע תלמידים. רבי בונעם איז געלעגן מיטן פנים אויסגעדרייט צו די חסידים. פלוצלינג האָט ער זיך געוועגדט צו זיינע תלמידים און געזאגט: „איך האָב א סך יאָרן געבעטן ביים רבונו של עולם, ער זאָל מיר צו־געמען דאָס ליכט פון מיינע אויגן, כדי ער זאָל מיר עפענען די אינעווייניקסטע אויגן, איך זאָל קאָנען דערזען דעם „אור הגנוז", איך זאָל קאָנען זיך פארטיפן און באהעפטן מיטן „אין סוף..."

רבי בונעם האָט אויסגעשטרעקט די האנט נאָך אביסל וואסער, האָט אריינגעשטעקט די פינגער אין א גלעזל וואסער, וואָס ר' איטשע־מאיר וואַרשעווער האָט אים דער־לאנגט זיך צו וואשן. דערנאָך האָט ער זיך אנגערופן: — „איך וועל דיך, איטשע־מאיר, עפעס פרעגן: וואָס עס איז מיר איצט קשה: „פארוואס איז דער „על חטא" געמאכט געווארן לויטן „אלף־בית"?

— ווייל וועט נישט דער „אלף־בית", האָט ר' איטשע־מאיר געענטפערט מיט א שמייכל, וואָלט מען נישט געוויסט וועט אויפצוהערן צו קלאפן.. א מענטש האָט דאָך אזוי פיל חטאים...

— אמת, אמת — האָט רבי בונעם געענטפערט, און אויף זיין אויסגעגלטן פנים האָט זיך באוויזן א הנאהדי־קער שמייכל.

רבי בונעם האט געוואלט פארטרייבן דעם טרויער וואָס האָט זיך אריינגעכאפט צווישן זיינע תלמידים, און ער האט געזאָגט: — אז מען וועט מיך וועלן אריינפירן אין גיהנום אריין, ווייסט איר, תלמידים מיינע, וואָס איך וועל טון? איך וועל ענטפערן — אז מען זאָל מיר ברענגען דעם רבין פון לובלין און דעם „ייד־הקדוש", ווייל די גמרא זאָגט (מכות דף י'): „תלמיד שגלה, מגלין רבו עמו" — אז מען פארטרייבט א תלמיד, פארטרייבט מען זיין רבין מיט אים. נו, תלמידים מיינע, וואָלט איר וועלן זיצן אין אזא גיהנום?

אבער דער געזונדהייטס־צושטאנד פון רבי בונעם האָט זיך שטארק פארערגערט. עס איז געווארן א רעש אין שטעטל, און מען האָט געשיקט רופן נאָכן רבינס זון, ר' אברהם משה, וועלכער איז געזעסן א פאָר טעג אין זיין חדר און נישט געוואָלט ארויסגיין. אפילו איצט, ווען ער האָט געהערט אז דער פאָטער זייענער איז מסוכן קראנק, האָט ער אויך נישט פארלאָזן דעם חדר.

„איך וויל נאָך האָבן א טאטן, גלייך ווי אלע — האָט ער געזאָגט — איך וויל נאָך זיין א קינד. איך וויל נישט אריינגיין צו אים. איך וויס, וואָס דער טאטע וויל פון מיר. ער וויל מיר זיינע מדרגות איבערגעבן, אָבער איך וויל נאָך אים דערהאלטן ביים לעבן..."

דערווייל איז דער מצב געווארן אלץ ערגער און ערגער. עס איז שוין צוגעפאלן די נאכט פון י"ב אלול און די חסידים האָבן זיך ארומגעדרייט אין די שטיבן און האָבן געזאָגט תהילים. פון צייט צו צייט, האָט זיך דערהערט א ביטער געווויין פון א חסיד. אין דעם שטאָטישן בית־המדרש און אין דער שיל, האָבן געברענט הונדערטער ליכט אין די ענגלייכטער. רחל די גבאיטע האָט צוזאמענ־געזומען אלע ווייבער פון דער שטאָט און געלאָפן „אייני־רייסן" אין דער שיל אריין. ר' אייזיקל, דער שטאָט־מלמד, האָט צונויפגענומען אלע קינדער פון שטאָט און מיט זיי געגאנגען אין בית־המדרש אריין צו זאָגן תהילים. עס איז געווארן א שטימונג פון „איום ונורא".

אזוי איז מען אויפגעווען ביים רבין ר' בונעמס בעט א גאנצע נאכט. און פארטאָג, ווען די ערשטע זונשטראלן האָבן אנגעהויבן אריינצודרינגען דורך די שפארעס פון די פארמאכטע פענסטער־לאָדנס, האָט זיך פלוצלינג דער הערט א שטיל שעפטשען פון דעם רבין.

די גאָר שארפע תלמידים, וועלכע האָבן זיך זייער נאָענט צוגעבויגן צום בעט, האָבן געקענט הערן ווי דער

רבי שעפטשעט: „ליכט, ליכט. מען האָט מיר צוגענומען דאָס ליכט פון די אויגן — האָב איך באקומען דאָס ליכט פון דעם „אור גנוז".

מען האָט דערהערט ווי דער רבי זאָגט „שמע ישראל", האָבן די חסידים אָנגעהויבן נאָכצוזאָגן מיט — און ביים וואָרט „אחד" איז די הייליקע נשמה אַרויסגעגאַנגען.

דאס איז געווען י״ב אלול תקפ״ז.

פון אלע ארומיקע שטעטלעך פון פשיסכע, וווּ נאָר די טרויעריקע בשורה פון רבין ר׳ בונעמס פטירה האָט דערגרייכט, איז מען געקומען צו פֿאָרן קיין פשיסכע, צו דער לוויה, וועלכע איז פארגעקומען דעם זעלבן טאָג פארנאכט.

★

מנחם אראוויץ

דאָס קליינע בית המידרש

אריינקומענדיק אין שטעטל אריין פון דער יענדזשע־ייעווער גאס, איז אין דער רעכטער זייט פון דער גאָס געש טאנען — דאָס צווייטע אין דער רייע — אן אלט הייזל, דאָס איז געווען, ווי מען האָט עס גערופן, „דאָס קליינע בית המידרש׳ל".

ביים פאָדערהויז אן אלט הילצערן ספרים שענקל, וועלכעס איז געווען פול געפאקט מיט ספרים, צווישן זיי — גאנץ אלטע ספרים און אויך פריש אייגעבונדענע, ביי וועלכע עס האָט א געטרייע האָנד געזאָרגט צו פארהיטן און פארשאָנען דאָס רייכפולע גייסטיק וויכטיקע פארמעגן.

דאָס קליינע בית המדרש איז געווען פאקטיש דאָס ערשטע מקום־תפילה אין וואָידיסלאוו, ווייל דאָס גרויסע בית המדרש איז שפעטער, אַסאַך שפעטער אויפגעשטעלט געוואָרן — און דערפאר האָט מען עס טאקע גערופן „דאָס נייע ביית־המידרש".

דאָס ליכט פון טאָג איז אריינגעקומען אין קליינעם בית המידרש אין באגרענעצטער מאָס בלויז פון איין וואנד, דאָס איז געווען פונעם „כותל המזרח", אין וועלכן עס זיינען געווען צוויי פענצטערלעך אין גאָס אריין — פון ביידע זייטן פונעם „ארון־קודש".

פונדעסטוועגן איז די אטמאָספערע וועלכע האָט געהערשט אין מקום־קדוש געווען פול מיט ליכט פון דער הייליקער שכינה וועלכע האָט איבער אים געשוועבט.

שוין אין די ערשטע שעה׳ן פון פרימאָרגן, בעלות השחר, פלעגן יעדן טאָג איילען די מתפללים, כדי „אריינצוכאפן" דאָס ערשטע מניין און באלד נאָכדעם זיך צו וועגדען — יעדער איינער צו זיין מלאכה. נאָכדעם, פלעגן קומען אנדערע וועלכע האָבן עס נישט געהאט אזוי אייליק, עלטערע מענטשן — און עס פלעגן זיך ציען די מניינים — איינער נאָכן צווייטן — ביז אין שפעטן טאָג אריין.

ווער פלעגן אריינקומען אין קליינעם בית המידרש? קודם־כל „עמך", אלע שיכטן פון פאָלק, בעלי מלאכות, טרעגערס, דאָרפ־לויפערס, שיסטערס, שניידערס, מאַרק פורערס און אויך חסידים פון „שטיבלעך", וועלכע פלעגן אריינלויפן אין די וואָכנטעג. צווישן זיי — טריסקער חסידים — יקותיאל בונים־ליפעס, יוסל וואסער, יעקב רייזמאן; אלעכסאנדערער חסידים: ר׳ הערשל ענזלס האָראוויץ (פון מארק), זיין איידעם — יצחק צוקער, זיין איידעם — יצחק צוקער, זיין ברודער — קאָפּל צוקער, קאָפּל העגדלס, וואלבערג, ראובן ניימאן, זלמן ניימאן שטעפער, יהודה פעלצער, אברהם פייעראייזן, יוסל בלע־

כער רובינשטיין, משה דאקטאר און אנדערע.

די תפילה איז געווען דער תוך און דער פאקטישער אינהאלט פון מקום קדוש, אבער נישט דער אייגנציקער, ווייל צווישן איין מגיין און דעם צווייטן האט מען אויך נישט פארבראכט די צייט מיט בטלה, נאר מ׳האט „אריינ־געכאפט״ א בלאט גמרה אדער א פרק משניות.

אין שבתים און יום טובים זיינען די אויבן דערמאנטע מתפללים צום טייל — אווען דאווענען אין שיל, ווו זיי האבן פארמאגט זייערע ירושה־פלעצער, וועלכע מ׳האט געוופן „א שטאט אין שול״, א טייל, צוליב דעם וואס זיי האבן געוואלט הערן דעם חזן, ר׳ שמעון חזן מיט זיין אנגענעמער שטימע.

פון די געשטאלטן וועלכע האבן זיך מיר אייגעקריצט אין זכרון פון יענע צייטן, וועלכע זיינען געווען בייווענד אין קליינעם בית המדרש, וויל איך דא דער־מאנען: די גבאים — יוסל דזעוויענצקי, שלמה גדליה׳ס, וועלכער איז אויך געווען דער בעל קורא, קלמן זייגער־מאכער, פון דער פייערלעשער גאס, דוד גדליה׳ס פאייער־אייזן — מיט זיין זון, אברהם־אבל, דער בעל תפילה צו „ימים נוראים״, דער בעל תפילה פון „שחרית״ — ר׳ גדליה (קודם האט ער געדאוונט אין קאצקער שטיבל), דער געראר חסיד, ר׳ טוביה באומס וועמנס זון לעבט אין ישראל און ווינט אין חיפה (גדליה פאייעראייזן האט פאר זיין עלטערע טאכטער געזומען דעם זון פון ר׳ יעקב טענענבוים פאר אן איידעם — שבתאי — אן אייניקל פון קיעלצער רב, הגאון ר׳ טוביה גוטמאן הכהן ראפאפארט זצ״ל ער איז ניצול געווארן פון דער נאצישער קאטא־סטראפע, געקומען קיין ארץ ישראל און דא ליידער געשטארבן ז״ל).

עס איז א חוב אויך צו דערמאנען, אז רובינשטיין האט אין זיין אייגן הייזל צוגעשטעלט א חדר פאר א „לינת צדק״, און אוועקגעלאגט דארט א שטרויזאק און ווינטער אן אייזערנעם אויוון צו דערווארעמען די ארימע לייט וועלכע האבן דארט געשלאפן.

דאס קליינע בית המדרש האט אויך געהאט אן „עזרת נשים״ צו וועלכער עס פלעגן קומען דאוונענען פרויען שבתים און יום־טובים.

ליידער, איז אלעס חרוב געווארן אין די מתפללים פון קליינעם בית המידרש זיינען אלע אומגעקומען אין דער שרעקליכער קאטאסטראפע, צוזאמען מיט אלע קדושים — יתגדל ויתקדש שמיה רבא!

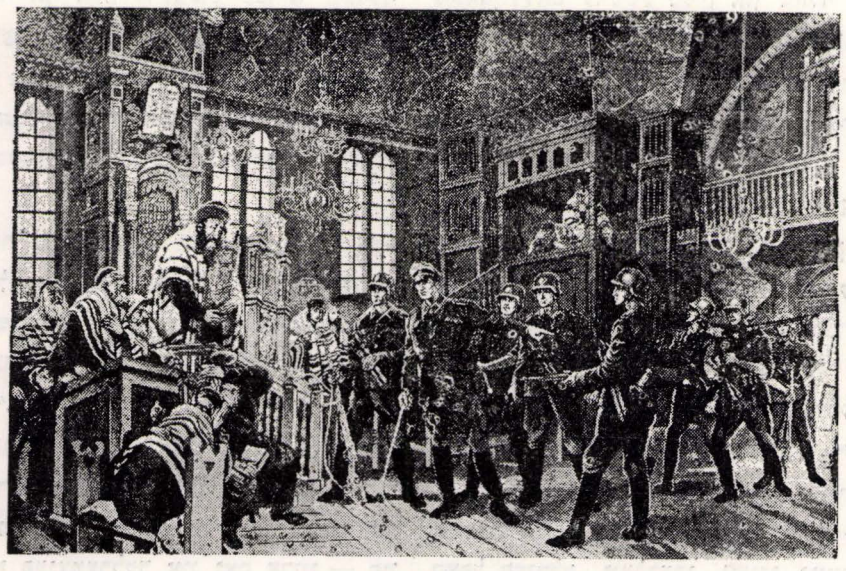

אֱלֹהִים בָּאוּ גוֹיִם בְּנַחֲלָתֶךָ טִמְּאוּ אֶת הֵיכַל קָדְשֶׁךָ

דור דור ודורשיו

מאת הרב יוסף לוונשטין מסירוצק,

להלן, שרשרת הרבנים שכיהנו בקודש, בק"ק וואי־דיסלוו:

קעו. הגאון ר' בריש אבד"ק פודהייץ בן הפני־יהושע — נפטר כב חשוון תק"ה.

קט. הגאון ר' דוד אלקיש מובא בשאר"י ובמשאת בנימין. ה"א שע"ח.

קיא. הגאון ר' זכריה מנדל אב"דק פודהייץ, בעל זכריה משלם תלמיד הגאון בעל פני יהושע — כ"ד כסליו ה"א תקנ"ב.

תתשיט. הגאון ר' ישראל עלקישר תלמיד הגאון ר' השיל, ה"א ת"ע.

תרל"ח: הגאון ר' ישראל כהנא שפירא אבד"ק וואידיסלוו. ה"א תקצ"ח.

תרמ"ח: הרב הגאון ר' יוסף דוד הכהן אבד"ק וואידיסלוו בן הגאון בעל קצות החושן — יט אדר תר"ן (ג)

קמא. הגאון ר' אריה ליב אב"ד פודהייץ, בעל לב אריה על חולין. ה"א תקס"ח.

תמח. הקדוש הגאון ר' מאיר אבד"ק עלקיש נהרג על קדוש השם — וסיון, ה"א תי"ח.

תפג. הגאון ר' מנחם ציון אבד"ק וואידיסלוו בעל מנחם ציון. ה"א תמ"א.

תפג. הגאון ר' מנחם ציון אבד"ק וואידיסלוו בעל מנחם ציון ה"א תמ"א.

תרפט. הגאון ר' משה אבד"ק וואידיסלוו תלמיד „קצות החושן", כח תמוז ה"א תקצ"א.

תשנ"א: הרב הגאון ר' משה יעקב אבד"א אושפיצין בעל דרכי יושר, ה"א תרכ"ט.

תשנד. הרה"ג ר' מרדכי הכהן אב"ד וואידיסלוו בהג"מ יוסף דוב בן קצות החושן. ה"א תרכ"ט.

תקנח. הגאון ר' שמואל בהר' שמעון מווין אבד"ק וואידיסלוו. ה"א תנ"ב.

תכג. הגאון ר' שמחה ראפפורט אבד"ק פודהייץ בהג"מ נחמן מגרינה ה"א תקפ"ה.

הרב אבלי רפפורט מקלץ, היה בין הרבנים שהכתירו את הרב ר' שבתי הכהן רפפורט משושלת הש"ך

רבניה האחרונים של וואידיסלוו

ראש וראשון לשושלת ללוב, היה הרה״ק רבי דוד מללוב זי״ע — תלמידם של החוזה מלובלין והיהודי הקדוש מפשיסחה.

הרב הקדוש, רבי משה מללוב זי״ע עלה ארצה בשנת תרי״א, עם שני בניו הרב הקדוש, רבי יצחק־דוד, והרב הקדוש רבי אלעזר מענדל זי״ע. את מקומו בללוב מילא חתנו, הרב הקדוש, רבי יצחק מענדל הלוי ראָטנבערג זי״ע, בן הרב הקדוש, רבי פנחס מאפטא, בנו של הרב הקדוש הי מפורסם, רבי מאיר מאפטא זי״ע, בעל ״אור לשמים״.

בסמוך לשנת תר״ל, עבר הרה״ק, רבי יצחק מענדל לק״ק וואָלבראָם ומני אז כינו את בתי החסידים (שטיבלעך) שלו — שהיו בעיירות שונות — בשם ״בתי החסידים דוואָלבראָם״.

ביום ב׳ לחודש אדר, שנת תרל״ד לפ״ק, עלתה נשמתו הטהורה של הרה״ק רבי יצחק מענדל זי״ע לגנזי מרומים ואת מקומו מילא בנו הרב הקדוש, רבי אלטר־מאיר דוד הלוי, שכיהן בקודש בק״ק וולבראָהם עד שנת תרע״א. מסיבה ידועה נמלך בעצת המגיד הקדוש, רבי אברהם מטריסק זי״ע, בעל ״מגן אברהם״ על התורה ועל פיה — התגורר במשך תשע שנים — בק״ק וואידיסלוו ביחד עם בנו, הרב הקדוש, רבי אברהם־שלום פנחס הלוי, שהיה אז אברך סמוך על שולחן אביו.

ביום כ״ד לחודש מנחם אב שנת תרמ״ד לפ״ק נולד לר׳ אברהם־שלום — בנו הרב הקדוש, רבי יעקב יצחק אלחנן הלוי.

הרבנית הצדיקה המפורסמת מרת גולדה אסתר ע״ה (בת הרה״ק ר״מ מללוב, ואשת הרה״ק ר״מ ר״ב מוואָלבראָם זי״ע) נפטרה בוואידיסלוו — מקום בו התגורר בנה — בכ״ה לחודש אדר ראשון שנת תרמ״ט, ושם מנוחתה כבוד.

לעת הסתלקותו של רבי אלטר מאיר דוד הלוי ר״ב זי״ע בכ״ז לחודש אדר, שנת תרע״א לפ״ק — נתמנה בנו הרה״ק רבי אברהם שלום פנחס למלא מקומו שקבע את מקום מושבו בעיר צ׳נסטוחוב, בה כיהן עד יום פטירתו בי״ג לחודש מרחשון, שנת תרץ לפ״ק.

את מקומו מילא בנו, הרה״ק רבי יעקב יצחק אלחנן זי״ע הי״ד האדמו״ר ממיחוב שעבר לגור לצ׳נסטוחוב.

בחורף שנת תרצ״ד לפ״ק, כשנסע רבה של ק״ק וואידיסלב, הגאון המפורסם מוה״ר שבתי הכהן ראפאפורט זצ״ל, במז״ט שו״ת ״שפתי כהנים״, לשבת על כס הרבנות דק״ק פינטשוב, שלחו אנשי ק״ק וואידיסלב כתב רבנות ללונדון, לידי בנו של הרה״ק, רבי יעקב יצחק־אלחנן זי״ע, הרב הגאון הצדיק המפורסם, רבי ישכר בער הלוי ראָטנבערג שליט״א, שהיה באותה שעה סמוך על שולחן חותנו, הגאון הצדיק המפורסם חו״פ, רבי שלום מאסקאוויטש זצוק״ל, האדמו״ר ואבד״ק שאץ — ואחרי חג השבועות (שנת תרצ״ד) נסע לוואידיסלוו למלא את מבוקשם, להיות אב״ד בעירם. בהיותו שם, הרביץ תורה לתלמידים מתמידים, מבני קהילת וואידיסלוו, ובתוכם ר׳ גבריאל מורגנשטרן יבל״א, הנמצא בת״א.

בפרוס מלחמת העולם השני׳ (שנת תרצ״ט לפ״ק), העיר ה׳ את רוחו של הגה״צ, רבי ישכר בער שליט״א לברוח מוואידיסלוו לאנגליי, ובעזרת השי״ת הצליח להנצל ביחד עם בני ביתו, בת זוגתו הרבנית הצדיקה, מרת מלכה ע״ה (שנפטרה ביום ד׳ תמוז שנת תשי״ג לפ״ק), בתו הרבנית הצ׳, מות שפרה נחמה תחי׳ (אשת הרב הגאון הצ, מוה״ר אברהם מנחם מענדל וואגשאל שליט״א, האדמו״ר משיניווא.) בני הרב הגאון המפו׳ מוה״ר ר׳ משה פנחס רוטנברג שליט״א — ושם נולדה לו בתו הרבנית, הצ׳ מרת אסתר־פיגא מייטל תחי׳ אשת הרב הגאון המפו׳ מוה״ר משה סופר שליט״א, מו״צ מטעם התאחדות הרבנים דארה״ב, ור״מ בישיבת קהילת יעקב ד׳ פאפא).

בשנת תרצ״ט, בפרוץ המלחמה בא אביו של הגה״צ רבי ישכר בער שליט״א, ה״ה הרה״ק רבי יעקב יצחק אלחנן זי״ע הי״ד האדמו״ר מוואָלבראָם (מיחוב) שהתגורר בצ׳נס־

טוחוב לק"ק וואידיסלב, מקום שם כהן ברבנות עד יום ח"י לחודש כסלו שנת תש"ג לפ"ק, בו יצאה נשמתו בטהרה על קידוש השם. עם צאת הגזירה מטעם הרשעים הארורים ימ"ו — שאת הגיטאות בשידלאווצי, ראדאמסק, וקראקא ישאירו, נסעו עם אחרים לקראקה הסמוכה. לפני שהספיקו לדהגיע לקרקא, ארבו להם הרוצחים הרשעים ימ"ש ורצחו אותם. בין אלו שנספו, היה בנו־הרב החסיד, רבי מרדכי קלונימוס קלמן הלוי ר"ב הי"ד, נכדו (בנו בכורו של הגה"צ רבי ישכר בער שליט"א האבד"ק וואידיסלוו) הבחור החשוב יניק וחכים טובא מו"ה מאיר הלוי ר"ב הי"ד, וגיסו הרב הקדוש רבי פנחס ישכר פינקלער זי"ע הי"ד האדמו"ר מפינטשוב, ביחד עם בנו הת"ח המופלג בתורה ויראת שמים, עילוי נפלא מוה"ר ר' אלטר ירחמיאל פינקלער הי"ד.

רבה של וואידיסלוו, הגאון המפורסם רבי ישכר בער הלוי ראטנבערג שליט"א מתגורר כיום באה"ב — בבארו פארק — אליה הגיע בשנת תש"ח ויסד בה את בית המדרש לתורה ולתפילה בשם "קהל וואידיסלוו", בהנציחו את זכרון קהילתו ואנשי עדתו. הוא נחשב כאחד מגדולי הרבנים באה"ב ונהנים ממנו עצה ותושי' בכל דבר הנוגע לתורה ויהדות מראשי ועד ההנהלה של התאחדות הרבנים דארצות הברית וקאנאדא. הרב רוזברג שליט"א נודע כבקי נפלא בכל חדרי התורה ואף כביבלוגרף מעולה. מפורסמים הערותיו לספרי גדולי ישראל מהם כבר נדפסו: "שכר טוב" על שו"ת "נודע ביהודה" "שמי קדם" — "יוסף תהלות" —"שפת זחומה" על ספרי מרן הר חיד"א זי"ע, "אשירה לד' בחיי" על ספרי רבינו בחיי עה"ת, והגהות על שו"ת רש"ל, ושו"ת מהר"ם לובלין. זכה לדור ישרים יבורך בבנין וחתנין רבנן, נינים ונכדים העוסקים בתורה ובמצוות, יאריך ה' ימיו ושנותיו עד ביאת גואל צדק בבי"א.

נמסר לדפוס ע"י תלמידו, ר' גבריאל מורגנשטרן ת"א, ומעריצו ר' מיכאל הלוי סלוד, ירושלים

★

קלמן ישראלי

פון יידישן שטייגער אין וואידיסלאוו

מען פירט אַ ספר

דאָס פּירן אַ ספר־תורה איבערן שטעטל, איז געווען איינער פון די שענסטע איבערלעבנישן. דער טערמין איז געוואָרן באַשטימט אויף אַ צייט וועַן אַלע זיינען פריי און וועלן זיך קענען באַטייליקן אין דער שמחה. די פרייד האָט אַרומגענומען אַלעמען און יעדער האָט זיך געפֿאָרעט אויף זיין שטייגער.

יונגווּאַרג האָבן זיך פאַרשטעלט אויף פאַרשיידענע טיפּן, פאַרקליידעט זיך פאַר חתן־כלה, רבנים א.א.וו. טייל זיינען געווען רייטער אויף די אויסגעבאָרגטע פערד פון די אַרומיקע פויערים, וועלכע האָבן געהאַלטן פאַר אַ זכות אַז מיט זייערע פערד זאָל מען זיך באַטייליקן אין דער שמחה. ווער ס׳האָט נישט באַקומען קיין פערד, האָט זיך איינגעשאַפן אַ ראָווער, אים באַפּיצט מיט דינע בלויע וויסע פאַפּירלעך און פאַראַדירט איבערן שטעטל. די יעניקע בחורים וועלכע ס׳האָט נישט געפאַסט זיך צו פאַרנעמען מיט פערד און ראָווערן, האָבן אָנגעשריבן אַ גרויסן טראַנספאָראַנט — „אלו ברכב ואלו בסוסים ואנחנו בשם אלוקים״ און מיט דעם אַרויסגעווּיזן זייער אָנטייל.

נאָך די פאַראַדירנדיקע, זיינען נאָכגעלאָפן מיט אָוואַציעס, דאָס קליינווּאַרג פון שטעטל וועלכע האָבן זיך מחיה געווען מיט דער אָטראַקציע. אין אַלע יידישע הייזער האָט זיך געפילט דער יום־טובֿ־דער טיש איז געוואָרן געדעקט אזויווי אין די שבתים אדער יום־טובים. ס׳האָט נאָר אויסגעפעלט ארויפצושטעלן די לייכטער אויף דעם טיש און צינדן ליכט... אויפן אָרט וווהין דער ספר איז געוואָרן געפירט איז די שמחה געווען אָנגעהויער. דאָרט זיינען אַלע געווען פריידיק פאַרנומען מיטן שרייבן אַן אות. יעדער נדבן איז געוואָרן ארויסגערופן ווי צום לייענען און דער סופר האָט געהאַט וואָס צו טון. אויפדערנאָכט האָט זיך אָנגעהויבן דער אמתער יום־טוב. ביי דער שיין פון ליכט און נאָפּט־לעמפּ איז די ספר־תורה געוואָרן געפּירט איבערן שטעטל מיט טענץ און מוזיק.

שבתדיקע שפּאַצירן

נישט ווייט פון דער שטאָט איז געווען אַ דאָרף „קאַזינעס״ מיט אַ קליין געדיכט וועלדל. דאָרט פלעגן מיר בחורים און בחורות, אין די שבת נאָכמיטאָגן אַרויסגיין שפּאַצירן. מיינע עלטערע ברידער פלעגן זיך אָפּשמועסן מיט דער חברה פון שטאָט זיך צו טרעפן אין וואַלד און פון מיערניץ האָבן מיר געהאַט אַ העלפט צו גיין. אין וואַלד מיטן וווייכן גראז און אָנגענעמען ריח פון די נאָדל־ביימער — וואָס האָט אַ סך בייגעשטייערט צו דער אַטמאָספערע — זיינען מיר נישט געזעסן פוסט־און־פאַסט און אין לאַנגווייליקייט. אייניער פון דער חברה פלעגט געווענטלעך רעפערירן וועגן אַן אַקטועלע טעמע אוו דער־נאָך האָט זיך אַנטוויקלט אַ דיסקוסיע וואָס האָט זיך געצויגן ביז פאַרנאַכט. מיין ברודער וואָלף ז״ל וועלכער איז געווען גוט באַקאַנט מיט די דאָרטיקע קריסטלעכע איינווינער, האָט פון זיי געבראַכט פאר דער חברה, א ביסל עסנווּאַרק, ווי צ.ב. אַ גרויס שווּאַרץ ראַזאָווע ברויט מיט אַן ערדענעם טאָפּ זויער־מילך, סמעטענע מיט קעז און חברה האָבן זיך נאָך דער „שווערער אַרבעט״ אונטער־געלעגט דאָס האַרץ.

צוריקווועגס, זיינען די חברה אַהין צו אונדז אין שטוב און נאָכן דאָונען מנחה האָט מיין שוועסטער רויזע ז״ל

וויידער דערלאַנגט פון אירע פיינע געבעקסן און מ׳האָט זיך געלאָזן קיין וואַידיסלאַוו — יעדער צו זיינע חברים.

אַזאַ שבתדיק פאַרברענגען האָט איבערגעלאָזט אַ רושם אוף אַ גאַנצע וואָך. אומעטום, ביי דער ארבעט אַדער אין שטוב. האָט מען דערצעלט אייַנדרוקן פון דעם אַנגע־נעמען שבתדיקן שפאַציר.

איצט איז אַלץ חרוב. די וועלדער וון יעדער בוים האָט געהערט אַ יידיש וואָרט פון התלהבותדיקע יידישע בחורים און מיידלעך וועגן הערצלן, זשאַבאָטינסקן און אַנדערע — זיינען געבליבן פאַריתומט. ווער האָט אין יענע שבתים געקענט אפילו חלומען, אַז אַזאַ חורבן, אַזאַ טאָטאַלער חורבן, וועט אין געציילטע יאָרן אַרום אונטער־שנייַדן אַזאַ טייערן האַרציקן שטאַם? ווער האָט געקענט טראַכטן אַז אַזעלעכע טיערע יוגנטלעבע, טרוימער פון אַ יידישער מדינה וועלן נישט זוכה זיין צו זעען די אויפוואַכנדיקע, אויסגעטרוימטע מדינת־ישראל?

תחיית המתים

די זאַך האָט פאַסירט מיט מיין ברודער שמעון ז״ל. אינדערציַיט פון פוילישׂ־באָלשעוויסטישן קריג, איז ער געוואָרן מאָביליזירט אין דער פוילישער אַרמיי און נאָכן אַדורכמאַכן אַ קורצע עקזערצירונג איז ער געוואָרן גע־שיקט אויפן פראָנט און איז דארט פארוווּנדעט געוואָרן אין אַ האַנט.

נאָך אַ קורצער צייט, איז ער געוואָרן צוריקגעשיקט אויפן פראָנט און איז אין א געוויסן קאמף אַריינגעפאַלן אין רוסישער געפאַנגענשאפט. בעתן לויפן האָט ער געביטן דעם מונדיר פון אַ געפאַלענעם און דאָרט איבערגעלאָזט זיינע דאָקומענטן. ווען דער רויטער־קרייץ האָט זיך אַנגע־הויבן פאַרנעמען מיטן צונויפשטעלן די רשימה פון די געטראָפענע, האָט דאָרט אויך פיגורירט דער נאָמען פונעם ברודער און מיר האָבן אַהיים באקומען די טרויעריקע נאַכריכט. ווי אין אַזעלכע פאַלן, זיינען פיל יידן געקומען טרייסטן, באַראויקן, באטאַנעדיק אַז אַ ידיעה וואָס קומט אַן פון גויים, דאַרף מען נישט גלויבן.

נישט ווייט פון וואַידיסלאַוו, אין קור־שטעטל בוסק, האָט זיך צו יענער צייט געפונען דער קאָמאַרנער רבי זצ״ל אויף קוראַציע. מיינע עלטערן האָבן זיך תיכף אהינ־געלאָזט צום רבין הערן פון אים אַן עצה, אַראָפרעדנדיק זיך פון האַרצן. ווען דער רבי האָט געהערט אַז די ידיעה שטאַמט פון רויטן־קרויץ און פון נאָך אַ שקץ וועלכער האָט געדינט צוזאַמען מיטן ברודער, האָט ער געזאָגט אַז מיר זאָלן נישט פארלירן די האָפענונג, ווייל אלע ידיעות שטאַמען פון גויים און מ׳דאַרף נישט גלויבן.

אין אַ גאָר־קורצער צייט איז אַנגקומען אַ צווייטע ידיעה אַז צווישן די געפאַלענע און פאַרוווּנדעטע געפונט ער זיך נישט און ער מוז זיכער ערגעצוו לעבן...

נאָכן קריגסענדע, איז אנגעקומען אַ בריוו פון מיין ברודער שמעון, אין וועלכן ער טיילט מיט די אלע געשע־ענישן וואָס ער האָט אַדורכגעלעבט און אויך די סיבה צוליב וועלכער ער האָט נישט געהאַט קיין מעגלעכקייטן צו זיין מיט אונדז אין פאַרבינדונג.

נאָך אַ גאָר־קורצער צייט, איז ער בכבודו ובעצמו אַהיימגעקומען. די שמחה אין שטוב און צווישן נאענטע און באקאנטע איז געווען נישט צו באַשרייבן. די שמחה איז געווען נאָך גרעסער ווען די איבעריקע צוויי מאָבילי־זירטע בריידער, זיינען אויך באַפרייט געוואָרן און זיינען אהיימגעקומען. אויף דעם ארויף האָט מען געמאַכט אַ גרויסע סעודה ביים פעטער לייזער, עס איז פונקט געווען שבת־נחמו און די צוויי שמחות האָבן זיך פאַראייניקט, ווי עס זאָגט זיך אין דער הפטורה „נחמו, נחמו עמי״.

און דער רבי האָט טאַקע געהאַט רעכט...

צווייַמאל פאַסטן — צוליבן פאָן

פון מיערניץ זיינען מיר געגאַנגען אין חדר ווי אויך אין שול, קיין וואַידיסלאַוו. נאָכן אָפעסן אינדערהיים פריש־טיק, האָבן מיר זיך געלאָזן אין וועג אריין. אינדערפרי זיינען מיר געווען אין שול און אין די נאָכמיטאָגן גע־לערנט אין חדר.

מאַכט זיך אַ מעשה אַז דעם 19־טן מערץ דאַרף מען פייערן דעם געבורטסטאָג פון מאַרשאַלעק פילסודסקי און דער שול־לייטונג איז אַנגעקומען אַ באַפעל אַז אַלע שילער מוזן זיך באַטייליקן אין אויפמאַרש ביזן מאַרק. דער טאָג איז אויסגעפאַלן פונקט אין אַ מאָנטיק, וואָס איז געווען אַ ירידטאָג. ווי ס׳איז געווען אַנגענומען, זיינען מיר אין שול געזעסן מיט אַנטבלויזטע קעפ און ווען די לערערין האָט אונדז געהייסן זיך אויסשטעלן אויפן שול־הויף,

זיינען מיר געווען אַן היטלען, ווייל ווער האָט נישט געוויסט וואָס ס׳דאָרף פאָרקומען.

איז שטייענדיק אזוי אויסגעשטעלט אין דרייען, איז צו מיר צוגעקומען די לערערין (איך בין געווען אין דער ערשטער ריי), דערלאַנגט מיר אַ פאָן און באַפוילן אַרויס־צומאַרשירן אין גאַס. מיט האַרץ־קלאָפענישׂ האָבן מיר מאַרשירט איבער די גאַסן. דאָס בלוט האָט געוועצט אין פנים פאָר חרפה און דער גאנצער קערפער האָט געציטערט פאָר מעגלעכע אומאַנגענעמע רעזולטאַטן. מיר זיינען שוין פאַרביי דעם קאָשטשיאָל און פאָר דער אַפטייק, נעבן צוקערס אייזן־געשעפט, אַנטקעגנאיבער שבתאי בנרנ־שטיינס שענק, זיינען מיר געבליבן שטיין, אינמיטן מאַרק מיט אַנטבלויזטע קעפ! א סאַך פון די שילער האָבן געמאַכט א "ויברח", אַבער וואָס האָב איך געקענט טון? כ׳בין געוואָרן „אייגעזייפט" מיט דער פוילישר נאַציאָ־נאַלער פאָן און דאָ קענען נאָך אַנקומען באקאנטע, עמיצער פונדערהיים, אפילו דער רבי שליין, בכבודו ובעצמו קען נאָך דערזען זיין תכשיט מיט א גויישער פאָן און אָן א היטל..

מיט אומגעדולד און ציטערניש האָב איך זיך קוים דער־וואַרט ביז עס זיינען געוואָרן אַפגעהאַלטן אלע רעדעס פונעם באַלקאָן איבער רובינעקס געוועלב און שנעל צוריק אין שול. דאָ האָב איך, געכאַפט ס׳היטל מיט וועלכן כ׳האָב זיך דערפרייט ווי מיט אַן אַלטן גוטן פריינט, געבעטן מחילה וואָס כ׳האָב עס איבערגעלאָזט איינזאַם און נישט מיטגענומען אויסצוהערן די גבורות פון מאַרשאַל פילסוד־סקי...

נאָכמיטאָג, גקומענדיק אין חדר, האָט שוין אויף מיר געוואַרט דער אמתער „ברוך־הבא" פון רבין, ר׳ דודל. אלס הקדמה האָב איך באַקומען אַ פּאָן און פּליק אין פנים, אז אלע שטערן מיט דער לבנה האָב איך דערזען פאָר די אויגן. און נאָך דעם האָבן געפאָלגט די „ברכות"... ר׳ דודל האָט זיך נישט געקענט באראיקן — וואָס הייסט?! אַזאַ שקץ דערלויבט זיך אַזעלכע זאַכן אָפצוטאָן!?

אָלע מיינע תירוצים האָבן גאָרנישט געהאָלפן און נאָכן באַקומען צוגאָבלעכע עטלעכע ליימישע באָנצעס, האָט דער רבי גוזר געווען אַז איך מוז פאָסטן דריי מאָל, צוויי דאָנערשטיקן און איין מאָנטיק..

נאָכן חדר, פאַרנאַכט, גייענדיק אהיים, איז מיר געווען פינסטער און חושך. וועד וויסט וואָס עס דערוואַרט מיך נאָך אינדערהיים. כ׳האָב געבעטן אַז דער וועג זאָל זיך ציען וואָס לענגער...

צו מיין מזל, האָב איך באַגעגנט מיין ברודער וואָלף ז״ל, וועלכער האָט שוין געוווסט פון דער מעשה וואָס כ׳האָב אָנגעטון.. וועו איך האָב אים דערזען, האָב איך זיך שטאַרק צעווויינט און ער האָט מיך בארואיקט זאָגנדיק, אַז אינדערהיים ווייסן שוין די עלטערן פון דער גאַנצער געשיכטע און זיי וועלן מיר גאָרנישט זאָגן וויל איך האָב שוין זיכער באַקומען מיין „פאָרציע" פונעם רבין.

אזוי איז עס טאַקע געווען. אין שטוב האָבן די עלטערן גאָרנישט דערמאָנט דעם גאַנצן ענין. זעט אויס אַז זיי האָבן פאַרשטאַנען, אַז איך בין נישט געווען שולדיק.

יעדנפאַלס, געפאָסט האָב איך יאָ. דאָנערשטיק און מאָנ־טיק אזויוי דער רבי האָט געפאסקנט...

וואָידיסלאַווער 'רופאים"

צוויי מעדיצין־ספעציאַליסטן האָבן מיר פאַרמאָגט: משה מאַנעלע — משה „דאָקטאָר" און אַבעלע סובקאָווסקי, דער פעלטשער, וועלכן מ׳האָט אויך גערופן „אבעלע רופא".

משה מאַנעלע איז געווען ספעציאַליזירט אויף אַלע געביטן איבערהויפט, און שפעציעל — אויף רייסן ציין. ער פלעגט אומבאַמערקט אַרייגלייגן דעם רייסצוועגל אין אַרבל אַריין און געמאַכט זיך מכלומרשט זוכן דעם ווייטיקן צאָן. אַבער אין פאַרלויף פון געציילטע סעקונדן איז דער צאָן געווען אין דרויסן... דערנאָך האָט ער אַרייגעלייגט אין דער אָפענער וונדע אַ שטיקל וואַטע און — אויס ציין־ווייטיק.

וועו משה מאנעלע האָט באַהאַנדלט אַ קראַנקן מיט אַן ערנסטע קרענק, האָט ער אַרויפגעזעצט דעם בינאָקל און באטראכט דעס פאַציענט פון אַלע זייטן. ער האָט פעסט־געשטעלט די דיאַגנאָזע, פאַרשריבן אַ רעצעפט און אָנגע־ווינקשן אַ רפואה־שלמה.

אַבעלע פעלטשער וועלכער האָט באַקומען זיין פראַק־טיק דינענדיק אלס סאניטער אין דער רוסישער אַרמיי, האָט זיך פאַרנומען מיט מער לייכטערע אָבער גלייכצייטיק גאָר־נויטיקע מעדיצינישע זאַכן. ער איז געווען אַ ספע־ציאַליסט צו שטעלן באַנקעס, פיאַווקעס אין אנדערע זאַכן. ביים אַריינגאַנג אין זיין ווינונג, האָבן געהאָנגען דריי

מעשענע טעלער — אַ אָנגענומענער סימן פון אַ מעדי־צין־ארבעטער. זיין ווייב פריידל די רופא׳טע האָט אים צוגעהאָלפן אין דער מלאכה. זי איז געווען זיין אסיסטע־טין.. דרך־אגב, מעשענע טעלער האָבן אויך געהאָנגען ביי שרה די הייבאם און ביים פריזער...

אין דער ארומיקער געגנט האָט אבעלע געשמט אַלס גוטער דאָקטאָר און די דיאַגנאָזעס פלעגט ער פעסטשטעלן אויף אַ גאָר־אָרגינעלן אופן. וועג ער פלעגט באַמערקן דורכן פענסטער אַז עס קומט אָן אַ וואָגן מיט אַ דאָרפישן קראַנקן, איז ער אַריין אין צווייטן צימער פון וועלכער ס׳איז געווען אַ זייטיקער אַרויסגאַנג אין גאַס אַריין. דאָ פלעגט ער זיך צוהערן וויאזוי זיין ווייב פריידל איז מקבל־פנים דעם קראנקן, באַרואיקט אים אַז אָט־אָט קומט דער דאָקטאָר וויל ער איז שטאַרק פאַרנומען אין שטאָט ביי אנדערע קראַנקע. אין איינוועגס האָט דער קראַנקער דערציילט וואָס עס קוועלט אים, ווו עס ברעכט און ווו עס שטעכט. וועג אבעלע איז אָנגעקומען דורך דער הויפט־טיר, האָט ער אים געזונט באַטראַכטן, געגעבן דאָ אַ טאַפּ, דאָרט אַ קוועטש — און פלא־פלאים — אויפן אָרט פעסטגעשטעלט ווו עס ברעכט... דער גוי האָט באַקומען אַביסל רעצעפטן און נאָכן אפצעלמען זיך איז ער אָפּגע־פאָרן אהיים גאר באגייסטערט פון אבעלעס וויסן.

ביי קינדער־קראנקהייטן איז ער געווען אַ גאָר גרויסער מומחה. אַ קראַנק קינד מיט אַ רויטן פנים און גלאַנצענדי־קע אויגן — דאָס איז אַ זיכערע „לונגענצנדצינדונג". רויטע פלעקן און רויטע אויגן — דאָס איז אָן ספק מוזלען און אַ שטאַרקער הוסט — דאָס איז ביי קינדער אַ פאַר־טיקער „קאָקלוש".

דאָס פאָרל האָט זיך אַזוי אויסגעלעבט ביז אריבער הונדערט יאָר.

שפרינצע — די קאלך־יידענע

וועגן שפרינצע די קאַלך־יידענע און איר גוטהאַרציקייט האָט מען אין שטעטל אַ סך זיך דערציילט. איבערהויפט איז געווען באַווסט איר מתן־בסתר. יעדן פרייטיק פלעגט זי אַרומגיין אין שטעטל מיט אַ גרויסן געפלאָכטענעם קויש און צוזאַמענגענומען חלות פאר בויטבאַדערפטיקע וואָס נאָר זי האָט געוויסט וועגן זייער עקזיסטירן. די באַלע־באָסטעס פלעגן באַקן ספעציעלע חלות פאַר שפרינצען. חוץ דעם, האָט שפרינצע געשמט אלס צדקה־געבערין און וועג ס׳האָט געהאַלטן ביי הכנסת־כלה, איז זי געווען די הויפט־מחותנתטע. עס איז געווען אַ סברה, אַז זי האָט זיך אפילו געלאָזט אַ סך קאָסטן פאר דעם דאָזיקן צוועק.

אַ פשוטע יידענע מיט אַזעלכע הויכע מעלות.

אומזיסטיקע פעטש

וואָידיסלאָווער מענטשן דערמאָנען זיך זיכער אין די פאַרשיידענע שטיקלעך און שפאַסן וואָס דאָס יידישע קליינוואָרג פלעגט אָפטון אין די ווייגאַכטן.

די יידישע הייבאַמעס, כאָטש איין גאָט אין הימל ווייסט וואָסארע שייכות זיי האָבן געהאָט זעלדע און מרים־שרה די הייבאַמעס מיטן געבורט פון יעזוס הנוצרי. מאַכט זיך אַ מעשה, אַז אין אַזאַ נאַכט און טאקע פונקט 12 אַזייגער, באַקומט מיין שוועגערין געבורט שמערצן און כ׳בין געלאָפן רופן זעלדען די הייבאַם. אָנקלאָפּנדיק אין טיר און זאָגנדיק צוליב וואָס כ׳בין געקומען, דערהער איך מיט־אמאָל אַ געשריי פון זעלדעס מאן: „שקצים, דראָבעס, אוועק פון דאנען!"

זעענדיק אז איך ריר זיך נישט פון אָרט, איז ער אַרויס צו מיר מיט אַ בעזעם אָנגעכאַפּט מיך פון אונטן און דער־לאַנגט אַ פייערדיקן פאָטש. אינדעם האָט זיך זעלדע אויפגעכאַפּט און געפרעגט איר מאַן: וואָס קומט דאָ פאָר? דערוף האָט ער געענטפערט אַז „חיימס זון, דער לאָבוז, איז געקומען אָפּנאַרן". אויף דעם האָט זיך זעלדע אָפּגערופן: „ישראל חיים, וואָס האָסטו געטון? חיימס שניר איז דאָך שוין אויף דער צייט — און ער איז זיכער געקומען מיך רופן". נאָך אירע וועגטער האָט ער זיך טאקע בארואיקט און אפשר א ביסל פארשעמט.

איך האָב טאקע מיטגענומען זעלדען וועלכע האָט זיך זאָפּאָרט געגומען מטפל זיין און אין עטלעכע מינוט איז מיט מזל געבוירן געוואָרן אַ בן־זכר.

וועג איך האָב זי צוריקגעפירט אַהיים, האָט זי מיך אַריינגעפירט אין שטוב און געזאָגט צום מאַן: „זעסט, וועמען דו האָסט געפאָטשט?".

באלד דערויף איז ער צו מיר צוגעקומען, געגעבן אַ קניפ אין בעקל און געבעטן כ׳זאָל אים מוחל זיין. נו, און וועג האָט עס געקענט נישט מוחל זיין דעם שמייכלן־דיקן, גוט־האַרציקן ר׳ ישראל חיים מלמד?

וואַרעמע זכרונות טויכן אויף וועג כ׳דערמאָן זיך אין ר׳ ישראל־חיים מלמד (זיינס אַ זון וווינט אין ישראל אין בת־ים). פין אַלע מלמדים ביי וועלכע איך האָב געלערנט, האָב איך אים ממש פאַרגעטערט. ער פלעגט זיך אַרומ־דרייען אויפן מאַרק מיט יעדן כאַפן אַ שמועס, אויסרעדן אַ וואָרט. וועג ס׳פלעגט נאָר קומען אַ פרעמדער אין שטעטל, האָט ר׳ ישראל־חיים אים אויפגענומען מיט אַ בריטן שלום־עליכם און דער מענטש האָט באַלד געפילט וואַרעמ־קייט, וועלכע האָט דערנענטערט א הארץ צו א הארץ און די פרעמדקייט פלעג באלד פאַרשוווונדן. אין שפעטערע צייטן וועג מיר זיינען זיך צו צעפאָרן אין פאַרשיידענע ערטער און קומנדיק אהיים אויף יום־טוב, פלעג ר׳ ישראל חיים אונדז באַזוכן, אויספרעגן זיך ווי עס גייט אין דער פרעמד, ווי עס לעבט זיך. א.א.ו. אין שיל, ביים דאַוון־נען, פלעגט ער אכטונג געבן מ׳זאל נישט רעדן ביים דאוועגען — און אלעס מיט אַ שמייכל אויפן פנים. ער איז געווען אַ האַרציקער ייד, אונדזער ר׳ ישראל חיים — און איך האָב געהאַט פאַר אים גרויס דרך־ארץ טראָץ דעם וואָס איך האב צופעליק געכאפט פון אים צוויי אומזיס־טיקע פעטש...

צונעמענישן

אין אונדזער שטעטל ווי אין אַנדערע פויליש־יידישע שטעטלעך, זיינען מיר געווען געבענטשט מיט אַ שפּאַר ביסל צונעמענישן. דעם ריכטיקן נאָמען האָט מען כמעט נישט געוווסט און דער צונאָמען איז געוואָרן געגעבן לויט פּארשיידענע סיבות ווי צ. ב. אָפשטאָם, פאַך, אויסערלעך אויסזען, אָדער אז עמיץ האָט זיך סתם־אזוי רחמנא לצלן נישט גוט אויסגעדרוקט.

דער „גרויסער בעריש" איז טאקע באמת געווען אַ הויכער ייד אָבער דער „גרויסער מאיר" איז געווען אַ שוסטער און ער האָט געקענט גאָנץ פשוט הייסן „מאיר שוסטער", דאָך איז ער געבליבן אַלס „דער גרויסער מאיר" פארוואָס? — ווער ווייסט.

הערשל בצלאל — קאָפּל־הענדלעס — אָדס האָט מען געמיינט הערשל וואָלבערג. הערשל אל׳ס איז געווען — הערשל קופמאַן, „אלי מלמדס" אַן איידעם. יצחק מעסער־מאַן, האָט מען גערופן „דער יאַפאַנישער בעקער". ער האָט געשמט מיט זיינע בייגל מיט וועלכע די יריד־פאָרער קיין יענדזשעיעוו האָבן זיך אונטערגעלעגט ס׳האַרץ.

ביי אסאך יידן האָט מען געוווסט לויטן צונאָמען — פון וואַנען זיי שטאַמען: חיים ווייסליצער, חיים מיער־ניצער, הערשל קאָוואלאָווער, דער פּינטשעווער שניידער, און דער גאַליציאנער שוסטער. דער „טויטער לייזער" צ.ב. איז געווען בלאָס ווי די וואַנט. עס איז מיר נישט קלאָר פון וואַנען שטאַמט דער נאָמען „מאיר גאָנשור"? קען זיין, אז ער האָט געהאָט צו טון מיט געגנדז, אָדער — אפשר גאָר צוליב זיין גרויסן לאַנגן האַלדז?...

חיים יהושע, משה און שבתאי באָרנשטיין, האָבן גע־האָט אַ קאָלעקטיוון נאָמען: אסתר מרדכי׳ס. בוגייסקי און רייזמאן זענען געווען די טשעסקאָוויבער, און נאָך אַנדערע טיילמאָל וווּנדערלעכע נעמען און צונעמען.

צוריק צום דרך הישר

די געשיכטע האָב איך געהערט פון מיין באָבען. איך דערמאָן נישט קיין נעמען, כאָטש איך האָב גוט געקענט די משפּחה, ווייל ס׳קען זיין, אז עמעצער איז געבליבן ביים לעבן, ווייל איך נישט פוגע בכבוד זיין.

אין דער דאזיקער משפּחה זיינען געווען דריי קינדער, צוויי טעכטער און איין זון וועלכער האָט זיך ר״ל אפגע־שמדט און פארשווינדן, גלייך ווי ער וואָלט אריין אין וואַסער אריין. ווי עס פירט זיך ביי יידן, זיינען די עלטערן אפגעזעסן ״שבעה״ ווי נאָך אַ בר־מינן. איז דאָך אָבער פאַראַן אַ שטן־המקטרג, מאכט זיך אז איין אומגליק שלעפט מיט זיך אַ צווייטן.

פאסירט אַ מעשה אַז איין טאָכטער פאַרליבט זיך אין א שגץ און אַנטלויפט פונדערהיים...

די פאַרצווייפלטע עלטערן האָבן נעביך אָנגעהויבן פאָרן צו אַלע רביים אין פוילן, געבעטן מיט טרערן אן עצה, געהאָפט אויף א ישועה.

איין עצה פון אַ רבין איז געווען, אז זיי זאָלן אויסקריצן אוף אַ ציגל דעם נאָמען פון דער טאָכטער און דעם ציגל זאָל מען דערנאָך אַרייננוואַרפן אין פייער. די עלטערן האָבן אזוי געטון אָבער עס האָט ליידער נישט געהאָלפן. דערווייל, האָט די טאָכטער פון זיך גאָרנישט נישט געלאָזט הערן. די צווייטע עצה וואָס אן אנדערער רבי האָט געגעבן איז געווען, אַז די מוטער זאָל קריכן אויף די

קניעס וועו זי גייט אהיים.. נו, וואס טוט נישט אַ יידישע מאמע? איז זי נעביך אפגעגאנגען אויף די קניען אַ שפּאַרן מהלך ביז ס׳איז אדורכגעפאַרן אַ באקאַנטער פויער וועלכער האָט געזען דאָס אוסטערלישע בילד אוו האָט זיך פאראינטערעסירט. ער האָט אויסגעהערט די טרויעריקע געשיכטע, אוו פאר רחמנות צוגעזאגט צו העלפן. דערווייל האָט ער זי אהיימגעפירט אויף זיין וואגן.

דער סוף איז געווען דווקא פרייליכער. קען זיין אַז געהאלפן האָט דער אויסגעקריצטער ציגל, מעגלעך דאָס גיין אוף די קניען אוו אפשר גאָר צוליב דער הילף פוו באקאַנטן פויער — דער עיקר, די טאַכטער איז צוריק אויפן דרך הישר. זי האָט זיך אומגעקערט אהיים אוו נאָך א קורצער צייט האָט זי חתונה געהאַט מיט אַ יידישן כשרן יונגמאן.

שטעטלדיקע אַטראַקציעס

כ׳קען בשום־אופן נישט זאָגן אַז ווידיסלאַוו איז געווען אַ שטיל שטעטל ווו ס׳האָט זיך געלאַנגווייליקט. וויפיל איך געדענק, האָבן נישט געפעלט קיין אַטראַקציעס, באזונדערס פאַרן קליינוואַרג. די יונגע „חברה״ האָבן שטענדיק געפונען מיט וואָס צו זיין באַשעפטיקט. א געוויסע צייט האָבן מיר געהאַט דעם שט־מען אגדע וואָס איז געשלאָפן אין בית־המדרש אוו ווו ער האָט געווויינט (צו ער האָט בכלל ווו געווויינט), האָט קיינער נישט געווווסט. פאַרן קליינוואַרג איז עס געווען אַ לייטישע באַשעפטיקונג. אַדער נעמט דעם גוי אַלעקסאַנדער קורי וואָס פלעגט נאָכיאָגן יעדן איינעם ווועלכער האָט זיך צו אים געטשעפעט. דער גוי איז שוין געווארן אזוי צוגעווויינט צו אונדזער טשעפן זיך אוו צו זיין נאָכיאָגן זיך, אַז ווען מ׳האָט אַמאָל באַשלאָסן אַז ס׳איז גענוג אוו מער טשעפן מיר אים נישט, איז אים געווארן לאַנגווייליק אוו ער איז געקומען מיט טענות הלמאי די קינדער זענען אַזוי שטיל?..

אַז מ׳דערציילט שוין ווען אַטראַקציעס, דוכט זיך אַז קיין לעבעדיקערע אַטראַקציע וואָס ס׳האָט געגעבן דער שטאָטישער ״קאָזשיאָל״, איז נישט געווען. דער קאָזשיאָל איז געבוירן געווארן אַ יחסן, אַ בכור וואָס מ׳טאָר אים נישט שעכטן, אוו מ׳טאָר אים נישט טשעפן... ער מעג טוון אַלץ אין דער וועלט, אַרומשפּרינגען ווו עס פאַרגליסט זיך אים, אבער אים געבן אַ קלאַפּ, אַדער בינדן, דאָס איז פאַרבאָטן. נו, איז זיך דער קאָזשיאָל געוואָקסן אין ווויל־טאָג, גענאשט פוו די פרוכטן־סטראַגאַנעס אין מאַרק, געכאַפּט זיך צו די בעסטע עפּל, באַרנעס, פלוימען אוו קערשן, געביסן פוו די גוטע צייטיקע אַנגרעסט אוו ווייַנ־פערלעך אוו וואָס נישט?

די שטאָט האָט מורא געהאַט אים אַוועקצוטרייבן אוו דער „יחסן״ האָט אויסגענוצט דעם מצב אוו געמאַכט אַ לעבן. מיר קליינוואַרג, האָבן געהאַט מיט וואָס זיך צו פאַרעון, וועמען נאָכלויפן אוו מיט וואָס צו זיין באַשעפטיקט. צום סוף, איז דוכט זיך אז דער קאָזשיאָל האָט אליין צוגעמאכט אן אויג אוו אויב כ׳האָב נישט קיין טעות — באַגראָבן געווארן אויפן בית־הקברות.

שכנהס׳סדיק צוזאמענלעבן

אונדזער היים איז געווען אין מיערניץ, נישט ווייט פוו ווידיסלאַוו, אַדער ווי מ׳פלעגט זאָגן: „פוו ווידיסלאַוו קיין מיערניץ איז אַ קאצן־שפרונג״.

צוליב פאַרשיידענע סיבות זיינען מיר געבינדן מיט ווידיסלאַוו. פוו מיערניץ זיינען מער געגאַנגען קיין ווידיסלאַוו אין חדר, צום דאָוונען אוו פאר ימים נוראים — פאַרטאָגס צו סליחות.

סוכות האָט מען געמוזט צוריקטראָגן דעם בשותפתדיקן אתרוג אוו מיר זיינען געלאָפן מיט די כפרות צום שוחט. מיר זענען געגאַנגען צו אַ חופה, הערן דעם רב דרשנען שבת־תשובה אוו שבת־הגדול. נאָך פיל אַנדערע געשעע־נישן האָבן אונדז צונויפגעפירט מיט אונדזערע ווידיס־לאַווער דאַרפס־גייער אַדער ווי מ׳האָט זיי געפונן: „דאַרפס־לויפער״ אוו נאָכן אָפדאוונען האָט זיך דערהערט דער רוף פוו מיין מוטער ע״ה: „גיי וואַש זיך צום עסן!״ וועו אויפן טיש איז שוין געשטאַנען אַ פריש, געשמאַק אָפּגע־קאָכט מאכל. אָפּגעגעסן, אָפּגעבענטשט, מאַנכעסמאָל מיט מזומן אוו עס זיינען געווען אפילו פאַלן ויען עס זיינען געווען אַנוועזנד אַ גאנצער מנין — אוו היידא, איבער די דערפער שאַפן פרנסה.

פוו ווידיסלאַוו זיינען יידן געקומען־נעמען אייז פאַר אַ קראַנקן פוו דער גרויסער לאַדאַווניע וואָס האָט זיך געפונען ביי אונדז. מען איז געקומען צו אונדז נאָך זויער־קרויט מיט איינגעזויערטע עפעלעך אוו נאָך רויטן צוויקל־

באַרשט אויף פסח וואָס האָט געהאַט אַ טעם ווי טייערער רויטער וויין.

שבת נאָכמיטאָג, פלעגן קומען קרובים און פרייַנט ליגן אַביסל אין שאָטן פון גרויסן ליפע־בוים. אין די שבתים און יום־טובים פלעגן זיך יידן מחיה זיין מיט די תפילות אין דער גרויסער שיל, מ׳האָט געזאָגט מבינות אויפן דאַוונען פון פייוויש דעם חזן, מ׳איז געווען באַצויבערט פון יוסל שייע יאָסקעס „מוסף״ וואָס איז געווען שופרא דשופרא. אַהיימגייענדיק פון דאַוונען, האָבן די גויישע פעלד־אַרבעטער אונדז באַגריסט און זיך געפרעגט ווען ס׳וועט שוין זיין יום־כפור. זיי האָבן געגלויבט אַז זייען תבואה אין יום־כפור, ברענגט אַ גרויס געראַטניש.

דעם ערשטן טאָג ראש־השנה, פלעגן מיר גיין צו תשליך. די גויים פלעגן זאָגן אַז די יידן פאַרגעסן קיינעם נישט, אפילו פאַר די פיש אין וואַסער ווארפן זיי בריזלעך פון די טאַשן...

אַזוי האָט זיך געפירט א שטייגער פון לעבן ביז ס׳איז אַנגעקומען די גרויסע קאַטאַסטראָפע.

נישטאָ מער די האַרציקע יידן, חרוב געוואָרן די פרעכטיקע שיל מיט די צוויי בתי־מדרשים פון וועלכע ס׳האט זיך אָן איבעראייס בוקע געווען דער קול־תורה. אויך דער בית־הקברות איז וואַנדאַליש פאַרטיליקט געוואָרן.

★

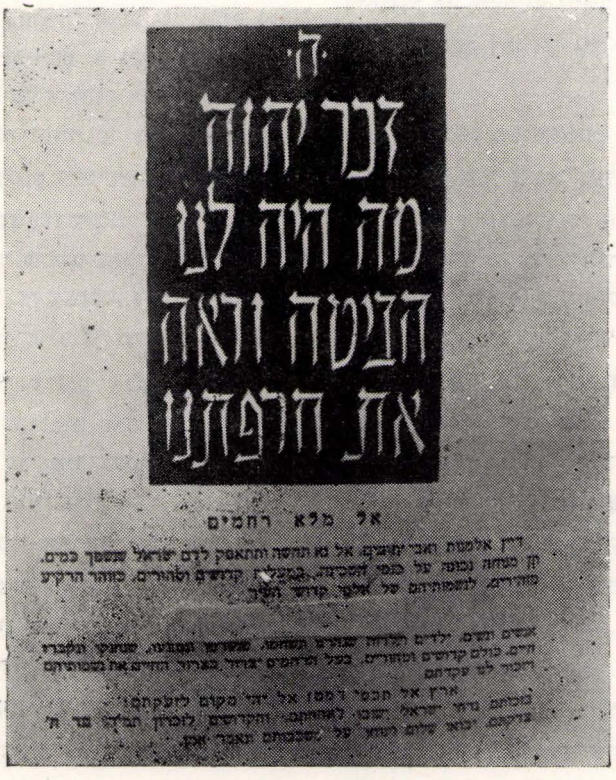

פרץ חסידא

לא על הלחם לבדו יחיה האדם...

(מפי הזקנים שבחבורה)

ר׳ נתן איש וואידיסלוו ישב ואכל את „לחם העוני״ שלו, קערת מים של גריסין, ונאנח מרה. הוא נזכר בחידושי־תורה, אשר שמע פעם בריז׳ין: „לא על הלחם לבדו יחיה האדם״ ופירש ר׳ ישראל׳צי: לא על הלחם כתיב... על הלחם לבדו עוד אין אנו בני קיימא..: ואם תמצא לומר להם, אם תמלא או אסמיך לחם, הרבה לחם, תנוח דעתך והכל יתיישב אל נכון? ׳אלא מאי כוונתו? הכתוב אומר: „לבדו״... הוא יתברך שמו נותן חיות לקרוץ מחומר, לאדם יסודו מעפר... כי בלעדו, הוי, הוי, הוי — בלעדך אבינו שבשמים מי ומה אנו? אבק פורח, ענן שכלה... אבל באמונה בך, רחום וחנון, באמונתך שמחה, באמונתך אתערותא דלעילא, מכיון שאתה, אתה, אתה הנך... הוי, יתגדל ויתקדש שמיה רבה. — — —

ועומדת לה רייצה הצהובה, זוגתו של ר׳ נתן ומקשיבה ללשון העילגים של בעלה המבולבל ובא ומתרגש עליה חולי הנכפית ר״ל: הוי, איזה גולם, איזה „למך״ הוא בעלה. אל ייסרה ד׳, על לזות שפתיה. צדיק הוא, הדור הוא, חסיד הוא — ורק בריז׳ין הוא יושב. יהודים עולים להתם להתפלל על פרנסה וזה לא איכפת לה. עולה הוא ושוהה שם שבועות וירחים ואחר כך חוזר הוא משם וכריסו מלא חידושי תורה. מוטב היית עמל שם שימליץ עליך לפני אב הרחמן בדבר לחם חוקנו, שוטה וטיפש שכמותך...

ר׳ נתן כבר שמע את טענותיה של זוגתו מאה ואחת פעמים. אבל מעולם עוד לא נגע הדבר ללבו כמו עכשיו. הנה עכשיו, לאחר שכבר מילא את רצונה של אשתו והתחנן שפל רוח ובהכנעה בריז׳ין: „רבי ומורי. יבש מקור מחייתי ומאין את לחמי אביא? יושב אני בלי פרנסה ורע ומר חלקי עלי אדמות.״ — ור׳ ישראל׳צי העיף עליו את עיניו היוקדות שלו ורק גער בו בנזיפה: „מאין תביא לחמך? מה פירושו? אם אין מקום פרנסה אחר — חיים על הרוח.״

הוי, לאחר הדברים האלה התייאש ר׳ נתן לגמרי מ„תורה וגדולה״. נסתחפה שדהו. יהיה מוכרח להסתפק כבר בתורה בלבד... אבל בזה עוד לא נסתתמו הטענות. יסורים עוד יותר קשים סבל מן הבזיון שהיה מתבזה בעיני הבריות, בעטיה של הברה זו שנזרקה מפי רבו.

גדליהו פיק עשהו לחוכא־וטלולא:

— על מה עליך לחיות, נתן? על הרוח? חי, חי, חי. — איך זה אדם חי וניזון מן הרוח?

ואתהלך ובאר לו, לחקרן הזה, שכוונת ר׳ ישראל׳צי בוודאי לא היתה פשוטה כל כך ומסתמא דברים בגו... ואל מה המלין מרמזין? ימים יגידו...

ר׳ נתן מוואידיסלוו גמר לאכול את סעודתו, קערת הגריסין שלו. אבל רגש הבזיון לא סר ממנו. אלמלא היה ספק בידו, היה מבאר לה, לכת־הליצנים הלזו, בראיות ברורות כי „דברי חכמים כדרבנות נטועים״... אולם מכיון שאין ביכולתו לפקוח את עיניהם העיוורות, — מילא יושב הוא ומצפה שנה, שנתיים, שלוש שנים. אין בכך כלום. יש לו פנאי לר׳ נתן...

ושמא תאמרו, כי שעתו של ר׳ נתן לא הגיעה? — אם כן גם אתם הנכם, כפי שעיני רואות, מקטני האמונה... אך אין אני מספיק בידכם, שתחזיקו באמונה טפלה זו. אל תקראו: שישו בני מעי.

אישי החכמים, נראה להלן אחר המעשה שאספר לכם, אם בעצמכם לא תודו ותגידו, איזו חכמה כמוסה נצורה

במילתא זו „חיה על הרוח". לא מופת כי־אם בפירוש חכמה... השמעתם שופטים? בפירוש חכמה!

ואתחלתא דגאולה היתה בכך: ר' נתן היה מהלך בדרך. מה ראה ר' נתן ככה לעבור בדרכים? ויש לומר: אשתו הבריחה אותו מביתו. זהו טעם ראשון לדבר. והשניה, נפטר להתם להיות עוסק בהתבודדות. הרי הדבר ידוע עוד מימי הבעש"ט ע"ה, כי להתפלל בשדה הוא דבר גדול. הניצוצות של הצומח נכנסים בלב המתפלל...

ובכן, עובר לו ר' נתן לתומו בשדות ויערות ובין כך הוא מגיע אל נהר רחב־ידים... אל תקרא „נהר", כי אם „נהריים" — אל מימות של ים.

ר' נתן שקוע כולו ברעיונות וקמעא, קמעא, הולך ומתחוור לו כל צרכו מאמר עמוק בתניא.

ולפתע פתאום, שומע הוא קול קורא לעזרה. קול פחדים של אדם הנוטה למות ומזדעזע הוא בכל איבריו: מי יודע, אם אין זה ממעלליו של „בעל־הדבר"?...

ומעיף הוא את עיניו והנה — אוי ואבוי! רואה הוא אדם טובע במים... אדם טובע — פיקוח נפש, וכל המקיים נפש אחת, וכו'.

אין ר' נתן מרבה לשאול שאלות, קופץ המימה ומציל את הנפש. בציציות ראשו הוציא את הטובע...

תיתא ליה.

אחר המעשה הזה, הולך ר' נתן הביתה שמח ומלא התעוררות: עלה בידו לעשות היום דבר גדול... שהטובע היה אשה — אמנם ראה ר' נתן. את האמת אין לכחד. אבל — מי היתה האשה? מה ממנו יהלך? ואם היתה זו ערלית מותר להניחה ולתתה לרדת תהומות?

ולאמיתו של דבר, היתה זו בתו של מושל אדיר, בתו של שררה, או של אציל, ואולי גם בתו של הקיסר בכבודו ובעצמו — איני זוכר עוד בדיוק. אבל העיקר, כי היא היתה בתו של אדם עשיר.

ובאה הבת אל הוריה ומספרת על דבר הנס של הצלחה. ומשתומם אביה עליה:

— והיכן הוא ומי זה חוא, ואיזה הוא מצילך? האיך זה עוזבים אדם יקר שכמותו בלי לגמלו שכרו?

ובאים לבקש ולחפש אותו ולשאול בעוברים ושבים: האם לא ראיתם ולא שמעתם על דבר פלוני ואלמוני יהודי שחור, לבוש בבגד של משי שפרקו נאה ודומה בקלסתר פניו למרא דאתרא...

ומנחשים, ומשערים, וסוברים סברות עד שנזכרים: הרי זה הוא ר' נתן.

ומזמינים אותו בכבוד גדול אל המושל ורוצים לכבדו במאכלים יקרים ומעדני עולם ואינו אוכל. מאכל עכו"ם הוא...

מוסכים לו כוס יין — אינו שותה. יין נסך...

מה לעשות עמו? מתחנן אליו המושל:

— „אמור נא לי, יקירי, נתן היהודי, מה בקשתך ומה שכרך בעבור החסד שגמלת אתנו?

ומסתמא רוצה ר' נתן לאמר: חנות של פרקמטיה... בית של חומה... זהובים אלפים... אלא נכנסה בו רוח שטות, או השם יודע איזה פגע רע ר"ל סיבב בדבר שגגה יצאה מלפניו ונתמלטה מפיו הברה חסרת טעם:

— תן לי — אומר הוא אל המושל — במתנה את הרוח וכתוב וחתום לי עליו בספר...

ומסתכל בו המושל: יהודי ודווקא מן המתוקנים שבהם ובלי מוח בקדקדו?

ומתחיל הוא לפייסו ולשדלו בדברים:

— „מה משמע? בן אדם. כלום אתה משמיע לאזנך את מה שאתה מוציא מפיך? איזו תועלת לך מן הרוח?"

ר' נתן מתבלבל כולו. בשכלו הישר מבין הוא אמנם, שהרוח אינה באמת מין דבר השוה לכל נפש. אבל מפיו אינו מוציא שום הברה אחרת ורק „רוח" ו„רוח" והדרן עליך, רוח...

מילא, רוח מכאן ורוח מכאן — מה יעשה עמו המושל?

ומתרצה הוא לו ומנחיל לו את הרוח. מקבל הוא ממנו כתב וספר הנחתם בחותם אדום ובו כתוב בפירוש, שהרוח שייך לר' נתן איש וואידיסלוו...

ובא וחוזר ר' נתן לביתו, לאשתו — ואף ברמז אינו מזכיר את מה שקרה אותו בדרכו, כאילו לא היו דברים מעולם. הוא עצמו — לא ברור לו עדיין. אם לצון חמד לו המושל, או מן השמים רחמו עליו. אבל בין כך וכך אינו משיח מזה עם אשתו.

אך, כידוע, אזנים לכותל — ונודע הדבר מהר שר' נתן ביקש וקיבל מן המושל — ובני אדם צוחקים למו בסתר ובגלוי.

זוגתו מטיחה דברים כנגדו. כל חלומותיה הרעים יחולו על ראשו!..

והיא בוכה בדמעות שליש:

— „איך זה אדם מאבד בידים שעת־כושר כזו להת־עשר ולעלות למדרגה?."

אך — דבר על עצים ועל אבנים. הרי זה עומד לפניה כגולם של חמר ופניו מתכרכמים ממצוקות לבו ומרי נפשו ואינו יודע, איך להצדיק עליו את הדין...

ויהי היום, ור' נתן מהלך לו כדרכו מחוץ לעיר, לא חלילה כדי לאמר מה נאה אילן זה ומה נאה ניר זה, ורק — סתם, כך, לשם התבודדות...

ועובר הוא לפני ריחים של רוח באותו המקום ומעיף הוא את עיניו עליהם ומביט ומסתכל בגבורות הבורא, האיך שמתגלגלים האופנים וטוחנים קמח, היינו: לחם בשביל יצורי ה'... ופתאום מנצנץ רעיון במוחו ומכה בו כמו בקורנס:

ריחים! ריחים! על מה חי בעל הריחים? ומי מניע את הריחים? הרוח! נמצא שבעל הריחים חי על הרוח....

עיני ר' נתן אורו מהתפעלות: הוי, עכשיו מבין הוא את סמיכת הפרשיות בין „חיה על הרוח" ובין „תן לי במתנה את הרוח"...

אם כן, אם כן... מן השמים סבבו בדבר...

ופתאום התחיל רץ בכל כוחותיו ובלי נשימה התפרץ אל הטחנה:

— „אדוני הטוחן. שלם לי בעד הרוח!"

— סלקא דעתך? הניטלו חושיך או מטורף הנך?

בעל הריחים רוצה להרים את אגרופיו... נכרי חזק כחלמיש. במהלומה אחת... נו, נו — אל תפתח פה לשטן...

וכאן אוזר ר' נתן את חלציו ובנחת, כבטוח בחזקתו, הוא מוציא את פתשגן־הכתב מצלחתו — הא לך וקרא, שחור על גבי לבן...

ובעל הריחים פרע את המגיע...

ורק זה בלבד? כל בעלי הריחים של רוח בכל מדינת מלכותו של המושל פרעו את המס... כשהקיסר כתב בפירוש, שהרוח במדינת מלכותו שייך לר' נתן...

ומה, בורים אתם, יצא מזה? גדליה פיק הסתתר ונחבא בחקרנותו בהודא דעכברא. כל כת הליצנים והלוע־גים עליו לא יכלו להרים את עיניהם מבושה... הכל התחילו נוסעים ועולים ורצים לריז'ין — מי ברגל ומי ברכב... אבל כמה נתן איכא בשוקא? לאו כל אדם זוכה...

בינו לבינו. נודע לו הדבר להמושל ושלח אחריו מרכבת חמישיה רתומה לארבעה סוסים אבירים להזמין אותו אליו. וכשהוא מתיצב לפניו נופל הוא ממש על צוארו:

— הוי, הוי, עכשיו רואה אני מה חכמת...

גוי, מאין לו לדעת, החכמה מאין תמצא? נו, נו, אומר הוא אל ר' נתן:

— יכול אתה להחזיר לי את הכתב? הטוחנים מתרעמים... אבל איני מניחך עד שלא אשימך לממונה על בית הגנזים שלי...

וכך הוה.

ושמא סבורים אתם, כי עליו הכתוב נאמר „וישמן ישורון ויבעט"? אינכם אלא טועים.

ר' נתן ידע מה לתקן בעשרו... צדקה, הכנסת כלה, גמילות חסדים — כלום חסרים מעשים טובים בעולמו של הקדוש ברוך הוא?

אבל קערת גריסין נשארה חביבה עליו על ר' נתן גם בימי גדולתו.

זכר לנס...

„בדרך" שבועון, ורשה, גליון 49 (168) י' כסלו תרצ"ו.

מסיפורי החסידים

בבית המגיד מוואידיסלוו

מספר חסיד אחד: פעם שהה בלובלין המגיד מוואי־דיסלוו, הרה״ג רבי צבי, נכנס ובא לו לבית מדרשו של ה״חוזה״ ושאל:

— מי נוסע לוואידיסלוו?

מבין הקהל הרב נשמע קולו של הרבי, ר׳ דוד מלילוב: — אני נוסע ללילוב ועושה את דרכי דרך וואידיסלוו.

— טוב הדבר — שמח המגיד וענה: הואל נא בטובך למסור סכום כסף זה לבני ביתי בוואידיסלוו — ובדברו מסר לו את הסכום.

ובבית המגיד מוואידיסלוו היתה בתו החולנית האנושה מוטלת על ערש דוי, משותקת ברגליה זה שנים. אך נכנס הרבי ר׳ דוד׳ל לבית, מסר את הכסף אשר שלח אביהם ובירך את בני הבית לשלום:

— זייט געזונט (היו בריאים)...

כעבור זמן חזר המגיד מוואידיסלוו לביתו. היתה זו שעת חצות מאוחרת באישון לילה. בני הבית היו שקועים בשינה עמוקה ואיש לא שמע אותו דופק ונוקש בדלת. רק בתו המשותקת שלאזניה הגיעו הדי הדפיקות, ירדה מעל מיטתה ופתחה את הדלת לאביה שנשאר עומד ולא האמין למראה עיניו, הבהקיץ הוא או בחלום.

— איך ירדת? וכי לא משותקת את? — שאל את בתו.

ותספר לו הבת, כי השליח אשר הביא להם את הכסף אמר בצאתו מן הבית „זייט געזונט״, ומאותו רגע הבריאה וחזרה שוב ללכת ברגליה...

מספר „פרי קודש הלולים״ להרב משה יאיר וינשטוק, ירושלים, תשכ״א, עמוד נה—נו.

החתונה הגדולה בז׳ארנובצה

החוזה מלובלין ערך פעם נשואין לנכדו שנודעה בעולם בשם „החתונה הגדולה״ שהתקיימה בז׳ארנובצה. בין מאות הצדיקים ורבבות החסידים שנסעו לחתונה, היה גם רבי דוד׳ל מלילוב היה רגיל לנסוע מביתו לז׳ארנובצה, כדי החוזה היה אז בעיר וואידיסלוו ומשם עמד לנסוע לז׳ארנובצה. הסוסים נרתמו לעגלה והביאוה סמוך לבית הרב. החוזה יצא מהאכסניה וקרב לעגלה, העמיד רגל אחת על מדרגת העגלה, בעוד שהרגל השניה נשארה על הקרקע. הוא עמד כך כשעה וחצי בלי לומר דבר, בהשקיפו בעיניו על פני העולם. איש מהנוכחים לא ידע על שום מה הוא משתהה. ברם הבינו שלא דבר פשוט הוא, ובוודאי אירע משהו חשוב שגרף את לבו.

לבסוף נודע הדבר, ומעשה שהיה כך היה: רבי דוד׳ל מלילוב היה רגיל לנסוע מביתו לז׳ארנובצה, כדי להיפגש עם החוזה מלובלין, ונאלץ היה לעבור ליד כפר אחד, ולא לסוב מחוץ לכפר, אלא דווקא בתוכו, כדי שיוכל לראות מקרוב מה שלום היהודים הכפריים.

והנה, ראה שפריץ אחד קשר יהודי ואשתו מאחורי העגלה, הצליף בסוסים שירוצו, והיהודים הקשורים לעגלה ירוצו אף הם, ירוצו, ויתפקקו מריצה. לבו של רבי דוד היה רע עליו. אסור לו לעמוד על דם רעו. יש לחלץ את העני ממאסרו ולשלחו חפשי. הוא נכנס בשיחה לבבית עם הפריץ, ושאלו מהי סיבת מעשהו. על כך השיב הפריץ שהכפרי הזה הוא פונדקאי שלא שילם לו את שכר החכירה, חובו עולה כבר למאה וחמישים רובל ומפני זה הוציא עליו פסק־דין קשה למען יעשה ככל האפשר וישלם לו חובו.

אמר לו רבי דוד: אני מקבל עלי לשלם את כל החוב של הפונדקאי, ונא לשלחו לשלום.

הפריץ הסכים, וביקש כסף מרבי דוד. על כך ענה: כסף מזומן אין בידי, אבל אתן לך שטר עם מועד פרעון. הסכים הפריץ, לקח את השטר ושיחרר את הפונדקאי ואשתו ושלחם לחפשי. אחר זה המשיך רבי דוד את

דרכו לוואידיסלוו, לאכסנייתו של החוזה. בבואו לשם, מצא את החוזה עודנו עומד עם רגל אחת על העגלה וברגל השניה על הקרקע. והנה, טרם שרבי דוד הספיק להתנצל על איחורו, אמר אליו החוזה: רבי דוד, אל תדאג. אנחנו נעזור לכם.

שניהם נכנסו לעגלה והמשיכו דרכם מוואידיסלוו לז׳ארנובצה לסידור הנשואין.

בוואידיסלוו ישב סוחר יהודי שעמד בקשרי מסחר עם הפריץ הנ״ל. הוא קנה אצלו צמר כבשים ועשה אתו חוזה שגזו צאנו ימכור רק לו, ולא לאחר. והנה, אחרי שרבי דוד נתן שטר לפריץ, באו שני סוחרים והציעו לו למכור להם את הצמר, בהציעם מאה וחמישים רובל יותר, מכפי שהציע הסוחר. על סכום גדול כזה אי אפשר היה לעבור כלאחר יד. הוא שלח איפוא ידיעה לסוחר, שרוצה הוא לקיים את החוזה, בתנאי שיוסיף על המחיר ויגיע לסכום שמשלמים הסוחרים עבור הצמר. הסוחר לא הסכים וביטל את החוזה, והפריץ מכר את הצמר לאותם הסוחרים.

אחרי שהפריץ קיבל את הסכום ששילמו הסוחרים, שם לבו לכך, כי הסך ק״ן רובל שקיבל עליהם שטר מידי רבי דוד, מכוון לסכום ה„ריוח״ שקיבל כעת. הוא הבין כי זהו מופת שעשה ר׳ דוד, שהוא איש קדוש, ולא רק שאין להכביד עליו לתשלום השטר, אלא להוסיף לו עוד מתנות.

לפריץ היה בן יחיד, שהיה אלם — והוא הצטער מאד על בנו: מי ישים פה לאלם? עלה ברעיונו כי רבי דוד יוכל לעזור לו ולדובב את בנו. הוא צרר את השטר בכיסו, לקח אתו תרנגולים ואווזים ונסע עם בנו לצדיק מלילוב. כאשר בא לבית הרבי, מסר לו חזרה את השטר, ונתן לו מתנות, בבקשו להושיעו כי בנו יתחיל לדבר.

עמד רבי דוד מכסאו, סגר את עיניו, ואמר: מה איכפת לו לקב״ה כי בין מיליוני אנשים מדברים יהיה עוד אחד? — ומיד התחיל בנו יחידו של הפריץ לדבר כאחד האדם...

מתוך הספר „קודש הלולים״, מאת הרב משה יאיר וינשטוק, ניו יורק תש״ט, עמודים 61—64.

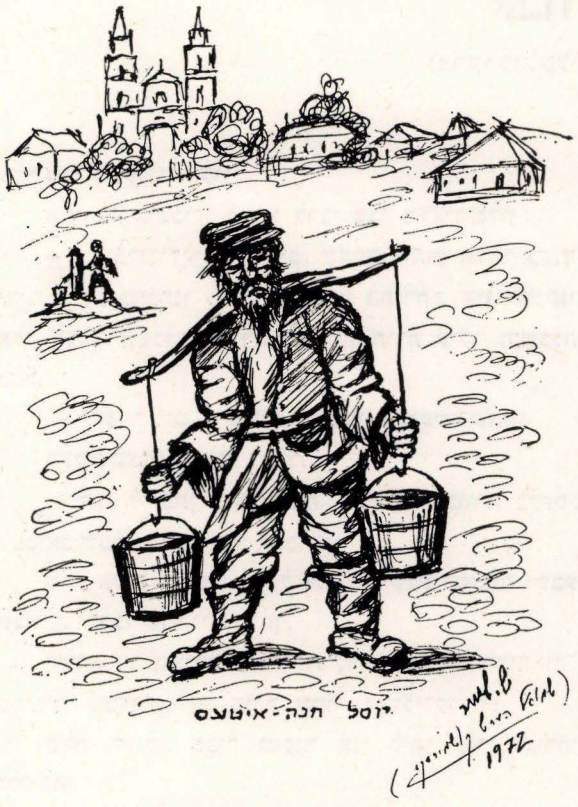

ממראות השכיחים של העיירה

★

מ. ליפסון

אבותינו סיפרו

(פרקי פולקלור של חכמי וואידיסלוו)

רבי צבי מוואָידיסלוו

אמרו לו משכילי ברלין לרבי צבי מוואידיסלוו:

— קובלנו עליכם, יראים, שאתם דוחים אותנו בשתי ידים. כלום כוונתנו לעקור דבר מן התורה? אין כוונתנו אלא לצרף השכלה לתורה ולעשות תורה עיקר והשכלה טפל.

— אספר לכם — משיב רבי צבי — מעשה שהיה.

מעשה בצנון, ששלח לכוורת:

— תני לי בתך בשל אשה. נזפה בו הכוורת בכעס: למסואב שכמותך אתן בתי החמודה?

שלח אליה הצנון: מקבל אני עלי שבע רחיצות ושבע טבילות ובלבד שתתני לי בתך.

שלחה לו הכוורת: מה יועילו לך כל הרחיצות וה־טבילות שבעולם, אם עורך שחור כשולי־קדרה?

שלח הצנון: סבור ומקבל אני ליתן עורי לגירוד ולקילוף.

שלחה הכוורת: והרי מר ממרור אתה.

שלחה צנון: מוכן ומזומן אני להתבשל.

נענתה לו הכוורת ונזדווג הצנון עם הדבש.

בא הרב לסדר סדר־קדושין ולברך ברכת־חתנים. נתן עין בזוג והורה הלכה למעשה:

— הצנון עיקר והדבש טפל. לפיכך ברכתי: „בורא פרי האדמה"...

ב.

רבי צבי מוואידיסלוו, אביו של רבי שמחה־בונים מפשיסחה, היה זהיר במצוות הכנסת אורחים ומקיימה בגופו ובממונו. ביתו פתוח לרווחה וכל אורח שנכנס מאכי־לים אותו מן הטוב ומן המשובח. אף מפנים לו מקום ללון — והכל בעין יפה וברוח נדיבה.

פעם אחת, בליל חורף, באה חבורה של אורחים. קבלם הרבי, כדרכו, בסבר פנים. צווה לערוך שולחן והעלה עליו מן הטוב ומן המשובח. אכלו האורחים, ושתו, והיטיבו לבם. ראה רבי צבי שעייפים ויגעים הם מן הדרך, אמר לבנו:

— שמחה בונים, צא וחדש חידוש בהכנסת אורחים.

הלך רבי שמחה־בונים, שהה שעה קלה וחזר.

— חידשת? — שואל אותו אביו.

— הן, אבא, — משיב רבי שמחה־בונים. האורחים אף הם מתקינים עצמם לשמוע חידוש מחידושי־תורה.

משאכלו וברכו אמר להם רבי צבי:

— בואו ונראה מה חידוש חידש בני. והוא מכניסם לחדר גדול ובו יצועים מוצעים לכל האורחים...

ג.

מעשה ברבי צבי המגיד מוואידיסלוו שדרש לפני הצי־בור בברלין, כאשר פתח ואמר:

— אין בין ישראל שבאשכנז לישראל שבפולין אלא מה שאמרו: „רוב בגזל ומיעוט בעריות".

ישראל שבפולין, שהם הרוב, נכשלים בגזל, בעבירות שבין אדם לחברו. ואילו ישראל שבאשכנז, שהם המיעוט, פרוצים בעריות, בעבירות שבין אדם למקום.

משסיים דרשתו וירד, הלך ובא אצלו אחד מן הציבור ואמר לו: „רבנו, הייתי בפולין וראיתי כמה מאחינו בני ישראל פרוצים בעריות."

— היא הנותנת — מחייך רבי צבי — הואיל ופרו־צים בגזל יצאו וגזלו עבירה זו מידכם.

רבי שמחה־בונים מפשיסחה

א.

שאל משכיל אחד את רבי שמחה־בונים מפשיסחה: „ילמדנו, רבנו, מה היו בגדיו של אברהם אבינו?"

— הוא היה רואה — משיב רבי שמחה־בונים — את בגדי הגויים ומשנה את שלו...

ב.

חסיד אחד בא לרבי שמחה־בונים מפשיסחה וסח לו את צערו, שתיכף לתפילה הוא חש בראשו, מחמת עיון־תפילה.

— תמיהני — משיב רבי שמחה־בונים — מה ענין ראש אצל תפילה? תפילה עבודה שבלב היא ולא עבודה שבראש.

ג.

עוד היה רבי שמחה־בונים מפשיסחה אומר:

— אדם שאין פרנסתו מצויה, מסתבר לי מהיכן הוא מתפרנס. מיהו אדם שפרנסתו מצויה, תמיהני מהיכן הוא מתפרנס.

ד.

ועוד היה רבי שמחה־בונים אומר:

— כל ימי חיי אני מתלמד למות...

ה.

רבי שמחה־בונים מפשיסחה היה קודם שינה, ואפילו שינת־עראי, מצוה להניח אצלו טליתו ותפילין, באומרו: „שמא יעירוני משנתי בקול מבשר ואומר: משיח בא! — וכיצד יוצא אדם מישראל לדרך בלא טליתו ותפיליו — וכיצד יוצא אדם מישראל לדרך בלא טלית ותפילין עמו?...

ו.

רמז דק

רבי שמחה־בונים מפשיסחה היה מלגלג:

— לעתיד אדם נוטל ידיו לכעך, הכל רצים אחריו וקוראים לו: קדוש עליון...

מעשה ברבי שמחה־בונים מפשיסחה, שהביאו לפניו איש אחד מקולשין, אשר נכנסה בו רוח שטות. אמנם היה בריא ושלם בגופו ואף דעתו שפויה. מדבר לעניין, אך שוטה לדבר אחד. הוא השיח לעצמו, שראש העיירה משיח הוא — ולא היה פוסק פיו משטות זו.

כשהכניסוהו אצל רבי שמחה־בונים קפץ וסיפר לו, שבעיירתו יושב משיח...

— מי הוא זה? — שואל אותו רבי שמחה־בונים.

— מה פירוש? — מתמה המטורף — הרי גלוי וידוע: ראש העיירה!

— ומי אני — חוזר ושואל אותו רבי שמחה־בונים — אתה יודע?

— הן — משיב הלה — אחד מצדיקי־הדור.

— ואם, — אומר רבי שמחה־בונים, מצדיקי־הדור אני, כלום אין אני יודע, שמשיח יושב בקולשין?!

— הן, משיב המטורף, אף רבנו יודע, אלא שאין הוא רוצה לגלות...

— אם כן, — אומר לו רבי שמחה־בונים — אף אתה עשה כן. דע ואל תגלה!...

מאז, פסק המטורף לדבר על משיח עד שנתרפא מרוח־שטותו.

ח.

מעשה ברבי שמחה־בונים מפשיסחה, שבא לפניו אדם אחד לבוש קצרים, צוארון לבן לגרגרותיו, זקנו מגולח ופיאותיו קצוצות — „טטייש" לכל דבר. לא הכניסוהו החסידים למחיצתו של רבם. משמע רבי שמחה־בונים בדבר, ציוה להחזירו. רצו אחריו החסידים והחזירוהו.

נכנס הלז אצל רבי שמחה־בונים ואמר:

— רבנו. באתי לשאול ממנו עצה. משדכים אותי שני שידוכים. אחת נאה ואינה בת־טובים. השניה בת־טובים ואינה נאה.

— בידוע, — אומר לו רבי שמחה־בונים — נאה־נוי הוא.

משנפתר הלה מלפניו, אמר רבי שמחה־בונים בחיוך למקורביו:

„יודעים אתם מה היתה שאלתו של טייטשי"ל זה? הוא שאלני, כיצד ילמד קבלה, על פי האר"י או על־פי רבי משה קורדיבירו. הוריתי לו ללמוד על־פי האר"י הקדוש.

ט.

שאלו לו, לרבי שמחה־בונים מפשיסחה:

— ילמדנו, רבנו, מפני מה חסידים ורבותיהם נוהגים להשהות תפילתם?

— אף אני אומר לכם, — מחזיר להם רבי שמחה־בונים — אדם קם שחרית, עדיין כמה איברים ישנים בו. ותפילה חייב אדם להתפלל בכל איבריו, בחינת: „כל עצמותי תאמרנה". לפיכך צריך אדם להשהות תפילתו עד שיתעוררו בו כל איבריו.

י.

שאל מתנגד אחד את רבי שמחה־בונים מפשיסחה:

— מפני מה משהה מר תפילתו ועובר זמן קריאת־שמע?

— בוא ושמע, — מחזיר לו רבי שמחה־בונים — בברכות השחר נאמר: „לעולם יהא אדם ירא־שמים בסתר ובגלוי מודה על האמת ודובר אמת בלבבו וישכם ויאמר". להודיעך, אדם, שיש בו כל המידות האמורות למעלה, ישכם ויאמר, ישכם ויתפלל...

יא.

הוא הי׳ה אומר:

— כשלבו של אדם זועף, יכלה זעפו בתפילה...

יב.

מעשה ברבי שמחה־בונים מפשיסחה, שנסע בדרך בעגלה ועגלון פשוט מוביל בה. הדרך משובשת היתה בביצות ושלוליות. שקעה העגלה בטיט יוון ולא זזה ממקומה. טרח ויגע הסייס להוציא סוסו ועגלתו.

— עזוב עמי — אומר הסייס לרבי שמחה־בונים.

— איני יכול, — משיב רבי שמחה־בונים.

— לאו, אחי ורעי, — אומר הסייס לרבי שמחה־בונים. — יכול אתה ואינך רוצה.

מאותה שעה היה רבי בונים מוכיח את עצמו:

— יכול אתה ואינך רוצה...

יג.

מעשה ברבי שמחה־בונים מפשיסחה, שהלך עם סיעתו בשדה. גחן, הרים גרגיר אחד של חול וחזר והניחו במקומו.

— בואו וראו, — אומר רבי שמחה־בונים — מי שאינו מאמין, שגרגיר־חול זה אין מקומו אלא כאן, הריהו כופר בהשגחה פרטית...

יד.

מעשה ברבי שמחה־בונים מפשיסחה, שבא אצלו חסיד אחד מחסידיו והסיח דאגה שבלבו:

— רבנו, כתוב בספרים הקדושים, מי שמתענה כך וכך תעניות זוכה לגילוי אליהו. ואני התעניתי כל אותן התעניות ולא זכיתי לכך.

— אספר לך — אומר רבי שמחה־בונים — מעשה שהיה.

מעשה בבעש״ט הקדוש שיצא לדרך רחוקה. שכר עגלה וסוסים למראית־עין. שכן ידוע, נסיעותיו של הבעש״ט כולן בקפיצת־הדרך היו. משישב הבעש״ט בעגלה התחילו הסוסים פורחים באויר, מקפצים על הרים וגבעות, על שדות ויערות והדרך קופצת כנגדם. תהו הסוסים ותמהו. רגילים הם בדרכים ובחניותיהן ועל כל חניה וחניה הסייס עומד לפוש ונותן לפניהם מספוא ומים, וכאן אין חניה, ואין מספוא, ואין מים. אמרו: שמא אין אנו סוסים אלא בני־אדם? לכשנבוא לעיר נתאכסן בפונדק ויעשו לנו סעודה שלימה, כדרך שעושים לבני־אדם. חזרו וראו: אף בעיר אין להם חניה והדרך קופצת מעיר לעיר. זחה עליהם דעתם ואמרו: חזקה, מלאכים אנו ואין לפנינו לא אכילה ולא שתיה.

משבא הבעש״ט למחוז־חפצו התיר הסייס את הסוסים, הכניסם לאורווה והעמידם ליד אבוס מלא. התחילו חוטפים ואוכלים אכילת סוסים...

טו.

הכבוד בורח

שאל אדם אחד את רבי שמחה־בונים מפשיסחה:

— חכמים אמרו: כל הבורח מן הכבוד הכבוד רודף אחריו (כל הבורח מן הגדולה גדולה מחזרת אחריו — עירובין נג). ואני כל ימי הרי אני בורח מן הכבוד ואין הכבוד רודף אחרי.

— אף אני אומר לך — מחזיר לו רבי שמחה־בונים — זה מפני שכאשר אתה בורח מן הכבוד, אתה מסתכל לאחוריך לראות אם הכבוד רודף אחריך...

טז.

רבי שמחה־בונים מפשיסחה היה רגיל לשחק באישקוקי וחרוז היה בפיו:

— הוה זהיר בעקירה ובהנחה, שלא יהא סופן יגון ואנחה...

יז.

הוא היה אומר:

— דומה עלי: כל העולם כולו — יער; כל הבריות כולם — אילנות; והקדוש־ברוך־הוא אין לו בעולמו אלא אותי, ואני אין לי בכל העולם כולו, אלא הקדוש־ברוך־הוא בלבד...

יח.

ועוד היה אומר:

— חייב אדם, שיהיו לו שני כיסים בבגדו. בכיס אחד יהא מונח: „בשבילי נברא העולם" (כל אחד ואחד חייב לומר בשבילי נברא העולם — סנהדרין ל"ח) ובכיס השני — „ואנכי עפר ואפר" (בראשית י"ח, כ"ז)...

יט.

אף הוא היה אומר:

— מקובלנו: שערי דמעות לא ננעלו. אם כן, שערים למה?

— לדמעותיהם של אותם השוטים, שבוכים ואינם יודעים על מה הם בוכים...

כ.

רבי שמחה־בונים מפשיסחה היה אומר:

— בעולם הזה מנהג בידי: מפקידה לפקידה הריני עושה לי רב ונוסע אליו. בעולם הבא — אעשה לי רב, את רבי עקיבא. אותי לא יכניסו להיכלו של רבי עקיבא. נמצא רבי עקיבא אנוס לבוא אצלי לגיהנם. ועם רבי עקיבא נוח לי להיות אפילו בגיהינום...

כא.

אמר רבי שמחה־בונים מפשיסחה על רבי יעקב־יצחק ה„חוזה" מלובלין:

— פעם אחת נכנסתי לחדרו של רבנו שלא בפניו. שמעתי קול יוצא מכליו התלויים על הכותל ומכריז על גדולתו...

כב.

רבי שמחה־בונים מפשיסחה עד שלא נתגלה בעולם, היה עוסק בפרקמטיה, נוסע לדנציג ועושה סחורה.

פעם אחת ישב במסיבה של סוחרים וספר עמהם. מענין לענין הגיעו הדברים לענין עשיית רב והליכה להקביל פניו.

— אף מר — הם שואלים אותו — הולך להקביל פני רבו?

— הן, — משיב רבי שמחה־בונים.

— תלמיד־חכם שכמותו — מתמהים הללו — אף הוא צריך לרב? כלום חסר העולם ספרי־מוסר וספרי־חסידות?

שותק רבי שמחה־בונים. צא והסביר לטייט"ש ענין הקבלת פני רב.

לשעה אמרו לו הסוחרים: יצטרף אתנו לחבורה ונלך לתיאטרון.

סרב רבי שמחה־בונים והם הלכו. משחזרו מהתיאטרון, אמרו לו:

„חבל, שלא נצטרף מר עמנו. ראינו דברים הראויים להראות".

— אומר לכם, מחזיר להם רבי שמחה־בונים, „כל מה שראיתם", ותוך כדי דיבור הוא מתחיל מספר לפרטיו מה שראו בתיאטרון.

— מנין לו, למר? — תמהים הללו.

— קראתי בספר, — משיב רבי שמחה־בונים.

— ואף־על־פי־כן — עומדים הסוחרים על דעתם — אינה דומה קריאה בספר לראייה בתיאטרון.

— לפיכך, מחייך ואומר רבי שמחה־בונים, „חייב אדם להקביל פני רבו, שכן אינה דומה קריאה בספרי־מוסר לראות פני רב..."

שני רופאים

מעשה ברבי שמחה־בונים מפשיסחה, שבא אצלו אברך אחד, מפרחי החסידים ונעשה יושב בין היושבים. בא חותנו שמתנגד גמור, והטיח כלפי רבי שמחה־בונים:

„מצודתו פרוסה ונפשות מישראל נצודות בה. אברכים בורחים מבתיהם, מעגנים נשותיהם, מיתמים בניהם בחייהם והם מתגלגלים כאן ומאבדים עולמם. יאמר, מלמד הוא אותם יראת־שמים? אף לכך יש בידינו ספרי־יראים, כגון: „ראשית חכמה", „רוקח" ו„שערי תשובה", שדף אחד שבהם מלא וגדוש יראת־שמים יותר ממה שיש בו בעצמו".

— אספר לך, אומר לו רבי שמחה־בונים, מעשה שהיה:

כשהייתי רוקח ועוסק ברפואות, היו בעיירה שני רופאים. שניהם היו בעלי אסכולה אחת, ולא הרי זה כהרי זה. אחד היה הולך אצל חולה, בין שנקרא ובין שלא נקרא, ונוטל בשכרו כמה שנתנו לו. השני — לא הלך לחולה, אלא אם־כן נקרא תחילה ונוטל שכרו למפרע. לא היו ימים מרובים והרופא השני יצאו לו מוניטין בכל העיירה ובסביבתה. רבים משכימים לפתחו ומעלים לו שכר כפול ומכופל. ואילו חברו, אין חולה נזקק לו אף בחינם. וכל כך למה? אסביר לך טעמו של דבר. רופא ראשון בא אצל חולה, בודקו וכותב לו סדר־רפואות. גמר ויצא, אין בני־הבית קונים את הרפואות ואין נוהגים בחולה כמצוות הרופא. מזלזלים בו וברפואותיו, שכן עלה להם בפרוטות, או בחינם. למחר, חוזר ובא הרופא ורואה, שתק־פה עליו מחלתו על החולה. כסבור הוא, רפואותיו לא הועילו והריהו נמלך וכותב לו סדר רפואות אחרות, שאין כוחן יפה לחולי זה אלא לחולי אחר. בינתיים החולה מסתכן, או שובק חיים לכל חי.

לא כן הרופא השני. הלה בא אצל חולה וכותב לו סדר־רפואות, מיד רצים בני־הבית לבית המרקחת, קונים את הרפואות ומקיימים דברי הרופא לכל פרטיהם, שכן עלה להם הרופא בדמים מרובים. נמצא החולה שיש לו סעד וריפוי ורפואתו קרובה לבוא.

אף הגידון כך — מסיים רבי שמחה־בונים — ספרי יראים — לימודם אין בו טרחה יתירה. לפיכך הם מונחים בקרן־זוית ואין יד ממשמשת בהם. ואילו נסיעה לרב, טירחתה מרובה והוצאותיה אף הן מרובות. אדם מרחיק עצמו מביתו, מאשתו ובניו, מתגלגל בבית רבו וחי חיי־צער. לפיכך הוא נותן דעתו על לימודה של יראת־שמים והיא מתקיימת בידו...

שני חכמים

מעשה ברבי שמחה־בונים מפשיסחה, שבא אצלו חסיד סטרליסק, כל ימיו היה אותו חסיד נוסע לרבי אורי, ה„שרף" מסטרליסק. משנסתלק רבי אורי, בא אצל רבי שמחה־בונים לעשותו לו רב.

— אמור לי — שואל אותו רבי שמחה־בונים — ההדרכה בסטרליסק — עיקרה מה היא?

— רבנו ז"ל — משי"ב החסיד — היה מדקדק ביותר להדריכנו במידת הענוה והשפלות. כל מי שבא אצלו, מן השוק שני קנקני מים.

— אספר לך — אומר רבי שמחה־בונים — מעשה שהיה:

מעשה במלך, שכעס על שלושה בני־אדם והושיבם בבור אפל. מהם, היו שנים חכמים ואחד תם. בכל יום ויום היו משלשלים להם לתוך הבור מאכל ושתייה. החכמים שבהם אכלו ושתו. התם — לא טעם מאום, שכן בחשכה לא ידע להבחין דבר מדבר. כף למשל, נדמתה לו כקערה, והמאכלים כיוצא בהם. לא יכול אחד משני החכמים לראות בצערו של זה — והתחיל מלמדו סימניו המובהקים של כל מאכל ושל כל כלי. מאכל פלוני — כך וכך מראהו כלי פלוני — כך וכך מראהו. וצריך היה ללמדו ולחזור וללמדו, שכן מפקידה לפקידה היו משלשלים להם מאכלים אחרים וכלים אחרים. השני שבחכמים ישב בקרן־זוית ושתק. אמר חכם ראשון לחכם שני: — מה טעם אתה יושב ושותק? מפני מה אין אתה מלמד לו, לתם? וכי אני בלבד מצווה ועומד ללמדו?

— אף אני אומר לך, — מחזיר לו חברו — אתה מלמדו וחוזר ומלמדו ואין לדבר סוף. למחר יתנו לו שוב מאכלים אחרים וכלים אחרים ושוב לא ימצא בהם ידיו ורגליו. אני יגע למצוא תחבולה לקריעת חלון בבור. לאור היום יראה בעיניו הכל...

שבת מזהירה

רבי שמחה־בונים מפשיסחה היה לו חסיד אחד בעל מרה שחורה ושרוי כל ימיו בעצבות. אף הוא היה בא לפרקים להקביל פני רבו.

פעם אחת בא לפשיסחה במוצאי־שבת וספר במרי־שיחו:

„יצאתי מביתי במחשבה תחילה לבוא לכאן לשבת. בא שטן ורקד כנגדי. כשהייתי לא רחוק מפשיסחה, אירעה לי תקלה ואנוס הייתי לשבות בדרך ולבוא לכאן במוצאי־שבת.

— בוא ושמע, — אמר לו רבי שמחה־בונים, „שבת זהירה ומהדרת בהכנסת־אורחים. חל ראש־חודש בשבת, שבת נוהגת בו טובת־עין ומוותרת לשמו על מפטיר ותפי־לת־מוסף. מוסיף עליו יום־טוב, שחל בשבת, ששבת מוותרת על כל הקריאה בתורה ועל כל התפילות כולן. מוסיף עליו

יום־כפורים, שחל בשבת, ששבת מוותרת על כל שלוש סעודותיה ויושבת בתענית כמותו. ואילו תשעה־באב, שחל בשבת, אין שבת מוותרת לו אף כמלוא נימה ודוחתו לאחר שבת.

— אורח השרוי בעצבות — אומרת שבת — אין אני מכניסה. יכבד ויבוא במוצאי־שבת...״

סעודה — מהי

מעשה ברבי שמחה־בונים מפשיסחה, שהיה מיסב בסעודה עם חסידיו, פתח ואמר:

— יודעים אתם עיקר הכוונה בסעודה — מהו?

עושים החסידים אזניהם כאפרכסות, מוכנים ומזומנים לשמוע מפי רבם את הסוד הצפון בסעודה.

מחייך רבי שמחה־בונים ואומר:

— עיקר הכוונה בשעת סעודה... ללעוס יפה־יפה...

גדול מהבעש״ט

כששימש רבי מנדלי מקוצק את רבי שמחה־בונים מפשיסחה, היה רגיל להתיחד ולהשתקע במחשבות, בדבקות. אולם, החסידים — לא היתה רוחם נוחה מדרכו. גיאות, רחמנא ליצלן. הוכיחו אחד מהם:

— מה ראית לדרך זו? כלום רצונך להיות כבעש״ט הקדוש?

— באמת, מחזיר רבי מנדלי, כלום השביע הבעש״ט את העולם, שאל יהא אדם גדול הימנו?

אין לו מקום

כששמע רבי שמחה־בונים על דרכו של רבי מנדלי הוכיחו אף הוא:

— להטוטיך — מרובה בהם מידת מרה שחורה ממידת חסידות.

— אם כן — אומר רבי מנדלי — אין לי מקום כאן. אין הוא רב למרה שחורה...

אימת מעות

כששימש רבי מנדלי את רבי שמחה־בונים מפשיסחה, היה עני ואביון ובידו אין פרוטה לפורטה. אף הוא היה לבוש קרעים ובלאות.

פעם אחת נזדמנה לפשיסחה תמר״ל, אשה גדולה בשעתה, שהיתה מפרנסת כמה צדיקים וחסידים.

התחיל רבי פייבל מגריצה מגלגל עם רבי מנדלי:

— ראה מה אתה לבוש, קרעים ובלאות. לך התראה לפני תמר״ל ותתן לך מעות לכלים חדשים.

— מה? מעות? — נתן בו רבי מנדלי עין וירק באויר.

והיה רבי פייבל נשבע ואומר:

— העבודה. שלושים יום לאחר מעשה, כל אימת שראיתי מעות לפני, היו מעי מתהפכים בי עד כדי הקאה...

גופו — לא לו

כשנפטר רבי שמחה־בונים מפשיסחה, נתעלם רבי מנדלי ולא היה עם העוסקים בלויה ובקבורה. שאלו אותו:

— מה טעם?

החזיר להם רבי מנדלי:

— רוחו של רבנו הייתי דבוק בו. ואילו גופו מה לי ולו?...

מפקיר עצמו

רבי שמחה־בונים מפשיסחה היה אומר:

— חביב עלי מי שמפקיר הכל. במי דברים אמורים? במפקיר את עצמו ולא במפקיר את חברו...

הוא היה אומר:

— חייב אדם לקנות לו חבר שיוכל לגלות לו כל סתריו, אפילו אותם, שיש בהם בושה וכלימה. וכן אתה מוצא ביהודה, שגילה לרעהו דברים שהיו בינו לבין תמר...

צדיק ורשע

אף הוא היה אומר:

— לא כל המוחזק צדיק, מוחזק חכם.

מקובלנו, עד שלא נולד אדם גוזרים עליו מה יהא בחייו: גבור או חלש, חכם או טפש, עשיר או עני. ואילו רשע או צדיק אין גוזרים, שכן אין יראת־שמים בידי שמים. אם כן יש לך אדם, שגזרו עליו שיהא טפש והוא עמל ביראת־שמים ובדרכי־העבודה ונעשה צדיק. נמצא צדיק וטפש...

מעשה ברבי שמחה־בונים מפשיסחה, שעשה בדנציג ועמד על חופו של ים. ראה אדם אחד מפיל עצמו לים. קרא אחריו: „שאל בשמי בשלומו של לויתן...״

אברך שחטא...

כשישב רבי־שמחה הוואידיסלווי בימי־בחרותו בבנדין, בא לעיר חסיד עני, בן טובים, שחזר על ערי־המדינה לשם הכנסת־כלה. נתן לו רבי שמחה־בונים מתנה הראויה לשמה ואמר לחברו: אברך מפרחי חסידות, וגבאי „תקון ספרים", שיוסיף לו, לעני, מקופה של צדקה המסורה לידו. כשנודע הדבר בבית־המדרש, קם רעש: אין זו, אלא מעילה בקודש. הטיל זה מעות של צדקה לכיסו של אורח־פורח מפורחי החסידים. נכנסו טובי בית־המדרש לאסיפה, לעיין בכניסתו של המועל בקדש ולגדור פרצה. נכנס רבי שמחה־בונים אף הוא עמהם. ישבו ופתחו בדינו של האברך וכל אחד ואחד מהפך בחובתו, מפליג בעבירתו ומחמיר בקנס.

נענה רבי שמחה־בונים ואמר — „רבותי, אספר לכם מעשה שהיה:

פעם אחת בא דבר ר"ל ליער. כמה אלפי חיות ובהמות מתו במגפה. נתכנסו כל הולכי הארבע אצל הארי, מלך החיות, לטכס עצה איך לעצור המגפה. נענו הזקנים ואמרו: כך מקובלנו מאבותינו ואבותינו מאבותיהם: אין דבר בלא עוון. נמנו וגמרו, שהמלך ושריו ישבו כסאות למשפט וכל חיה ובהמה תעמוד לפניהם ותתוודה על חטא שחטאה. ומי שחטא יהא נידון למיתה וכל העדה כולה — תינצל. שמעו ועשו.

עמד הנמר לפני בית־הדין והתוודה:

— אדוני המלך והשרים. פעם אחת תקפני הרעב, פגשתי באדם, דרסתיו ואכלתיו.

עיינו הדיינים בדינו, נמנו וגמרו:

— הנמר צדיק גמור. לא דרס אלא לרעבונו. לכך נמר הוא.

עמד הזאב והתוודה: „אדוני המלך והשרים! יום אחד הייתי רעב ככלב. כל היום כולו לא טעמתי טעם אוכל. לעת־ערב ראיתי פרה ועגל רועים באחו. טרפתי את הפרה ואכלתי אותה ואת בנה.

יצא הדין: הזאב זכאי. לא טרף אלא לרעבונו. לכך זאב הוא.

וכך זיכה בית־הדין כל חיה למינה וכל בהמה למינה. אחרונה למתוודים היתהה כבשה. אף היא עמדה והתוודתה:

— „אדוני המלך והשרים! פעם אחת, בימות החורף, היה קור וכפור גדול. חס עלי רבוני והכניסני מן הדיר לביתו. בלילה ראיתי אניצי־קש בתוך נעליו. תקף עלי הרעב, שלפתי את הקש ואכלתיו. למחר יצא רבוני לשוק ואין קש בנעליו.

„רשעה בת רשעה, — נפלו כולם על הכבשה התמה והתמימה — חטא גדול חטאת ובגללך בא הדבר ליער!" ותוך כדי דבור היתה הכבשה טרף לשיניהם.

— אף הנידון כך, — מסיים רבי שמחה־בונים ומתכוון כנגד היושבים ראשונים באסיפה. „אתה, רבי אריה, מלווה ברבית קצוצה, אין בך שמץ חטא; לכך רבי אריה אתה. אתה, רבי זאב, גוזל את הרבים במידות ומשקלות, אינך טועם טעם חטא; לכך רבי זאב אתה. אתה, רבי דוב, עושק שכר שכיר, אין עבירה בידך; לכך רבי דוב אתה. לא חטא, אלא אותו אברך התם והתמים...

מצוות צדקה

מעשה ברבי שמחה־בונים מוואידיסלוו שנזדמן לעיירה שפס, בדרכו מדנציג לביתו. באותה עיירה דר אדם אחד, רבי זלמן חסיד, גדול בתורה ובמעשים ועני מרוד. משנכנס רבי שמחה־בונים לפונדק, מיד שלח וקרא לרבי זלמן. ראה אותו לבוש קרעים ובלאים — והימים ימות־החורף, הצינה קשה והשלגים מרובים.

— צא, אומר לו רבי שמחה בונים, והתקן לי סעודה שלמה, סעודת חסידים. הרי מעות לפניך — והוא נותן לו מעות מלוא חפנו שלא במנין.

יצא רבי זלמן לשוק וקנה צרכי־סעודה ביד רחבה: בשר, ודגים, מיני משקים — ועדיין נשתיירו מעות בידו.

משיצא רבי זלמן שלח רבי שמחה־בונים וקרא לפרוותן וקנה מידו פרווה נאה וכובע־שער, אף שלח וקנה מגפים, בד לכותנות ושאר צרכי־הלבשה. קודם סעודה, ציוה לשמש הפונדק להביא כל הבגדים לביתו של רבי זלמן חסיד. אף הוא הלך ובא אצל רבי זלמן. הוציא כל איש מהבית והלביש את רבי זלמן מכף רגל ועד ראש. ראה את בני־ביתו ואף הם לבושים קרעים ובלאים. שלח וקנה אריג ובד בשביל כל בני הבית. נתמלא הבית אורה ושמחה. ישבו ואכלו ושתו והתענגו. בשעת סעודה שלח רבי שמחה־בונים להביא יין ישן ושוב נתן מעות שלא במנין.

כשהתקין עצמו רבי שמחה־בונים לדרך, נכנס אצלו

רבי זלמן להיפרד הימנו בברכה. נתן לו רבי שמחה־בונים דינר זהב. סרב רבי זלמן.

— רבנו, — הוא אומר — עדיין יש בידי משיירי דמי הסעודה ודמי היין, פרט לבגדים, שהתקין לי ולבני־ביתי.

— אף אני אומר לך, — מחזיר לו רבי שמחה־בונים — העושה צדקתו רחמים, משום שהוא מרחם על העני ואינו יכול לראות בצערו, לא קיים מצות צדקה, שכן לא עם העני הוא עושה צדקה, אלא עם עצמו, שלא ידבנו לבו אף אני מה שנתתי לך, לא נתתי, אלא מחמת רחמים. לא יכולתי לראות בצערך ובצער בני־ביתך הלבושים קרעים ובלאים. עכשיו, שאתם לבושים בגדים נאים ומתוקנים, הריני מוכן ומזומן לקיים מצות צדקה...

רבי ברוך מסטוטשין עשה לו רב, את רבי שמחה־בונים והיה נוסע אליו לפשיסחה לבקש תורה מפיו וללמוד אורחות־חיים. פעם אחת שאל אותו רבי שמחה־בונים:

— ברור, יש לך פונדק הוגן בפשיסחה?

— הן, משיב רבי ברוך, „מי שאינו תופס מקום יש לו מקום בכל מקום...“

כדת ישראל

מעשה ברבי שמחה־בונים מפשיסחה, כשהיה עושה פרקמטיה ויוצא לכרכי־הים, נזדמן פעם אחת לדנציג ושבת בפונדק אחד. בליל־שבת עם סעודה, נתאווה אחד מן האורחים ליין משובח. הלכו שני משרתים, אחד מהם יהודי ואחד מהם עממי, להעלות היין מן המרתף. לא היו רגעים מרובים וחזרו העממי — בקבוק יין בידו והיהודי — נר דלוק בידו.

— „אי להם, אומר רבי שמחה־בונים, אילו החליפו ועשו, הרי היה הכל כדת ישראל...

דיני קשה

מעשה ברבי שמחה־בונים מפשיסחה, שעשה ראש־השנה בלובלין אצל רבו ה„חוזה“. בליל ראש־השנה אכל ה„חוזה“ תבשיל של גריסים דקים („דינע קאשע“).

— יודעים אתם, שואל ה„חוזה“ את המסובים — מה טעם אני אוכל תבשיל זה?

— הן, מחייך ומשיב רבי שמחה־בונים, רבנו ממתיק דיני קשיא (דינים קשים).

נבואה

מעשה ברבי שמחה־בונים מפשיסחה, שעשה ראש־השנה בלובלין אצל רבו ה„חוזה“. משסיים תפילת מוסף, קודם חזרת הש“ץ, אמר לחבריו החסידים:

— יודע אני במה יפתח וידרוש רבנו היום. הוא יפתח וידרוש כ„זכרונות“, בפסוק „ויזכור אלקים את נח“.

שומעים החסידים ותוהים: אף הם מצפים לסופו של דבר.

בשעת סעודה פתח ה„חוזה“ ודרש ב„זכרונות“ בפסוק „ויזכור אלקים את נח“.

נעשה רעש בין החסידים וכולם כאחד מקיפים לאחר סעודה את רבי שמחה־בונים.

— רוח הקודש? נבואה?

— לא ממנה ולא מקצתה, — מחייך ואומר רבי שמחה־בונים, דברים כפשוטם. בתפילה בלחש שמעתי רבנו אומר וחוזר ואומר את הפסוק „ויזכור אלקים את נח“...

מעשה ברבי שמחה־בונים מפשיסחה, שכבד בראש־השנה חסיד אחד מחסידיו בתקיעות היום. התחיל אותו חסיד מרבה בהכנות, מאריך בתפילות ובתחנונים, בפרקי זוהר ובפסוקי רחמים ועושה כווני דבקות.

הראה לו רבי שמחה־בונים בתוך הסידור ואמר:

— תן עיניך וראה. בצדו של סדר תקיעות כתוב: שב. יודע אתה דברים אלו מה פירושם? שב נוטריקון: שוטה בלאָז (שוטה, תקע)...

רבי שמחה־בונים מפשיסחה היה אומר:

— לעולם ימנע אדם עצמו מן הקטטה עם אשה, שכן דרכם של מתקוטטים, שסופם מתרצים ומתפייסים זה לזה. וכלום אפשר להתפייס לאשה?...

אף הוא היה אומר:

— מה בין שוטה לחכם?

— „שוטה אומר מה שהוא יודע, חכם יודע מה שהוא אומר...“

הספר שבייש

מעשה ברבי שמחה־בונים מפשיסחה, שנכנס אצל רבו, רבי יעקב־יצחק ה„יהודי הקדוש“, ופניו מכורכמים.

— שמחה־בונים — שואל אותו רבו — מפני מה פניך מכורכמים?

— אחד, משיב רבי שמחה־בונים, בייש אותי היום.

— מי הוא, שהעיז פנים? — שואל ה„יהודי".
שותק רבי שמחה־בונים.
הקפיד ה„יהודי" וחזר ושאל:
— מי הוא ואיזהו? ואתה מה עשית?
— עמדתי — משיב רבי שמחה־בונים — ונשקתי לו.
— עד כאן? — מתמה ה„יהודי".
— מעשה שהיה — אומר רבי שמחה־בונים — כך היה. עיינתי היום בספר „שבט מוסר" והוא עשני ככלי מלא בושה וכלימה. ראיתי, שמימי לא עבדתי את הבורא ואין בי מידה אחת מן המידות והמעלות שמנו חכמים באדם מישראל. נפלה עלי בושה וכלימה. עמדתי ונשקתי את הספר והנחתיו...

★

פרץ חסידא

איצילי חייט

(מפי הזקנים שבחבורה)

איצילי קראו לו. הוא היה יהודי גוץ, בעל זקנקן שחוף ועינים תמימות ושלוות, עד שנדמה היה כי מתנמנם הוא. ומן הבוקר עד הערב ישב על שולחן החייטים הארוך, כשארכובות רגליו נתונות זו בזו והיה מטליא טלאים.

שלושה ימים בשבוע היה מתקן בגדים ישנים: פרוות, סרבלים, ו„תחתונים" של אכרים, בעוד ששלושת ימי השבוע האחרים נהג לסובב בכפרים ולהוביל את מלאכת־ידו אל בעליהם.

אך בזה עוד לא מצא את לחמו. היה לו חדר מלא ילדים אשר ילדה לו אשתו, ולכולם היו עינים כהות כמו לאמם ריקל סגית־הנהור למחצה, ובעיניהם הכהות והטרוטות חיפשו כל היום כאפרוחים הללו ובדקו בכל חזזית: פת, פת, פת.

אך מהיכן היה לו לאיצילי החייט העני לקחת כל כך הרבה לחם בלי עין־רעה, כדי להאכילם?

אשר על כן, מצא לו מקור מחיה אחר. היו לו כמה חדרים — חצי בית נחלת־אבות — שירש מחותנו, יואל הפרדסן, וחדר אחד מסר בשביל בית „הכנסת־אורחים".

במשך כל היום היה חדר הכנסת־האורחים ריק מאדם. ריקל העיוורת כיסתה את מטות־הברזל של האורחים בשמיכות אדומות וכיבדה במטאטא, השדוף מרוב שימוש, את הרצפה.

ובחדר שררו שקט ודממה. אך משהחלה השמש לשקוע, התחילו האורחים באים ונכנסים: באו בשנים ואף בשלושה, במגפים מכוסים אבק, בתרמילים נפוחים על שכמם ובמקלות עבים בידיהם — וישבו כל אחד על מטתו למנות את הפדיון של היום.

איצילי אהב את יהודי ה„כוללות". גם פרנסתם וגם נדודיהם מעיר לעיר מצאו חן בעיניו. הוא אהב את דבריהם על פרוסות „המוציא" גדולות של חלה טריה ועל מנות יפות של דגים ופתקאות לשבת ואהב גם את סיפורי־המעשיות שלהם על חוכרים, צדיקים ופרנסותיהם של ישראל ועל נסים ונפלאות מן הגלות המרה והארוכה...

ויושב לו איצילי מיד לאחר תפילת מנחה ומעריב במסיבה והיהודים ארחי־ופרחי מספרים לו על דא ועל הא, כמו לחד מחבריא, ליהודי מחזר על הפתחים כמוהם, ואיצילי אדם כה פשוט הנהו.

עיניו השלוות מספרות על הכנעה תמידית לגורל: אני הנני מטליא טלאים והלה מחזר על הפתחים — מה נפקא מינא? שוים אנו בגורלנו...

ויהי היום, ורבי דוד'ל מלילוב הלך לנדוד על פני תבל ולסבול גלות. עבר מישוב לישוב בכל מדינת פולין, ליטא וזאמושטש ובא והגיע גם לוואידיסלוו, מקום מושבו של איצילי, וחקר ושאל על הכנסת האורחים עד שמצא את ביתו של איצילי חייטא.

ר' דוד הנהו זוטא — ר' דודל. ואיצילי — לא כל שכן שזוטא הוא, אדם פשוט, סתם איצילי. וכמה איצילים איכא בשוקא? ונותנים ידם לשלום — אחד לרעהו — ונכנסים תיכף בשיחה ושמחים אחד לקראת רעהו כידידים ותיקים — הס קטיגור.

איצילי הוא חייטא זוטא ודוד — נו. מי הוא אותו ר' דוד? מחזר על הפתחים גרידא...

בלילה בשעה שהכל ישנים כבר, משרך לו איצילי דרכו כאשר נר בידו וכיפה מלאה נוצות על קדקדו, כשרגליו נתונות בפוזמקאות בלבד. אגב הליכה, הוא ממלמל חרש בשפתיו ומתפלל מתוך סידור „קרבן מנחה" כרסני „מעמדות" או „תהלים" או השם יודע מה, ואולי הוא אומר „היום תאמצנו"... שהרי, שלא אכשל בדברי, כמה מרבה הוא לדעת? וכי הרבה הספיק ללמוד בבית אביו?

ומתקרב איצילי אל פתח חדר הכנסת האורחים, והנה אור זורח מכהה את עיניו ופחד נופל עליו. מי יודע מה זה מתרחש שם?

דליקה, מבעירים בעיירה, או, רחמנא ליצלן, גזלנים בבית...

ומסתמא הוא מזיז את עצמו הלאה. נו, אדרבא, יראה נא במו עיניו, מה זה נעשה כאן בביתו?

ורואה הוא, שר' דודל יושב לו על שרפרף נמוך ונעליו חלוצות ורק הפוזמקאות ברגליו. ביד אוחז נר ובוכה מרה לתוך ספר שהדמעות נושרות עליו וממעל לראשו, מרא דעלמא כולא, אור שבעתיים — השכינה מאירה למרי אשותיו...

מה עושה איצילי? אין הוא קורא תגר. אין הוא מפריע בעד דודל מלבכות ולהתפלל, ורק יושב גם הוא לו בנחת ובשקט על הארץ, סמוך לר' דודל, ומתנודד בגופו, מחכה למוצא פיו וחוזר על דבריו בלשונו הוא: רבונו של עולם! רחם נא על עמך ישראל. שלח מזונות לאיצילי בן יוכבד...

ויושבים שני היהודים הפשוטים הללו ומרעישים עולמות. אחד בוכה על גלות השכינה, בכל לבבו ממעמקים, והשני — גם הוא בוכה, על גלות של פרנסה... וגם כן בלב שבור.

והלילה שותק, הכל ישן. האילנות שלפני החלון אינם נעים ואינם מרשרשים, דוממים. והשמים קודרים, ועולה בכייתם של שניהם ובאה לפני כסא הכבוד והשכינה, כביכול, מורידה דמעה אחת לתוך הנאד הגדול של דמעות... בני, הוי שרויים בגלות — — —

וכשהרים ר' דוד מלילוב את עיניו מן ה„תיקון החצות", ראה, שסמוך לו יושב איצילי כתלמיד, מקשיב ושותה בדמע כל ניב וכל הגה היוצאים מפיו ומביט בעינים נוגות ומלאות תחנונים: מלא את בקשותינו, אבינו שבשמים. למה אתה נותן לנו לסבול יסורים? עורר רחמיך עלינו...

ותשתפך בת־צחוק קדושה על פניו של ר' דוד ושואל הוא את איצילי: מה בקשתך, אהובי ידידי, ומה חסר לך?

— ל ח ם — מגמגם איצילי — לחם, דוד רחימאי, אין לנו. אתה נודד בעולם כארחי־פרחי ואני מתקן בגדים ישנים, חייטא עניא...

— לחם, לחם — מסכים ר' דוד לדבריו — תרתי משמע... בשביל החומר העכור ובשביל הנשמה... יהיה לך, בעזרת השם, לחם, איצילי. אך למען השם, אל תשכח ליטול ממנו תרומה ומעשר...

איצילי נתמלא רטט ושניו „דא לדא נקשין": אוי ואבוי! הרי שוטה גמור הנהו. אך יתה הוא מבין לדעת איזה אור זרח בביתו...

— ר־ר־ר־ב־י — הוא רוצה להוסיף ולאמר — רבי אבל ר' דודל רמז לו כי ישתוק...

למחרת יצא שוב ר' דוד'ל מלילוב לדרכו, ואיצילי מצא לו באותה שנה שק מלא דינרים...

עד סוף ימיו החזיק איצילי חייט את הכנסת־האורחים בביתו, ובצוואתו הניח אחריו, שכל רכושו הוא תורם לצדקה...

בית הכנסת־האורחים נשרף בדליקה הגדולה והאיומה שפרצה בוואידיסלוו בשנת תקס"ו. רק ה„מצבה" על קברו של איצילי נשמרה עד היום בבית־העלמין הישן ועליה חרותות המלים:

„פ"נ ה„שניידירל" ר' איצילי המכונה „איצילי חייטא", בעל מכניס אורחים ובעל צדקה נ"ע.

„בדרך" שבועון, ורשה, גליון 52 (171) א' טבת תרצ"ו.

פרץ חסידא

השולח פתקא לשמים...

(מפי זקני החבורה)

שבע בנות הביא אנשל לקבורות, ורק אחת נשארה לו מכל עמלו. מה יעשה אנשל עם הבת האחת שנשארה לו לפליטה ישיאנה לאיש — וודאי כך. אך בכאן מתחילה פרשת הצרות: מאין יקח אנשל כסף מזומן להשיא את בתו? מאין יקח לסלק את הנדוניה, להכין בגדי החתונה ומצעיר כרים וכסתות?

ומודה אני על האמת, שאיני יודע מה לענות על שאלה זו. ברם זוגתו של אנשל היא היודעת. אלמלא היתה היא, חיה גיטל הבוסתנאית, נולדת במזל זכר, כסבורים אתם, שהיה זה דבר גדול בשבילה להכניס את בתה לחופה? היא היתה מזדרזת ועולה לסטריקוב והיתה מתיצבת לפני כסא כבודו של הרבי והיתה מתנה את לבה וממללת, עד שהאבן תימוג משטף דיבורה:

„רבי וקדושי. אחלה פניך, בשם אלהים. הושיעני. בתי — אמונה עלי תולע, חלב־ודם, ורוחה מרה עליה על שהיא יושבת בנעוריה... ובטח, רבי, הנני, אשה אומללה, גרועה מאמהות אחרות?

קיצור הדברים. היא היתה יודעת לכלכל את דבריה בצדק ובמשפט. האיננה אם לבתה?

אך כל זה היה בא לה, אלמלא היתה לה תבונת גבר. אולם הרי אלהים עשאה אשה, ולכן רע ומר גורלה, כשהיא נזקקת להיות תלויה בו, בחסדו של תכשיטה, כאנשל הרשלן.

— אנשל — אומרת היא אליו — משום מה אין אתה משתדל בדבר? מפני מה הנך יושב בטל?

אבל אנשל נאלם דומיה, מגרד את פדחתו במבוכה ואינו יודע מה להשיב לה. השנים תנקופנה וחכירת החלב אצל השררה תלויה בנס. בעל השררה הולך ומפקיע את שער החכירה ומוצא לכסף אין. הפרות המעטות והכחושות הולכות בצרות־עין ומעט החמאה והגבינה אשר אנשל עמל בהן כחמור למשא — מה הן מכניסות? מקצת מן המקצת. כשהוא מוביל את חריצי החלב העירה מקיפות אותו הנשים מכל עבריו, נשים דובריניות, יהודיות פקחיות, שפיותיהן פיות ממללי רברבן והן מדברות על לבו בלי הרף עד שהן מפתות אותו לכך ומוציאות ממנו בערמה את מעט הסחורה בחצי חינם. וכי מה הוא, שלא תיכשל בדבריה, תגרן ותיק, התכשיט שלה?

— שלחו את הכסיל לירידו..

ונשאר להם למחיה רק מה שמכניס הבוסתן. עצי־הפרי שלהם. אבל שלוש השנים האחרונות שנות־רזון והעצים לא הוציאו הרבה. כל התפוחים והאגסים מן המי־נים המשובחים אכלו התולעים והברכה היתה שולטת רק בתפוחי־הבר. וכי לא היה זה להם לפוקה ולמכשול ולא ידאב הלב על כך? כשסאת תפוחי־הבר מחירה בשער היה כשלושה אסימונים.

ואין חיה גיטל יודעת לשית עצות בנפשה ולמצוא תרופה לעניותה.

אבל עד אימתי נישא הכד אל המעין? עד שידו נפקעת ממנו...

וגם לסבלנותה של חיה גיטל בא הקץ.

וקמה עליו חיה גיטל, על בעלה המוצלח, לשדל אותו בדברים כדבעי:

— אנשל! רע ומר לנו — אומרת היא אליו — אנשל, אנו יורדים לטמיון. עלה, אומרת אני לך, אל הרבי לסטרי־קוב. חבל על רגע ורגע העובר לבטלה..

ולא ידע עוד אנשל למשול ברוחו, לקח וכרת לו

ענף של אילן ועשה ממנו מקל ותלה עליו את מגפיו והפשיל אותם על שכמו ונפטר ברגלים יחפות לסטריקוב.

עובר הוא בדרכים, מעשן את מקטרת־החרס שלו הזעומה ושבע רצון בנפשו. נפטר הוא למצוא את לחמו, עולה הוא אל הרבי לבקש על פרנסה...

ובא הוא לסטריקוב, למקום משכן הרבי ומעיף עליו ר׳ פישלי את עיניו ורואה, האיך שעומד לו היהודי גבה־הקומה הלז, שזקנו מאובק והוא לבוש בבגד של שבת ומטפחת־האף האדומה מבצבצת מכיס בגדו ומראהו כמראה המחותן, שטרם הכניסו את בתו לחופה ומיד נוכח הוא עם מי לו ענין ושואל אותו:

— מה בקשתך?

— מה בקשתי? — חוזר אנשל על השאלה בגי־מגום — פרה שמנה.

— ומחייכים פניו של ר׳ פישלי:

— ומה עוד?

— חתן לבתי.

— ומה עוד?

— היודע אני? — רוצה אני — כתר לי זעיר. — רוצה אני ב... לא. יותר לא צוותה עלי זוגתי לבקש ממך... וגוער בו ר׳ פישלי, כביכול:

— ולמה באת אלי? מי נותן חיי ומזונא? מי מזווג זיווגים? האל ברוך הוא. הכך? אמנם ידעת. נו, לך מסור את פתקתך לשמים... מה אתה רוצה ממני? רק אלי הם מקדימים ובאים...

והוא תוחב לו לתוך ידו את פתקתו בחזרה ומצווה עליו לצאת מביתו.

ויחזור אנשל לאשתו והוא שמח ומלא אומץ רוח, באומרו:

— היודעת את, זוגתי מה שהרבי ציוה עלי לעשות?

— ומה?

— לשלוח את פתקתי למעלה לשמים... וישלח לנו את פרנסתו...

ובוודאי זוגתו מעניקה לו את ברכתה שכל חלומותיה הרעים יחולו על ראשו.

מגרד הוא שוב את פדחתו ומדבר אל לבו:

— „אשה... שערות ארוכות — ושכל קצר... הוא אומר לה כך והיא אומרת לו כך... בהמה שכמותה. נו?״

ומעמיד הוא פנים כלא יודע ועושה את שלו. הולך הוא אל חיים המלמד ומפיל את תחינתו לפניו, שיכתוב לו פתקא. אנשל מקריא לפניו, וחיים כותב:

בעז״ה, לבית־דין של מעלה. החבר אהרן בר׳ יהודה — לבריאת הגוף ולפרנסה; בתו מרת יהודית — לזיווג הגון; אשתו חיה גיטל וכו׳״.

לפנות ערב, פנה אנשל עם הפתקא הכתובה בידו אל בית־הכנסת והמתין שם שעה ארוכה עד אחר תפילת מנחה ומעריב ובשעה ששום יליד אשה לא נמצא כבר בבית־הכנסת, הוא מתקרב אל ארון הקודש ותוחב את הפתקא בין ספרי־התורה...

עד כאן. גמר את מלאכתו ובשתיקה ניחא לו. אין אשתו יודעת לא מחלומו ולא מפתרונו.

היא מתהלכת כתועה ונפשה מרה עליה. שלחה את הפיקח שלה לסטריקוב וחזר משם בידים ריקות ובפתגם אוילי על שפתיו: לשלוח פתקא לשמים... ובהמה בצורת אדם זו כל מה שמטיפים לה היא מקבלת כהלכה מסיני... מה תאמר ומה תדבר? — קללת אלקים ניתכה עליה, על חיה גיטל. אילו היה אביה, הלל הבוסתנאי, קם מקברו, היה בוחר להיקבר מחדש, ובלבד שלא ייגזר עליו לראות במזלה הרע של בתו. הוי, הוי, הוי — האין עצה נגד מזל רע?

ויהי היום, ואנשל שוכב לו להנאתו בין־הערביים של יום־קיץ לוהט בעשב הרענן הגדל לפני ביתו ושואף אויר צח. את סוסו כבר השקה. הפרות כבר נחלבו, ושוכב הוא לו ומביט לשמים הרחבים: „מאין יבוא עזרו?״

ובשעה שהוא שוכב לו להנאתו, מתקרב אליו אדם זר, גוי בעל שפם מידות ומקל עב בידו, ותחת בית־שחיו תקוע לו גליון־קלף מקופל הדומה למין מגילה.

— „צי טו, מישקא אנשל?״ — שואל הגוי.

— אנו טו — עונה אנשל.

— האתה זה הוא?

— כך. אני הוא — עונה הוא.

— אם כך הוא, הא לך. קח נא את זה מידי. והגוי מוסר לו את הכתב וייעלם — ואינגו.

רוצה אנשל לנחש מה כתוב במגילה והוא הופכה מצד אל צד, מעיין ומסתכל בה, משול לתרנגול זה בתפילת „בני אדם״ ומעלה חרס בידו; אינו מבין אף צורת אות. וטומן הוא את המגילה בצלחתו ומחכה בכליון־עינים ליום המחרת עת יבוא העירה.

למחרת כאשר רק הספיק למכור את טפיחי־החלב המעטים, התפרץ מיד אל חדרו של ר׳ חיים המלמד ואמר:

— „ר׳ חיים! הנה את זה הביא לי הערל. קח וקרא בו!״

ר׳ חיים משים את המשקפיים על חוטמו ומתחיל לקרוא בגליון והנה — אהה. עומד הוא נבהל ומשתומם: גבורות הבורא. — כתוב במגילה באותיות אשוריות על קלף דק: מודיעין בזה מן השמים לאנשל החולב, שיחפש תחת הקורה של בית אביו בסימטת ביהכנ״ס שבק״ק וואי־דיסלוו ימצא נדוניה בשביל בתו...

כששמע אנשל את הדברים האלה, הוציא מרוב שמחה מפיו שריקה עמומה, שהיה בה כדי להחריש את אזניו של המלמד המסכן.

— האם לא ניבאתי לכך? מה? זוגתי מתימרת לראות את הנולד והיא ראתה באיצטגינות שלה, שמשטה הוא בי...

— הוי! אחא — טפח בכוח בפיסת ידו על שכמו הרזה של חיים המלמד עד שהלה ניתר ממקומו כנשוך־נחש — מה שרבי ידע, אנא לא ידענא... והוא נושא את רגליו וממהר אל סימטת בית־הכנסת.

— זכור נא להביא אותי גם על שכרי בעבור טרחתי שטרחתי בך, קורא אחיו חיים המלמד. אך אנשל אינו שומע עוד את דבריו ופוסע פסיעה גסה אל נחלת אביו. עולה הוא אל העליה ומחפש ומבקש בכל זוית וזוית והנה

— יש! קדרה מלאה דינרי־זהב חבויה מתחת לקורה... הוא מתחיל למנות ומונה אחת ואחת, מאה, מאתים, שלוש מאות. הוי, איזה אוצר גדול!

הוא יורד מן העליה באוחזו את הקדרה תחת בית־שחיו ורץ כחץ מקשת הביתה.

בינתים הוא מתישב בדעתו:

— הוי. דברים בגו, היודע אתה, מה אחא? בוודאי מעלו בכספי וגנבו ממני את החצי. למעלה, בשמים מדקדקים עד כדי כך? נותנים במדה ובמשקל? מודדים כחוט השערה? רק קדרה אחת — ותו לא? בוודאי היה פה מוכן בשבילי שק מלא על גדותיו... נו, טוב ויפה. אבל כיצד לבוא עד תכלית האמת?

ונפטר אנשל לבקש את הערל.

הולך הוא הלוך ועבור ובא עד לפני פרבר העיר ורואה את הערל הגוץ עומד לו נשען על מקלו, כובעו שמוט לו מחד גיסא, כמנהג בריונים, והוא עומד ומצפה.

אזי קרב הוא אליו ושואל אותו:

— „שמע נא, זקן, תן תודה על האמת. הגנבת את החצי מן הדינרים?

משיב הערל לעומתו:

— „מה זה עולה על לבך לחשוד בכשרים?״

— כך. — עונה אנשל. האם למעלה דבר גדול הוא קדרה של מטבעות. היש לפניו חסר ויתיר? הוי, בחור נאה. את אנשל אין מרמים...

— צדקת „הוספודין״ אנשל — אומר הזקן — אמנם מנתך לקויה. אך את היתר השאירו בשבילך למשמרת, שיספיק לך להוצאות התתונה של בתך... ועתה, אנשל יקירי (וכאן מתחיל הערל פתאום לדבר יידיש..) עלה לסטריקוב ובקש שיבחרו בשבילך בחור הגון, בר אוריין חתן לבתך והיה מסלק את הנדוניה, ולאחר זמן תקבל גם את הנשאר.

— אם כך, ענין אחר הוא. זה מתקבל על הדעת...

ואנשל נפרד מן הזקן ורץ הביתה אל אשתו.

חיה גיטל אינה יודעת את נפשה. כמעט שבינתה נסתתרה משמחה פתאומית. ותאמר:

— „והיכן הוא הזקן״ — היא שואלת — „משום מה לא הזמנת אותו לביתנו לסעוד אתנו לחם?״

— הוי, באמת צריך היה להזמין אותו ולשבת עמו

בבגדי שבת

שבת אחים יחד ולשתות עמו כוס יי"ש. אך אין בכך כלום. הוא יבוא עוד לכאן.

— הוי, אנשל השוטה. היודע אתה מי זה היה הערל המדומה? הרי זה היה התשבי — גוערת בו חיה גיטל.

אנשל מטפח לו על מצחו:

— רואה את? אמרתי לך, שעלי לשלוח „פתקה" לפמליא של מעלה... ולא האמנת לי. ברם, שלחתי את הפתקא. ביהדותי אני נשבע לך על כך.. האם עכשיו את כבר מאמינה לי, חיה גיטלה?

קיצור הדברים, למה לי להרבות מלין? אנשל עלה לר' פישלי לסטריקוב ובחר לו שם חתן לבתו — בחור חמד, עילוי ומושלם בכל המעלות וחגגו את החתונה — הלוואי וכל בנות ישראל לא ייגרע מכך חלקן. ר' פישלי היה המסדר את הקידושין. החתונה היתה ביער מיצל. הכלי־זמר היו ציפרי־היער והבדחן היה צדיק נסתר. אני מבטיחכם שחתונה כזאת לא היתה בישראל זה מימים קדמונים. מכל הסביבה נהרו ארחי־פרחי ודלת־העם לקחת חלק במשתה כיד המלך...

ובוודאי רוצים אתם להקשות: במה זכה אנשל ההדיוט לרחמיו של הקדוש־ברוך־הוא, עד שישנה סדרי בראשית בשבילו? צדיקים וחסידים גוועים ללחם וכל ימיהם הם מתענים בעוני ובחוסר כל — ואדם כמותו, סתם אנשל החולב, זוכה לגדולה כזו?

והרי התשובה: ראשית, עמדה לו לאנשל אמונתו הפשוטה והתמימה בשנים ובכוחם של צדיקים; שנית — והפירוש הזה כבר מוציא את המקרא מידי פשוטו — היה אנשל בבחינת גלגול שני של רשע עריץ, שרק מצוה אחת קיים בימי חייו ונמנו וגמרו לגמול אותו בעבורה בעלמא הדין...

בכל זאת לא הוסיף עוד אנשל למצוא קדרות עם דינרי זהב. אבל אין בכך כלום. גם הקדרה האחת אשר מצא דיה היתה לו. הוא שאב ושאב מתוכה ולא יבש מקורה.

אך כל זה היה בחייו של אנשל. לאחר מותו לא נשאר ממנו ולא הנחיל לבניו אחריו כלום. נשמות מעולם אחר היו להם מזל אחר. בגללם לא שלטה עוד הברכה בקדירה..

„בדרך" שבועון, ורשה, גליון 2 (173) ט"ו טבת תרצ"ו.

מנחם הורוביץ

לא המתים יהללויה

הימים הם ימי שלהי המאה הקודמת והעיירה וואידיסלוו שרוייה באורח חייה התוססים והמגוונים ; יש מי שעוסק במלאכה, ומי במסחר, ומי בכל מיני "עסקי אוויר", כדי להוציא את לחם יומו. ומאחר שהמקום שכן ליד הגבול האוסטרי, היו שמצאו את פרנסתם על הברחות...

בעיקר היו מבריחים מוצרי טקסטיל משובחים, מטפחות ראש ממשי, כותנות מבד משובח, וכהנה, וכהנה, לרוב דברים שלא חסרו קופצים עליהם.

זכפי שמקובל על גוברין יהודאין מדורי דורות, היו גם כאלה שעיסוקם בתלמוד תורה, אברכים ששיקעו עצמם ראשם ורובם בסוגיות של אביי ורבא ולא חרגו מאורחם וסיגם כהוא זה, עד כי היו מרוחקים מהוויות עולם ת"ק פרסה.

לא ייפלא איפא, שכל תופעה חריגה שלא היו מורגלים בה תמול שלשום, עלולה היתה לעורר בהם תגובה בלתי רגילה, אף מוזרה, הגובלת לעתים באבסורד, אשר יכול לקבל אפילו ממדים משעשעים למדי.

ואמנם, מעשה ביהודי, בן העיירה בשם "חיימל גלייזר" שהיה אחד מאותם מבריחי הגבול שהירבה לעסוק בתחום זה ואף להגדיל ולהאדיר חלקו מאחרים, בין אם בשל זריזותו ומיומנותו, ובין בגלל שאפתנותו היתירה. והנה, כאשר חזר מאחד "הסיבובים" שלו משופע בסחורות — חיפש עוזרים לעת מצוא, העשויים לסייע בידו להגיע למחוז חפצו עם שללו בשלום. אך דא עקא, שלא מצא קופצים על המציאה.

אשר על כן, נאלץ לשים את גופו בתוך כל הנטל העמוס לעייפה באופן בלעדי לחלוטין. מה עשה — עטף את עצמו מסביב לגופו בכל הסחורות שהיו ברשותו — פעם ופעמיים, ושלוש, עד שכילה את מלאכתו עד המטר האחרון.

מובן מאליו, כי לאחר שבלע אל קירבו את כל הנטל הזה, עיוות את צורתו אשר יכלה בקלות להסגירו ולהביא לידי פורענות. כיוון שכך, מיהר בכל כוחו לפרוק מעצמו את המעמסה הלא מכובדת, כדי להצפינה בחוף מבטחים. בדרך זו שם את פעמיו לבית המדרש הגדול וכיוון את צעדיו הישר אל ארון הקודש, על מנת לתחוב שם את הסחורה שלו.

שהיה בכך משום חילול הקודש, לא התעלם חלילה מחומרת המעשה, אלא שהאמין כי ניתן „לאזנו" ע"י מעשה נעלה שיכפר על עוונו. ומה אם לא תרומה בעין יפה למען בית המדרש העשוייה „להמיס" את גודל החטא וכבדות המשא שירבץ על מצפונו. הנה כי כן, היה מנוי וגמור עימו לצאת בדיעבד ידי חובתו לעילא ולעילא.

אולם, בינתיים התרחש משהו שהטביע את חותמו על בעוד הם מעלים בניגון את גירסותיהם השונות של סיפור שנמסר מאב לבנו ומפה לפה אמר, כי בדיוק באותה שיחם של יושבי קרנות בעיירה במשך שנים ארוכות. הנה שעה שישבו עבדקנים משני צידי השולחן בבית המדרש ושיננו בעומקות את דף הגמרה שלפניהם, קרה משהו בלתי רגיל.

האמוראים והתנאים, נפתחת לפתע הדלת ובפתח ניצבת איזה דמות שלא מן עלמא הדין... מין חיזיון מדהים שכזה, חסר צורה, מבהיל ממש. ולא בכדי קמה בהלה! אין זאת, כי אם השד בכבודו ובעצמו פקד את בית המדרש וחדר לכאן...

מרוב פחד התכופפו כולם מתחת לשולחן וחיל ורעדה אחזו בהם, צמרמורת עברה בגופם ובשרם נעשה חידודין, חידודין

עברו רגעים ארוכים כמו הגלות, עד שהתאוששו קמעה מן ההלם ואז התחילו להתלחש ביניהם ולתהות אם אפשר כבר לצאת מהמחבוא, באשר ה„סטרא אחרא" הספיק בינתיים לעזוב את המקום.

אט, אט התחילו להתרומם ובזהירות רבה לתפוס את מקומותיהם ליד השולחן. ואולם, רק התייצב המצב, החל וויכוח עז על מהותו של ה„משולח". היו שטענו בעקשנות שזה היה בוודאי שליחו של השטן. ואולם אחרים גרסו שזה היה דווקא מת...

לבסוף גברו האחרונים על פני הראשונים ובצורה כזאת סיכמו גם את הוויכוח ביניהם. אלא מה, להשלים עם התופעה הזו לא יכלו, כיוון שהעניין המשיך לכרסם בקירבם ולא נתקררה דעתם עד שיצאו "בהרכב מלא" אל הרב — לשאול על דעתו ולשאוב ממנו עידוד.

שמע הרב את דבריהם ואמר: ממה נפשך, אילו היה זה שליחו של השטן או חס ושלום השטן עצמו — ואף אחד לא נפגע ממנו ולא קרה שום דבר, סימן הוא שהתגברתם עליו והסכנה חלפה ללא שוב.

ברם, אם היה זה מת, כפי שאחדים מכם אומרים לי, הרי בוודאי שאין מה לחשוש ממנו. — כל כך למה, שאלו האברכים בתמיהה מהולה בחרדה.

— מכיוון, השיב הרב, שמת אינו מסוגל לעשות שום דבר. והרי כתוב „לא המתים יהללויה", ואם לזאת אפילו אינם מסוגלים, קל וחומר שדברים יותר מסובכים אינם מסוגלים לעשותם

רק לאחר ששמעו זאת, נרגעו הרוחות והאברכים שבו לבית המדרש להמשיך בתלמוד תורה, שגם היא "כנגד כולם".

★

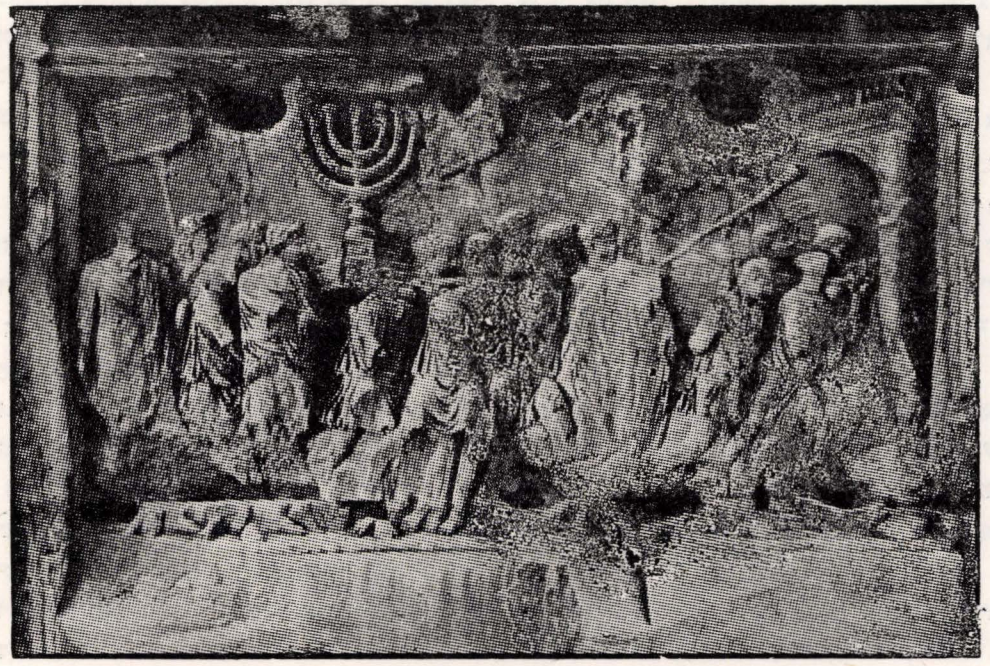

ראובן רובינעק

מעשיות און לעגענדעס

די וואָידיסלאַווער זקנים פלעגן דערציילן מיט אַ טאָן פון צופרידנהייט און נישט וועניק שטאָלץ, אַז אין שטעטל האָט די תורה אַלעמאָל, פון דורות אָן, געשפרודלט ווי קוואַלן־וואַסער, פון יעדער גאַס, יעדן הויז, יעדן שטיין... אירע גוטע יידן, סיי זיצנדיק אין די קראָמען און סיי ביי אַנדערע אומשטענדן, האָבן תמיד געזאָרגט אַז די צייט זאָל נישט אַוועק מיט דברים־בטלים. יעדע פרייע מינוט האָבן זיי אויסגענוצט פאַר לערנען אַ פרק משניות. די יריד־הענדלער און דאָרפס־גייער האָבן געמאַכט קפיצת־הדרך שעפטשענדיק קאַפיטלעך תהילים. דאָס לעבן איז אזוי זיך געפלאָסן לאַנגזאַם און באשיידן לאַנגע יאָרן ביינאַנד מיטן שטראָמען פון אירע קליינע טייכעלעך וואָס האָבן זיך געשלענגלט ארום אין שטעטעלע פון אַלע זייטן.

ס׳האָט פאַסירט אַמאָל אַז עמיצן איז ענג געוואָרן אין דער פרומער אַטמאָספערע, האָט ער פאַרשטאַנען צו נעמען דעם וואַנדער־שטעקן און עוקר געווען אויף א צווייטן אָרט. אָבער אזעלכע געשעענישן האָבן זייער זעלטן פאסירט. ס׳האָט זיך געקאָנט טרעפן בלויז אַמאָל אין אַ דור!

דער "למד וווויניק"

די וואָידיסלאַווער יראת־השמיים יידן האָבן געהויכט און געפלעגט די ווונדערלעכע לעגענדע וועגן די ל״ו צדיקים. דערביי האָט מען געוווסט צו דערציילן מיט דער פולסטער זיכערקייט, אַז לפחות איינער פון די „למד־וויניקעס" שטאַמט פון וואָידיסלאַוו... אַזוי פלעגט מען דאָס איבער־געבן פון דור צו דור אזוי לאַנג ווי עס עקזיסטירט דער יידישער ישוב אין שטעטל.

נישט וועניק משפחות האָבן געלאָזט הערן גאַנץ קלאָרע רמזים אַז דווקא פון זייער משפחה קומט ארויס דער „גוטער ייד"...

די לעגענדעס וועבן זיך אַריין ביז אין דער ווייטער פאַרגאַנגהייט. אזוי האָט די גאָטסהייליקע מאַטל בראָכעס דערציילט וואָס זי האָט געהערט פון איר באָבען חיה — פרימעט וועגן איר ברודער, משה שאול. פון באַרוף איז דער משה־שאול געווען אַ מויערער. נאָר פון דער אַרבעט האָט ער זיך מפרנס געווען בדוחק און זיין ווייב, בריינע מירל, האָט געמוזט צוהעלפן צו דער פרנסה ביים ציפן פעדערן און פליקן גענז.

משה שאול אליין, איז ביז צו זיין ווונדערלעכער אַנט־פלעקונג אָנגעגאַנגען פאַר אַ סתם פשוטן ייד. נישט קיין גרויסער למדן, נישט קיין ייזוס מענטש, ער האָט אפילו נישט פאַרמאָגט קיין אייגענעם עמוד אין שיל...

געשעט אַ צרה, אז פונקט ערב ראש־השנה אינדערפרי, אָדער אין דער נאכט פון זכור־ברית, פלאַצט א וואַנט אין די „עזרת־נשים" אין אַלטן בית־המדרש, און ס׳איז געוואָרן אַ סכנה דאָרט צו דאווענען.

דאָס דאָזיקע יאָר איז גראָד ערב ראש־השנה אויסגעפאַלן אין אַ זונטיק, אזוי אז מען קען קיין גוי נישט רופן צו פאריכטן, ווייל ס׳איז דאָך חגא. האבן זיך באראטן די גבאים און געווענדעט צו משה שאולן, כאָטש ס׳איז קלאָר געווען אז דער ייד וועט נישט באַווייזן אליין דאָס צו מאַכן, מכל שכן לויט זייער אויפפאסונג — איז עס געווען אַן אַרבעט אויף טעג..

משה שאול האָט זיך טאקע געקווענקלט, געאַמפערט זיך מיט זיך זעלבסט, גלייך ווי ער וואָלט פאַר עפעס מורא געהאַט. נאָר ווען די גבאים האָבן נישט אָפגעטרעטן, האט ער אַזאָג געטון — „מילא, זאָל זיין מיט גאָטס הילף!" און האָט זיך גלייך גענומען צו דער מלאכה.

הקיצור, מיט געציילטע שעהן שפעטער איז די וואַנט געווען פאַראָכטן, אפילו אָפגעקאַלכט שפוגלניי.

ר׳ יעקב־קאפל האט געהערט צו די נאָענסטע קרובים וועז די גבאים זיינען געקומען, האָבן זיי אויסגערופן מיט התפעלות — ס׳איז דאָך ממש מעשה ניסים! און ר׳ יחיאל אָזשיציער, דער סוחר פון שאַרפע געטרענקן האָט מיט כבוד אַרומגענומען דעם בוימייסטער און פאטעטיש דערקלערט: „ר׳ משה שאול, איר מוזט אוודאי זיין פון די למד־וו־צדיקים״.

אַ גאַנצן ראש־השנה האָט דער ייד זיך געפילט שלעכט און מוצאי ראש־השנה, ביינאַכט, האָט ער אויסגעהויכט די נשמה.

נאָכדעם האָט מען זיך ארומגעקוקט און געזומען ציילן די ניסים וואָס זיינען פאָרגעקומען אַ דאַנק דעם נפטר...

מיסטישע קולות

„אַ זיידענער יונגערמאַנטשיק״. אַ דעליקאַטער מאַן פון וועמענס בלאַסן פנים האָבן אַרויסגעשטראַלט צוויי ליכטיקע אויגן וויי שטערן וואָס האָבן עדות געזאָגט וועגן תורה און בינה מיט וועלכע ער איז געווען אָנגעזאפט. פון דעם באַוווסטן זשאַרנאָוויצער רבין, ר׳ ראובהלע הורוביץ. ער איז געקומען קיין וואַידיסלאַוו אַלס איידעם פון דער למדנישער נאָר וועניק פאַרמעגלעכער משפחה אלבוים. ר׳ יעקב קאָפל, כאָטש ער איז געווען באַוווסט אַלץ גרויסער למדן, האָט אויסגעמיטן צו לערנען בפרהסיה. מאַכט זיך אַ מעשה דאָס אין אַ געוויסער נאַכט, אין דער שעה פון חצות, האָט אייניער פון די שכנים באַמערקט עפעס אַ שטאַרק העליש ליכט שלאָגט אַרויס פון דער שטוב. וועז ער האָט געוואָגט זיך צו דערנעטערן צום פענצטער און אריינקוקן דורך די שפאַרעס, האָט דאָס ליכט פשוט אויפגעריסן זיינע אויגן. אויף דער פאָדלאָגע, איז געזעסן ר׳ יעקב קאָפל און אָפגעריכט (תפילת) תיקון־חצות און צענדליקער קולות האָבן אים אונטערגעהאַלטן. ער האָט געהערט נאָר קיין מענטשן האָט ער נישט געזעען! און ר׳ יעקב קאָפל איז דאָך געווען אייניער אליין אין שטוב?! נישט אַנדערש, נאָר נשמות פון גוטע יידן האָבן אים באַזוכט...!

אַמאָל האָט ר׳ יעקב קאָפל דורכגעמאַכט דעם וועג פון זשאַרנאָווצע קיין וואַידיסלאַוו דורך א קנאַפע שעה און בדרך הטבע האָט עס געדאַרפט דויערן נישט וועניקער ווי פיר שעה׳ן. דערביי איז געפאַלן אַ שרעקלעכער שלאַגסרעגן. ר׳ יעקב קאָפל מיט זיין באַגלייטער זיינען געקומען קיין וואַידיסלאַוו פרישע און טרוקענע, ווי נאָך אַ שפּאַציר אין אַ גאָרטן... דער ייד האָט די געשעענישן פאַרשפרייט אין שטעטל און דער יראת־הכבוד פאַר ר׳ יעקב קאָפלען איז געשטיגן און געוואַקסן אָן א שיעור.

דער ריזיקאנט

אין די יאָרן פון דעם אומגליקלעכן פולישן אויפשטאַנד (31—1830) האָבן אייניקע פריצישע אויפשטענדלער געזוכט אַ מקום־מקלט אין די אַרומיקע דערפער וון פזשעטקאָוויץ, לונע, קאָזשענין א. אנד. נאָר די פויערים זיינען נישט גרייט געווען זיך אייַנצושטעלן. אויך די וואַידיסלאָוער גולאַנעס האָבן זיך אָפגעטרייסלט פון דעם ענין. אזויווי די האָבן געהאלגטן שמאָל, האָבן זיי זין געוואַנדען צו יידן. נאָר ווער איז דאָס גרייט געווען אייַנצושטעלן דאָס לעבן?! דער אייַניציקער וואָס האָט יאָ ריזיקירט, איז געווען ר׳ יעקב קאָפל און ער האָט טאקע אויסבאַהאַלטן די פוילישע אַדל־לייט.

נאָכדעם האָבן די פריצים פון דער סביבה געשאָנקן פיל מתנות פאר די וואַידיסלאַווער יידן. ליידער, איז דער ענין צוויסן געקומען דער מאַכט און זיי האָבן געזוכט ר׳ יעקב קאָפלען בכדי אים צו שטעלן פאַרן געריכט. אָבער אינצווישנצייט איז ער נפטר געוואָרן — זייער יונג, אין עלטער פון 36 יאָר.

ר׳ ברוך דער מילך־ייד

אין די יונגע בחור־יאָרן איז ר׳ ברוך מילך־ייד אָנגעגאנגען אלס א לייכטזינקיער, נערוועזער און ווייט נישט צוגענגלעך צו מענטשן. אָבער נאָך דער חתונה, האָט ער זיך אינגאַנצן געענדערט. ער איז געוואָרן אַ בעל דרך־ארץ, מילד, גוטמוטיק און געפילבאַר פאַר קליין און גרויס.

דער מילך־ייד פלעג ברענגן זיין סחורה פון פאָלינאָוו, דראַבלין און שוואַנטניק. גאנץ פרי — איז ער שוין אַרומגעפאָרן מיטן געשפאַנטן וועגעלע איבערן שטעטל און פארטיילט — מילך, קעז און פוטער.

די מילך וועלכע ער האָט נישט פאַרקויפט, פלעגט ער צעטיילן צווישן די אָרעמע משפחות, אָן אונטערשיד, יידן און קריסטן.

אין שווערע ווינטער־טעג פון הונגער און קעלט, האָבן די אָרעמע מענטשן אַרויסגעקוקט אויף דעם מילך־ייד ווי אויף משיחן. ער פלעגט פון ערגעצוווו פלוצים דערשיינען מיט אַ פול־געפאַקט וועגעלע געלאָדן מיט שפייז־מיטלען וואָס ער פלעגט אויפזאַמלען ביי פאַרמעגלעכע מענטשן, און עס צעטיילן אין אַ גלייכען מאָס צווישן די נויט־באַדערפטיקע.

ר׳ ברוך איז געווען מאסיוו און בריים־פלייציק. פון זיין געשטאלט און וועזן האָט געשפרודעלט א כוח. נישט איינמאָל האָט ער מיט זיינע פעסטע אָרעמס געראטעוועט יידישע קרעמער אין מארק־טעג פון צעווילדעוועטע שכורים. ס׳איז געווען אַז ס׳זאָל ווער אויסרופן — „דער מילך־ייד קומט״ — אַז די פויערים זאָלן זיך צעלויפן אויף אַלע ווינטן.

אַמאָל אין אַ פרימאָרגן, האָט מען געפונען ר׳ ברוכן איבערגעקערט מיטן וועגעלע, די מילך אויסגעגאָסן און אַן אַ לעבעדיקן אָטעם.

אין שטעטל האָט מען נישט געווסט צי דאָס איז אַ רציחה געווען, צו סתם אַן אומגליקלעכער פאַל. די יידן פון שטעטל האָבן נאָך אים געטרויערט. אויך די קריסטן האָבן מיטגעטרויערט.

אַ גוטער יידׁ, אַ הארציקע נשמה איז אַוועק.

זיין וועג האָט געפאלגט דאָס אייניקל, אברהם, דער זון פון וואלפן, אזוי געפונען אברהמלע פאַכטשאַרזש, וועלכער האָט געווויגן אין דער מיעכאָוועך גאַס און געפירט די מילך פון די זעלבע דערפער מיט אַ וועגעלע, ווי זיין גרויסער זיידע ר׳ ברוך.

מאירל שמעלקעס דער ״טשודאק״

ווער פון אונדז האָט עפּיס געהערט ווען מאירל שמעלקעס?

אין גרויסן בית־המדרש האָבן אין די ווינטער־נעכט, ביים וואַרעמען אויוון, די תהילים־יידן דערציילט וועגן דעם באַיאַרטן בחור וועלכער איז תמיד אַרומגעגאַנגען קרוע־ובליה בעת אז די פאָלעס פון דער לאַנגער זישיפיצע זיינען געווען אָנגעפאַקט מיט שטיקער ברויטס. דאָס פלעגט ער אַוועקגעבן די אָרעמע־לייט פון הקדש.

געווויינט האָט מאירׂל אין אַ קליינטשיק שטיבעלע, אין שכנות פון גרויסן בית־המדרש. ער האָט גאָרנישט פאַרמאָגט, חוץ אַ שטרויענעם טשעניק, אַ טלית און תפילין און אַ סידור. געשלאָפן איז ער אויף דער פאָדלאָגע, געשפייזט זיך מיט ברויט און ציבעלעס. שטענדיק געשווידגן, און עס איז זייער שווער געווען ביי אים ארויסקרוגן קריגן אַ וואָרט פון מויל.

ווען עד האָט זיך פאַרנומען מיט די קראַנקע פאַרוואָרלאָזטע נפשות פונם הקדש, וועלכע זיינען איבערגעלאָזט געוואָרן אויף גאָטס־באַראָט אין די טעג פון דער גרויסער טיפוס־עפידעמיע אין יאָר 1851, האָבן זיך זיינע אויגן אָנגעפילט מיט צער און רחמנות. אומדערמידלעך און שטאַנדהאַפטיק איז ער געשטאַנען אויף די פיס לאַנגע מעת־לעתן און וואָס זיינע הענט האָבן געקענט דערגרייכן, האָט ער די קראַנקע אונטערגעהאַלטן און דערביי האָבן זיינע ליפן תמיד געשעפטשעט עפעס אַ תפילה.

אין שטעטל האָט מען זיך געחידשט וואָס די מגיפה האָט אים אויסגעמגיטן כאָטש ער פלעג א סאך יאָרן קומען אין באַירונג מיט קראַנקע און אָנשטעקנדיקע נפשות.

עס זיינען געווען נעכט וועו ער האָט געשפּאַנט און געוואָגלט איבער די לאָנקעס און דער בליק זיינער האָט געוואַנדערט און גבלאָנדזשעט אין די וויייטקייט וואָס האָט זיך געצויגן וויייט ביז איבער וואַידיסלאַווער הימלען...

ער איז געווען אן אויסטערלישער און מערקווירדיקער טיפ, א מין „טשודאק״. אַ גלגול פון אַ בעל־תשובה.

דעם פדיון פון דער קהילה האָט ער צעטיילט צווישן די אָרעמע־לייט און אין ווינטער־טעג איז ער אַוועק מיט אַ זאַק אין קלימענטשיצער וועלדל און געברענגט פון דאָרט העלצער פאַרן הקדש.

אַמאָל איז אויסגעבראָכן אַ ריזיקע שריפה אין דער שיל־גאַס דער הקדש איז אָפגעברענט געוואָרן און דאָס פייער האָט פאַרצערט אַלע הייזקעס לענג אויס דעם טייך. צענדליקער אָרעמע משפחות זיינען געבליבן אָן אַ דאַך איבערן קאָפּ. נאָר דאָס שטיבעלע פון מאיר שמעלקעס איז ווי דורך אַ נס געבליבן שטיין צווישן בערגלעך און חורבות. ס׳איז געבליבן דער טלית און תפילין, ווי אויך אַ שטרויזאק. ס׳האָט גאָרנישט געפעלט, נאָר מאיר שמעלקעס אליין איז נעלם געוואָרן.

די תהילים־יידן פלעגן דערביי אָפזיפצן — „יא, אַ רעטעניש, ביז היינט צו טאָג אַ רעטעניש...!״.

מנחם האראוויץ

עמך – אין וואכן טעג און יום־טובים

ר׳ נח שוחט

דער אָפּגעהיטענער תלמיד־חכם ר׳ נח איז געווען אַ שם־דבר אין שטעטל מיט זיינע מצוות ומעשים־טובים. אונטער זיין השגחה זיינען געווארן אַדורכגעפירט גאָר־ווי־כיטקע זאַכן פאַר די רעליגיעזע באַדערפנישן פון יידישן וואָידיסלאַוו. מיט זיינע מעשים־טובים האָט ער אויך באַ־אינפלוסט דעם גרויסן קרייז תלמידים מיט וועלכע ער האָט געלערנט אין בית־המידרש. אויסער דעם וואָס ער האָט זיך אפגעגעבן מיט באַקן מצה־שמורה פאַר די געראַר חסידים (ווערט דערמאָנט אין דעם בוך באַזונדער), האָט ער אויך אָנגעפירט מיט דער „חברת־ערובין" און האָט מדקדק געווען אַז עס זאָל חלילה נישט צוקומען צו אַ חילול־שבת.

יעדן פרייטיק, ווען ר׳ נח איז געקומען פון שוויץ־באָד, האָבן אים אָפּגעווארט די מיטגלידער פון דער „חברת־ערובין" — משה יוסל בלאַכאַרזש, אלתר (קינעך) לעווי־קאָוויטש, משה חיים פאָטלס, דוד בלאַכאַרזש, חיים טאַנ־דייטער און פייוול שוסטער מיט אַ לאַנגער לייטער און זיי האָבן געצויגן אין אַלע עקן פון די גאַסן דינע שטריק פון איין דאַך צום צווייטן. ר׳ נח ווועלכער איז געווען אַ מומחה אין הלכות־ערובין, האָט אויפגעפאַסט אַז עס זאָל זיין כדת־וכדין. מוצאי־שבת האָבן זיי די ערובין צוריק אַראָפּגענומען , ווייל דער צאַריש־רוסישער וואַכמישטש ווועלכער איז געווען דער הערשער איבערן שטעטל, האָט דערלויבט אז די שטריק זאָלן זיין אָנגעצויגן בלויז איין טאָג.

פאַרן געבן דערלויבנש דערצו, האָט דער וואכמישטש באַקומען וואָכן־געלד פון דער חברה. די הכנסות זיינען געקומען פון די צוזאַמענגענומענע געלטער וואָס דער אַלטער ר׳ יענקל, דער שמש פון דער חברה־קדישה, האָט יעדן פרייטיק צונויפגעזאַמלט.

די מיטגלידער פון דער חברה זיינען געווען איבער־געגעבן דעם ענין און קיין שום שווערקייטן ווי קריכן איבער די אלטע שינדל־דעכער — זומער און ווינטער, האָבן זיי נישט אָפּגעשראָקן. אין שבת פון דער פרשה „יתרו" וועָן מען לייענט „זכור את יום השבת לקדשו", הובן די חברה איינגעאָרדנט אַ גאָר־לייטישן קידוש אין וועלכן ס׳האָבן אָנטייל געגומען אויסער די חברה מיט ר׳ נתן בראש, דער רב, ווי אויך די בעלי־בתים איבער וועמענס דעכער ס׳איז געווארן אָנגעצויגן דער עירוב.

וועָן ס׳האבן זיך דערנעטערט די ימים־נוראים, אין חודש אלול, האָט ר׳ נח אַרויסגענומען פון דעם אלטן ספרים־שאַנק דעם שופר, וועלכן ער האָט צוריק מיט יאָרן

אין דער שעה פון חצות

געקויפט אין קאָצק ביי ר׳ הערשל טאָמאַשאָווער, אריינ־ געלייגט אין טלית־זעקל און אין די פרימאָרגנס אָוועק אין געהער שטיבל שופר בלאָזן.

אין דער נאָכט פאַר ערב ראש־השנה האָט זיך ר׳ נח מקדים געווען געלאָפן אין דער הייסער מקוה און זיך מכין געווען אלס בעל תפילה, צו דאָוונען פארן עמוד, ווייל דאָס איז געווען זיין „חזקה״ זייט יאָרן.

איך דערמאָן זיך, ווען ס׳האָט קוים אויף טאָג געשאריעט, האָט מיין פאָטער ז״ל מיך אויפגעוועקט און איך בין שנעל פון מיין קינדער בעטל אַראָפ, געוואָשן זיך די הענט מיט די אויגן, געמאַכט די ברכה פון נטילת־ידים און געכאַפט די סליחה מיטן קליינעם בלעכערנעם פאַרגלאָזטן לאָפ־ מטערן מיטן אָנגעצינדענעם ליכטל און זיך געלאָזט צום געהער שטיבל. אין דרויסן האָט געבלאָזן אַ קאַלטער ווינט און אין נישט ברוקירטן געסל האָטט נאָך געהערשט אַ פינסטערניש. צוקומענדיק נענטער צום געהער שטיבל, האָבן שוין אַרויסגעשטראָלט צענדליקער ליכטער פון די בליץ־לעמפ, און חסידים זיינען שוין געשטאַנען מיט ערנס־ טע פנימער ווארטנדיק אויף ר׳ נח׳ן. ווען ר׳ נח, אַן אייני־ געהילטער אין טלית און קיטל, האָט זיך דערנעטערט צום עמוד און אָנגעהויבן מיט זיין אלטער הייזעריקער, וויינע־ דיקער אָבער פול מיט התלהבותדיקער שטימע, „אשרי העם יודעי תרועה״ — האָט דעם קהל א ציטער דורכגענומען און ער האָט מיט א דערהויבענער שטימע אויסגעאָסן זיין תפילה צום רבונו של עולם און דער קלאנג איז דער־ גאנגען עד לב השמים.

אויסער ר׳ נח׳ן, זיינען געווען באַוווסט אין יענער צייט די אויסגעצייכנטע בעלי־תפילות פון די חסידי־גור: ר׳ שלמה שטיינבערג, איז געווען „בעל מוסף ונעילה״. ער האָט געדאַוונט פאַרן עמוד ביז זיין טיפער עלטער, ביז 90 יאָר. „בעל כל־נדרי״ און „בעל־שחרית״ איז געווען ר׳ יונה צוקער און „בעל־מנחה״ איז געווען דער תלמוד־ חכם און נשיא־הכבוד פון וואַידיסלאוו און אומגעבונג, דער גרויסער עסקן און אייניקל פון „חמדת שלמה״ — ר׳ מאירל אהרנסאָן (ווארשעווער).

ר׳ מאירל אהרנסאָן (ווארשעווער)

ר׳ מאירל איז געווען א ייד א תלמיד חכם, וועלכער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין מסירת־נפש און איבער־ געגעבנקייט פאַרן כלל־ישראל. אהבת־ישראל איז פאַר אים געווען דער לייט־מאָטיוו, דער „אני מאמין״ פון לעבן. אויב האָט ער עמיצן אַרויסגעהאָלפן, געטון אַ טובה, איז עס געווען מיטן גאַנצן האַרצן, פון דער סאַמער טיפעניש פון דער נשמה.

איך וועל דערמאָנען אַן עפיזאָד וואָס וועט כאַראַקטערי־ זירן די גרויסקייטן פון אָט דעם טייערן ייד.

אין נאָענטן דאָרף „נעגוסלאָוויץ״, האָט דער אייגנטימער פון פאָלוואַרק דער פריץ „וויניצקי״, געכאַפט אַ ייד ביי אַ חטא. וואָס דער חטא איז געווען, וויים איך נישט, אָבער דער ייד ר׳ משה סענדעוויטשער, וואָס האָט יאָרנלאַנג געוווינט אין דאָרף, איז געוואָרן דורכן פריץ אַרעסטירט און אַריינגעשיקט אין וואַידיסלאָווער תפיסה. אזוי ווי דאָס איז געווען עטלעכע טעג פאַר יום־כיפור, האָבן די פאַמיליע — מיטגלידער און באקאנטע, געטון אַלס אַז מ׳זאָל אים באַפרייען אויף יום־כיפור. טראָץ דעם, האָבן אַלע באַמיאונגען נישט געהאָלפן. וועג ר׳ מאירל האָט זיך דערוווסט דערפון, איז ער גלייך אַוועק צום ווויט פון דער גמינע און פאָרגלייגט זיין פערזענלעכע גוואַראַנציע און פאַרפליכטונג צוריקצוברענגען דעם אַרעסטאַנט אין תפיסה נאָך יום־כיפור. וועג דאָס האָט אויך נישט געהאָל־ פן, האָט ער געבעטן דעם ווויט צו דערלויבן אַז ניין יידן — און ער בתוכם — זאָל מען זיי דערלויבן צו קומען מיט אַ ספר־תורה אין תפיסה בכדי דאָרט צו דאָוונען מנין בציבור. אויף דעם האָט דער ווויט יאָ מסכים געווען.

ווי יעדן ערב יום־כיפור, האָבן מיר קינדער אויך דאָס־ מאָל געמאַכט אונדזער טראַדיציאָנעלן באַזוך ביים באָבע־ זיידע, בכדי צו באַקומען זייערע ברכות צום הייליקן יום־ הדין. אָבער נישט ווי יעדעס יאָר וועג מיר פלעגן מיטגיין מיטן זיידן אין געהער שטיבל, זיינען מיר דאָסמאָל געגאַנגען צו דער תפיסה אין דער מיטאָוועך גאָס וווּ עס איז געווען אַרעסטירט ר׳ משה סענדעוויטשער און ווו ס׳האָבן שוין געוואַרט אַ מנין לתפילה בציבור. דער בעל־ תפילה איז געווען ר׳ לייביש זאַיאָנץ און אונדזער זיידע ז״ל האָט געדאַוונט מנחה מיטן זעלבן נוסח ווי אין געהער שטיבל. מיטן קידוש־לבנה אין גאָס ביי דער גמינע, האָט זיך דער יום־כיפור געענדיקט. וועג די מתפללים זיינען אַוועק אין זייערע היימען, זיינען זיי געוואָרן פאַרטרעטן דורך יונגעלייט „קעסט־איידעמס״.

דאָס איז געוואָרן אַדורכגעפירט אַדאנק דער מסירת־נפש פון דעם האַרציקן און טייערן ייד ר׳ מאירל אהרנסאָן.

נטע און הדסל וויינרייך

אין צפון־זייט פון מאַרק־פלאַץ איז געזעסן די איידעלע רייכע משפחה נטע און הדסל וויינרייך מיט זייערע צוויי קינדער, אַ זון און אַ טאָכטער. זיי זיינען געווען די אייגנ־טימער פון אַ גרויסן וויין־האַנדל, הורט און דעטייל.

אין לאַנגן שמאָלן אַריינגאַנג, אַדורכגייענדיק אַן אייזער־נעם טויער האָט דער וועג געפירט דורך שטיינערנע טרעפ צו א גרויסן קעלער אין וועלכן עס זיינען געווען אויס־געשטעלט אין גלייכע רייען, פעסער מיט וויין, פון פר־שידענע גרייסן און קוואַליטעטן. דעם וויין האָט מען איינ־געקויפט אין רוסלאנד, ביי דער פירמע „בעסעראַביע", אין אונגאַרן — דורך דער עסטרייכישער גרענעץ וואָס איז געווען נישט ווייט פון וואָידיסלאוו, ווי אויך אין פראַנק־רייך, פונוואַנען עס זיינען געוואָרן אימפאָרטירט די בעסטע שאמפאניער וויינען געפאָקטע אין פלעשער.

אין קעלער איז געווען אַן אידעאַלע אָרדנונג און די אַרבעטער, אָנגעטוענע אין ריינע ווייסע שירצן, האָבן ביים ליכט פון גרויסע בליץ־לעמפ, באַדינט מיט דרך־ארץ די גרויסע צאָל קונים.

קיין קונים האָבן נישט געפעלט. אַלע רעסטאָראַנען און ביער־שענקן אין וואָידיסלאַוו און פון דער אַרומיקער געגנט, ווי אויך די דאָרפס־קרעטשמעס פון דער גאַנצער סביבה, האָבן איינגעקויפט ביי די וויינרייכ׳ס.

דער וויין איז אויך געברויכט געוואָרן אויף חתונות און אַנדערע שמחות, אויף יום־טובים און פסח צו די אר־בע־כוסות, ווען חסידים האָבן זיך משמח געווען אָדער ווען אַן אדמו״ר איז געקומען אויף שבת אין שטעטל. ביי אזא פאל, האָט יעדער מיטגעבראַכט מיט זיך אַ פלאש אָדער צוויי פלעשער וויין צום רבינס „טיש".

משקה איז אויך געווען נויטיק פאַר די פאַרשידענע חב־רות ווי די „חברה־קדישא" וואָס האָט יעדעס יאָר איינגע־ארדנט דעם ז׳ באדר אַ גרויסע סעודה מיט פיל משקה; די חברה „נושאי־המטה" וואָס האָט צו דער פרשה „ויחי" געמאַכט אַ גרויסן קידוש; אויך די חברה „ביקור־חולים" פלעגן מאַכן אין שבת פון פרשת „וירא" אַ קידוש כדת־וכדין.

צווישן די קונים זיינען געווען אַ גרויסע צאָל קריסטן, דער עיקר פון די רייכע פריצים, פעלד און וואַלד־אייגנ־טימער פון דער סביבה, וועלכע זיינען געזעסן אין זייערע רייכע פאַלאַצן אין די גיטער פון פירסט לאַנצקאָראָנסקי ראַדזיוויל און גראף פאָטאָצקי. פון צייט צו צייט פלעגן זיי איינארדנען א יאגט אין די ארומיקע אַלטע וועלדער, ביי דער אָנוועזנהייט פון „פאַרבעטענע געסט — פירשטטן פון פעטערבורג, פרינצן פון עסטרייך און פון אַנדערע לענדער און ביי אַזעלכע פייערלעכע געלעגנהייטן, האָבן זיי איינגעאָרדנט רייכע בעלער ווו וויין האָט זיך געגאָסן ווי וואַסער.

אויך די גייסטלעכע פון די אַרומיקע קירכעס האָבן נישט אויסגעמיטן די וויין־קעלערן פון די וויינרייכס, איינקויפנדיק די בעסטע און טייערסטע וויינען.

דאָס וויין־געשערפט האָט עקזיסטירט צענדליקע יאָרן און די אייגנטימער זיינען געקומען צו אַ גרויס עשירות און האָבן געזארגט צו געבן זייערע קינדער אַ גוטע דער־ציאונג. צו דער טאָכטער מרים־לאה האָבן זיי צוגענומען אַ לערערין צום לעזן און שרייבן יידיש און דאַווענען אין סידור, און אויך אַ שפעציעלע לערערין מיט מאַטורע פון וואַרשע, צו לערנען די קינדער פרעמד־שפראַכן און אנ־דערע קעגנשטאַנדן.

ווען דאָס מיידל איז אַלט געוואָרן 15 יאָר, איז זי שוין געווען אַ בליענדע פריילין אַון האָט באַהערשט פול־שטענדיק דריי אייראָפעאישע שפראַכן.

אויב איך האָב נישט קיין טעות, איז דאָס געווען אין יאָר 1845 ווייל אין זכרון געדענק איך זי, ווען איך בין אַלט געווען 9—8 יאָר, אַלס באָבע פון בערך 60 יאָר.

דער לאַנד־שדכן האָט נישט פאַרגעסן די רייכע און געלונגענע טאָכטער און זי פאַרשריבן אין זיין גרויסן שדכן־בוך.

צו יענע צייטן איז געווען באַרימט דער נאָכפאָלגער פון פשיסכע און קאָצק, דער גערער רבי ר׳ יצחק מאיר זצ״ל, בעל ה„חדושי הרימ", צו וועמען ס׳האָבן געשטראָמט רבנים און חסידים פון רוסישן פוילן און עסטרייכישער גאַליציע. דער גרויסער גערער בית־המדרש וואָס איז געוואָרן אויפגעבויט דורך רייכע חסידים, איז געווען שטענדיק איבערפולט פון די טויזענטער חסידים וועלכע זיינען אָנגעפאָרן הערן דברי תורה וחכמה. די אכסניות

וועלכע האבן איינגעאַרדנט די אַרטיקע יידישע איינווווי־
נער, זיינען געווען איבערפילט — און דאָס האָט געגעבן
א מעגלעכקייט א סאך יידישע משפחות פרנסה צו האָבן.
אויך די אייגנטימער פון געווען, וועלכע האָבן אייביק
געליטן דחקות, זיינען געווארן בעלי־אכסניות.

די קאָמוניקאציע־פאַרבינדונג מיטן גרויסן יידישן יישוב
פון וואַרשע איז געווארן פאַרלייכטערט דורך דער באַרימ־
טער פאַמיליע בערגסאָן און זייער מוטער, די אשת־חיל
און צדקת תמרל, באַרימטע האָלץ־סוחרים, ביי וועלכע
ס׳איז געווען אַ געוויסע צייט באַשעפטיקט — אלס גע־
שעפט־פירער און בעל־עצה — דער געבוירענער און וואי־
דיסלאוו און דערנאָך באַרימטער רבי, רבי שמחה בונם
מפשיסכע. זיי האָבן געמאַכט אַ „סטאַטעק״ וואָס האָט
קורסירט יעדן טאָג אויף דער וויסל צווישן וואַרשע און
גער. אהין און צוריק, איז דער „סטאַטעק״ געווען תמיד
איבערפילט מיט חסידים. עס איז אויך געווארן געשאַפן,
דורך דער פאַרמיטלונג פון גרויסן וואַרשעווער גביר, דער
צושטעלער פון שווילן און אייזערנע שינעס פאַר דער
צאַרישער באַן־דירעקציע ר׳ יואל וועגמייסטער, אַ שמאָלע
באַן־ליניע, די אַזוי־גערופענע „קאָלעיקע״ פון וואַרשע קיין
גער. יעדן ערב־שבת און ערב יום־טוב איז דער „סטאַטעק״
מיט דער „קאָלעיקע״ געווען איבערפילט מיט אַנפאַרנדע
חסידים.

דער גערער בעל־תפילה פון יענער צייט, ר׳ הערש
פאַרצעווער, וועלכער האָט זיך אויך פארנומען מיט שידו־
כים, האָט זיך פאַרשטענדיקט בריפלעך מיט ר׳ נטע
וויינרייך און אים צוויסן געגעבן, אז ער האָט פאַר זיין
טאָכטער אַ חתן, אַ זעלטענעם בחור, אַן אייניקל פון ר׳
יהונתן אייבעשיץ זצ״ל און אַ זון פון וואַרשעווער למדן
ויראת־שמים מחסידי קאָצק ר׳ ישראל זילבערשאַץ.

ר׳ נטע איז אויף שבת געפאָרן קיין גער און איינגע־
שטאַנען אין דערזעלבער אכסניה מיט ר׳ ישראל זילבער־
שאַץ, צוזאמען מיטן חתן־בחור מאיר׳ל, וועלכער האָט ביי
אים זער נושא־חן געווען.

ר׳ הערש פאַרצעווער דער שדכן, האָט ביידע מחותנים
אַריינגעפירט צום אדמו״ר הקדוש צו נעמען זיין הסכמה
און מוצאי־שבת איז געווארן געפראָווען אַ מלוה־מלכה;
מ׳האָט געטרינקן לחיים און געווינטשן זיך מזל־טוב. אויפן
אָרט איז געווארן באַשטיעט צו קומען מיט דער כלה קיין
וואַרשע — ונשאלה את פי הנערה — און דאַן שרייבן
תנאים כמנהג גוברין יהודאין מימים ימימה.

צומאָרגנס ווען ר׳ נטע איז צוריקגעקומען מיט דער
פריילעכער בשורה, האָט מען אין גערער שטיבל געטרינקן
לחיים און די ווייניריייכס האָבן זיך געגריייט צו דער נסיעה
קיין וואַרשע. עס איז פאַרגעשטאנען אַ לאנגע רייזע, וויייל
צו דער נאָענטער באַן־סטאַציע פון דער אַזוי־גערופענער
וואַרשע — ווינער באַן אין זאַווירטשע אָדער מישקאָוו
איז געווען אַ היבשער מהלך (דאָמאָלט האָט נאָך די איוואַנ־
גראָדער באַן לויניע נישט עקזיסטירט), אַ דאַנק די גוטע
באַציאונגען מיט זייערע קונים, די קריסטלעכע גוט־באַזי־
צערס, האָט דער אייגנטימער פון נאָענטן דאָרף קלימענט־
שיץ באַזאָרגט אין טאָג פון אַרויספאָרן, אַ געדעקטע
קאָרעטע מיט פיר שטאַרקע פערד אין די גאַנצע משפחה,
אויך דער ברודער פון דער כלה, אריה, זיינען בשלום
אָנגעקומען קיין וואַרשע ווו ס׳האָט זיי מקבל פנים געווען
ר׳ הערש פאַרצעווער און זיי אייגלאָקירט אין באַרימטן
חסידישן און נגידישן האָטעל אויף טוואַרדע גאָס 13.

נאָכן שרייבן „תנאים״ און באַשטימען דעם טערמין פון
דער חתונה, האָט זיך אָנגעהויבן אַ פיבערהאַפטע צוגרייי־
טונג צו דער גרויסער צוקונפטיקער שמחה. יידישע סוח־
רים און בעלי־מלאכות האָבן שוין לאַנג געווארט אוף
אַזאַ נגידישער חתונה. עס זיינען געווארן איינגעקויפט
די בעסטע אויסלענדישע שטאָפן ביי די באַקאַנטע „שווער־
צערס״ חיימל גלעזער פון דער זשאַרנאָוויצער גאָס, ביי
חונע ישראלקעס רויגנפיש, לייביש באַדוק זאַלאָוויטש און
יוסף שיעס. אויך אין גרויסן מאַנופאַקטור־געשעפט פון
ייטא קאָפלאָוויטש זיינען געווארן געקויפט די טייער־סטע
לייוונטן און שטאָפן. דאָס גרויסע גאַלאַנטעריע־געשעפט
פון פריידל משה׳לס וואַרשאָווסקי איז אויך נישט געווארן
אויסגעמיטן. דאָרט זיינען געווארן איינגעקויפט אַלע נוי־
טיקע צודאטן פאַר די וועש־נייער און שניידער.

און דער צוגעגרייגטער דירה פאַרן יונגן פאָרפאָלק האָט
זיך געפראָווען אַן אינטענסיווע אַרבעט. אין ערשטן
צימער האָט געאַרבעט די אין וואַידיסלאָוו באַקאַנטע וועש־
נייערין חיה שרה, אוף די „זינגער״ מאשין מיט אירע
עטלעכע געהילפס־מיידלעך. דעם צווייטן צימער האָט
פאַרנומען דער באַקאַנטער דאַמען־שניידער יחזקאל. וועו

די ניי־אַרבעטן האָבן זיך געענדיקט, איז געקומען די ריי אויפן שטובן־מולער דניאל, וועלכער האָט געמאלן די וועגד פון דער דירה פאַרן יונגן פאָ־פנלק. אויך עבערן, דעם מעבל־סטאָלער האָט נישט געפעלט קיין אַרבעט ביים אויספירן די באַשטעלונג.

וען ס׳האָט זיך דערנעטערט דאָס דאטום פון דער חתונה האָט זיך באַוווזן דער באַווסטער דזשאַלאָשיצער בדחן ר׳ קלמן און ר׳ וואָלף מיט זיין קאַפעלע קלעזמער פון פינט־שעוו, וועלכע האָבן אויף זיך געגומען די אויפגאַבע משמח צו זיין די בעלי־שמחה מיט די געסט.

בייַ די פיש־הענדלער זיינען באַשטעלט געוואָרן די שענסטע לעבעדיקע קאַרפן מיט קעפ, אלע אין דערזעלבער גרויס, בכדי נישט צו באליידיקן חלילה עמיצן פון די געסט. אויך דינה יעקל אהרנס די געגדזלערין האָט געהאַט וואָס צו טון, צוגרייטנדיק אַ גרויסע צאָל אויסגעפאַשעטע פעטע געגדז. די קצבים — לאָזער ראַצלס און זלמן ראָזען האָבן געמוזט לאַנג וואַרטן ביז ס׳איז אויסגעקומען אַזאַ גבי־רישע חתונה. זיי האָבן באַקומען גרויסע באַשטעלונגען צוצוגרייטן צינגען און פעטע פיס צום קדישה־רבה.

אויב מיר דערמאָנען די קצבים, איז עס אַ גרויסער חוב צו דערמאָנען זייערע משפחות און זייער איבער־געגעבנקייט פאַרן יידישן יישוב. די זעקס זין פון לאָזער ראַצלס: אלחנן, פרץ, נתן, שמחה, משה און וואָלף זיינען געווען העלדישע בחורים — גבורים, וועלכע האָבן נישט איינמאָל אָפגעראטעוועט די יידישע הענדלער, מאַרק־שטייער און אייגנטימער פון געוועלבער, פון די קריסט־לעכע אונטערוועלט און פאַגראָמטשיקעס. זיי האָבן אַ־געוואָרפן אויף זיי אַ פחד און אויב האָט זיך עמיצן פון די כוליגאַנעס פאַרגלוסט אָנצוהויבן מיט די יידישע גבורים האָט מען זיי געמוזט אַוועקטראָגן, ווייל אליין צוריקצוגיין זיינען זיי שוין נישט אומשטאַנד געווען...

אויך די דריי זין פון זלמן ראָזען: מענדל, אביגדור און משה, האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט גבורה און מסירת־נפש פארן יידישן יישוב. אַ טאָכטער פון זלמענ מיט איר מאן יוסל קצב, האָבן געוווינט אין אַן אייגן הייזל אין דער שיל־גאַס — ביים טייך. יוסל איז געווען אַ בעל־צדקה און גבאי ביי דער „חברת־תהילים". זייערס אַן אייניקל, אַ טאָכטער פון עקיבא ביעדוק, איז ניצל געוואָרן פון דער נאצישער קאטאסטראפע און געפינט זיך אין ישראל.

די חתונה און די זיבן טעג „שבע־ברכות" האָבן איבער־געלאָזט אַן אומפארגעסלעכן איינדרוק אויפן שטעטל אין אויף די פילצאָליקע חתונה געסט. יעדן טאָג זיינען אָנגע־קומען פנים־חדשות, געסט, פון נאָענט און ווייט. די געסט זיינען איינגעשטאנען ביי פריינט — בעלי־בתים, וועלכע האָבן געהאַט גרויסע און באַקוועמע ווינונגען. פאַרן גאנצן שטעטל איז אַ חתונה מיט אַזאַ פאַרנעם געווען אַן אייג־דרוקספול געשעעניש אויף לאנגע, לאנגע יאָרן.

נאָך דער חתונה איז דער יונגער מאירל זילבערשאַץ, וועלכער האָט געגעסן קעסט ביים שווער און שוויגער, געווען אַריינגעטון אין חסידות, געזעסן און געלערנט צוזאַמען מיט אַנדערע קעסט־יונגעלייט אין בערער שטיבל. מאירל איז אויך געווען אַ גלענצענדער בעל־תפילה און פון צייט צו צייט האָט ער מיטגעבראכט פון גער, ווהין ער פלעג אָפט פאָרן (צו דער דאזיקער צייט איז געזעסן

קעסט־איידעמס ביים שווערס טיש

על כסא האדמו"ר דער „שפת־אמת" זצ"ל), אַ פרישן ניגון אַדער א נייעז מאַרש".

צו דער ריכטיקער צייט האָט זיין פרוי מרים־לאה געבוירן מיט מזל אַ בן־זכר און די שמחה ביי די יונגע עלטערן ווי אויך ביי די באבע און זיידע, הדסל און ר' נטע, איז געווען אַנגעהויער. אויך קיין וואַרשע האָבן די טעלעגראַפן־דראָטן אַנגעטראָגן די פריילעכע בשורה פאר די באבע־זיידע פון דער צווייטער זייט.

דער ברית איז פאַרגעקומען ביי דער אַנווועזנהייט פון אַ גרויסן עולם און דער בעל־הסנדק פון ניי־געבוירענעם, יהונתן, איז געווען דער וואַידיסלאַווער רב ר' ליפע זצ"ל.

אין פאַרלויף פון עטלעכע יאָר איז ביי זיי געבוירן געווארן נאָך דריי טעכטער מיט אַ בן־זקונים, מיינס אַ יונגט־פריינט, ישראל־יצחק.

אין די שפעטערדיקע יאָרן וועט ס'האָט זיך געשאַפן די נייע איוואַנגראָדער באן־ליניע און אין נאָענטן יענדזשעיעוו האָט זיך געעפנט אַ באן־סטאַציע, האָט זיך דאָס ווייך־געשעפט פאַרקלענערט)צוליב דער קאָנקורענץ. נאָכ־דעם ווי ר' נטע איז קראַנק געווארן, ווערט דאָס געשעפט איבערגענומען דורך זייער זון אריה מיט זיין פרוי ליפטשע (ליפטשע איז געווען אַ טאָכטער פון אַ פינטשעווער רייכן גוט־באַזיצער און אייגנטימער פון דער ציקאָריע־פאַבריק „פעליקס"). אויך זיי זיינען געגאנגען אין די וועגן פון ר' נטען. זיי האָבן געפירט א רייך און נגידיש לעבן. אריה איז געווען ראש־הקהל, בעל־קורא און גבאי אין דער „חברה קדישא". ביי זיי זיינען געווען צוויי טעכטער און א זון.

נאָך 20 יאָר קעסט, האָט ר' מאירל באַשלאָסן צו ווערן זעלבסטשטענדיק און דורך דער פאַרמיטלונג און לויט דער עצה פון ר' מאירל וואַרשעווער, האָט ער אָפגעדינגט ביי אַ רייכן פריץ, א פאלווארק פון 300 מאָרג גוטע פעלדער מיט בהמות און פערד, אַ גרויסן גאָרטן מיט פרוכ־טן און אַ רייך הויז. דער פאלוואַרק איז געווען וויים 7 קילומטר פון שטעטל און ר' מאירל מיט זיין משפחה זיינען איבערגעגאַנגען אין דאָרף אריין.

צוליב זיין פלייסיקייט און גוטער אָרגאַניזאַציע, האָבן ער זייער מצליח געווען און איז פון דעמלטאָן באקאַנט געווארן מיטן נאָמען ר מאירל זאַגאַיעווער.

ר' מאירל, זייענדיק שוין אין דאָרף, איז געווען אלץ זייער צוגעבונדן צו וואַידיסלאַוו. יעדן זונטיק פלעגט ער קומען אין שטעטל צו זיינע באַקאַנטע און מאַכן אַ באַזוך אין גערער שטיבל. אויף די ימים־נוראים איז ער געקומען מיט דער גאַנצער משפחה. וועז דער אַלטער בעל־תפילה ר' שלמה שטיינבערג איז נפטר געווארן, האָט ר' מאירל אים פאַרטרעטן און איז געווארן בעל־מוסף אין גערער שטיבל. זייער עלטסטן זון יהונתן האָבן זיי חתונה געמאַכט מיט אַ מיידל פון בעלכאַטאָוו און זיי האָבן געווויינט אין וואַרשע. די טאָכטער אסתרל, האָט חתונה געהאט מיט לייביש שפיגעלמאַן פון דאָמבראָווע. פון זיי איז ליידער קיינער נישט געבליבן. די צווייטע טאָכטער ראָזע, האָט חתונה געהאַט מיט יצחק מאיר אַדלער פון קעלץ. די דריטע טאָכטער מאַשעלע, וועלכע איז געבליבן אַן אלמנה נאָך איר ערשטן מאַן — הערש מאַנדעלמאַן פון סטופניץ (אומגעקומען דורך אַן אומגליק אין דער ערשטער וועלט־מלחמה), האָט חתונה געהאַט צום צווייטן מאָל מיט אַ שוואָגער, אַ געבוירענעם אין וואַידיסלאַוו, וואָלף אהרנסאָן (זי האָט מיטגעבראַכט צוויי יתומים פון ערשטן מאַן). עס לעבן אין ישראל, אין חיפה, זיייערע צוויי טעכטער מיט די משפחות.

אויך פון ראָזען מיט יצחק מאיר אַדלער זיינען ניצל געווארן דריי קינדער. צוויי זין וועלכע לעבן אין ישראל און אַ טאָכטער — אין פראַנקרייך. זייער לעצטער זון, דער בן־זקונים — ישראל־יצחק, האָט חתונה געהאַט מיט זיינס אַ קוזינקע, מיט דער יונגסטער טאָכטער פון אריה וויינרייך און זיי האָבן געלעבט אין וואַידיסלאַוו ביז צום אומקום.

ר. רובינעק

די אלטע שול

די געשיכטע פון אונזער געבעט־הויז
מיט לעגענדעס פארוועבט איז זי געווען
איבער וונדערליכע פאסירונגען פאר קליין און גרויס
און פאר דער גאנצער מדינה באווסט איז ווי אזוי דאס נס איז געשען
די מעשה האט אנגעפאנגן מיט א כראבינא א פרומע
געווען איז זי די גרויס מוטער פון וועלאוויעסקיס שטאם!
דריי מאל פארזינקן אין דער ערד איז דער קלויסטער
דער קריסטלעכער קלויסטער — פארן וואדיסלאווער קרייז
די פרוי האט אין תפילה זיך פארטיפט
און טרערן פארגאסן א ים.
האט א מלאך אין חלום זיך פאר איר באוויזן
און געזאגט אזוי:
"דאס ארט איז באשטימט פאר א יידישע שול —
פארן ווויל פון איר נאמען און נשמה האט זי פארשפראכן
יאר יארליך צו שענקן — דריי צענטער וואקסענע ליכט".
יאָר הונדערטע, דורות לאנג, האט אונזער שול
אונטער איהרע מויערן מאסיווע — די וואידיסלאווער קהילה געדינט
דא האט מען חופות געשטעלט און חתונות צומאל געפראווען
אין צייטן פון מגפות און נויט, מיט יאמער און געוויין
פארן ארון הקודש דעם אפענעם
האבן יידישע מאמעס געלערנדערט זייער פיין
דא ביי דער שול האָט מען פאר ווילע יידן הספדים אנגעריכטעט
און זייערע מעשים טובים — פאר דער קהילה געלויבט
אין שאטן פון די וועגט — איז די צייט
פארביי אן שטארם אן רעש גאנץ באשיידן און שטיל
אראפצו — זעהר נאָענט — איז דער טייעכל
געפלאסן פארטראכט
טרייבינדיק דאס גרוגיסע ראד פון זעליגספעלדס מיל.
די שול איז אויף א בערגל געשטאנען!
די שול האט פון דער נידער פלאך זיך ארויסגעשלייכט
אפהענגיק פון וועלכן פונקט מען האט אויף איר געבליקט
וועגן דעם האבן די וואידיסלאווער תמיד געהאט א וויכוח
און קיין מאל ניט געקומן צו אן אויסגלגייך.
פופציק טריט אין דער ברייט האָבן קינדער טראט אפגעמאסטן
הונדערט אין דער לענג! אזוי בערך איז דאס געווען.
זיבן מעטער הויך די ווייס געקאלטיבטע וועגט,
דער משופעדיקער דאך — נא א מעטער פונף — האט
ווי א שיף אין דער בלויע ליפט געשוועבט
פרעכטיק זענען געווען די פענצטער — די האלב רונדיקע —

מיט שייבלעך קאלירפולע אין וועלכע די זון
שטראלען האבן געשפילט
און צו דער פרייט פון די קינדער גאנגצע
רעגנבויגענס געשפינט
דארטן זענען געווען אריינגאנגן דריי
צום עזרת נשים — צוויי אין דעם פאליש גאנץ
ברייטע
דורך טרעפ שטיינערנע, האט געפירט דעם
באזוכער אין געבעט הויז אריין.
אין פאליש דעם אומעטיקן איז אלעמאל
טונקל און קיל
זעט ער אויס מיט זיינע בלאסע ווייסע וועגט
ווו ער זאל זיין אין תכריכים איינגעהיליט,

פון דעם רונדיקן געוועלביקן סאפיט האט תמיד
פחד געלויערט
און ווי א דערמאנונג פון אייביקן טויט —
אויפן שטיינערנעם דיל — נאנט צו דער טיר
ווו א גרויליקער געשפענצט — דער טהרה ברעטו!
דא האבן אומגליקלעכענע פרויען —
ביי חליצה אקטן —
שלאכצנדיק ספאזמאטיש פארבראכן די הענט
דא האט מען געשטראפט מיט מלקות די יעניקע
וואס האבן זיך ווידערגעשפעניקט קעגן הערשנדיקע
זיטן.
צו דערגענצן דאס בילד — איז רעכט צו דערמאנען
אז ביים איינגאנג אויף לינקס

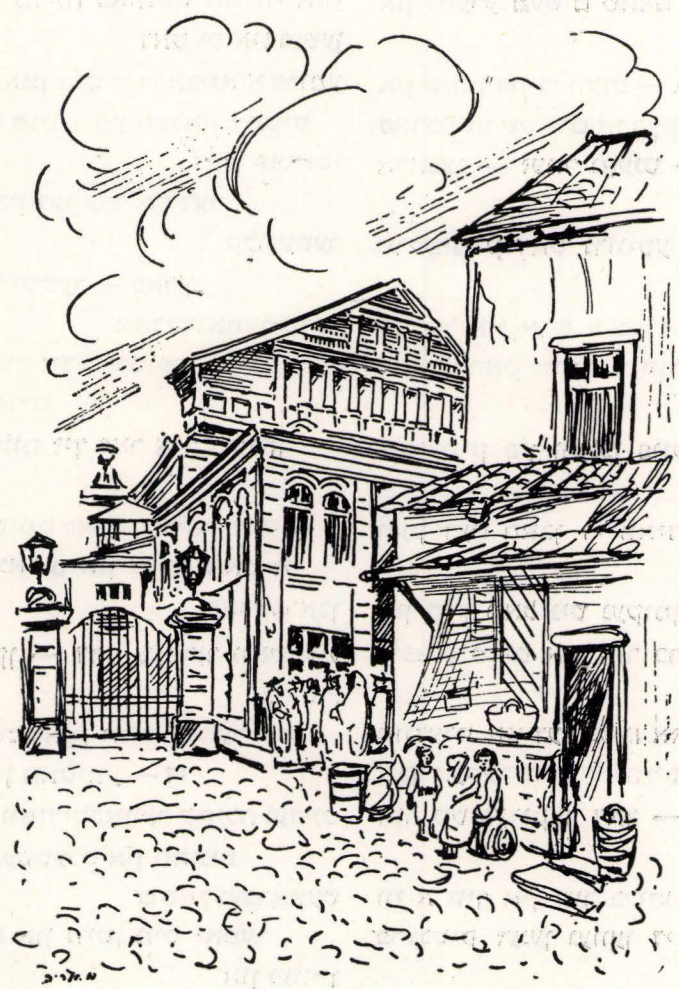

האט דער מנין חדר פון די חברה קדישא זיך
געפונן.

טרעפ צוויי נידערסטו אראפ
שטייסטו שוין אויף די פירקאנטיקע שטיינער פון
דער שול
א שטילקייט א טיפע שוועבט פון אומעטום —
א יראת הכבודיקע שלווה ואס דערהויבט דעם
געפיל

נעמט דעם פארבלופטן באזוכער ארום
די אויגן דו וועגדסט דעם הויכן סאפיט
פון וואן שלענגלען זיך אראפ געפלאכטענע קייט
וואס טראגן

הענגל לייכטער פון פארשידענעם גרויס —
א זאמלונג פון דור־דורות
ס׳איז אמאל די צאל זייערע געווען פיל מערער
נאר אקופאנטן רויבער פון פארשידענע תקופות
האט זייער מעש פארוואנדלט אין געווער.
אין צענטער פון בית הכנסת שטייט דער באלעמער,
פון זיילן פיר הויכע אונטערגעשפארט
פונף טרעפ... האבן ארויפצו געפירט
די צו דער תורה אויפגערופענע יידן!
נישט איינמאל פון דער במה האבן די
וואַידיסלאווער צדיקים געווינטשן

דער וועלט דער צוקריגטע אייביקן פרידן.
— אין מיטן פון דער מזרח וואנט, מיט כבוד
און פראכט

געשטאנען איז דער ארון הקדוש —
שטאלץ און שיין
מיט סימבאלישן פיגורן פיין געשניצטע באצירט.
אונדערהייך ווו א קרוין די לוחות הברית פון
צוויי לייבן געשיצט

א קונסט ווערק פון וועלכן ס׳האט געהויכט
מיט הייליקן חן !
פול צענדליקע ספרי תורה האט דער ארון הקודש
די תיבה פארמאגט.

אייניקע האבן נאך אדאי סאביעסקעס צייטן
געדענקט
די אורגעשיכטע פון דער וואַידיסלאווער קהילה
איז אין זיי געווען פארוועבט.
די נעמן פון די פארצייטיקע פרנסים, און
שפענדער,
האבן שוין פון לאנג אפגעבלאקעוועט.
און דארטן ווי דער אות איז געבליבן נאך גאנץ
האט דען ווער די נעמען געדענקט ? !
נאר דער פרוכת מיט גאלד אויסגעשפינען
האט מיט פרישן רויטן גלאנץ
בייגעשטאנען די צייט,
וויל יידישע צדקניות — האבן אים אלעמאל
באנייעט.
צוועלף טרעפ האבן געפירט צום ארון הקודש
ארויף צו דער תיבה
אין טעג פון אויסטערלישן נויט, אין טעג פון פריד
האט דא זיך געהויבן די געשטאלט פון מרא
דאתרא
האלטנדיק פארן קהל דרשות פול מיט מוסר רייד.
עטוואס וייטער האט זיך געפונען די עמוד התפילה
און ארום זענען שטענדער נאך שטענדער געשטאנען
פון פוטער צו די זון זענען זיי איבערגעגאנגן
בירושה.
די חזנים פון דער שול, ר׳ חיים ר׳ מאירל ר׳ פנחס
ר׳ פייביש, ווער איז דען אומשטאַנד זיי אלע צו
דערמאנען
א פייערליכע באגייסטערונג האט געהערשט
ווען אין רוים פון דער שול האט געשוועבט
מיט הונדערטער וויידערקולן און בענקשאפטן
פון די געבעטן, דער הייליקער ציטער.
אינדערהויך פון צווישטאקיקן עזרת נשים
א סימפוניע פון זיפצן געהערט פון דער יידישער
מוטער
פאראומערט מיט טרערן און צער
וואס ווייטאקן ביז היינט צו טאג

זכרונות

גיטל גרינוואלד, ניו־יאָרק

וואידיסלאווער זכרונות

ווען ס׳איז אָנגעקומען צו מיר אין ווייטן אַמעריקע די ידיעה אז די וואידיסלאַווער שארית־הפליטה פלאַנירן אַרויסצוגעבן א יזכור־בוך, כדי צו פאראייביקן טראַגיש־אומגעקומענע וואָידיסלאַווער קדושים, האָב איך זיך פאַר־טראַכט וועגן דעם גרויסן און הייליקן טאַט וואָס אַ הייפל דורך אַ נס־אָפגעראַטעוועטע שפליטערס פון גרויסן חורבן האָבן בדעה צו טון. עס איז באמת אַ טאט וואָס איז ווערט אָפצושאַצן.

קיין וואָידיסלאוו בין איך זייער אָפט געקומען, איבער־הויפט אין דער צייט פון וואַקאציעס, צו מיין באָבען חוה מעלאָך, אָדער ווי מ׳האָט זי גערופן „חוה די הייבאם". זי איז געווען ישראל רופא׳ס טאָכטער.

וואָידיסלאוו איז געווען אַ טיפיש יידיש שטעטל, צעלייגט אין אַ טאָל פון טייך „נידא" אויפן שאָסיי־וועג פון קעלץ קיין קראָקע. די נאָענסטע גרעסערע שטעט זיינען יענדזע־יעוו און מיעכאָוו. פון ביידע זייטן, אַריינפאָרנדיק אין שטעטל, האָט דאָמינירט די פרעכטיקע שיל, וועלכע איז געווען די העכסטע פון אַלע געביידעס און האָט געלעבט מיט איר טראַדיציאָנעלער שיינקייט און קונסט, מיט וועלכע זי איז געווען באַצירט אינווייניק.

דער הויפט־פונקט אין שטעטל איז געווען דער מאַרק, אַרומגענומען מיט די שענסטע הייזער פון שטעטל ווו אויך גרעסערע צאָל געוועלבער. פיר גאַסן האָבן דעם מאַרק אַדורכגעשניטן: די יענדזשעיעווער גאַס, מיעכאָווער גאס, זשאַרנאָווצער און פינטשעווער. אויסער מאָנטיק, אין יריד־טאָג, האָט אין שטעטל געהערשט אַ פאַסטאָראלע שטילקייט. אין די פרימאָרגנט, ספעציעל זומער־צייט, ווען די פענסטער זיינען געווען אָפן, האָבן זיך געהערט ניגונים פון יידן וואָס האָבן געלערנט. אַ כאַראַקטעריסטישער ניגון וואָס נאָגט מיט בענקשאַפט און טרויער.

די פרויען זיינען געווען די פרנסה־פאַרזאָרגערינס בכדי דער מאַן זאָל זיך קענען אָפגעבן מיטן לערנען. אפשר איז דאָס געווען אַ רעליגיעזע אונטערלאַגע אָבער גלייכצייטיק אַ כוילעטער באַווייז אַז זיי האָבן געהאַט אַ פאַרשטענדעניש פאַר קולטורעלע און גייסטיקע באדערפנישן.

אַ גרויסער טייל זיינען געווען בעלי־מלאכות, שניידער־טאַנדייטער ווי אויך שיסטער, וועלכע האָבן פארקויפט זייער פראָדוקציע מאָנטיק אין יריד־טאָג. יידן האָבן אויך געהאַנדלט אויף דער ספעציעלער „טאָרגעוויסקע" פון בהמות. עס זיינען אויך געווען עטלעכע גאַרבערייען. איינע פון די גרעסערע גאַרבערייען האָט געהערט צו די סענדעראָוויטשעס.

מיין באָבע־זיידע האָבן געהאַט אַ שפייז־געוועלב וואָס האָט געגעבן שיין פרנסה. דער זיידע איז געווען אַ לערנער און דערביי נישט אין קיין גוטן געזונט־צושטאַנד. אויסער דעם איז די באָבע געווען אַ פראָפעסיאָנעלע אַקושערין. דאָס פאַך האָט זי זיך געלערנט אין וואַרשע און דאָרט אויך באַקומען דעם דיפלאָם. דאָס איז צושטאַנדגעקומען צוליב איר פאָטער, מיין עלטער־זיידע, וועלכער איז געווען אַ דאָקטאָר, מ׳האָט אים גערופן ישראל רופא. וועגן זיין דיפלאָם, קען איך גאָרנישט זאָגן, איך ווייס אָבער אז ער איז געווען זייער באַליבט און באַוווסט אַלס גרויסער קענער פון פאַך. זיינע רעצעפטן האָבן אַלע אַפטייקן אויסגעפילט. איין זון זיינעם, יעקב, האָט ער געלאָזט לערנען אלס לערער און דער צווייטער — זון— שמואל־לייב, איז געווען אַ מענטש מיט הויכער אינטעליגענץ, ער האָט

געווינט אין מיעכאָוו און געווען אַן אינהאַבער פון אַ סאָדע־פאַבריק.

אין יאָר 1925 האָט די באָבע מיך אַרויסגערופן צו זיך וויייל די „מזרחי" האָט געהאַט געפּנט אַ שול און זיי האָבן זיך געוויטיקט אין אַ לעררין פון פּויליש און אַריטמעטיק. ליידער, האָב איך דעם פּאָסטן נישט געקענט אַנגעמען וויייל כ׳בין שוין געווען אנגאזשירט אין אַ שול אין מיין היים־שטאָט זאוויערטשע.

אין דער „מזרחי"־שול האָבן געלערנט ארום 40 קינדער. די אויסשטאַטונג איז געווען זייער אַן אָרעמע אָבער די פאַרוואַלטונג האָט אַלעס געטון וואָס עס איז נאָר געווען אין אירע כוחות, בכדי די קינדער זאָלן האָבן אַ מעגלעכקייט פּאַרטצוזעצן זייערע לימודים. אַ גרויסן פּאַרדינסט פאַר דער טעטיקייט פון דער שול, האָט געהאַט דער באַוווסטער העברעאישער לערער פון גראָדנע אַראַנאָוויטש, וועלכער האָט זייער אַ סך צייט און ענערגיע אַוועקגעגעבן לטובת דער שול.

אויך די עלטערן פון די קינדער האָבן מיט איבערגעגעבנקייט בייגעהאָלפן מיט וואָס ס׳איז נאָר געווען מעגלעך, אַז די שול זאָל עקזיסטירן. די מוטערס פון די תלמידים וועלכע האָבן זיך געטון שווער אַנגעהאָרעווט פאַרנדיק אויף די יירידים, האָבן דעם ערשטן באַזוך נאָך דער מאַטערנדיקער נסיעה געמאַכט אין דער שול, וועלנדיק געווור ווערן ווי עס לערנען זיך זייערע קינדער.

די עלטערן האָבן מיט זאָרג און התלהבות זיך באַטייליקט אין שאָפן פאַר זייערע קינדער אַ בעסערע צוקונפט, אַ לעבן פון אַ קולטורעלער עקזיסטענץ.

★

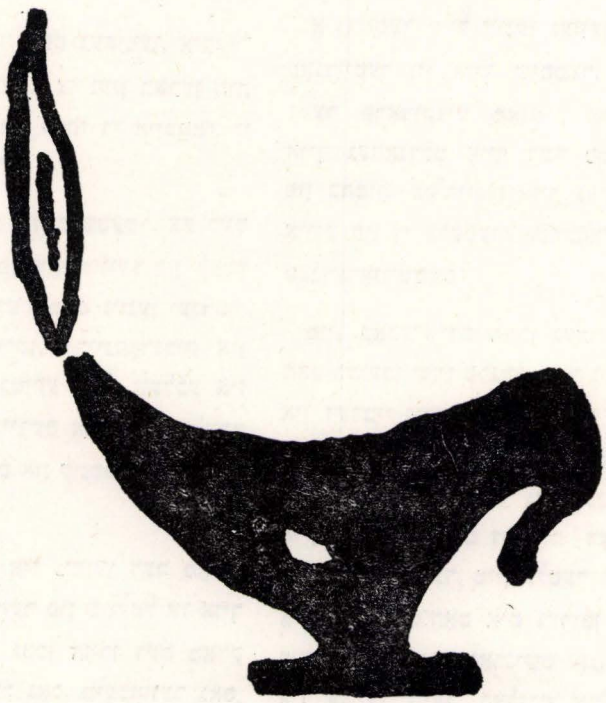

זאב אלמר ניו־יורק

בבית הורי

לזכר הורי יהודה בן דב, צוטול חנה בת זאב ויתר בני משפחתי, שנרצחו ע"י הנאצים ימח־שמם וזכרם!

מי יתן ראשי מים
ועיני מקור דמעה
ואבכה יומם ולילה
את חללי בת עמי
(ירמיה ו ח' כ"ג)

עוד לא תם הכאב הצורב, כל עוד חי דור זה של האבות והאמהות, האחים והאחיות, הבנים והבנות של אלה שניספו. וכל פעם שאני מעלה את זכרונותיהם של הנפשות היקרות לי, שוב הומה לבי בקרבי וכל מיתרי נשמתי מזדעזעים מחדש.

טוב עשה הועד בהחלטתו — להנציח את עיירתנו בהוצאת ספר־זכרון לקהילת וואידיסלוו.

מבין עסקני עיירתנו, התבלט אבי ז"ל בעבודתו הציבורית הפוריה והענפה. אין מוסד אשר לא היה מיוצג בו, בהקדישו לו את מיטב שנותיו. דיוקן נאה של שליח ציבור העוסק בצורכי ציבור באמונה ובטוהר לבב.

אבי נתפש לרעיון שיבת־ציון בהתלהבות — ובכוח דמיונו היה מצית לבבות בנאומיו על ציון. היה אדם אציל נפש, בעל מידות תרומיות.

היה בין מייסדי הסתדרות „המזרחי" ומנהיגה, במשך שנים רבות, כאשר הודות לכושר מנהיגותו, מידותיו התרו־מיות, אצילות נפשו ודוגמתו האישית, רכשה לה התנועה השפעה ניכרת בעיר.

כ"כ לקח חלק פעיל במשימותיה של הקק"ל — והש־תדל להחדיר את הנוהג — לנדב בעת העליה לתורה לטובת הקק"ל ולשאר הקרנות הציוניות.

ביזמתו ובמסירות־נפשו, התחיל לבצע תכנית לפתח בית־ספר עברי, דתי־ציוני „יבנה", שיחנך את הדור הצעיר ברוח דתית־לאומית. לא מעט מכשולים ואבני נגף ניצבו בדרכו, אבל הוא התגבר עליהם והקים בית־ספר שהיה לשם ולתפארת.

נפתחו שעורי־ערב לעברית והודות לשעורים אלה, קבלו מאות צעירים־ות ידיעה בסיסית בשפה העברית ובדברי ימי עמינו.

הגברת הפעילות האנטישמית בעיר, הביאה להידל־דלות הציבור היהודי. המצב הכלכלי בקרב האוכלוסיה היהודית התדרדר מטה מטה. אז יסד אבי ז"ל את „קופת־גמילות־חסד" ומטרתה לחלק הלוואות בלי רבית לנצרכים. זכורני כמה שמח אבי כשעלה בידו להביא את מנהל ה„ג'וינט" בפולניה לעירנו (י. גיטרמן שנרצח ע"י הנא־צים ימ"ש) ובתמיכת ה„ג'וינט" פרח מצב הקופה.

היחס לבית

באהבה מיוחדת דאג לחנוך בניו ובנותיו. נטע בתוכם אהבה עזה לכל קודשי האומה. ביחוד דאגו אבא ואמא לקדושת השבת.

השבת הוכנסה לבית אחרי עמל וטירחה ניכרים ובשקידה רבה. רצפת הקרשים נוקתה למשעי, גזרי הנרות התקועים בנברשת הכסף, היורדת מקורת התקרה, מבהיקים את אורם, הנרות שעל השלחן המכוסה מפה לבנה דולקים במנורות הכסף ומשרים את האווירה של שבת מלכתה.

והנה, אבא בא מבית־התפילה לבוש באיצטלא של אטלס, מתחיל פוסע בחדר הלוך ושוב ומקביל בברכה את פני המלאכים שבאו עמו לכבוד שבת אל הבית: „שלום עליכם, מלאכי השרת, מלאכי עליון".

עם כניסת השבת פרק מעליו את עולו של העולם הזה. התיר עצמו מן העבותות של עגלת הפרנסה ומשתחרר מכל הדאגות.

אבי היה בעל־תפילה, בעל קול נעים וערב. על יד החלונות היו עומדים לשמוע את נגינתו, והוא הרשים את המתפללים והנעים את רוחם בזמירות ישראל.

בשנת 1918 בהיותו בטורונטו שבקנדה, הוזמן לשבת לעבור לפני התיבה, ותפילתו כה מצאה חן בעיניהם, עד שהציעו לו משרת חזן באותו בית־כנסת.

המלחמה מצאה אותו בהיותנו בסוסנוביץ. לא ארבה בכתיבה על מעשי הגרמנים הארורים שהשמידו את הפו־טנציאל הביולוגי של עמנו.

אנו יודעים על שני חורבנות גדולים בתולדות עמנו — חורבן בתי־המקדש הלאומיים שנחרבו פעמיים, אבל עולה עליהם לאין ערוך החורבן האחרון שבו נחרב כמעט העם כולו.

דומה העם העברי המיותם לאורגאניזם שניטלו ממנו את המוח והלב. כל האיברים שנשמת האומה תלויה בהם ולא נשאר ממנו כי אם אבק אדם.

אנו שואלים מפני מה נגזרה שואה איומה כזאת? על שום שבעת מדורי הגיהינום וכל מיני מיתות משונות? — ועל כולם — מוות של חניקה בגאזים מתוך עינויים מחרידים של יהודים שהיו זכים וטהורים כזהר הרקיע?!

הדור החדש יגולל עוד פעם את כתבי־הקודש של כל הדתות ואת ספרי כל בעלי המחשבה, החל מישעיהו וירמיהו עד לאפלטון ואריסטו והוא יחפש בהם תשובה על מהותה של בריה זו ששמה „אדם" וספק גדול אם ימצא בהם את ידיו ואת רגליו.

בגיטו שלשם הושלכו כל יהודי העיר, היו גם הורי ואחיותי ושם חפרו הורי בונקר ארוך, הסוו את הכניסה כדי להרחיק כל חשד. היה שם מחנק. בלילה נהג אבי להתגנב בלאט מהבונקר ולהביא מים, וגם צורכי אוכל ששילם בעדו בכסף מלא. פעולתו זו של הצלת נפשות נמשכה עד אשר פרצה מחלה בבונקר ולא היה מי שיטפל בחולים — ואז עזבו את הבונקר.

על מחנה מוות לא היה כל מושג. היו שמועות שבאו־שוויץ ישנו מחנה ריכוז קשה. אבל על תאי־גזים וקרמטו־ריום לא שמעו בכלל.

בצהרי יום ב', מנחם אב 1943, הובאו הורי עם טרנס־פורט לאושוויץ. כאשר נפתחו קרונות המשא, בא הצו הפראי לזרוק את החפצים ולעמוד בשורה — הגברים לחוד והנשים לחוד. איש האס.אס. עבר בין השורות והקבוצה שהורי נכללו בה, נשלחה לתא־הגאז.

בין יתר הקדושים, הוציאו גם יקירי את נשמתם הטהורה.

יהא זכרם ברוך!!!

קאפל ניימאן

דער בלבול

ביז אין די יאָרן 19—1918 האָב איך געלעבט אין וואָידיסלאָוו און זייענדיק אין עלטער פון 16—15 יאָר, בין איך געווען אַן עדות פון עטלעכע עפיזאָדן, וועלכע זיינען, דוכט זיך, נישט אַלעמען באַקאַנט.

איך וויל דאָ דערמאָנען געוויסע געשעענישן פאַרן יזכור־ספר, וועלכער איז ווי אַ נר־תמיד פאַר די אומשול־דיק אומגעבראַכטע קדושים.

משה מאַנעלא מיט זיין פאַמיליע, וועלכע ווערן דערמאָנט אין דעם דאָזיקן ארטיקל.

גלייך ביים אָנהויב פון ערשטן וועלט קריג, אין יאָר 1914, האָט די רוסישע אַדמיניסטראַציע צוזאַמען מיט דער פאָליציי (סטראַזשניקעס) פאַרלאָזט וואָידיסלאָוו. אויפן אָרט איז פאָרבליבן אַ קליינע אָפטיילונג קאָזאַקן, וועלכע האָט סטאַציאָנירט אונטער וואָידיסלאָוו. בכדי אָפצוהיטן די אָרדנונג, האָט זיך פאָרמירט אַ צייטווייליקע בירגער־מיליץ, אין וועלכער עס זיינען געווען פאַרטרעטן יידן אוּן קריסטן. פונעם יידישן צד זיינען דאָרט געווען: מיין פאָטער, מיכאל ניימאן, גדליה פייעראייזן און נאָך צוויי וואָידיסלאָווער יידן, וועמענס נעמען איך געדענק נישט.

בראש פון דער יידישער מיליץ איז געשטאַנען מיין פעטער משה מאַנעלע, ווי אויך עטלעכע פאָלאַקן, מיטן סעקרעטאַר פון רוסיש־פוילישן געריכט בראש.

משה מאַנעלע איז געווען באַוווסט אלס „סטאַרשי פעלט־שער". די פראָפעסיע האָט ער זיך איינגעשאַפן אינדער־צייט פון זיין דינסט אין דער רוסיש־צאַרישער אַרמיי. זיין דינס האָט ער מיטגעמאַכט אין אַ מיליטעריישן שפיטאָל און צוליב זיינע פאַאיקייטן האָט ער שנעל באַהערשט די פראָפעסיע און אהיימגעקומען פון דער אַרמיי אַ „סטאַרשי פעלטשער".

משה מאַנעלע, אָדער ווי מ׳האָט אים געפרופן „משה דאָקטאָר", איז געווען זייער אַ קלוגער ייד. זיינערצייט איז ער אויך געווען דאָזאָר אין וואָידיסלאָוו. זייגע ווערט־לעך זיינען געווען באַקאַנט אין גאַנצן שטעטל. ווען ער האָט זיך באַוויזן אין מאַרק, האָט זיך גלייך אַרום אים פאַרזאַמלט אַן עולם, בכדי צו כאַפן מיט אים אַ שמועס, הערן עפעס אַ שפּרוכווערטל, א.ד.ג. ער איז אויך געווען באַקאַנט מיט זיין גוטהאַרציקייט. פון אומפאַרמעגלעכע קראַנקע, האָט ער קיין געלט נישט גענומען.

בעת אַ צוזאַמענשטויס צווישן דייטשן מיט די סטאַציאָ־
נירנדע קאָזאַקן אונטערן מיעכאָווער באַרג, זיינען פיר
קאָזאַקן געוואָרן פארוווונדעט פון זיי — צוויי שווער פאר־
ווונדעטע, וועלכע זיינען געוואָרן געבראַכט צו משה
מאַנעלע, (אין דער מיכאָווער גאַס), בכדי צו באקומען פון
אים די ערשטע הילף.

משה האָט געמוזט אַדורכפירן זיין אַרבעט, ער האָט
פאַרבאַנדאַזשירט און אייגעם, וועלכער האָט געחלשט, האָט
ער געגעבן צו טרינקן א רפואה ביז מ׳האָט זיי פון דאָרט
אַוועקגעפירט.

אינדערזעלבער צייט, זיינען פאַרגעקומען רייבונגען
צווישן דער יידישער און פוילישער מיליץ — קריגעריין
און צוזאַמענשטויסן.

אין א שפעטערער צייט, ווען עס האָבן אַדורכמאַרשירט
די ערשטע פוילישע לעגיאָנערן וואָס זיינען געשאָפן
געוואָרן דורך פילסודסקין און האָבן זיך פאַרהאַלטן אין
יענדזשעיעוו, זיינען צווי דעלעגאַציעס, אַ יידישע און אַ
פוילישע געוואָרן דורך אים אויפגענומען און פילסודסקי
בכבודו ובעצמו האָט צווישן זיי שלום געמאכט.

צו דער — אַ צייט איז די גאַנצע געגנט געוואָרן באַזעצט
דורך דער עסטרייכישער ארמיי. זיי האָבן זיך פאַרהאַלטן
ביים טייך „נידע״ פאַר פינטשעוו.

די וואָידיסלאַווער „גולאַנעס״ וועלכע האָבן געטראָגן
אין זיך אַ ביטערע שנאה צו די וואָידיסלאַווער יידן, נאָך
פון דער מיליץ־צייט, האָבן איצט געפונען אַ געלעגנהייט
זיך אָפצורעכענען מיט די יידישע שכנים, דורכן דערלאַנגען
אַ מסירה צום עסטרייכישן שטאַב וועלכער האָט סטאַציאָ־
נירט אין אַ הויף ביי וואָידיסלאַוו.

די מסירה איז באשטאנען פון צוויי פונקטן: ערשטנס,
אז די יידן משה מאַנעלע, גדליה פייעראייזן, חיים־שיע
באַרנשטיין און מיין פאָטער, האָבן קלומרשט אויסגע־
האַלטן אַ סאָטניע קאָזאקן אין קאָזשעניצער וואַלד נעבן
וואָידיסלאַוו און אַז משה מאַנעלע האָט געהיילט פאַרוווונ־
דעטע קאָזאַקן, געגעבן זיי צו טרינקן קאָניאַק און צוגע־
וויגטשן אַ גרינגן זיג איבער די דייטשן און עסטרייכער
אין נאָמען פון רוסישן צאר.

נאָכן באַקומען די מסירה, האָט די עסטרייכישע מיליטע־
רישע מאַכט אַרעסטירט אַלע אויבנדערמאַנטע (אויסער
מיין פאָטער, וועמען ס׳איז געלונגען באַצייטנס צו אַנטלויפן
און זיך אויסצובאהאַלטן).

אין עטלעכע טעג אַרום, איז פאַרגעקומען דער משפט
און דאָס מיליעערישע געריכט האָט אַלע פאַרמשפט צום
טויט דורך הענגען.

די שטימונג צווישן די יידן איז געווען אַ זייער פאַרבי־
טערע און מ׳האָט אייגעזען אַז מ׳דאַרף וואָס שנעלער
עפעס טון, בכדי זיי צו ראַטעווען. די איניציאַטיווע האָט
אויף זיך גענומען דעם רב׳ס איידעם, וועלכער האָט פול־
שטענדיק באַהערשט די דייטשע שפראך. ער האָט אומע־
טום אינטערווינירט, עטלעכע מאָל געפאָרן אין העכערן
שטאַב אין יענדזשעיעוו, טאָג און נאַכט נישט גערוט, ביז
לסוף האָט ער אויפגעוויזן אַז די גאַנצע מסירה איז נאָר
אַ בלבול און אַלע זיינען געוואָרן באַפרייט.

די באַפרייטע יידן האָבן געוואָלט מיט עפעס אָפדינען
ר׳ שבתאי ראַפאַרפאָרט און אַזא געלעגנהייט האָט זיך
געמאַכט ווען ס׳איז געוואָרן אַרויסגעשטעלט די קאַנדידא־
טור פון ר׳ שבתאי אַלס רב פון וואָידיסלאַוו. צוזאַמען מיט
אים זיינען געווען נאָך צוויי קאַנדידאַטן און די באַפרייטע
יידן, איבערהויפט משה מאַנעלע, זיינען פשוט געגאַנגען
פון שטוב צו שטוב, אגיטירנדיק פאַר דער קאַנדידאַטור
פון ר׳ שבתאי ראַפאַרפאָרט וועלכער איז טאַקע געוואָרן
אויסגעוויילט (זע א באזונדערע אָפהאנדלונג וועגן דעם
רב פון וואָידיסלאַוו, ר׳ שבתי רפפורט אין דעם יזכור בוך,
אפטייל „דמויות״).

ישכר — דב (ברל) חרמץ

רשעת הצורר

ישכר־דב (ברל) חרמץ הוא יוצא וואי־דיסלוו שעלה ארצה כחלוץ עוד לפני מחה"ע השנייה. י. ח. כתב הרבה שי־רים ואנו מפרסמים כאן שיר מתוך עזבונו.

המערכת

אדם נבזה, נחות דרגה בעמו
ממקצעתו — צייר פחות וגרוע,
בא לגרמניה בגפו ללחום על לחמו
ושמו — ימח שמו לשימצה פרוע
הוא פוחז וריקה בן־בליעל
לנטיות רעות כל מגמתו
פנשו צוללת במרד ומעל
וכל תרבות רעה תמצא באשפתו
גם הוא צורר יהודים לאין חקר
כל שאיפתו — כמו המן בזמנו
את בית ישראל לשרש ולעקר
וזאת כל רכושו וכלי זיינו.
אסף ערב רב ממקומות התחתונים
פוחזים וריקים רוצחי־דמים
ועמד עליהם לראש־בריונים
ושינה את שמם לסוציאלים־לאומים
קיבץ וכינס מחנת פראים כבדה
בחלקלקות לשונו וברום פיו הנמבזה
והבטיח אותם במעמד כל העדה
שמפקיר להם את הון־ישראל לאחוזה.
הבטיח להם הרים וגבעות
אשר בקרוב יתנשאו לשרים
ועל גרמניה יצבאו צבאות
ויצברו הון, חמרים, חמרים
התחילו עבודתם מבוקר עד ערב
מדיחים ומסיתים למלחמת תושבים
ופוגעים איש באחיו בחרב
ועל רכוש של אחרים הם אורבים
על שרי גרמניה הם קושרים
לחמוס מידם את ממשלתם
ואת מקומם ירשו צוררים
ומשלו הצבא כפי תאוותם
מגמתם — להוריש מגרמניה כל ישראל
ולעשות מן הונם שממה
גם רכושם לא יימכר ולא ייגאל
רק הם ישודדם ביד רמה
וזהו דבר ידוע
כל המצר לישראל נעשה ראש!
כן הצורר לקלון פרוע
החורץ לקיים מעשה אחשוורוש
בא לגרמניה והשריץ שרץ
מחבלים כמוהו כל עורב למינהו
והחשיך את עין כל הארץ
עם הערב־רב שקיבץ למעשהו
בכוחם של פוחזים בא הצורר
ועשה תוהו ובוהו ומהפכה
על ידם נתעלה בתור קנצלר
ועל גרמניה מביא אבדון וחשכה.
הכוחות הטובים, השרים הישרים
מרחק ומנדף אותם מן הממשלה
ועל מקומם מכניס צוררים

אנשים חשוכים, מלאכי חבלה.
ברוח פיו משמאלים ומימינים
ואת ארצם נותנים לשממה
זאת הרוויחו עם הגרמנים
אשר מרשים לצורר למשול שמה
ועל בני ישראל אשר בגרמניה, אין לדבר
מופקרים הם תחת שבטו להרוג ולאבד
רוצה בגופם ואת מזימתם הוא משבר
ומן הקטן עד הגדול, לא יכבד.
את רכושם והונם ניתן לבוז ולשממה
ונודף אותם מכל מקצוע ומישרה
גם חללים רבים מפיל ביד רמה
וחלק גדול מה מוסתר
גם ערך "בית מוקד אש" בברלין
ושרף בו כל הכתבים והספרים

אשר חיברום יהודי ארצו וגם מגדוליו
אפילו מן הכותבים הנרשמים והנבחרים
אבל שעוות קול יעקב בוקעת כל ארצות התבל
ושמעו וראו זאת כל העמים והשרים
בנבלות התעתועות אשר עשה הצורר הנבל
והרימו כולם מחאות בעדת מישרים
אשר כל מלכות וכל אומה
לא ישאו ויתנו עם גרמניה הטמאה
ותשב גלמודה ונזופה בתחומה
כי חרפה להם איתה להתרועע
ואנחנו מקוים אשר בקרוב יבוא אידו
על הצורר ובני לווייתו — זרע עמלק
וענש ייענש עבור רשעו וזדו
ובקלון יעזוב כסאו ובאש יידלק.

★

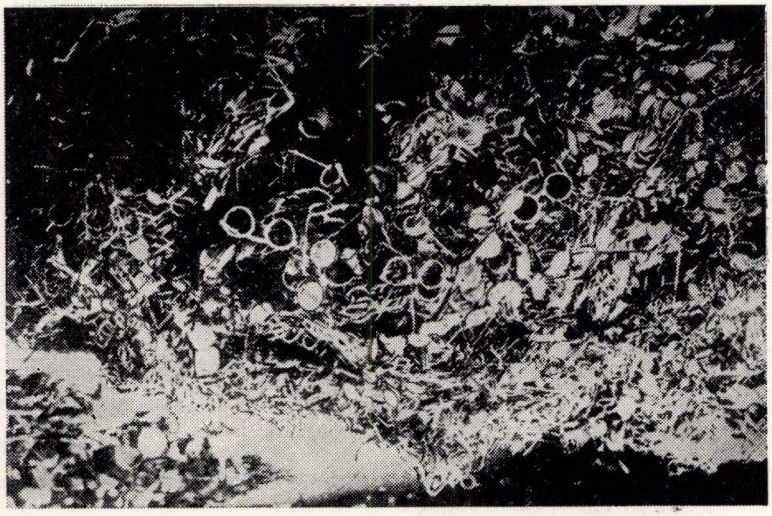

את רכושם והונם ניתן לבוז ולשממה

קלמן כענטשינסקי, חולון

אויף גאסטראלן

(זכרונות)

אין די סאמע מיינע יונגסטע יאָרן, פון די צוואַנציקער יאָרן האָב איך געלעבט אין יענדזשעיעוו, מיין געבורט־ס שטאָט, געווען אַקטיוו אין די י. ל. פרץ ביבליאָטעק און דראַמאַטישן קרייז „מוזע" — און געווען צו יענער צייט סעקרעטאַר פון די אויבנדערמאָנטע קולטור־געזעלשאַפטן אַ רייע יאָרן.

אלס אַ פריינט פאַר פאַרשפרייטן קולטור און קונסט איז מיין אויפגאָבע געווען צו שפייזן מיט קולטור און קונסט אויך די אַרומיקע שטעטלעך נעבן יענדזשיעוו, ווי: וואַי־דיסלאַוו, פינטשעוו, שצעקאַצין און א.וו.

דער יענדזשעווער דראַמאַטישער קרייז איז געווען רייך אין זיין רעפערטואַר און ג׳שם׳ט פאַר אַ גוט געשולטן קרייז, אונטער די רעזשי פון ד״ר שאָפערמאַן. ס׳איז געווען די עפאָכע פון אויפבלי אויף דער יידישער גאַס אין פוילן און וואַידיסלאוו איז חלילה נישט געבליבן אונטערשטעליק און באַגליקט געוואָרן מיט כל־ערליי פאַרטייען, אַרגאַני־זאַציעס, ביבליאָטעקן א.א.וו. ס׳איז געווען אַ צייט פון אַ דערוואַכטן דור פון אויפבלי און גייסטיקער עשירות, וואַכנדיקער דלות, דערשלאָגענער אַרעמקייט און בטחון־דיקן אויסדויער.

האָב איך זיך יענער תקופה פון די צוואַנציקער יאָרן געלאָזט אין וועג אַריין נאָך וואַידיסלאַוו, פון די הויפט סטאַציע נעבן די אכסניה פון שלמה גילבערט אין דער וואַידיסלאַווער גאַס אין יענדזשעיעוו. מיין רייזע איז באַשטאַנען אויף אַ גרויסן וואָגן פון אַ טיפישן וואַידיס־לאַווער בעל־עגלה מיט צווי פערד. א גאַנצן וועג פון יענדזשעיעוו נאָך וואַידיסלאַוו וואָס איז אַ דרך פון 17 קילאָמעטער האט דער בעל־עגלה אַדער געדאַוועט אַדער געזאָגט קאפיטלעך תהילים, צוגעשמיסן זיינע דאַרע שקאַ־פעס מיט אַ האַרטע בייטש, אַנשטאָט צו שפייזן זיי מיט פאַשע... און צוגעזינגען זיך אַ זמר׳ל. אַמאָל אויך אַ דרימל געטאָן.

געווען איז דאָס אין יענער שיינער תקופה פון יידישן אופבלי — וועו וואַידיסלאַוו האָט נאָכנישט געטראַכט אַז די צייט פון אומקום דערנענטערט זיך.

אַנגעקומען נאָך וואַידיסלאַוו בין איך אין שליחות פון דער יענדזשעווער ביבליאָטעק כדי צו שליסן אַ הסכם וועגן שטעלן אַ פיעסע אין וואַידיסלאַוו אין די חול־המועד־פסח־טעג. געווען איז דאָס פורים צייט וועו די שנייען צולאָזן זיך.

וואַידיסלאַוו ווי אַלע קלייַנע טיפישע פויליש־יידישע שטעטלעך האָבן געהאַט אַ ענלעכן אויסזען, געווען גייס־טיק רייך אין רבנים, תלמידי־חכמים, פאַרטיי־טוער, קול־טור־טוער און כל־ערליי קהלישע עסקנים.

פאַרבינדענדיק זיך מיט פאַרשטייער האָט מען געשלאָסן אַ הסכם צו געבן חול־המועד־פסח אַ פאַרשטע־לונג אין וואַידיסלאַוו, צוטיילענדיק געוויסע פראַצענטער לטובת די אַרטיקע אַרגאַניזאַציע.

געקומען איז דער „גרויסער טאָג" פון קלייבן זיך דורכן יענדזשעווער דראַמקרייז, צו פאָרן נאָך וואַידיסלאַוו שפילן טעאַטער. אַפגעלאָדענט אויף די גרויסע וואַידיסלאַווער וועגענער דעם גאַנצן רעקווויזיט, דעקאָראַציעס און אנ־סאמבל וווי אויך אַ היפש ביסל פסח׳דיק שפייז וואָס איז באַשטאַנען פון מצות און אייער פאָרן צידה־לדרך, האָט זיך דער עולם צוזינגען אַ פריילעכעס און מ׳האָט געפילט

אַז ס׳איז אַדאָפלטער „יום־טוב״. אַ קלייניקייט מ׳פאָרט שפייזן מיט קונסט... וואָידיסלאַוו, ווער האט זיך דאַמאָלט געקענט פאַרגלייכן אָדער פאַרמעסטן מיט אונדז? נישט געווען קיין פאַרגלייכן מיט די וואָס האָבן זיך באַטייליקט צו דער יום־טוב׳דיקער שמחה, אַלע זיינען געווען אָנגע־פילט מיט גרויס שטאָלץ.

מיר האָבן באַוויזן אָנצוקומען באַצייטנס כדי זיך אָפרוען און צוגרייטן זיך צו דעם יום־טוב פאַראַד.

דער ערשטער אַריינפאָר נאָך וואָידיסלאַוו איז געווען גאָר איננטערעסאַנט, ס׳האָבן אונדז מקבל־פנים געווען דאָס גאַנצע שטעטל יידן פון יונגווארג און אַלטע לייט, ס׳האָבן זיך געהערט אויסרופן אַז די „קאָמעדיאַנטן זיינען דאָ!״ דער ערשטער שלום עלייכם איז געקומען פון די פאָר־שטייער מיט וועמען דער הסכם איז געווען. צוזאַמען מיט זיי האָט מען באַגעגענט בלאַסע בחורים, נעכטיקע בית־המדרשניקעס און היינטיקע קולטור־טרעגער. צווישן זיי אויך געזונטע יונגע, טעכטער פון אָרימע קרעמערס, האָראַ־פאַשניקעס, בחנ׳טע וואָידיסלאַווער מיידלעך א.א.וו. וואָי־דיסלאַוו האָט דעם אָוונט געיובל׳ט, געווען אַ גרויסער יום־טוב!

אינם וואָידיסלאווער פייערלעשער־זאַל איז אויסגעפירט געוואָרן מיט גרויס דערפאלג די פאָרשטעלונג וועלכע האָט געגעבן דעם עולם אַ גייסטיקן גענוס און באַרייכערט ביידע צדדים מיט א הכנסה איינצוקויפן נייע ביכער.

וואָידיסלאַוו האָט אויף מיר איבערגעלאָזט אַ זייער גוטן איינדרוק און אין מיין גאַנץ לעבן דערמאָן איך די יוגנט לזכות און זי איז פארבליבן אין מיין זכרון.

נאָכן אויסברוך פון דער 2־טער וועלט־מלחמה אין 1939 בין איך דורכגעפאָרן דאָס שטעטל אַנטלויפנדיק פון סאָס־נאָווצע ווו כ׳האָב צו יענער צייט געלעבט סטאַביל. אַ שרעק געווען צו קוקן אויף די יידן וועלכע האָבן דער־וואַרט דעם אָנהויב פון סוף פון אַלעם וואָס זיי האָבן געשאַפן און אויפגעבויט. מיך האָבן די דייטשע רוצחים דעריאָגט אין בוסק ווו כ׳האָב געמוזט מיט גרויס שרעק צוריקפאָרן אין מיין היים סאָסנאָוויץ. דורכפאָרנדיק וואָי־דיסלאַוו האָט מיך אַרומגענומען אַ שרעק צו זען די יידן פאַרמאַכט אין זייערע שטובן.

אלץ איז פונם שטעטל פאַרשווינדן פון גאַס, די אַלטע בתי מדרשים, די בחורים מיט די בלאַהע פנימ׳ער, די בחנטע מיידלעך, די כלל־טוער, די ביבליאָטעק, די רבנים און סתם יידן עמך, אַלץ איז אַוועק פון מיינע אויגן.

היינט איז וואָידיסלאַוו אָן יידן! ס׳אָטעמט מער נישט אין וואָידיסלאַוו קיין יידישע נשמה!

ווו זיינען זיי די טייערע, האַרציקע וואָידיסלאווער יידן?

כבוד פאַר די אומגעקומענע קדושים וטהורים!

זאָלן מיינע קורצע באַשיידענע זכרונות דערמאָנט ווערן אינם וואָידיסלאווער יזכור בוך לזכות, כדי דורות און די פאַרבליבענע זאָלן געדענקן אַז אַמאָל איז געווען אַ שטעטל וואָידיסלאַוו ווו יידן האָבן געלעבט, געשאַפן, און דאָרטן האָט באמת געקלאַפט דאָס יידישע האַרץ!

אין מיטן מארק

משה טשינסקי (חענצינסקי), ניו־יאָרק

זכרונות פון אמאל

צוויי ברידער זיינען געווען אין ווּאידיסלאוו, וועלכע זיינען מיינע עלטערפעטער׳ס; אייניער האָט געהייסן דער גרויסער פייוויש״, אָדער פייוויש דער מלמד. חוץ מלמדות איז ער אויך געווען אַ בעל־תפילה און זיך אַלעמאָל „געריסן״ צום עמוד. זעלטן וועט מ׳האָט געזען אַ שמייכל אויף זיין פנים, אַלעמאָל איז ער אַרומגעגאַנגען אַן אָנגעבלאָזענער ווי ער וואָלט געטראָגען אַ כעס אויף דער גאַנצער וועלט. ממילא האָט ער אויסגעגאָסן זיין צאָרן אויף די קינדער און די תלמידים זיינע איז נישט געווען מיט וואָס מקנא צו זיין...

דער היפוך פון גרויסן פייוויש איז געווען זיין ברידער איטשעלע סופר. ער איז געווען אַ קינסטלער אין זיין פאַך און ספרים פלעגט ער שרייבן אפילו פאַרן גערער רבין. אַליין איז ער געווען אַ גערער חסיד — און יעדען אינדערפרי, איידער ער האָט זיך אַוועקגעזעצט צו זיין הייליקער אַרבעט — שרייבן די אותיות אויפן פאַרמעט — איז ער אַוועק אין מקווה, אָדער מרחץ זיך טובלן. אזוי פלעגט ער זיך פירן סיי אין זומער און סיי אין ווינטער.

זיין צוגרייטן די געזעגענע פעדער, ארומשניצן, ארומפּיצן איז געווען ביי אים אַ גאנץ הייליקטום. יעדעס אות וואָס ער האָט אויסגעציקלט אויפן פאַרמעט איז פון אים עטלעכע מאָל אונטערזוכט, קאָנטראָלירט און נאָכגענישטערט, כדי פעסטצושטעלן אויב ער איז אַליין פונדעם צופרידן און זיין זיכער ביי זיך, אז אויך פאר די יעניקע, פאַר וועלכע ער האָט די ספר־תורה געשריבן, וועלן זיין צופריידן און לייגן דעם חותם אויף דעם.

ר׳ איטשעלע ווי מ פלעגט אים רופן, איז געווען אַ האַרציקע נשמה אין וועלכער עס האָט געשטעקט די גוטסקייט אַליין — צו אייגענע און צו פרעמדע, אַלעמאָל געווען גרייט אוועקצוגעבן דאָס לעצטע העמד אַן אָרימען מענטש.

זיין ווייב היצל, האָט אים געפונען נישט אַנדערש ווי ר׳ איטשעלע און כאָטש זיי האָבן קיין קינדער נישט געהאַט, האָט ער אין אָנווועזנהייט פון זיין ווייב קיינמאָל נישט אַרויסגעווּיזן קיין סימן פון אומצופרידנהייט וואָס זי איז אַן עקרה.

צו קליינוואַרג פון דער משפחה האָט ער אַרויסגעווּיזן האַרציקע ליבשאפט, האָט זיך געקלאַמערט מיט קליינוואַרג און אפילו מיט שוין אונטערגעוואָקעסענע קינדער, האַלדזן און קושן זיי וואָס איז געווען דער היפוך פון פרומע פאַנאַטישע יידן, וועלכע האָבן זיך נישט דערלויבט צו קושן אפילו אַ קליין מיידעלע, ממש אַ זעלטענהייט צו געפונען.

מיט די פרויען פון זיין עלצטען ברודערס זון, אָדער איידעמ׳ס, האָט ער זיך געהאַלטן נאָענט און אפילו זיך דערלויבט צו געבן אַ קניפ אין בעקל אָדער אַ קוש אין שטערן, אינדערזעלבער צייט וואָס ער האָט כמעט נישט געקוקט אויף פרעמדע פרויען.

אין פאַרגלייך מיט זיין ברודער פייוויש, אָדער מיט זיין עלצטן ברודער אלתר־יחיאל יוסף, דער שוחט פונעם נאענטן שטעטל יענדזשעיעוו, וואָס ביידע זיינען געווען הויכע, איז ר׳ איטשעלע געווען אַ נידריקער, אייגעשרומפענער מענטש און ס׳איז טאַקע צו וווּנדערן זיך ווי אַזוי ער האַלט זיך אויף די פיס. פון עסן אַ מאָלצייט איז אָפגערעדט, אַ שטיקל ברויט מיט אַ רעפטל ציבעלע און אַ גלאָזטיי, איז ביי אים געווען אַ געהויבן מאכל און ער האָט געלויבט דעם אויבערשטן, וואָס ער גיט אים כח אָנצוגיין מיט אַזאַ הייליקער אַרבעט און שענקט אים אַ כזית ברויט איפצוהאַלטן דעם זינדיקן גוף.

ער איז געווען אַ קינסטלער אין זיין פאַך און צוליב דעם איז ער תמיד געווען פאַרוואָרפן מיט אַרבעט, מ׳וואָלט אים אָנגעפילט די קעשענעס בלויז פאַרן צוזאָג צו שרייבן אַ ספר־תורה. וועג מ׳האָט געפירט זיינס אַ ספר־תורה אין בית־המדרש אָדער שטיבל, איז ער אַרומגעגאַנגען ווי אין אַ טראַנס. ער איז געגאַנגען אויבענאָן אונטער די חופה־שטאַנגען און געזונגען בקול־רם הלל און א לויב געזאַנג צו השם־יתברך פאַר גענג אים כח צו דערלעבען דעם סיום־הספר.

יעדן חוה״מ, פלעגן קומען זיין ברודער׳ס אייניקלעך צו אים צו פאַרן. דעמלט פלעגט ער שטיין ביים פענצטער, אַרויסקוקן און זען אויב דער בעל־עגלה פון יענדזשעיעוו איז שוין אָנגעקומען און וויפל קינדערלעך זיינען געקומען אים באזוכן. די שמחה וואָס איז אים דאָן באפאַלן אין שוועך איבערצוגעבן, זיין פנים פלעגט שיינען פאַר גרויס פרייד וואָס מ׳האָט אים — דעם פעטער, נישט פאַרגעסן און מ׳איז געקומן אים זען און פאַרשאַפן פרייד. ער פלעגט אַוועק־שטעלן דעם סאַמאָוואַר אויפצוקאָכן טיי און מיט מלא שמחה אויסשרייען צו זיין וויב: „היצל, מאך באָבעלעך פון כריין!״

מיט גרויס ליבשאַפט און פרייד האָט ער אַפּויערגעגומען פונעם אונטערן שעניק אַ פאַטשיילע מיט זיסווארק פאַר־טיילן דאָס צווישן די קינדער און בשעת מעשה אַליין זיך באַלעקן זייגע ליפן, אַזוי ווי ער אַליין וואָלט אויך געטעמט דערפון. קלייגוואַרג זייגען געוואָרן ארומגעכאַפט מיט אַ געוואַלטיקן יראת־הכבוד פאַר דעם זקן הארציק־גוטן מענטשען. איין אייניציק מאָל אין זיין לעבן איז דער משפחה אין יענדזשעיעוו געלונגען אים צו פאַטאָגראַפירן, אָן זיין וויסן. וועג דאָס בילד וואָלט נישט פאַרלוירן געגאַנגען, וואָלט דאָס געקענט זיין אַן אָפשפיגלונג פון א הייליקן יידן מיט אַ צעשוויבערטער באָרד און אַ פנים פון אַ משיח, אזוי אז עס איז נישט קיין וווּנדער וואָס די יידן פון וואַי־דיסלאַוו און די אַרומיקע שטעטלעך האָבן אים אָפגעגעבן אַזאַ גרויסן כבוד. ליידער, איז דאס בילד פאַרלוירן געגאַנ־גען וועג ביידע ברידער זייגען אומגעקומען אויף קידוש השם בעת דעם שרעקליכן חורבן.

זאָלן מיר אַלע געדענקן דעם הייליקן יידן וואָס האָט גאָרנישט פאַרלאַנגט פאַר זיין אייגענעם „איך״, נישט מער ווי אַ ביסל וואַסער און א שטיקל טרוקן ברויט.

קלמן ישראלי

געווען אמאל א שטעטל...

עס לויפן טאַטעס מיט זייערע קינדער,
איבער סטעזשקעס איבער וועגן,
איינצוקויפן פונעם דאָרף די רינדער,
אַ מסחר מאַכן און פאַרדינען פאַרן קיום וועגן.
מ׳לויפט אין זומער אויך אין ווינטער, ווען ס׳איז שוין קיל,
אַוועק פון שטוב באַגינען אין פריען מאָרגן,
נישט באַוויזן שחרית צו דאַוונען אין דער נאָענטער שיל,
זיין ווייב און קינדער מיט פרנסה פאַרזאָרגן.
אויפן וועג, נאָך מיערניץ, צו חיימן אַ גוט־מאָרגן אַ ברייטן,
געשטעלט זיך דאַוונען מיט טלית און תפילין,
זיין געבעט צום רבוני־של־עולם געטון אויסשפרייטן,
מיט רחמים גאָטעניו זאָלסט מיין בקשה ערפילן.
אָפגעפאַרטיקט מיטן דאַוונען און תפילות,
געבעטן געוואָרן נישט צו פאַרלאָזן דעם טיש,
נישטאָ קיין צייט צו תהילים, נישט צו קיין מגילות,
גלייך דערלאַנגט געוואָרן אָנבייסן געקאָכט ערשט פריש.
מיט אַפעטיט געגעסן, געבענטשט, זאָל זיין צום געזונט,
הייס געדאנקט מיט אַלע הייליקע ברכות,
געכאַפט דעם זאק און שטעקן, נעלם געוואָרן געשווינט,
האָפנדיק בשלום אַהיים צו קערן הצלחות.
אַזוי געפירט זיך יאָרנלאַנג פון לעבן,
מאַנכעסמאָל פאַרדינט בלויז אַ כזית,
דאָ געקויפט, דאָרט געגעבן,
אבי ווייטער מיט חיינו פאַרזאָרגט דעם בני־בית.
ווי אַ קייט האָט זיך געפירט דאָס לעבן,
אַ דור געקומען, אַלטע דורות אַוועק אויך,
פלוצים איבערן הימל האָט שוואַרצע כמאַרע געטומען
שוועבן,
פאַרניכטנדיק דאָס שטעטל, אַלעס אַוועק מיטן רויך.
געברענט, געשאָסן, געשאָכטען מיטן בלאַנקן שווערד,
צעריסן פאַמיליעס, פונדערהיים פאַרטריבן,
אַזעלכע שיינע בוימער מיטן וואַרצל ארויסגעריסן
פון דער ערד,
און מיר איצט זיינען פאַריתומט, ווי אָפגעברענטע
גלאָווענעס פאַרבליבן.

ווינטער אין שטעטל

פייבל קאַראַנא

דער ראבונעק

עס געדענקט זיך דער לעצטער פעריאָד פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. נישט געקוקט וואָס אַלע האָבן געפילט אַז אָט־אָט ענדיקט זיך די וועלט־שחיטה אַנטשטאָט צו פרייען זיך, זעט מען אויף די פנימער פון די יידן אין שטעטל אַ טרויער. ערשטנס צוליב דער טיפוס־עפידעמיע, וואָס האָט געזייט טויט צווישן יונג און אלט. עס שטאַרבן אַוועק אין די בליענדע יאָרן צווישן אַנדערע, מיין פאָטער, יוסף וואָלף קאַראַנע אין איין טאָג מיט זיין טרייַען חבר יצחק מענדל וואָלבראָווסקי, ר׳ גבריאל האַראַוויטש, ר׳ צבי הערש קאָכאַן און פיל אַנדערע, וועמענס נעמען עס געדענקט זיך נישט. צווייטנס, איז דער טרויער נישט נאָר צוליב דעם חורבן וואָס די מלחמה מיט אירע פאָלגן האָבן אָנגעטון, עס איז פאַראַן אַ זאָרג און אַ אומרו פאַר וואָס ס׳דארף פאָרקומען. פיל פון די קריסטלעכע אייגוויינער, וועלכע זיינען זייערע פרנסות פון די יידן אין שטעטל, הויבן אָן עפנטלעך דראָען די יידן אז אָט־אָט וועט אנטשטיין אַן אומאָפהענגיק פוילן, דאָן וועלן זיי מאכן אַן „אָרדנונג״ מיט די יידן אין שטעטל...

באָלד ווי פוילן האָט באַקומען איר אומאָפהענגיקייט, זיינען טאקע אָנגעקומען טרויעריקע ידיעות וועגן פאָגראָמען, וועלכע וועלן אַוועקגעפירט איבער יידן אין פאַרשידענע שטעט און שטעטלעך. שוידערלעכע געשיכטעס ווערן דערציילט וועגן אָרגאַניזירטע באַנדעס, וועלכע גראַסירן אויף די וועגן, רויבן און מאָרדן די יידן וועלכע קערן זיך צוריק פון די יאָרידים. די דראָונגען און די שנאה פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג ווערט אַלץ העפטיקער און אָט איז עס אויך אין אונדזער שטעטל וואָידיסלאָוו געשען.

אין איינעם אַן אָוונט, געוויען איז עס אַ מאַנטיק נאָכן יריד, הערן זיך פון ווייטנס קולות און שיסעריַען. אין שטעטל איז פינצטער, די גאַסן זיינען נישט באַלויכטן. ס׳איז א שרעק אַרויסצוגיין פון שטוב. פלוצעם שלייכט זיך אַריין פון דער פינסטערניש אין הויז פון מיין זיידן, ר׳ פנחס קאָראָנע ע״ה, אַ פרוי וועלכע מ׳האָט געוופן מרים די קלעזמערקיס און דערציילט אַז אין שטעטל גראַסירט אַ באַנדע רויבער, וועלכע גייען אַרום אין יידישע הייזער ,צוזאַמען מיט אַ טייל פון דער אָרטיקער קריסט־לעכער באַפעלקערונג און ראַבירן צו אַלעס וואָס ס׳לאָזט זיך.

אין עטלעכע שעה שפעטער, זיינען די רויבער אַריין מיט אַ שטורעם אין הויז פון מיין זיידע און באָבע אין צוגענומען אַלץ וואָס איז זיי געפעלן. דערצו האָט דער זיידע נאָך געמוזט באַצאָלן אַ גרויסע סומע געלט פאר דעם וואס מ׳האָט אים נישט געהרגעט...

צומאָרגנס, וועו יידן האָבן מיט שרעק געעפנט זייערע הייזער, בכדי צוגיין דאוונען אין בית המדרש אַריין, האָט מען זיך ערשט דערוווסט — וואָס פאַר אַ חורבן די באַנדיטן און זייערע בייזווויליקע העלפערס האָבן אָנגעמאַכט ביי דער יידישער באַפעלקערונג. דוד פוקסנהענדלער, אַ בחור פון 20 יאָר (געווען עטלעכע וואָכן פאַר דער חתונה), איז געוואָרן דערשאָסן וועו ער האָט געפרווט פאַרטיידיקן זיין פאָטער — מאַנעס פוקסנהענדלער אנטקעגן די באַנדי־טישע הענט.

משה ראָזען, אַ סוחר פון בהמות, דערקענט אין אייגעם פון די באַנדיטן אַ אַרבעטער וואָס איז געווען ביי אים אָנגעשטעלט און וויל ביי אים בעטן שוץ, דאָן כאַפט דער באַנדיט זיין ביקס און שיסט צו זיין אַרבעטס־געבער. צום גליק, ווערט ער לייכט פאַרוווונדעט.

ביי דער פרוי פון יעקב יזראַלעוויטש באַמערקן די באַנ־דיטן אַ גאָלדענעם צאָן אין מויל, פאָדערן זיי ביי איר אַוועקצוגעבן זיי דעם צאָן. זיי שטרעקן שוין אויס צו איר די ביקסן און נאָר דורך אַ נס ווערט זי ניצל פון אַ זיכערן טויט.

יידן דערציילן שוידערלעכע זאַכן וואָס יעדן איינעם איז אויסגעקומען איבערצולעבן יענע נאַכט. די טירן פון די געוועלבער זענען אויפגעבראָכן און אויף די גאַסן וואַלגערן זיך פאַרשידענע זאכן וואָס די באַנדיטן און דאָס פעבל האָבן נישט באַוויזן מיטצונעמען מיט זיך. איינגע־זעסענע באַוווסטע פאמיליעס זיינען געוואָרן רואינירט אויף שטענדיק. אַזעלכע גבירים ווי ר׳ פלטיאל מאנדלבוים און ר׳ ישראל אורבייטל, זיינען געבליבן אָן מיטלען צום לעבן.

יידן שעמען זיך צו קוקן איינער דעם אַנדערן אין די אויגן. יעדער איינער פרעגט זיך, היתכן? וויאזוי האָט עס פאַסירט, אַז ביי אונדז אין שטעטל וואָס איז געווען באַקאַנט מיט פיל יידישע גבורים, פאַר וועלכע די גאַנצע געגנט האָט געציטערט, זאָל מען זיך לאָזן מאָרדן און ראַבירן אָן ווידערשטאַנד? און יעדער האָט ביי זיך באַ־שלאָסן אַז אַזעלכעס טאָר מער נישט פאַסירן.

אויף צומאָרגנס אין אָוונט, האָט זיך געמאַכט אַ געלעגנ־הייט צו דערווייזן אַז מער וועט מען ז יך נישט לאָזן רויבן און אַז די רויבער און מערדער וועלן באשטראָפט ווערן. ווען מיטוואך אין אָוונט, האָבן זיך באַוויזן עטלעכע וועגע־נער מיט יונגע פויערים פון די אַרומיקע דערפער, האָבן עטלעכע פון די יידישע גבורים זיך אַלאָז געטון צו זיי און עס איז אויסגעבראָכן אַ העפטיק געשלעג. די נייע מאכט־האָבער און „היטער פון געזעץ" וועלכע זיינען באַשטאַנען פון עטלעכע מיליציאַנערן, פינסטערע עלעמענטן, האָבן גלייך צעשיקט אין די אַרומיקע דערפער שליחים מיט דער בשורה אַז יידן אין שטעטל מאָרדן אומשולדיקע קריסטן.. באַלד האָבן אָנגעהויבן צו שטראָמען פון אַלע אַרומיקע דערפער — יונגע פויערים באַוואָפנטע מיטט העק, מעסער, קאָסעס און שטעקנס בכדי צו מאַכן אַן "ארדנונג" מיט די יידן!.. אינדערזעלבער צייט האָבן די מאַכט־אָרגאַנען ארעסטירט אַלע יונגע יידן וועלכע האָבן געקענט שטעלן אַ ווידערשטאַנד. מען ווייסט שוין אַז ס׳גרייט זיך אַ שחיטה.

אַ טויט־שרעק באַפאַלט אלעמען. קיינער לייגט זיך נישט שלאָפן. יעדער איז זיכער אז דאָס איז די לעצטע נאַכט פון זיין לעבן...

ביי אַ טויטער שטילקייט הערן זיך פון די געסלעך אויסרופן פון די מיליציאָנערן: „פארלעשן ס׳ליכט!". אזוי זיצט מען אָפ אַ גאַנצע נאַכט וואַרטנדיק אויפן טויט.

צומאָרגנס אינדערפרי, הויבן זיך אָן לאנגזאם, לאנגזאם צו עפענען טירן. פאָרזיכטיק שטעקט מען אַרויס די קעפ און איינער פרעגט זיך ביים שכן — „וואָס עס הערט זיך?"

גאָט צו דאנק, איז קיין שחיטה איבער דער יידישער באַפעלקערונג אין יענער נאכט נישט פאָרגעקומען ווייל ס׳איז געשען אַ נס!

פאַרשיידענע לעגענדעס האָט מען זיך דערציילט וויאַזוי דער נס איז געשעען. לעצטנס, ווען איך האָב אין אַ געשפרעך מיט דער פרוי אהובה גאָלדבערג, די טאָכטער פון ר׳ גבריאל און שרה מלכה האָראָוויטש, בארירט זכרו־נות פון יענער נאַכט, האָט זי מיר דערציילט אַז דער וואָס האָט דאַמאָלט גערא̇טעוועט די יידן פון אונטערגאַנג, איז געווען מיעטשיסלאוו פייעראייזן. ער איז געווען אַן אייניקל פון פעלטשער אבאלע סאָבקאָווסקי. ווי מען האָט דער־ציילט, האָט זיך מיעטשיסלאוו אנגעטון אין ווייסע קליידער און איז געקומען צו רייטן אויף אַ ווייס פערד און ער האָט דאָס געזאָלט ווירקן אַלס „קריסט"... אויפן בלוט־דורשטיקן המון, ער זאָל זיך פונאַנדערגיין.

★

עטלעכע יאָר שפעטער האָב איך פאַרלאָזט וואָידיסלאַוו און איבערגעפאָרן קיין סאָסנאָוויעץ. ווען איך בין אין יאָר 1946 געווען אין וואָידיסלאַוו, האָב איך ליידער נישט געטראָפן קיין איין ייד. אלע יידישע הייזער זיינען געווען באוווינט דורך קריסטן און פון דער שיל האָבן די נייע מאַכט־האָבער, די קאָמוניסטן געמאכט אַ סקלאַד פון מעל. פון בית־הקברות האָב איך געזעען ווי קריסטן נעמען זאַמד צו בויען הייזער. די גרעסטע טייל פון די מצבות זיינען — אָדער אינגאנצן אויסגעריסן, אָדער צעהאקט.

אין יענער האַרבסט־נאַכט פון יאָר 1918 איז געשען אַ נס. עטלעכע צוואַנציק יאָר שפעטער איז ליידער קיין נס נישט געשען. די יידישע באַפעלקערונג אין וואָידיסלאוו איז אומגעבראַכט געוואָרן. עס זיינען נאָר געבליבן עטלעכע צענדליקער „שארית הפליטה" פונעם שרעקליכן חורבן.

ר. ראובן

חדרים און מלמדים

דער חדר איז געווען אַ אומצעריסבאַרער טייל פון דער יידישער דערציאונג פון די יידן אין מזרח־אייראָפּע. וועט מיר קערן זיך צוריק מיט בענקשאַפט צו די קינדער־יאָרן, צו דער וווּנדערלעכער אויפוואַכונג פון אונדזער לעבנס־פּרימאַרגן, טויכן אויף אין זכרון די געשטאַלטן פון יענע וווּנדערלעכע יידן, וואָס האָבן מיטן קיינטשיק און טייטל־שטעקעלע געלערנט אונדז דעם אלף און תיו פון תורה און יידישקייט. מיר וועלן זיי פאַרציי־כענען מיט פאַרערונג און ליבשאַפט און מיר זיינען זיי אפילו מוחל פאַר די פעטש און שלעק פון קיינטשיק וואָס נישט איינמאָל, האָט דאָס פאַראורזאַכט זיי צו האָסן... נאָך אזויפיל יאָרן וועט זיכער זיין פאַרשטענדלעך צו געדענקען דאָס גוטע און פאָזיטיווע.

מיר באַציען זיך צו די מלמדים לויט זייערע קוואַליפי־קאַציעס און שטאַנדן.

מלמדים פון אלף־בית ביז חומש:

אַבעלע מלמד אָדער — אַבעלע מיט דער מעשענער באָרד.

ישראל חיים — עס איז שווער איבערצוגעבן דעם צור־נאָמען...

חיימל קאָרן, אדער — חיימל „קאָשע־באָרד".

חומש מלמדים:

פייוועלע. אָדער ווי מ׳האָט אים גערופן: „פייוועלע דראָנג". געווען פון די עלטסטע מלמדים אין שטעטל.

הערשל טעפּער — אַ זייער שטרענגער רבי.

ישעיהו טויב — נישט וויניקער שטרענג פון הערשלן.

הערשל אליס — קויפמאַן.

אלחנן מלמד — „חונע פיפער".

מלמדים פון גמרא, תוספת:

אלי מלמד — בראָניצקי. אַ שטרענגער למדן. האָט דער־גרייכט א זייער הויכן עלטער.

נחמן מלמד: ביי אים האָבן געלערנט די קינדער פון פאַרמעגלעכע היימען.

דוד׳ל פּעפּער.

יוסף, דער „גרויסער יוסף". אויף דעם מלמד האָט מען געזאָגט אַז ער לערנט גמרא מיטן שטעקן...

פייוויש — דער חזן. אַ מלמד פון דערוואַקסענע עמך־יינגלעך.

חוץ דעם, האָבן עקזיסטירט אַ געוויסע צאָל אומבא־וווסטע מלמדים, וועלכע האָבן זיך אויפגעהאַלטן אין די דערפער ווו ס׳האָבן געווויינט אייבצעלנע יידישע משפחות.

מאירל ניימאן, ישראל עלקעס און אַנדערע.

די אַלע מלמדים האָבן אָנגעהויבן צו לערנען נאָך אין פאַריקן יאָרהונדערט, אַ טייל האָבן פאַרטגעזעצט ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

אין וואָידיסלאָוו איז אויך געווען טעטיק א תלמוד־תורה, וועלכע האָט באַשעפּטיקט מלמדים און לערער.

מנחם האראוויץ

אויף דעם פריפיטשאק ברענט א פייערל

געווען א צייט — צום סוף 19־טן און אַנפאַנגס 20־טן יאָרהונדערט, אז די באַפעלקערונג אין וואָידיסלאַוו איז באשטאַנען פון כּמעט בלויז יידן — און מ׳האָט געדארפט זוכן א גוי פאר א רפואה... וועג נישט די קריסטלעכע קירכע וואָס שטייט ביז היינט הינטער דער מזרח־זייט פון מאַרק, און נאָך א פאָר קריסטלעכע הייזער (ביים טרומנע־מאַכער באַרטקעוויטש איז געשטאַנען אין גאָס אַלס רעקלאַמע די אויבערשטע טייל פון אַ טרומנע), וואָלט מען געקענט מיינען אַז וואָידיסלאַוו איז אַ ריין־יידישע שטאָט.

אַ גאר־גרויסער טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג האָט געמוזט שווער אַרבעטן בכדי אַרויסצובערענגען זייער אַרעמע פרנסה און צוליב דעם האָבן נישט געפעלט קיין מלמדים אין שטעטל, וועלכע האָבן זיך באַמיעט צו באקומען וואָס מער תלמידים פאַר אַ שכר וואָס האָט קוים געקלעקט די נשמה צו דערהאַלטן.

יעדעס קינד פון 3—4 יאָר האָבן די עלטערן געבראַכט צום דרדיקן־מלמד, ישראל חיים, וועלכער האָט געהאַט אַ גוטן שם אין שטעטל.

אַ מיטלוווקסעקער, מיט אַ ברייטער האַלב־גרויער באָרד און אייביקע שמייכלדיקע אויגן פון וועלכע ס׳האָט אַרויסגעשיינט, א ריזן געדולד, האָט דער מלמד געלערנט מיט די קינדער דעם אלף־בית. ער האָט אויך געהאַלטן אַ בייהילפער (א. ג. „בעלפער״), אַ שטאַרקן געזונטן יונג — מיכל, וועלכער פלעגט יעדן אינדערפרי אַרומגיין און צוזאמענעמן די קינדער, עטלעכע אויף דער פלייצע און עטלעכע ביי די הענטלעך און זיי ברענגען אין חדר.

דער בעלפער האָט מיט די קינדער געלערנט אלף־בית פון אַ טאָוול מיט גרויסע געדריקטע אותיות און ער פלעגט אריינשרייען אין די אויערלעך יעדן אות באַזונדער, בכדי די קינדער זאָלן געדענקן. אויב דער „שטן־המקטרג״ האָט זיך אַריינגעמישט און די קינדער האָבן נעבעך פאַרגעסן, פלעגט דער בעלפער, אַראָפלאָזן די הייזעלעך — און אַריינציילן מיטן קאַנטשיק ביז דער רבי האָט געזאָגט אַז ס׳איז גענוג..

וויאזוי דער חדר — וווּ ס׳האָבן געלערנט ביז 50 קינדער — האָט אויסגעזעען, איז מיר נישט לייכט צו באַשרייבן. אין א שמאָלן בלאָטענעם געסל, פון איין זייט פאַרשטעלט דורך הויכע דיקע מויערן פון דער מזרח־וואַנט פון דער אַלטער וואָידיסלאַווער שיל, איז אין עק פון דער צווייטער זייט, געשטאַנען אַן אַלט אנגעבויגן הילצערן הייזל, וווּ עס זיינען געזעסן צוויי משפחות. דער ערשטער איז געווען יוסל שוסטער, וועלכער האָט געארבעט אויף באַשטעלונג און געגנוג שווער געהאַרעוועט אַרויסצוברענגען פרנסה. אין דער צווייטער העלפט האָט געווויינט דער דערמאָנטער מלמד — ישראל חיים וועריטהיים מיט זיין משפחה.

דער אַריינגאַנג איז געווען גלייך פון דער גאַס. די ערשטע שטוב האָט ער פאַרנומען פאַר די קינדער צום לערנען. דאָס „מעבל״ איז באַשטאַנען פון נידעריקע בענק וואָס ער האָט מיט מיכל בעלפער צונויפגעקלאַפט פון ברעטלעך פון א צוקער־קאַסטן וואָס ער האָט באַקומען אַ מתנה פון צוקער הורט־געשעפט אין מאַרק, פון איידעלע בינם־ליפעס. אויף דער שוין האַלב־פאַרפוילטער פאַדלאָגע, האָבן זיי אַוועקגעלייגט שוואַרצע, אָפּגעברענטע, ציגל פון א צעלייגטן בעקער־אויוון נאָך א שריפה (שריפות האָבן אין וואָידיסלאַוו נישט געפעלט).

ביים אַריינגאַנג איז געשטאַנען א פאַס וואַסער מיט אַן אָנגעבינדענעם קלייניעם קענדל, די קינדער זאָלן האָבן

צו טרינקן. דאָס וואַסער פלעגט ברענגען דער וואַסער־טרעגער דער שטימער עגדע, פון דער מאַרק־פלימפ, פאַרן פרייז פון די שיריים וואַס די קינדער פלעגן איבערלאָזן פון זייער עסן וואָס זיי האָבן מיטגעבראַכט פונדערהיים. די רביצן פלעגט צונויפנעמען די רעשטן און אים אַוועק־געבן.

דאָס חדר האָט באַקומען ליכט פון צוויי פענסטער — פון צפון־זייט, פון דער שיל־גאַס ווי קעגנאיבער איז געשטאנען די גאַרבעריי פון ר׳ טוביה גאַרבער. עטלעכע טריט ווייטער איז געשטאַנען נאָך אַ הייזל ווו עס זיינען געזעסן שלמה נתן דער ספרים־איינבינדער און נטע יעקל־אהרנס, וועלכער האָט געפאַשעט גענז און זיין מוטער האָט די אויסגעפאַשעטע גענז געלאָזט שחטן און דערנאָך האָט מען זיי פארקויפט אין די ביר־שענקן צו די רייכע באַלעבאָסטעס וועלכע זיינען נישט געגאַנגען אויפן מאַרק קויפן עופות ביי די דאָרף־גויעס.

די שלעכטע ריחות פון די געווייקטע פעלן ביי ר טוביה גארבער, די פארזויערטע טייגן פון שלמה נתנס איינבינדעריי און דער „ריח־ניחוח" פון דער גענז־פאַשעריי האָבן אנגעפילט די לופט וועלכע די קינדער האָבן אין זיך איינגעאָטעמט זיצנדיק דאָרט איבער אַ האַלבן טאָג...

נאכן אָפלערנען ביים רבין־צוויי יאָר, ווען די קינדער זיינען שוין דערגאַנגען צו חומש, האָבן די עלטערן איינגעלאַדן די משפחה און באַקאַנטטע אויף אַ קידוש און אַ סעודת־שבת און ר׳ ישראל חיים מיט זיין אָפגע־ריבענער אַטלאַסענער קאַפאָטע האָט מיט התלהבות אויפ־גענומען דעם עולם מיט „והשתייה כדת ואין אונס" און מיטגעפרייט זיך מיט דער משפחה.

דער בעלפער־מיכל איז געקומען מיט די חדר־יינגלעך אָנגעטוענע אין ריינע שיינע העמדלעך און הייזלעך. ווען דער קליינער בר־שמחה האָט זיך אַוועקגעשטעלט אויפן טיש און געזאָגט מיט דעם אויסגעלערנטן ניגן די ווערטער פון חומש „ויקרא — לכפר עליו", האָט איינער פון די תלמידים אים געבענטשט אין נאָמען פון איבעריקן קליינ־וואַרג. פאַר די קינדער איז שוין געווען אָנגעגרייט שקור־מיצן מיט נאַשווארג און דער דערוואַקסענער עולם האָט געטרונקן „לחיים" כדת־וכדין.

דער ווייטערדיקער טייל איז געווען דאָס איבערגיין צו א מלמד פון חומש־גמרא. די עלטערן האָבן געטרוימט אַז זייער זון זאָל אויסוואקסן אַ רב און זיין אַ תלמיד־חכם לכל־הפחות אַ סופר סת״ם, א שוחט אָדער אַ חזן. דער־איבער האָבן זיי פשוט אַוועקגענומען ס׳ביסן פון מייל בכדי זיי זאָל האָבן באַצאָלן שכר־לימוד.

ווי שוין דערמאָנט, האָבן אין וואָידיסלאַוו קיין מלמדים נישט געפעלט און די רביצנס זיינען געווען געצווינגען צוצוהעלפן צו דער פרנסה, צוהאַנדלנדיק מיט געבעקס, צוקערוואַרג און געזאָטענע אַרבעס וועלכע מען האָט געמאָסטען אין אַ גלעזעלע — פאַר עטלעכע קאָפיקעס.

חול־המועד סוכות, האָט זיך געענדיקט דער „זמן" און די מלמדים האָבן זיך געלאָזן איבער די הייזער פאַרשאַ־פנדיק זיך פרישע תלמידים.

יעדער מלמד האָט געהאַט זיין צונאָמען. מיין ערשטן גמרא־מלמד האָט מען גערופן „שמואל קשוינזער". געזעסן איז ער אין חדר אין א אלטער, שמאָלער — מיט פיל טירן — הילצערנער געביידע. אין יעדער טיר האָט געוווינט אַ משפחה. אין דער צווייטער טיר פון חדר, האָט געוווינט די אלמנה חיה־שרה די נייטאָרין, באַקאנטע אין שטעטל בעסטע וועש־נייערין, וועלכע האָט גענייט אויסשטאטונג פאַר רייכע חתונות. די רביצן איז נישט געווען צופרידן פון דער שכנות, ווייל דורך די דינע ווענט האָט מען געהערט דעם געזאַנג פון פאַרשידענע יידישע און פוילישע לידער, וואָס די לערן־מיידלעך האָבן געזינגען בשעת דער אַרבעט און די „עזותדיקע" לידער האָבן אונדז יינגלעך געקענט ברענגען לידי עבירה... די קללות פון דער רביצן האָבן אָבער גאָרנישט געהאָלפן און אויך מיר „שקצים" האָבן זיך נישט פאַרשטאָפט די אויערן. מיר האָבן נאָך נישט געוווסט אַז „קול באשה ערוה"...

אין דער צווייטער זייט פון דער לאַנגער געביידע אין דער לעצטער טיר, איז געזעסן פייוועלע מלמד, אַ שוואַך און איינגעבויגן יידל. ער האָט קיינמאָל די תלמי־דים נישט געשלאָגן, שטיל מיט זיי געלערנט חומש אין די ערשטע מסכתות פון דער גמרא. ווען מען איז צוגע־קומען צו דער מסכתה „בבא־מציעה", צו „שניים אוחזין בטלית" איז פאַר אונדז נישט קלאָר געווען דער „ויחלוקו" וואָס הייסט? וועט דאָך יעדער געפינער בלייבן ביי צוויי ציצית? אָבער אין חדר איז געווען אַ „וווינדער קינד" וואָס האָט די קאָמפליצירטע פראגע פאַרענטפערט, אַז די מציאה וועט מען קענען באַנוצן צו תפילת־שחרית

צו „ברוך־שאמר", דאָ באניצט מען נאָר צוויי ציצית...

עס זיינען נאָך געווען פאַלגענדע מלמדים: דער גרויסער פייוויש, אַ בייזער מלמד פון דער שיל־גאַס; זיפּעלעס, אַ גרויסער בן־תורה און קאַצקער חסיד פון דער יענדזשעיעווער גאַס; זלמן מלמד — סלאָד; אלי מלמד. אַ למדן פון די גערער חסידים, געלערנט מיט גרעסערע בחורים פון רייכע עלטערן.

עס געדענקט זיך אויך אַבעלע מלמד, אַ הויכער מיט אַ שמאָלער געלער באָרד און יחיאל קוזאָווסקי. די לעצטע האָבן אין זיירע חדרים געלערנט רוסיש. בשעת אַ רוסישן נאַציאָנאלן יום־טוב אָדער אַ געבורטס־טאָג פון עמיצן פון צאַרישן הויף, זיינען די מלמדים צוזאַמען מיט די קינדער געקומען אין שיל אַריין און ביי דער אָנוועזנהייט פון די שטאָטישע דאָזאָרס און צאַרישע טשינאָווניקעס מיטן אויסגעפיצטן וואַכמיישטש בראש, געמאכט א „מי שברך", און אָפּגעזונגען דעם „באָזשע צאַריאַ כראני".

וועז די קינדער זיינען אונטערגעוואַקסן און דער רבי איז שוין געווען פאַר זיי צו שוואַך, האָבן זיי אָנגעהויבן לערנען אין בית־המדרש, וווּ עס זיינען געזעסן און האָבן געלערנט בחורים פאַר דער חתונה און קעסט־יונגעלייט און זיי האָבן ממשיך געווען מיט די חדר־יינגלעך. אויך דער וואָידיסלאוער רב זצ"ל האָט געלערנט מיט די בחורים בחינם און פון זיינע תלמידים זיינען אויסגעוואַקסן אויך גרויסע למדנים.

★

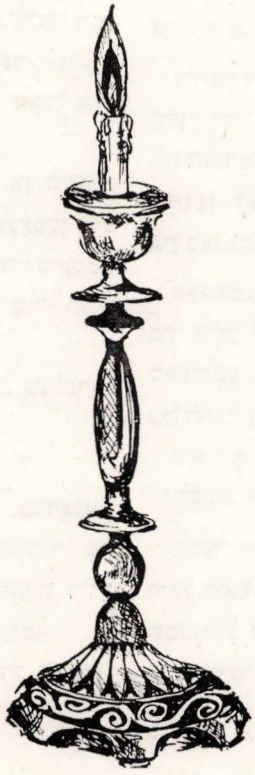

ר. ר.

וואידיסלאוער לערער

פון די וואידיסלוועד קינדער וואס קענען שרייבן און לייענען, איז זיכער נישט געקומען צו אלעמען דאס וויסן דורך אוטאדידאקציע. אין די קינדער־יאָרן האָט אונדז וועד געלערנט שרייבן און לייענען דעם אלף־בית.

זאלן מיר זיך אויף אַ ווייל אומקערן צו יענע ווייטע פאַרנעפלטע טעג און צום אייביקן אַנדענק פאַרצייכענען די נעמען פון יענע לערער, וועלכע האָבן פאַר אונדז דאָס פענסטערל צו דער וועלט אנטפלעקט.

איינער פון די עלטסטע לערער אין וואידיסלאַוו, א לערער פון יידיש, פוילישׁ און חשבון, איז געווען דער לאָמער שלמה. באקאנט אלס דער וואַרשעווער לערער, וועלכנס ביידע טעכטער סאלטשע און זעלדע, האָבן אים געהאָלפן אין דער הוראה.

ליפע פייענער, אַ לערער פון פוילישׁ, יידיש און חשבון.

יחיאל שווארץ, אַ זון פון ר׳ מענדל. זיין צונאָמען איז געווען „שושקעס". יחיאל איז געווען פון די וויכטיקסטע מאָדערנע לערער. געלערנט אין דער מזרחי־שול תנ״ך און עברית.

נחום וויינשטאָק, נישט קיין וואידיסלאַווער. געלערנט אין „מזרחי".

ראָזנבלום, פריוואַט־לערער פון העברייאיש.

דריזין מ. מזרחי־לערער, אויסגעצייכנטער פעדאַגאָג. פאַרהייראָט פאר פייגעלע אייזנפעלד, די טאָכטער פון שרה און רפאל. ביידע זיינען זיי דערשאָסן געוואָרן דורך די דייטשן אין די ערשטע חדשים פון דער מלחמה.

די פרוי פון לייזער קאָרן. איר נאָמען איז מיר אומבאַ־וווסט. זי איז אַנגעקומן פון וואלין. קארן איז געווען דער זון פון משה־שמואל גאַרבער.

חיהלע סלוד. די טאָכטער פון פנחס און לאה.

די נעמען פון די לערערינס פון דער בית־יעקב שול, זיינען נישט באקאנט. צוויי האָבן געשטאָמט פון קראָקע און איינע פון סטאָפּניץ.

לערער פון דער אלגמיינער מלוכהשער־שול זיינען באַקאַנט מיט די נעמען ווי די תלמידים פלעגן זיי רופן: פאני עווא, פייעראייזן, עפשטיין, פערנס, קוואַשניעווסקא און סאָלאָמאָן פראָוולאָווסקי.

צווישן די לערער איז אויך געווען יאָן פאָטערקאָ. נישט קיין ייד. מיר דערמאָנען דעם נאָמען ווייל ער האָט אָנגעהערט צו די חסידי־אומות־העולם און איז דורך די דייטשן דערשאָסן געוואָרן אין די ערשטע מלחמה־טעג אין סאָנאָק.

פאַרשטענדלעך, אַז דאָס איז נישט קיין פולע רשימה פון אַלע לערער, אָבער זיי זיינען געווען פון אמייסטן באַווסטע און שטעטל. אַ פאַקט, אַז מיר געדענקן נאָך ביז היינט זייערס נעמען.

ס׳איז אַ גרויסער ספק צי ס׳איז וועד פון זיי דאָ צווישן די לעבעדיקע.

אָבער וועד עס האָט אין זיך איינגעזאפט דעם מאטע־ריאל וואָס זיי האָבן זיך באמיעט איבערצוגעבן, וועט זיי שטענדיק טראָגן אין הארצן — מיט ערע און ליבשאפט. כבוד זייער אַנדענק.

מיכאל הלוי (סלוד)

הפיצול היה בעוכרינו

כדרכם של בני הנעורים, לא ידעתי בשנים הצעירות להעריך כראוי תופעות ואנשים, בשל היעדר נסיון חיים, שהוא תמצית התבונה כפי שנאמר — אין חכם כבעל נסיון.

ואולם, במרוצת הימים וממרחק הזמן והמקום לומדים להעריך אירועים והנפשות הפועלות בתוכם כדבעי והדבריים נעשים קרובים ואף מרתקים ומרגשים.

על אחת כמה וכמה גוברת הזיקה ומתעמקים הרגשות להווייה שאבדה לנו ועל כגון דא אמר הוגה הדעות כי רק מי שאיבד את היקר לו, ידע אל נכון לאהוב בכל לבו ומאודו.

אשר על כן, כשאני מנסה כיום להעלות דיוקנאות ודמויות מעולמנו הקטן, בעיירת מולדתנו, על הליכותיהם ואורחם, שיחם וסיגים מנהגיהם ומאווייהם, ששונם ויגונם, עמלם היום יומי המפרך כדי לקיים את משפחותיהם בצניעות ובכבוד — הנני עומד ומשתאה נוכח מאמציהם הכבירים לקיים את רקמת חייהם התוססת מלאת האמונה והמעש, הציוויים החברתיים, המוסריים, על גילויי המסירות, הנאמנות, הרצון העז לעזור לזולת, לסייע, לתמוך ולהיאבק.

פנקסי חיסכון לא היו ליהודי עירנו, אך במקומם היו להם ארונות ספרים, מעט רהיטים וכלים בוהקים בנקיונם, המרחיבים את דעתו של אדם.

הנשים לא נהגו להתקשט במחלצות מהודרות ולענוד תכשיטים נוצצים לכל עבר.

רק בימי חג ומועד ולכבוד החג (פסח, שבועות, וכו') נהגו הנשים לחבוש את ה„פער־טיכל" שהיתה מקושטת באבני חן שקיבלוה בירושה מאמותיהן.

חיי יושר

סופרי ישראל לא כתרו שבחים לדלות ולא ראו בה „נכס", גם קדמונינו לא העלו אותה לדרגת ערך, לכל היותר מצאו טעם מוסרי לנהוג בה התחשבות והבנה, לאמור „אל תגזל דל כי דל הוא". הגדיל לעשות שלום עליכם הבלתי נשכח שתחם לה את המקום המהוסס שבין הכבוד לבין הכבוד המפוקפק... (הדלות היא לא בושה, אך גם לא כבוד גדול...).

ברם הדלות שאיפיינה את העיירה, היתה בכל זאת שונה במהותה. אמנם, היא ניכרה בהיקפה ה„מרשים" (בכל עיר ועיירה יש נגידים ויש קבצנים. בדרך כלל — יותר קבצנים — כתב ה„סבא"), אך זו לא היתה דלות מנוונת, המעוותת את הנפש ומורידה את האדם לשפל המדרגה מבחינה נפשית ומוסרית. יהודי העיירה ואנשי וואידיסלוו בתוכם, חיו חיי יושר וכבוד והם לא ראו את עצמם מחוץ למסגרות של המתכונת הכללית, אף היו משולבים ומעורבים בתוכה בכל רמ"ח אבריהם.

יתירה מזו, גם שאיפותיהם ומאווייהם הכמוסים לא נאחזו בחריגה מהמוסכמות ומדרך הישר, הכל היה מעוגן באורחות של צדק ויושר ואמונה תמימה וכנה בערכים הנעלים שדבקו בהם.

בית הכנסת ובית המדרש היו גם שלהם ודווקא שם הרגישו עצמם כמו בביתם, גם אם היקצו להם לעתים את

הירכתיים המערביים. לא תמיד הם זכו לעלות לתורה — ואם כבר זכו, היה זה בעת קריאת ה„תוכחה" שהפחידה את מרבית המתפללים, אותה „העניקו" דרך קבע ל„דלת העם"...

ואף על פי כן, הרגישו עצמם כשותפים מלאים לחווייה ולהווייה שאפפה את כולם.

אנשי מופת

באותם ימים רחוקים נודע לדת ולכל ההיבטים שנבעו ממנה התפקיד המרכזי והדומיננטי בהשלטת המרות על כלל ישראל ובדיבור היהודי קבעו והטביעו את חותמם ארגונים ומוסדות שהדת היתה נר לרגלם.

המשפחה היהודית היתה אפופה אוירה וסממנים של אורח חיים, מסורת, שהתורה והמצוות תפסו בהם מקום מרכזי וניכרו על כל צעד ושעל.

לא יפלא איפוא, כי הרבנים וחכמי הדת היו למורי הוראה לא רק בהלכות קודש, אלא גם בהוויי היום־יומי וצאן מרעיתם נשמע למוצא פיהם כדבר מובן מאליו ללא כל ערעור, כדכתיב: „מאן מלכי רבנן".

מכאן, שבספרי העדות ניתן מקום ראשון לרבני הקהילות וחיי אישים שהיו גדולים בתורה ובחסידות, יען כי שימשו הם כרועים רוחניים ואנשי מופת ההולכים לפני המחנה.

באין מנהיגות אחידה

ואולם, לקראת שלהי שנות העשרים של המאה העשרים, הלכה ונשתנתה המערכת הפנים־יהודית וחל בה מפנה מהפכני, באשר החלו מנשבות רוחות חדשות והתעלו כוחות חדשים שפילסו את דרכם למעלות העליונות הודות לכישוריהם וסגולותיהם המיוחדים.

היו אלה כוחות רוחניים־חברתיים שבלטו ונישאו על גל אהדתם של ציבורים רחבים והם החלו לתפוס עמדות ייצוגיות בהנהגת הקהילות.

תופעה זו כשלעצמה — וודאי היתה לה משמעות חיובית כלשהי מחד, אולם מאידך — הביאה לידי חיכוכים, ניגודים והתפצלויות שגרמו בסופו של דבר להתדרדרות והתפוררות פנימית.

ככל שהדבר מעיק ומצער, אך האמת חייבת להיאמר כי למצב הפנימי שנתהווה בקרב הציבור היהודי היו גם תוצאות חמורות שלא ניתן היה כמובן לשערם מראש.

באין מנהיגות אחידה, הרי בבוא הפורענות הנוראה, כאשר האויב עמד בשער — לא היתה מנהיגות אחידה שיכלה להתמודד עם חומרת השעה ולגייס את העם למאמץ עליון — להצלת העם.

תופעה מדאיבה זו היתה אחד הגורמים שהיו בעוכרי המצב ביום הרת עולם כשהגולה של יהדות אירופה הועמדה בפני סכנת ההשמדה.

אלה היו כבר התוצאות המאוחרות ואולם ניצני המחלוקת נראו כבר שנים רבות לפני כן ועובדה זו הניעה אותי בגיל מוקדם לעזוב את עמק הבכה וחתרתי לעלות ארצה, כדי לשתף עצמי בבניין הארץ ולהגן עליה.

עוד שנים שלפני המלחמה שלחתי הביתה מאות מכתבים לחברי וידידי והמרצתי אותם להזדרז לברוח בכל הדרכים האפשריות והיו אפשרויות כאלה למי שמוכן היה לסבול — לצאת וגם להגיע לכאן.

ומסיבות לא מובנות לי ולא הוסבר לי עד היום — לא נעו ולא זעו עד שירדה עליהם יד הכורת — והם עלו על המוקד — מיטב הנוער, יחד עם הוריהם, וכל קהל הקדושים והטהורים הי"ד.

דמויות

הרב ר׳ שבתי רפפורט

הרב ר׳ שבתי הכהן נולד בשנת תכמ״ח (1888) בעיר ביליץ, הנודעת בבדי הטכסטיל המשובחים שלה שיצאו להם מוניטין בכל רחבי העולם — ומיקומה בפינת החבלים שילזיה וגליציה האוסטרית, סמוך לגבול הגרמני.

הרב ר׳ שבתי רפפורט

חוטר מגזע למדנים וגאונים

אביו של רבי שבתי, ר׳ אברהם אבלי רפפורט, היה בנו של ר׳ יצחק בן ר׳ יוסף, שהיה בני של ר׳ אברהם אבלי הכהן רפפורט — רבה של קהילת טרנוב בפולין, אשר נודעה ברבניה הגאונים ששמם הלך לפניהם בכל רחבי מדינת פולין ואף מעבר לה.

שושלת יוחסין זו עולה מדרגות מעלה, שכן ר׳ אברהם אבלי היה נכדו של ר׳ שבתי הכהן רפפורט, בעל מחבר של „שפתי כהן״ (הש״ך), שהינו ספר אודות ה„שולחן הערוך״, המפורסם בעולם התורה.

אחד מחתניו של הש״ך היה ר׳ מאיר אריק, תלמיד חכם מופלג ודמות ידועה בעולם התורה. ר׳ אברהם אבלי, אביו של הרב ר׳ שבתי רפפורט, רבה האחרון של וואידיסלוו, היה למדן גדול, גדוש ומלא, ועם זאת חריף ומחדש חידושים בסוגיות הלימוד.

באורחות חייו היה חסיד נלהב של האדמו״ר מגור וממקורביו, מבני היכלא קדישא של הרבי, היושבים ראשונה על יד שולחנו של הצדיק.

ביוזמתו ובעידודו הנמרץ — קמו ונוצרו בתי חסידים של הרבי מגור בעיר ביליץ, וכן הוקמו בה בתי ספר חרדיים ומוסדות ציבור דתיים לתפארת.

פועלו זה של אברהם אבלי ועמיתיו, הטביע את חותמו על צביונה של העיר ביליץ שהיתה באופייה עיר „מערבית״, אשר כינוה „וינה הקטנה״.

ילדות

הילד שבתי גדל בסביבת ביליץ והתחנך באווירה של תורה ודעת ובאספקלריה רבת אנפין. הוא שאב ממעיינות השכלה וחכמה של גדולי העולם — וספג לתוכו ממיכמני מיטב היצירה, הספרות והתרבות — בדורו ובימי קדמוניות. הוא הכיר את השפה הגרמנית על בוריה וידע יצירות משל גיטה ושילר בעל פה.

כבר בימי נעוריו המוקדמים גילה אבלי כשרונות בולטים וחריפות בלתי רגילה. מגיל 14 למד לימודים אקסטרניים בביליץ ואף השלים בגרות.

על חריפות שכלו ומקוריותו סיפרה אפיזודה מקורית מתולדות חייו הראשוניים, לאמור: —

בשנת 1955 כשהוא עדיין נער בן 15, נסע אבלי עם אביו לחדרו של הרבי מגור שבמדינת אוסטריה ובדרך

חזרה הגיעה אליהם השמועה, כי הרב הגאון, ר' חיים בריסקר סולובייצ'יק נמצא באוטווצק. אשר על כן, הציע אביו ששניהם יבקרו אצלו, על מנת שאבלי יוכל להיבחן לפני הרב ולקבל סמיכות לרבנות.

חשבו ועשו. נכנסו אצל הרב שראה לפניו נער צעיר מ„גליציה" והיסס תחילה באשר לכישוריו, בשל גילו העציר. אולם, כאשר צללו לתוך הבאר של „מים חיים", הלכה וגברה התעניינותו בנער הצעיר, והרב סולובייצ'יק החל להחמיר עמו בסוגיות הקשות, כמו ראה אתגר להעמיק חקר בקנייני התורה והחוכמה של הנער ולגלות בו פנים לגדולה. לבסוף, הציב הרב לפני הנבחן שאלה נדירה שכיפלה בתוכה עולם ומלואו, באומרו — „אם תדע גם זאת, תהיה „בעל הוראה" טוב."

הנער לא השתהה והשיב על השאלה הנוקבת מניה וביה ובו במקום קיבל את הסמיכות לרבנות.

ואולם, עיקר מאווייו ושאיפותיו היו מכוונים ללימוד תורה והוא הקדיש לכך את כל זמנו ומירצו. בלימודיו ובשקידתו כי רבה, הלך והשתלם, השכיל והגיע לבקיאות מעמיקה בכל חדרי ש"ס ופוסקים בכל הענפים של לימודי הקודש והבריק במוחו החריף.

בית אביו, אף כי היה בית עסקים, היה בית ועד לחכמים, חדור אוירה של תורה, חוכמה ודרך ארץ. רבנים ולומדים היו מבאי ביתו של ר' אבלי רפפורט אשר היו משתמשים בחידודי תורה עם הבן העילוי והיו מנבאים לו גדולות ונצורות.

בפינצ'וב

לא עברו הימים ושמו נודע למרחקים והאוירה שאפפה אותו, עוד המריצתהו לשאוף ולהיות תאב דעת, יותר מכל דבר אחר, והוא פונה לעיר פינצ'וב, כדי ללמוד אצל הרב דמתא שהיה תלמיד חכם מופלג וגדול בתורה.

בפינצ'וב, במחיצתו של המרא דאתרא, נכנס ר' שבתי רפפורט לאווירה של רבנות מובהקת ונוהגי רבנות, המבוססים על נסיונות של דורות רבנים מנהיגי קהילה, ועל מסורת מקובלת שעברה במשך דורות מאבות גדולים בתורה ודבקים ביראת ה'.

שם בפינצוב, שהיתה עיר ואם בישראל, על רבניה וחכמיה, אורחה היהודי המקורי, בה תססו חיים מלאים תורה ומעש, הוא נמצא תדיר באווירה המעשירה ומרבה חכמה במחיצתם של בני יחש ואנשי מעשה כאחד, של בעלי עסקים מחד ונוהגי רבנות מאידך, ואף השכיל מכל מלמדיו.

לימים, הלך שמו לפניו והיה כה מקובל על הבריות, עד כי שידכו לו את בתו של הרב מוואידיסלוו, הוא ר' אברהם חיים ראובן יחזקיהו רוטנברג (אחי הגאון הצדיק, רבי פנחס אליהו אבד"ק של ק"ק פילץ), שהיה בנו של הרב ר' יוסף, אחי הרב הגאון, רבי יצחק מאיר, מייסד שושלת הצדיקים בגור, שהינו מחבר הספר הנודע „חידושי הרי"ם".

גם מצד חותנו השתרעה שושלת היוחסין על פני דורות של צדיקים גאונים, ענקי הרוח, עוקרי הרים ומורי הלכה בישראל: האחים — ר' יוסף ור' יצחק (מייסד החצר של גור) היו בניהם של רבי ישראל, אב"ד בגור, ששאתו היתה אחותו של הרב ר' שמואל, אב"ד בוורקי ואפטא, שהיה בן ר' נפתלי הירץ, אב"ד בוורקי, שהיה בנו של הרב, ר' יהונתן, אב"ד דרובנין, אחי רבי נתן — נטע, אב"ד פשדבורז, שהיה בנו של רבי אהרון אייבשיץ, אחי רבי יהונתן הגדול ולמעלה בקודש.

חותנו של ר' שבתי, הרב מוואידיסלוו, היה אף הוא תלמיד חכם מופלג, בעל מוניטין בצדקתו ובלמדנותו שהוקיר את חתנו והתגאה בו.

כמקובל וכנהוג בימים ההם, היה ר' שבתי סמוך על שולחן חותנו שנים אחדות ובמשך התקופה הזאת ספג לתוכו מרוחה של החסידות הצרופה, שכן חתנו, הרב מוואידיסלוו בין היתר, היה חסיד נלהב, מראשי חסידיו של הרי"מ.

אחרי פטירתו של דודו, הרב מוואידיסלוו בשנת 1915, נבחר הרב שבתי רפופורט לממלא מקומו, לאחר ששימש קודם מורה־הוראה ודיין בעיר. היה זה בעצם ימי מלחמת העולם הראשונה, כשהעיר היתה תחת כיבוש הגרמנים.

הרב הצעיר נכנס לתפקידו במלוא מרצו, וקיבל עליו לא רק את הרבנות, אלא גם את הנהגת הקהילה ודאג לכל ענייניה.

כיודע שפות — פולנית וגרמנית, שימש כמתרגם רשמי בין הרשות הגרמנית, לבין האוכלוסיה היהודית והבלתי יהודית, והיה משתדל לטובתם של יהודים ולא־יהודים שהיו נתונים בצרה בשל נגישותיהם של הכובשים הגרמנים.

הרב, ר' שבתי רפפורט היה בעל מזג טוב, מהיר לעזור, ובעת צרה — הופיע במלוא מידת טובו ואהבתו לבריות. התנהגותו זו העלתה את ערכו בעיני אנשי קהילתו.

הרב רפופורט הצטיין לא רק בלימודיו, אלא שהיה גם בעל מידות תרומיות, ואציל נפש, איש אשכולות עם מוח חריף, תפיסה מהירה מאד ויחד עם זה — בעל רגש עדין, ער לצרת זולתו, ומוכן תמיד לתמוך ולעזור בעצה ובתושיה.

הוא היה גם אב טוב ומסור בכל נימי נשמתו לבניו ובנותיו שהתיתמו מאמם בגיל צעיר; כאשר נפטרה אשתו הרבנית, מילא מקום אב ואם ביחד, דאג לילדיו באהבה כפולה, חש וכאב את יתמותם, והתגאה על הצלחתם בלי־מודיהם. ואכן, היה לו על מה להתגאות, כי כולם ניחונו בכשרונות ואחדים מהם הצטיינו מאד. בכלל זה — גם חתניו שדאג כי יהיו מצוינים בתורה ויראת שמים.

עשרים שנה היתה פרושה השראתו על בני עדתו בקהילת וואידיסלוו, בה כיהן בקודש משנת 1915 עד שנת 1935, תוך גילוי בקיאות מופלאה בהלכה וכישרון בהנהגת הרבנות. הוא השגיח בעין פקוחה על כל תופעות החיים הדתיים בעיר, דאג במיוחד לחינוך הדתי, לימד ועודד את התלמידים הצעירים.

ר' שבתי רפפורט שיתף עצמו גם בארגונים דתיים־ארציים ונמנה על עסקניה הנכבדים ביותר של „אגודת ישראל". לקח חבל בועידות הארציית של המפלגה, בקונגרסים עולמיים ובכנסיות גדולות שבחוץ לארץ, שם נפגש עם גדולי התורה שבדורו, אשר העריכוהו וכיבדוהו ביותר.

הוא היה חסיד נלהב של האדמו"ר מגור וקשור אליו בכל נימי נפשו וגם בקשרי משפחה, כיון שהרב יצחק מאיר אלטר, בן אחיו של הרבי, היה גיסו של הרב רפופורט בזיווג שני.

הרבה צרות ויסורים עברו על הרב רפופורט. צרות מרות עברו עליו כבר מנעוריו. אשת נעוריו נפטרה עליו בדמי ימיה והניחה שבעה יתומים ויתומות, שהוא היה להם לאב ולאם גם יחד. אך בכל התנאים, גם בשעות המרות של השואה, היתה מסירותו ללא גבול.

מעולם לא נפלה רוחו, תמיד היה שרוי בשמחה ומשרה עליזות על סביבתו. כשנכנס לבית, נתמלא הבית אורה של חביבות. חיוך ידידותי נישא תמיד על שפתיו, וארשת פניו הביעה לבביות וגילוי לב. את השקפותיו ביטא ללא חת. עם זאת, היה עניו ומעורה בין הבריות, מכבדם ומחבבם. היה חברתי, אהב לבלות בחבורה, בפרט בשיחה נאה עם תלמידיו.

יקוב הדין את ההר

מבחינה זו היה אפילו „יוצא דופן" בין הרבנים.

הואיל שמוצאו היה מבית עשיר, משפחה של אנשים אמידים, בעלי תעשייה ועסקים שהמוניטין שלהם הגיעו לעולם ומלואו, יכול היה לבסס את מעמדו על אי תלות מוחלטת בגורם כלשהו, עובדה זו עיצבה גם את השקפתו שהפכה להיות נר לרגליו, והוא שקל ונהג לגבי כל עניין אך ורק לפי שיקולים של צדק ויושר, לעתים עמד בתקיפות על העקרונות הנעלים שהאמין בהם ולא מש מהם כהו זה, כי בעצמותיו ובדביקותו בערכים ראה את יסוד היסודות אצל מנהיג רוחני.

נזכר בנו ר' שאול המתגורר שנים רבות בירושלים: מעשה ביהודי, בעל בית מסחר גדול, מחסידי גור, שהיה מקורב לאביו, הרב ר' שבתי רפפורט, שנתפס פעם במכירת בשר שהיה ספק אם הינו כשר למהדרין.

והנה למרות קירבתו היתירה שכן היה בין בית ממש, הורה הרב רפפורט לערוך בדיקה יסודית. יתירה מזו, כאשר תוצאות הבדיקה לא השביעו את רצונו, נטל ממנו את הרשיון ולא הועילו שום השתדלויות. בענייני טוהר המידות גרס „יקוב הדין את ההר" ורק בפסיקה מעין זו היה שלם עם עצמו.

עם זאת, היה עניו ומעורה בין הבריות, מכבדם ומחבבם. כמו כן, היה חברותי ושוחר שיחה, בפרט עם תלמיד חכם. ומכיון שלא היה מתפרנס מהרבנות, כי אם מעסק אביו ואחיו — נתקיים בו „תורה וגדולה במקום אחד".

הוא היה גם דרשן בעל כשרון רב, ותמיד חידש בדרשותיו. את כל התופעות והמאורעות של הזמן ראה באספקלריה של תורה ואמונה.

חזרה לפינצ'וב

בשנת תרצ"ה נפטר הרב מפינצוב, ר' אברהם חיים ראובן יחזקיה רוטנברג (חותנו של הרב רפופורט בזיווגו הראשון), והוא נבחר למלא את מקומו. פינצ'וב היתה קהילה חשובה בפולין וגדולה יותר מזו של וואידיסלוו. הרבנות בפינצוב היתה רבת־מסורת, עתיקה ומיוחסת.

הרב רפופורט עבר לקהילה החדשה ונהג את הרבנות בתבונה ודעת, ובמשך זמן קצר רכש אהדתם והוקרתם של אנשי הקהילה.

הוא יזם וייסד כמה מוסדות ציבוריים בעירו, ודאג לקיומם והתפתחותם של המוסדות הקיימים. ביחוד דאג לחינוך הדור הצעיר ותמך בבתי הספר החרדיים „יסודי התורה" ו„בית יעקב". הוא גם חינך את בניו ובנותיו לתורה ברוח חרדית מובהקת בישיבות ובבית הספר סמי־נריון „בית יעקב", והם רכשו ידיעות רחבות ברוח היהדות.

שנתיים אחרי עברו לפינצ'וב, בשנת תרצ"ו, הוציא ספר בשם "שפתי כהנים" (בילגוריי 1936 — חלק ראשון: „שאלות ותשובות על שבת הגדול"; חלק שני, שלא הספיק להוציאו לאור, היה מדרש לדרוש ואגדה. ספר זה הקדיש לאביו, ר' אבלי רפופורט, ליובלו השבעים וחמש, באמרו שזוהי התשורה הנאה ביותר שיכול היה להגיש לאביו. הספר מכיל שאלות ותשובות וחליפת מכתבים עם רבנים מפורסמים בענייני דת ודין, בהלכה, בפלפול ובחידושי תורה. הספר נתקבל בהכרה רבה בחוגי הרבנים והלמדנים בפולין. כולם העריכו ושיבחו את בקיאותו וחריפותו של הרב מפינצ'וב. ספר „שפתי כהנים" נכנס לספרות הרבנות בפולין כאחד החיבורים המשובחים, ושמו של הרב רפופורט, שהיה גם מקודם נודע לתהילה, הלך לפניו והתפרסם עוד יותר בישיבות ובין לומדי תורה.

יחד עם זאת דאג שילדיו ירכשו השכלה כללית ואף שלח אותם לשם כך ללמוד בבתי אולפנה המשובחים בחוץ לארץ.

היו אי אלה אנשים צרי אופק שהירשו לעצמם להביע ביקורת כלשהי על כך שאיפשר לבניו ובנותיו לרכוש השכלה חיצונית, אך הוא לא שעה להם בהיותו משוכנע שהוא נוהג כהלכה ולפי מיטב העקרונות שהאמין בהם.

ביחסו למשפחה בכלל הושפע רבות מרעיתו, מטוב לבה, מגדלות נפשה, מיחסה החם וסבר הפנים הנאות לכל מי שנקרה בדרכה.

בצל המוות

הרב שבתי רפפורט היה איש נוח לבריות, אוהב שלום ורודף שלום ועושה כמיטב יכולתו לסייע לבריות, אף אם הדבר כרוך במאמצים בלתי רגילים.

נזכר בנו, ר' שאול, איש ירושלים: בימי השלטון הרוסי הועמדו כמה אנשים צעירים מבני המקום בצל סכנה איומה שאין גדולה ממנה. הם הואשמו ע"י השלטון הרוסי בהשתמטות מהצבא ונגזר עליהם עונש מוות בתליה.

נקל לשער את האווירה ששררה בקרב כל הציבור היהודי בעיירה, ובמיוחד אצל המשפחות של האומללים שנידונו לתלייה.

ר' פתחיה רוטנברג, מורה הוראה בוואידיסלוו, המוזכר כאן

ואז, בצר להם, פנו הקרובים אל הרב רפפורט וביקשו את עזרתו.

לא היתה זו משימה קלה, לאו מילתא, אלא שהיה גם סיכון רב עמה. אולם הרב לא נרתע ושיקע עצמו ראשו ורובו בתוך המערכת של הפניות, והשידולים וההתרוצ־צויות, עד כי מאמציו ללא לאות נשאו פרי והיהודים ניצלו מחבל התליה.

בימי השואה

בפרוץ מלחמת העולם השניה, היה הרב רפופורט עם משפחתו בפינצוב. כאשר נכנס הכובש לעיר, התחילו רדיפות ונגישות, מעשי אכזריות והצקה לאוכלוסיה היהו־דית במקום. גם הרב רפופורט היה מטרה לחצי אכזריותם של הגרמנים. הוא סבל יחד עם כל היהודים בעירו, גם חלה קשה והיה זקוק לניתוח, אבל שב לאיתנו אחרי חודשים מספר.

עם התחלת ה„גירושים", שפירושם היתה כליה במחנות השמדה, השתדלו אנשים מסוימים שהיו להם קרובים וקש־רים בחוץ לארץ, וביחוד בשוויצריה, להשיג תעודות אזר־

חות של מדינות אמריקה הדרומית, כדי להישלח למחנה שבויים אזרחיים בצרפת, וע״י כך להינצל ממות. בן אחותו של הרב רפופורט, הרב ד״ר שאול וינגרט, התגורר במונט־ריי שבשוויצריה, בה שימש ראש ישיבה, והוא השיג לאנשי משפחתו בפולין, ביניהם הרב מפינצ׳וב תעודות אזרחות של מדינת פאראגוויי, שקיבל מהקונסול הפרגוויי בברן, מר היגלי. כשנתקבלה התעודה בשביל הרב רפופורט, היה כבר עם משפחתו בין היהודים שנעצרו בפינצוב ונועדו לגירוש. ברגע האחרון ממש, הצליחה בתו — מרת אלטה ברגלס, לשכנע את התליינים הגרמניים, שהם אזרחי פאגוויי, וכה ניצלו בינתיים והובאו לוורשא, שם נכלאו בבית הסוהר ברחוב פאוויאק בין אזרחי חוץ אחרים.

אחרי כמה שבועות שהייה בבית הסוהר, נשלחה המשפחה יחד עם כמה עשרות יהודים אחרים בעלי אזרחות חוץ, ב־18 בינואר, למחנה אזרחי חוץ בקיטנה ויטל, אשר בחבל אלזס בצרפת הכבושה. הגרמנים הקיפו את שכונת המלונים שבויטל בגדר חוטי תייל, העמידו שומרים, ובתוך המלונים גרו שש אלפים עצורים — אזרחים מכל מיני ארצות, ביחוד, מארצות הברית, בריטניה וארצות דרום־אמריקה, שהביאו אותם מכל ארצות אירופה הכבושות. ביניהם היו 173 יהודים בעלי תעודות אזרחיות, שהשיגו ממדינות שונות באמריקה הדרומית והמרכזית. תנאי החיים במחנה ויטל היו נוחים יחסית. העצורים קיבלו חבילות מזון דרך ה.צלב האדום״ האמריקאי. התזונה והדיור הניחו את הדעת והשלטון הגרמני לא הציק להם. הגרמנים ידעו אמנם שהיהודים אינם נמנים על אזרחי אותן המדינות שהם מתיחסים אליהן, אך מפני שבמדינות אלה חיו רבבות גרמנים, נאצים, סוכני היטלר ימ״ש, מרגלים ותעמלנים, (רבים מהם — עצורים שם במחנות) היו מעוניינים בעצירת אזרחים של מדינות חוץ, כדי להחליפם בגרמנים עצורים במדינות החפשיות.

במשך השנה וחצי ששהו העצורים בויטל, חיו החרדים שביניהם — חיים יהודיים מלאים, עכו תפילה בציבור, קיימו שיעורים בתלמוד, עד כי חבורה אחת של יהודים סיימה את הש״ס וערכה „סיום״ הש״ס.

החיים היו נוחים יחסית וחשבו שהם בטוחים. אפשר היה לקיים קשרי מכתבים עם כל העולם, ועצורי המחנה היהודיים ניצלו אפשרות זו במלואה. בתחילה הזעיקו ברמזים את קרוביהם וידידיהם בארצות החופש, ביחוד בארצות הברית ובאנגליה, על הטבח האיום ביהודי אירופה. אחרי כן, כאשר הרגישו שגם על קיומם מרחפת סכנה, ביקשו מקרוביהם שיצילו אותם.

הרבנ ת, מרת איטה — אידל רפפורט

אחרי שנה וחצי של מו״מ על חילופי אזרחים אלה הסתבר, שממשלות אמריקה הלטינית אינן מכירות באזרחותם של יהודי פולין, בעלי הדרכונים של מדינות אלה. אשר על כן, הכניסו הגרמנים את 173 היהודים למלון „בו סיט״ בויטל והחזיקו אותם שם כחודש ימים. במשך חודש זה נתנו להם הגרמנים להתקשר עם אישים רבי־השפעה וארגונים יהודיים בארה״ב ובאנגליה ולבקשם שישתדלו אצל הממשלות הנוגעות בדבר שיכירו באזרחותם של עצורי ויטל. בהינתן האות, שלחו היהודים מכתבים לחו״ל, בהם התחננו לפני ידידיהם וקרוביהם שיחוסו עליהם ועל ילדיהם ויצילום מאבדון. ההשתדלויות והפניות הגיעו גם למחלקה המדינית של וושינגטון, שתשפיע על ממשלות דרום אמריקה, להכיר באזרחות חבורה זו של יהודי פולין. אולם, כל ההשתדלויות בדבר הצלת יהודי אירופה, נתקלה באזנים אטומות. רק אחרי מאמצים רבים, באמצעות אישים רבי השפעה, הסכימו הממשלות הנזכרות להכיר באזרחות יהודי ויטל — אבל אז היה כבר מאוחר...

בינתיים נשלחו היהודים באסרו־חג של פסח תש״ד (אפריל 1944) מויסל למחנה דראנסי, שליד פאריס, ובחג השבועות הובלו לאושביץ ושם ניספו כולם. בין הניספים היה גם הרב שבתי רפופורט ואשתו הרבנית לבית איבשיץ, בנותיו — אלטה ובעלה — הרב חיים לייבוש ברגלס; מאטה עם בעלה, ר׳ שאול וולף, שהתחתנו במחנה ויטל,

אסתר הצעירה בבנותיו, וגם בנו ישראל עם אשתו, בתו של הרב ישראל אברהם חיים דנציגר, אחיו של האדמו"ר מאלכסנדר, עם בנם בן שנה ומחצה. גם בתו של הרב רפופורט הניה, שהיתה בוילנה — ניספתה בשואה. מכל אנשי משפחה זו בפולין לא ניצל אף אחד. כולם ניספו בשואה האיומה בידי הגרמנים הארורים ימ"ש. ניצלו רק מתי מעט מהמשפחה. באמריקה נמצאים — בתו וחתנו של הרב רפופורט, עם בנם, תלמיד מצוין בישיבת ליובא־ווין ובת, תלמידת „בית יעקב".

גם שני אחיו ושתי אחיותיו של הרב רפופורט עם משפחותיהם ניספו בשואה, הלא הם ר' מאיר רפופורט שנלקח עם משפחתו מטארנוב, ור' יעקב רפופורט עם משפחתו שהיו במחנה ויטל.

בויטל היו גם — וניספו באושביץ — שלושת בני אחיו של הרב רפופורט: יעקב, שמחה ואהרן, בניו של ר' ישראל יוסף רפופורט. הצעיר ביניהם אהרן, היה בעלה של רבקה אלטר, בתו היחידה של האדמו"ר מגור, שגמרה סמינריון „בית יעקב"; שמחה רפופורט, היה חתנו של הרב ר' יצחק מאיר לוין. נשאר בחיים חתנו של הרב רפופורט, בעל בתו הגדולה רייזל, הרב שמואל זלמנוב, למדן, חסיד ליובאוויץ' ועסקן נודע במפעלי חב"ד. כמו כן ניצל ר' שאול רפפורט, בנו הצעיר של הרב רפפורט שעלה ארצה ומתגורר כיום עם משפחתו בירושלים. כל שאר בני המשפחה הענפה ניספו בשואה האיומה, ביחד עם המוני בית ישראל שעלה עליהם יד הכורת.

תהא נשמתם צרורה בצרור החיים — הי"ד.

מ. שין

★

הרב י. מ. רבינאוויטש

הרב אלעזר הכהן מוואידיסלוו

הרב ר' אלעזר הכהן היה חתנו של הרב אריה לייב אבד"ק זאמושץ (השוה הקדמה ספר „תפארת שלמה"), אשר בא שם בהסכמה על ספרים רבים, וגם על ש"ס נאווידוואר בשנת תקמ"ג. (לוחות זכרון לפרידברג).

כמו כן היה הרב הגאון המפורסם מו"ה אלעזר זצ"ל אבד"ק וואידיסלוו (אשר הובא בשו"ת שמן רוקח ח"א חיו"ד סימן ל"ח ובח"ב או"ח סימן א) נכדו של הרב הגאון בעהמח"ס „שאגת אריה" וקנגל שחל והוא היה נכד בעל הב"ח זצ"ל. וכאשר ספרו לו ג"כ אנשים שהם ראו דברים נפלאים כאלה ממנו, ואי אפשר להעלותם על הכתב עכ"ל. ואמו"ר בהקדמת הספר שער הגלגולים (אוהל שלמה).

(אוהל שלמה) זקני „התפארת שלמה מרדומסק) זצ"ל היה בן הה"ג החסיד המפורסם מוה' דוב צבי הכהן זצ"ל מוולושצובי, שהיה מפורסם מחסידי קדמאה בעלי תורה ויראה, נפטר ד' תמוז תקצ"ט לפ"ק בן הרב הגאון המפורסם בדורו וכו', מו"ה ר' אריה לייבוש הכהן זצלה"ה אבד"ק שדה חדש „והובא בשו"ת ברית אברהם חלק או"ח סימן י"ח, ואצל אבינו זצ"ל היה ספר אחד בכתב יד מאב ובנו שראה את החידוש והיו בו חידושי תורה מהרב הגאון ר' לייבוש זצ"ל ואביו הגאון ר' אלעזר זצ"ל, ונתן הס' להדפיסו לאחד מנכדיו ונשרף הספר הלז, חבל, וכו') בן הג"מ אלעזר אבד"ק וואידיסלוו „מובא בשו"ת שמן „רוקח ה"א סי' ל"ז וח"ב סי' א, ובשו"ת כתר כהונה סי' י"א.) ותשובתו נדפסה בס' „תפארת שלמה" היצאה חדשה. נוסח מצבתו בזו הלשון:

„פ״נ״ כבוד אדוננו מורנו הרב הגאון המפורסם מו״ה אלעזר הכהן זלה״ה אבד״ק וואידיסלוו, נפלה עטרת ראשנו וה׳ לקח מחמד עינינו ביום ראשון דחג השבועות תקנו״ן לפ״ק זכותו וזכות תורתו ומע״ט יגן עלינו עד ביאת גואלנו לעיר קדשנו תנצב״ה״.

הג״מ אלעזר הנ״ל היה חתן הג״מ אריה לייבוש אבד״ק זאמושץ, נכד לגאון בעל „תורת חיים״ ולגאון הב״ח זצ״ל. הג״מ אריה לייבוש זצ״ל הנ״ל היה חתן הג״מ שלמה אבד״ק פינטשוב זצלה״ה (שהיה מפורסם בדורו) לגאון גדול וצדיק מפורסם קדוש וטהור, חיבר הרבה ספרים בפלפול וסברא, ומהספר „יקהל שלמה״ על התורה — נדפס בלי־בורנו ע״י בנו הרב זצ״ל; ספר „בית שלמה״ על כל הש״ס בפלפול נחמד הפלא ופלא, והגה״ק מהר״שם מברעזאן זצ״ל כתב לי פעם אחת „שהוא מצפה שיצא לאור ויזכה להתענג בו ולראותו״.

„בית שלמה״ על דרוש כדרך ספר דורש לציון, וספר ילקוט שלמה ציונים לש״ס ומדרשים במאמרי אגדות שבש״ס והספידו בספר יערות דבש ח״ב וכתב עליו „הרב המאוה״ג שהיה מרבני קדמאה בעלי תורה ויראה״ עכ״ל. ובהקדמת ספר „תפארת שלמה״ מובא שם שאצל זקננו הגה״ק ה„תפארת־שלמה״ היה מכתב בעצם כתי״ק הרבי ר׳ יונתן זצ״ל אשר כתב לזקננו הגה״ק מהר״ש מפינטשוב שיציל אותו מהמחלוקת הנודעת עם הגאון יעב״ץ זצ״ל, ותשובת זקנו נדפסה בספר „לוחות העדות״ עיי״ש.

ובספר ״יקהל שלמה״ נדפסו שם הרבה הסכמות מגאונים גדולים, ובתוכם הרב הגאון ר׳ שאול מאמסטרדם זצ״ל בעה״מחס „בנין אריאל״ וכתב עליו בזה״ל: „הלא שמעו ששמע שלמה היה הולך למרחוק וגם מכירו הייתי לשעבר ה״ה כבוד הרב הגאון הגדול המופלג ומפורסם החכם השלם גבר בגובריו מוה׳ שלמה ז״ל אבד״ק פינטשוב״.

כה היה גדול בתורה בחריפות ובקיאות ותרם חכמת שלמה בכל מילי היו ידיו, איזן וחיקר וחיבר חבורים מחוכמים וכו׳.

עכ״ל וגם הגאון מוה׳ שאול הלוי מהאג זצ״ל כתב בזה״ל: „ואזני שמעו את שמע שלמה בעוד לו בחיים היותו, נהירנא כד הוינא בימי חרפי הייתי מכירו לשעבר לאדם גדול בתורה ומפורסם בדורו הוי ומתוך שמעתי׳ המחודדין טפי וכו׳ עכ״ל״.

ועיי״ש עוד בהקדמה מבנו הגאון מוה׳ נפתלי הערץ זצ״ל שכתב על אביו לאמור: „אב בחכמה ואב ביראה היה צדיק וחסיד מנעוריו ועד זקנה ושיבה. תמיד לא מש מתורה אוהל של תורה ולילה, כיום יאיר לו לגירסא. מימיו לא עבר עליו חצות לילה בשינה והיה מקיים ׳והגית בו יומם ולילה׳ ז״ע וכו׳ עכ״ל. והוא היה בימיו סופר דארבע ארצות והובא ג״כ בשו״ת נודע ביהודה קמא חאהע״ז סימן פ״ז.

ובאמת היה סופר מהיר וכתי״ק הוא נחמד למראה וטוב כאלו כתבו עתה, וכל הרואה ישתומם על כתב הנפלא הלז. ובק״ק ״שדה־חדש״ נמצאת עוד מגורת נחושת מה שנתן מהר״ש זצ״ל לביהכנ״ס בעת שהיה אבד״ק שדה־חדש. וז״ל: זאת נדר הרב מוה׳ שלמה נ״י אבד״ק שדה חדש ואשתו הרבנית מ׳ נחמה חיה תחיה עבור בנם החתן המופלא כהר״ר צבי הירש שיחיה ביום ח׳ זאת חנוכה תצ״ו לפ״ק״.

עוד ראיתי פרוכת קודש מביכנ״ס דק״ק פינטשוב ונכתב כארוג בכתב אשורית בזה״ל: „זאת נדר ה״ה הרב הגאון הגדול ה״ה כבוד מוה׳ שלמה נר״ו אב״ד דקהילתנו פינטשוב ואשתו הרבנית מרת נחמה חיה תחיה בשביל בתם הכלה מ׳אסתר תחיה ביום חתונתה בחודש חשון תקט״ו לפ״ק וערבה לה׳ מנחתם להשביע כצחצוח נפשם נעימות נצח אמן סלה עכ״ל״.

ומ׳ אסתר ז״ל היא היתה אשת זקננו הרב הגאון ר׳ אריה ליב זצ״ל משדה־חדש זקנו של זקננו הה״ק מהר״ש זצ״ל. ונמצא אצלי ספר תבנית „אות יוסף״, מה שנתן המחבר מתנת דרשה לזקננו הה״ג מוה׳ לייבוש זצ״ל הנ״ל ועל שער הספר כותב המחבר, לאמור: מתנה ׳דרשה להחתן המופלג הר״ר לייבוש שיחיה, ה״ה בן כבוד מחו׳ הרב המאוה״ג המפורסם מוה׳ אלעזר הכהן נ״י אבד״ק וואַאידיסלאוו. נכד גיסי הרב הגאון מוה׳ לייב זצ״ל אבד״ק זאמושץ המיועד לישא את בת כבוד מחו׳ ש״ם הרב המאוה״ג המפורסם בדורו מוה׳ שלמה נ״י אבד״ק פינטשוב, מנאי המחבר ספר דגא הק׳ יוסף חופ״ק חנטשין והגליל עכ״ל״.

זקננו מהר״ש מפינטשוב ז״ל, מלבד גדלו ותקפו בתוה״ק ובקדושה נפלאה, נוסף על זה עוד מעלה בקודש היה לו

שהיה בעל שיר ומליצה נפלא, ונמצא אתי שיר ממנו על פורים ושמו חתום בראשי החרוזים וכלול בו גל מגילת אסתר והמד"ר באופן נפלא מאד.

זקננו מהר"ש מפינטשוב היה בן הרב הגאון המפורסם בדורו, מו"ה בנימין וואלף בוכנער זצ"ל אבד"ק שטיקוצין, וראיתי העתקה מה שנחרת על טס של נחושת בביהכנ"ס דק"ק שדה חדש בזו הלשון: „הרי זו נדבה לביהכנ"ס שדה חדש מהמנוח מו"ה צבי הירש ז"ל מצוזמיר אבד"ק פינטשוב להעלות עליו נר תמיד לפני ה' לרצון שנת תצ"ב לפ"ק עכ"ל. וכנראה שזאת נתן במתנה זקנתו הג"מ מהר"ש מפינטשוב זצ"ל לזכרון נשמת אביו זצ"ל.

הג"מ בנימין הירש זצ"ל אבי הר"ש מפינטשוב זצ"ל, היה בן הגאון מו"ה צבי צויזמר זצ"ל בן הגאון מו"ה בנימין אבד"ק פוזנן חתן הגאון המקובל מו"ה נתן שפירא זצ"ל,בעל „מגלה עמוקות" וי"ע, ועיין בספר שם־הגדולים החדש מזה.

הג"מ בנימין הירש זצ"ל הנ"ל היה גאון גדול ומפורס"ם בדורו. ובספר "יקהל שלמה" מביא ממנו ד"ת בפרשת „וישלח" עיי"ש, ועתה נדפס ספר „שער בנימין" מהגאון מו"ה בנימין וואלף זצ"ל בהג"מ מהר"ש מפינטשוב זצ"ל, והוא מביא ממנו דברים נפלאים בחדות, ג"מ מהר"ש זצ"ל מפינטשוב הנל נפטר כ"ב אלול שנת תקכ"א. הוא היה חתן הגאון המפורסם מו"ה יהושע פייבל תאומים זצ"ל. בהגאון המפורסם בעהמח"ס „קיקיון דיונה", חתן הג"מ מו"ה מאיר קצנלנבוגן בהג"מ שאול ואהל זצ"ל, שהיה שר וטפסר על כל מדינת פולין, בהג"מ שמואל יהודה קאצנ־לנבויגן זצ"ל בהגאון מו"ה מאיר פאדווא זצ"ל בעהמח"ס שו"ת מהר"מ פאדווא. אשת הג"מ יהושע פייבל תאומים הנ"ל היתה הגמ אריה לייב אבד"ק קראקא בהג"מ זכרי מענדל נשיאאה "ק בהג"מ בנימין ביניש זצ"ל מפוזנן. אשתהג "מ אריה לייב מקראקא היתה בת הג"מ אפרים פישל אבד"ק ליקאווע חתן הגאון מו"ה שלמה לוריא זצ"ל, הוא המהרש"ל בן הג"מ יחיאל לוריא בהג"מ אהרן לוריא בהג"מ נתנאל לוריא בהג"מ שמשון לוריא בן הקדוש ר' יחיאל מנמירוב זצ"ל הי"ד בהג"מ שמשון הרופא בהג"מ יחיאל זצ"ל, בהג"מ שלמה הרופא זצ"ל בהג"מ יחיאל זצ"ל בהג"מ שלמה זצ"ל בהג"מ אהרן מיוסטינא בהג"ב אברהם אחרדהם בהג"מ שמשון בהג"מ יוסי מקוס־טנטא בן הג"מ יומי אסא (בימי אביי ורבא, עיין שבת קל"ב, ע" דף כ"כ) בן ר' יוחנן בן אביי בן אלעזר בן ינאי בן אבא בן יוסי הבבלי בן ר' נחמן בן יוחנן חנן בן אליקום בן הר' יהושע בן התנא ר' יוחנן הסנדלר, דור רביעי לר' גמליאל הזקן דור ה' להילל הזקן מגזע שפטיה בן אביטל (עיין כתובות דף ס"ב), בן דוד מלך יהודה וישראל.

כל זאת העתקתי מפי סופרים וספרים רבים אשר התעסקו במקצוע זה, ועיין בשו"ת מהרש"ל ובספר מעלת היוחסין להגאון מו"ה אפרים זלמן זצ"ל מרגליות מבראד, ויש אתי מסודר כל סדר היוחסין בארוכה עם מקורות מהיכן נשאבו הדברים, ומשובצים זהב באריכות תולדות כל אחד ואחד וסדר ימי חייו, מסודר אי"ה לדפוס בקרוב.

כל זה הובא בספר „אוהל שלמה" מפרי עטו של הרב יצחק מרדכי הכהן רבינוביץ אבד"ק פלאבנה, פיוטרקוב, תרפ"ד, עמודים לח, לט, מ.

★

הרב ר׳ שמעון־יעקב הלוי גליקסברג

רבי צבי הירש – המגיד מוואידיסלוו

פרסום רב עשה לו הדרשן המצוין רבי צבי־הירש ב״ר יהודה לייב מוואידיסלאוו, שחי באמצע המאה הששית לאלף הנוכחי. הדרשן הזה, שנודע בשמו „המגיד מוואידיס־לאוו״, היה סובב בעיירות במדינות פולין ואשכנז ושמעו הטוב הלך לפניו. בכל מקום בואו, נקהלו קהילות גדולות לשמוע את דרשותיו. ולא רק ההמון נמשך אחריו, כי גם גדולי התורה היו בין הבאים לשמוע את דבריו. הדרשן ראה לו זאת לתפארת ולא עצר ברוחו לבלי התהלל בהקדמת ספרו „עשרה למאה״, כי „החכמים והגאונים בקהילות הקדושות שברוב מדינות אירופה בגודל ענות־נותם הלכו לשמוע קולי בבואי אל הקודש״.

גדולי הזמן, היה פיהם מלא תהילתו של הדרשן בעל הכשרון הזה. הגאון ר׳ יחזקאל לנדא, בעל „נודע ביהודה״, מעיד עליו, כי זה שנים רבות, ששמע שמעו, שהוא מוכיח ודרשן גדול, דורש טוב לעמו, ודבריו מושכים את לבו של אדם, לירא את ה׳ ולשמור את מצוותיו. אך יותר מאשר שמעתי ממרחקים — אומר הגאון — ״נודע לי פה זה שבתו כאן (בפראג) זה איזה שבועות, ודרוש דרש בכל תשעה בתי כנסיות שבקהלתנו, ובכולם הוצק חן בשפתיו, דרושים נחמדים מתוקים מדבש ונופת צופים״.

הגאון ר׳ יצחק הלוי אבד״ק קראקא, אומר בהסכמתו, כי „מפורסם שמו בכל המדינות והוא ראש לכל המגידים״.

הגאון ר׳ אלעזר אבד״ק קעלן, מחבר הספר „אור חדש״ מפליג בשבחו ואומר ״תורת אמת בפיו והוא רוכל המחזר בעירות ומכריז מאן בעי סמא דחיי״ (הסכמות לספרו „ארץ צבי״).

ספרו הראשון „ארץ צבי״, שנדפס בפראג בשנת תקמ״ו, חבר לשלמי נדרו בעת צרה, בחלותו בעיר קלן, שאם יקימהו ה׳ מחליו יוציא לאור קובץ דרשותיו. שעל זה העירוהו כבר גאוני זמנו. את חבורו זה כתב בנדידות הדרך, בכתתו רגליו מעיר לעיר. ולכן, מחוסר מנוחה וספרים, נבצר ממנו לציין את מקומות המאמרים והפסו־קים, המובאים בספרו (הקדמת הספר). לעת זקנתו, בנסעו דרך ברלין בשנת תקנ״ו, החזיקו בו אנשי הקהילה, והיה דורש שם מדי שבת בשבתו יותר משתי שנים רצופות עד שנת תקנ״ח, ודרשותיו הפיקו רצון רב אצל שומעיו. כל כשרונו לא כלכל אותו די מחסורו, ומצבו החומרי היה דחוק מאד, עד כי לא היתה בידו האפשרות למלא רצון המבינים בעם להוציא לאור את דרשותיו, שדרש בברלין, יותר ממאה, והדפיס רק עשרה דרושים, וקרא שם ספרו „עשרה למאה״. מתאונן בהקדמת ספרו זה, ואומר: „לולא שהיו הנדיבים בקה״ק ברלין בעוזרי, גם על החיבור הקטן הזה לא מצאה ידי״.

אכן, עובדה זו מוכיחה למדי, עד היכן מקור פרנסתם של המגידים בתקופה ההיא, אפילו של בעלי הכשרון והמפור־סמים שבהם, היה דל ועלוב ביותר.

דרך הדרוש של המגיד מוואידיסלאוו היא דרך ישרה. בלי נפתולי הפלפולים והסתבכות הפסוקים והמאמרים זה בזה, כמו שהיה נהוג אז, וכל המעיין בספרו, רואה עד כמה צדקו דבריו של המחבר בנוגע לסגנון הדרוש שלו, באמרו: „לא הבאתי בחיבור זה שום דרוש בחריפות, רק כדרכי מעולם לשים העקוב למישור ביסודות בנויים על הקדמות המתיישבות על הלב בדרך הפשט, באופן אשר השכל האנושי יסכים עמהן ויעיד עליהן, על כל פנים לא יורה הפכן״.

ביחוד צודקים דבריו בנוגע לספרו „עשרה למאה״. הדרושים הללו ערוכים בטוב טעם ודעת, בצורה נאה של שיחות בין אב לבנו. כל דרוש מקיף שאלה חשובה

מדברים העומדים ברומו של עולם, האמונות והדעות. מלבד שהרצאת הדברים היא ישרה והגיונית, אתה מוצא בספר זה כמה באורים יפים, שאמנם „השכל האנושי מסכים עמהם".

למשל בדרוש ב' הוא מדבר על אודות השגחת השם בתחתונים, נגד דעת הפילוסופים, שמגדלים ומרוממים את השם, עד שאומרים שאין כבודו להשגיח בארץ השפלה הזאת, וזה שאמר „רם על כל גוים ה'" — אצל הגוים והעושים מעשי גוים נתרומם השם, עד שאומרים רק „על השמים כבודו". אבל דוד המלך סתר דעתם ואמר „מי כה' אלהינו" — אף על פי „המגביהי לשבת", בכל זאת „המשפילי לראות בשמים ובארץ". ובזה מבאר: „הרופא לשבורי לב ומחבש לעצבותם מונה מספר לכוכבים לכלם שמות יקרא" (תהלים קמ"ז). יש מן הפילוסופים שאומרים, כי עזב ה' את הארץ ומסרה לצבא השמים והכל מתנהג בלי השגחה עליונה. אבל לא כן הדבר: השם הוא „הרופא לשבורי לב והוא מחבש לעצבותם". כל חולי ומכה הגורמים שברון לב ועצבות, שבאים לכאורה מתוך חוקי הטבע, צבא השמים וכוכביהם, השם רופא אותם, והוא „מונה לכוכבים לכלם שמות יקרא". השם מורה על תעודתו של אדם, כמו שאמרו על הפסוק „למה זה תשאל לשמי", שהמלאך משתנה שמו לפי שליחותו — וזה אמרו, שה' הוא מנהיג ומפקד את הכוכבים ונותן לכל אחד תעודתו וקורא אותם בשמות לפי שליחותם, בכל פעם ופעם כפי רצונו, כי הוא המנהיג, הוא המשגיח. בדרוש ה' הוא מדבר על דבר נסיון העקדה ואומר, כי באמת אין זה נסיון ראוי להפליגו. ולמה כל הרעש הגדול הזה של נסיון העקדה, שהפליג בה השם ואמר „כי עתה ידעתי כי ירא אלהים אתה וגו' יען אשר עשית את הדבר הזה" וגו'. ואמרו במדרש רבה: „ויקח את המאכלת" — ולמה נקרא שם הסכין מאכלת, רבנן אמרו כל מה שישראל אוכלים בעולם הזה אינם אוכלים, אלא בזכות המאכלת הזאת. ומהי באמת גבורתו של אברהם, שהכיר את בוראו, והוא צוהלו על העקדה, ומי מהפחותים שבבני אדם, שישמע מפי ה' מצוה כזו ולא יאבה ולא ישמע בקולו? ואומר הדרשן, כי עיקר חשיבות המצוה בכלל הוא לפי רוב השמחה אשר בלב העושה אותה, כמו שמבארים הכתוב „אשר יעשה אותם האדם וחי בהם", שבעת שיעשה המצוה יהיה חי, זריז ושמח, וכבר נאמר „עבדו את ה' בשמחה" — וזה היה הנסיון של אברהם, כי לא די שעשה את אשר צווה השם, אלא עשה בשמחה ובזריזות ובחשק גמרץ.

לא לחינם סיפרה התורה „וישכם אברהם בבקר ויחבוש את חמורו", להורות הפלגת הזריזות של זקן בן מאה ושבע ושלשים שנה, ומזה אמנם למדו חז"ל: „זריזין מקדימים למצות" (פסחים ד). ואין דבר מעיד על השמחה כמו הזריזות. ואמרו במדרש: אברהם אברהם — ב' פעמים, לפי שהיה ממהר לשוחרו. ומוסיף הדרשן לפתח את רעיונו זה בראיות נכוחות ובסגנון יפה מאד. ומתוך זה הוא מבאר באופן נאה ביותר את הכתוב „וישא אברהם את עיניו וירא את המקום מרחוק" — כי התורה העידה, איך הזקן היה צופה ומביט בכל פסיעה ופסיעה בשמחה רבה וחמדה גדולה אל אותו המקום, ששם ימלא דבר ה'.

והיה מביט ושואף אליו, אף שהיה עדיין מרחוק, כי כך דרך ההולך אל עיר, ששם מקום חפצו. הוא מביט בכליון עינים ושואף אל הרגע, שיזכה ויראה ראש המגדל אשר בתוך העיר. וזה מורה, שאף ביום השלישי עדיין לא נתקרר חשקו והיה מחכה בשמחה רבה לעשות רצון קונו. בדרוש ה' הוא מדבר על עניין המצוה לשמה, בלב שלם — ומסמיך לזה מאמרם: „הרבה עשו כרבי שמעון בן יוחאי ולא עלתה בידם" (ברכות לה), כלומר, מפני שלא עשו מעשה גבורה בנפשם, למען שמו הגדול, אלא כעין חקוי לר' שמעון בן יוחאי, ולשם איזו פניה, ולתקות כבוד וכדומה' הדרוש האחרון כולל חלק מן ההספד, שדרש על פטירת הגאון ר' צבי הירש אבד"ק ברלין, שנקבר ה' באלול תק"ס.

ספרו „ארץ צבי", שהדפיס בערך חמש עשרה שנה קודם להדפסת ספרו „עשרה למאה", יש לו אופי של ספר דרושי במובן הרגיל. גם הוא מסודר כהוגן: „הארץ" נחלקת ל„ערים", וה„ערים" ל„בתים". אבל ההרצאה היא שונה לגמרי מזו של „עשרה למאה", כי כאמור לעיל, המחבר כתב חיבור זה בהיותו נודד ממקום למקום. וכשם שלא יכול לציין את המקומות של פסוקים ומאמרים (כאשר מתנצל המחבר בהקדמתו), כך לא יכול לברר את העניינים ולהרצותם בסגנון צח ובהיר, ולכן באים העניינים מעורבים בקשרי הבאורים ואחוזים בסבכי הדרושים. אבל הדרושים יש להם תוך ורעיון, והספר אוצר בתוכו המון רעיונות נעלים בכמה מקצועות שבתחית מוסר היהדות. הדרושים

כוללים כמה משלים ו„הלצות", כיאות למגיד עממי. ומובן, כי בשעה שיצאו מפי מגיד בעל כשרון בדבור חי ומפורש, עוררו רושם יותר עז מאשר בספר. למשל, הוא מוכיח את העשירים, הרחוקים מצדקה, ומביא „הלצה" כזו: מקשים העולם, איך משכחת שימות העשיר, שהרי אמרו חז"ל: „אין בעל הרחמים פוגע בנפשות תחלה" (ויקרא רבה יז). ובכן, הלא ראוי היה שמקודם יאבד ממונו? אבל זיל בתר טעמא", למה אינו פוגע בנפשות תחילה, מפני שבעל הרחמים נוטל את הקל, הוא הממון. אמנם יש עשירים, שממונם חביב מגופם, והקב"ה הוא בעל הרחמים, ולכן נוטל מהם א גופם, שהוא אצלם הקל — ומשאיר את הממון החביב אצלם ביותר.

השקפתו בעיקרי היהדות היתה קבועה ומוצקת ברוח החרדים הקיצוניים ובדרך האמונה התמימה, בלי נטיה כל שהיא לצד הפילוסופיה, ובנידון זה ראוי לתשומת־לב מכתבו, שכתב „לאחד מאנשי בריתו, אשר טרח ויגע הרבה במופתי הפילוסופיה", להראות אמיתותם של עיקרי הדת. והוא מוכיח אותו, שאין זה מן המדה לאיש בעל מעלות כמוהו לבלות זמנו היקר בבקשת מופתים אצל הפילוסופים בשביל אמונת ישראל, כי על השגחה, נבואה, תורה מן השמים ושכר ועונש ושאר העיקרים — לא נמצא מופת. ורק שני העיקרים, אחדות הבורא ושלילת נשמות הבורא, מתאמתים על ידי מופתים. ואם הוא מזרע מאמינים בני מאמינים בכל העיקרים, שבאו אלינו בקבלה איש מפי איש, עד משה רבנו, הלא טוב לו גם להאמין בשני העיקרים הללו, בעבור שהוא מזרע ישראל וירושה הם לו מאבותיו כמו שאר העיקרים. וגומר את מכתבו: „ועליך אני קורא ׳ולקחת את שתי אבני השוהם (ב׳ העיקרים הנ"ל ופתחת עליהם שמות בני ישראל ולא שמות אריסטו ואפלטון והדומה להם" (עשרה למאה דרוש ב׳).

הגאונים המסכימים על הספר „ארץ צבי" מתארים את הדרשן בשם „החכם הכולל". אבל ביחוד בספרו זה יש מעט מן החקירה העיונית וידיעות החכמות כיאות ל„חכם הכולל", וזהו מפני שלדרוש של התקופה ההיא היה זר רוח ההשכלה, והדרשן לא יכול היה להתרחק לגמרי מן הדרך הסלולה, שהלכו בה המגידים של אותה התקופה הוא לא הכיר בדרך הפלפול והחריפות כדרוש ודיבר דברים ברורים ופשוטים המתיישבים על לב. וגם זה היה צעד גדול קדימה.

בנו של המגיד, רבי צבי־הירש מוואידיסלאוו הוא הצדיק רבי שמחה בונם מפשיסחה (נפטר תקפ"ז), אחד מעמודי החסידות בפולין, אבל הוא בעצמו היה שייך עוד לאותה מפלגת המגידים, שהביעו את דעותיהם של שלומי אמוני ישראל, שטרם סרו מן הדרך הסלולה והחזיקו בשביל הממוצע של היהדות המסורתית, לבלי הטות לשתי התנועות מימין ומשמאל, שהתחוללו בתקופה ההיא בקרב עם ישראל. („הדרשה בישראל", מאת הרב ש. י. הלוי גליקסברג, בסיוע מוסד הרב קוק, תל־אביב, ת"ש).

★

רבקה – הרבנית מפשיסחה

הרבנית רבקה, בת ר' משה אוהרורגר נולדה בזגלמביה, אך גדלה בבנדין וזכתה להינשא לצדיק רבי שמחה בונים מפשיסחה (תקכ"ז—תקפ"ז) מגדולי הצדיקים בפולין ולהיקרא בשם „הרבנית מפשיסחה".

.המונים זרמו לפשיסחה ומצאו שם מרגוע לנפשם. מאות אברכים עזבו את בתיהם והתישבו בה לחדשים רבים. כדי לשאוב ממעין הקדושה ולמצוא את הדרך האמיתית כדי למצות את ציוויי התורה ולהתערות בעולם החסידות.

רבקה הבנדינאית היתה ידועה בצדקתה ומידותיה הטובות, אשת חיל ועומדת לימין בעלה כל הימים. רבי שמחה בונים היה סמוך שנים אחדות על שולחן חותנו בבנדין ויכול היה להתמסר ללימוד התלמוד ללא דאגות פרנסה. באותו פרק זמן חלה אצלו התקרבות לתנועת החסידות, אף על פי שאביו, רבי צבי המגיד היה „מתנגד" חריף.

רבי בונים התחיל להתנהג כדרך החסידים, להתפלל בהתלהבות, להשתקע בהשתלמות מוסרית ולנסוע לגדולי הצדיקים בזמנו בפולין. רבי שמחה בונים נולד בשנת תקכ"ו(ויש אומרים בתקכ"ה) בעיירה וואידיסלוו לאמו שרה. עוד בהיותו בן עשר, למד בעירו בחדר, היא העיירה שהיתה אחת הקהילות העתיקות ביותר בפולין שכיהנו בה רבנים גדולי תורה, הצטיין עוד בימי ילדותו בתלמוד, הושפע מהאוירה של תורה שבמקום הולדתו וביחוד מאביו המגיד שסיפר לו על היהודים ומנהגיהם בשאר ארצות אירופה. סידורים אלה משל אביו עוררו בו את התשוקה לנסוע למרחקים כדי להשתלם בתורה. אביו שלחו ללמוד למדינת הונגריה ומוריה שהרבנים במחוזות אלו היו מידידיו, שם למד בישיבת מטרסדורף שנים אחדות. בהיותו בהונגריה, למד גם בניקלשבורג שפות ופילוסופיה של ימי הבינים. היה מסתתר מעיני הבריות ולא רצה שיצא לו פרסום מידיעותיו בתורה. אחרי ששמחה־בונם חזר לביתו מהישיבה רצה אביו להשיאו אשה, אך לא נזדמן לו שידוך מתאים והגון כחפצו.

פעם אחת, כשהמגיד רבי צבי מוואידיסלאוו היה בעיר בנדין בדרך מסעו כדרשן, התאכסן בבית הגביר הנודע ר' משה אוהרוורגר. בשיחה שהתפתחה ביניהם התאונן האכסנאי בפני המגיד על שלא נזדמן לו שידוך הגון לבתו רבקה המצטיינת בכמה סגולות, יפיפיה, חכמה, טובה וחסודה. ענה המגיד ואמר: קרא נא לנערה רבקה וארואנה. דומני, שיש לי בשבילה שידוך הגון עם בחור שאף הוא מצטיין כחסיד וטוב־לב ותלמיד־חכם. ומלבד זה, הוסיף המגיד, הוא בן שלשלת היוחסין, חותר מגזע הב"ה".

אחרי שהביאו לפניו את הנערה שמצאה חן בעיניו, אמר לר' משה אוהרוורגר: „במקום להיות שדכן שלך, מוטב שנתקשר שנינו בברית החיתון, אם תסכים שבני בונם יארוש לו את בתך רבקה". ר' משה הסכים מיד — וכך סודרו הארושין. ומיד אחרי זה ערכו ברינה ובצהלה את הנישואין. רבי בונם נשאר בבנדין והיה סמוך על שולחן חותנו.

לא עברו ימים רבים — ורבי שמחה בונם נכנס לעולם המעשה. סמיכתו על שולחן חותנו בבנדין פסקה, והוא נאלץ לחפש לעצמו מקור לפרנסה. וכאן עמדה לו חסידותו למגן. תמר ברגסון, אשתו של ברקי ברגסון, בנו של ר' שמואל זביטקובר, היתה נודעת במעשי צדקתה הרבים ועזרתה לדלת העם. תנועת החסידות הצליחה לקרב אליה את הזוג העשיר הזה, תמר ברגסון תמכה בחצרות הצדיקים ובחסידים שונים ומינתה אותם לפקידים בבית מסחרה. עם פקידי בית מסחרה נמנו ר' שמחה בונם מפישסחה ורבי יצחק קליש מוורקה. ר' שמחה בונם היה ממונה על מסחר הייעור של ברגסון. הוא היה מוביל ברפסודות את תוצרת העצים לנמל דנציג. לרגל מסחר זה היה גם נוסע מזמן לזמן לגרמניה — ליריד הגדול בלייפציג. עיסוקיו המסחריים דרשו ממנו ידיעת שפות אירופאיות — ו־

הוא למד לדבר פולנית, גרמנית ורוסית. כן לבש בגדים אירופאיים, שלא הסיר אותם גם בחזרו לפולין ובהיכנסו לחצרות הצדיקים.

אחרי זמן, חדל לכהן כפקיד בבית ברגסון, ובחפצו להתפרנס ממקצוע מכובד ומועיל, השתלם ברוקחות שלא היתה נפוצה אז בין היהודים וביחוד בין החרדים. הוא נסע ללבוב, עמד בבחינה ב„ועד לענייני הרופאים" וקיבל תואר „רוקח מוסמך". את בית־המרקחת פתח בעיר פשיסחה מחוז ראדום. מבית־המרקחת התפרנס ר' שמחה בכבוד והיה ידוע לאצילים הפולנים ולרופאי הסביבה. בזמן מלחמת נפוליאון היה מספק רפואות לחיל הצרפתים. למרות עסקיו ובית המרקחת, לא חדל כל הזמן מלעסוק גם בחסידות והתקרב — מלבד נסיעותיו לקוזיניץ ואפטא — גם לרבי דוד מלילוב, והלה נסע עמו ל„חוזה" מלובלין שקרבהו מאד.

הניח בן יחיד, צדיק נודע, רבי אברהם משה, שמילא מקום אביו בפשיסחה.

לפני פטירתו של רבי שמחה בונם בכתה רבקה אשתו. אמר לה: למה את בוכה? הרי כל ימי חיי למדתי איך למות. עכשיו כשהגיעה שעתי למות, האם כשרה השעה לבכייה?

מתוך „ספר סוסנוביץ והסביבה"

★

ד„ר צבי מאיר רבינוביץ

הרבי מפשיסחה — יליד וואידיסלאוו

רבי שמחה בונם מפשיסחה נולד בשנת תקכ"ה בערך, לאביו — רבי צבי המגיד של וואידיסלאוו ולאמו — מרת שרה[1]. רבי צבי היה נודד בכל ערי פולין, אונגריה ובוהמיה, ודרש בכל מקום בואו בבתי־הכנסת.

רבני הקהילות קירבוהו ותמכו בו בשל ידיעותיו בתורה וכשרונותיו לדרוש. הוא הירבה לדרוש על תשובה, ענווה, מדות שבין אדם למקום ואדם לחברו. את דבריו נהג לתבל במשלים[2] ובקטעים מתוך הפילוסופיה של ימי הבינים, והשפעתו גדלה על קהל שומעיו.

רבי יחזקאל לנדו, בעל ה„נודע ביהודה", כתב עליו: „שמענו שמעו מדי עברו בקהילות שדרש ושבחוהו רבנן... וגם בארץ מולדתו, היא ארץ פולין זה שנים רבות ששמעתי שמעו משם[3], שהוא מוכיח ודרשן גדול, דורש טוב לעמו ואמריו נעמו... הוצק חן בשפתיו, דרושים נחמרים מתוקים מדבש ונופת צופים[4]". כדברים האלה מעידים עליו גם הרבנים ר' יצחק הלוי אב"ד בקראקא[5], ר' אלעזר הרב בקלן ורבי ירמיהו, רבה של מטרסדורף. עם האחרון היה ביחסי ידידות טובים. „וזה שבתו אתנו פה — כותב ר' ירמיהו — והיה אתי שעשוע... ומכירו הייתי לשעבר בהיותו במדינת פולין כי מלא אותו ה' רוח חכמה"[6].

רבי צבי השאיר אחריו שני ספרי דרוש .עשרה למאה" ו„ארץ הצבי". אמו של רבי שמחה בונם, שרה, היתה בתו של הרב בצלאל מזולקווא[7], מחבר הספר „בשם בצלאל"[8], נצר למשפחה מיוחסת של רבנים גדולי תורה, ששלשלת יחוסה הגיעה עד ר' יואל סירקשה ב"ח ז"ל[9].

העיר וואידיסלאוו היא אחת הקהילות העתיקות ביותר שבפולניה, בה כיהנו רבנים גדולי תורה. לימוד התורה היה נפוץ בעיר זו במידה גדולה וגם בין בעלי־הבתים שבה נמצאו גדולים בתורה[10]. ר' שמחה בונם הושפע מהאוירה של תורה שבמקום מולדתו וביחוד מאביו המגיד, שסיפר לו על היהודים ומנהגיהם בשאר מדינות אירופה ועורר בו את התשוקה לנסוע למרחקים, למען השתלם בתורה.

בתורת רבי שמחה בונם ניכרת השפעת אביו. הוא מזכירו בהערצה ומביא דברים ממנו. ביחוד נטע בלב בנו את האהבה ללימוד הגיוני, מבוסס על השכל הישר, כדבריו באחד מספריו: „לא הבאתי בחיבור זה שום דרוש בחריפות, רק כדרכי מעולם לשים העקוב למישור, ביסודות בנויים על הקדמות המתישבות על הלב בדרך הפשט, באופן אשר השכל האנושי יסכים עמהן ויעיד עליהן. דברים אלה היו נר לרגלי רבי שמחה בונם, שהושפע מאביו המגיד, מלמדנותו, השפעתו האישית, הגיונו הישר, כשרון הדרוש והכרת המציאות.

עוד בהיותו בן עשר למד בעירו בחדר. לפי אגדת חסידים, הצטיין עוד בימי ילדותו בתלמוד, ולכן שלחו אביו המגיד, רבי צבי, ללמוד למדינות אונגרן ומורביה, מכיון שהרבנים במחוזות אלו היו מידידיו. ידוע לנו שלמד בישיבת מטרסדורף המפורסמת, אצל הרב ירמיה.

רבי שמחה בונם התמיד בלימוד התלמוד במטרסדורף שנים אחדות, שם אהב והעריץ את רבו הגדול.

רבי ירמיה היה יליד פולין, שנודע בלמדנותו המופלגת וגאוניות שכלו בקהילות שונות, נקרא לכהן כרב וראש ישיבה במטרסדורף שבאונגרן (1770 — תק"ל). בעיר זאת ניהל את הישיבה עשרים ושמונה שנה והקים אלפי תלמידים. בשנת קנ"ח הדפיס בלבוב את ספרו "מודעא רבא" ובאותה שנה נתקבל לרב בסנטוב ושם מת בשנת תקס"ה. רבי ירמיה היה מידידי המגיד מווּאידיסלאָוו, ודרך לימודו בדרכי ההגיון בהלכה מצא חן בעיניו לחינוך בנו[15].

הרהור בין מסיכתא לפילפול

במדינות אונגרן, מורביה ובוהמיה גדול היה מספר הישיבות בזמן ההוא. "בכל מקומות מושבות היהודים, אשר בהן קהילות גדולות או קטנות" — מתאר החוקר איזיק הירש וייס את הישיבות האלה ב„זכרונותיו" — לאמור: „היו רבנים תופשי התורה, ולערך מספר בעלי הבתים אשר בעדה, התאספו שם בחורים, רבים או מעטים, כפי אשר יכ:לו בני הקהל לנשוא, וברצון טוב היו בעלי הבתים נותנים להם צרכיהם, אף אם לרוב לא היה להם די מחסורם אשר יחסר להם. כל עני בישראל היה מתאוה לעשות הצדקה הזאת ובאהבה ונפש חפצה חלק את פתו עם הבחור... נפלאים היו מעשי הבחורים לטובה ומסירות נפשם על התורה. על בחור עני היה לחיות כל ימי השבוע בלחם צר ובמים לחץ ולשבת ברעב ולהגות בתורה יומם ולילה. העוני והמחסור לא היה בהם כוח להפריעם מלמודם. היו בחורים שאם במשך הימים הצליח בידם להמציא לעצמם מזון בעודה אחת ליום היו בעיניהם כמאושרים[16]".

גם הרבי שמחה בונם היה מספר בימי זקנתו זכרונות מימי נדודיו בישיבות אונגרן ומורביה[17].

בהיותו באונגרן, למד גם בניקולסבורג, בישיבת הגאון רבי מרדכי בנט, שהיה אחר כך רב ראשי על כל מדינות מורביה[18]. השפעת הרב הזה היתה גדולה על רבי שמחה בונם ותמיד הזכיר את שמו בהערצה גדולה. רבי מרדכי בנט היה אישיות כבירה, כליל השלימות במדות וגאונות וסמל ליהדות צרופה. דרך לימודו בישיבתו, היה בהגיון ישר ועיון מעמיק, בלי פלפולים[20]. היה מרבה ללמוד בקבעות, מדי יום ביומו ב"יד החזקה" לרמב"ם — ובכך השפיע על רבי שמחה בונם מפשיסחה, שהירבה ללמוד וללמד בספרי הרמב"ם[21].

רבי מרדכי בנט ידע מדעים חילוניים — מתמטיקה ופילוסופיה והיה בקי מאוד בדקדוק ובידיעת השפה העברית[22]. את ידיעותיו של רש"ב בשפות ונטייתו לפילוסופיה של ימי הבינים יש לזקוף להשפעת הגאון רבי מרדכי בנט.

אחרי שחזר רש"ב מאונגריה, נשא אשה בשם רבקה, בת ר' משה אוהרורגר מבנדין.

רבקה הרבנית מפשיסחה, היתה ידועה בצדקתה ומידותיה הטובות ואשת חיל שעמדה לימין בעלה כל הימים.

כמנהג יהודי פולין בזמן ההוא, היה סמוך שנים אחדות על שולחן חותנו ויכל להתמסר ללמוד התלמוד בלי דאגות. באותה עת חלה גם התקרבותו לתנועת החסידות להתפלל בהתלהבות ולהשתקע בהשתלמות מוסרית[25]. הוא נסע לגדולי הצדיקים בזמן ההוא: רבי משהיליב מסאסוב־אפטא והמגיד רבי ישראל מקוזיניץ.

כפי הנראה, השפיע עליו אחי אמו, הרב ר׳ יצחק בנימין וולף מפראגה (שליד ורשה) לקרבו לחסידות, דודו זה היה מהרבנים הראשונים שהפיצו בעוז ובמרץ את החסידות, ורבי שמחה בונם ישב זמן מה אחרי בואו מהונגריה בפראגה[26]. רש״ב, שראה במו עיניו בהונגריה וגרמניה את ירידת היהדות והתפשטות ההתבוללות, שעשתה שמות בקהילות העתיקות, ראה בחסידות את הדרך היחידה להצלת היהדות בכלל ודרך תשובה ועליה נפשית בפרט. משום כך הצטרף ובכל חום נפשו ולהט נעוריו לתנועת החסידות ומנהיגיה[27]. גדולי הונגריה ה„מתנגדים״, כר״י ממטרסדורף ור״מ בנט לא רדפו את החסידות כדוגמת רבני ליטה והמעבר לחסידות לא היה קשור במשבר נפשי.

לא עברו ימים רבים, ורבי שמחה בונם נכנס לעולם המעשה. היותו סמוך על שולחן חותנו פסקה והוא נאלץ לחפש לעצמו מקור פרנסה — וכאן עמדה לו חסידותו למגן. רבי שמחה בונם נעשה מחסידיו הנלהבים של רבי משה ליב מאפטא והמגיד מקוזיניץ. האחרון החשיבו מאד וגילה לפניו את כל מסתריו[28]. גם לימי זקנתו היתה השפעת המגיד חזקה עליו ותמיד הזכירו בהערצה וכבוד גדול[29].

ע״י המגיד מקוזיניץ נתקרב רש״ב לבית העשיר הוורשאי הגדול — ברקו זוננברג־ברגסון ואשתו תמר. ברקו היה בנו של הנדיב והעשיר שמואל זביטקובר, שהיה מקורב לחצר המלך הפולני ולגדולי האצילים, שרי המדינה, שמסרו לידו קבלנויות ועסקי מונופולין, תמר ברגסון תמכה בחצרות הצדיקים ובחסידים חשובים ומינתה אותם לפקידים בבתי מסחרה. על אותם פקידי בית מסחרה נמנו גם רבי שמחה בונם מפשיסחה ורבי יצחק מוורקה. רש״ב היה ממונה על מסחר היערות של ברגסון ובתפקידו זה הוביל ברפסודות את תוצרת העצים לנמל דנציג ובקשר לכך נהג לנסוע מזמן לזמן לגרמניה, ליריד הגדול שבליפציג. יחסיו המסחריים דרשו ממנו ידיעת שפות אירופאיות והוא למד לדבר פולנית, גרמנית ואיטלקית[31]. כמו כן, לבש בגדים אירופאים שלא הסירם גם בחזרו לפולין ובהכנסו לחצרות הצדיקים.

לאחר זמן, חדל להיות פקיד בבית ברגסון, ובחפצו להתפרנס ממקצוע מכובד ומועיל, השתלם ברוקחות, שלא היתה נפוצה אז בין היהודים, וביחוד בין החרדים. הוא נסע ללבוב, עמד בבחינה ב„ועדה לענייני הרופאים״ וקיבל תואר „רוקח מוסמך״. את בית המרקחת פתח בעיר פשיסחה, מחוז ראדום, שהיתה מרכז לחסידות (אגב, המגיד מקוזיניץ קיבל שם את חינוכו).

מבית המרקחת התפרנס רש״ב בכבוד והיה ידוע לאצילים הפולנים ולרופאי הסביבה[32]. בזמן מלחמות נפוליאון היה מספק רפואות לחיל הצרפתים[33].

למרות עסקיו וניהול בית המרקחת, לא חדל רש״ב כל הזמן מלעסוק גם בחסידות. מלבד נסיעותיו לקוזיניץ ואפטא, נתקרב גם לרבי דוד מלילוב, צדיק־פלאים שכל חייו היו קודש לאהבת ישראל.

רש״ב היה אהוב על צדיקי הדור בגלל יחוסו, למדנותו, קשריו הרבים עם גדולי הלמדנים בהונגריה, ידיעותיו בשפות והשפעתו על בית ברגסון. רש״ב היה משתדל יחד עם בית ברגסון בחוגי הממשלה להמתיק את הגזירות שנגזרו על החסידים בהשפעת המתנגדים. כחניכו של הגאון, רבי מרדכי בנט, בעל ההיגיון הישר ואיש ההשכלה הצרופה, הצטיין רש״ב בתבונה יתירה, הכרת החיים הכלכליים והמדיניים, נודע כחכם מופלג, בעל גשרון הדיבור, גדול בתורה, מעורה בחסידות ובעל מידות תרומיות — כל אלה הסגולות העלו את כבודו של רש״ב בחצרות קוזיניץ ולובלין והפכוהו לאישיות בעלת השפעה מרכזית בחסידות פולין.

על דמותו הנשגבה של רש״ב יליד וואידיסלאַוו אפשר לומר „אפס קצהו תראה״. על עליתו לגדולה בצדיקות ובחסידות נכתבו ספרים רבים. כאן הובאו רק פרטי חייו מאז לידתו בוואַידיסלאַוו ושנות נעוריו ולימודיו. גם אחרי עלותו לגדולת הצדיקות פקד מפעם לפעם את עיר מולדתו וואַדיסלאַוו, שהיתה לו לעיר־מולדת ולמקום תורה שבו ספג את ידיעותיו הרבות.

להלן — ציון המקורות שסומנו ברשימה.

1) רב צבי, בנו של ר' יהודה ליב; השוה: הרב איבשיץ „חדות שמחה" עמוד ג יחוסו של רש"ב מצד אביו ואמו.
2) „ארץ צבי" (ורשה תרמ"ד) עמד 26, 40 ועוד.
3) רבי יחזקאל לנדא היה יליד פולין ולפני נסעו לפראג שימש ברבנות באמפולי; השוה: הרב קמלהאר „מופת הדור" ומונקאטש תרס"ג) עמוד 4, 6.
4) בהסכמה לספר „ארץ צבי".
5) הוא שהחרים את החסידות; השוה: פרידברג „לוחות זכרון" (פרנקפורט דמיין תרס"ט) עמ' 30.
6) בהסכמה ל„ארץ צבי".
7) רבי בצלאל מז'ולקווה הוציא לאור את ה„תלמוד ירושלמי" ג' בבות עם פירוש מהר"א פולדא (פרנקפורט דמיין תק"ב), בנו של הרב אריה לייב, בן ר' חנוך "פרנס ומנהיג" דגול. קווא השוה על משמעה זאת: הרב ח. נ. דמביצר "כלילת יופי" (קראקא תרמ"ח) עמוד קמח; ש. בובר „קריה נשגבה" (קראקא תרס"ג), עמוד 19, 20.
8) על פרקי אבות, נדפס בפרנקפורט דאדר תרל"א.
9) השוה 'שמחת ישראל" (פיוטרקוב תר"ע) עמוד 28ת.
10) השוה: פרידברג „לוחות זכרון" עמוד 31, 30.
11) רש"ב נסע ללמוד בישיבת מטרסדורף אצל ר' ירמיה, ידיד אביו.
12) ב„קול שמחה" פרשת וצא מובא: „שמעתי מאבי הרב זלה"ה".
13) השוה: הרב ש. י. גליקסברג „הדרשה בישראל" (תל־אביב ת"ש) בעמודים רצט—שב על המגיד רבי צבי וערכו כדרשן ובעל הגות.
14) ר' שמואל שינאוויר, „רמתיים צופים" ח"א עמ' 7 1.
15) שם עמ' 168; גם עם רבי יואב בנו היה רש"ב בידידות, כפי שיוצא מהמכתב לר' ישראל ממאקוב, הנדפס בסוף הספר. על ר' ירמיה ממטרסדורף השוה: י. י. גרינוולד "לתולדות ישראל באונגריה" (דעווא תרפ"ט) ע' ב—ז.
16) א. ה. ויס „זכרונותי" (ורשה, תרנ"ח) עמ' 53. השוה: הרב ש. אסף "מקורות לתולדות החנוך בישראל" (תל־אביב תרפ"ה) עמ' רעו—רפו.
17) „רמתים צופים" בכמה מקומות.
18) שם עמוד 68.
19) „תולדות רבי מרדכי בנט" מאת יעקב אבריל (טארנא תרפ"ט) עמ' 22.
20) שם עמ' 20; ר"מ בנט חיבר כמה ספרים: באור מרדכי, לן עבות, הר המור ועוד. פ. ז. שוורץ „שם המדולים מארץ הגר" (מונקטש תרע"ד) ערכי ר"מ בנט ור"י ממטרסדורף.
21) שם.
22) כך העידו עליו משכימי דורו כי. ל. בן-זאב (תולדות ר"מ בנט עמ' 19 ול. ייטלש ב„בכורי עתים" (תקצ"א).
23) יס „„זכרונותי" עמוד 36.
24) „רמתים צופים" עמוד 212.
25) שם.
26) השוה: ד"ר י שיפר, שם עמוד 22.
27) רש"ב הביע את דעתו, שאין קיום ליהדות בלי העסק בפנימיות התורה, בחסדות.
28) רמתם צופים" עמ' 133.
29) שם עמ' 242.
30) שם בספר „קול שמחה" פ' וירא הובאה תורה בשם המגיד.
31) השוה פרופ' ש. דובנוב „דברי ימי ישראל בדורות האחרונים" (ברלין תרפ"ג) עמ' 191; עמנואל רינגלבלום „שמואל זביטקובר" ב„ציון" שנה ג' ספר ג' עמ' 525.
32) השוה א. ולדן „אוהל יצחק" עמ' 125. 'שם הגדומים החדש" עמ' 68 מקומות אחרים.
33) „חדות שמחה" עצ. 3 ועוד.

★

מנחם האראוויץ

עזריאל נתן פרענק שרייבער און רעדאקטאר פון „הצפירה"

אין וואידיסלאוער מארק, זיינען געשטאנען נאָענט איינס צום צווייטן געוועלבער מיט פאַרשיידענע סחורות, הורט און דעטאַל. אין איין עק פון מאַרק, וואָס שליסט זיך מיט דער זשאַרנאָוויצער גאַס, איז געווען אַ קליין גלאָז־געוועלבל, ארונטערצוגיין מיט עטלעכע טרעפ. צו דעם געוועלבל האָט אויך געהערט אַ צימער וווּ עס האָט געלעבט אַ קליינוואקסיקער גלעזער און וועג ער האָט זיך באַוויזן אין גאַס מיטן גרויסן קאַסטן גלאָז, האָט מען געמיינט אז דער קאַסטן באוועגט זיך פון זיך אליין ווייל דער קאַסטן האָט אים אינגאנצן פאַרדעקט...

פון זיין שווערער פראַצע האָט דער גלעזער אברהם אסתרל עזריאל׳ס מפרנס געווען זיין משפחה, וועלכע איז באשטאנען פון אים מיט זיין פרוי, און אַן איינאיינציקן זון.

דאס יינגל, עזריאל נתן, איז געווען באגאבט מיט גרויסע פעאיקייטן ביים לערנען. ביי אַלע מלמדים האָט ער זיך אויסגעצייכנט און איז געווען באוווסט אלס אן עילוי און א שאַרפער קאָפּ.

צו יענער צייט, דאָס איז געווען אין יאָר תרי״א, איז נפטר געוואָרן דער רב פון שטעטל, דער גרויסער למדן, הרב ר׳ ליפה זצ״ל און אין דעמזעלבן יאָר האָבן די וואָי־דיסלאווער בעלי־בתים, געערער חסידים, מיט דער יצה פון זייער רבין דעם „שפת־אמת" זצ״ל אַראָפגעבראַכט אַלס שטעלפארטרעטער — דעם רב פון שידלאָוו, הרב ר׳ אברהם חיים ראובן ראָטנבערג זצ״ל, אן אייניקל פין „חדושי הרים". דער רב האָט אויך געלערנט מיט קינדער פון אומפאַרמעגלעכע עלטערן און צווישן די תלמידים איז עזריאל נתן געווען אַ תלמיד מובהק.

דער אַלטער שטאָט שדחן ר׳ ישראל חיים, האָט געוואָלט מקיים זיין די מצוה פון בן שמונה עשרה לחופה, האָט ער אייניגעשריבן אונדזער עזריאל נתן אין זיין שדחנות ביכל און אַנגעהויבן זוכן פאַר אים אַ כלה.

נישט לאנג זוכנדיק, האָט ער געפונען אַ פאַסיקן שידוך מיט ר׳ יידל פאַרלעגערס אַ טאָכטער, אַ מיידל וואָס האָט געהאָרכזאַם געפאָלגט טאַטע־מאַמע. דער גביר ר׳ יידל האָט זיך באַראָטן מיטן רב און האָט באקומען זיין הסכמה צום שידוך.

אין טאָג פון די תנאים, וואָס איז פאַרגעקומען אין דעם גרויסן זאל פון ר׳ יידלס ווינונג, האָט מען אָנגעצינדן אַלע בליץ־לעמפּ און עס זיינען געוואָרן פאַרבעטן, חוץ די משפחה פון ביידע צדדים, אַלע חשובע בעלי־בתים מיטן רב בראש. פון חתנ׳ס צד, האָבן אויך אָנטיילגענומען דער פעטער, דער גרויסער בעריש, וועלכער איז געווען גבאי פון דער „חברה־קדישא" מיט דער מומע צירל, ווי אויך דער שוואָגער פון גלעזער, ר׳ חיים פייטלס, מיט זיין משפחה. אויבנאָן זיינען געזעסן דער רב מיט די מחותנים. אויף דער רעכטער זייט דער חתן־בחור און נעבן זיי ר׳ איטשעלע סופר, דער מומחה פון שרייבן תנאים.

נאָכן אָנווינטשן זיך און צעברעכן טעלער, לויט די אָנגענומענע מנהגים, איז געוואָרן באשטימט דער טערמין פון דער חתונה אויף נאָך שבת־נחמו.

נאָך דער חתונה, האָט דאָס יונגע פאָרפאָלק באַקומען פון ר׳ יידלן אַ שיין שלאָפצימער ווי אויך אַ ספעציעל צימער פאַרן איידעם ער זאָל קענען זיצן און לערנען אומגעשטערט. פאַרשטייט זיך, אז דער יונגער עזריאל נתן איז געווען פאַרזיכערט מיט קעסט ביי זיין שווער און שוויגער.

אַלס געריר חסיד, האָט ער געזומען אַן אָנטייל אין געריר שטיבל, צוזאַמען מיט אַנדערע יונגעלייט ביי פאַרשידענע סעודה׳לעך, מלוה מלכות וווּ מ׳האָט איבער־געריד די תורה וואָס דער רבי האָט געזאָגט שבת

אָבער לאַנג האָט די האַרמאָניע צווישן עזריאל נתנען מיט די שאַרפע גערער חסידים נישט אָנגעהאַלטן. זיי, די „פייערדיקע" חסידים האָבן אָנגעהויבן צו גריבלען אין זיינע ענייניסן און געגן, און האָבן אויסגעפונען אַז עזריאל נתן נוצט אויס זיין פרייַ צייט און זיין עלוישן מח מיט דברים חיצוניים. די אָנטדעקונג האָט געמאַכט צווישן די גערער חסידים אַ דערדריקנדיקן איינדרוק און זיי האָבן באַשלאָסן צוצוואַרטן ביז שמחת־תורה בכדי אָנצונעמען א באשלוס.

ויהי היום און עס צוגעקומען צום יום־טוב (שמחת־תורה מעג מען זיך מתיר זיין...). און די גערער חסידים האָבן טאקע באשלאָסן אים צו דערווייטערן פון שטיבל. פון דעמלט אָן, האָט עזריאל נתן פאַרלאָזט דאָס גערער חסידות אויף אייביק.

אין עטלעכע טעג ארום, האָט ער פאַרלאָזט די פרוי, דעם שוויגער און שוויגערין מיטנעמענדיק עטלעכע פערזענלעכע זאַכן (אויך דעם טלית און תפילין מיטן שטריימל האָט ער איבערגעלאָזט אין שאַנק), האָט ער זיך געלאָזט קיין וואַרשע צו דער רעדאקציע פון„הצפירה" וווּ דער הויפט־רעדאקטאָר איז צו יענער צייט געווען חיים זעליק סלאָנימסקי.

נאָכן באקענען זיך מיט זיינע פייאיקייטן און בריייטן וויסן, איז ער תיכף געוואָרן אָנגענומען אלס מיטאַרבעטער פון דער צייטונג און מיט דער צייט איז ער געוואָרן איינער פון די רעדאַקטאָרן פון דער וויכטיקער צייטונג.

איצט וויל איך דערמאָנען אַן עפיזאָד וואָס איז פארבונדן מיט ע. נ. פרענק, וועלכן איך האָב אליין בייגעווויינט.

געווען איז עס אין אַן ערב־שבועות, וועו מיר חדר־יינגלעך זיינען געווען שטאַרק פאַרנומען מיטן צוגרייטן גרינס צו פאַרפוצן די הייזער לכבוד יום־טוב. פלוצעם, האָבן מיר באַמערקט אַ צוזאַמענלויף פון מענטשן אין מרק. די סיבה איז געווען — דאָס טרומפייטערן פון ריסישן פאָסט־קעטשל, וואָס האָט געברענגט פון וואַרשע צוויי חשובע גענט.

פון קעטשל איז אַרויסגעגאַנגען אַ מיטלוווקסעקער, רייך געקליידעטער מאַן מיט אַ צילינדער אויפן קאָפּ. דאָס איז געווען דער זון פון גלעזער אברהם אסתרל עזריאל׳ס ע. נ. פרענק און מיט אים איז מיטגעקומען דער באַוווסטער וואַרשעווער פראָפעסאָר הערץ, וועלכער איז געקומען דערטיילן דרינגענדע מעדיצינישע הילף דער מוטער פון עזריאל נתנ׳ן, וועלכע האָט זיך געפונען אין אַ שלעכטן געזונט־צושטאַנד.

נאָכן באהאנדלן די מוטער צוזאמען מיטן שטעטישן דאָקטאָר ברעשעל און איבערלאָזנדיק די געהעריקע אָנווייזונגען, איז דער פראָפעסאָר אָפגעפאָרן צוריק קיין וואַרשע און עזריאל נתן איז פאַרבליבן ביי זיין קראַנקער מוטער.

דער וואָידיסלאָווער רב, דערוויסנדיק זיך אַז זיין בעס־טער תלמיד און איצטיקער רעדאַקטאָר פון „הצפירה" געפונט זיך אין וואָידיסלאָוו, האָט ער אים איינגעלאָדן צו זיך. דער רב האָט געוואָלגט כאפן מיט אים א שמועס וואָס עס הערט זיך אין דער גרויסער וועלט (עס איז געווען אינדערצייט פון רוסיש־יאַפאַנישן קריג און די חסידים האָבן קיין צייטונגען נישט געלייענט) און גלייך־צייטיק באַטראַכטן זיין געוועזענעם תלמיד, דעם עילוי.

עזריאל נתן האָט גערן אָנגענומען די איינלאָדונג און איז שבת פאַרנאַכט געקומען מיטפראַווען שלוש סעודות מיט די גערער חסידים.

נאָכן בענטשן און אָנצונדן ליכט, איז עזריאל נתן מיט־געגאַנגען מיט אַלע צו דער מויער פון דער אַלטער וואָי־דיסלאַווער שיל (דאָרט וווּ מ׳האָט געשטעלט חופות) מחדש צו זיין די לבנה. נאָך דער הבדלה, וועו די חסידים זענען אַהיים געגאַנגען, האָט דער רב פאַרבעטן דעם גאַסט אויף אַ גלעזל טיי. דער רב איז געווען זייער צופרידן פונעם שמועס און ער האָט אים הארציק, מיט ברכות, אָפגעזאָגט. נאָך עטלעכע טעג האָט עזריאל נתן פאַר־לאָזט ס׳שטעטל.

דעם נאענטסטן פרייטיק האָט זיך באוויזן אין דער „הצפירה" אַן ארטיקל פון רעדאַקטאָר אונטערן נאָמען „קידוש לבנה בעיר מולדתי". דער רב האָט זיך שטארק געערגערט פון דעם פעליעטאָן. אויף דעם האָט אים דער אלטער קאָצקער חסיד און וואָידיסלאָווער שוחט ר׳ נח געזאָגט: „אַז מען זאָגט משוגע, זאָל מען גלויבן, אפי־קורס בלייבט אפיקורס"...

ראובן רובינעק

ר׳ פנחס קאראנע

וואידיסלאַוו, וואידיסלאַוו! דייגע ווויילע יידן. דייגע תהילים־יידן כאַפן זיך אויף אַלע מיטן מאַרגנשטערן און שפרייזן מיט די שווערע שטיוול איבער די פינסטערע פוסטע געסעלעך, ווער צום קלייגעם, ווער צום גרויסן בית־המדרש.

אויסגעגאַסן די תחינות צום הימל: געעפנט ברייט דאָס האַרץ פאַר גאָט, איז מען שוין מיט לייכטערע טריט אַוועק אהיים, ווו פאַרן הויז איז גרייט שוין געשטאַנען דאָס פירל מיט צוויי דרימלדיקע פערד און מיט איילעניש נעמט מען זיך אויפלאַדענען די סחורה און — היידאַ — צום יריד!

די פירן מיט גרויסע געשטעלן, פאַרן קיין מיעכאָוו, די קליינע — קיין סענדזשישעוו. מען פאַרט, מען פאַרט.

פירלעך נאָך פירלעך, ציען זיך און שלענגלען ווי שאַטנס, איבערן טונקעלענעם שאָסיי. אַרום הענגט אַ פאַסטאַראַלישע שטילקייט, וועלכע ווערט אויף אַ מאָמענט געשטערט דורכן פאַרסקעוועט פון די פערד. דאָ און דאָרט לאָזט זיך הערן אַ הוסט, אַ קרעכץ עמעצנס טענה־מענה אַ שווער אַוועק ניי א פויגל אין דער לופט. און אין מיטן דערינען שוועבט א בלאַסע העלקייט פון הימל אַרויס. בריייטער, גרעסער, העכער ווערט די אַרומיקע וועלט און ווי געווייגלעך, אזוי ווי ס׳קומט פאַר יעדן טאָג, יעדע גיט וואַך, ווי מ׳האָט געזאָגט מיט אַ סך יאָרן צוריק — „סטאָגס שוין אין פינטשעוו״.

די מענטשן אויף די פירן זענען מער נישט אויס ווי סתם טונקעלע סילווועטן. אָט באַמערקט מען שוין די געשטאַלטן. ס׳איז שוין צו דערקענען די פנימער.

ווער זיינען זיי?!

די טאַנדייטן־שניידער און שיסטער פון וואַידיסלאַוו, די פוקסהענדלער, גאַסטפרייַנד, די לעווקאָוויטשעס, יוראַ־נעס און פיורעס. גרשון רייז און פייוול דעמבסקי, די ווילטשיקס און דער גרויסער מאיר מיטן קליינעם מאיר. משה׳ל יאַכימאָוויטש און יענקל. שמואל הערש, די קאַצנ־בויגנס און שמשון שוסטער מיט די ברידער; חיים גזשיוואַטש און די זין, מיט זייער פאַרביקער מאַניפאַקטור און ר׳ ירחמיאל און זיינע זין מיט די ריזיקע פילקא־שיקעס־וועגן.

קיין סענדזשישעוו פאָרט מען שוין מיט איין־פערד געשפאַנטע וועגעלעך, אזוי אויך קיין קשונדז. דאָ טרעפסטו שוין די לייכטע סחרימלעך, וועלכע שטעלן אויף טישלעך אויפן מאַרק. מענדעלע און אברהמ׳לע, רובע מאַטיל און דער בעל־תורה ראובן ראַזנטאַל. זיי פאַרקויפן רולקעלעך גאַרן, שטרימף, זאָקן, נאָדלען און הונדערטער אַנדערע דעטאַלן. צווישן זיי איז דאָ אַ היבשע צאָל אלמנות מיט יתומים. בקיצור — אַ פאַרשידנאַרטיק, פולקאָלירנדיק וועלטל אין שווערן גערענגל נאָך פרנסה.

איינער צווישן זיי איז דער גרייז־גרויער זיידע ר׳ פנחס קאָראָנע. כאָטש ס׳איז שוין אַוועק אַ היבש ביסל יאָרן, דאָך קאָן מען זיך נאָך פאָרשטעלן וויאַזוי דער ייד האָט אויסגעזען.

אַ הויכער שלאַנקער מאַן מיט אַ שטענדיקן שמייכל וואָס האָט זיך תמיד אויסגעשפרייט אויף זיין פאַטריא־כאלישן פנים. דאָס איז געווען אַ מענטש וועלכן עס זיינען פרעמד געווען קנאה, שנאה און כעס.

ר׳ פנחס האָט מיט זיין פרוי רחל געווינט אין דער זשאַרנאָווצער גאַס אין אַן אייגן אייגנשטאָקיק הייזל. זייערע לאָקאַטאָרן זיינען געווען אין די לעצטס יאָרן — הערשל לעווקאָוויטש און אברהם בוכבינדער.

ר׳ פנחס איז געווען זייער פרום און גלייכצייטיק העכסט־טאָלעראַנט. אויסגעהערט יעדן איינעם, געוואָלט פאַרשטיין און באַגרייפן וואָס עס פאַסירט אין דער אַרומי־קער וועלט.

דאָס הויז פון קאראַנע איז געשטאַנען אָפן פאַר געסט און נויטווענדיקע. עס זיינען ביי אים פילמאָל אייגע־שטאַנען פאַרשידענע גוטע יידן און בתוכם דער לעצטער רב פון שטעטל ר׳ יענקעלע.

דאָס הויז האָט ריכטיק אויפגעלעבט אין זומער צייט וועז ס׳פלעגן קומען פון סאָסנאָוויץ די אייניקלעך — אברהם, לייזער, פייוול און די שוועסטער אויף אָפרו. די בחורים, הויכע און שלאַנקע אַריינגעראָטענע אין זיידן, האָבן זיך שטארק אָנגעזען אין שטעטל און געוועקט אַ ביסל קנאה ביי די אָרטיקע וואָידיסלאָווער יונגעלייט; צוליב זייער העכסט־מאָדערנער קליידונג. און בזונדערס איז בולט געווען דער עלטסטער פון זיי, אברהם, מיט זיינע פראָגרעסיווע געדאַנקן. דערצו האָט מען אין אויס־זיכטלאָזן, פרנסהלאָזן וואָידיסלאָוו געחלומט וועגן זאָג־לעמביע — שלאָנסק און זיך עס פאַרגעשטעלט ווי אַ קליין־אַמעריקע, אזוי אז ווער ס׳האָט געקאָנט — איז אַהין געלאָפן.

אין געראַנגל פאַרן לעבנס־קיום, זיינען די יאָרן געלאָפן באַגלייט מיט עפעס אַ מאָדנער אויסערלעכער רואיקייט, נאָר אין האַרצן האָט געווען פחד — און דער מאָרגן האָט אויסגעזען גרוי און נישט קלאָר.

פון די פענסטער פון קאראַנעס הויז, האָט מען געקענט זען די פאַסטאַראַלע לאנדשאַפט וואָס איז געווען פונאַנ־דער געשפרייט ארום וואָידיסלאָוו־פעלדער, וועלדלעך און דערפער.

פון די פויערישע געגנטן זיינען דורות לאַנג געפלאָסן די קאַרגע קוועלעכלעך פון די יידישע פרנסות. דורות־לאנג — ביז עס איז געקומען דער טראָגישער קאַטאַס־טראָפאַלער סעפטעמבער פון יאָר 1939.

אויף אַמאָל האָט דאָס בילד זיך געביטן. ר׳ פנחס מיט די שכנים שטייען פאַרשטאַרט און פאַרגליווערט ביי די פענסטער און זייען ווי פון יענדזשעווער באַרג־אַראָפ — פון סענדזשישעוו, פון איבעראַל, קומען אָן די דייטשע מלחמה־מאַשינעס און כאָטש סווערט דורך קייגעם גישט געשטעלט קיין ווידערשטאַנד, דאָך שיסן זיי אויף לינקס און רעכטס.

ס׳פאַלן מענטשן אין די גאַסן... זיי שוינען נישט אפילו די חיות אין די פעלדער. זיי ברענגען מיט זיך אַ שטראָם פון טויט און פאַרניכטונג. אָט זיינען שוין דאָ די ס״ס לייט און ווי שוואַרצע רויב־פייגל פאַרפלייצן זיי די וואָידיסלאָווער גענטע.

אַלע ארויס! יודע ארויס! — האָבן זיי געקראָלט.

מיט שלעק און קללות ווערן די יידן אַרויסגעטריבן פון די הייזער און כמעט די גאַנצע, פילטויזנטקעפיקע עדה ווערט פאַרשפאַרט אין דער פוילישער קירכע.

די ימים־נוראים פון יענעם יאָר זיינען געשטאַנען היב־טערן פינצטערן צייכן פון נאַצישן טעראָר. די יידן פון וואָידיסלאָוו, ווי ס׳איז איבעראַל פאָרגעקומען, האָבן אויס־געמיטן זיך צו פאַרזאַמלען אין די בתי־מדרשים און אין דער שיל. מ׳האָט אייגעאַרדנט אַ מנין אין אַן אָרט ווו מ׳האָט געטראַכט אַז דאָרט איז מען זיכער פון דייטשע אויגן.

דער רב ר׳ יענקעלע, מיט זיינע חסידים האָבן אָפגע־ריכט די תפילות ביי ר׳ פנחס׳ן. אין דער דירה איז געווען אַ ברייטע לאַנגע שטוב ווו ס׳האָבן זיך צוזאַמענגעפאַקט אַ פאָר מניינים יידן און שטיל מיט אַ געפרעסט קול האָט מען אויסגעגאָסן די תחנונים צום רבונו של עולם. מ׳האָט געדאַוונט און געווויינט. אָבער פון געווין איז גאָרנישט לייכטער געוואָרן אויף דער נשמה.

עפעס אַ מאָדנע טרויעריקע פייערלעכקייט, וועלכע איז שווער מיט ווערטער צו באַצייכענען, האָט געהערשט אין דעם הויז פון ר׳ פנחסן, אינדערצייט ווען דער רבי ר׳ יענקעלע האָט געפירט דעם טיש.

אַרום די טישן זיינען די יידן געזעסן, שטילשווייגנדיקע קאָנצענטריט אין זיך, צומאָל וועגדעניק די בליקן צום צדיק, גלייך ווי זיי האָבן געוואָלט קריגן אַ תשובה אויף די פראָגן וועלכע האָבן געפייניקט דעם מח:

פאַרוואָס?

וואָס וועט זיין אַונדזער סוף?!

„בכל דור ודור״ — האָט דער רבי געפרווט טרייסטן און אינדרויסן זיינען אין פאַניק מענטשן געלאָפן זיך אויסבאַהאַלטן. אַ שיסעריי האָט זיך געטראָגן פון מאַרק, פון שיל־גאַס. דער רבי האָט געפרווט ממשיך זיין. אינדעם

האָט זעך וועד אַרײַנגעריסן און דערציילט אַז מען כאַפט און מען טרייבט יידן אין דער שיל אַריין. מען זאָגט, אַז די דייטשן קלייבן זיך צו פאַרברענען די שיל.

★

מיטן טראַגישן טויט פון ר׳ פנחס קאָראָנע איז אויס־געלאָשן געוואָרן אַ ליכט וועלכעס האָט באַלויכטן נאָענטע און ווייטע. שטענדיק זיך באַוויזן מיט אַ פריינטלעכן שמייכל, מיט אַ האַרציקער באַגריסונג.

דער שטאַמען־בוים איז נישט אויסגעריסן געוואָרן מיט די וואָרצלן. ס׳האָבן זיך געראַטעוועט אייניקלעך און משפחה־מיטגלידער וואָס לעבן אין ישראל און אין אויס־לאַנד: אברהם קאָראָנע, לייזער, פייוול און די שוועסטער טאַני אַלטמאַן.

★

ר׳ איטשע און ייטא קאפלאוויטש

ר׳ איטשע מיט זיין פרוי ייטא זיינען געווען באַווסט אין שטעטל און אין דער אומגעגנט מיט זייער גרויס מאנופאקטור־געשעפט וואָס זיי האָבן באַזיצט.

זייער דירה, ווי אויך דאָס געשעפט, וועלכעס ר׳ איטשע האָט באקומען אלס ירושה, האָבן זיך געפונען אין דעם זעלבן הויז, אין דער דרום זייט פונעם מאַרק.

שניט־סוחרים ווי אויך דאַרפס־געוועלבער, האָבן זייער געברויך ארטיקלען מייסטנס איינגעקויפט ביי די קאָפלאָ־ווישעס — ר׳ איטשע און ייטא האָבן געשמט אַלס גוטע געשעפטפירער און האָבן זיך איינגעשאַפן אַ רייכע קליע־טור. יעדן טאָג האָט מען אָפגעלאָדנט גרויסע שוועריע קאַסטנס געבראַכטע פון דער באַן־סטאַציע זאַוויערטשע, וועלכע זיינען אָנגעקומען מיט דער אַזויגערופענער וואַרשע—ווינער באַן, פון לאָדזש און טאָמאשאָוו (צו יענער צייט, בערך אין די יאָרן 80—1870, האָט וואַידיסלאָוו נאָך נישט געהאַט קיין נאָענטערע באַן־סטאַציע).

צווישן זיינע קונים זיינען געווען אויך רייכע פריצים פון דער אומגעגנט ווי אויך קריסטלעכע גייסטלעכע וועל־כע האָבן אַלע נויטיקע סחורות איינגעקויפט ביי די ערלעכע יידישע געשעפטסלייט.

זייערע קינדער, צוויי טעכטער און אַ זון, האָבן געלערנט און אויך צוגעהאָלפן די עלטערן אין געשעפט. ר׳ איטשע האָט אויך געשמט אלס גרויסער תלמיד־חכם און אין דער פרייער צייט פלעגט ער זיצן און לערנען.

הצלחה אין מסחר

מיט דער הסכמה פון אַלעקסאַנדערער רבין, האָט ער אויסגעגעבן די עלטסטע טאָכטער זיסע פאר אַ זון פון אַן אַלעקסאַנדערער חסיד מיטן נאָמען אַליש אורבאַך. דאָס יונגע פאָרפאָלק איז געזעסן עטלעכע יאָר אויף קעסט און דער יונגער אַליש האָט עוסק געווען בתורה ובחסידות. וועז די צאַרישע רעגירונג האָט אין יאָר 1883 אַדורכ־געפירט די איוואַנאגראָדער באַן־ליניע פון דעמלין־איוואַנ־גראָד ביז גראַניץ און יענדזשעיעוו, האָט באַקומען אַ באַן־סטאַציע, האָט ר׳ איטשע אָפגעקויפט אין יענדזשעיעוו אַ גרויסן פלאַץ איבער דער גאַנצער לענג פון מאַרק ביז צו דער בריק אין דער וואַידיסלאַי־ער גאס. אויפן דאָזיקן פלאַץ האט ער אויפגעשטעלט הייזער מיט געוועלבער און זיי איבערגעגעבן דעם יונגן פאָרפאָלק.

זיסע מיט אַלישן האָבן פאַרלאָזט זייערע קעסט און אַריבער קיין יענדזשעיעוו שוין מיט צוויי קינדער, אַ זון מיט אַ טאָכטער געבויערענע אין וואַידיסלאָוו. פאַר דעם נדן, האָבן זיי אויפגעבויט גרויסע מאַגאַזינען מיט נאָפט־רעזערוואָרן און געעפנט אַ גרויס הורט־געשעפט פון נאָפט און זאַלץ. זיי האָבן זייער מצליח געווען אין מסחר

און געווען פון די אַנגעזעענסטע נגידים אין שטעטל. זייער טאָכטער כילע האָבן זיי חתונה געמאַכט מיט אַן אייניקל פון ר׳ יהונתן אייבעשיץ זצ״ל אויך מיטן נאָמען יהונתן. דער זון בעריש האָט געווויגט אין זיין אייגן הויז. זיינס א זון לעבט אין ישראל צוזאמען מיט דער משפחה. פון דער טאָכטער איז פאַרבליבן אַ זון וועלכער האָט געלעבט אין ישראל, דער באַקאַנטער שרייבער און רעדאַקטאָר פון „דבר״ יחיאל האַלפערן.

נחת פון קינדער

מיטן זון פישל, א תלמיד פון אלטן וואָידיסלאַווער רב, ר׳ ליפע זצ״ל, האָבן זיי געטון אַ שידוך מיט דער יונגסטער טאָכטער פון באַרימטן וואידיסלאַווער נגיד, אייגנטימער פון רייכן חסידישן האַנדלס־הויז, ר׳ ענזל איש הורוביץ און די מוטער, די איידעלע עקרת־הבית ביילע הינדע.

דאָס יונגע פאַרפאַלק, פישל און גיטל־ליבע, זיינען פאַרבליבן אויף קעסט און פישל האָט אויסגפילט זיין צייט על התורה וחסידות. יעדן מאָנטיק, פלעגט ער אין וואָידיסלאַווער יריד־טאָג, העלפן זיינע עלטערן אין געשעפט.

נאָך עטלעכע יאָר, וועו יידן האָבן זיך באַזעצט אין נאָענטן שטעטל מיעכאָוו, האָט פישל קאָפלאָוויטש פאַרקויפט זיין הויז צו רפאל הערץ שפירא און איז אריבער קיין מיעכוו וווּ ער האָט אויפגעעפנט אַ גרויס שניט־געשעפט און מצליח געווען. פישל מיט גיטל־ליבען האָבן זוכה געווען צו האָבן נחת פון זייערע קינדער און דער־לעבט ביזן טיפן עלטער.

פישל איז נפטר געוואָרן אין מיעכאָוו און איז דאָרט געבראַכט געוואָרן צו קבר ישראל.

דער חתן פון דער צווייטער טאָכטער, שרה־מלכה, איז געווען גבריאל האָראָוויץ, אַ גרויסער בן־תורה און בר־דעת, געשטאַמט פון אַ מיוחסדיקער משפחה. שרה־מלכה, וועלכע איז געווען באַקאַנט אין וואָידיסלאַוו אַלס ״אשת־חייל״, האָט נאָך ביי די עלטערנס לעבן, איבערגענומען מיט איר מאַן דאָס געשעפט, זייענדיק גלייכצייטיק מקיים מיט גרויס כבוד און דרך־ארץ די מצוה „שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך״.

ייטא קאָפלאָוויטש האָט אויך אויפגעצויגן אַן אייניקל, אַ מיידל א יתומה פון אַ טאָכטער וואָס איז יונג געשטאָרבן. איך געדענק זי נאָך אַלס קינד מיטן נאָמען פרימעטל. די יתומה האָבן זיי חתונה געמאַכט מיט אַ זון פון ר׳ חיים ענעך, יוסל ענעך. שפעטער האָבן זיי געווויגט אין קעלץ און געהאַט אַ גרויס שניט־געשעפט. צו זייערן זכר קען מען פארצייכנען, אז זייערע קינדער האָבן זיך אָפגעראַטעוועט פון דער נאצישער קאטאסטראפע און זיי לעבן היינט בכבוד אין ישראל.

אויך פונעם תלמיד־חכם, ר׳ גבריאל און זיין ווייב שרה־מלכה, זיינען ב״ה פארבליבן קינדער אין ישראל. עס איז אויך דאָ זייערס אַן אייניקל וואָס טראָגט זיין נאָמען — גבריאל מאָרגנשטערן, א בוילעטער מיטגליד פון „ועד הספר לקדושי וואידיסלאַוו״.

מנחם אראוויץ

דער „רויטער לעאן" וועלט אבעל־תשובה

אין דער פינטשעוער גאס האבן געווינט מערסטנס קריסטן, פעלד־אייגנטימער, בעדנער, שמידער, מויערער און חזיר־פלייש הענדלער. יעדער פון זיי האט געווינט אין זיין אייגן הויז. אינדערמיט פון דער גאס, קעגנאיבער דעם גמויערטן פארקן וואס האט אפגעצוימט די קאטא־לישע קירכע, האט זיך אויסגעטיילט א גרעסער מאדערנע הויז מיט ברייטע פענסטער, ביימער מיט בלומען, ברייטע טויערן אריינצופארן, שטאלן מיט פערד און בהמות, א סאד מיט פרוכטן און א פרעכטיקע ווינונג שיין אויס־מעבלירט. אין דער דאזיקער ווינונג האט געווינט א עלטער פארפאלק.

דער נאמען פון בעל הבית איז געווען „דער רויטער לעאן", א שטארקער געזונטער גוי מיט א רויטער נאז. וועמענס פרוי איז געווען א פרומע, פראווסלאווע גלויביקע. זיי האבן שוין געהאט צוויי אויסגעגעבענע טעכטער צו רוסישע זשאנדארמען, וועלכע האבן נישט געווינט צוזאמען מיט די עלטערן. איין דירה פון זייער הויז האבן זיי פארדינגען צו א יידישן פערד־העגדלער פנחס גאזדע, מיט וועלכן זיי האבן אנגעהאלטן גוטע פארהעלטנישן און די קינדער פון פנחסן האבן געהאט א פרייען אריין־טריט אין דעם פרעכטיקן גארטן און אומגעשטערט גענאסן פון די פרוכטן.

די מילך — הענדלערין פון דער פינטשעוער גאס, רחל לאה אברהמלע מאירקעס, האט אפגעקויפט די מילך פון זייער מעלקעריי און יעדע זומער צייט — דאס אויבסט פון גארטן. זי האט זייער געלויבט דעם פריץ מיט זיין גוטהארציקער פרוי.

אויב עס איז אויסגעבראכן א קריגעריי צווישן יידן אזן קריסטן, האט דער „רויטער לעאן" שטענדיק שלום גע־מאכט. איך דערמאן זיך וועל מיר חדר־ייגלעך זיינען זיך געגאנגען באדן אין די פרייטיקס צו די סטאוועס דורך דער פינטשעוער גאס, האב איך זיך אינסטינקטיוו אפ־געשטעלט לעם הויז פון „רויטן לעאן" — פרוואס — ווייס איך נישט אבער דאס איז געווען א פאקט.

יעדן טאג, וועלן דער „רויטע לעאן" איז פארביי געגאנ־גען דורך דער פינטשעוער גאס וון עס איז געזעסן דער אלטער זייגערמאכער, ר׳ אלתר, מיטן שפאקטיוו אויפן אויג, האט ער מיט אים געכאפט א פריינטלעכן שמועס און איבערגערעדט מיט אים אלע שטאטישע נייעסן. ר׳ אלתר פלעגט לויבן דעם גוי, צוגעבנדיק אז ער האט א יידישן קאפ און ווער ווייסט צו ער שטאמט נישט פון יידן...

דאס פארפאלק האט זיך דארט געלעבט א שיין בעלי־הבתיש לעבן איבער דרייסיק יאר און קיינמאל נישט ארויסגעווינען קיין אנטיסעמיטיזם.

איינמאל האבן זיך פארשפרייט קלאנגען, אז דער „רוי־טער לעאן" איז פארשוונדן פון דער היים און מ׳ווייסט נישט ווו ער איז אהינגעקומען. ער איז געווארן געזוכט דורך דער רוסישער פאליציי און עס זיינען ארומגעגאנ־גען קלאנגען, אז ער איז אריבער די רוסיש־עסטרייכישע גרענעץ, וועלכע האט זיך געפונען נישט וויט פון וואידי־סלאוו. דער ענין איז געווען א רעטעניש ביז דורך א צופעליקייט איז דער סוד געווארן.

★

דער פוך און פעדערן סוחר אלי דוד, אן אפשטאמיקער פון קאזאלאוו, פלעגט באזארגן די רייכע קראקעווער

עלטערן מיט רייגעם, לעבעדיקן פוך פון ווָאידיסלָאוו, אָלס אויסשטייער פָאר זייערע זין און טעכטער. די סחורה האָט ער עקספעדירט קיין קרָאקע דורך דער רוסיש־עסטרייכישער גרענעץ און פלעג פָארבלייבן דָארט, פון צייט צו צייט, עטלעכע טעג. איינמָאל, קומענדיק זייער פרי אין בית־המדרש אריין, האָט ער באָמערקט אַז ביי איין טיש איז געזעסן אַן אָלטער מאַן מיט אַ ווייסער באָרד און געזאָגט תהילים. ער איז געווען זייער ענלעך צו דעם פארשוווּנדענעם „רויטן לעאן". ווען ער האָט זיך דערנעטערט צום טיש האָבן זיי זיך ביידע דערקענט. דער „רויטער לעאן" האָט אים אָפגעגעבן אַ האַרציקן שלום און אים פארבעטן צו זיך אין הויז וואָס איז געווָארן אויסגעהאלטן דורך דער רייכער געזעלשאפט „כל ישראל חברים" און דָארט געווָארן באַזָארגט מיט אלעם נויטיקן. מ׳האָט אים אויך געלערנט יידיש און דאוונען, און לויט ווי ער האָט דערציילט, קומט עס אים אַן לייכט, ווייל אלס קינד איז ער געווָארן דערצויגן אין אַ יידישער משפחה.

זיין ביאָגראפיע איז פָארשריבן געווָארן אין היסטָארישן פנקס פון דער יידישער קהילה אין קרָאקע ווו ער פיגוריִרט אלס „קָאנטָאניסט".

אין אָנפָאנג פון 19טן יָארהונדערט איז אין צָארישן רוסלאנד ארויס אַ גזירה וועגן צורויבן ביי יידישע עלטערן קינדער אין עלטער פון 8 ביז 10 יָאר. די קינדער זיינען געווָארן פָארשיקט אין טיף רוסלָאנד, אין אַ קלויסטער אריין, ווו זיי האָבן באקומען אַ דערציאונג אלס פרומע פראָוואָסלָאווּן. דערנָאך האָבן זיי געדינט אין רוסישן מיליטער 25 יָאר. נָאכן מיליטער־דינסט, האָבן זיי געהייראַט מיט פרומע פראָוואָסלָאווּנע פרויען און זיינען געווָאָרן באַזָארגט מיט אַ לעבנסלענגלעכע פענסיע.

אין יָאר 1862, וועו די רייכע פוילישע גוטבאזיצער, די „שלאכציצעס" האָבן געשטיצט דעם פוילישן אויפשטָאנד קעגן דער צָארישער מַאכט, האָט די רעגירונג, נָאכן דערשטיקן דעם אויפשטָאנד, צוגענומען ביי די רייכע פוילישע גוטבַאזיצער זייערע פעלדער און פָארטיילט צווישן די רוסישע גענערעלער. א געוויסער טייל פון די קָאנפיסקירטע פעלדער זיינען אויך געווָארן פָארטיילט צו די קָאנטָאניסטן און אונדזער העלד, דער „רויטער לעאן" איז אויך געווען אייגער פון די קָאנטָאניסטן.

מיט אַ צייט שפעטער, איז דער וואידיסלָאווער „רויטער לעאן", דער קראקעווער „בעל תשובה" נפטר געווָארן בשיבה טובה און געבראכט געווָארן צו קבר ישראל דורך דער קרָאקעווער „חברה־קדישא".

★

ר.ר.

דער העברעאישער לערער אראנסקי

צווישן די פערזאָנען וואָס האָבן געווירקט אָדער טעטיק געווען אין וואָידיסלאָוו אין דער תקופה צווישן ביידע וועלט־מלחמות, איז אוודאי נישט אויסצומיידן די פערזאָן פון דעם אלגעמיין־באַגאַבטן העברעאישן לערער אַראָנסקי. פון ווייטן קרעסן לאנד — וואָלין איז ער געקומען קיין וואָידיסלאָוו, דוכט זיך אין יאָר 1925 און תחילת האָבן די אָרטיקע, הויפטזעכלעך דער עלטערער דור, זיך צו־ אים באַצויגן מיט אַ געוויסער באַוואָרניש. ער האָט ביי זיי נישט נושא־חן געווען צוליבן גיין אין בלויזן קאפ אין אויך זיין טיפער ליטווישער יידיש איז געווען אין קעגנזאַץ צום וואָידיסלאָווער פראָסטן יידיש. אָבער די יוגנט האָט אים אויפגענומען מיט אָפענע הענט. דער ווילן און באַדערפניש צו לערנען די העברעאישע שפראַך האָט זיך אויפגעוועקט פאַראלעל מיט דער שטרעבונג צו פאָרן קיין ארץ־ישראל.

עס איז אָבער ווייט נישט געווען מקנא צו זיין דעם פּיאָנער פון דעם אויפגעלעבטן לשון, וועלכער האָט אין דער ערשטער צייט געמוזט אַדורכמאַכן אַ זער שווער לעבן. פאַרדינט — ווי עס זאָגט זיך, ברויט אויף וואסער אין צומאָל דאָס אויך נישט. געווינט האָט ער אין אַ גאָר־ביליקן האָטעל.

זעט אויס אַז דער עקשנותדיקער יידישער בחור פון

דער לערער אראָנסקי צווישן תלמידים

וואָלין איז געווען פאָרגעברייט צו דעם. ער האָט באַשלאָסן בייצוקומען אַלע שוועריקייטן שטעלענדיק העכער זיינע אידעאַלן, נאַציאָנאַלע קולטור און שפראַך איבער דעם פערזענלעכן ווילטאָג.

זיין גאַנצע יוגנט־ענערגיע האָט ער אויסגעניצט אויף אַ זער אינטענסיוון אופן. ער האָט אָרגאַניזירט העברע־אישע קורסן הן אין דער ציוניסטישער ווי אויך אין אַנדערע אַנטשטאַלטן זייענדיק גלייכצייטיק אַנגאַזשירט אין אַ פאַרהעלטנמעסיק גרויסע צאָל אינדיווידועלע־לעקציעס. די רעזולטטן האָבן לאַנג אויף זיך נישט געלאָזט וואַרטן. אַ טייל פון דער וואָידיסלאַווער יוגנט האָט זיך באַקאָנט מיט די יסודות פון דער אויפגעלעבטער שפראַך.

אינדערזעלבער צייט האָט ער פאַרעפנטלעכט סקיצן און בילדער אין דער יידישער וואָלינער צייטונג ווי אויך לידער אין דער באוווסטער צייטונג „דער היינט".

די ערשטע פיאָנערקעס פון וואָידיסלאַוו וועלכע האָבן אדאנק דעם לערער אַראָנסקי פריי זיך געקענט באַניצן מיט העברעאיש זענען געווען רייזשע לעווענטאַל אין גיטל רייזמאַן. דרך אגב איז כדאי צו דערמאָנען אַז די דערמאָנטע מיידלעך זענען געווען העכסט־פאָרגעשריטן הן אין קולטורעלן און הן אין געזעלשאפטליכן זין פון וואָרט.

נאָך אַ פרט: די תלמידה גיטל רייזמאַן איז שפעטער געוואָרן די פרוי פון אַראָנסקי הגם דער פאָטער אירער האָט אין אַנפאַנג נישט דערלאָזט צום שידוך.

די משפחה אַראָנסקי איז אומגעבראַכט געוואָרן דורך די דייטשן. סאיז גאָרנישט פאַרבליבן נאָך זיי, נאָר דער זכרון פון זייער אידעאַלער טעטיקייט זאל זיין אויף לאנגע דורות.

★

ראובן רובינעק

ר׳ בעריש בערגער

ר׳ בעריש בערגער, אָדער פשוט ווי מען האָט אים גערופן אין וואָידיסלאוו — „דער גרויסער בעריש", האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט א געשטאלט פון אַ נביא. הויך, גראד, ברייטפלייציק, מיט אַ געדיכט היבש גרייז גרויער באָרד, און אן אויסזען פון וועלכן עס האָט אַרויסגעשטראַלט אַ זעלטענע איידעלע גוטסקייט.

יונג און אַלט, אַלע קינדער פון דער פינטשעווער גאַס, ביז די ווייטסטע שיל־געסלעך, האָבן געוווסט ווער ס׳איז דער „גרויסער בעריש". נאָענט און אינטים איז ער געווען מיט יעדן איינעם. ליבלעך און צערטלעך פלעגט ער גלעטן די קינדער און זיי אויספרעגן וואָס זיי לערנען אין חדר.

די עלטערע מענטשן האָבן זיך צו אים באַצויגן ווי צו אַ גרויס־פאָטער, און מען פלעגט פאַר אים אַראָפרעדן די צרות פונעם האַרצן. פאַר יעדן האָט ער פאַרמאָגט אַ גוט־וואָרט, אַ טרייסט־וואָרט און אַז ס׳איז ווער שטאַרק געפאַלן, אָדער סתם מיט עפעס געשטרויכלט געוואָרן. איז מען געקומען צום „גרויסן בעריש" און ער האָט גע־האָלפן דעם מענטשן שטעלן זיך אויף די פיס.

אין וואָידיסלאַוו האָט מען דערציילט וועגן דער מגפה וואָס האָט געבושעוועט אין שטעטל אין די יאָרן 1893־94 ווען צענדליקער אומגליקלעכע מנעטשן זיינען אָנגעגריפן געוואָרן פון דער שרעקלעכער קראַנקהייט. די קראנקע זיינען געלעגן אין אַ האָפנוגסלאָזן צושטאנד — אָן

רפואות, אָן הילף און איינזאַם געגוססט אין די קאַלטע נעכט. דעמלט איז פאַר זיי אויפגעשטאַנען אַ גואל אין דער געשטאַלט פון „גרויסן בעריש". ער האָט אָרגאַניזירט אַ גרופע יידן און צוזאַמען באזוכט די קראַנקע, זיי מאַסאַ־זשירט מיט אָקעוויט און געשטילט זייער דאָרשט מיט טיי און גריצן. דאָס דערשיינען פון אַ גרופע יידן מיט צעצינדענע לאַמטערן אין די קאַלטע ווינטער נעכט -- האָט דערמוטיקט די קראַנקע און זיי צוגעגעבן כח אויס־צודויערן.

ר׳ בעריש האָט געמסחרט מיט מעל און געפירט אַ פאַרהעלטנמעסיק פאַרמעגליך לעבן מיט זיין לעבנס־באגלייטערין רבקהלע. קינדער האָבן זיי נישט געהאַט. אַז אַ ייד האָט נישט געהאַט קיין געלט אויף קויפן מעל אויף חלות, איז ער געקומען צו ר׳ בערישן און ער האָט נאָך צוגעבאָרגט אַ זלאטע צו מאַכן דעם שבת.

ס׳וועט גאָרנישט זיין איבערגעטריבן צו זאָגן אז ר׳ בעריש האָט באַגלייט דעם געבורט פון צוויי דורות וואָי־דיסלאַווער יידן. געפרייט זיך אויף די חתונות זייערע און תהילים געזאָגט פאַר זייער געזונט און ווילטאָג. טאָג איין־טאָג אויס מבקר חולים געווען און אונטערגעהאַלטן מיט תפילה די לעצטע מיניטן זייערע פון יציאת־הנשמה און הויך און ווייט האָט דער ווידער־קול געטראָגן איבער אומעטיקן און דאָך טרייסטנדיקן רוף: „צדקה תציל ממוות"!!!

גאַסן און הייזער, פעלדער און וועלדער דעם העכסט אייביקער רו, צום בית־עלמין אויף די שוואטניקער פעל־דער.

ר׳ בעריש האָט נישט אָנגעהערט צו קיין באשטימטן קרייז, אָדער צו וועלכן ס׳איז חסידות הגם ער איז געווען אַ ייד אַ יודע ספר און גערן זיך באַנוצט מיט ווערטלעך פון די חז״ל, דאָך האָט ער זיך געהאַלטן פאַר אַן עמך־מענטש.

איינזאַם איז שוין דער מענטש דאַמאָלט געווען. אַליין אין דער גרויסער פוסטער און עלנטער שטוב. די ליכט האָבן געברענט ווי אַלעמאָל און אין מיטן קידוש -- בענטשן איז עס געשען.

אויף זיין לוויה איז גאַנץ וואָידיסלאַוו אַרויס אים באַגלייטן. דאָס מאָל האָט שוין עמיצער אַנדערש גערופן „צדקה תציל ממוות", נאָר די שטום פון „גרויסן בעריש" האָט מען נישט פאַרגעסן. זי קלינגט נאָך אין אונדזערע אויערן ביז היינט.

ר. ר.

די רובינקעס

דער שטאָם־בוים פון די רובינקעס, האָט אַנטוויקלט פיל צווייגן און די פולצאָליקע מיטגלידערשאַפט האָט זיך זייער באַדייטנד אָנגעזעען אין וואָידיסלאַוו אויך אין פינטשעוו, קעלץ און אין קאָנסק, האָט די משפחה געשלאָגן טיפע וואָרצלען.

דער יחוס־שטאָם זייערער האָט זיך געצויגן פון אדמו״ר ר׳ ישעיהלע פון פזשעדבאָרזש. פון דאָנען נעמט זיך, אז דער „נאָמען״ דאָמינירט ביי אַלע נײ־געבוירענע זין פון דור צו דור.

סוחרים און אָנגעזעענע בעלי־בתים זיינען זיי געווען אין וואָידיסלאַוו און האָבן אויך פאַרנומען דעם אויבנאָן אינעם אַלעקסאַנדערער שטיבל.

וואָלף רובינעק איז געווען דער אייגנטימער פון אַ גרויס קאָלאָניאַל־געשעפט, וועלכעס האָט זיך געפונען אין דער קאָמעניצע פון כראָביע לאָנצקאָראָנסקי. דאָס הורט־געשעפט האָט געליפערט סחורות פאַר אַלע גמינעס וואָס זיינען געווען אין קרייז פון וואָידיסלאָוו.

ר׳ וואָלפן זיינען אויך נישט פרעמד געווען די געזעל־שאַפטלעכע און סאָציאַלע פראָגן פון שטעטל און אין שייכות מיט דעם אין ער אייניקע מאָל געוואָרן אויסגע־ווייזלט אלס דאָזאָר פון דער קהילה.

ער איז אָנגעגאַנגען אלס העכסט סאָלידער מענטש און אויסגעצייכנט זיך מיט ערלעכקייט. ער איז אויך געווען אַ בעל־צדקה.

ר׳ וואָלף מיט זיין ווייב פערל האָבן דערלעבט אַ הויכע עלטער און צום סוף זיינען זיי אומגעבראַכט געוואָרן דורך די דייטשע רוצחים. אויך זייערע זין און טעכטער: גיטל, רחל, שרה, שיע און ליפע — מיט זייערע משפחות — זיינען אומגעקומען אין דער נאצישער קאטאסטראָפע, נאָר איין אייניקל איז געבליבן ביים לעבן.

אייניר פון די ברידער, ר׳ משה׳ל, דער איידעם פון ר׳ אלי מלמד, אָדער ווי מ׳האָט אים גערופן „משה׳ל דער בייטלמאַכער״, האָט זיך פאַרנומען יומם ולילה מיט לערנען משניות און תהילים זאָגן. דאָס ווייב — חנה׳לע, וועלכע מ׳האָט געהאַלטן פאַר א צדקת׳טע, פלעגט שטיל נאָכשעפ־טשען די פסוקים. די קינדער האָבן זיי אויסגעהאַלטן אין זיי האָבן געלעבט שטיל און באַשיידן אין אַ קליין הייזל אין דער מיעכאָווער גאַס.

ארום און ארום, האָבן זיי געבילדעט אַ בריט־פאַר־צווייגטע משפחה, אויף וועלכער, עס האָבן זיך געוואָקסן די פאָלגענדע מיטגלידער: ישעיה לייב, גיטל הענעכס פרוי, רחל די פרוי פון למדן ראובן ראָזנטאָל, טריינדל־מינדעל איטשע, ליפע, אברהם און הענע. צוזאַמען מיט זייערע משפחות האָבן די אויבנדערמאנטע געציילט העכער פופציק נפשות.

ליידער, זיינען זיי אלע אומגעקומען, נאָר אייניניצקע נשמה האָט זיך גערעטעוועט פון דער שרעקליכער שחיטה.

*

אברהם רובינעק, אָדער ווי מ׳האָט אים גערופן — אברהם מאַלעס, איז געווען דער איידעם פון ר׳ איטשע חיים עלבוים — א ייד אַ למדן וועלכער האָט אויך געשטאמט פון גרויסן יחוס — פון דער נאָענסטער משפחה פונעם זשאַרנאָוויצער רבי, ר׳ ראובן הלוי הורוביץ זצ״ל. די פרוי פון אברהמ׳ען־מאַטיל, האָט געהאָט אַ טיפן באגריף אין חסידישע ספרים און פאַרגעליינט פאַר די טעכטער

קאפיטלען פון „מנורות המאור", דערצויגן זיי לויט די וווּנדערלעכע דערציילונגען פון די הייליקע צדיקים.

אברהם רובינעק איז אין די ערשטע יאָרן פון זיין ברייטער האַנדלס־טעטיקייט, אויך געווען אַ פאָרשטייער פון די דאַמאָלט באַוווסטע פאפיר־פאַבריק פון פאַנסקי און פלעגט צושטעלן פאפיר פאַר די אויסגאַבן פון פאָרשיידענע ספרים און חיבורים, וואָס זיינען אין יענער צייט דערשינען. ער פלעגט קויפן יעדעס נייע ספר. אזוי, האָבן זיך ביי אים אָנגעזאַמלט פיל געפאקטע פאָליצעס מיט ספרים, וועלכע האָבן מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ קוואַל פון תורה און וויסן פאַר דער משפחה און פאַר יעדן וואָס האָט זיך אין דעם גענויטיקט און פאראינטערעסירט.

ר׳ אברהם איז געשטאָרבן פריצייטיק און אין פארלויף פון דער לאנג־דויערנדיקער קראַנקהייט זיינען די מערסטע ספרים געווואָרן פאַרקויפט און דער פדיון איז פאַרשוווענדעט געווואָרן אויף רפואות און דאָקטוירים. אזוי איז אויסגעלאָשן געווואָרן דער שיינער חלום פון אַ ייד אַ יודע־ספר, וועלכער האָט געשטרעבט צו אַ בכבודיקן דערהויבן לעבן.

דריי זין און דריי טעכטער זענען דאַמאָלט געבליבן. דער עלטסטער זון — ישעיה־לייב איז געווען אַ ירא־שמים און אַ בעל־תורה, ער איז געווען דער איידעם פון ר׳ שבתי ענגלענדער.

די טאָכטער — חיה־פרימעט, איז געווען אַ טעטיקע ציוניסטקע, די ביבליאָטעקאַרין פון דער ערשטער געגרינדעטער ביבליאָטעק אין וואידיסלאַוו. זיי איז געווען פאַר־הייראַט פאַר אַבעלע בוכבינדער, דער פרעזעס פון „צעירי מזרחי — פועלי־מזרחי" אין וואידיסלאַוו און א חבר פון צענטראַל־קאָמיטעט.

דער זון — משה־שאול, איז געווען אַן אידעאל פון „תורה ועבודה", אַ געטרייער זון פון דער משפחה. א בחור א יודע־ספר און געווען באַליבט ביי זיינע חברים און פריינט.

די טעכטער — מאַלי און ברוינע, זיינען געווען צוויי געטרייע יידישע מיידלעך, אַרבעטסזאַמע און איבער־געעבענע. זיי האָבן געזוכט ליכט און שיינקייט, געריכ־טיקייט און מענטשלעכקייט — סיי אין די הייליקע ספרים, ווי אויך אין די מעשיות פון י. ל. פרץ און אין דראַמאַנען פון שלום אש.

מאַטיל, די מוטער, איז דערשאָסן געווָארן דורכן פוילישן פאָליציסט ווטשילאַ און אַלע איבעריקע זיינען געווָארן פאַרשיקט און אומגעבראַכט אויף פאַרשיידענע וועגן. דער זון — ראובן רובינעק איז געבליבן און לעבט אין ישראל.

ליפע רובינעק האָט ממשיך געווען אין די וועגן פון די ברידער — געווען אַן אָנגעזעענער סוחר פון הויז און קוך־געשיר.

ר׳ יוסף דזשעוויענסקי — „יוסף פלאַם"

אין די ערשטע יאָרן האָט ער זייער מצליח געווען אין זיך שיין ארופגעאַרבעט. ער איז געווען דער איידעם פין ר׳ יוסף דזשעוויענסקי אדער „יוסל פלאַם". די פרוי זלאָטע ע״ה האָט געשמט אַלס זעלטענע גוטהאַרציקע פרוי מען פלעגט זאָגן, אַז ווער ס׳גייט אריין אין איר שטוב אַ הונגעריקער — גייט ארויס אַ זאַטער.

די משפחה איז געווען טעטיק אויף פיל געביטן פון יידישן לעבן אין וואידיסלאַוו; זיכער האָט געווירקט די השפעה פון עלטסטן ברודער — ישעיה־לייב אין זיי האָבן זיך געגומען זעלבסט צו לערנען שפילן אויף פידל.

די צוויי ברידער — יענקל און יצחק, האָבן געהאַט צו פאַרצייכנען ווייטגייענדיקע פאָרטשריטן. ס׳איז ווערט צו דערמאָנען, אַז זיי האָבן אַ געוויסע צייט געאַרבעט אין פוילישן סאַסנאָווצער טעאַטער און זיינען דאָרט געווען די מוזיק־באַגלייטער.

ירחמיאל, איז נאָך אַלס זייער יונגער בחור געווען פון די ערשטע אויסגעצייכענטע מיטאַרבעטער פון דעם יידישן „ספאָלדזשעלצי באַנק" אין וואידיסלאַוו.

דער אלגעמיינער חורבן האָט איבערגעריסן דעם פאָרט־

שריט פון דער געלונגענער משפחה. צוזאַמען מיט די עלטערן, זיינען אומגעקומען ישעיה־לייב — רבקה מיט איר הויזגעזונט, ירחמיאל מיט זיין משפחה, די טאַכטער ברכה, אברהם משה; יענקל איז געשטאָרבן אין רוסלאַנד, און זוסקינד איז געשטאָרבן ארויסגייענדיק פון לאַגער, שוין נאָך דער באפרייאונג.

עס זיינען געבליבן צוויי זין: אפרים און יצחק רובינעק, וועלכע לעבן מיט זייערע משפחות אין ישראל.

*

ר. ר.

די משפחה עלבוים

יוסף עלבוים איז געווען, אַ זון פון איטשע־חיים און אַ ברודער פון מאַטיל רובינעק. פארנומען האָט ער זיך דערמיט וואָס ער איז געווען אַ „דאָרפסגייער און פון דעם האָט ער מפרנס געווען די משפחה וועלכע איז באַשטאַנען, אויסער אים און זיין פרוי, פון דריי טעכטער: ייטל, פריידע און ריקל.

נאענט צום אויסברוך פון דער מלחמה, האָט זיך דער מצב פון דער פאַמיליע שטאַרק פאַרבעסערט, אַ דאַנק די טעכטער וועלכע האָבן געענדיקט שניידעריי־קורסן. ווען ס׳איז אַנגעקומען די ביטערע נאצי צייט, האָט זיי געטראָפן דער שרעקליכער גורל פון אלעמען און קיינער פון זיי האָט זיך נישט געראטעוועט.

*

מאיר און חוה ניימאן

די יינגסטע טאָכטער פון איטשע־חיים עלבוים איז נעביך געבוירן אַ בעל־מום, מיט אַ קורצן פיס. דער אייגאיינ־ציקער זון יצחק חיים איז געשטאָרבן אלס יינגל. קיינער פון זיי איז נישט פאַרבליבן.

זישע און פרימענט אלטמאן

די שוועסטער פון די בריידער רובינעקס איז געשטאָרבן פאַר דער מלחמה. די זין און טעכטער: משה, בצלאל, מאלי און חוה — זיינען אומגעקומען. עס זיינען געבליבן די אייניקלעך פון די אַלטמאַנס — זישע און משה.

מנחם אראוויץ

די משפחה רייזמאן

אויף דעם שווערן פוילישן וועג וועלכער ציט זיך פון וואידיסלאַוו ביז פינטשעוו, פאַרביי דעם פאַלוואַרק „טשעסקאַוויצע", לויפט אַ וואַסער־מיל וואָס געהערט צום רייכן פריץ שמיד. די מיל, ווי אויך אַ שטיק פעלד, אַ הויז מיט אַ גאַרטן, פערד, בהמות און שטאַלן, האָט געהאַלטן אין אַרענדע תושב יצחק רייזמאַן (איטשע טשעסקאַוויצער). ער מיט זיין פאַמיליע זיינען דאָרט געזעסן פיל יאָרן. די מיל האָט געארבעט טאָג און נאַכט און אַרויסגעבערענגט פרנסה בכבוד.

ר׳ יצחק האָט געפירט אַ נגידיש לעבן, דערצויגן זיינע קינדער בדרך־הישר. צו די קלענערע האָט ער געהאַלטן אַ דרדקן־מלמד און די גרעסערע האָט ער געשיקט אין שטאָט אַריין לערנען. עס איז ביי אים געווען אַ ספר־תורה און יעדן שבת און יום־טוב זיינען זיך צונויפגעקומען יידן פון די אַרומיקע דערפער — דאוועגען תפילה בציבור. דערנאָך האָט מען אָנטייל גענומען אין אַ קידוש וואָס איז געווען צוגעגרייט ביד־רחבה.

ר׳ יצחק פלעג מקיים זיין די מצוה פון הכנסת־אורחים. פאַרבייגייענדע אַרעמעלייט, ווי אויך די דאָרפגייער האָבן געוויסט אַז מ׳קומט צו ר׳ יצחק׳ן אין שטוב אַ הונגעריקער, גייט מען אַרויס אַ זאָטער.

אויך אין שטאָט, ווו ער איז אָפט געקומען, האָט ער געטיילט צדקה מיט אַ ברייטער האַנט.

ר׳ יצחק, מיט זיין עקרת־בית ואם־הבנים, האָבן זוכה געווען צו שעפן נחת פון זייערע קינדער און קינדס־קינדער.

ווען ר׳ יצחק איז נפטר געווארן בשיבה־טובה, האָבן די בעלי־בתים פון שטעטל — מיטן רב בראש, אים אָפגע־געבן דעם לעצטן כבוד־און בשעת דעם הספד זיינען דערמאָנט געווארן אסאך שבחים.

אין אַ קורצער צייט, האָבן די יורשים וועלכע זיינען פאַרבליבן אין דער מיל, געמוזט פאַרלאָזן דאָס אָרט, ווייל דער אייגנטימער — שמיד האָט פאַרצעלירט די פעלדער און פארקויפט די מיל צו אַ קריסט. די קינדער פון ר׳ יצחקן האָבן מיטגענומען נאָר דעם לעבעדיקן אינווענטאַר און האָבן אָנגעהויבן צו זוכן פרנסה אין אַנדערע ערטער.

דער עלטסטער זון, יעקב, אַ ייד אַ בן־תורה, האָט געהאָט זיין דירה אין וואָידיסלאַוו און נאָכדעם ווי ער האָט שפעטער געדינגען די סענדזישעווער מיל, איז ער אַריבער אין דאָרף, און דאָרט זיך מפרנס געווען פון דער מיל. ער האָט דאָרט געלעבט ביז צו דער שרעקלעכער צייט פון 1939 יאָר.

דער עלטסטער זון — נחום, איז עולה געווען קיין ארץ ישראל אין יאָר 1933. זיינע ביידע זין זיינען אויך עולה געווען און לעבן איצט אין ישראל. דער יינגסטער זון, יצחק רייזמאן, הייסט אויפן נאָמען פון זיידן — יצחק, האָט א דרוקעריי אין תל־אביב, אין וועלכער עס ווערט געדרוקט דער „יזכור בוך" פון וואָידיסלאוו. ער אליין באטייליקט זיך אינטענסיוו און מיט איבערגעגעבענקייט ביי דער דאָזיקער הייליקער ארבעט.

איך געדענק אויך דעם צווייטן ברודער פישל רייזמאַן, וועלכער האָט געלעבט מיט זיין פאַמיליע אין דאָרף „קאנארי", די בריידער — אברהם רייזמאַן — געווינט אין כמיעלנקי, בער רייזמאַן, יאָסקע רייזמאַן, וואָס האָט אַלס בחור געלערנט אין וואָידיסלאַווער גרויסן בית־המדרש ואחרון־אחרון, שמואל־לייב רייזמאַן, וועלכער איז געזעסן

מיט זיין פאמיליע אין וואָידיסלאַוו און זיך פאַרנומען מיטן תבואה־מסחר. זיין זון יצחק רייזמאַן, האָט זוכה געווען עולה צו זיין קיין ישראל נאָך פאַר דער נאצישער קאטא־סטראָפע און איז געווען דער איניציאַטאָר פון פאַראייביקן אונדזער קהילה אין דעם דאָזיקן ספר־יזכור. ער האָט בייגעטראָגן אסאך צייט, ענערגיע און מיה פארן רעאלי־זירן פון דעם דאָזיקן ווערק. בעת דער בוך איז אין פולער צוגרייטונג — איז יצחק נפטר געוואָרן און ליידער נישט זוכה געווען צו זען דעם געבענטשטן רעזולטאט פון דער ארבעט וועלכער ער האָט אזויפיל געווידמעט.

זאָלן די דאָזיקע שורות זיין א טיפע אנארקענונג אין אויסדרוק פון דאנקבארקייט פאר זיין אפפערוויליקער טעטיקייט פארן יזכור בוך פון קהילת וואָידיסלאַוו. כבוד זיין אָנדענק.

ראובן רובינעק

יצחק מאיר רייזמאן

יצחק מאיר רייזמן איז געבוירן געוואָרן ערב די ערשטע וועלט מלחמה. זיין פאָטער, ר׳ שמואל לייב ז״ל, כדרך אלע רייזמאנס פון וואָדיסלאוו, האָט געפירט אַ מסחר מיט תבואה, און איז געווען באַקאַנט אַלס אַן ערלעכער מענטש, אויף וועלכן אויך די פויערן פון דער ארומיקער סביבה האָבן געזאָגט: „ביי דעם ייד, איז אַוואָרט — אַ וואָרט!" צוליב דעם האָבן זיי מיט אים גערן געהאַנדלט.

גלייכצייטיק האָט ער נישט אַיינמאָל געלאָזט פילן זיין פעסטע האַנט קעגן פאָג־ראָמטשיקעס. באַזינדערס אין די טעג פונם „ראַבונעק".

נאַטירלעך, אַז דער אונטער וואקסנדיקער יצחק מאיר איז אריינגעגראָטן אין זיין פאָטער אין פון די פריעסטע יאָרן איז ער געווען דער אונפירער פון די יידישע יינגלעך וועלכע האָבן געפירט אָפטע „מלחמות" מיט די שכנה־ס־דיקע פולישע קינדער.

ר׳ שמואל לייב איז געווען אגבאי אין „קליינעם בית המדרש" און פון די געשוווירענע תהילים זאָגערס. ווי פאַר רוב יידן, איז אויך פאַר אים דאָס בית המדרש געווען די צווייטע היים, ווו ער האָט פאַרברענגט די פרייע שעהן דערביי האָט ער געשאָנקן אַ סאַך אויפמרקזאַמקייט זיין יונגסטן זון וואָס האָט געטראָגן דעם שיינעם מיחוסדיקן נאָמען „יצחק מאיר" און מוטן פולן ווילן געשטרעבט אַז ער זאָל גיין אין די וועגן פון פרימקייט און יושר!

אָבער אין דער שטרענגער פרומער היים, האָט זיך עפעס געענדערט, וועלכעס האָט צטשערט די פאַרגליווערטע שלווה פון די אלטע מנהגים. די פון די אלטע מנהגים. די עלטסטע טאָכטער — גיטל, אַ וויסנדאָרשטיק וועזן, האָט זיך ארויס־געריסן פון דער פאַנאַטישער באַגרעניצקייט און פלעגט אהיימברענגען... ביכער, וועלכע האָבן אָנגעצונדן אַנאומ־באַוויסטן פחד ביי דעם עלטערן דור!

זיי האָבן גלייכצייטיק אויפגעוועקט א שטרעבונג צו אַ פרייעם לעבן.

דאָס יידישע שטעטעלע וואָידיסלאַוו האָט זיך מיטאמאָל אויפגעוועקט פון דעם לאנגן ווינטער שלאָף — אַ דאַנק די גיטל רייזמאנס — לעווינטאל — אראָנסקי און אנד. ס׳האָבן זיך באַוויזן צייטונגען — יידישע און פוילישע, מען איז שוין מער נישט געווען גלייכגילטיק צו די געשענישן אין דער גרויסער וועלט.

אין דעם דאָזיקן געזעלשאַפטלעכן שוווגג האָבן זיך איינגעוועבט פיל יינגע בחורים, וועלכע האָבן געברענט עפעס צו טאָן. דער יינגער פעסט געבויטער רויט־האָרי־קער יצחק־מאיר, וועלכער האָט זיך אויסגעצייכענט מוט פול

זעלבסטשטענדיקייט און אינציאטיוו, האָט זיך נישט באַ־
פרידיקט מיטן געדאַנק צו זיין אַ רעזערוּוע שפילער ביים
פולישן פוטבאָל קלוב „סקול". —אַ יידישע דרוּשינע! פאַר
דער יידישער יוגנט — איז געווען זיין פאַראָל.

יצחק רייזמאן ז"ל

געזאָגט און געטאָן: צוזאמען מיט נאָך אנדערע יוגנ־
טלעכע, איז געבילדעט געווָארן דער „פּיאָנער", וועלכער
האָט זיך נאָך אַ באַשטימטער צייט פארמאָסטן קעגן דעם
„סוקול" אין נישט איינמאָל אים באזיגט!

נאָענט צו דער צווייטער וועלט מלחמה, וועו די דראָענ־
דיקע שווארצע וואָלקנס האָבן זיך אָנגערוקט אויפן האָ־
ריזאָנט, איז ער דורך וועגן און אומוועגן מיט דער אומ־
לעגאַלער עלי"ה אַ וועק קיין ארץ ישראל, איבערלאָזנדיק
זיין יונגע פרוי חנה מיט וועלכער ער האָט זיך פארבונדן
איידער ער האָט פארלאָזט פוילן.

קומענדיק אין לאנד אַ ריין — אָן מיטלן, אָן באַקאַנטע,
האָט ער פארשטאַנען אז ער מוז מיט די אייגענע כוחות זיך
ארויפאַרבעטן, ווייל דאָס איז פאַקטיש געווען זיין שטרע־
בונג.

ער איז אדורכגעגאנגען א הכשרה ביי אַלע מעגלעכע
שווערע ארבעטן. אָפטמאל, מיט אַ לוין, וועלכער האָט
אים קוים געסטייעט פארן טאָג־טעגליכן קיום. נאָר דאָס
האָט אים נישט אנטוישט. ער איז געווען יונג און האָט
געשעפט באגייסטערונג פון דעם ריזן נאַציאָנאַלן ווערק
אויף זעענדיק ווי אויף מדבר ערדן וואַקסן אויף בליענ־
דיקע יישובים און דראָבנע וואַרקשטאַטן פארוואַנדלען זיך
אין פראָספערירנדיקע פאַבריקן.

ער מאָכט באַמיאונגען אין פארשיידענע ריכטונגען און
זיינע שווערע אָנשטרענגונגען האָבן צום סוף אים ארויפ־
געפירט אויף דעם דרך המלך.

נאָך אַ צייט, טרעפן מיר יצחק מאירן אין דערשפּיץ פון
אַן אינטערנעמונג, וועלכע האָט צו איר דיספאָזיציע טראק־
טאָרן, באגערן, און הייב־קראָנען. זיין אונטערנעמונג
רעאליזירט וויכטיקע פראָיעקטן — פון מטולה ביז סדום...

אלס אַקטיוור טוער, און נאָכדעם אלס דער פאָרזיצער
פונעם וואָדיסלאָווער קאָמיטעט, האָט ער נישט געקארגט
קיין כח און מיטלען פארן ווערק צי פאראייביקן די וואָי־
דיסלאָווער קהילה. זיין הויז איז תמיד געווען אָפן פאַר
די אָפּטע צוזאמענטרעפן און פארזאמלונגען. אויף דעם
גוט — בוווסטן אדרעס — (קארל נעטער 2) זיינען אַנ־
געקומען מאטעריאַלן און שריפטן פון לאנד און אויסלאנד
פארן יזכור־בוך. אין צוזאַמענהאַנג דערמיט, איז
ראוי צו דערמאָנען דעם נאמען חנה, זיין לעבנסבאַ־
גלייטערן און די צוויי קינדער זייערע, ועלכע זענען נישט
אָפגעשטאנען פון זייער אַקטיוון מאַן און פאָטער. די פרוי
— חנה, האָט נישט איינמאָל צוגעגרייט די „יזכור" אָוונטן
אין זיך פיל באמיעט פאַר זייער דערפאָלג!

היינט, וועו דאָס „יזכור בוך" געפינט זיך שוין אין
אונזערע הענט, דערמאנען מיר מיט צער און בענקשאפט
אונדזער בן־עיר, וועלכער האָט ליידער נישט דערלעבט
צו זען דאָס וועו פאַר וועלכן ער האָט אזוי פיל געלייסטעט.

מיט די דאָזיקע וועו ילן מיר אויסדריקן אַן אַנאַר־
קענונג פאר יצחק מאיר רייזמאן און זיין פאריתומדיקער
משפחה.

כבוד זיין אָנדענק!

ראובן רובינעק

דוד האפנונג ביאגראפישע שטריכן

דעם שרייבער דוד האָפנונג קומט אומבאדונגט אַ אָנ־געזען אָרט אין דער לאנגער רייע פון וואָידיסלאַווער געשטאַלטן, וועלכע האָבן אין משך פון דורות זיך אויס־געצייכנט מיט זייער געבענטשטער שעפפערישער טעטי־קייט אין דערמיט דערהויבן דעם נעמען פון אונדזער שטעטל אין פוילישן יידנטום.

הגם דער שרייבערישער טאלענט האָט זיך אַנפלעקט ביי אים שוין גאנץ שפעט — ווען ער איז געווען קרוב צו די פערציג — האָט ער דאָך באַוויזן צו שילדערן די גרויליקע יאָרן פון יידישן חורבן — און איבערלאָזן פאר די קומענדיקע דורות — דאס אויפטרייסלנדיקע בילד פון ברוטאלע רציחות, וואס דער דייטשער פאשיזם האט אויס־געפירט איבער די יידן פון אייראָפע.

ד. האָפנונג איז געבוירן געוואָרן אין ווארשע, אין יאָר 1908 ביי ווייט נישט פארמעגלעכע עלטערן. ערב דער ערשטער וועלט מלחמה זיינען זיי געקומען זיך באזעצן אין וואָידיסלאַוו, מיט דער האָפנונג אַז „משנה מקום — משנה מזל". אָבער דאָ האַט זיי געטראָפן א גרויס אומ־גליק. דער פאָטער ר׳ מנחם, איז קראנק געווארן און איז און אַ קורצע צייט ארום געשטארבן. דער עול פון פרנסה איז געפאלן אויף דער מוטער און דודיס עלטסטע שוועס־טער. זיי האבן זיך מפרנס געווען פון וועשנייעריי וועלכע מ׳האָט פארקויפט אויף ירידים.

א טיכטיקער תלמיד

אין חדר איז דוד געווען באליבט ביי די תלמידים ער פלעגט זיך ארויסשטעלן פאר זיי אקעגן דעם מלמד — און נישט איינמאל פלעגט ער „אָרגאניזירן" עפעס אַ קליינעם בונט!!! פונדעסטוועגן, האָבן די מלמדים פון אים געהאלטן וייל ער האָט זיך ארויסגעוויזן, פאר א העכסט פלייסיקן תלמיד און געלערנט טיכטיק, אפילו אַזא שטרענגער און פאָרזיכטיקער מלמד — ווי ר׳ אבעלע, האָט נישט געזשאַלעוועט פאר אים אַ פאָר גוטע ווערטער און האָט פעסטגעשטעלט: דער „יינג האָט אן אפענעם קאפ!" און אז דוד איז געקומען אויף אַ פארהער צום באוווסטן גמרה מלמד, ר׳ נחמן ז״ל, איז דער רבי זייער נתפעל געוואָרן פון דעם געל־האריקן יינגל, וועל־כער באווייזט אויפצוכאפן — ענינים מיט אַ שטוינענ־דיקער לייכטקייט. צוליב דעם איז דער רבי גרייט געווען אויפצונעמען דעם נייעם תלמיד פאַר אַ האלבן לוין!

גלייכצייטיק האָט ער אָנגעהויבן צו לערנען די פוילישע שפראך, אפנים, אונטערן איינפלוס פון דער שוועסטער. די זאך איז אים שפעטער בייגעשטאנען — ווען ער האָט זיך אויסבאהאלטן אויף דער „ארישער" זייט.

אין שטעטל האט מען געהאלטן די משפחה האָפנונג פאר פארטגעשריטענע מענטשן — און די פרייזיניקע יוגנט אַדער די וועלכע האָבן זיך געהאלטן פאר אַזעלכע, האָבן גערן געהאט צו באגעגענען זיך אין דעם הויז. דאָס איז געווען אַ קרייז וועלכנס חברים זיינען געקומען פון פרומע מיוחסדיקע היימען — און דאָ האט מען געטראפן אַ פאסיקע געזעלשאפט מיט וועלכער עס איז געווען אָנגענעם צו פארברענגן.

נאָר די פרימע שכנים פון זשארנאווצער געסל זיינען געווען דערווידער — באזונדערס איז זיי נישט געפעלן געוואָרן די צורה פון די קליידער — די דעקאלטן

זיינען זיי אויסגעקומען — צו דרייסט, אָדער די פוילישע לידלעך, וועלכע די חברה האָבן געזונגען אויפן קול.

אין אלגעמיין, האָט זיך זיי גאָרנישט געלעגט אויפן שכל — הלמאי זאָלן יינגלעך און מיידלעך פארברענגען אינאיינעם, אַ זאַך וואס מוז אַראָפפירן פון דרך הישר...

אין דער דערמאַנטער צייט האָט האָפנונג נאָך געטראָגן דאָס יידישע היטעלע און געגאנגען דריי מאָל און טאָג אין בית המדרש, פירנדיק דערביי דיסקוסיעס וועגן ענייַ־נים וועלכע זיינען אוודאי פרעמד געווען פאר דעם צווייטן צד.

א דראנג צו וויסן

דער פריצייטיק רייף געווארענער — אין גייסטיקן זין דוד האפנונג האָט אָן א צווייפל באזיצט אַ נאטירלעכע אינטעליגענץ וועלכע האָט אים דיקטירט אַ פאראינטערע־סירונג מיט אומגעווענלעכע פראָבלעמען פון וועלכע זיינע יונגע חברים האָבן נישט געהאט קיין שום באגריף דערין. ער האָט געוואלט אלעס מיטמאכן — לערנען און פראבירן, אויפקלערן און קלאר מאכן פארשיידענע דערשיינונגען — וועלכע האָבן גערייצט און געלאקט זיין אומגעשטילטן דראנג צו וויסן.

זיינע ערשטע פאראינטערעסירונגען:

מאלעריי.

שח מט שפיל.

שפילן אויף אַ פידל.

— וועגן אַנפאנגען שרייבן דאס איז אים בכלל נישט געקומען אויפן געדאנק.

ער האָט זער פיין געשפילט — פארמאָגנדיק אַ גוט אויער און א פילבארע שטומע. די זאך האָט אים געגעבן אַ פארצוג צו ממשותדיקע דערגרעכונגען. מבינים פון דער קונסט, האבן אים פארגעזאגט א גרויסע צוקונפט אין די שפעטערדיקע יארן. דעם געביט האט ער פארנאבל־סיקט, נאָר מיט דעם פידל האָט ער זיך קיינמאָל נישט צעשיידט און ביי אויסעראָרדנטליכע געשעענישן און געלעגנהייטן — פלעגט ער שפילן פאר פריינט און באקאנטע.

אַ זעלטענע דערשיינונג וואס אירע סיבות זיינען נאך פארנעפלט ביז היינט צו טאָג — אז אין די יארן 27 22 האָט זיך אין וואָידיסלאַוו צעפלאקערט ממש אַ ווייטגייענ־דיקער דראנג. צום שאַך שפיל. די זאך האָט געגעבן אַ שאנס דעם פוילישן בעדנער — מיארעצקי אויסצוניצן זיינע פעאיקייטן אויף דעם געביט און צוצוגרייטן צענד־ליקער שאך קעסטלעך. און אזוי ארום, האָט זיך דער עולם מיט ענטוזיאזם א כאפ געטון און פאַרווארפן די קארטן די „טארנישקע" אין צו מען האָט יאָ געוווסט — צי מען האָט נישט געוווסט די כללים, האָט מען געשפילט...

מיט דער צייט, האָט זיך איינצוקוויז דער דאָזיקער שאך שטראָם איינגעשטילט און מען האָט אוועקגעלייגט די כלים... נאָר אַ געוויסע צאָל שאך שפילער זיינען דאָך ארויף... צווישן זיי: אלקנה און שמואל כארמאץ — די ברידער לעווי, אברהם קאָראָנע, און אנדרע וועלכנס נעמען איך האָב שוין פארגעסן, זיי זאָלן מיר מוחל זיין

דאָ וויל איך אונטערשטרייכן דעם פאקט, אַז צווישן די שאך־שפילער איז האָפנונג געווען דער איינציקער וועלכער האָט געוווסט אויסצונוצן פארשיידענע טריקן אין שפיל און נישט סתם באוועגן די כלים. די ספעציפיש־קייט פון האָפנונג איז געווען אַן אויסדרוק פון יסודיתדיקן לערנען די זאכן צו וועלכע ער האָט זיך גענומען.

ביי דער געלעגנהייט וויל איך פארצייכענען די נעמען פון אייניקע וואָידיסלאוור יידן פון עלטרען דור, מיט וועלכע דור האָפנינג האָט זיך געזעצט צום טיש ביים שאך־ברעטל: ישראל איטשע זילבערשאץ, דעם יענדזשע־ווער לערער, פרוווולאָווסקי, ברייטבארד, זאלצמאו חיים. ליידער, זיינען אויך דאָ פיל נעמען פארגעסן — און איך האָף אַז עמיצנס גוטער זכרון וועט זייערע נעמן אויסלייזן.

פון יאר 1930 אין ווייטער, איז דוד נישט געזעסן אויף איין אָרט — אַמאָל האָט מען אים געקענט טרעפן אין זאגלעמביע, צומאָל — אין אויבערשלעזיען, נאָכדעם אָדער אין פויזנער קאַנט, אָדער פאָמערן, און צום סוף — אין ווארשע. ווי ער האָט געהייראט — נאָענט צום אויס־ברוך — פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, אַנהויב יאָר 1939.

די אלע יאָרן האָט ער זיך באשעפטיקט — און גלייכ־צייטיק — פאראינטערעסירט מיט פאַרשידענע פאָטאָגראַ־פישע ארבעטן, פון וועלכע ער האָט געצויגן פרנסה

אלע יאָרן אי ער אויך געווען באטייליקט אין פארשיידענע ליטעראַרישע און פאָליטישע טעטיקייטן זייענדיק דערביי אַ געטרייער סימפאטיקער פון דער לינקער ארבעטער באוועגונג.

אין די יאָרן פון דעם צווייטן וועלט קריג — אין דער צייט — געווען אין וואַרשעווער געטאָ נאָכדעם זיך צייט — געווען אין אין וואַרשעווער געטאָ נאָכדעם זיך אויסבאהאלטן אויף דער אזויגערופענער "אריש׳ער זייט" און אַנגעגאנגען אלס פאָלאָק.

ווען די רויטע ארמיי האָט באַפרייט וואַרשע אין 1945.

איז ער אַרויס פון די חורבות צוזאמען מיט זיין פרוי לאה, באגריסנדיק די פארבי פאָרנדיקע סאוויעטישע טאנקן און זיי האָבן פאַר פרייד געווויינט, אויסשפטשענדיק, „מיר זיינען גערַאטעוועט".

גלייך נאָך באפרייען פון פוילן, איז ער אַוועק קיין אויבעשלעזיען און זיך באזעצט אין קאטאָוויץ. דאָרט האָט ער איבער געזומען די לייטונג פון דער יידישער שול און מיט ליבשאפט און איבערגעבנקייט געזומען מטפל זיין מיט די יידישע קינדער פון די „שארית הפליטה" נאָכן גרויסן חורבן.

אין דער צייט האָט ער געליינט יידישע ווערק, בכדי צו לערנען די יידישע שפראך אין וועלכער ער האָט זיך געקליבן צו באשרייבן קאַפיטלעך פון גרויסן יידישן חורבן.

אין אפריל 1950 איז ער געקומען קיין ישראל און געלערנט אין אולפן פון „מחנה ישראל" (עברית). נאכן פארענדיקן דעם קורס, איז ער אַוועק קיין באר־שבע, ווי ער איז מטעם מפ״ם געוואָרן דער חבר פון דער אַרטיקער מועצת ההסתדרות און איר קולטור לייטער. אין באר־שבע איז געבוירן געוואָרן זיין איינציקער זון — מנחם, וועלכער דינט איצט אלס אַפיציר אין דער ישראל ארמיי צ.ה.ל.

האָפנונג האָט זיך דאָ פארמאָסטן אָנצוהייבן א גרויסע לייטעראַרישע ארבעט. ער איז געווען זיכער אַז אין באר־שבע וועט ער קענען רואיק אויספירן זיינע פלענער — צו שילדערן און מאָלן אַ בריט בילד פון דעם גערַאנגל אין גסיסה פין דעם יידישן וואַרשע אין די יאָרן 45־1940 און שילדערן דעם אונטערגאנג פון זיין היימשטעטל — וואָידיסלאָוו. אָבער דער גורל האָט אנדערשט געוואָלט. זיין הארץ וואס האט מיטגעליטן מיט דעם גרויסן טראגישן חורבן — פון יידישן לעבן, האָט לאנג נישט געקאנט אויסהאלטן. דעם 8 דעצעמבער 1952 יאָר איז האָפנונג אוועק געזומען געוואָרן אין עלטער פון 44 יאר. אויף זיין קבר אין באר שבע זיינען אויסגעקריצט די פאָלגענדיקע וועלטער:

„דאָ ליגט באגראָבן
דוד האָפנונג, א זין פון פוילישן יידנטום
דער שילדערער פון זיינע פיין"

שאפונג

מיט טרויער און בענקשאפט פארצייכענען מיר דעם פירנצוואנציקסטן יאָרצייט נאָכן פארשטאָרבענעם טאלאנט־יידישן שרייבער האָפנונג. מיר ווילן דאָ אונטערשטרייכן אַז גלייך מיט דעם דערשיינען פון זיין ערשטער דער־ציילונג: די יידישע הייזער" אַ שילדערונג פון יידישן חורבן אין אַ קליין שטעטעלע „וואָידיסלאוו", האָט ער אויף זיך געצויגן די אויפמערקזאמקייט פון די דאמאלס־טיקע קולטור־טויער אין פאָלקס דעמאקראטישן פוילן און זיי האָבן אים געמאָטיקט צום ווייטערדיקן שאפן. מיט אַ יאָר שפעטער בערך אין יאָר 1948, קומט ארויס פון דרוק זיין בוך דערציילונגען — „דער וועג פון פיין" אין וועלכן עס ווערן געצייכנט מיט אַ קינסטלערישע האַנט אויפטרייסלדיקע סצענעס פון געטאָ לעבן.

שוין אין יענע פינצטערע גרויליהאָפטיקע טעג אויף דער אריישער זייט, ווי ער האָט געלעבט אין אייביקן פחד, און אין גרעניצלאזער פארצווייפלונג, איז ביי אים רייף געוואָ־רן דער געדאנק, צו באשרייבן די דורך די דייטשע הענקער אַפגעטאָענע פארברעכנס און ווי ער האָט זיך אויסגע־דרוקט: כדי דער מאָטעריאַל זאָל דינען אלס צושטייער פון דעם שרעקלעכן באשולדיקונגס אקט קעגן דעם דייטשן פאשיזם".

אין די געשילדערטע בילדער פון דעם בוך ברענגט ער צום אויסדרוק אויף א זעלטענעם פלאסטישן שטייגער דער טראגישן גערַאנגעל, דעם וויי און צאָרן, פון די צום טויט פאראורטיילטע קרבנות. מיר נידערן מיט זיי אַראָפּ אין תהום פון אויסזיכטלאזן יאוש, און קלעם פון הונגער, יסורים, דערנידערעקונג און גסיסה. עס שפרייט זיך

פונאנדער, אַ פּינצטערניש, אַ מוראדיקע אַן־סופיקע אָבער אין דער לעצטער רגע ממש, ביים ראַנד פון אומקום, שפּראצט אופסניי אויף דער פונק פון לעבן, אַ פּראָטעסט געשריי, באַגלייט מיט אויסטערלישער האָפנונג גלייך ווי ס׳וואָלט דערגאנגען צו די אוירן פון די פּארמ־ שפּטע דער אָפּקלאַנג פון נקמה, וואָס טראָגט זיך פון די ווייטע און נאָענטע אנצעליקע שלאכט־פעלדער ווי די פּאשיסטישע בעסטיע גייט שוין אָפּ אין בלוט. און זייער מיליטעריש מאשין קראכט און פּלאצט אונטער די לאסט פּין די בארבארישע גרוילטאטן.

דער „מארש" איז „אַ הימן" פון מיליאָנען געפּיניקטע און אויסגעמאטערטע מענשן, אונטערן דרוק פון דעם דייטשן אָקופּאציע שטיוול. פון דער צווייטער זייט — איז זייער דראנג צו דער פרייהייט, צום פּרילינג, צום ליכט, דער נצחון פון שוואכע איבער שטארקע, דער נצחון פון הומאניזם איבער דעם בארבאריזם.

האָפנונג האָט ליב געהאט צו דערציילן וועגן זייַנע איבערלעבענישן. ער איז געווען א גוטער דערציילער, וועלכער האָט איבערגעגעבן מיט אַ געריטער שטומע וועגן די לעצטע מינוטן, פון זיין פארשטעקטע צייט אין וואַרשע אין אַ קעלער־שטוב, היינטער אַ אלטן חרובן בנין. ער דערציילט ווי ער האָט מיט אַ קלאפּנדיק הארץ צוגעהערט זיך צו דער גענואלדיקער קאנאנאדע, פון וועלכער הימל און ערד איז אויפגעטרייסלט געוואָרן און זיין האבן זיך געגרייט יעדע מוניט צום טויט וועל־ כער האָט געקאָנט קומען פון אַ בלונדזשענדיקע קול, צו גאָר מצד די אַפּטרעטנדיקע דייטשן.

מיטאמאָל איז צו זעערע אוירן דערגאנגען דער באנר־ מענער רוף פון דער באלעבאסטע אַ קריסטלעכע פרוי:

מענער קומט ארויס!

די רוסן זענען געקומען!!

די קעלט פונם פראָסטיקן ינואר. די לאנג־יאָריקע קאָשמארן פון ליידן, הונגער, דאָס אלס איז אויגנבליקליך פארשווינדן. ליכטיק איז די וועלט צוריק געווארן, ליכטיק אויף דער נשמה.

מיר וואָידיסלאָווער זיינען שטאָלץ מיט אונדזער בן עיר וויל ער האָט ממשיך געווען די טראדיציע פון פיל גרויסע וואָידיסלאָווער יידן פון די פארגאנגענע דורות וועלכע האָבן פיל געליסטעט — פאר דעם אייביקן בוך פון יידישן וויסן.

מיר באדויערן פון טיפן הארצן וואס עס איז אים נישט געווען באשערט פארצוזעצן זיין וווּנדערלעכע שעפּערישע ארבעט, וויל ער איז אזוי יונג אוועקגעריסן געוואָרן.

זיין גייסט וועט בלייבן אין זיכרון און מיר וועלן אים שטענדיק געדענקן מיט ליבע און שטאָלץ. כבוד זיין אָנדענק.

★

ראובן רובינעק

די געשטאלט פון ר׳ בונם בעלפער

צווישן די אומפארגעסלעכע געשטאלטן פון די וואידיס־לאווער יידן, דערמאנען מיר מיט אַ באַזונדען פיעטעט, דעם נאָמען פון דעם פאַרמעגלעכן און ווילטעטיקן מענטש, ר׳ בונם בעלפער.

ער האָט זיך געהאלטן פשוט — און פאַלקסטימלעך. דער־פאר האָט ער געקאָנט זיין נאָענט, און צומאָל אינטים מיט אנדערע, זייענדיק באשאַנקן מיט אַ נאַטירלעכן הומאָר. זיינע אייגנשאפטן האָבן אים באווויסט געמאכט אלס מענטש וואָס איז ״נח לבריות״ אין באצוג צו אלעמען.

ר׳ בונם — ווי מיר האָבן אים שטענדיק געזען: אין גאַס, אינעם שטיבל, ביי עסקים, ביי קהילה אַנגעלעגן־הייטן — תמיד מיט אַ גוטמוטיקן שמייכל. קיינמאָל נישט מקפיד, אז מען זאָל אים דעם ערשטן באַגריסן. פארקערט. ער פלעגט אַלעמאל דיר פארלויפן דעם וועג מיט אַ בריייטן הארציקן ״גוט מארגן״!

ר׳ בונם איז תמיד גרייט געווען צו קומען צוהילף די נויט־באַדערפטיקע און זעלטן זיך אַפגעזאָגט צו גיבן הלוואות די יעניקע, וועלכע האָבן זיך געפינען אין א נויט. למען האמת, זאָל פארצייכנט ווערן, אז רוב פון זיינע ווילטעטיקע טאַטן, זענען געמאכט געוואָרן בסתר...

מיר וועלן דאָ ברענגן צוויי ביישפילן וואָס כאַראַקטעריזירן די פערזאָן פון אונדזער שטעטלדיקן גביר.

ראשית כל, וועלן מיר דערמאנען דעם קוריאז פון יענע ווייטע היימישע יאָרן:

ר׳ בונם באגעגנט זיך צופעליק — מיט דעם באווויסטן אביון פונעם שטעטל — מיכאל עטעלעס! אונזער גביר ווייל וויסן ווי ס׳גייט ביי דעם יידן מיט דער פרנסה?

מיכאל עטעלעס, אַ דערשטוינטער פון דער אומגעריכ־טער באגעגניש, נעמט זיך דערציילן וועגן זיינע ״געשעפ־טן מעשטיינסגעזאָגט. ער וואנדלט נעביך מיט אַ זאַק אויף דער פלייצע אין די דערפער — ביי איין פויער פאַריכטער דעם פעלץ און באקומט אלס לוין א מעסטל גרויפן, א ביסל קארטאָפל.

אַז ס׳זאַמלט זיך ביי אים אַפ אייניקע זלאָטעס, קויפט ער אַ פאָר פונט פעדערן...

— ״מיט פעדערן אויך?!״ רייסט אים ר׳ בונם, ״אויב אזוי זענען מיר דאָך פון דער זעלביקער בראנז׳ע...״

״און פרנסה?״

— וועג גאָט שיקט מיר אונטר הונדערט זלאָטעס, טוט צו וויסן אונדזער אביון, טאָ וואָלט איך געפירט אַ בריייטן האַנדעל. טראַסק און רעש — האָבן זיי געמאכט קרייזן ארום אין מארק און פארהאלטנדיק זיך ביי דער קרייצונג — פון די גאסן — וואָס פירן אריין אין מארק; מיטאמאָל, זענען זיי האַסטיק ארויסגעשפרינגען פון די מאשינען און געגומען ארומלויפן הין און צוריק ווי די פארסמטע מייז. פון צייט צו צייט האָבן זיי געגומען האקן אין די טירן און געלאָזט הערן פון זיך דראָענדיקע שמוציקע אויסרופן: דאָס האָבנזיי געברויעט אָפצושרעקן די מענטשן — ווייל דאָס האָט דערווייל נאָכנישט געהאַט קיין פאַרזעצונג, נאָגר ס׳איז געניג געווען, אז דאָס בלוט זאָל פארגליווערט ווערן און די נדערן.

מען האָט באַווייזן צו באַמערקן דורך די שפארעס, ווי דער עלטסטער ס.ס. מאָן טוט זיך באַראָטן איבער עפעס... ס׳איז נישט געבליבן קיין ספק, אַז די חיות קלזבן זיך עפעס צו אָן אַקציע. אגרויליקער פחד האָט באהערשט די יידן וועלכע האָבן געווגוינט און דער נאָענטער אומגע־בונג. מיך האָט זיך אפילו נישט דערלויבט צו טראכטן

— „מילא, אַז ס׳גייט נאָר אין אַ הונדערטער... — און מיכאל עטעלעס איז אין דער שעה געווען א וודאי דער גליקלעכסטער מענטש אין שטעטל !...

דאָ ברענג איך דעם פאַל, פון אַ געוויסן קלייַנ־העגדלער, (וועמענס נעמען ס׳איז נישט צו פארצייכענען, מחמת עטישע טעמים), וועלכער האָט זיך פארפלאָנטערט אין געלט־זאכן און ס׳האט געדראָט אז דער מענטש זאָל אַוועק זיצן...

וועג בעלפער אָט אים געזען אַ צעטראָגענעם, מיט אַן אומגליקלעכן פנים, לא עלינו, האָט ער פאשטאנען אַז מיט דעם ייד האָט פאסירט עפעס נישט קיין גוטע זאך. אויף זיין פראגע — וואָס האָט פאירט האָט דער הענדלרער זיך צעווויינט מיט ביטערע טרערן דערציילנדיק וועגן זיין דורכפאל.

אזויווי עס האָט זיך געהאנדלט וועגן אַ באיידייטנדיקער סומע, כדי צו קענען איינשטילן דעם ענין.. און די זאך איז געווען זייער דרינגענד, האָט ר׳ בונם בייגאַנד מיט ר׳ מאירל מאָרגנשטערן, וועלכער איז דאָן געשטאַנען בראש פון די געראר חסידים אין וואָידיסלאָוו, שטארק זיך אונטערגעאַרטלט — און אין געציילטע שעהן האָט מען דעם ייד אַרויסגענומען פון דער בלאָטע...

די משפחה בעלפער האָט געווויינט אין דער זשארנאָוו־צער גאָס אין אַ זער ברחבה דיקער דירה. ביי זיי זענען אָפט־מאָל איינגעשטאנען צדיקים און גוטע יידן, וועלכע פלעגן קומען קיין וואָידיסלאָוו צו זייערע חסידים, און דערביי געבראכט טרייסט און דערמוטערונג.

די טירן פון דעם הויז זיינען אָפן געווען פאר הונגעריקע און ליידנדיקע. אין דעם זין איז די פרוי בעלפער געווען א טרייער מיטשותף מיט איר וווילטעטיקן מאַן.

די צייטן זענען געפלאָסן אויף „מי־מנוחות", די טעכטער האָבן געלערנט — די עלטערע האָבן געהייראט, די זין האָבן זיך באַזעצט אין אמעריקע.

פלוצעם, איז געקומען דער פינצטערער טאָג פון חורבן און צעשטערונג, האפנונגען און חלומות, וווינטשן און באַגערן, בענקשאפטן און ליבע, זענען אָפגעשוועבט געוואָרן דורך דעם נאצישן בלוטיקן מבול. אלץ איז אויסגעריסן געוואָרן מיט די וואָרצלען.

אין יענע טראגישע טעג האָט די משפחה בעלפער עוקר געווען קיין קראקע אין געיעג נאָך אַ באַהעלטעניש, אין גערענגל פארן לעבן.

צום שלוס ווילן מיר איבערגעבן אַ פאקט וועלכער שפיגלט־אָפּ די פיינקייט און מענטשלעכקייט פון ר׳ בונם בעלפער.

פון וואָידיסלאָוו האָט אויך עוקר געווען די משפחה מאָרגשטערן האראוויץ און זיי האבן זיך צייטווייליק איינ־קווארטירט אין דער נישט איבערעיק גרויסער דירה פון די בעלפערס. היות, ס׳איז נישט געווען קיין בעסן, האָט מען זיך געדאַרפט אוועקלייגן אויף דער פאָדלאגע — מאן און פרוי, קינדער, אלע צוזאמען. דאָס האָט ר׳ בונם נישט געקאָנט פארטראָגן — און דערביי דערקלערט מיט אַ געבגראָכענער שטומע :

„מיינע טייערע, דאָס האָרץ דערלויבט מיר נישט צו פאַרנעמען דאָס בעט, ווען די פרויען... ניין, האָט ער געזאָגט קאטעגאריש. די פרויען לייגן זיך אין בעט — און זעלבסט האָט ער זיך געמאַכט דאָס געלעגער אויף דער פאָדלאָגע...

דער וויטערדיקער גורל פון דער משפחה, איז געווען דער זעלבער ווי דער גורל פון מיליאָנען יידן, וועלכע דער דייטשער מערדער האָט ברוטאל אומגעברענגט.

ד"ר נ. מ. גלבר

עזריאל נתן פרנק

בין כותבי קורות היהודים בפולין, תרם עזריאל נתן פרנק תרומה לא קטנה בחיפוש מקורות ארכיוניים ובתיאור מרתק של חיי היהודים בפולין במאה הי"ח

פרנק נולד בשנת 1863 בוואדיסלאַוו. הוא קיבל בבית אביו האמיד,שה יה חסיד, חינוך מסורתי, והשתלם כאוטו־דידקט בהשכלה הכללית; לימים, עזב את בית הוריו ויצא לוורשה, שם השתלב בחוגי המשכילים והתחיל להשתתף בכתבי־העת העבריים והאידיים.

את עבודתו הספרותית התחיל באנציקלופדיה העברית שיצאה בשנת 1888, בעריכתו של הסופר העברי יצחק גולדמן (1830—1905), בה כתב ערכים לתולדות פולין ותולדות היהודים בפולין. מאנציקלופדיה זו יצאו לאור שש חוברות.

ב„המליץ" פירסם בשנים 1897—1902 „מכתבים מוורשה", בחתימת „פענח"; וב„הצפירה" של נחום סוקולוב הדפיס פיליטונים. הוא כתב גם בעתונות האידית, פירסם סיפורים בלטריסטיים: „מחיי החסידים בפולין" (1896), „יצחק מאיר בילדותו" (1904), וכתב גם מכתבים ופליטונים ב„יוד", ובעתונים העבריים „הזמן" ו„הבוקר" של פרישמן. בכתביו ניסה לתאר את חיי הסביבה, בה בילה את ילדותו ונעוריו. הנה כן, מצא בו עולם החסידות הפולנית את ציירו הנאמן. ציורים אלה הוציא לאור בקובץ „מחיי החסידים בפולין" (ורשה 1896). את הסיפור הגדול מחיי החסידים בשם „יצחק מאיר בילדותו" פרסם גם בעברית בשני חלקים, בספריה העברית של „תושיה", ורשה, תר"ץ. בסיפור זה נתן ציור חי מחינוכם של בני החסידים, חייהם היום־יומיים, מנהגי נשואיהם, וכדומה.

אף על פי שהתרחק מן הסביבה החסידית, התענין בנושאים חסידיים, אסף סיפורים ואגדות חסידיות והוציאם בקובץ מיוחד המוקדש לבני הנעורים „אגדות החסידים", „אגדות הזוהר", ורשה 1923.

פרט לעבודתו העתונאית, משנת 1911, היה חבר במערכת „הצפירה", כתב גם מאמרים פובליציסטיים ועסק בעבודות בלטריסטיות ובתרגומים ספרותיים.

בשנת 1915 פירסם ב„הצפירה" סיפור בהמשכים מימי נפוליאון הראשון.

פרנק היה קשור קשר נפשי עמוק בספרות הפולנית ורצה להמציא לקורא העברי והאידי ממיטב הספרות הבלטריסטית הפולנית. הוא תרגם לאידית ולעברית את הרומן „פרעה" של בולסלב פרוס, „מירלי" של עליזה אורזשקובה ואת הטרילוגיה ההיסטורית של הנריק סינקי־ביץ' „באש ובחרב" (4 כרכים, ורשה, 1923/1920), "המבול" ו"פאן וואלאדייוסקי". בסיפוריו ובתרגומיו הראה נטיה להיסטוריה..

את עבודתו ההיסטוריוגרפית התחיל במאמרו „לתולדות החזקה" ב"השלח" (כרך ב־1) שמבוסס ברובו על התעודות מפינקס אפטא, שהעתק ממנו נמצא בספריה היהודית ע"י בית־הכנסת של הנאורים בוורשה. במאמרו הוא מתאר את המצב הנורא והאיום בו נמצאו היהודים במדינות פולין אחרי התהפוכות בשנים ת"ח—תי"ח. מצב זה אילץ את ראשי הקהילות לחפש מקורות להכנסות. מקור זה היה „החזקה" שנקנתה בכסף מלא. בעד חכירת בית־טחנה, בית־מלון, זכויות אזרח, היו צריכים לקבל „כתב חזקה". בניגוד לדין ה„חזקה", שנקבע בראשונה לתקנת האלמנות והיתומים הרבים בתקופה זו ולמען מנוע את היהודים מהתחרות איש ברעהו, מצאו הקהילות ב„חזקה"

מקור להכנסה ומכרו „החזקות" לכל המרבה במחירן. פרענק מתאר את התפתחות ה„חזקה" על יסוד החלטות רבות הכלולות בפנקס קהילת אפטא והביאן גם בניסוחן המלא.

מראשית פעולתו ההיסטוריוגרפית התחיל בחיפושים בארכיונים הוורשאיים, מתוך הכרה, שאין לכתוב תולדות היהודים בפולין מבלי לחדור למקורות הראשוניים.

פרענק היה אוטודידקט ולא ידע את השיטה ההיסטורית המדעית, אף לא את השפה הלטינית, שבלעדיה קשה לחקור חקר מדעי בתעודות פולין. ואף על פי כן, התגבר על הקשיים והתמסר לשטחים שהיו נוחים לעיבוד מדעי.

למרות שהיו ליקויים בעבודותיו הראשונות, אין להתעלם מתרומתו הגדולה לחקר תולדות היהודים בפולין במאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט.

אחרי מאמרו ב„השלח" כתב מחקר, שהוא הטוב ביותר בכל עבודותיו ההיסטוריוגרפיות, על „החיים הפנימיים של היהודים בפולין ובליטא במאות השבע־עשרה ושמונה־עשרה" הוא פרסם מחקר זה בכרך האחד־עשר של ההיסטוריה הכללית של היהודים, שיצא לאור בהוצאת „מיר" בפטרבורג בשנת 1914 בעריכתם של א. ד. בראודא, ד"ר מ. ווישניצר, י. הסן, ש. מ. גינזבורג, פ. ש. מארק וש. א. גינצבורג.

בחמישה פרקים נתן פרענק תמונה מקיפה על. א) חינוך ולימוד, ב) החיים בבית ובמשפחה (דיור, הזנה, ריהוט, לבוש, חגים, מלחמת ועד ד' ארצות במותרות, שעשועים והשתוקות), ג) ההוי הדתי (בתי כנסת, פולחן, חברות, השפעת ה„שולחן ערוך" על החיים היום־יומיים, דרוש, מגידות, חרם, בעלי־שם, אמונות תפלות), ד) החיים הציבוריים (קהילה, בחירות, פעולות הקהילה, רבנות ומעמדה, מלחמות הקהילה, „חזקה", שתדלנים, מסים, חובות הקהילות, מוסדות האוטונומיה היהודית), ה) היחסים בין יהודים לבין נוצרים (התנכרות הדדית, עלילות, יחס האצולה, מקרים של שירותים הדדיים, ניגונים קתוליים בבתי הכנסת, משומדים).

לפרקים אלה השתמש פרענק בחומר הנמצא ב„פנקסים" ישנים, שו"ת (ביחוד שו"ת ב"ח הישנות, „משאת בנימין", „מאיר נתיבים", „הר הכרמל", „נודע ביהודה", „חידושי מהרא"ך", „כתר כהונה", „גבעת שאול"), ספרי מוסר, דרוש („קב הישר", „מגלה עמוקות", „יסוד יוסף", „אור חדש" של חיים בוכנר), זכרונות „מגילת ספר" של יעבץ ושל שלמה מיימון, וכן במקורות פולניים.

בספרו „העירונים והיהודים בפולין" (ורשה 1921), שנדפס מתחילה בהמשכים ב„הצפירה", תיאר פרענק תיאור מלא של המלחמות בין היהודים והעירוניים, על זכות הישיבה והמסחר בערי פולין — מימי הביניים עד 1795. בספר זה לא הספיק פרענק להרחיב את היריעה ותאור הרקע ההיסטורי, מחמת אי־הזדקקות לתעודות הארכיוניות וגם המודפסות. עבודה זו מבוססת על מספר מצומצם של תעודות מן הארכיון הכללי בוורשה. הוא הצטמצם בעיר וורשה וחסרה לו בכלל גישה לסינתיזה היסטורית.

החלק השני, הפרקים ט"ו—כ"ד, הדנים במאבק היהודים והשתדלותם לזכות ישיבה ומסחר בוורשה, טובים יותר מהפרקים הראשונים, בהם לא תוארו המלחמות הקשות של היהודים בלובלין, לבוב, קראקא, שמהן אנו למדים את תנאי החיים הקשים, שנגרמו עקב ההתנגשויות התמידיות מצד העירוניים.

בימי חגיגות יובל המאה של מלחמת נפוליאון ברוסיה, כתב פרענק מסה היסטורית על הנושא „יהודי פולין בימי מלחמת נפוליאון" (ורשה, 1912). אין זה מחקר מקורי, המבוסס על חומר ארכיוני, כיוון שברובו מסתמך פרענק על חקירותיו של ההיסטוריון היהודי־הרוסי יולי הסן.

על סמך סיפורים, פתגמים ובדיחות, בהם בוטאו המחשבות שחשבו היהודים על נפוליאון ומסעות־הנצחון שלו, מנסה פרענק לצייר את יחסו של נפוליאון אל יהודי פולין ותגובתם למעשיו. בתוך זה מביא פרענק סיפורים שונים מפי הצדיקים ויחסם אל נפוליאון, כגון: המגיד מקוז'ניץ, ר' נחמן מהורודנקה, ר' שלמה מקרלין, שהיה מתנגדו של נפוליאון, ואוהדיו ר' נפתלי מרופשיץ, הרבי מלובלין ר' יעקב יצחק (הרואה), שראה בנפוליאון מציל יהודים מפני יון (רוסיה), והצדיקים שהיו נשמעים לו: פשיסחה, ליזענסק, רימאנוב. הם התפללו שנפוליאון ינצח, אף על פי שידעו כי הוא כופר בעיקר והנו מאוהדי התבוללות היהודים בגויים. בספרו מתאר פרענק גם את מצבם ומעמדם של היהודים בנסיכות ורשה, שהוקמה כידוע ע"י נפוליאון בשנת 1807.

בפרק האחרון מדובר על מלחמת נפוליון ורוסיה השגורים

בפי החסידים, ביחוד על המגיד מקוזניץ ועל יחסיו הידי־דותיים עם הנסיך אדם צארטוריסקי.

הנושא הזה הביא את פרענק להתעניינות בתולדות היהודים בנסיכות ורשה, ולכך הקדיש את עבודתו שפירסם ב„התקופה"[3].

על יסוד מקורות ארכיוניים (מארכיון האוצר בוורשה והארכיון הכללי), סקר פרענק בקיצור את מצב היהודים, ואת רובו של המחקר הקדיש לחיים הפנימיים; מכס הבשר, כרטיס היום — (טוגצעטל) — שני מסים שהעיקו קשה על יהודי הנסיכות. פרק מיוחד כתוב בעיון רב, מוקדש לבתי־הספר היהודיים, החל מן התכניות הראשונות שהוצעו לפניהם עוד בימי הסיים הפולני האחרון (1788—1792), עד הגשת בקשתם של נתן גליקסברג ויצחק דוידזון ב־2 במאי 1808, כשביקשו את משרד החינוך להתיר להם לייסד בוורשה בית־ספר עירוני גבוה בשביל ילדי היהודים. בית־ספר זה הוקם ב־20 ביוני 1808 עם מספר קטן של תלמידים, כי קשה היה להטות את לב ההורים להוציא את בניהם מהחדרים ולמסרם לבית־הספר. להיפך, בשנת 1810 הגישו המלמדים מכתב קיטרוג, שהמורים הם בני ארצות זרות ואסור להם להתעסק בהוראה. נסיונם של גליקסברג ודוידזון לא הצליח. בית הספר נסגר מפני מחסור בתלמידים.

בשנת 1812 נפתח שוב בית הספר ע"י אברהם זוסמן, ואולם בגלל מעשי הלשנה שלו על המלמדים, נמנעו היהו־דים למסור את ילדיהם אל בית הספר שלו. בעבודה זו הראה פרענק, בניגוד לעבודותיו הקודמות, את כושרו כחוקר היסטורי, היודע לעבד בשיטה מדעית את החומר הארכיוני הנמצא תחת ידיו.

את מחקריו לתולדות היהודים בנסיכות ורשה המשיך ב„התקופה" כרך י"ג[4], י"ד—ט"ו[5] וי"ח[6], והרחיב אותם גם לתולדות היהודים בפולין הקונגרסאית.

בפרקים אלה הצטמצם בתיאור תולדות החוקים בדבר קנין נחלאות לפי ספרי הרישום, שמצא בתיקי הועדה לעניני הפנים והדתות בארכיון התעודות הישנות בוורשה.

פרענק מתאר את השתלשלות החוקים והאיסורים; השתדלותו של רבי מיכל מראווה עבור היהודים, ענין האחוזות שהוצגו למכירה פומבית לשם סילוק סכומי המשכנתאות כאשר לא מצאו קונים, וכתוצאה מזה, באה דרישת הציבור להתיר ליהודים לקנות אחוזות, כדי לאפשר את מכירתן. מיניסטר הפנים שהגן על האיסור של קנין אחוזות, בתים וקרקעות על ידי יהודים, רצה להרשות להם את הדבר רק בתנאים מסוימים וברשיונות מיוחדים. ביוזמתו נאסר על היהודים גם עיבוד המשקים ומכירתם. גזירות אלו שהכריתו מחיה מפי רבבות יהודים, הביא רבים מהם לידי שמד. בימי המבוכה שבאו על הנסיכות אחרי מפלת נפוליאון על יד מוסקבה (1812), קנו היהודים במקומות אחדים בתים מאת נוצרים. דבר זה עורר את ממשלת פולין, שנבחרה אחרי הקמת פולין הקונגרסאית, לטפל בבעיה — אם להתיר או לאסור על היהודים רכישת בתים וקרקעות. בראשית שנת 1817 החליטה מועצת הממשלה להחזיק בכל התקנות הקודמות המגבילות את זכויות היהודים, ולפיהן יצא גם האיסור לרכוש בתים וקרקעות ע"י יהודים.

מיום שנוסדה ממלכת פולין, עד המהפכה בשנת 1831, הירשו רק ליהודים מעטים לקנות בתים וקרקעות בערים. ר' זלמן פוזנר, מגדולי היהודים בפולין, הצליח לקנות בשנת 1817 את האחוזה קוחארי (בגליל פלוצק) בלי שום רשיון, בה יסד בשנת 1845 מושבה ליהודים, עובדי אדמה. אחרי המרד בפולין, ניתנו ליהודים בשנים 1832—1835 רק 16 רשיונות לרכוש להם נכסים דלא ניידי ו־7 רשיונות לחכור אחוזות ובתי טחנה. משנת 1844 התחילו להעניק ליהודים זכויות, בתנאי שישיבו 25 משפחות יהודיות על האדמה. עד 1857 ניתנה ל־13 יהודים זכות לקנות אחוזות. במתן שיווי זכויות ליהודים בפולין בשנת 1862, בוטלו כל האיסורים שחלו על היהודים בדבר קנין בתים וקרקעות בערים.

בעבודתו זו מוסר פרענק פרטים מעניינים על תולדות יהודי פולין וחלקם בחיי הכלכלה וחשיבותן של מספר משפחות יהודיות בפיתוח המשק בפולין. חקירותיו בתקופה הנדונה עוררו את פרענק להעמיקן ולהרחיבן; ובמחקר מיוחד שפירסם באידית "די מלחמה געגן הפקרות" 7 א) נתן לנו פרק מענין מתולדות ההשכלה בקרב יהודי פולין. לסוג זה ספרו האידי „משומדים אין פוילען אין 19־טען יאהרהונדערט" בשני חלקים, ורשה 1923—1924, שהדפיס מקודם בצורה פיליטוניסטית בעתון היומי „היינט" הוור־שאי.

פרקים אלה אינם מבוססים על חומר ארכיוני, אלא על יסוד ידיעותיו בשטח סדר יוחסין של המשפחות היהודיות בוורשה, ובהן לא מעט דמיון ומציאות כאחד. במבוא מנתח פרענק את הסיבות, שהביאו יחידים להתנצר, החל מהמאה הי"ח.

בניגוד למאה הי"ח, שבה היו מקרי ההתנצרות עפ"י רוב בעקבות עלילות, עינויים, משפטי־דת — פרט לאנשי הכת הפראנקית, יש לחפש את סיבת תנועת השמד במאה הי"ט ברובה בעוני ובמצוקה הכלכלית וגזירות גירושים.

היו גם מקרים שיהודים בעלי מעמד כלכלי איתן רצו באמצעות השמד להשיג מעמד חברתי רם. לסוג זה שייכים שמואל פרנקל, אפשטיין, לאופולד קרוננברג, שלמה לוונטאל, יאן בלוך. בין הטיפוסים המתוארים בספרו נמצאים גם מנוולים, כגון הסוכן של הבולשת הרוסית במחצית הראשונה של המאה הי"ט, מאתיאוש בירנבוים.

מעבודותיו שכתב על יסוד חקירותיו הארכיוניות יש להזכיר גם את „הרבנות בוורשה לפנים" עד הרב יוקל גזונדהייט (1816—1878), „לתולדות הצנזורה בפולין במחצית הראשונה למאה הי"ט"[8] (משנת 1815 עד 1831).

בשורת מאמרים שהדפיס ב„הצפירה"[9] על יסוד חומר ארכיוני, כתב על "היהודים בעבודת האדמה בפולין". הנושא נוגע לתכניות ונסיונות מצד עסקנים יהודיים בוורשה במחצית המאה הי"ט להתחיל בפרודוקטיביזציה של קבוצות יהודיות בחקלאות — תכניות שלא יצאו מגדר נסיונות.

יחד עם הסופר הוורשאי י. ח. זאגורודסקי, כתב פרענק מונוגרפיה באידית על משפחת דוידזון[10], ממיוחסי היהודים בוורשה, שנתנה לקהילה רבנים ועסקנים דגולים ונאמנים.

בתוך אוצרות הארכיון הוורשאי, מצא פרענק בין תעודות משרד האוצר של ממלכת פולין רשימות סטטיסטיות על יהודים ומקצועותיהם בשנת 1843 ופירסמן ב„בלעטער פאר אידישע דעמאגראפיע, סטאטיסטיק און עקאנאמיק".[10] מאמר זה הוא תרומה בעלת ערך חשוב להכרת הרכב האוכלוסיה היהודית בפולין (בערים ובכפרים) במחצית המאה הי"ט, הוא נותן לנו ידיעה רחבה וחקר מצבם הכלכלי והחברתי.

בעבודתו ההיסטוריוגרפית הושפע פרענק לא מעט מפעולתו העתונאית, שבה סיגל לו קלות בכתיבה ובניסוח העובדות. למרות ליקויים אלה, יש לעבודותיו המבוססים על חומר ארכיוני — ערך רב, וביחוד היום, כשרוב הארכיונים מהם שאב את החומר לעבודותיו הושמדו ע"י הנאצים.

פרנק נפטר בוורשה ביום 1 בפברואר 1924.

1) השילוח כרך ב' עמ. 24—247.
2) „איסטאריא יעווריעיעו וו ראסיי" כרך 1, עמ. 352—389.
") התקופה כרך ד' עמ. 450—488.
4) פרק 1—4 עמ. 211—243.
5) פרק 5—8 עמ. 373—397.
6) פרק 9—ת1 עמ. 239—267.
6א) אלמאנאך ב"מאמענט".
7) נדפס בשבעה המשכים בהצפירה בחודש אפריל 1921.
8) נדפס בתשעה המשכים בהצפירה בחודש פברואר 1921.
9) הצפירה 1921 גל. 111—116.
10) ע. נ. פרענק וי. ח. זאגאראדסקי: די פאמיליע דאוידזאהן, ורשה 1924.
11) בערכתם של פרופ. ברוצקוס ב. יעקב לשצינסקי וד"ר יעקב סגל, ברלין 1924, חוברת ג' עמודים 194 —193.
בספר „אישים ודמויות בחכמת ישראל באירופה המזרחית לפני שקיעתה" בעריכת ש. ק. מרלקי, הוצאת „עוגן" שליד ההסתדרות העברית באמריקה, תשי"ט—1959, עמ. 199—204.

יצירתו הספרותית

והרי דבריו של ההיסטוריון, ד"ר מאיר בלבן על אישיותו ויצירתו הספרותית של ע. נ. פרנק, שפורסמו ב„התקופה", כרך כ"א—תרפ"ד.

בכ"ו לשבט, תרפ"ד — מת במעונו ברחוב לוצקה שבוורשה הסופר ע. נ. פרנק, ולמחרת היום, לוינו אותו בדרכו האחרונה.

פרנק נולד בשנת 1863 בוואידיסלאוו והתחיל את עבודתו הספרותית בהיותו בן עשרים. בכתבי־העתים העבריים שיצאו אז לאור ב"האשכול" של גולדמן — האנציקלופדיה הכללית בעברית שיצאו ממנה שש חוברות — כתב את הערכים על דבר תולדות פולין ותולדות היהודים בפולין.

בכרך הראשון של „השלוח", הדפיס את המאמר „לקורות החוקה", ול„המליץ" כתב את ה„מכתבים מוורשה" — משנת 1897 עד שנת 1902. פרנק היה בן־חסידים ובסיפורים שכתב, ניסה לתת תמונה מחיי הסביבה של החסידות

הפולנית, שלא מצאה לה עדיין די ציירים וסופרים בספרו־תנו.

את קובץ הציורים הראשון שהוציא (ורשה, 1896), קרא בשם „מחיי החסידים בפולין". אחר כך כתב את סיפורו הגדול בשני חלקים מחיי החסידים, שקרא אותו בשם „יצחק מאיר בילדותו" (נדפס בשנת תרס"ד ב„ביבליוטיקה עברית" של „תושיה"). בסיפור הזה תיאר את חינוכם של בני החסידים, את חייהם ומנהגיהם, נשואיהם, וכו'. בנושאי החסידים והחסידות מצא ענין בכל ימי חייו, ובשנה האחרונה לפני מותו הוציא לאור קובץ של אגדות חסידיות ל„אחיאסף").

גם בסיפוריו כבר הראה נטייה אל ההיסטוריה, ובשנת־המלחמה הראשונה הדפיס סיפור בהמשכים רבים ב"הצפירה" היומית מימי נפוליון הראשון. בשנות חייו האחרונות היתה עבודתו העיקרית בהיסטוריה. הוא עסק בתולדות היהודים בנסיכות ורשה, ביחוד בממלכה הקונגרסאית. פרנק ידע לבקש ולמצוא תעודות היסטוריות בארכיונים של העדה העברית בוורשה וביתר בתי־עקד התעודות אשר בעיר. ויש שארג מסביב להן רשת של אגדות, מסורות־עם וכדומה. שיהיו נוחים לקריאה. מן העבודות ההיסטוריות של פרענק לפני המלחמה, נודעת חשיבות למאמר „לקורות החזקה", שכבר הזכרתיו. עבודה זו בוססה בעיקרה על התעודות והידיעות שנמצאו בפנקס אפטא, אשר העתק ממנו נמצא בבית־עקד־הספרים שליד בית־הכנסת ברחוב טלומצקה בוורשה. אחר כך כתב עבודה היסטורית נכבדה „על דבר החיים הפנימיים של היהודים בפולין ובליטא במאות השבע עשרה והשמונ־עשרה", שנדפסה ברוסית בכרך האחד־עשר של „ההיסטוריה הכללית של היהודים" (הוצאת „מיר", מוסקבה, 1914). (ראוי להעיר, כי המאה השש־עשרה עובדה ונכתבה על ידי שמעון דובנוב).

אם נוסיף להתחקות על עבודותיו על־פי הסדר שנקבעו בדפוס, נמצא את עבודתו שנדפסה בתחילה בהמשכים ב„הצפירה" אחר־כך בספר מיוחד בשם „העירונים והיהודים בפולין" (ורשה, 1921), שבה תיאר את המלחמות הרבות שנלחמו יהודי פולין עם העירונים על זכות הישיבה והמסחר בערי פולין. לצערנו, היו המקורות שבהם השתמש המחבר כאן מעטים ובלתי מספיקים, למרות מה שאלפי תעודות ממין זה כבר נדפסו — כי הוא לא השכיל להביא אותם לידי סינתיזה. לכן יצא החלק הראשון של העבודה הזאת בלי סדר נכון ולא בלי שגיאות. טוב ממנו הוא החלק השני, אשר בו מוצאים אנו את תיאור המלחמה שנלחמו היהודים על זכויותיהם וחזקת ישובם בוורשה בימי הסיים הגדול, את תיאור הפרעות ביהודים בחודש מאי שנת 1790 ואת עבודות הועדה (ה"קומיסיה") שנקבעה מטעם הסיים לעסוק בשאלת היהודים.

אל העבודה הזאת יש ליחס את חיבורו הפופולארי — הנשען במקצת על חקירותיו של הספר „ייברייסקיה סטא־רינה" — על דבר יהודי פולין בשנות מלחמותיו של נפוליון: „יהודי פולין בימי מלחמת נפוליון" (ורשה, 1912), וכהוספה לחיבורו זה תוכל להחשב עבודתו בשם "לתולדות היהודים בנסיכות ורשה" (התקופה", ספר רביעי, עמודים 450—488), שבה תיאר המחבר על יסוד תעודות ארכיוניות את מצב היהודים וחייהם הפנימיים אז: את ענייני מס־הבשר, תעודות הישיבה, ענייני החינוך, בתי־הספר, ועוד. בעבודה הזאת רואים אנו לפנינו את המחבר בתור חוקר היסטורי אמיתי, היודע להשתמש כראוי בחומר אשר לפניו.

בספרים י"ג, י"ד וי"ז של „התקופה" סקר פרנק את תולדות החוקים בדבר רכישת נכסי דלא ניידי, בייחוד קרקעות, על ידי יהודים בממלכת פולין. ובהתעמקו בתקופה זו, לא חדל עוד ממנה ויוסף להעמיקה ולהרחיבה, בתיתו לנו במקום אחר — במאמרו "די מלחמה געגען הפקרות" באלמנך של העתון מומענט — את תיאור ההשכלה בקרב יהודי פולין ואת ציוריו הפיליטוניים על דבר המשומדים בפולין שנדפסו בעתון „היינט". שתי העבודות האחרונות לא התבססו ברובן רק על תעודות ואקטים ארכיוניים, אלא בעיקר על יסוד ידיעותיו הרבות של המנוח, שידע באופן מצוין את סדר היוחסין של הרבה משפחות מיהודי ורשה והרבה ידיעות ושמועות ידע לספר על כל אחת מהן. ואף כי העבודות הללו יכולות להימנות עם הסוג שאנו קוראים להן „דמיון ומציאות", בכל זאת אין לשלול מהן גם את ערכן ההיסטורי, וכמה ידיעות ושמועות כאלה ירדו עם פרענק אלי־קבר.

בכל עבודתו הספרותית של פרענק, יש ערך מיוחד

לעבודותיו בשטח ההיסטוריה. לפעמים חסרה לו פה הידיעה בשפה הרומית, שבלעדיה קשה מאד החקירה היסודית בתולדות היהודים בפולין. בכל זאת, עלה בידי המנוח להתגבר על המעצור הגדול הזה והוא נתן לנו חלקים אחדים של התולדות האלה וערך מדעי אמיתי יש לחקירתיו בחיים הפנימיים של עמנו בפולין.

כעתונאי, עבד משנת 1884 עד יום מותו כמעט בכל העתונים העבריים, אשר יצאו לאור במשך הזמן. בעיקר היתה רבה עבודתו ב„הבוקר" של פרישמן וב„הצפירה" המחודשת. יש שכאן, ב„הצפירה", נשא על גבו את כל משא העבודה של העתון, בעיקר בימי המלחמה הראשונים, כשכל עוזרי המערכת עזבו את העתון ונפוצו לכל רוח ופרענק נשאר יחידי. בתור מתרגם, ניסה את כוחו לכתחילה בתרגום סיפורים ומאמרים לא־גדולים ביותר. אך עד מהרה הוא עובר לתרגם דברים גדולים וחשובים. הוא תירגם ליהודית־מדוברת את „פרעה" של בולסלב פרוס ואת „מירטלה" של אליזה אורז'שקובה לעברית, את הספר הראשון מהטרילוגיה של סינקייביץ, את הרומן בן ארבעת החלקים „באש ובחרב" (הוצאת שטיבל), וגם הכין בכתב־יד את הספר השני של הטרילוגיה. את ה„מבול".

*

ר. ר.

ר׳ משה מאנעלע ז״ל

פון די קינדער יאָרן די ווייטע, טויכן אויף אין מח זיכרונות וועגן ווילע יידן פון דעם אַמאָליקן שטעטל. צו דערמאנען ר׳ משה מאָנעלע דער „היימישער רופא", וועל־כער איז מיט זיין גאלדענער פענסענע און פאטערלעכן גוטמוטיקן בליק געווען שטארק ענלעק צו דעם גרויסמן שרייבער ר׳ מענדעלע מוכר ספרים.

בשעת ער פלעגט באזוכן אַ קראנקן, פלעגט ער מיט אַ שמייכל זיך געבן אַ וועג צו אים:

ווייז נאָר מיר די צונג!

דער רופא־בייטל זיינער איז אלעמאל געווען אָנגעפראפט מיט געוויקסן און פלעשעלעך. געווסט האָט ער אויך צו לינדערן דעם ווייטיק מיט אַ דערמונטערנדיקן וועטל, יועלכעס איז געווען צוגעפאסט צו דער עלטער פון דעם פאציענט. פאר עלטערע מענטשן, אַ שטייגער, האָט ער געהאָט דאָס שפריכווערטל: אַ שארבן בעלעגט אַ טאָפּ — פאר יינגע: ביז צו דער חופה וועסטו שוין זיין אין אָרד־נונג, וכדומה. נאָר ס׳געשעט וועז דער מצב פון חולה וועלט ערנסט — האָט ער בריט צעפירט די הענט און געזאָגט:

„אַז די רפואה געפינט זיך און גאָט׳ס הענט".

באוווסט איז ר׳ משה מאנעלע געווען אין גאנצן וואַי־דיסלאָווער ראַיאָן — דעם פדיון פאר יין מעדיצינישער הילף האָט ער קיינמאָל נישט געציילט. „אַ צדיק איז דער מענטש" אזוי האָבן אים יידן און קריסטן גערומט.

מאנעלע איז נפטר געוואָרן אַסך יאָרן פאַר דער שואה נאָר דער זכרון פון דער וווּנדערלעכער געשטאַלט — איז געבליבן נאָך אַ סך יאָרן.

פרקי
שואה

ג. ה.

שואת יהודי אירופה

ההיסטוריה של העם היהודי רווייה סבל דם ודמעות במשך כל שנות קיומו — החל מגזירות פרעה מלך מצרים, שהפך את היהודים לעבדים, נגש בהם ועינה אותם, ואף ציווה להשליך את בניהם ליאור; דרך המן הרשע שזמם להרגם ולאבדם; האינקוויזיציה הספרדית שהעלתה אלפים על המוקד; הפורעים האוקראיניים — חמילניצקי ופטלורה והערבים עם המופתי חג' אמין אל חוסייני בראש, שערכו פוגרומים, שדדו רכוש ורצחו נפש יהודים.

אולם בכל נתיב היסורים הזה, העקוב מדם, לא הגיעו הרדיפות והרצח, הן מבחינת ממדיהם וכן לפי מידת אכזריותם של המרצחים, לתקדים כה נפשע, כפי שעוללו אותם שליחי המשטר הנאצי.

לא היה כדבר הזה בתולדות המרטירולוגיה של העם היהודי ואף לא בהיסטוריה של כל עמי העולם, שרצח־עם יתוכנן ויבוצע בדם קר ובשיטות טכניות משוכללות ומחושבות, עד כדי פרטי־פרטים.

רק בדורנו אירע, כי מנגנון מדינה גדולה קם על אוכלוסיה שלוה, חסרת מגן — על גברים, נשים, ישישים, ילדים עוללים וטף — להשמידם בכל מיני מיתות משונות ברעב, ביריות, תליות, הריגות, בשריפה ובחנק — וכל זאת בשיטתיות מחרידה עד כלה, כאשר יתר המדינות מחרישות ועומדות על הדם.

בארצות אירופה שנכבשו ע"י הנאצים היו לפני מלחמת העולם השנייה 8.25 מיליון יהודים. שישה מיליונים מהם נרצחו ע"י הנאצים ועוזריהם בזמן השואה.

התקדים הנפשע הוא גם בכך, שהרצח ההמוני הזה שאין לו אח ודוגמה בדברי ימי העולם לא נעשה עקב התלקחות יצרים ספונטנית, לא על פי מזימת יחידים, אלא בשותפות

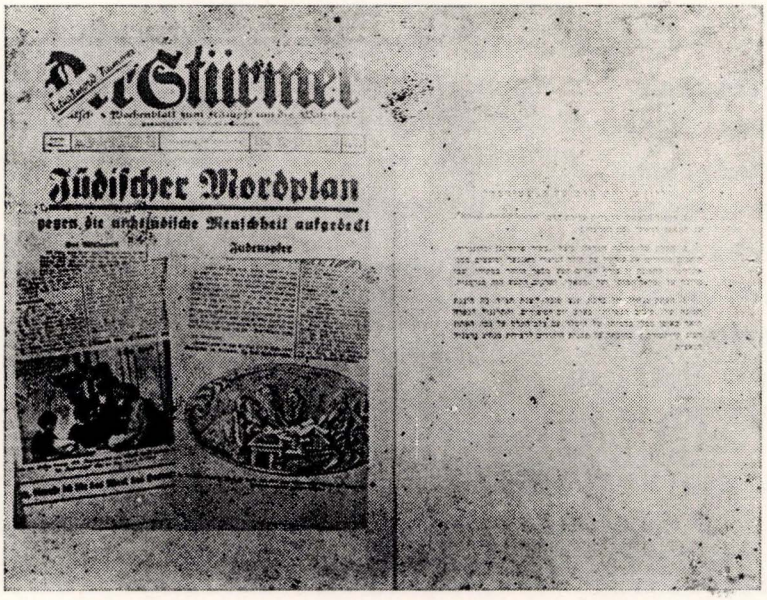
Der Stürmer

Jüdischer Mordplan

gegen die arischindische Menschheit aufgerufen

שלב ראשון: הסתה; מבול של ארס נשפך בהתמדה ובשיטתיות, בכתב ובעל פה, בכלי התקשורת ההמוניים, באסיפות עם ובכל מיני נסיבות — נגד היהודים, כדי לעורר שנאה עמוקה ואכזרית הם פנו אל האינסטינקטים האפלים והשפלים ביותר של המון האספסוף, והכשירו את הלבבות לקראת ההשמדה העתידה.

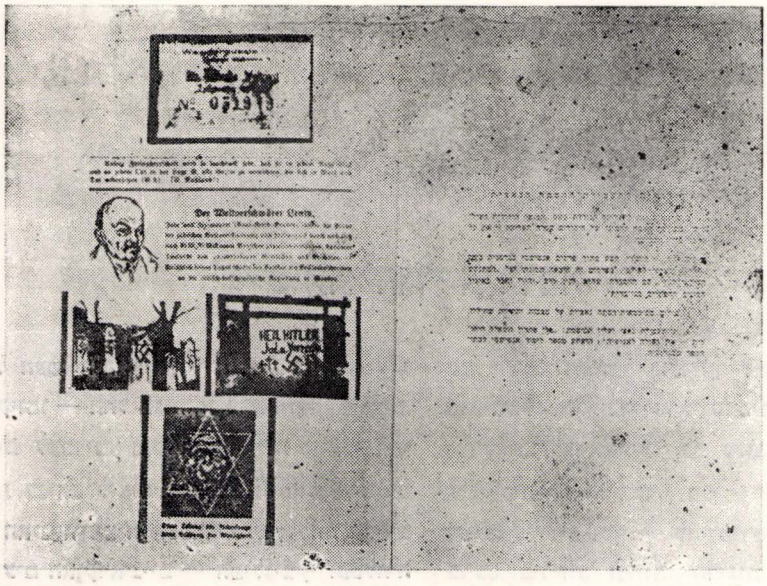

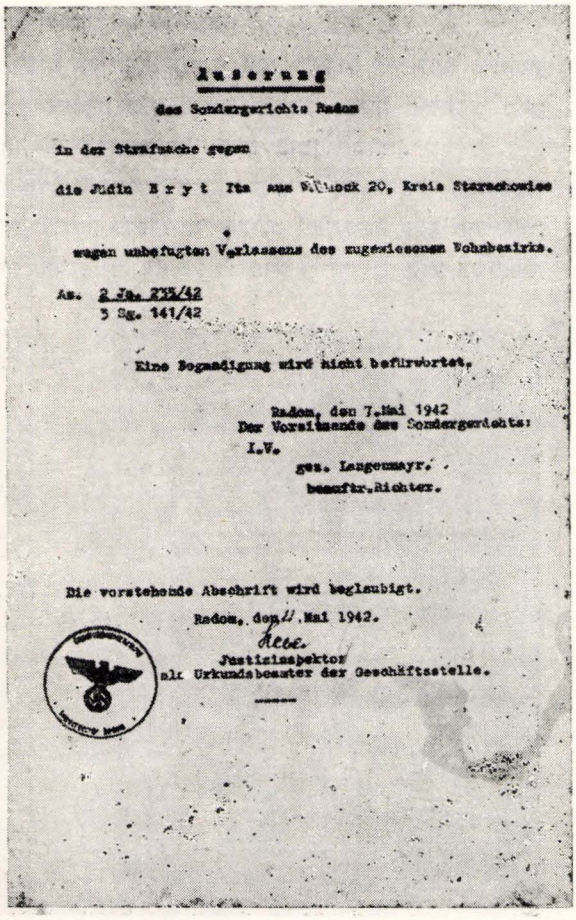

Äußerung

des Sondergerichts Radom

in der Strafsache gegen

die Jüdin B r y t Ita aus Wilmock 20, Kreis Starachowice

wegen unbefugten Verlassens des zugewiesenen Wohnbezirks.

As. 2 Js. 235/42
3 Sg. 141/42

Eine Begnadigung wird nicht befürwortet.

Radom, den 7. Mai 1942
Der Vorsitzende des Sondergerichts:
I.V.
gez. Langenmayr.
beauftr. Richter.

Die vorstehende Abschrift wird beglaubigt.

Radom, den 11. Mai 1942.

Justizinspektor
als Urkundsbeamter der Geschäftsstelle.

פושעת, בה לקחו חבל אלפים ורבבות, במדים ובלי מדים, וכן ארגונים ויחידות שכל תכליתם ומטרת קיומם נועדה למילוי משימת הפשע.

הרצח ההמוני לא היה, כאמור, תוצאה של איזו התלקחות פתאומית, אלא מזימה נפשעת שתוכננה מראש בקפדנות לפי כל כללי הארגון והאמצעים הטכניים המשוכללים ביותר, תוך שימוש בדרכי עורמה שטניים וטכסיסי הערמה זדוניים ביותר.

תכנון

השלב הראשון בתהליך האפוקליפטי של השמדת יהדות אירופה התרכז במלאכת התכנון והביסוס „האסטרטגי־פוליטי" שמצא את ביטויו בועידת „וונזה" הנודעת לשימצה ושם נגזר גורלם של ההמונים היהודיים בארצות אירופה הכבושה — לכלייה.

בהתאם לתכניות הרצחניות, נקבעו גם דרכי ביצוע ושיטות אכזריות למיניהן, עם ארגון רצחני מסועף ומשומן.

במסכת זו של מלאכת הרצח הארגוני נועדו תפקידים לכל בורג ולכל חלק — כגדול וזעיר — במכונת הדמים האדירה.

גזירות: כל יום הביא עמו גזירות חדשות, שרוב הציבור לא יכול היה לעמוד בהן: קונטריבוציות, החרמות, הפקעות, נישול, איסורים והגבלות, ועל כולם — נשיאת "אות הקלון".

בידוד בגיטאות

כדי להקל על הרוצחים בביצוע מלאכתם וכן כדי למנוע כל אפשרות מצד הקרבנות למלט עצמם מגזר הדין הנורא עשו הפושעים כדי לבודד את היהודים משאר האוכלוסיה. שחיו בקרבה ודחסו אותם בתוך גיטאות.

השלב הזה אופיין בנדידת המונים, בערעור יציבותם, בהרעה הריפה של תנאי חייהם, בדוחק ובלחץ שהישרו אווירה של דכאון ודכדוך נפש.

תוך כך החל להשתולל טרור אכזרי, פגיעות ברכוש ובנפש, התאכזרויות, התעלליות, רדיפות וזוועות סדיסטיות עד כי זוועות הברברים של ימי הביניים החווירו לעומתם.

יהודים נצטוו לשאת על בגדיהם מגן דוד עם האות י' בתוכו; יהודים נלקחו בכוח לכל מיני עבודות בזויות; הם לא הורשו לקנות מזון משכניהם הנוצרים. יהודים הוכנסו לגיטאות; כדי לבודדם לקראת ה„פתרון הסופי".

פגיעות, נגישות, התעללויות. מעשים ברוטליים ואלימות סדיסטית — היו לתופעת קבע, כדי לדכא את ה'הודים וליטול מהם כל זיק של תקוה, תוך מניעת כל אפשרות ונכונות נפשית להתנגדות.

הגלייה

בשלב השני הוגלו היהודים מבתיהם ומקומות מגוריהם למחנות ריכוז, חלקם ישירות למחנות השמדה וחלקם למחנות של עבודת כפייה כתחנות מעבר אל מחנות ההשמדה.

לא תמיד היתה אחידות בשיטות הפעולה הרצחניות — הכל לפי הנסיבות המקומיות, אך המטרה היתה אחת, כפי שהנאצים הגדירוה תוך הסוואה מכוונת — „הפתרון הסופי". בחבלי ארץ כמו גליציה, ואוקראינה המערבית והמערבית, נשא „הפתרון הסופי" אופי אחר מאשר בפולין המרכזית והמערבית. במקום לשלוח אנשים למחנות ההשמדה, הם הובלו ליערות ושם נטבחו בצורה המונית או

בגיא ההרגה נחפרו בורות והקרבנות הושלכו לאחר הירצחם לתוכם וכוסו בעפר האדמה; לעתים שימשו מכוניות מיוחדות, כפי שנראה בתמונה כאן, שהותקנו בצורה כזאת, שהגזים נפלטו פנימה והרעילו את היהודים שנדחסו לתוכן תוך החנקתם למוות.

במשטחים פתוחים ו„מתאימים" מבחינה טופוגרפית למלא־כת הרצח, כגון "באבי־יאר" ליד העיר קיוב. או פונאָר — בסביבות ווילנא.

השלב האחרון

מרבית הקרבנות נרצחו בשתי שיטות עיקריות — ע"י יחידות מחץ של ס"ס שהרגו אנשים ביריות או בהשמדה ע"י חנק בתאי הגזים של מחנות ההסגר. לכל תהליך של השמדה סופית קדמו טכסיסי עורמה, כדי למנוע כל אפשרות של גילויי התנגדות כנגד הפשע הנורא. לקרבנות שהובלו לתאי הגזים נמסר שהם הולכים להתרחץ בבית מרחץ ואף נתנו בידיהם סבון ומגבת כדי ליצור רושם מטעה, ואילו לאנשים שהובלו להשמדה בשדות וביערות, נאמר שהם נוסעים לעבודה. על כן, יכלו רק מעטים להעיז ולפעול כנגד הנאצים בשורות של לוחמה פרטיזנית או למלט את נפשם מציפורני המוות.

גם יהודי וואידיסלאוו שתו את כוס התרעלה עד תומה ועברו שבעה מדורי גיהינום עד לסופם המר. רק מתי־מעט נותרו בחיים, והמה רשמו בדם לבם את קורות הימים הקודרים, כמסופר בדפים הבאים.

בירויות או בהשמדה ע"י חנק בגאזים

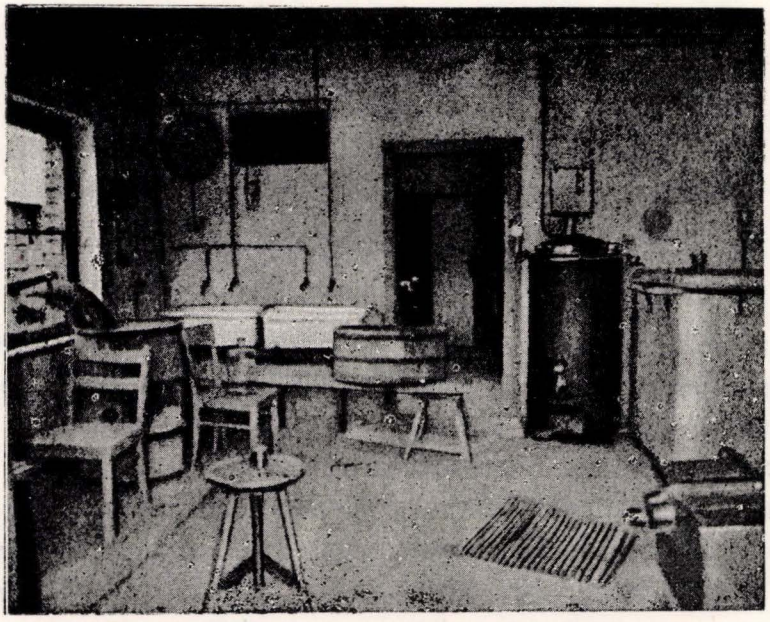

לא היה קץ למוחם השטני והמעוות בחולניותו של המרצחים הנאציים. המצאותיהם הפראיות סימרו שערות. לא די שרצחו את החיים, גם התעללו וחללו את המתים, בנצלם את השומן של בני אדם לייצורי סבון...

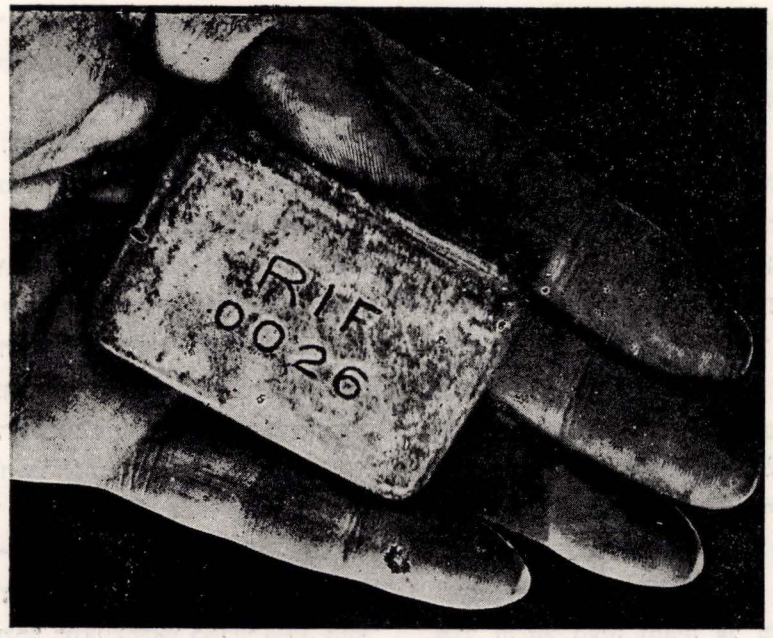

גבריאל מורגנשטרן

חורבן וואידיסלאוו

מסורת היא בקהילות ישראל, לרשום כל מאורע — קטן כגדול — בפנקס הקהילה למען יעמוד למשמרת לדורות הבאים.

והנה, חלפו במשך מאות בשנים ועברו מאורעות רבים בוואידיסלאַוו; והגם שקטנה היתה, הרי היסטוריה מפוארת לה, והיא ידעה תקופות של גאות ושפל, עליה רוחנית וירידה גשמית וחוזר חלילה.

ברם, משבאה השעה, והכורת הנאצי העלה את גרזנו על קהילה מעטירה ומשגשגת זו, שוב לא נשארו דפים חרוכים, אשר ישחזרו זכרונותיה וקורותיה. מה שנותר — הם אודים מוצלים מאש, שרידי חרב, שזכו להנצל מהתופת אשר חרתו בליבם באש עופרת, את תקופות פריחתה וימי שקיעתה האחרונים.

דם נקיים זרם ברחובה של עיר ה„חדרים", ממנה בקע קול התורה מביהמ"ד ובתי החסידים. קול זה כשם שנאלמו ונעלמו נדם, השוק ששקק בתי החינוך שהמו מטף, חדרים שבהם ישבו לאור עששיות בנות ישראל ותיקנו פוזמק ליקיריהם; דור שלם, עולם מלא, הפך לגרגירי אפר וזעקתו עלתה למרומים.

עד הייתי לאותן שעות חורבן. עיירת הולדתי, ערס חינוכי עולה בלהבות, אני שעשרות שנים עברו מימי מורא אלו וביניהם שנים של גהינום ומצוקה בל יתואר במחנות ההשמדה והמוות, אי אפשר ואיני יכול לשכוח הכחדה זו. ותקופה זו בה רשמה העיירה לפניה את הפרק המזהיר בעזות דגבור ולמגינת ליבנו האחרון בתולדותיה, מן הראוי הוא כי יעלה על הכתב.

כניסת הגרמנים — ההלם הראשון

קול רעמי תותחיהם וצעדת המגפים המסומרות של הקלגסים הנאציים נשמע בוואידיסלאַוו בשלהי 1939. היחי־דות הראשונות חלפו ביעף לאורכה, יורים ברוביהם ללא הבחנה, ולאחריהם שכורי נצחון פשטו הרוצחים על הסימט־אות שכה יקרו לנו, באין מי שימנע בעדם, צבא פולין הובס ובמזרח שקטה עדיין החזית הרוסית.

הם הגיעו לעיירה בצהרי יום רביעי כ"ד באלול, והוציאו לרחובה של העיר את רוב תושביה, זקנים ותשושים שנדחפו בקתות רובים; חולים, שהורדו בכח ממיטת חליים, ויולדות שהוטרדו ממנוחתן.

אספונו בכיכר השוק (בחצר ביהכ"נ) ולקול מטר גידופים חילקונו לשתי קבוצות, כשחלקנו האחד הוסגר מאחורי מנעול ובריח בכנסיה, והשני הוגף אל חנותה של זקנתי — שרה מלכה הורביץ הי"ד.

המרצח הנאצי, הטיל כבר בשעות הראשונות לכיבושו את חתיתו ואכזריותו בכל; ישישים וטף הוגפו מאחורי דלתיים ובריח באין עולה בדעתם של הללו כי סגורים הם מבלי מזון ומים. הם הזהירו לבל נשחרר את העצורים, ולאחר מכן המשיכו בדהרתם השטנית, להמשך מסע הכיבוש וההשמד.

ילדים היינו, מעט מזעיר שהצליחו להתחמק מאותו מצור, וכך מצאנו הלילה, בעוד שהורינו וזקנינו מאחורי הסוגר, רעבים וסחופים. נקל לתאר חרדתנו ידענו כי ה„טויט שטרוף" היא פקודת המוות הידועה תחסלנו אם נשחררם, אך החלטנו לעשות ויהי מה, ועל כן שברנו המנעולים והוצאנום לחופש.

ברגע הראשון עדיין היו כולם המומים מפחד, וע"כ נסו רבים מגוסת־בהלה ליערות, אלא שלאחר מכן באה ההתפכ־חות. הידיעה כי הנאצים טרודים עדיין במסעם לאורכה של פולין, הפיגה במקצת את הפחד, והחיים חזרו אט אט למסלולם הרגיל כמעט.

מצב זה של תעיה ותהיה אל מול פני העתיד הלוטה

בערפל, נמשך כמעט במשך כל השנה הראשונה לכיבוש. והגם שמהלך החיים הרוגע והשלוו שאפיין את העיירה נעלם במקצת והמסחר אמנם הושתק בחלקו, אך החיים היו עדיין נסבלים. תלמודי התורה לבנים ובתי הספר לבנות המו תלמידים; בתי המדרש מלאו קול תורה, ועדיין חשבו הבריות והאמינו כי אך חלום בלהות הוא, סיוט שיעבור ויחלוף.

ברם, כאשר הופיעו הנאצים לפתע וערכו חיפושים ומעצרים, הורגש בעליל כי לא הכל כשורה ופחד נעלם סימרר וסימן את הבקיעים הראשונים בחיי הציבור והיחיד. תכפו הימים, והקלגסים החלו להופיע יותר ויותר ובינתיים נסינו על אף הטירור והפחד לארגן את חיי הדת בקהילה. ידענו כי בנקודה זו תלוי כל כושר עמידתנו. כי אם יש איזה כח אשר יעבירנו בכור המבחן ואשר יעמוד לנו בשעה הרת גורל זו, הרי היא דביקותנו וליכודנו תחת כנפי תורתנו הקדושה.

רבות סבל עמנו באלפיים שנות גלותו; פרעות, רדיפות, מסעי צלב, ואם נצחיותנו נשארה איתנה בגלים עכורים אלה, זאת — יען כי לא חדלנו מלהאמין באלוקי אבותינו, ידענו כי יש יד המנחה דרכינו וכי ההשגחה העליונה שזורה לכל אורך חיינו, אם בימי שמחה וחדווה ואם בימי סער ומצוק.

התעללות ורשע

ומעורבותם בחיינו הלכה וגברה. הם החלו עורכים כדרכם מעצרים שהפעם הסתיימו בלקיחת כמה מאנשינו אל הבלתי נודע. בודדים בודדים נלקחו למסע, ולבנו ניבא — אך היקשה להאמין כי זו היא דרכם האחרונה.

הכל אפוף היה מסך עשן, וכתמיד עשתה מציאות החיים את שלה (לאחר המלחמה ערכנו בירורים ואכן נודע לנו, שכבר באותם ימים הובלו יהודים למשרפות אושביץ הי"ד).

בשנה זו 1940 הוקם ה„יודען ראט", אשר הצליח בנס למלט אברכים ובחורים מעבודת הכפיה, שיכלו לאחר מכן לשמור על צביון חיי הקדושה והטוהר ולהשרות סביבם את המאור שביהדות. אורגנו שעורי תורה בכל פינה אפשרית, ושעורי מוסר וחסידות אימצו את רוחנו הדוויה.

המלחמה נמשכה, והמאורעות נעו בשיטתיות אכזרית, החלו להגיע פליטים מזי רעב מעיירות שונות. יהודים

חסרי קורת־גג שברחו מאימת הכובש הנאצי, מצאו מפלט ונוחם בעיירתנו. שותפים היינו לסיבלם של האנשים הללו, כשהמחשבה המרעידה היא, אם ואימתי יגיעו עדינו מאורעות אלו.

התעללות ורשע

סוף שנת 40 מסמלת את תקופת הגיטו והגזירות. היפים והמרווחים שבבתי היהודים הוחרמו והפכו לשטח ה„ארי". הדיירים היהודיים נצטוו לצאת ולדור בשטח קטן שהוקף בתיל והוקצה ע"י הנאצים למקום מגורים החדש. הגרמנים סגרו את כל החנויות וגזרו שלא לסחור, אסרו את התפילות בציבור ואת החינוך התורני — ובכך הועמדו היהודים למעשה מחוץ לכל חוק. דמם הופקר, רכושם נשדד בשיטתיות וטבעת החנק הלכה וקרבה.

המצב הפך לבלתי נסבל. למען החיות נפשנו בקצת אוכל, נאלצנו לסחור בחשאי במרכולת זעירה שהשגנו או בשיירי סחורה שמכרנו לגויים במחיר אפסי. בני קהילה שלימה פורחת, הפכו תוך ימים לעדת עניים מרודים. יהודים עבדקנים שרגילים היו לחיות בשלווה ולהסב לפינתם, אולצו לעבוד עבודת פרך. מבוססים מעל לברכיהם בבוץ ובשלג, בטמפרטורה של מתחת לאפס, הועסקו האנשים בהערמת שלגים בשדות. ובערב נאלצו להצטנף כולם ביחד בפינה של חדרון שהקציבו להם הרוצחים.

ניצוצות באפילה

והגם שהנאצים הצליחו לשבור את חיינו הגשמיים, הרי שלרוחנו לא יכלו. נזכר אני בבית אבא, גדול ומרווח היה ומלא חן יהודי חסידי, חדר היה לו לאבא ז"ל שיעדו ללימוד.

כמו במחזה חולפים לעיני רוחי אותם לילות חורף קרים מלווי גשמים עזים. חלפה האשמורת הראשונה, וכינורו של נעים זמירות מנגן. בבית החם בוערת האש באח, ולאורה של פתילייה מרצדת יושב אבא ז"ל וקולו הערב העוסק הפעם במסכת „יבמות", פולח את צינת הליל ונוסך סמא דחיים עורקים הקפואים.

ואם בשעת הרווחה כך, על אחת כמה וכמה בשעת יגון וצער. כי ע"כ רגיל היה לומר באותם ימים השכם והערב, כי הגיעה השעה שלשם השכחת הצרות, עלינו להתמיד בלימוד תורתנו הקדושה — ביתר שאת ועוז, שכן „עץ חיים היא למחזיקים בה".

החלו ב"סלקציות" ובמשלוחים גדולים למחנות ההשמדה
אושוויץ, טרבלינקה, בלז"ץ ואחרים

מכל דירתנו הגדולה לא השאירו הנאצים ימ"ש, אלא את המטבח בלבד ואימי ע"ה שאשת חיל היתה, חילקה אותו במסך, כאשר חלקו האחד משמש לשינה ולשאר הצרכים, ואילו השני הווה מקלט ללימוד. אברכים ובחורים נהגו להתכנס בד' אמות אלו מספר פעמים ביום.

וזה סדר לימודו של אבי, יצחק מאיר ז"ל מ־4.30 לפנות בוקר ועד ל־8.30 — סדר יבמות עם תוס', תוך שהוא "צוללי" במכמני ורזי הגמ'. מ־6.30 בערב עד 10.00 בלילה שוב נתן שיעור במסכת שבת רמב"ם ואגלי טל על ל"ט מלאכות. פה, בחדר מעין זה כלל לא חשת כי בחוץ ניתנה הרשות למשחית. דומה היה, כי לא עת מלחמה היא, ואכן איה העט שיתאר את אותם לילות ארוכים, והנה, אתא בוקר והמציאות הקודרת טפחה על פניהם.

הרצת, החלו ב„סלקציות" ובמשלוחים גדולים למחנות ההשמדה — אושביץ, טרבלינקה ושאר מדורי הגיהנום שיצרה המפלצת הנאצית.

בתחילתם של משלוחים אלה, לא ידענו מה עלה בגורלם של הנשלחים. בכל העיירות הקטנות „הרגיעו" הגרמנים כי הללו ישבו בהשקט ובביטחון יען כי מהם לא יישלח איש למחנות. אף על פי כן, כשהגיעו השמועות על הנעשה בערים הגדולות, אמר הלב כי שקר בפיהם. וע"כ הוחל באירגון מקומות מסתור שלעת צרה ישמשו כמפלט מחמת הרודן. פעילות זו התנהלה כמובן בחשאי. בביתנו היתה עליית־גג ששימשה בימים כתיקונם לסוכה. אם כן, סתמנו בקיר את פיתחה וקבענו המעבר אליה דרך הארובה. ובעוד כלפי חוץ נראתה כתיקרה רגילה, הרי שבבוא העת

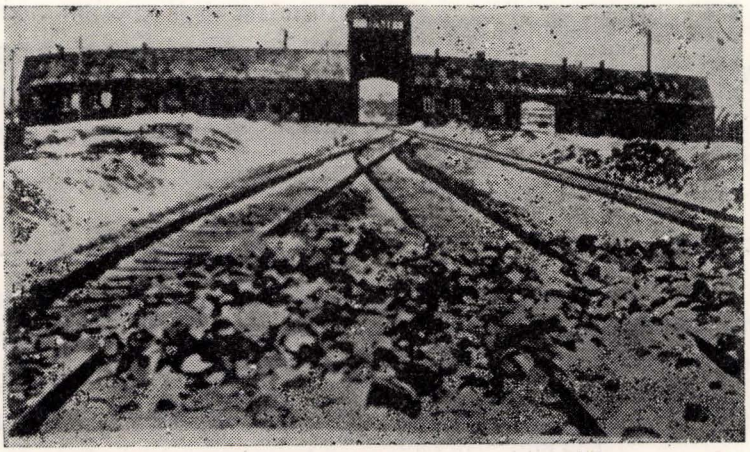

השער של מחנה ההשמדה באושוויץ

שומה עלי לציין במיוחד את גודל רוחו של הרב הגאון ר' יענק'לה רוטנברג האדמו"ר מוולברום זצ"ל, שאף בביתו הצר הציבו מקום מיוחד, בו הרביץ תורה במשך כל אותה תקופה. יממות שלמות היה יושב ומעודד, מחזק ומחשל את רוחנו לקראת הבאות. וכה היו דבריו: כל ימיו מכין יהודי עצמו, מזכך ומקדש את נפשו וגופו לרגע המכריע. ועכשיו, משהגיע הרגע, מן הראוי הוא להתעלות ולעמוד במבחן.

ראשיתו של כליון

שנת 1942 היוותה תפנית חדה וטראגית במצב היהודים ובכלל זה בעיירות הקטנות. הקלגסים ימ"ש שטופי חימת

שימשה כמחבוא. רבים בנו בונקרים ומרתפים באסמים, במחסנים ובכל מקום הראוי למחסה, כל זאת בשביל לקדם את פני הרעה.

הימים הם בין כסה לעשור תש"ג. ימים, שאימת הדין עליהם ואשר בימי השואה קיבלו מימד חדש באשר הביאו עימם שמועות מחרידות לב ונפש שכמעט ולא הותירו אשליות. אכולי ספיקות וחששות החילונו לברר מה עלה בגורלם של הבודדים שנלקחו, ואט אט תפסנו את העלול להתחולל... הבנו שגורלנו נחרץ.

מה יכולנו לעשות — אנו האומללים. לבכות, לזעוק בצר לנו?

הדיכאון הנפשי הלך וגבר וע"כ קראו חשובי הקהל

לאסיפת עידוד. לקול בכי תמרורים, קראו הללו לחזור בתשובה שלימה, אולי תוסר רוע הגזירה. ואכן בימים מרים אלה, ראינו בעליל כיצד מתעוררים רגשות עמוקים אצל כל תושבי העיר. צעירים כזקנים, חופשיים כחרדים, כולם ניסו לברוח מהמציאות האכזרית ולהתרפק אל העבר, שפכו שיחם ושיגם לפני בורא עולם. חיי הצניעות נשתמרו ביתר שאת והנשים שהקלו בכיסוי ראש עטפו ראשיהן, וכולם בלב אחד חזרו בתשובה שלימה לאביהם שבשמים.

אל מול פני המוות

לילה, אור לערב יום הכיפורים. ווּאידיסלאַוו עטופה יגון שפכה קינתה לפני הבורא עולם. הגרמנים, שמשרפותיהם במאידנק אושוויץ וטרבלינקה עבדו במלוא הקיטור, באו שנית בשערי ווּאידיסלאַוו. הקלגסים הקיפו את העיירה מכל צידיה וקראו לאנשיה להתאסף בכיכר השוק. חלק מהתושבים עוד ברח יום קודם לכן ליערות בגין הידיעה שה־ס״ס מתקרב; האחרים שנשארו, לא איבדו קור רוחם, ובעוד הכובש מתקרב מכל עבר, ירדו למחתרות שהכינו קודם לכן.

הנאצים שמצאו עיירת רפאים לכאורה, כילו זעמם באי אלה זקנים ותשושים שכוחם לא עמד להם, והעבירו אותם במשלוח ראשון לכבשנים.

שבוע ימים שהו אנשי ה־ס״ס בעיירה, תרים אחר יהודי לרפואה. בבונקר שבביתנו שהו כשלושים איש, כמו כן בבונקרים אחרים. משתם המזון והמים, החלטנו לצאת בחשאי ולהביא מים מן הנהר. השליחות הוטלה עלי שקטן הייתי ועל חברי יוסל חרמץ והרשקה בורנשטיין. שלושתנו יצאנו בחסות החשיכה וניגשנו לנהר שזרם לאיטו בדרכו לזרנוביצה. באותה שעה ניסו מזלם אחרים — לברוח היערה בחסות הליל.

בריחה מהתופת

למזלנו הרע, ראונו מרחוק השוטרים ומכבי האש הפולנים ששיתפו פעולה עם כלבי הדמים הללו. גם בחלק מן הבורחים הבחינו, וכך נתפסנו בידיהם הטמאות. הם העמידונו מאחרי הקיר שעל יד ביהמ״ד אשר שימש להם כמקום ההוצאה להורג.

אני וחברי עמדנו שם רועדים אל מול פני המוות. הראשון שהוצא להורג היה הרשקה בורנשטיין, לאחר מכן הגיע תורי. ראיתי כיצד השוטר מכניס את הכדור לקנה וצמרמורת עברה בגופי ובשרי נעשה חידודין חידודין. חוורון מוות וזיעה קרה כיסו את פני. לפתע בשנייה האחרונה הופיע ראש המשטרה ופקד עליו לנצור את רובהו ולהעבירנו למקום האיסוף. שהיתי במקום מספר ימים וככל שחלף יום, גדל מספר הנאספים. אחדים נתפסו לאחר שהנאצים גילו את מקום מחבואם ואילו רבים מאלה שברחו היערה, חזרו מזי רעב, אכולי יאוש והסגירו עצמם.

בזמן הזה חיינו בפחד מתמיד, כל רגע עבר עלינו בחרדת מוות, לא היה קץ לאכזריות ולהמצאות השפלות של מוצצי הדם הללו, ולדמיונם הסאדיסטי לא היה גבול. יום יום בחרו להם להנאתם אנשים אחדים, הובילום לבית הקברות ושם רצחום נפש על קברות אחיהם. בין אלה זכורים לי: אחד ממורי ההוראה, ר׳ שראגא פייבוש לוריא הי״ד ר׳ יוסל פיורא, יהודי בר אורין וירא שמים שעשה לילות כימים בלימוד תורה מתוך דחקות ועוני. זכורני, כאשר היינו באים לפנות בוקר לביהמ״ד היה מהדהד קולו הערב למרחקים הי״ד.

נער הייתי אך המצב היה בלתי נסבל, ידעתי כי להישאר כאן — פירושו להשלים עם הגורל הסופי, המוביל הישר אל תאי הגזים והמשרפות. וע״כ החלטתי ביחד עם חברי יוסל ורדיגר (שאף הוא היה בין אלה שהנבלים הוציאום לבית הקברות ושיחררוהו לבסוף), כי עלינו לברוח מגיא תופת זה — ויהא מה!

הצלחנו לשחד איך שהוא את השומרים וברחנו לסנדישוב. גם שם פעל השוחד, וסידרנו לעצמנו מקומות עבודה מאושרים ע״י הגיסטאפו.

העבודה היתה מפרכת, עמדנו כ־20 שעות ביום בתוך המים וחפרנו בורות שפרצו מהם מי תהום. הרגשתי שכוחותי הולכים וכלים וע״כ ברחתי שוב. שמתי את פעמי לזלושין כיוון שקיבלתי ידיעה שהורי ובני משפחתי אשר הצליחו לברוח בינתיים מוואידילאַסוו, נמצאים בעיירה זו, בה נותרו בעצם שרידים בלבד.

משם החל מסע הנדודים. טולטלנו בדרך לא דרך ביערות, כאשר הסבל והרעב היו ללא נשוא. אך יותר מכל העיק עלינו הפחד הנעלם מפני הבאות, אשר שיתק את כל הלך מחשבותינו. נפתולי היערות בהם פילסנו את דרכינו ומהמורות השיחים והדרדרים כלא היו, נדמה היה כי

העצים הגבוהים נתגמדו לעומת הפחד מפני הצורר. ובינתיים נעשה קר והגויים החלו להלשין בפני הגיסטאפו כי יהודים מתחבאים ביערות, בעוד שבדרכים שלט העוצר וכל מי שהעז להפרו — נידון למוות. ע"כ חזרנו לוואי־דיסלאַוו.

ירדנו למרתפים והתמקמנו לשהות בהם. כמונו, החלו לחזור שרידי הבורחים ליערות אשר הצטרפו אלינו.

צרים היו מקומות המחבוא המעטים מלהכיל את הרבים והמזון אף הוא היה דל, אך אין לתאר את גדולת נפשם של אנשי עירנו הי"ד, כאחים לצרה. התחלקנו ממש בפרוסת הלחם האחרונה.

נקפו עוד ימים, ופליטי חרב אחרים, אף הם עברו בעיירה. ואולם, איש לא אמר מעולם — צר לי המקום, דומה ו"ארץ הצבי" התקיים במלואו אי שם במרתפי הגיטו הדוויים. דווקא בשעה הרת גורל זו התגלתה במלוא עוזה ותפארתה הנשמה שבאדם וההתקשרות ההדדית שבין איש לרעהו היתה חדורה רגשות עזים.

לקראת החיסול הסופי

החיסול הסופי

הימים חלפו וטבעת החנק הלכה והתהדקה מסביב לצווארנו. בשבועות האחרונים לקיום העיירה, נעו ונדדו אנשים ממקום אחד למשנהו, כדי למלט נפשם — מזלושיץ לוואידיסלאַוו וחוזר חלילה. משנודע שהס"ס באים לערוך „סלקציה" בוואידיסלאַוו, ברחנו לזלושיץ וכשנדמה היה כי באו שוב בשערי זלושיץ — חזרנו לוואידיסלאַוו. אח"כ באה פקודת הנאצים, שליהודים מותר לגור אך ורק בשלוש

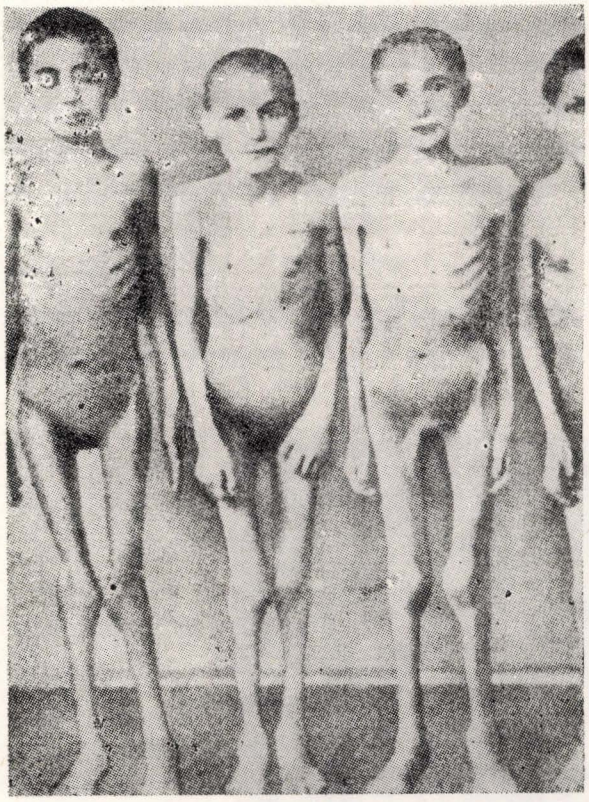

ילדים "מוזלמנים" במחנות המוות

הערים הגדולות — קראקא, לודז', ווורשא — ושוב נתדלדלו שורותינו.

כך הלך ונתרוקן הגיטו על שרידיו ונעשה צר מיום ליום, מסדרי המשלוח באומשלאג־פלאץ תכפו. יום יום נקרעו ברשע אבות מבנים וטף מאמותיהם. השמועות בדבר ה„פתרון הסופי" הפכו לעובדה אכזרית ורכבות המוות מלאו אדם־ודם. מרבית בני הקהילה נשלחו לטרב־לינקה ומיעוטם הועברו לצויזמיר וחלקם נספו במחנות השמדה אחרים.

כיום לאחר כמה עשרות שנים, הפצע עודו שותת דם. לנגד עיני חולף עדיין החיזיון המר — כיצד חרבה עיירתנו. לעיני ערכו הנאצים את כל אותם מחזות הזוועה השטניים. לאורכם של שנים נמשך הסבל, החורבן וההרס עד לאותו היום המר והנמהר בו עלתה באש השמימה. ברם, דבר אחד לא אוכל להבין ולהבייר: היאך עמדנו בגבורה נגד כל אלה?! כיצד נאחזנו בכל שמץ של

תקווה, והלא מדי רגע עמדנו אל מול המוות; יום יום נעקר מגופה של עיירתינו זכרון ילדות רוגע, עוד דמות טיפוסית, ו־עדות חיה לטרגדיה האיומה. אין זאת כי אם הדבר היחיד שחישל את רוחנו, היא האמונה הצרופה, הביטחון בהשי"ת כי „יש תקוה לאחריתך". חשנו בכל נימי נפשנו כי „עת צרה היא ליעקב" אך „ממנה יושע".

שמע ישראל

מסכת גבורה רבת הוד רשמה וואַידיסלאַוו באותם הימים. נזכר אני באותו יהודי אמיץ וקדוש, ר' אהרן פיורע, שלא רצה ליטמא ולהיהרג בידיהם, חפר לעצמו קבר ונכנס לתוכו עטור טלית ותפילין. הגרמנים לא היססו אף רגע לרצחו נפש והוא נפך נשמתו כאשר שפתותיו דובבות: שמע ישראל ה' אלוהינו, ה' אחד!

כבשרשרת עולים לפני מחזות האימים מחד ורגעי ההתעלות מאידך.

בעליות הגג, בבונקר המאולתר ישבו אברכים יומם וליל ושקדו על דלתי התורה בהרווחם את צמאונם ב„מים חיים". וכשראית בחורים אלה כיצד מתעלים הם בעזות דקדושה, בעוד שבחוץ תשכל חרב, הבז לצרות בגאון. בתוך עם מופלא, עם קשה עורף, הבז לצרות בגאון.

אי פה, אי שם, שומעים אנו את הקיטרוג: „מדוע לא התקוממו אנשי הגיטו אל מול מהרסיהם ומחריביהם?", וכלום יש עמידת גבורה גדולה מזו — חרות הרוח?...

עת מבחן היתה זו, וכשעמדתי נפעם למול נערי החמד מזי רעב וחסרי קורת גג, כיצד נאחזים הם בציפרניהם ביסודות היהדות והטוהר, ידעתי בטוחות, כי לא יוכל האשמדיי לעם הזה אפילו בדמותו של המרצח הנאצי ימ"ש.

תם סיפורה של וואַידיסלאַוו אך לא נשלם. משך מאות

ממחזות הזוועה הנאציים

בשנים נשזרו חיי פאר בקהילה זו עד אשר עלתה בלהבות. ביזע ובעמל בנו היהודים את וואַידיסלאַוו, בדם ודמע סיימו חייהם על מזבחה.

בפרוס חשוון תש"ג חדלה וואַידיסלאַוו היהודית להתקיים, אותה עיירה ססגונית ותוססת אשר הוסיפה דוק של חן ותפארת ליישוב היהודי המפואר של גלות פולין המעטירה, ואשר זכרונה יינון בקרבנו לעד.

לא, לא נשכח אותם לעולם. יהא זכרם ברוך.

קאפל נייִמאן

לעבן און אומקום פון יידישן סענדזשישעוו

פון וואידיסלאַוו ביז קיין סענדזשישעוו — אַ קליין שטעטעלע, איז אַ שטרעקע פון 10 קילאָמאטער.

מיר זיינען אָנגעקומען אהין אין די יאָרן 19־1918, וועו עטלעכע יידן פון וואידיסלאַוו האָבן אָפּגעקויפט דאָס גרויסע גיט פון סענדזשישעוו.

די קויפער זיינען געווען: מיין פאָטער, יעקב רייזמאן, פאלטיאל מאַנדעלמאַן, ש. צוקער און גבריאל האָראָביץ. נאָכן אָנטרעפן זיך מיט שווער־קייטן ביים פאַרוואַלטן מיט אַזאַ גרויס גיט, האָבן די שותפים באַשלאָסן עס צו פאַרקויפן, איבערלאָזנדיק פאַר זיך דעם וואַלד מיט אַ פאָר הונדערט מאָרג ערד. נאָך אַ יאָר־צוויי, האָבן די שותפים פאַרטיילט צווישן זיך די פעלדער און פלעצער און יעדער איז געווארן אַן ערד־באַזיצער פאַר זיך און פאַרוואַלטעט מיט זיין אייגנטום. אזויאַרום איז אויסגע־קומען אַז אַרום דער סענדזשישעווער סטאַנציע זענען געווען יידישע קאָלאָניסטן.

די סענדזשישעווער יידישע באַפעלקערונג האָט געציילט דריי הונדערט נפשות און די הויפט פרנסה איז געווען פעלד־אַרבעט, ווי אויך אַ קליינע צאָל קרעמער און האַנטווערקער.

די הויפט פאַמיליעס פון וועלכע ס׳האָט זיך אַנטוויקלט סענדזשישעוו, זיינען געווען די וועלנערס און בערלינס־קיס. צו זיי האָט אויך געהערט דאָס „סערוויטאָטסקע״ פעלד און שטיקער וואַלד.

העכסטוואַרשיינלעך דאָטירט זיך דאָס יידישע ערד־באיציעריי פון 18טן יאָרהונדערט וועו ס׳איז געקומען אַ סוף צום לייב־אייגנטום און פאַר די באַפרייטע פויערים זיינען געווארן צוגעטיילט שטיקלעך ערד. זעט אויס אַז אויך עטלעכע יידן האָבן דערפון גענאָסן.

סענדזשישעוו האָט געהערט צו דער וואַידיסלאַווער קהילה און געווען דאָרט פאַרטרעטן מיט צוויי דאָזאָרס.

זייענדיק אין סענדזשישעוו, האָב איך צוזאַמען מיט דוד יעקובאָוויטש, נחמיה בערלינסקי און יהודה מאַנדזשוך, געשאפן אַ ציוניסטישע אַרגאַניזאַציע מיט אַ יידישער ביבליאָטעק, אין וועלכער כ׳האָב געהאַט דעם כבוד צו זיין דער פאָרזיצער.

נישט קוקנדיק וואָס סענדזשישעוו איז געווען אַ קליינט שיק שטעטעלע, האָט זיך דאָרט אָנגעזען אַן אַקטיווע טעטיקייט ביים זאמלען געלד פאַרן קרן־הקימת און קרן־היסוד.

אין דער נאצישער קאטאסטראפע

אין טאָג פאַר יום־כיפור, זיינען אָנגעקומען קיין סענדזשישעוו לאַטן, אוקראינער מיט ס.ס.־באַנדיטן און נאָכמיטאָג, 2 אַזייגער, איז דאָס שטעטל געווארן אַרומגערינגלט. אלע יידן, מענר פרויען אין קינדער, זיינען געווארן צונויפגעטריבן אויף אַ לאָנקע, קעגנאיבער דער באַן־סטאַציע.

דעם זעלבן טאָג זיינען אויפן זעלבן אָרט אָנגעקומען די אַרויסגעטריבענע יידן פון שטשעקאַטשין. אַלע צונויפגע־טריבענע זיינען געזעסן צונויפגעדריקט אין אַ קנויל אויף דער נאַסער לאָנקע. מאַמעס האָבן צו זיך געטוליעט זייערע קינדער, וועלכע האָבן געהאָט אויף זיך בלויז לייכטע קליידלעך, וועלנדיג זיי באשיצן פון דער קאלטער און פייכטער אסיענער־נאַכט.

אין סענדזשישעוו דערנאָך האָבן די דייטשן אויפגע־
שטעלט דריי ארבעטס־לאַגערן:

1. ב.וו. — לאַגער, צו לאָדענען און אויסלא־
דענען וואַגאָנען.
2. „מאַרינאָווסקי"־לאגער — הייזער־בוי;
3. "אודערסקי"־לאגער — קליינע זידלונגס־בוי.

אין די דריי לאַגערן האָבן געאַרבעט אַ גרויסער טייל וואַידיסלאָווער יידן און אַ קלענערער טייל סעדזשישעווער יידן.

דער לאַגער „אודערסקי", האָט זיך געפונען קעגנאיבער דער סטאַציע, אויף א בערגל, אַזוי אַז פון דאַנען האָט מען געקאָנט אָבסערווירן אַלץ וואָס ס'איז פאָרגעקומען אויפן זאמל־פונקט. אין דעם לאַגער האָב איך געאַרבעט צוזאַמען מיט מיינע צוויי שוואָגערס, נתן נייַמאַן און רפאל מאַנדעלמאַן. מיט אונדז האָבן זיך אויך געפונען איבע רייזמאַן, ראובן רייזמאַן, צוויי זין פון משה ברייט־באַרט, אברהמ'ל, דער איידעם פון סענדראָוויטש, די פלאפלעס און נאָך אַ 50 יידן פון וואָידיסלאָוו.

אין איינעם א פאַרנאַכט, זיינען די באַנדיטן אנגעקומען אין אונדזער לאַגער און מיט ווילדע געשרייען און שרעק־לעכע קלעפ אונדז איבערפאלן און גלייך אַלע אויסגע־שטעלט צו אַ סעלעקציע. אַלע קינדער און די וועלכע האָבן נישט אויסגעזען גענוג שטאַרק, זיינען געוואָרן אַוועקגעפירט. פון אַ זייטיקן שטאַל האָבן זיי אַרויסגענומען די פאַמיליע פון יידישן פאָליציאַנט מלונאַרסקי וועלכע ער האָט דאָרט אויסבהאַלטן.

פון לאגער „אודערסקי" זיינען זיי אַוועק צום לאַגער „מאַרינאָווסקי„ און אויך דאָרט אַדורכגעפירט די טרויע־

יהודים אסורים, "עם קץ שלטונם", כפ' שמסית העיתון הגרמני את צאן מרעיתו

ריקע סעלעקציע. פון דאָרט זיינען געוואָרן ארויסגענומען מיין שוועסטער חנה ניימאן, מיין שוועגערין, לאָלע ניימאן מיט איר יינגל — יצחק, ווי אויך אַלע פרויען, מיידלעך און קינדער.

דעם זעלבן אָוונט איז יענקעלע מינצבערג געלאָפן פון לאַגער .B M. צו זען וואָס עס איז געשען מיט זיין פרוי און טאָכטער און נישט קוקנדיק וואָס ער האָט געהאַט אַן אַרבעטס־קאָרטע, איז ער געוואָרן פאַרשלעפט דורך עס־עס־אָווצעס אין הויף פון מיינע עלטערן און דאָרט געוואָרן דערמאָרדעט.

צומאָרגנס, נאָכמיטאָג, ווען יידן זיינען געגאַנגען דאַוונענען מנחה ערב יום־כיפור, האָט זיך אָנגעהויבן דאָס פרלאָדענען די אומגליקלעכע עדה יידן, מענער, פרויען און קינדער אין אויסגעשיטע מיט קאַלך און כלאָר וואָגאָנען. ביים פאַרלאָדענען האָבן זיי דערשאָסן מיין פעטער מאיר ניימאַן מיט זיין פרוי, משה וואַסער (אַ זון פון יוסל וואַסער פון וואָידיסלאָוו) מיט זיין פרוי, זיין ברודער מיט זיין פרוי און זייערע אייניקלעך.

ביינאַכט, נאָך דער אַרבעט, צוריקקומענדיק אין באַראַק נאָכן פאַרלאָדענען די יידן פון סענדזשישעוו, שטשעקאָטשין און אויס עלעקירטע יידן פון וואָידיסלאָוו, האָבן מיר, די איבערגעבליבענע, באַגאָסענע מיט טרערן, מיט צערי־סענע הערצער, זיך אַוועקגעשטעלט זאָגן כל־נדרי.

נאָך אַ געוויסער צייט האָבן עטלעכע יידן, צווישן זיי מיין פאָטער און מוטער און משה שעכטמאַן מיט זיין זון פון וואָידיסלאָוו, נישט קאָנענדיק איבערטראָגן די שווערע קאָטאָרזשנע אַרבעט אין לאַגער „מאַרינאָווסקי", געדינגען אָן אויטאָ און ביינאַכט אַוועק אין געטאָ ראַדאָמסק. אויך דאָרט האָט זיי געטראָפן דער בלוטיקער גורל. נאָך דריי טעג זיינען זיי געוואָרן אַוועקגעפירט אין טרויעריק־באַקאַנטן פארניכטונגס־לאַגער טרעבלינקע.

ביים פאַרלאָדענען די מענטשן פון לאַגער „אודערסקי" און פון די איבעריקע לאַגערן אויפן וועג קיין סקאָר־זשיסקאָ, זיינען מיינע שוואָגערס — נתן ניימאַן און רפאל מאנדעלמאן, ווי אויך ראובן רייזמאַן, אנטלאָפן און זיך אויסבאַהאַלטן אין טאַרטאַק „טאַרניע", ווו דער פאָר־וואַלטער איז געווען אונדזערס אַ גוטער באַקאַנטער. ליידער, האָבן זיי אויך געטיילט דעם ביטערן גורל. דער סטרוזש פון טאַרטאַק האָט זיי פארמאסערט צו דער פוילי־שער פאָליציי און זיי האָבן די באַהאַלטענע דערמאָרדעט אין וואַלד.

אזוי אין דאָס האָרעפאָשענע יידישע פענדזשישעוו, דער קליינער און האָרציקער יידישער יישוב פולשטענדיק פארטיליקט געוואָרן.

זאָל זייער אָנדענק בלייבן איינגעקריצט אין אונדזערע הערצער ביזן סוף פון אַלע דורות. ה.י.ד.

די פאמיליע ניימאן

דוד הערשליקוביטש

דורך זיבן מדורים פון נאצישן גיהינום

איך בין דער זון פון זלמן און פריידל ברונע הערשליקוביץ און מיר האָבן אויך געהאט אַ צונאָמען — „לאמטשייש" וואס איז איבערגעגאנגען בירושה פון דור צו דור. געוווינט האָבן מיר אין דער שול געגנד.

אין דעם קאטאָסטראַפאַל יאָר 1939, בין איך אלט געוואָרן דרייצן יאָר. קינדער פון אָרעמע היימען האבן אין דעם יארגאנג שוין געדארפט זיך איינשפאנען צו דער ארבעט. און אויף דעם אויפן לעגיטימירן זייער דערוואקסנ־קייט. היות ווי אין וואָידיסלאַוו זיינען די אויסכטן געווען באגרעניצט, בין איך אוועק קיין סאָסנאָווצע און זיך דאָרט איינגעאָרדנט לערניינגל אין אַ שוסטער)ווערק) שטעל. איך האָב זיך באצויגן מיט פיל ערנסטקייט צו מיין נייער ארבעט, גלייבנדיק אַז מיט דער צייט וועל איך קענען העלפן מיינע עלטערן, וועלכע האָבן געלעבט אין דחקות. אָבער, צו אונזער אַלעמענס אומגליק, איז אויס־געבראָכן די בלוטיקע מלחמה, וועלכע האט צונישט געמאכט אלע פלענער און האפנונגען...

די ערשטע שלעק

שוין אויפן דריטן טאָג פון קריג, האָבן זיך באוויזן אויף די גאסן פון שטאָט די דייטשע זעלנער — און דאָס לעבן פון די איינוווינער האָט זיך מיטאמאָל פארוואנדלט און אַ וויסטן גהינם. ס'האָט אָנגעפאנגען א ווילדער געיעג נאָך מענטשן, ווי אויך אומאויפהערלעך רציחות און מאָרדן, וועלכע זיינען אויסגעפירט געוואָרן הויפטזעכלעך איבער די יידן. די דאָזיקע דערשיינונגען האָבן אריינגע־ווארפן די שטאָט אין אַ שרעקלעכער פאניק. מ'האָט געלעבט שוין מיטן געדאנק אַז יידיש לעבן און פארמעגן איז הפקר — אַ טייל האָבן געפלעגט די אילוזיע — אַז ס'איז נאָך דאָ ערטער ווי דער טעראר איז נישט אזוי שרעק־לעך — איז מען אוועקגעלאָפן אין די קליינע שטעטלעך. אָבער עס איז באלד קלאַר געוואָרן, אַז די דייטשע שוואר־צע האנט דערגרייכט אומטום...

אין איינעם א טאָג, זיינען די ס.ס. לייט אריין און א הויף אויף דער דערקערטע גאס און ארויסגעטריבן פון די הייזער אלע יידישע מענער און זיי אוועקגעפירט אויף די האָלדעס. דאַס איז געווען א ריזיקער פלאץ, ווי די לינקע ארגאניזאציעס פלעגן דאָרטן איינאָרדענען די ערשטע מאי מאסאָווקעס. צווישן די פארהאלטענע איז אויך געווען מיין פעטער. ווען כ'האָב זיך געגרייט אים צו געבן אַ שאכטל פאפיראסן, האָט מיר אַ דייטש דער־לאנגט אַ זעץ איבערן קארק — און באפוילן מיטצושפא־נען מיטן עולם. מ'האָט נישט געדארפט זיין קיין חכם, כדי צו באַגרייפן אַז דאָס איז אַ געפערלעכער ענין. כ'האָב א וודאי באַדוערט אויף מיין שריט... נאָר וואָס האָב אין שוין געקענט טון, אז מיר זיינען ארומגערינגלט פון צענדליקע מערדער, אזוי אז ס'איז אוממעגלעך געווען ארויסצורייסן זיך פון דעם שפאנענדיקן גיהינום. כ'זאג־

גהינם, ווייל ס׳איז נישטאָ קיין אַנדערער נאָמען אויף צו באצייכענען וואָס דאָרטן איז פארגעקומען. די דייטשן האָבן אַנאויפהער געשלאָגן די אומגליקלעכע, בלוט איז געפלאָסן פון די צעשפאלטענע קעפ ווי וואסער. די מענטשן זיינען געפאלן פון די שלעק — און נייע שלעק האָבן זיי געצוונגען צוריק אויפצוהייבן זיך...

אָזוי איז מען געגאנגען און אמאָל געלאָפן אָן אַן איבערייס. איך געדענק נישט ווי לאנג דאָס האָט אזוי געדויערט, אַ שעה אָדער צוויי, צי מער. נאָר מיטאמאל איז אלץ ווי אויף אַ באפעל — אַנטשוויגן געוואָרן, און מען האָט פלוצעם געזען ארום זיך אַ וויסטן שטח, מיט שטייגער אַנגעוואָרפענעם פלאַץ.

עטוואָס ווייטער פון אונדז, האָבן די דייטשן זיך בארָאָטן צווישן זיך. די רויטע פרעכע פרצופן זייערע מיט די ווילדע הינטישע אויגן האבן עדות געזאָגט, אז אָט, אָט, וועלן דאָ פאָרקומען שרעקלעכע זאכן...

פון ערגיצווי זיינען אַנגעקומען אַ ריי גרויסע לאסט אויטאָס גלייך האָבן די דייטשן ווידער זיך געזומען צו דער שלעק מלאכה, טרייבנדיק די מענטשן וואָס שנעלער צו די מאשינען. כ׳האָב געזען יידן, וואָס זיינען געפאלן און מער זיך נישט אויפגעהויבן. איניקע דייטשן זיינען אַרומגעלאָפן מיט די רעוואָלווערען אין די הענט, שיסנדיק אויף לינקס און אויף רעכטס. אין צווישנצייט האָט מען אַנגעטריבן נאָך גרופן יידן, וועלכע האָבן געטיילט דעם זעלביקן גורל וואָס מיר. די מאסקאראדע האָט דעדויערט אַ לענגערע צייט און צווישן די שטיינער און ערד גרודעס זיינען געלעגן און געגויסעט פיל באקאנטע יידן. דערווייל, זיינען די לאסט־אויטאס אַנגעפאקט געוואָרן און גלייך אַוועקגעפירט די אומגליקליכע קרבנות. אויפן פלאַץ זיינען געבליבן נאָך פיל לייט, וועלכע זיינען געווען פארצווייפלט און דערשראָקן ביז צום טויט. אַזוי איז מען געשטאַנען אין מורא געהאַט זיך צו באוועגן, דורשיקע און הונגעריקע, פארברענטע פון שטויב און פיין.

צו ביסלעך, האָט דער אָוונט גענימען אַראָפאלן און מיר שטייען און שטייען... מען ציטערט פאר שרעק, די פארע פון מויל נישט ארויסצולאָזן.

און אזוי אין דעם פיינלעכן וואַרטן, האָט מען פלוצים ווידער געהערט דעם שרעקלעכן רוף: לויפן! מיר האָבן זיך געלאָזט לויפן מיט די לעצטע כוחות, געלאָפן, ביז

דער טייך ארום דעם טויטן-לאגער

מיר האָבן זיך ארומגעקוקט — און דערזען אַז מיר... זיינען געבליבן אליין!...

אָן אַן עקסקאָרטע, אָן די דייטשן, האָבן מיר ביסלעכווייז אין קליינע גרופקעלעך אַוועקגעשלייכט זיך אין דער נאַכט צו אונזערע היימען...

א "שאנס" איבערצולעבן

דערווייל האט זיך די לאגע אביסל סטאביליזירט. דאָס מיינט נישט אַז די פארפאַלגונגען און רציחות זיינען שוואכער געוואָרן. אזא זאך — האָט מען זיך נישט דערלויבט צו דערווארטן פון די היטלעריסטן. דער דייטשער פלאָן האָט געארבעט אינטענזיוו און האָט דערגרייכט זיין ציל. די טעראָריזירטע מענטשן האָבן אָנגעווירן דעם מוט און ווילן — און דורך געהאָרכזאמקייט און אונטערטעניקייט האָט מען געגלויבט צו קריגן נאָך אייניקע טעג ארבעט און לעבן.

און די דייטשן — זיי האָבן געטון מיט אלעמען וואָס זיי האָט זיך געגלוסט, און די גרעסטע טייל האָבן זיי איינגעשפאנט אין יאָך פון שקלאפעריי ארבעט. אזוי ארום, האָב איך געארבעט אין א שאָפ, ווו מען האָט פארראָכטן שיך און מיליטערישע קליידער. מ'האָט געהונגערט, געארבעט — און געדאנקט גאָט, אז מ'לעבט איבער אַ טאָג, און נאָך א טאָג.

די יידישע אויפזעער האָבן אונדז געטרייסט און גערעדט: „וואס בעסער איר וועט ארבעטן, אלץ בעסערע שאנסן האָט איר איבערצוהאלטן די ביטערע צייט". צוליב דעם, האָבן מיר טאקע פלייסיק געארבעט, זיך פאָרנדיק ביים צוגרייטן ווארעמע קליידער און שיך פאר די דייטשן, וואָס ווערן פארפרוירן אין אָקאָפעס פון דעם מוראדיקן רוסישן פראָנט.

די דאָזיקע און ענלעכע טרייסטנדיקע רמזים האָבן עטוואס געהויבן אונזער מאָראל. ידיעות ווען דייטשע דורכפאלן האָבן מיר געהערט שוין ביים סוף יאָר 1942. אין דער תקופה האָבן אונדזערע עלטערן שוין נישט געלעבט. אז זיי זיינען פארברענט געוואָרן אין טרעמבלינקע האָט מען נישט געוווסט. דאמלט האָט דאָס שטעטעלע וואָידיסלאוו שוין נישט פארמאָגט קיין מנין יידן.

צום סוף איז געקומען די ריי אויף די לעצטע יידן, ווען כ'האָב שוין פריער אינטערגעשטראכן — פון די פריערדיקע ערטער — האָט מען אונדז איבערגעוואָרפן קיין אלט סאָסנאָווצע, אין דער סביבה פון דער מיעסקא

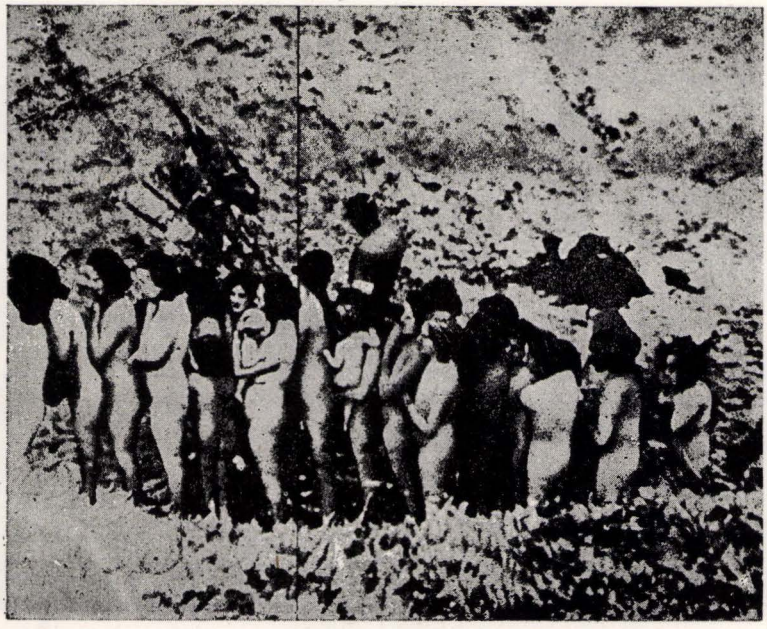

פאר מאָטערט און געשענדעט זיינען זיי געשטיגען אין דער ריי צום טויט

דאָס לעבן איז פארוואנדלט געוואָרן אין אַ וויסטן גיהנום

גאָס. דאָ איז מען שוין געווען כמעט פולשטענדיק איזאָ־לירט. צו דער ארבעט זיינען מיר געגאנגען אונטער דער וואך פון דער געהילף פאליציי, — וועלכע זיינען געווען געטרייַע הינט פון די דייטשן. זיי האָבן אונדז באהאנדלט ברוטאל — און האָבן נישט פיינט געהאט אָנצוועגדן די גומענע שטעקנס.

אין יענע טעג האָב איך געזוכט א וועג אריינצושמאָגלען זיך קיין וואַידיסלאַוו, מיט דער האָפנונג אַז כ׳וועל נאָך אפשר טרעפן וועמען פון מיין משפחה. די בענקשאפט און ווילן צו זען אייגעם פון מיינע ברידער איז ביי מיר געוואקסן פון טאָג צו טאָג און מיר נישט געגעבן קייז רו. דער פאקט וואָס אלע האָבן מיר געזאגט אז איך האָב אַן „ארישן" אויסזען, האָט מיר געגעבן דעם מוט צו ריזיקירן. אין אייגעם אַ טאָג האָב איך זיך אריסגעגנבט פון דער ארבעט און אוועקגעלאָפן צו דער באַן־סטאציע. דאָ איז די אויפזיכט געווען זער אַ שטרענגע, די דייטשן האָבן קאָנטראָלירט יעדן אייגעם. אויך די פוילישע פאָליצייַ האָט קאָנטראָלירט זער פלייסיק — און זיי זיינען דאָס געווען די מומחים אויף אויסצוגעפינען יידן. כ׳האב געזען ווי זיי האָבן פארהאלטן צוויי יידישע מיידלעך, וואָס איך אליין וואָלט זיך געשווויגן אַז דאס זיינען שיקצעס. די נידערטרעכטיקע האָבן זיך גאָרנישט געשמט — צו שלאָגן די יידישע קינדער אין די אויגן פון הונדערטער מענטשן, באליידיקנדיק זיי מיט פרעכסטע זידל־ווערטער. נאָך דער מעשה, האָב איך באשלאָסן צוריק אַוועקצולויפן קיין אלט סאָסנאווצע ווי מיר האָבן זיך אויפגעהאלטן, אין די וויטיק און בענקשאפט צי זען עמיצן פון מיינע נאענטסטע, האָב איך ליידער געמוזט דערשטיקן אין זיך.

דער אנהויב פון קאצעט

אין די ערשטע טעג פון יאנואר 1943 האָט מען אונדז קאָנצענטריט אויף דער סקלאדאָווער גאס ווו ס׳איז געשטאנען אַ ריזיק הויז ארומגעצומט מיט שטעכל־דראָטן. דעם צענטער האָט מען גערופן: „דער דולעך". דאָ האָט מען פאָרגעבראַכט אונדז אַוועקצושיקן אין די פארניכטינגס לאגערן אָדער ווי דאָס איז אָנגענומען געווען צו רופן: „קאָנצענטראטיאָנס לאגער". מיך, מיט נאָך פיל אנדערע יוגנטלעכע, האָט מען טראנספּאָרטירט אין דעם איבער־גאנגס־לאגער מיטן נאמען „סאקורוי" — דאָ האָט מען זיך אָנגעשטויסן אויף א ווירקלעכקייט קעגן וועלכער די שבעה מדורי גהינום — זיינען נאר אַ שפילעכל. עסן האָט מען געגעבן איינמאל אין טאָג, א פארציע וואָס איז באשטא־

אין געטאָ

נען — פון פארפוילטע בּאַרעקעס מיט ווארעמדיקע פאר־עפשדיקע קאשע. פין די קלעפ און קעלט ווי אויך פון זיך מערנדיקע קראנקהייטן זיינען פיל אויסגעגאנגען — און דאָס איז דאָך פאקטיש געווען דער ציל פון די דייטשן. אין דעם לאגער האָבן פארקערט פון ציוויל לייט די א.ג. „פאָלקס דייטשן". פאר זיי — זיינען מיר שוין אַנגעגאנגען ווי פארמישפּטע צום טויט — אין אונדזער טראגישער מצב איז פאר זיי געווען אַ פארשטענדלעכע דערשיינונג. כ׳גדענק, ווען כ׳האב אַ מאָל געבעטן ביי איינעם פון זיי אַ שטיקל ברויט, האָט ער מיך גלייגילטיק אָפּגעמאָסטן מיט ציניש אויגן און געזאגט: „וואָס וועט דיר שוין העלפן דאָס ברויט, אַ טאָג פריער אָדער שפּעטער וועסטו סיי ווי סיי אַוועקפֿגרן"!...

אין אייניקע וואָכן ארום, האָט מען מיך אוועקגעשיקט אין לאגער גריידיץ. דא האָט מען געארבעט ביים אויס־בּרייטערן אַ טייך — און פארפעסטיקן די ברעגעס. מען האָט אונדז געצווינגען צו ארבעטן איבער די כוחות און דער הונגער איז געווען אומדערטרעגלעך. אויך די קעלט האָט שרעקלעך דערקוטשעט. כ׳בין געווען אָנגעטאָן און שמאטעס און מיינע פּיס זיינען געווען באדעקט מיט ווינטער־ביילן. כ׳האב געזוכט אַוועג צו אַנטלויפן, נאר ווואהין? אז ארום און ארום לויערט דער טייוול און בייזע הינט היטן דיינע טריט. פיל האָבן געפּריווט — און זיינען אדורכגעפאלן באצאָלנדיק מיטן לעבן.

אַז ס׳איז אונטערגעקומען אַ געלעגנהייט, האָב איך זיך פרייוויליק צוגעשטעלט צו אַ טראנספּאָרט וואָס איז געשיקט געוואָרן אין לאגער קאלטנדארף, טראכטנדיק — אפשר — „משנה מקום משנה מזל"?

נאר צו מיין ביטערער אַנטוישונג, איז גאָרנישט געווען קיין סוף, פין איין גהינם ארויס, איז מען אין צווייטן אַריין. אויפן נייעם פלאַץ איז אלץ געווען נאָך ערגערער, די באציאונג — נאך מער בעסטיאליש. די לאגער אויפ־זעער האָבן אָן א שום סיבה געשלאָגן מיט די שטעקנס אויף די אויסגעמאטערטע סקעלעטישע קערפער. ווינד און ווייַ איז אונדז געווען. איך בין געווען באדעקט מיט ווינדן — און געפילט אז אָטאָטאָ — גייט פון מיר ארויס די נשמה. נאָר איך בין נישט געווען דער אייניציקער אומגליקלעכער. טויזנטער זיינען געווען פארקלעמט אין דעם מצב. איך האב זיך געוואלט ראטעווען, כ׳האָב נאָך געגלויבט, אַז ס׳איז דאָ ערגעץ אַן אויסזיכט אויף צו מילדערן עטוואָס דעם גהינמשן פיין כאָטש פון דער דערפארגונג איז מיר שוין קלאָר געווען, אַז יעדעס נייע אָרט פאַרמאָגט נייע פּורענותן. נאָר אזויווי איך האָב נישט געהאט שוין וואָס צו פארלירן, בין איך געווען גרייט צו יעדער ריזיקע.

געטראכט און געטון: איך האָב זיך געוואָגדן צו אייניעם פון די לאגער אויפזעער, וואָס איז גראָד געווען אַ ייד פון דאָמבראָווע־גורניצע און כ׳האָב אים געזאָגט בהאי לשון: איך האָב אַ ברודער אין לאגער לאנדסהויט, לעבן ריזנבערג, „אפשר באווילליקט איר מיר צו העלפן, אז כ׳זאל קענען זיין מיט אים אינאיינעם?"

ער האָט מיך אָנגעמאסטן — אויב איך האָב דאן נישט געהאט קיין טעות — מיט אַ פּאָר מיטפילנדיקע אויגן און א ברום געטון, ווי צו זיך: אוי ייגל, ייגל, וואָס פאר אַ ווילדער געדאנק איז דאָס געבוירן אין דיין קעפל?... סראנספּאָרט וואָס איז אַוועק, האָב איך זיך אַרייגגע־שלייכט צווישן די העפּטלינגע און זיך אויסגעמישט.

מיר האָבן זיך אויפגעהאלטן אין אַלטן פּאַרוואָרלאזטן — כ׳האָב לאנג נישט געדארפט וואַרטן. ביים ערשטן בנין, וואָס האָט זיך געפונען לעבן אַ קריסטלעכן בית־עלמין. צו דער ארבעט זיינען מיר אַראָפגעשטיגן פון בארג — און געבראָכן די פּיס אויף די שפּיציקע שטיינער וואָס זיינען געלעגן צעזייעט אויפן גאַנצן וועג. ס׳איז שוין איבעריק צו דערציילן, ווי שווער עס אונדז געווען דאָס לעבן. מיר זיינען פארפאַלגט געווען ביי אַ סיזיפישער קאר־טאָרזשנע אַרבעט, ביים אָפּרוימען די שטיינער פון בארג. די עלטערע און אויסגעמאטערטע זיינען געפאלן צוזאמען מיט די זיך געקייקעלטע שטיינער און מער זיך נישט אויפגעהויבן. דער הונגער איז געווען שטארק און נאגנדיק ביזן טויט. צוריק פון דער ארבעט, אָוונט־צייט, האָבן מיר זיך געשלעפט ווי די געשפענסטן־בארג אַרויף, צום בית הקברות... איך האָב באקומען עפעס אן ארבעטס־בגד און עס איז צו מיר צוגעקומען אַ פאליאק, וועלכער איז באשעפטיקט געווען ביים אויפשטעלן בארַאקן פאר דער דייטשער דינסט־אפּטיילונג און מיר געמאכט אן אנגעבאָט.

ער האָט מיר פארגעשלאָגן אייניקע פאַרציעס ברויט — פארן ארבעטס־מלבוש. און כאָטש דאס בגד איז מיר נייטיק געווען ווי אַן אויגן קאָפּ, האָב איך זיך געוואָלט אַ מאָל אָנעסן צו דער זעט און מ׳האָט געמאכט דעם טויש. נאָך דעם זעלביקן אָוונט האָר איך פארטיק געמאכט דאָס ברויט און איך האָב גארנישט נישט באדויערט, ווייל דאָס איז פאר מיר געווען אַ זעלטענע אַנטפּלעקונג צו דערזעטיקן זיך אויף געציילטע שעהן אין די פּינצטערע הונגער יאָרן.

די לאגער לייטונג אין דער געגנט האָט אָפּטמאָל אַ דורכגעפירט צווישן זיך אַ וועקסלונג פון די לאגערניקעס. אין דעם איז אַ גרופּע שטארקערע מענטשן צוריקגעשיקט געוואָרן אין לאגער גריידיץ, צווישן זיי — בין איך אויך געווען אין דעם טראנספּאָרט. אין גריידיץ האָט דאן געוועלטיקט אַ טיפוס עפּידעמיע — און די ארעסטירטע זיינען געפאלן ווי די פליגן. איך בין צוגעטיילט געוואָרן

אונדזער טראגישער מצב — אַ געוונטלעכע דערשיינונג

צו דער סאניטארער דינסט און געשלעפט די טויטע אין קראנקע פון די פארפעסטיקטע בראקן.

ס׳איז געווען אַ גרויליך בילד צו זען ווי מענטשן גוסע־נען אויף די פאראומרייניקטע פריטשעס. דער געשטאנק איז געווען אומדערטרעגלעך, די לופט אַנשטעקיק, ווייל מען האָט בכלל די מענטשן נישט געלייסטעט קיין מינ־דעסטע מעדיצינישע הילף — און צוויי דריטל פון די קראנקע זיינען מער נישט אויפגעשטאנען.

די גאנצע צייט האָב איך מורא געהאט אַז די קראנקהייט וועט מיך אויך באהערשן, נאָר דער גורל ווייזט אויס האָט געוואָלט אז איך זאָל אַרויס בשלום פון דעם גהינם.

ארויסגעשמאָגלט זיך פון שטייגל

זומער, דעם 1944 יאָר, האט מען מיך אַוועקגעשיקט אין דעם לאגער בלאכמא, וועלכער האָט אַנגעהערט צו אויש־

פשעי ארום

קיין שום ״שאַנס״ ארוסצוגיין א לעבעדיקער

ווין. דאָ האָב איך באקומען דעם נומער 177418. אין צווישנצייט, האָב איך באקומען די דיזענטעריע און מען האָט מיך אוועקגענומען אין שפיטאָל אריין. אצינד, האָב איך מורא געהאט, אז דאָס וועט זיין מיין סוף... געווענט־לעך, איז נישט געווען קיין שאנס ארויסצוגיין א לעבעדיקער פון אזא מצב. מען האָט די קראנקע נישט געהיילט, נאָר בלויז איזולירט, בכדי נישט אַנצושטעקן די ארבעטנדיקע און די דייטשן אליין. ארום מיר זיינען אויסגעשטאָרבן צענדליקער וועלכע מ׳האָט אוועקגעלעגט אויף די פאר־טונופטע בעטן.

איך האָב באשלאָסן אַרויסצורייסן זיך פון דער „טויט־שטייג״ פאר יעדן פרייז. מיט די לעצטע כוחות האָב איך זיך צוגעשלעפט צו דער אוביקאציע, וועלכע האָט געדינט פאר די סאניטארן — און פאָרזיכטיק זיך ארויסגעשלייכט דורך אַ פענצטערל. דורך פארשיידענע וועגן און סציעש־קעש האָב איך זיך אריינגעשמוגלט אין מיין בראק אוז דאָרטן זיך פארשטעקט אין אַ באהעלטעניש.

וועז די חברים זיינען געקומען פון דער ארבעט און מיך געזוכן, האָבן זיי זיך ממש דערפריים. אַן עלטערער העפט־

פאראייניקט אין דערמאָרדעט

לינג האָט מיך געריסט: "דו טויגסט זיך בחור". מען איז געווען צעפרידן וואָס מען האָט געקענט אַפצופרייערן דייטשן אויף אַ שעה, אויף אַ טאָג... א צייכן אַז מען גיט זיך נישט אינטער... דאָס האָט געשאפן אַ בעסערע שטימונג. איינער האָט מיר געשאנקן אַ טעפל זופ און איך האָב דאָס אויסגעטרינקן און געפילט זיך נאָכדעם געשטארקט.

ס'האָט זיך דאָרטן געפונען אַ בחור — כ'האב נישט געוויסט ווער ער איז, צי אַ ייד, צי אַ פאָלאק, אָדער גאָר אַ רוס? ער האָט געהאט אַ צוטריט איבעראל און האָט געקענט אַסאַך שפראכן. תחילה האָט מען אים חושד געווען אז ער איז „א צוטראָגער" און זיך פאר אים געהיטן. אָבער ווי ס'האָט זיך נאָכדעם ארויסגעוויזן, איז ער געווען אַ בראווער יונג. ער האָט מיר דערלאנגט אַ פלעשל מיט עפעס אַ געטראנק און געזאָגט: „טרינק דאָס אויס ביזן סוף, דאס וועט דיר העלפן". איך האָב דאָס אַראָפגעשלינגן אויף אמאָל און געמיינט אז די קישקעס קערן זיך מיר איבער. נאָכדעם, בין איך אייגעשלאָפן.

צומאָרגנס פארטאָג, בין איך ארויס אויף דעם פלאץ ווו צוויי דאָקטורים — אַ דייטש און אַ ייד — האָבן באטראכט די מענטשן. וועז דער יידישער רופא האָט מיך

אַן א שום האָפנונג — ייאוש

באמערקט, איז ער צו מיר צוגעטרעטן אין מיר פאַרגע־ווארפן: „דו ביסט דאָך געווען צווישן די קראנקע, וואָס טוסטו דאָ?!"

איך האָב אַראָפגעלאזט די אויגן און געענפערט: „הער דאָקטאָר, איך פיל זיך גוט און וויל גיין צו דער ארבעט".

דאָן האָט ער מיך געסטראשעט: „אויב דו וועסט זיך נאָך אַמאָל צו מיר וועגדן וועגן הילף, וועסטו האָבן א ביטערן סוף".

נאָכדעם בין איך צוריק אריין אין בראק אריין און פארשטעקט זיך צווישן די פריטשעס. צו מיין מזל, האָט מען מיך נישט באמערקט, דערביי וויל איך באמערקן, אַז צו יענער צייט אי׳ז שוין די דיסציפלין עפעס שוואכער געווארן. דערווייל, האָב איך זיך גוט אַפגערועט דעם טאָג, און שוין אויפצומאַרגנס בין איך אַוועק מיט דער הילף פון די חברים צו דער ארבעט. אצינד, האָב איך שוין געגלייבט אַז כ׳האָב זיך אַרויסגעריסן פון דער דיזענ־טעריע געפאַר און דער דאָזיקער דערפאָלג האָט ביי מיר געפלעגט דעם מוט, אזוי, אז איך האָב שוין גאָר געוואגט צו חלומען: ווער ווייסט, אפשר וועט מיר געלונגען איבערצולעבן דעם שרעקלעכן קאָשמאַר.

פונקען פון האָפנונג

טעג און וואָכן האָבן זיך געשלעפט, בגלייט מיט ביטערע אומבארשייבלעכע יסורים. צוזאמען מיטן אינטער־קומענדיקן ווינטער, האָבן זיך אַנגעצינדן און דעם פינצ־טערן אָנסופיקן תהום פון אונדזער צאנקנדיק לעבן — פונקן פון האָפנונגען. די ידיעות, אַז די רוסן דערנענטערן זיך מיט שנעלע טריט, האָבן זיך ארויסגעווייזן פאר ריכ־טיקע. די דייטשע אויפזעער, די ס.ס. לייט, זיינען ארום־געלאָפן אויפגערעגטע ווי די פארסמטע שטשורעס, אויס־לאזנדיק דערביי זייער ווילדן כעס אויף אונדז. נאָר די חיישה צערודערונג, וועלכע האָט זיך אָפגעשפיגלט אין זייערע אויגן, איז געווען פאר אונדז אַ געוואַלטיקע סאטי־ספאקציע — די דייטשן האָבן דאָס באמערקט און זיך נוקם געווען אין אונדז וויפל זיי האבן נאָר געקאָנט.

אין איינעם אַטאָג, זיינען אַנגעפלויגן אמעריקאנישע אַרעפלאנען און האָבן באָמבארדירט דעם לאגער און די ארומיקע געגנט. אויך די רוסן פלעגן דעם לאגער באשיסן נאָר מערסטנס ביינאכט. פון די באָמבעס זיינען פיל פון אונזעריקע אומגעקומען. פונדעסטוועגן, גישט קוקנדיק אויף די קרבנות, דאָך האָט עפעס אַ באהאלטענע פרייד אונדז אויפגעמינטערט. ס׳האט זיך עפעס אַ ריר געגעבן! וואָס עס זאָל נאָר נישט געשען מיט אונז — איין זאך איז שוין קלאָר אַז די דייטשן ברעכן דעם קאָפּ.

אזוי האָט מען זיך געטרייסט און אין צווישנצייט האָט מען איבערגעגעבן אז די רוסן זיינען שוין אריבער די ווייסל. אויך אין צפון, זיינען זיי אריבער דעם פלוס טייך וואַרטע און זיי זיינען שוין אין פויזן.

די ערשטע, האָבן געגומען כאכן א „ויברח" — די פאָלאקן. אויך יידן האָבן זיך מיטגעכאפט, נאָר נאָכדעם ווי מען האָט צוריקגעברענגט אייניקע פון זיי און דער־שאָסן אויפן אָרט, האָבן מיר באשלאָסן צו בלייבן דאָרט און פארלאָזן זיך סתם אויפן גורל.

עוואקואציע

דעם 20.1.45, ווען די רוסן האָבן זיך שוין געפ־נען גאנץ נאָענט, האָבן די דייטשן דעצידירט צו עוואקואירן דעם לאגער. דאָן האבן זיי אונדז אַוועקגעטריבן צו פוס קיין גראָסראזן, א קאצעט אין שלעזיען. טאָג און נאכט

עוואקואציע

האָבן מיר געשפאנט כמעט אָן שפייז־מיטלען און ביי אַ פראָסטיקן וועטער. מיר זיינען אַלע זייער אפגעשוואָכט געוואָרן. פיל זיינען געבליבן ליגן פארפרוירענע אויף די וועגן, ווו עס האָבן זיך באגעגנט די פארפייניקטע ברידער און שוועסטער פון אייראפע. די יעניקע וועלכע האָבן מער נישט געהאט דעם כח צו שפאנען, האָבן די דייטשן אויסגעענדיקט...

אין שווידניץ, ווען מיר האָבן פארביימארשירט דורך דער הויפט גאַס, האָב איך באמערקט ווי די דייטשן קוקן ארויס פון די פענצטער — האָט זיך מיר פארגליסט צו שרייען: העי! פארשאלטענע שוואבעס! „קוקט וואָס אייער הערשאפט טוט מיט אונדז!" און דערביי געוואגט צו טראכטן הלוואי וואָלט עמיצער פון זיי געהאַט אַביסל געפיל און צוגעוואָרפן אַ פאָר רייפלעך ברויט.

און אזוי קיקנדיק ארויף, זע איך אַ דייטשע פרוי שטעקט ארויס א האנט און ווארפט אַראָפ אַ ברייטל, וואָס פאלט ממש פאר מיינע פיס. כ'האב עס אכאפ געטאן מיט ביידע הענט, נאָר אין דעם מאָמענט האָבן זיך אויף מיר אַוואָרף געטון אוודאי, צוואנציג פון די מיטגייער ווי אַ הונגעריקע סטאַדע און געוואָלט ביי מיר אוועקנעמען דעם גרויסן אוצר. מיר האָבן זיך געראנגלט און געאמפערט אויפן שניי — די דייטשן האָבן געשלאָגן און צעטריבן די ווילד אייסגעהונגערטע סקעלעטן.

אָבער דאָס ברויט איז געבליבן ביי מיר! איך האָב געגעבן אייניקע ביס די וואָס זיינען געווען נאָענט אין דער ריי.

אין גרויסראָזן האָבן מיר זיך נישט לאנג אויפגעהאלטן. פון דאָרטן האָט מען אונדז אוועקגעפירט קיין בוכנוואלד. ווען מיר האבן זיך געפינען געציילטע קילאמעטער פון לאגער, האָבן זיך באוויזן אמעריקאנער באָמבאַרדירער. זיי זיינען געפלויגן לענג אויס דער באַן ליניע און זיינען פארשווינדן. דאָסמאָל האָבן מיר נישט געוואלט אז זיי זאָלן אונז באָמבארדירן — אָבער צו אונדזער בראָך, האָבן זיי געמאכט אַ ברייטן קרייז, צוריק זיך אומגעקערט און גענומען ווארפן אויף אונדז באָמבעס. מיר זיינען ארויס־געלאָפן פון די וואַגאָנען און אוועקגעלאָפן אין פעלד אריין. מיר האָבן צו זיי געשריען מיט דראענדיקע פויסטן: אידיאטן! לאָזט אונדז צורוע, הערט אויף! מיר האָבן אזוי פיל געליטן קומט איר דווקא אונדז פארטיק מאכן?

אונדזער ווייגעשריי האָט אבער נישט געהאלפן —

ווידער אריין א'ן די באראקן

און ווידער זיינען געבליבן טויטע און פארוונדעטע. דאָס ארץ האָט ממש געריסן פאר ווייטיק. די טרייסט איז געווען, אַז ס׳זיינען דערבייַ אומגעקומען אַ טוץ דייטשן צוזאמען מיטן קאָמענדאנט פון טראָנספאָרט.

מיט א שעה שפעטער, זיינען מיר אָנגעקומען אין לאגער בוכנוואלד. דאָ האט מען אונדז מער נישט געשלאָגן. זיי האָבן אונדז אריינגעפירט אין אַ גרויסן ריינעם באָד זיך צו וואשן, נאָר מיר האָבן זיך דערשראָקן, אַ פחד איז אונדז באפאלן ווייל מיר האָבן גוט געוווסט וואָס עס באדייט א לאגער באָד און מ׳האָט געטראכט אַז זיי גייען אונדז ליקווידירן אין גאז קאמערן.

דאָס מאָל איז עס אָבער געווען א ריכטיקער באָד.

צומאָרגנס, זיינען דערשיינען אָרעסטאנטן — און אונדז געגעבן נייע מלבושים, מ׳האָט אונדז אָפגעשוירן, אָפראָזירט און אוועקגעפירט אין די בראקן. פאר שוואכקייט, זיינען מיר געקראָכן אויף אלע פיר...

די באפרייאונג

פלוצים איז געקומען דער בלאָקן־עלטעסטער — און באפוילן די יונגטלעכע אַריבער צו גיין אין בלאק 67, כדי אונדז אומצוברענגען. די דייטשע פאליטישע ארעסטאנטן האָבן געזען וואָס עס גרייט זיך, האָבן זיי געמאכט צייכנס אַז מען זאל זיך אויסבעהאלטן. נישט אלע האָבן פארשטאנען וואָס דאָס באדייט — אָבער דאָך זיינען פיל מיט די לעצטע כוחות זיך צעלאפן און אויסבעהאלטן. אין קומענדיקן טאָג, וועלן מיר זיינען געשטאנען אויפן אפעל — האָב איך געזען אז ס׳פעלן פיל פון די יונגט־לעכע און כ׳האָב פארשטאנען אז דאָס איז דער רעזולטאט פון דעם נעכטיקן ״מאנעוער״...

דעם 11 אפריל, אין מיטן טאָג, האָט מען אַלע ארעס־טאנטן באפוילן ארויסצוגיין פון די בראקן. אז מ׳האָט זיך פארזאמלט אויפן פלאץ, האב איך געזען אזויפיל מענטשן אַרום און אַרום, אז מען האָט געקאָנט מיט זיי באפעלקערן אַ גרויסע שטאָט. שפעטשענדיק האָט מען געשמועסט אז די ס.ס. גרייט זיך אומצוברענגן די העפט־לינגע און אויפרייסן דעם לאגער.

אַ ביסל שפעטער, האָט זיך דערהערט אַן אלארם און נאָכדעם זיינען אלע ווידער צוריק אריין אין די באַראָקן, וואַרטנדיק מיט שפאנונג אויף די קומענדיקע געשעענישן.

פון מויל צו אויער האָט מען איבערגעגעבן, אַז די אמע־

טויזנטער מענטשן זיינען ארויס באַגריסן ד׳ באפרייער

ריקאנער דערנענטערן זיך און פון דער הויכפלאך האָט מען געזען ווי ס׳דערנענטערן זיך די אמעריקאנער טאנקן. מיטאמאל, האָט זיך באוויזן א פאטרול ביי די טויערן. צוליב גרויס באַגייסטערונג זיינען מיר געבליבן ווי פאר־גליווערט. אָבער נאָך אַ קורצע וויילע, זיינען מיר צו זיך געקומען, דערנאָך האָט מען ארויסגעהאנגען ווייסע פאָנען און געגרייט זיך אויפצונעמען אונזערע באפרייער.

די אמעריקאנער האָבן ארומגערינגלט דעם לאגער רונד ארום און קיינעם נישט ארויסגעלאָזט. די פארשטעקטע דייטשן האָבן געגומען אַראָפרייסן פון זיך די צייכנס פון זייערע ראנגען און מיליטער אייגהייטן...

דערווייל זיינען אָנגעקומען אייניקע אמעריקאנער טאנקן אין סאמע צענטער פון לאגער. די אמעריקאנער מיליטער פעלד פאליציי האָט געגומען קאנצענטרירן די פארהאלטענע דייטשן, וועלכע זיינען נעכטן געווען די הערשער פון לעבן און טויט.

טויזנטער מענטשן, ווער ס׳האט נאָר געהאָט כח, איז ארויס זיך פרייען און באגריסן די באפרייער. טערען פון שמחה זיינען געפלאָסן פון טויזנטער אויגן בשעת אין די בארַאקן האָבן נאָך געגויסען אַ גרויסע צאָל אומגליק־לעכע ווועלכע עס האָט שוין קיים שום כח נישט געקענט ראטעווען.

אין בליק פון דעם דערהויבענעם מאָמענט האָבן די געדאנקן געוואנדערט אין די נאענטע פארגאנגענהייט, איך האָב זיך ווידער דערמאנט אין מיינע עלטערן, אין מיין משפחה. אַ נאגנדיקע בענקשאפט וועלכע אי׳ז שווער אויסצו־דרוקן מיט ווערטער, האָט מיך אויפגעטרייסלט ביז די טיפענישן... מיינע עלטערן, מיינע ברידער, שוועסטער — איך בין געבליבן איינער פון אַזא פארצווייגטער משפחה! גאט מיינער! ווי האָסטו געקענט דערלאָזן צו אזא אומ־גליק?!

ס׳איז אָנגעקומען דער רב שעכטער אין אוניפאָרם פון אן אמעריקענער אָפיציר — און אונדז מכבד געווען מיט שאקאלד, טרייסטנדיק אַז מיר דאַרפן מער זיך נישט שרעקן — און ווו פאר זיך אַ זאָג געטון: „איינזאמע יידישע יתומים, מיר וועלן דארפן שאפן פאר אייך נייע היימען".

פאָרצייכנט פון ראובן רובינעק.

משה צוקער

שטארקער פון שטאל

זכור את אשר עשה לך עמלק!

די דייטשע קריגס־מאשין האָט אומאויפהערלעך געאר־
בעט מטי אַ פיבערהאַפטן אמפעט צו באהערשען אייראָפּאַ.

די פאָדערונג פון דייטשלאנד, פוילן זאָל איר געבן דעם „קאָרידאָר" פון דאנציג, האָט ארויסגערופן אַן אונ־
באַשרייבלעכן שרעק אויפן פוילישן יידנטום. נאָכדעם ווי מיר זיינען געווען עדות צום שוידערליכן בילד ווי די דייטשן האָבן אין מיטן ווינטער ארויסגעשיקט פון דייטש־
לאנד אלע פוילישע יידן, נאקעט און באַרוועס, טאָ וואָס האָבן מיר שוין געקענט דערוואַרטן אין אָנבליק פון דייטשן ברוטאַליטעט?

די מלחמה צווישן דייטשלאנד און פוילן האָט פאר־
פילט די אטמאָספערע, די רעדעס פון היטלער י"ש זיינען געוואָרן שארפער פון טאָג צו טאָג, און אָט דעם ערשטן סעפטעמבער 1939 איז דייטשלאנד ברוטאל אָנגע־
פאלן אויף פוילן. אונדזער שטעטל וואידיסלאַוו, וואָס ליגט אויפן וועג פון קראָקע און ווארשע, איז אנגע־
פילט געוואָרן מיט פיל יידן וועלכע זיינען אנטלאָפן פון די גרויסע שטעדט. אינמיטן טאָג האָבן זיך געהרט שיסעריי־ען פון אלע פיר זייטן פון שטאָדט. אין די דייט־
שן האָבן מיט א שטורם באַהערשט די שטאָדט. צוויי זיינגע בחורים זיינען באלד געפאלן פון די שיסעריי־ען.

מיט אַ געאייל האָבן די דייטשן זיך געוואָרפן אויף אלע הייזער ארויסגעטריבן די מענער, ביז דער מאַרק איז פארפילט געוואָרן. נאָך 2 שעה שטייענדיג אין מאַרק, האָט מען אלע יידישע מענער אריינגעטריבן אינעם קלויסטער, און אלע קריסטליכע מענער אין די גרויסע שיל. שוהן פון קאָשמאר האָט יעדער איבערגעלעבט. עס האָבן זיך פאַרשפרייט קלאנגען, אז די דייטשן גרייטן זיך אינטערצוצינדן דעם קלויסטער מיט די יידן וועלכע געפונען זיך אינעוועניק.

וועו די נאכט האָט זיך דערנענטערט, און זעענדיק אז קיינער קומט נישט אין קלויסטער אריין, האָבן מיר איינציקווייז אנגעהויבן ארוסגיין פון דאָרט, שפעטער האָט זיך ארויסגעווייזן אז די דייטשן האָבן פארלאָזט די שטאָט און מארשירט ווייטער קיין יענדזשעיעוו.

די לאָגע אין שטאָט איז געווען שרעקליך. פון טאָג צו טאָג ערגער. דאָס כאפן יינגע בחורים און אוועקשיקן אויף ארבעט, איז געוואָרן אַ טעגליכע דערשיינונג. די שרעק — וואָס דער מאָרגען וועט ברענגן האָט געפייניגט יעדן אייגעם.

דערווייל, האָט מען מיך און אַ סאַך אנדערע בחורים אין זומער 1942 געשיקט נאָך סנדזישעוו צו בוי־ארבעט. קיין עסן האָבן מיר נישט באקומען, קלעפ האָבן זיך געשאָטן אַן א שיעור.

דאָס שטיין אַ גאנצן טאָג אויף דער בוי, אונטער די ברענענדע זון האָט אויסגעמאָטערט די נשמה.

פלוצים איז דערגאנגען צו אונדז די ידיעה אז ערב יום־כיפור — דאָס זעלבע יאָר איז פאַרגוקומען די אויס־
זידלונג פון וואידיסלאַוו.

עה איז געווען אַ הייסער טאָג, די זון האָט געברענט ווי פייער. מען האָט ארויסגעטריבן אלע יידן פון די שטובן און זיי געהייסן זיך פאַרזאַמלען אויף א פלאַץ,

די שטאָט איז אנגעפילט גווארן מיט ס. ס. לייט. מיט אויסגעשטרעקטע ביקסן האָבן זיי געיאָגט די יידן פיל עלטערע יידן, צווישן זיי ר׳ פייוויש דער חזן זיינען דערשאָסן געוואָרן נישט קענענדיג לויפן שנעל, דאָס בלוט פון דערשאָסענע קליינע קינדער יונגע אין עלטערע מענטשו — האָט זיך געגאָסן אין די גאסן ווי וואסער.

די פאַרבליבענע יידן האט מען אוועקגעשיקט קיין טרעבלינקע, צווישען זיי זיינען אויך געווען מיין פאָטער און מוטער הי״ד.

מיין פאָטער איז געזעסען יומם ולילה און געלערנט (אפילו שטייענדעג אין געשעפט, איז געלעגען אַן אפענע גמרא ווי אין צו פרייע צייט). פארנומען האָט ער אַ חשובן אָרט אין אלכסנדרער שטיבעל, געווען גבאי פון דער „חברה קדישא״ און מיטגעארבעט אין אנדערע וואָילטעטיקע אינסטיטוציעס. ער איז צוזאמען מיט אַנ־דערע יידן — קדושים אומגעקומען אין טרעמבלינקע.

אין מערץ 1943 בין איך איבערגעשיקט געוואָרן קיין סקארזשיסקאָ ווי איך בין געווען צוזאַמען מיט מיין ברידער ירחמיאל, אין ווי מיר האָבן אויסגעאַרבעט אַמו־ניציע פאר די דייטשע קריגס־מאשין. די באדינגונגען זיינען געווען שווערע פיל מענטשן זיינען פון הונגער אויסגעגאנגען, אַסאַך זיינען פאַרצווייפעלט געוואָרן און זעלבסטמאָרד באגאנגען. מיין ברודער ירחמיאל איז איבערגעזידלט געוואָרן אין ווערק „3״, ווו ער האָט גאערבעט ביי גראנאטען. דער געלער פיקרין האָט אויפ־געגעסן די לינגען און נאָך 6 מאָנאַטן איז ער אויסגעגאַנ־גען. מיר האָבן זיך צוגעוווינט צו די אונדערטרעגליכע באדינגונגען און געארבעט ביי אַמוניציע. באָרוועס, און כמעט נאקעט, זיינען מיר געטריבן געוואָרן יעדן פרי און אָוונט אויף די אפעלן, ווו מיר זיינען שעהן־לאנג געשטא־ענ און געציטערט פאר קעלט. מיר האָבן זיך גיטוליעט איינער צום צווייטן. קומענדיק אין די באראקן פארפוי־רענע, האָבן מיר גערעדט איינער צום צווייטן און זיך עעגפרטג: וועלן מיר דאָס אויסהאלטן? וועט נאָך קומען אַ טאָג פון באפרייאונג?

אוגוסט 1944 האָבן זיך די רוסן צערנענטערט צו ווארשא. דאָ האָט דערוואַכט ביי יעדן איינעם פון אונדז אַ פונק פון האָפנונג. פלוצים, האָט מען אונדז עוואקו־אירט נאָך טשענסטאָכאָוו ווי מיר האָבן ווייטער געארבעט ביי אמוניציע. אין מיטן יאנואר, ווען וואַרשאָ איז באַפרייט עגוואָרן 2 טאג פאר דעם האָט מען אונדז עוואקואירט צו דעם וועלט־באַרימטן לאגער בוכענוואלד. דאָס ענגשאַפט און די וואגאָנען איז געווען אָנגעהויר גרויס. ס׳האָט אויסגעפעהלט לופט צו אָטמען, מענטשן האָבן געחלישט און אויסגעגאנגען. די באדערפענישן האָבן מיר ערלע־דיגט אין די וואַגאָנען, און אזוי האָבן אַ טייל פון אונדז זיך צוגעשלעפט ביז קיין בוכנוואלד. איך בין נישט בכוח צו בשרייבן וואָס מיר זיינען אין דעם לאַגער אדורכגע־גאַנגען. דאָס ארויסטרייבן יעדן אינדערפרי אויפן אפעל, אין קאַלטע פארפרוירזנע פרי מאָרגענס, דאָס זעלבע אין די אוונטען. עס איז נישט באַגרייפלעך ווי מיר האָבן דאָס געקענט אויסהאלטן, זעט זיך אויס, אז אינעם מענטשן זיינען פארהאן באהאלטענע כוחות, וועלכע העלפן א:ם דאָס איבערצוקומען.

פון בוכענוואלד האָט מען אונדז געטריבן נאָך „שערצען״ און „ביסאנגען״, ווו די פראנצויזישע ארמיי האָט אונדז אים אפריל 1944 באַפרייט.

34 יאָר זיינען אוועק אין ווען די קוקסט צוריק ווילט זיך נישט גלויבן אז אַ מענטש איז געווען אזוי שטאַרק און געקענט דאָס אַלעס איברהאלטן. אבער דער מענט־שליכער גייסט האָט ארוסגעוויזן שטרקער פון שטאָל און אייזן.

זאָלן די פשוטע שורות דערמאַנען אונדזער דור אין די קומענדיקע דורות וואָס עס האט אנגעטון דער עמלק־היטלר ימ״ש.

ג. מורגנשטרן

תחיית המתים באושוויץ

ז׳ אדר תש״ג, עוד אחד מאותם תאריכים שאתה נזכר בהם, כשרשרת ארוכה שזורת אימים, שרישומה לא הוקהתה, למרות פער השנים שעברו מאז.

נער הייתי, עול ימים כבן 18 שנה, הנרדף כמליוני אחי על לא עוול בכפי רק על שום שיהודי הנני, הגעתי מגיטו קרקא למחנה האימים אושויץ.

מוינו לקבוצות — ואני נשלחתי למחנה בירקנאו, שהיווה בעצם פלג ההשמדה של אושויץ. במרכזו של המחנה — תנורי הגז שמארובותיהם עלתה זעקתם של מיליוני אחינו המרומים הנרצחים נפש.

יום א׳ בצאתנו לעבודת הפרך להקמת עמוד טלפון, עד הייתי למראה זוועה. יהודי צעיר מצרפת שלא הצליח לעמוד בקצב הרצחני של העבודה הקשה נרצח בדם קר לעינינו.

מעשה זה הוליך עלי אימים. נרעש ונפחד הייתי. אך באותו רגע גמלה בליבי החלטה שגם ברצוני עוד לצאת מגיא בן הנום זה, ולהמשיך לחיות ולהיחלץ מקבוצת עבודה זו.

ואכן, למחרת, עם צאת הקבוצות לעבודה, התגנבתי בדרך לא דרך לשיירה היוצאת למקום עבודה „נוח״ במקצת מקודמו, בו אפשר איכשהו להמשיך. ואמנם, אלוקים היה בעזרי. הממונה על אותה קבוצת עבודה היה יהודי צרפתי בעל לב רחום, שהשתדל עד כמה שניתן ומתוך מסירות נפש עילאית להקל על מצוקתנו, כדי

רצח בדם קר

רציחות המוניות במחנה ההשמדה טרבלינקה

שנפשנו הדווייה תחזיק מעמד בגיהנום הזה, יהא זכרו ברוך.

חלפו עוד ששה חדשים שנמשכו כשנות דור כאשר הועברתי למחנה אושוויץ. גם שם נמשך החדלון והסיוט של עבודת פרך, באורח כזה שאיפשר עדיין אורך נשימה. אלא, שפתאום נחתה עלי הפורענות ממקום שלא ציפיתי. איש ס.ס. מרצח חסר־לב, סמל בשם דרשנר, רשע מרושע וידוע לשימצה, שם עלי את ידו הגסה. יום אחד קרא לי לחדרו ובלי אומר ודברים היכה בי באכזריות. לא היתה לכך עילא ולא סיבת רקע אמוציונאלית, אך הנסיבות שהיינו שרויים בהן לא חייבו כלל „מוטיבציה" מיוחדת כדי להתאכזר לנו, להכותנו, להשפילנו או להתעלל בנו. היינו כחומר ביד היוצר והם עשו בנו שפטים כאוות נפשם הרצחנית. ואולי, היה בכל זאת איזה שמץ של „מניע" לתאוותו החולנית.

אולם, מה שהתרחש בדיעבד ומה שקדם לו, אולי אפשר למצוא סמיכות כלשהי ביניהם. בהיכנסי פעם לחדרו של אותו סמל הס״ס, מצאתיו שקוע בסביאה ועליצות כאשר בקבוקים מרוקנים משמשים להם כתפאורה.

מס. 108231 — נדון למוות

לא עברו הימים והאסון ירד עלי כחתף.

עבודתנו התנהלה בשלוש משמרות והתנאים היו דווקא נסבלים. והנה, יום אחד באה הפקודה שלא יוצאים לעבודה וכולם נשארים במחנה. לפי נסיון העבר, ידענו, שמשהו בלתי רגיל עומד לקרות, אך מה בדיוק — לא ידעו.

למותר להוסיף, כי כל דבר חריג מן השגרה, בנסיבות ההן — פירושו האחד — לשלילה בלבד. אך מה וכיצד, צריך היה להשאיר לדמיון שעבד בקדחתנות, כי הצפוי לא בישר, אלא צרות ותלאות. ברם הפעם עלתה המציאות על הדמיון הפרוע ביותר. עוד אנו מושבתים ממלאכתנו באונס ונחרדים לבאות, הופיע לפתע ה„אוברלגראלטסטה", הלא הוא ראש המרצחים של המחנה ובמעמד של דממת כל הכלואים הודיע שנגזר עלי עונש מוות.

הייתי המום ולא האמנתי למשמע אוזני. לא היו לנו שמות, אלא מספרים שקועקעו על זרועותינו ואלה שימשו כסימן היכר להבדלה בין אדם לחברו.

הנה כי כן, השתרבבה לתוך הפרשה הטראגית הזאת עוד איזו אפיזודה — ספק עגומה, ספק מוזרה. כאשר הקריאו את פסק דין המוות למספר המסוים, ניגשו אל

מישהו אחר, איזה צועני מסכן שמספרו היה דומה לשלי — ותפסו אותו...

רק בדיעבד, הוברר שקרתה טעות — והחלו לחפש אותי כדי לאתרני.

חבלה מדומה

לא ארכו השעות והטעות נתבררה... לכן התחילו לחפש את המספר הנכון, כלומר אותי. לא היה קשה למצוא אותי, כי לא היה לי היכן להיחבא. ה„קפו" נכנס לביתן ששהיתי בו ולקח אותי למשרד, שם הועמדתי פנים אל פנים עם ה„לאגרפירר", היינו המפקד הכללי של המחנה בונה שהיה בתוקף תפקידו ממונה גם עלינו. הלז בישר שוב „בחגיגיות", כי נדונתי למות בתליה! בשומעי זאת אחזה בי צמרמורת ובשרי נעשה חידודין חידודין. התחלתי להתחנן על נפשי באומרי שאיני יודע מה פשעתי ומה חטאתי על כי מענישים אותי בחומרה כזו.

נראה, שדברי עוררו בו סקרנות כלשהי ואז הציץ בניירות שלפניו אשר היתה להם בוודאי שייכות לגבי גורלי. אחר הפטיר שהעונש „מגיע" לי מפני שעסקתי בחבלה...

מרוב תדהמה — לא ירדתי לסוף דעתו וכאשר התאורר ששתי שאלתי במה הדברים אמורים!?

לשאלתי זו השיב שמאשימים אותי בחבלה, יען כי עברתי את כביכול — וזהו סימן ברור לכוונותי הזדוניות ר"ל...

מה אומר ומה אדבר, עולמי חשך עלי, כי ידעתי שחיי אדם אינם שווים פרוטה במקום הארור הזה, ומי שנגזר עליו להיתלות על פי פסק-דין שלהם, לא נותר לו הרבה לקוות...

בינתים, הורה הלגראלטסטר, ששמו קובל העיד על מוצאו **הפולני, להכניסני לתוך צינוק וכך אמנם עשו.** מכאן ואילך הייתי נתון בכף הקלע ומצפה בחרדה מתוחה ליום המר...

אבל האמת ניתנת להיאמר ככל שהאנשים שהיו קרובים למהיצתי התיאשו מכל זיק של תקווה, הרי אני לכשעצמי טרם אמרתי נואש. אשר לבריות, אין כל תימה, כי באותו גיא צלמות, לא היה בכך משהו שעשוי להיות מוטל בספק כלל. אסיר שנדון למוות בתליה, ועוד יהודי — במקום שהמוות זרוע על כל צעד ושעל — מה עוד יכול בכלל לעכב או לשנות?!

ואולם אנכי — בצר לי, על אף המצוקה הנוראה שהייתי נתון בה, לא איבדתי את התקוה. איזה כוח טמיר

חיי אדם אינם שווים פרוטה במקום הזה

ונעלם נסך בי הרגשה עמוקה שעוד יתרחש איזה נס כדכתיב "ישועת ה' כהרף עין".

לא היה בכך כל הגיון ולא תבונה מצד השכל ובדרך הטבע לא היתה שום סיבה ממשית להיתלות בה. אולם כיהודי שגדל על ברכי האמונה הצרופה ואשר ינק בבית אבא אורחות חיים ספוגי בטחון, ציפיתי לישועה ממרום. ידעתי כי במצבים קשים ביותר עת חרב פיפיות מונפת על צווארי, עדיין נשארת התקוה הגדולה של השלך על

שכאלה — סכנה איומה היתה טמונה בכך. אבל מי שאין לו ממילא כבר מה להפסיד, למשל ברנש כמוני — יכול „להרשות לעצמו" להטיח בפרצופם כל מה שעולה על רוחו.

אשר על כן, התקרבו מדי פעם אנשים מבין הרופאים והסניטרים ולחשו מבעד הדלת של הצינוק והפצירו בי: „אמור להם שהם פושעים ארורים ויגיע זמנם לתת את הדין על מעלליהם ומעשיהם הנפשעים! תטיח בפניהם

התנורים של המשרפות במחנה המוות בירקנאו־אושוויץ

ה' יהבך. דווקא באותם רגעים קריטיים נגלית האמונה באבינו שבשמים כחזקה מצור ואיתנה מסלע ומחשבה זו לא משה מקרבי אף לרגע.

דינם בוא יבוא

תקוותי זו עמדה בסתירה בולטת לכל מה שסבב אותי. לא הרחק מהצינוק שהייתי כלוא בו למשך הזמן עד... שיקימו את התלייה, היה חדר מתים ועל כן „הסתובבו" שם כל מיני אנשים השייכים למנגנון הרפואי; רופאים, ואחים וכולם ידעו שימי ספורים. במקרה כזה גמרו אומר להעביר „תשדורת" לנאצים, כדי שידעו שיום הדין בו יבוא ויקחו בהם נקם. להתריס בפניהם דברי אפיקורסות

כל מה שמגיע להם!" — כך הפצירו האנשים — כל אחד, לפי סגנונו, לפי סברתו.

קרן אור באפלה

היה שם איש אחד, יהודי צרפתי ממוצא פולני שהתיידדתי עמו עוד קודם לכן והוא סעד את נפשי עד כי היה לי קרן אור בצינוק האפל.

היה זה פרופסור מרקל שעסק בציור וגם בפיסול והודות לכשרונותיו הבולטים זכה להטבות כלשהן שערכן במחנה לא יסולא בפז. לשבחו ייאמר, כי זכותו זו לא שמר לנחלתו הבלעדית, אלא חילק עם זולתו ככל יכולתו. היינו ידידים בלב ונפש ובשעת צרה הוכיח את עצמו בכל הדרו

ומסירותו, כאילו אישרו הליכותיו והתנהגותו את הכלל הגדול שידידות כנה נבחנת בעת צרה.

אפילו חרב חדה...

והימים הם חודש ניסן, האביב בשער, כל היקום מתעורר לחיים חדשים, הכל פורח ומלבלב, ואילו אני נמק בצינוק הקר והאטום, רובץ שם יומם ולילה וממתין לגזר דיני, לאחר שגורלי נחרץ ללא רחמים.

רק ימים ספורים חצו בין היום שנכלאתי בתא המוות לבין חג הפסח הקרב ובא, והעיתוי המקרי כמו יצק עוז לנשמתי הכמהה לנס מהשמים.

רוח החרות ודברי ימי עמנו שיצא מעבדות לחרות באותם ימים גורליים שחג הפסח הוא סימלם הנצחי, עוררו וחיזקו בי את תעצומות הנפש שלא להשלים עם מר גורלי ולא להיכנע לייאוש המשתלט, ובעיקר — לא לאבד את זיק התקוה.

פרופסור מרקל — לא זו בלבד שסיכן את עצמו ועשה מאמצים כדי לסעוד את גופי בדברי מזון, אלא ביקש גם לעודד את רוחי בשיחות שניהלנו מדי פעם מבעד הדלת הכבדה של הצינוק.

היו אלה שיחות בהסתר ובלחש מסיבות מובנות והן עברו ישירות מלב אל לב, מבלי שהזולת יכול לגרוע או לנגוס בהן ולהפוך אותן מכשול לניגוח.

והגם שתכליתם נבעה מהצורך הנפשי העמוק, נתגנבו אצל הפרופסור לא פעם נימות של חרדה שקשה היה להסתירן. "מה יהיה?", שאל מפעם לפעם כמציב סימן שאלה גדול על כל מה שעתיד לבוא.

ואנוכי, לא פסקתי אף לרגע מלקוות, אמונתי לא משה כהרף עין ממני, כאילו התרסתי בפני המציאות העגומה ומלמלתי לפניו את דברי חז"ל: „אפילו חרב חדה מונחת על צווארך — אל תימנע מרחמים", ללמדך, שגם ברגע קריטי זה, כאשר כלו כל הקיצין, עדיין קוויתי לרחמי שמים, שמא יתרחש איזה נס, אולי תימצא איזו זכות שתצילני ממוות.

ומאידך — הלך המצב והחריף מיום ליום. לא זו בלבד שהמחשבות העיקו ולא הירפו ממני, אלא שכובד הלחץ הגופני התהדק יותר ויותר.

מבקשי נפשי, הנאצים הארורים, היו למודי נסיון במלאכת הרמיסה המזוועת וכאשר ראוני — נער בן 18 עדיין מחזיק מעמד, על אף המחסור המשווע במזון, הבינו שיש כאן איזו יד נעלמת המסייעת לי בצורכי הקיום...

לכן דאגו לסתום את „הפירצה" ע"י כך שסגרו מבחוץ את מכסה הברזל של האשנב, בל יחדור אלי אף קימצוץ של סם חיים.

היתה זו מהלומה קשה שפגעה בי בכל המובנים. המכסה סתם את הדרך למזון, לאויר ולאור.

קרן אור במחשך

ישבתי איפוא בצינוק האפל והדקות נמשכו כשעות והשעות כימים — ודומה שישיבה רדופת סיוט ופלצות זו כפתה עלי את כובדה המוחץ עד בלי די..

והנה,לאחר מספר שבועות, דומה וקרן אור החלה להסתמן ולבצבץ מבעד לחומות האפלות.

יום אחד נקראתי החוצה ע"י אחד הקלגסים של הס"ס שנשלח אלי כנראה ע"י הממונה צמא הדמים, אותו הזכרתי כבר קודם לכן שראיתיו שיכור בתוך חבורה עולצת והחל לשדלני שאודה ב„פשע" שבירת אתי החפירה...

כאשר התגוננתי מפני העלילה השפלה שנרקמה בתוך המזימה, לחץ עלי שאודה לפחות בצורה „כלשהי" שהיתה לי יד בשבירת את אחת לפחות...

ואולם, משום מה הדליקה בלבי התנהגותו של אותו נאצי איזה זיק של תקווה. ראיתי בכך תחילת יד ה' בהצלתי. ע"כ אזרתי אומץ והחלטתי לא להיכנע בשום אופן לאותו רשע מרושע. איתן בדעתי, הסברתי שוב ושוב שאמנם האת נשבר, אלא שלי לא היתה יד בדבר. והוספתי: אף אצל האיש ששיבר, קרה הדבר בדרך טבעית לחלוטין ללא כל חבלה.

לאחר שיחה זו שוב הושלכתי לצינוק, אלא שהפעם חזקה במקצת אמונתי כי הקב"ה ישלח ישועתו ממעל לחלצני מן המיצר.

שוב חלפו שבועיים מאז שיחתי עם איש הס"ס, כאשר הוציאוני לפתע מן הצינוק והובילוני למפקדה. ללא כל הקדמות הועמדתי בפני חקירת המחלקה הפוליטית של הגיסטפו הידועה לשימצה, אשר רק לשמע בואה, נחרדו הבריות ואלו לתוצאות טיפולה, הרי הן רשמו פרק רווי דם ודמעות בדברי ממשלת הזדון והרשע של האשמדאי הנאצי ימש"ז.

למרבה המזל, היתה חקירתם הפעם מתונה, אך פטור בלא כלום אי אפשר. אחרי ששאלו שאלות פרובוקטיביות בנוסח: „כמה אתים שברת", ועוד, אלא שראיתי בכך אצבע אלוקים. לכן, חזרתי בבטחון על גירסתי כי האת אמנם נשבר, אך בלי כל כוונה ולא ע"י וכי הפרובוקציה היא ממני והלאה (לימים נודע לי כי בין המפקדים היו סכסוכים ואותו דרשנר שהעליל עלי, הועמד לדין כשכולו סר וזעף וחמתו בוערת בו להשחית. ואולי בכך ראיתי יד ההשגחה ממעל העומדת לימיני בצר לי). ברצוני לחזור ולהדגיש ביתר שאת ועוז כי האימה שהקיפה אותך, את חלום הבלהות שחיית למן 24 שעות ביממה מבלי שתדע את קיצו, מבלי שתוכל להכין את מוחך במחשבה סתמית על עולם טוב יותר, על יציאה מנבכי הקבר ההמוני הלזה, הנה למרות הכל חשתי בבת קול הקוראת לי להחזיק מעמד. לא להתיאש חלילה כי יש מניג ובורא וכי הוא יוציאני מ־אפלה לאורה.

מלקות במקום תליה

ביינתים הוחזרתי לצינוק ועל אף ההרגשה שהנה מבשר העתיד איזה שינוי לטובה במעמדי, הרי התנאים הפיזיים שהייתי לחוץ בהם, נשארו בעינם, ובעיקר מצוקת הרעב. או אז בא שוב ידידי הטוב, הלא הוא פרופסור מרקל ועשה כמעט את הבלתי אפשרי, הרים את המכסה מעל פני האשנב של הצינוק והגיש לי דברי אוכל.

לאחר החקירה של „המחלקה הפוליטית" והרקע שהונח ביסודה, ניתן אמנם היה לצפות שיוציאוני מן המועקה, שכן עתה ברור להם שהכל היה שקר וכזב ועלילה זדונית.

אולם, לצפות ל„גודל נפש" ממרצחים כאלה שהשטן לא ברא עדיין, היתה כנראה נאיביות גדולה. ואם אמנם הגיעו למסקנה שלא צריכים לתלות אותי, הרי פטור בלי כלום — אי אפשר והמירו את עונשי ב...25 מלקות.

עד לעשר מלקות — לפי המצווה — עוד הייתי מסוגל למנות, אולם לאחר מכן חדלתי „לתפקד" וכנראה שגם אבדה הכרתי.

אולם הפעם זכיתי כבר להעדפה מסוימת מצד כל הסובבים, גם בשל המקרה החריג שהורדתי כביכול מן התלייה ברגע האחרון וזאת לאחר „טיפולה" של המחלקה הפוליטית. היה זה מקרה נדיר מאוד בפלנטה שלנו, ממש סנסאציה שבגינה זכיתי למאור פנים מכל הסביבה, מיד לאחר ששוחררתי מהצינוק. אנשי השירות הרפואי טיפלו בי עקב התוצאות של המלקות ואפילו הטבחים נתנו לי מנה כפולה... באמרם בהתלהבות: „הנה הבחור שניצל מתלייה — מגיע לו!"

באותם הימים קרה דווקא מקרה עצוב של תלייה „על אמת". ברגע של קילקול במערכת החשמל ששיתק את פעילותן של הגדרות המחושמלות, החליט אסיר אחד בשם כץ לנצל את ההזדמנות וברח מהמחנה. ואולם לרוע מזלו, נערך אחריו מירדף והוא נתפס.

העונש התמידי עבור בריחה היה מוות בתליה וביום שעמדו לתלות אותו, נקראתי ללאגרפירר (הוא אמנם הוזהר שלא להתנקם בי), אך לא מנע מעצמו ולא יכול היה לעצור בו כדי לבטא את „קנאתו", לאמור: „לך היה מזל, אחרת היינו תולים אותך כמו את כץ!".

לאחר הזעזוע הזה חזרו העניינים למסלול השיגרתי של חיי מחנה הריכוז ועוד נותרה לי שנה שלמה של תלאות, נגישות וסכנות לאין ספור, בהן פירפרנו בין החיים והמוות עד ששוחררנו ע"י הצבאות של בנות הברית.

גוטציע רובינעק

אדורך דעם נאצישן קאשמאר

דער פינפטער סעפטעמבער 1939 איז בישט געקומען אומגעריכט. עס איז געווען באווסט אין יענע טעג, אַז די היטלעריסטן גרייטן זיך צו אַן איבערפאל אויף פוילן. אַממערסטן באַזאָרגט און באומרואיקט פון דער לאַגע זיינען, זעלסטפאַרשטענדלעך, געווען די יידן.

די בהלה און דער פחד האט שוין געהערשט נאָך היידער ס׳האָט אויסגעבראָכן די מלחמה. ווי באַוווסט, זיינען פאַרגעקומען פאַגראָמען און אנטיסעמיטישע עקסצעסן אין אַלע פאַרכאַפּטע היטלעריסטישע געביטן.

איך בין דעמלט אַלט געווארן דרייצן יאָר און כ׳האָב אַנגעהויבן צו זען די וועלט און ס׳לעבן מיט קלאָרערע אויגן. נאָר די פיל צוזאַגנדע העלע וועלט פון מיין אויפוואַכנדיקן פרילינג איז גלייך פאַרטויבט און פארפינצטערט געווארן דורך די טעמפע און בעסטיאַלישע קלעפ, וואָס די נאַצישע תליינים האָבן געלאָזט פאַלן אויף אונדזערע קעפ.

ווי אומעטום, אזוי אויך אין וואידיסלאָוו איז אונדזער לעבן געווארן הפקר, „יידן אויסער געזעץ". אַז מען איז ארויס אין גאַס, האָט מען מורא געהאַט אַ קוק צו טאָן לינקס אָדער רעכטס. אַפטמאָל צוליב אַן אומשולדיקע אומפאַרזיכטיקע באַוועגונג, האָט מען געקריגן אַ קויל אין קאָפּ!

טעראר

שוין אין יאָר 1940 האָט די דייטשע מאַכט אַן סיבות דערמאָרדעט פיל וואידיסלאָווער יידן — דאָס פאַרפאַלק דריזין (ער איז געווען אַ העברעאישער לערער), מיט זיין פרוי פייגעלע (אייזנפעלד) זיינען דערשאָסן געווארן ביים אויסשטייגן פון אַן אויטאָ, און נאָך פיל אַנדערע יידן.

יאָ, ס׳איז מיר שווער חיינט צו דערמאָנען די אלע בעמען פון די פאַרפייניקטע. באַזונדער האָט מיך דערשיטערט דער טויט פון דער אלמנה פרוי זאַלצמאַן מיט איר טאָכטער — וויל איך בין געווען אַן עד צו דעם דאזיקן גרויל. זיי האָבן געווויינט אין אונדזער הויז. כ׳האָב געזען מיט מיינע אייגענע אויגן ווי מען האָט זיי בעסטיאַליש אומגעברענגט. דאָ האָט מען שוין צוגעטראָכט אַ פרעטעקסט, נעמלעך, וויל די זין זענען אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד. מיט די אַלע מעשים און טעראָר האָבן זיי באַוויזן צו פאַראַליזירן יעדן פרווו פון ווידערשטאנד. מען האָט אויפגעהערט צו גלויבן, אַז ס׳קאָן זיין אַנדערש ווי ס׳איז...!

הונגער

אין יענע שאַנד־טעג פון דער „געלער לאָטע" האָט דער פאַרזיכטקייטס אינסטינקט געוואָרנט, וואָס וויניקער אַרויסצורוקן די נאָז, סיידן צוליב סכנות נפשות. דאָס האָט געברענגט דערצו, אַז מען האָט וואָס וועניקער געהאלטן קאנטאקט מיט דער נישט יידישער באַפעלקערונג. דער אומשטאַנד האָט געהאָט פאַטאַלע רעזולטאַטן און דער הונגער האָט זיך אריינגעדרינגט אין יידישע היימען און געווארן א שטענדיקע דערשיינונג.

נאָר איך מיט מיין סלאָווישן־אַרישן פראָפיל — בלאָנדע האָר און א פרצוף ווי אַ שיקסע (אגב, דער אויסזען האָט מיר שפעטער געברענגט נוצן), האָב געוואָגט זיך צו באַוועגן אין שטאָט און איר געגנט, קויפנדיק דערביי און פארקויפנדיק פאַרשיידענע פראָדוקטן. דער אומשטאנד

האָט עטוואָס פאַרלייכטערט דעם טראָגישן מצב פון מיין משפחה.

צוואנגס־ארבעט

איך געדענק די תקופה פון צוואַנגס־אַרבעט און דעם אופן ווי אַזוי מען האָט זיך באַצויגן צו מענטשן, וואָס האט ארויסגערופן שנאה און אומצוטרוי און אַ סך פאַרביטערונג צווישן די נאָך פאַרמעגלעכע און אָרעמעלייט. די וועלכע האָבן באַצאָלט זיינען נישט ארויס צו דער אַרבעט און דערביי אויסגעמיטן די טאָג־טעגלעכע פאַרציע שלעק, קעלט, הונגער און דערנידעריקנוג. כ׳געדענק ווי ס׳האָבן אויסגעזען מיינע ברידער, ווען זיי פלעגן אַהיימקומען פון דער אַרבעט: נאַס, צעווייקט, פארבלאטיקט, מיט צעביילטע פאַרבלוטיקטע פנימער. מיט וואָס האָט מען זיי געקאָנט העלפן?

נישט אייגמאל בין איך געגאנגען פאַרטרעטן מיין ברודער, אַבער די יידישע אויפזעער זיינען ווייט נישט געווען צופרידן פון אזעלכע „אויפטוען".

דאָס האָט געדאַרפט זיין אַ קלייגער בלוטיקער פאַרשפיל צו דער גרויזאַמער דראַמע, וועלכע האָט זיך דערנענטערט גאָר שנעל, מיט יעדן טאָג, מיט יעדער שעה.

דאָס אויער פון יעדן כאַפט אויף הונדערטער קלאַנגען, שמועות וועגן אַרבעטס־לאַגערן, וואָס ווערן שנעל אויפגעשטעלט פאַר פאַכלייט וואָס וועלן אַרבעטן פאַר דער היימוער. מען לויפט זיך באַוואָרענען מיט פאַך־צייגענישן, מ׳וויל אויסזען יינגער, שטאַרקער.

דערווייל כאַפט אַ שוידער אין דער נשמה: מענטשן פרעגן זיך גורלדיקע פראגן:

וואָס וועט זיין מיטן קליינוואַרג? מיט די זקנים?

אילוזיעס און טויט־פחד טויטן זיך דורכאנאנדער — אַ פאַרשאָלטענע וועלט — טראַכט איך.

מען ווייסט פיל זאָכן, נאָר מען וויל דערפון נישט רעדן...

די מאַמע נעמט מיך פלוצלונג אַרום, האַלזט מיך, קושט מיך און זאָגט צו מיר: „גוטשעלע, וואָס זאָל נישט געשען, זע זיך צו ראטעווען!"

איך ברעך אויס אין אַ געוויין: מאַמע, וואָס רעדסטו?

אויף צוואנגס־ארבעט אין געטאָ

וואָס עפעס איך אַליין, אַלע, אַלע וועלן מיר זיך ראַטעווען!

מיטאַמאָל ווערט אַלץ קלאָר אויס סודות, דאָס רוב יידן ווערן פאַרטריבן קיין טרעבלינקע. דעם באַדייט פון דער זאַך האָט איבערגעגעבן אַ סענזישעווער יייד: דאָס איז דער לעצטער וועג, פון דאָרט קומט מען שוין נישט ארויס. טרעבלינקע!

אַ גיהינם אָן ברויט

אַ טאָל פון טויט

אַלץ גייט שוין צום גרונט. שטיבער, הונדערטיאָריקע הייזער, אין וועלכע יידישע דורות זיינען געבוירן, דערצויגן און געשטאָרבן — ווערן אויסגעליידיקט און פאַרלאָזט. מען צעשיידט זיך פון זאָכן און מ׳לויפט! די שרעק צעטרייבט די וואידיסלאווער יידן — קליין און גרויס — אין נאָענטע וועלדלעך און די דערפער. ס׳זעט אויס ווי אַ

גרויסער טראַגישער געיעג פון אומגליקלעכע מענטשן וועלכע אַנטלויפן פון טויט. אויף ווי לאַנג?

אָט וועלן די פויערים פאַרלירן דאָס געדולד... און דער ערשטער רעגן וועט די פליטים צוריקטרייבן גלייך אין די העגט פון מלאך־המוות.

מיר זיינען אַנטלאָפן אין דאָרף קזשעשקאָוויץ, צעטיילינג זיך אין צוויי גרופן: די מאַמע מיט אַ טייל קינדער — אויף איין פלאַץ און איך מיטן טאַטן אויף אַ צווייטן, כדי נישט אריינווארפן זיך צופיל אין די אויגן.

דער אומקום פון מיין מוטער

נאָר וויפל מען איז איזאָלירט פון דער וועלט, פונדעסטוועגן ווערן מיר געווויער וועגן דער לאַגע אין שטעטל. די פויערים דערציילן שוידערלעכע זאַכן. מען שיסט אויס אַלע אַלטע מענטשן, אויך קינדער האָבן דעם זעלבן גורל און סתם קראַנקע מענטשן — און די „אויסזידלונג" גייט אין פולן ברען.

ערב יום כפור ביינאַכט בין איך מיטן טאַטן אַוועק זיך צו טרעפן מיט דער מאַמען און שוועסטערלעך, נאָר ליידער מער האָבן מיר זיי נישט געטראָפן... ווייזט אויס, אַז די מאַמע איז אַוועק מיט די קינדער צוריק אין שטאָט. כ׳וויים ביז הייַנט נישט ווי אַזוי די זאַך האָט אויסגעזען, צו האָט דער פויער זיי אַרויסגעטריבן, אָדער עפעס אַנדערש? וואַר ווייסט?

זייער פאַרשווינדן האָט אונדז שרעקליך דערשיטערט. די וועלט האָט זיך אויסגעלאָשן אין מיינע אויגן, ס׳האָט מיר געגומען ווערגן אין האַלדז, די אויגן האָבן זיך פאַרפלייצט מיט טרערן. דער פאָטער האָט אויך שטיל געוויינט. מיר האָבן געוווסט, אַז מען וועט אונדזער ליבע און טייערע מער נישט זען דאָס האָט פאַרקלעמט דאָס הארץ מיט ווייטאָק און צער. דער טאַטע האָט מיר געגומען ביי דער האַנט און שטיל געזאָגט: קום מיין טאָכטער, מען יעצט אויסזוכן אַ באַהעלטעניש וואו מען וועט פאַרבערגען דעם יום כפור — ווייגען און בעטן גאָט, אפשר וועט ער זיך איבער אונדז מרחם זיין.

צוריק קיין וואידיסלאוו

אין א שטרוי בראַדלע (סטאָג) האָבן מיר אַדורכגעמאַכט דעם יום הקדוש. ביינאַכט איז געווען קאַלט, בייטאָג א שטומפנדיקע פרעסיקע היץ, דער דורשט האָט געפייניקט, אַ גאַנצן טאָג האָט דער פאָטער געשעפטשעט תפילות און געקלאַפט זיך אין ברוסט הונדערטער מאָל „על חטא"...

וועז ס׳האָט זיך באוויזן אויפן הימל דער ערשטער שטערן, האָבן מיר פאַרביסן א שטיקל טרוקן ברויט און מיר האָבן זיך געלאָזט גיין צוריק קיין וואידיסלאוו מיט דער ציטערנדיקער האָפענונג אין האַרץ: אפשר, אפשר טרעפט מען נאָך דאָרטן די מאַמע מיט די קינדער.

דערווייל כאפט א שוידער אין דער נשמה

כ׳האָב געזאָגט צום טאַטן מיט כעס, אַז לעבן, זאָלן מיר אַלע לעבן אינאיינעם, און שטאַרבן.. דער טאַטע האָט מיר איבערגעריסן מיט אַ האַסטיקער האנד־באוועגונג...

אַזוי האָבן מיר זיך געשלייכט ווי שאָטנס שטיל מיט אַ פאַרקלעמטן אָטעם. אַרום, האָט געהערשט אַ שלוהדיקע רואיקייט. די ־יזיקע ביימער פון בזשעזשאָווער פאָלוואַרק זענען געשטאַנען אָן באַוועגונג, נאָר הויך איבער זיי האָט געשוועבט אַ לבנה אַ בלאַנקעטדיקע, אַ רייפע. איין מאָל האָט דער טאַטע אויפגעהויבן דעם בליק — ער האָט אוודאי מקדש געווען די לבנה... אויף אַ ווייל האָב איך פאַרגעסן אונדזער עלנדן מצב. כ׳האָב געבעטן, אַז אזוי זאָל די נאַכט אייביק דויערן.... נאָר אומזיסט, ווייל ביים אַריינגאַנג אין שטעטל, נישט ווייט פון משה־שמואל קאָר־ב׳ס גאַרבעריי, איז אונדז באַפאַלן אַ באַנדע שקצים אוודאי מיטן צוועק אונדז צו באַרויבן. זיי האָבן געגומען שלאָגן דעם טאַטן מכות־רצח און אינמיטן שלאָגן — איז דער טאַטע געפאַלן מיטן פנים צו דער ערד און געמאַכט זיך טויט.. איך האָב געגומען שרייען: רוצחים! איך האָט מיר דעם טאַטן דערמאָרדעט! ווייזט אויס, אַז מיין געוויין האָט אויף זיי געווירקט און זיי האָבן זיך אָפגעטראָגן.

פאַרזיכטיק, זיינען מיר אַריין אין שטעטל. קיין שאָטן, קיין מענטש אַ טויטע אוֹן פאַרדעכטיקע שטילקייט לויערט אומעטום. אַלע גאַסן זיינען פינצטער. די פענצטער אויס־געלאָשן, פון ערגעץ ווייזט זיך נישט קיין שטראָל. אַזוי זיינען מיר צוגעקומען צו אונדזער ווויננוג, וועלכע איז איז אינצווישנצייט פאַרנומען געוואָרן. נאָר די ווויננוג פון פעטער בעריש איז נישט געווען פאַרנומען. אָן רייד האָבן מיר זיך אַוועקגעלייגט אויף דער פאַרשמוצטער פאָדלאָגע. ס׳האָט דאָ געהערשט אַ פאַרפעסטיקטע לופט, היץ און געשטאַנק — ממש דערשטיקט צו ווערן. ס׳איז איבעריק צו זאָגן, אַז דאָס איז געווען אַ קאָשמאַרפולע נאַכט. אין די געציילטע מינוטן וואָס כ׳האָב באַוויזן אייגצודרימלען, האָב איך שרעקלעכע געשפענסט בילדער געחלומט.

צומאָרגנס האָבן מיר געוואָלט זיך דערוויסן, ווי די לאַגע איז אין שטאָט. כאָטש מען האָט זיך געמוזט היטן פאַר די שכנים, איז דער טאַטע גרייט געווען צו ריזיקירן און ער איז אַרויס צום פאַרקאַן וואָס קוקט ארויס צו דער קירכן־גאַס, צו כאפן אַ בליק אויף יענער זייט..

פלוצים שטויסט ער זיך אָן בליק אויף בליק מיט אַ מיטגליד פון „יודנראַט". כ׳וויל דאָ נישט דערמאָנען דעם נאָמען פון יענעם יידן. דער פאַטער איז צוריקגעקומען ממש אַ דערשיטערטער פון דער באַגעגעניש.

„וואָס האָט פאַסירט?" — פרעג איך אים. איך וויל וויסן — וואָס האָט פאַסירט?"

און דער טאַטע קלערט מיר אויף: נאָר אַזוי ווי ער

טעראָר און פיין אויף יעדן שריט און טריט

האָט דערזען, האָט ער גלייך אַ געשריי געגעבן צו מיר: „יענקל יאַכימאָוויטש, דו דרייסט זיך נאָך דאָ אַלץ אַרום? אַלע זיינען דאָך שוין אַוועק, דיין פרוי, די קינדער און דו ביסטו נאָך אַליין?...

דער טאַטע האָט זיך אָנמעכטיק אַראָפגעלאָזט אויף דער פאָדלאָגע און געהאַלטן אין איין איבערטאָנען:

טאָכטערשי, מיר זיינען פאַרלוירן.

דערווייל ווערן מיר פשוט אויסגעטרוקנט פון דורשטיקייט. איך באשליס — פאָר יעדן פרייז — צו גיין ברענגען אַ קענדל וואַסער. דער ברונעם געפינט זיך נישט ווייט פון דאָנען — לעבן זאַל פון די פייערלעשער, אַן ערך 150 מעטער. פאַרזיכטיק שטעל איך די ערשטע טריט. און גייענדיק — טרעף איך אויפן וועג פאַרשיידענע פרצופן, נאָר קיינער טשעפעט זיך נישט צו מיר.

כ׳קום צו צום ברונעם, כ׳זע פרויען ציען אַרויף וואַסער. ניין, ס׳דאָכט זיך אַז מען לייגט קיין אָכט נישט אויף מיר. ערשט ווען זיי באַמערקן דאָס אומגליקעלכע קריגל, לאָכט אייגע מיר אין פנים אַריין: מיט אַזאַ צאַצקע קומסטו נאָך וואַסער? כ׳האָב געשמייכלט און געוואָלט עפעס זאָגן. איך הער ווי אייגע זאָגט צו דער אַנדערער:

זעסט וואָס פאַרא טעות, כ׳האָב געמיינט אַז ס׳איז אַן אייגענע!

דאָן זיינען זיי מיר באָפאַלן און אַרויסגעריסן דאָס קריגל פון האַנט.

ווען איך האָב געזען אַז דער ענגיין ווערט ערנסט, האָב איך שנעל זיך אָפגעטראָגן און זיי האָבן זיך געיאָגט נאָך מיר מיט שטייגער גלייך מיך אַוועקצוהאַרגענען. איך בין געלאָפן צו דער זשאַרנאָווצער גאַס און פון דאָרטן צו דער ציגעלניע. כ׳האָב זיך אין יענעם מאָמענט געפילט ווי אַ פאַרפאָלגטע חיה, וועלכע אַנטלויפט פון די יעגער...

דער דראַנג צום לעבן און דער פחד, האָבן אויפגעוועקט מיינע יונגע כוחות און ס׳איז מיר דאסמאָל געלונגען אַרויסצוכאפן זיך פון זייערע שפּאָרינעס.

לויפנדיק, האָב איך געטראַכט: ווו נעמט מען אַ ביסל וואַסער? — אזוי פאַרטריקנט איז געווען מיין האלדז. ערשט ווען כ׳האָב אָנגעטראָפן אַ מוטנע גרוב וואַסער האָב איך זיך געגומען צום טרינקען אָן אַ סוף...

די לעצטע מינוטן מיטן טאטן

ס׳איז קלאָר, צוריקגיין צום טאַטן איז שוין געווען אוממעגלעך. די אָבלאַווע זיינען געווען אין פולן ברען און ס׳רוב באחעלטענישן זיינען דעמאָסקירט געוואָרן.

די נאַכט בין איך געשלאָפן ביים קוזין דזשעוויענסקי אין אַן הינערשטייג. צומאָרגנס בין איך געווייר געוואָרן, אַז דער פאָטער געפינט זיך שוין אין גרויסן בית־המדרש נעבן דער שול, ווו מ׳האָט קאַנצענטרירט די יידן. כ׳האָב לאַנג זיך נישט געוואָלט און בין אַוועק צו אים. ס׳האָט שוין נישט געקענט בלייבן קיין שום ספק, אַז דאָס זיינען שוין די לעצטע שעה׳ן פון טאַטנס־לעבן און אפשר פון די לעצטע וואָידיסלאָווער יידן. פסוקים תהילים, טרערן און קרעכצן, „על חטא״ וידוי זאָגן — מיט ספּאַזמאַטישע געבראָכענע שטימען און קרעכצן, זיך אייגעזאַפּט אין די הונדערט־יעריקע אַלטע וועגט, וועלכע קוקן זיך צו שטום צו דער לעצטער טראַגעדיע פון אירע בייווינער.

אוי ווי שלעכט איז מיר געווען אין יענעם מאָמענט! דער מח האָט מיר געברענט ווי אַ פייער. ווי אַזוי ראַטעווען מען דעם טאַטן?

ער האָט מיר געהאַלטן פאָר ביידע הענט און מיט עפעס אַ מאַדנער פיינלעכער צערטלעכקייט מיך געצויגן צו זיך. ער האָט שוין אַלץ פאַרלוירן, איך בין געווען זיין לעצטע האָפענונג, דער לעצטער שטראָל פון זיין אויסגעלאָשענעם שבט. כ׳ווייס, אין יענעם מאָמענט האָט ער הייס געבעטן, אַז איך זאָל בלייבן לעבן כדי דער נאָמען פון אונדזער שטאַם זאָל נישט אויסגעמעקט ווערן.

ווער ווייסט, וואָס מיט מיר וואָלט געשען ווען איך פאַרלאָז נישט וואָס שנעלער דעם בית־המדרש. דער סוף פון טאַטן און אַ סך הונדערטער יידן איז געווען זייער אַ טרויעריקער, מען האָט זיי קאַנצענטרירט אויפן בית־עולם און געשטעלט גראָבן קברים פאָר זיך אליין.

איך בלייב עלנט, איינזאָם.

מיין האָפענונג איז זיך צו טרעפן וואָס שנעלער מיט מיין ברודער חיים וואָלף, וועלכער געפינט זיך אין סענדישעווער לאַגער.

אין דער זעלבער צייט אַנטלויף איך קיין קשאָנדז, איך האָב דאָרט צוויי קוזינען און איך האָף צו באַקומען פון זיי הילף.

עדות

געפייניקט און געשענדעט

אין מיט דרינען, ווער איך איינגעזעצט אין עפעס אַ מין אַרעסט־הויז, צי איז דאָס מטעם דעם אָרטיקן יודנראט, צי פון די דייטשן, דאָס געדענק איך נישט גענוי. איינס איז קלאָר, אַז דאָ האָט געזאָלט זיין אַ קאָנצענטראַציע־פונקט פאַר די אַלע אַנטלאָפענע פון די אויסזידלונגען, כדי צו געפינען פאַר זיי אַ נייעם תקון.. מען האָט אונדז אָפגעהאַלטן אַ געוויסע צייט, פאָרמירט אַ גענוג גרויסן טראַנספאָרט און צופוס צוריקגעטריבן נאָך וואָידיסלאַוו און ווייטער אין אַ טויטן־לאַגער.

מיר האָט ווידער דער מזל צוגעשפילט. מיינס אַ פעטער האָט אונטערגעקויפט די וואַכפאָסטנס און איך האָב זיך אַרויסגעדרייט פונם מאַרשירנדיקן צוג.

איך קום ווידער קיין וואָידיסלאַוו און געפין אַן אכסניה אין אַ פוסט הויז, וואָס האָט געהערט צו די צוגאַנסקיס. דאָרט האַלט זיך ווידער אויף עטליכע טעג, ביז איך טרעף זיך מיט מיין ברודער און מיר פלאַנירן אַן אָרט ווו כ׳זאָל זיך קענען אויסבאַהאַלטן פאַר די קעלטן און שנייען, ווייל דער ווינטער האָט זיך דערנענטערט.

מיר האָבן געקראָגן דעם אַדרעס פון אַ פוילישער פרוי, אַן אלמנה, מיטן נאָמען רודעצקי, וועלכע האָט געלעבט צוזאַמען מיט אַ טאָכטער. מיר קומען צו איר אין אַ געוויסן אָוונט. יאָ, זי נעמט אונדז נישט גערן אויף, ווייל „איר שטעלט מיך אויס אויף, אומגעהויערע סכנות" — זאָגט זי. נאָר מיר האָבן איר צוגעזאָגט, אַז מיר זוכן אַן אַנדער אָרט, און ביי איר וועט מען פארבלייבן בלויז עטליכע טעג. צום סוף האָט זי מסכים געווען, נאָר איך מוז גלייך אונטערשטרייכן, אַז די „געציילטע" טעג האָבן זיך פאַרשלעפט אויף קנאַפע פיר מאָנאַטן...

אין צייטווייליקן באהעלטניש

מיין ברודער קומט מיך באַזוכן כמעט יעדע וואָך, מיר האָבן אָפגעשטימט, אַז ער זאָל געבן צוויי קלעפ אין טיר און נאָכדעם צייכענען מיט אַ עלעקטרישן לעמפל, דאַן קריך איך אַרויס פון דער הינער־שטייג. בכלל האָב איך דאַן געהאַט זייער שווערע באדינגונגען: איך לייד פון קעלט, שמוץ און „אומגעבעטענע געסט", די מייז וואָס היטן מיך אָן אויפהער און כאַפן מיר ממש אַרויס דאָס ברויט פון דער האַנט.

אין פארלוף פון דעם אויפהאַלט, האָט די פרוי רודעצקי נישט איינמאָל מיר געגעבן אָנצוהערן, אַז איך בין אַן איבעריקע לאַסט פאַר איר, אַז זי האָט מורא דער ענין זאָל זיך נישט ענדיקן מיט אַן אומגליק. נאָכדעם האָב איך פאַרשטאַנען אַז איך בין נישט די איינציקע „קוואַרטי־ראַנטין" אין איר הויז, ס׳איז מיר באַוווסט געוואָרן, אַז ס׳באַהאַלט זיך ביי איר אויס די משפחה נאָוואַרסקי. ווען דער ברודער איז געקומען, האָב איך אים דערציילט ווי

אַזוי די לאַגע זעט אויס און ער האָט מיר צוגעזאָגט, וואָס שנעלער מיך פון דארטען אוועקצוצונעמען. ער האָט זיך שוין קודם אַדורכגעשמועסט מיט די חברים אין ארבעטס־לאַגער און זיי האָבן אייגנגעזען אַז איך וועל זיך קענען פאַרלויפיק אויסבאַהאַלטן דווקא ביי זיי אין לאַגער.

פאַרן אַוועקגיין, האָבן מיר געזען די נאַוואַרקיס, זיי זיינען געווען זייער נידערגעשלאָגן און געליטן פון פאַר־שיידענע קראַנקהייטן. לויט ווי איך האָב אויסגעפילט, האָבן זיי אָנגעווירן יעדע האָפנונג צו לעבן נאָכאַמאָל ווי פרייַ מענטשן. פאקטיש האָט זיי טאקע שנעל דער ביטערער גורל געטראָפן. מיט געציילטע חדשים שפעטער, האָט די פאַליציי זיי אויפגעדעקט און זיי זענען אומגע־בראַכט געוואָרן אויפן אָרט.

— דער זעלבער גורל האָט געטראָפן די געטרייפולע מענטשלעכע פרוי רודעצקי, זי איז דערשאָסן געוואָרן אינזינעם מיט איר שטוב־טאָכטער זאַשע.

ס׳איז שווער צו גלויבן, אַז אין סענדזשישעווער אַר־בעטס־לאַגער בין איך בייטאָג געווען איינגעבעט אין די געלעגערס — אַן איינציק מיידל צווישן דריי הונדערט יידישע בחורים. נאָר די באַציאונג צו מיר איז געווען העכסט קאָרעקט און סאָליד. אין שטילע טעג ווען ס׳איז נישט געווען קיין קאָנטראָלן, פלעג איך קאָכן עסן פאַר די וואַידיסלאַווער און אַלע זיינען געווען צופרידן און געפרוווט מיך אָפהיטן ווי אַן אויג אין קאָפּ.

אין אַ יאָ און אַ ניין! חוץ דעם זיינען די וועגן פאַרשטאָפּט מיט דייטשן מיליטער וואָס טרעט אָפּ פון מזרח־פראנט.. נאָך ביזן היינטיקן טאָג פאָלן טרערן פון מיינע אויגן

נאָר אין יענער צייט איז אונדזער לעבן גלייך געווען ייי מיר וואָלטן זיך אויפגעהאַלטן אויף אַ וווּלקאַן, וואָס שפייט אומהויפהערלעך מיט פייער און לאווע. יעדע סעקונדע ביסטו אויסגעשטעלט אויף אַ נייַ געפאָר, ווייל פאַקטיש האָבן די היטלעריסטן געהאַט פאַראורטיילט אַלע יידן צום טויט. איצטער קומען ווידער אָן זייער באגלויבנס־ווערטיקע ידיעות, אַז די דייטשן „ליקווידירן" די לאַגערן און די אלע ערי מקלטן, וואָס זיינען געבליבן לפליטה — און וואָס „ליקווידאַציע" באַדייט, ווייסט מען שוין גוט.

דער ווייט גרעסטער טייל צעלויפט זיך ווו מען קען. איך מיט מיין ברודער באַראָטן זיך און מיר באַשליסן דערווייל נאָך אַ מאָל פרווון ביי דער רודעצקי. מען קען זיך דערווייל נישט אַרומדרייען אויפן פראָסט און מיר ליגן אין די שניייען. קיין סך ברירות האָבן מיר דאָך נישט אין דעם דאָזיקן דזשונגל פון מענטשליכע חיות, וואָס ס׳האָט אונדז געשאַפן דאָס דייטשע „הערן־פאָלק".

הקיצור, מיר לאָזן זיך אין וועג אַריין קיין וואַידיסלאַוו. נאָר אַזוי ווי מיר גייען אַריין אין אַ וועלדל, הערן מיר גלייך רופן נאָך זיך: „האַלט־ סטוי!" ווייזט אויס די דייטשן האָבן שוין געוווסט און האָבן זיך פאַרבעריט צו די פאַרשטייענדיקע בריחות. איך מיטן ברודער זיינען זיך צולאָפן אין פאַרשיידענע ריכטונגען און אַ מינוט שפעטער — הער איך א שיסעריי היינטער זיך. כ׳האָב זיך שטאַרק דערשראָקן פאַר מיין ברודער און געפרווט זיך אַרומקוקן, וואָס ס׳קומט פאָר. אין דעם, קומען צו מיר צו די פאליציאַנטן און באַפוילן מיר אויפצוהויבן די הענט. זיי באַזוכן מיך און פירן מיך צו צו אַ וואָגן. דאָרט פאָרשן זיי מיך אַ לאַנגע שעה, וויייל זיי ווילן געוויס וויסן ווער עס זיינען געווען מיינע שותפים צום אַנטלויפן.

איך האַלט אין איין טענה׳ן, אַז איך בין אייַנע און כ׳קלויב זיך צו מיינע באַקאַנטע קיין נאָוואַ־ראַדאָמסק.

אין ארבעטס־לאגער

אַ נייער עטאַפּ. די טוראגאָוויסקאַ אין יענדזשעוו, דאָ ווערן קאָנצענטרירט אַלע אַנטלאָפענע פון די אַרבעטס־לאַגערן, פון אויסגעשיטע באַהעלטענישן און סתם רעזיג־נירטע, וועלכע האָבן נישט געפינען קיין אָרט זיך אויס־צובאַהאַלטן.

מידע, פאַרצווייפלטע, הונגעריקע און קראַנקע. אַ טייל איז ממש פאַרשטעקט אין שמאַטעס. אזוי לייגט מען זיך אַוועק אין דער נאַסקייט און בלאָטע. און אויב דאָס איז נישט געגנוג, איז אויך דאָס וועטער אין דעם טאג זייער קאַלעמוטנע און פארגרעסערט נאָך די פייניק פאר די מענט־שן.. פון מערב קומט אַ קאַלט ווינטל — יאָ, אַן ערב פרילינג ווינטל און שניידט זיך אַריין אין די בייגער.... דאָ ווידער נעמט פאָלן אַ שניי, וואָס דערלעבט נישט צוצודעקן די שוואַרצע בלאָטיקע ערד.. אַן עלנדע מענטשן

סטאַדע דרענגט זיך דא שעה׳ן, שטאַרע שרעקהאַפטיקע אויגן בליקן אויף די באַוואָפנטע וועכטער.

— פלוצלונג קומט צו מיר אַ ריזיקער דייטש מיט אַ רעוואָלווער אין דער האַנט און באַטראַכט מיך ווי אַ בייזן וווּנדער:

וואָס טוט דאָ אַזאַ יונג מעדכען צווישן די אַלע מענטשן? וויל ער וויסן.

ער וויל מיך אַוועקנעמען פון דער חברה. איך בעט אים ער זאָל מיך איבערלאָזן, ווייל דאָ געפינען זיך מיינע קרובים.

די זאַך געלינגט מיר, נאָר איך ווייס נישט צי כ׳האָב גוט געהאַנדלט צי נישט.

אָוונטצו האָט מען אונדז אַריינגעפאַקט אין גרויסע לאַסט מאַשינען און מיט א פאָר טעג שפעטער האָב איך זיך געפונען אינם אַרבעטס־לאַגער.

צענדליקער טויזנטער מענטשן האָבן דאָס לעבן

ביום הזה יבכיון

אַנגעווירן פֿאַר דער דייטשער מלחמה־מאַשין. טויזנטער שקלאַפֿן וועלן דאָ פֿאַרפֿיניקט פון הונגער און קראַנקהייט און צושיסונגען. נישט האָבנדיק שוין וואָס אָנצוווערן, האָבן די לאַגער־מענטשן געגומען סאָבאָטירן אויף שריט און טריט. דער בלוטיקער טעראָר קען שוין נישט באַהערשן די לאַגע און צוריקשטעלן די געהאָרכזאַמקייט.. סיידן זיי זאָלן אומברענגען דעם גאַנצן לאַגער מיט זיינע אייַ־ווינער. פון מזרח און מערב קומען האָפערדיקע בשורות. ס׳איז צו באַמערקן עפעס אַן אַנדערע אַטמאָספער, כאָטש פאר אונדז ברענגט עס נאָך נישט קיין שום ישועה. דערווייל וועלן די סאָבאָטאַזש־אקציע שטאַרקער פון טאָג צו טאָג און כ׳בין שיר נישט געפאַלן קיין קרבן דערפון און די מעשה איז געווען אַזוי:

ביי קאָנטראָלירן די קוילן איז אַ גרויסער פראָצענט געווען „טויט" און דאָס איז געשען נישט אייַנמאָל. זיי האָבן דערפאר פיל ארבעטער אויפגעהאָנגען און די מייַ־לעך פון דער אָפּטיילונג האָט מען פארמישפט צו פופציק שטעקן מלקות, איך בין אויך געווען אייַנע פון זיי. כ׳ווייס נישט ווי כ׳האָב דאָס געקאָנט אויסהאַלטן.

כ׳ווייס נאָר, אַז פיל טעג שפעטער האָב איך מיך גע־טראָפֿן מיט דער לערערין פון בית יעקב שולע, אין באַד, האָט זי מיר געזאָגט, אַז דאָס לייב מיינס זעט אויס ווי אייַנגעטונקט אין טינט..

עוואַקואציע

פרילינגס־זון און גוואַלטיקע האָפנונגען. אפילו ביי אונדז אין גהינום ווייסט מען שוין, אַז די לאַגע פון היטלערן איז טיף אין דער ערד, די קאָנטראָל פון די אויפזעער ווערט שוואַך און לויז, מען אַרבעט וואָס ווייניקער, הגם די ס.א. ברויעט נאָך ארום, מאָרדעט און פייניקט וויפל ס׳לאָזט זיך. נאָר ס׳איז שוין נישט דאָס וואָס ס׳איז געווען, זיי באַשליסן אונדז צו עוואַקואירן.

וויידער נעמט עס וואָכן. מיר גייען צופוס, מען פאָרט מיט אויטאס און אייזנבאַנען.

איך געפין אויס, אַז עס איז אפילו דאָ אַ מעגלעכקייט אַוועקצולויפן... נאָר צו וואָס? וווהין? אַרום דיר לויערט אַ פרעמדע פיינטלעכע וועלט, וועלכע קען איינשלינגען אויך די אומשולדיק אומגעקומענע. כ׳דערמאָן זיך זייער אויפן (אויסזען) — פון די הונדערטער און טויזנטער חברים און חברטעס, וואָס זיינען געבליבן ביי די ברעגן און טאָלן פון דעם לאַגן שליאַך פון אונדזער פיינלעכן מאַרש, קיין דרזדן.

דאס בילד פון חורבות און הייזער פאַרברענטע צוזאַמען

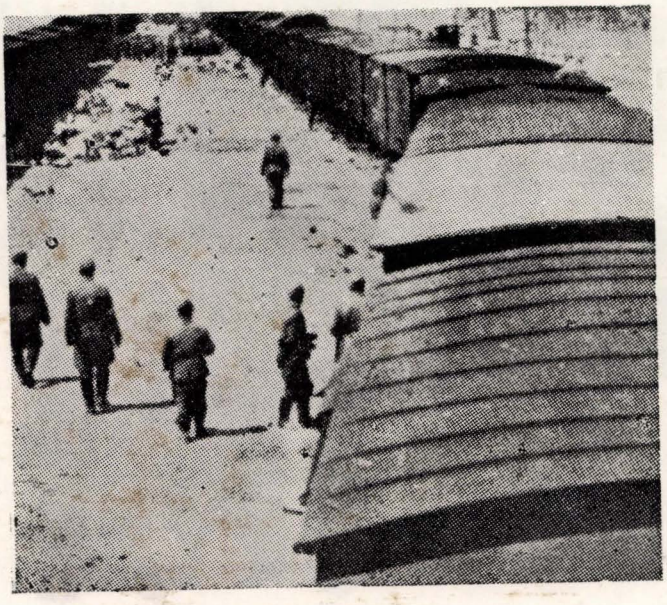

מען פאָרט מיט אויטאָס און באנען

מיט די פילצאָליקע לופט אַליאַרעמס. דאָס כסדרדיקע איבערייסן די אַרבעט, דאָס אַרומלויפן פון די דייטשן ווי די פארסמטע מייז, האָט אונדז העכסט דערמוטיקט און געפרייט. מיר האָבן געפילט אַז די ישועה איז נאָענט!

די אַרבעט איז אַ שווערע, מיר גרייטן צו אַרטילעריע קוילן, גראַנאַטן און ארום פאַלן די באָמבעס. דאָס עסן וואָס איך באָקום איז געמיין און וועניק. איך פיל אַז כ׳ווער מאָגער און שוואַכער פון שעה צו שעה און בעט צו גאָט ער זאָל מיר געבן כוח דאָס איבערצוהאַלטן און ווינטש מיר נאָך צו טרעפן זיך מיט מיין ברודער.

די געשעענישן לויפן שנעל. די רוסן דערנענטערן זיך צום טייך אָדער, די אַמעריקאַנער קומען צו דער עלבע, היטלער, הימלר, גיבעלס — די גאַנצע פאַרברעכערישע באַנדע קומט אום. דער דייטשער רייך קראַכט און פאַלט הינטער דעם לאַסט פון זיינע אייגענע פאַרברעכנס.

די באפרייאונג

מיט אַ צייט שפעטער טרעף איך זיך מיט מיין ברודער אויף דער אַמעריקאַנער זאָנע. מיר קוקן זיך אָן ווי מען וויל זאָגן אייגנער צום אַנדערן: ...גו אויסגעהאַלטן.

און וואָס ווייטער? מען מוז צוריק נעמען בויען אַלץ פון דאָס נייי.

מיין ברודער טרעפט זיך — נאָך דער באַפרייאונג — און באַקענט זיך מיט סאַלע רעדליך — אַן אייניקל פון איטשע מאיר פיש — אַ באַוווסטער למדן פון וואַידיסלאַוו ווועלכער איז אויך געווען אין אַ לאַגער. זיי באַשליסן צו פאַרבינדן זייער גורל אייגער מיטן צווייטן.

איך פאָר קיין ארץ־ישראל און דאָ טרעף איך מיינס אַ קרוב, אפרים רובינעק און מיר האָבן מיט מזל חתונה געהאט און אויפגעשטעלט אַ משפחה אין ארץ־ישראל.

זיי באשליסן אונדז צו עוואקואירן

חיים יאכימאוויטש

יאדוויגא רודעצקא —
צדקת אומות העולם

אין די שווערע טעג פון דער דייטשער אקופאציע און דער צוואַנגס־אַרבעט אין שטעטעלע סענדזשישעוו, האָבן מיר באַוויזן אָנצוהאַלטן אַ קאָנטאַקט מיט אונדזערע נאָענטע פון וואַידיסלאַוו. אזוי ארום, בין איך געווען אינפאָרמירט וועגן די טראַגישע געשעענישן וואָס האָבן געטראָפן די יידן פון דער סביבה און בפרט פון אונדזער שטעטל.

די לאַגע פון מיינע עלטערן האָט מיך שרעקליך דערשיטערט. וואָס האָב איך געקאָנט טאָן? כ׳האָב זיך געפילט הילפלאָז און דערשלאָגן. ס׳איז מיר קלאָר געווען אַז פריער אָדער שפעטער, וועלן זיי נישט אויסמיידן דעם ביטערן גורל וואָס איז באַשטימט פאַר יעדן ייד.

קיין סענדזשישעוו זיינען אָנגעקומען טרויעריקע באַריכטן פון די פאַרשיקטע יידן, וועלכע זיינען באשטימט געווען פאר די פאַרניכטונגס־לאַגערן. מען פלעגטט זיי פאַרהאַלטן אין סענדזשישעוו אויף שעה׳ן, ביז ס׳וועלן אָנקומען טראַנספאָרט מיטלען — פאַרן וויייטערדיקן טראַגישן וועג. פון זיי זיינען מיר געווואָר געוואָרן וועגן דער גרויזאמער שחיטה וואָס די דייטשן האָבן אויסגעפירט איבער רעשטלעך פון דער וואַידיסלאַווער קהילה.

ביינאַכט, נאָך דער אַרבעט, האָבן מיר, וואַידיסלאַווער יינגלעך זיך אָוועקגעלייגט אויף די געלעגערס און שטיל געמאַכט דעם ביטערן חשבון פון די פאַרלוסטן פון אונדזערע עלטערן, שוועסטערן און ברידער. פון די אויגן זיינען גערינען די טערערן, דאָס האַרץ האָט געווויינט און געוויטיקט מיט יסורים נאָך אונדזערע נאָענטע וועלכע מען וועט מער קיינמאָל נישט זען!

אין דער ליידנפולער שעה, האָט דאָך אַ פונק פין נחמה באַהערשט מיין פינסטער געמיט, וועו איך האָב זיך דערוויסט אַז מיין יונג שוועסטערל גוטשע האָט געפונען אַ צייטווייליקע באַהעלטניש ביי דער פולישער פרוי יאַדוויגאַ רודעצקאַ.

די ידיעה האָט ביי מיר דערוועקט דעם ווילנס־קראַפט כ׳האָב דאַן געשווויירן צו טון אַלץ וואָס איז מעגלעך, כדי זי צו ראַטעווען.

כ׳מוז זי אומבאדינגט נאָכמאָל זען! אפשר דאַרף זי געלט פאַרן אויפהאַלטן זיך, הגם כ׳האָב געווווסט אז די פרוי רודעצקא איז נישט קיין געלט־גיריקע. נאָר גיי זיי אַ נביא ביי אַזעלכע אויסטערלישע אומשטענדן...

כ׳האָב אויך געווווסט אַז די פרוי איז שרעקלעך אומגעדולדיק און וויל יעדן טאָג וויסן ביי מיין שוועסטערל וועו דער ברודער וועט שוין קומען זי נעמען...

דער מצב דאַרף זיין געגוג אומדערטרעגלעך פאַר ביידע. וועו וווייסט מיט וואָס דאָס קען זיך ענדיקן?

ביי אזעלכע אומשטענדן, האָב איך געוואָגט צו טראַכטן, וועט נישט זיין קיין אנדערע ברירה, נאָר מיטנעמען גוטשען מיט זיך קיין סענדזשישעוו.

— קיין סענדזשישעוו? דער געדאַנק האָט ביי מיר פאַרגליווערט דאָס בלוט אין די אַדערן וויייל וואָס וועט זיין וווייטער?!...

איך האָב געגומען פלאַנירן וועגן אַ פאַסיקן מאַמענט

דער קערפער איז געבליבן אומבאוועגלעך

זיך אַריינצוכאַפן קיין וואַידיסלאַוו. פאַרשטענדלעך, אז אין מיטן העלן טאָג — איז עס אוממעגלעך. ראשית כל, טאָר איך נישט פאַרלאָזן די ארבעט, דריי מאָל אין טאָג האָט די עס־עס אַדורכגעפירט די קאָנטראָל־ציילונג און ביים מינדעסטן אומגעלונגענעם שריט קען מען פאַלן א קרבן. כ׳האָב זיך אָנפאַרטרויעט פאַר דעם אַרבעטס־עלסטן וועגן מיינע כוונות און ער האָט ארויסגעוויזן פאַרשטענדניש פאַרן גאַנצן ענין און אפילו צוגעזאָגט מיר צו העלפן מיט וואָס ער וועט קאָנען און צוגעוווּנטשן הצלחה.

מיטן צופאַלן פון אָוונט, האָב איך זיך אַרויסגעלאָזט אין וועג אַריין. דער מזל האָט מיר פאַרלויפיק צוגעשפילט. ס׳איז געפאַלן א דראָבנער רעגן און א גרויער נעפל האָט איינגעהילט דעם אַרום און ארום. א שטילקייט האָט געהערשט איבעראַל, ס׳האָט אויסגעזען ווי דער וואַלד און דאָרף און אַלע וועגן אַרום זאָלן זיין פאַרזונקן אין טיפער דרימלעניש. נאָר פון צייט צו צייט האָט א הינטישער געבילעריי איבערגעריסן די שטילקייט, איבערלאָזנדיק נאָך זיך א דויערנדיקן ווידערקול אין נעפלדיקן רוים.

אין דעם צוועלפקילאָמעטערדיקן מאַרש מיינעם, האָבן אין מיין מח געשוועבט פאַרשיידענע מחשבות. איך האָב באַטראַכט דעם אומזוניקן אַבסורד הלמאי אַזא גרויסמאַכט ווי דייטשלאַנד געפונט פאַר נויטיק צו מאַביליזירן גאַנצע שטאַבן אויף צו פאַרפאַלגן שוצלאָזע קינדער!...

זייענדיק פאַרנומען מיט מאַטערנדיקע נאָכטראַכטנישן, איז די ווייטקייט פאַרשוווּנדן הונטער מיינע טריט. דאָס דערפל זשעלאָנעק האָב איך אויסגעמיטן. אָט זע איך שוין די פאַרשנייטע ביימער פון קאָזשענער וועלדל. צום גליק, האָב איך דערווייל אויף מיין וועג נישט אָנגעטראָפן קיין לעבעדיקן נפש אויסמיידנדיק אַזוי אַרום אומאַנגענעמ־ לעכקייטן און סכנות. ווי ס׳איז באַקאַנט, האָט צו יענער צייט געבושעוועט אויף טריט און שריט מיט פאַרשידענע שאַנטאַזשיסטן, פראָוואָקאַטאָרן און סתם מיט שנאה צו יידן פאַרדאָרבענע פאָלאַקן וועלכע האָבן זיך געלאָזט ווילּ־ גיין אויפן חשבון פון יידישן בלוט. די פינצטערע טיפן האָבן באַוויזן צו פאַראַלעזירן און אָפצושרעקן ביז טויט די געציילטע פאָלאַקן וועלכע וואָלטן אפשר גרייט געווען ביי געוויסע אומשטענדן צו ערטיילן וועלכע עס איז הילף די פאַרפאָלגטע יידן. נאטירלעך דאָס מען האָט

זיך אויך באַצויגן מיט אַ ווייטגייענדיקן פאַרדאַכט צו די געציילטע וועלכע האָבן איינשטעלנדיק זייער לעבן, געוואָגט אויסצובאַהאַלטן אַ יידיש נפש.

איינגנטלעך וואָר איז די רודעצקא? פאַרוואָס גראָד צו איר האָט מיין שוועסטערל געפונען פאַר נויטיק אָנצוטרויען איר לעבן? פאַרוואָס טוט זי דאָס? פאַר געלט? נאָרישקייטן! וויפיל געלט האָט זי אינגאַנצן מיט זיך? פאַר די נישטיקע, כמעט וואַרטלאָזע הונדערטער זלאָטע וואָלט אַ מענטש ריזיקירן מיט זיין אייגענעם לעבן? מיט דער משפחה? ניין, כ׳קאָן דאָס נישט באגרייפן. פלוצם איז מיר דורכגעלאָפן אַ געדאַנק וועלכער איז מיר ביז איצט געווען פרעמד און וויט. ס׳איז מיר לייכטער געוואָרן אויפן האַרצן און פאַרטריבן די פינצטערע נידערגעשלאָגנקייט פון מיין געמיט.

קענטיק, אַז עפעס האָט באַוויגן די רחמנות־סטרונעס פון דעם מענטשלעכן פרויען־האַרץ, און האָט דערוועקט מיטלייד, וואָן מיין אומגליקלעך שוועסטערל איז געקומען צו איר אין יענער טראַגישער נאַכט און געבעטן זיך ביי איר פאַר איר יונגן לעבן.

מענטשן־ליבע! אַן אינטערעסלאָזע מענטשן־ליבע, אַ פרייער העלער שטראָל אין דער פינצטערניש פון היט־לעריזם גהינם.

כ׳בין צוריקגעגאַנגען מיט מיינע געדאַנקן צו די רואיקע פאַרמלחמהדיקע יאָרן, פרוווּנדיק פאַרצושטעלן זיך אַ בילד פון דער דאָזיקער קריסטלעכער פרוי וועלכע איז פאַר מיר פרעמד און וויט געווען. פאר מיינע געדאנקען איז געשטאַנען א רעצל: נישט נאָר איך אלס יינגל, נאָר אפילו מיינע עלטערן האָבן מיט איר נישט געהאַט קיין שום געמיינזאַמעס! הייַנט, וואָר האָט דאָס געקאָנט פאַרזען אַז די מיטלוווקסיקע שוועי־לייביקע פרוי, וועלכע כ׳פלעג צופעליק באַגעגענען, ווי צענדליקער אַנדערע מענטשן, אין די געסלעך פון שטעטל, וועט זיין די רעטעריו פונעם לעצטן רינגל פון אונדזער משפחה קייט?!

געווויינט האָט זי אין דער פינטשעווער גאַס, קעגענאיבער דעם פאַסט־אַמט, פירנדיק אַ קליינע ווירטשאַפט פון וועלכער זי האָט זיך מפרנס געווען. אין איר הויז האָט זיך געסטאַלעוועט דער נאַטשאַלניק פון דער פאַסט זאַרעצקי, וועלכער איז געווען באַוווסט אַלס זייער א ליבעראַלער מאַן און איז הויך געוואָרן דורך דער יידישער באַפעלקערונג. די פרוי רודעצקא מיט איר אַדאָפּטירטער טאכטער זאָשיע, זיינען געווען זער באַפריינדעט מיט די יידישע שכנים. מען האָט דערציילט, אַז בשעת דעם „ראַבונעק" אין שטעטל, האָט אירס א שכנה פאַרגעלייגט מיטצוגיין מיט אַלע, צו נעמען שלל, אָבער זי האָט דעם פאַרשלאָג קאַטעגאָריש אָפּגעוואָרפן — „גאָט וועט באַשטראָפן די רויבער" — האָט זי געזאָגט.

„ס׳ליגט נישט אונטער קיין ספק אז די מערדער וועלן באַשטראָפט ווערן" — רעד איך צו זיך — און דערמונטער זיך אויף דעם קלאַנג פון מיין אייגענער שטים. אָט שוין פאַר מיר דער געפרורירענער טייך דורך וועלכן איך וועל אַוועקשפרייזן אהינצו צו דער פינטשעווער גאַס.

עס זענען זיך שוין אָן אין גרויען די פארשנייטע, פאַרזונקענע אין שטילשווייגן די וואָידיסלאַווער הייזעלעך. פינווייטנס שטייט די גרויסע געביידע פון משה־שמואל קאָרנס גאַרבעריי. אָבער פון אלע פענסטער בליקט אָן אומהיימליכע פינסטערניש. פלוצים, דערטראָגן זיך צו מיינע אויערן מענטשלעכע קולות. איך פאַל אריין אין א שרעק!

— גאָט זאָל העלפן, עס זאָל מיר גלאַטיק אַדורכגיין — בעט איך אין הארצן.

גלייך האָב איך זיך דורך אלע מעגלעכע און פארפלאַנטעטע אונטערוועגלעך אַוועקגעשלייכט צו דעם שוין באַקאַנטן הויז.

מיט אָן איינגעהאַלטענעם אָטעם שטיי איך פאר דער טיר און קלאָפּ אָן דריימאָל — אזויווי מיר האָבן פריער אָפּגעשטימט — אוֹן אין אַ ווייַלע ארום האָט זיך אויפגעמאַכט די טיר ביז צו דער העלפט...

„קומט שנעל אריין" — האָט די פרוי רודעצקא שטיל אָן זאָג געטאָן אוֹן מיך א צו געטון פאַר דער האַנט, — אוֹן טאקע באלד צוריק פאריגלט די טיר. דערביי האָב איך געהאָט דעם אייַנדרוק אַז איך הער אָן אומרואיק קלאָפן פון איר האָרץ אוֹן אין דער האלב־טונקלקייט האָב איך באמערקט דאָס נערוועזע ציטערן פון די פנים מוסקלען. אין דעם מאָמענט האָט מיך באהערשט אַ געוואָלדיק רחמנות צו דער פרוי אוֹן כדי זי צו באַרואיקן, האָב איך גלייך דערציילט וועגן ציל פון מיין באַזוך.

„יאָ, יאָ, אזוי דארף עס זיין" — האָט זי א געירטע גמורמלט מיט אָפגעהאַקטע ווערטער. „די שוואַבעס... די שכנים... דו ווייסט דאָך וואָס זיי טוען... ווי זיי רעאַגירן אין אַזאַ פאַל..."

זי האָט דערביי אַ הויב געטאָן אירע שווערע אַרבעטס־העכט צודריקנדיק זיי פעסט צו אירע ברוסטן און מיט אַ שטיל צערפול קול צוגעגעבן:

„גאָט אין הימל איז אַן עדות אַז דיין שוועסטערל איז דאָ נישט די אייגענע אין דעם הויז"...

זי האָט נאָך געוואָלט עפעס צוגעבן נאָר זי האָט זיך צוריקגעהאַלטן, פארשטייענדיק אַז זי האָט זיך מיט וואָס פאַרעדט און געפרווט אויפקלערן: „פאַניע יאַכימאָוויטש, איר מעגט מיר גלובן: וואָלט איך געווען אייגע אליין — וואָלט איך אויף זיי געפיפן! נאָר איינמאָל לעבט מען אויף דער וועלט! כ'וואָלט דיין שוועסטערל געהאַלטן אַן שום באַדינג. אָבער כ'טראָג דאָך די פאַראַנטוואָרטליכקייט פאַר מיין טאָכטער זאָשיע! חוץ אלעמען מוז איך געדענקן דאָס זי איז אַן אַדאָפּטירט קינד!"

די לאַגע איז מיר געווארן קלאָר און איך האָב אויסגע־מיטן צו שטעלן איבעריקע פראַגן.

אין צווישנצייט איז מיין שוועסטערל אַראָפּגעקומען פון איר בוידעם־באַהעלטניש און טוליענדיק זיך צו מיר, האָט זי מיר צו וויסן געטון אַז זי האָט אַלץ געהערט און מיט טרערן און די אויגן זיך ביי מיר געבעטן: „חיים, נעם מיך פונדאַנען אוועק. וואָס ס'וועט געשען, וועט געשען!"

מיר האָבן זיך שנעל געזעגנט מיט דער פוילישער פרוי און זיך קעגנזייטיק געוווּנטשן — צו טרעפן זיך ביי אנדערע, בעסערע אומשטענדן. נאָכדעם זיינען מיר אַוועק אין דער קאַלטער אומהיימלעכער נאַכט.

דער אומעטיקער שנייי־נעפל האָט אונדז אייגגעהילט און פארהיט פון אומגעווונטשענע אויגן.

דעם גאנצן לאַנגען אייגעשטעלטן וועג קיין סענדז־שישעוו, האָט מיך פאַרפאַלגט דער שרעקהאַפטיקער טראַ־גישער בליק פון רודעצקעס אויגן וואָס האָבן אויסגע־דריקט די אומפערמיידלעכקייט פון אַ ביטערן סוף...

★

דער אומגליק האָט פאַסירט — אייניקע חדשים שפעטער, אין סוף פון חודש יוני פון דעם גרויזאמען יאָר 1942.

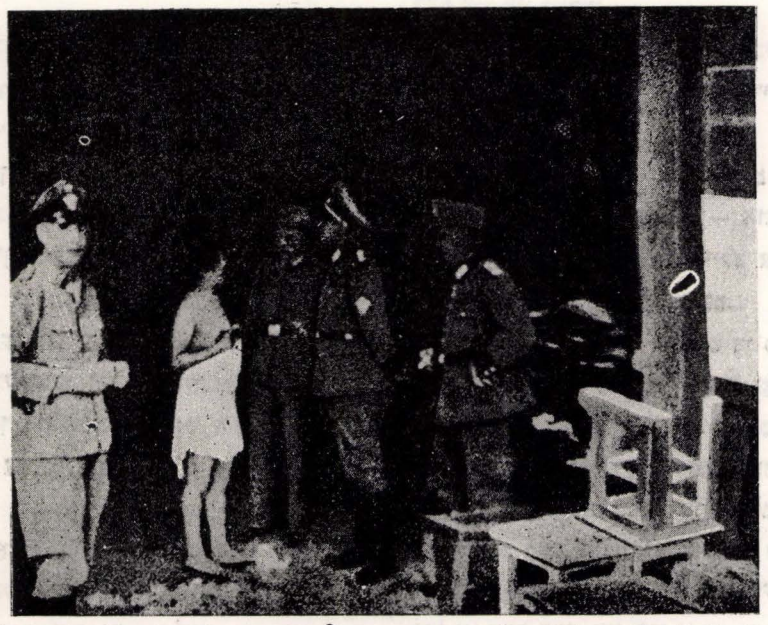

סאדיסטישע טאָרטורן און שענדונגען

די שכנים פון יאַדוויגאַ רודעצקאַ האָבן שוין אַ שפּאָרע צייט זיך געסודלט, אַז די רודעצקאַ מאַכט עפּעס צו גרויסע אייגקויפן פון שפּייז־פּראָדוקטן... מען האָט זיך געלערנט טרעפן די נעמען פון די יידן, וועלכע באַהאַלטן זיך אויס — און דער נאָמען פון דער משפּחה נאַוואַרסקי איז אָפּטמאָל דערמאָנט געוואָרן. אַ טייל האָבן געהאַלטן אַז דאָס איז אַ חוצפּה פון אַ פּוילישער פרוי צו טאָן אַ זאַך וואָס קאָן ברענגען אַן אומגליק אויף די נאענטע שכנים.

פון דאנען־אהין, דער ענין איז שנעל אָנגעקומען צו דער דייטשער מאַכט.

באלד — איז אין איינעם אַ פרימאָרגן אָנגעקומען א פּאָליצאי שטאפעט מיט הינט און גראָב־אייזנס, באַוואָפנטע מיט גאַז־מאַסקעס און גראַנאַטן. דער ערשטער איז אין זייערע הענט אַריינגעפאַלן דער פערצניאָריקער פּאַראָבעק־ינוש. אַ דייטש האָט ברוטאַל פון זיין האַנט אַרויסגעריסן די צווייג מיט וועלכע ער האָט געטריבן די געגנדז אין פעלד אריין. דערלאַנגנדיק אַ האַסטיקן שמיץ איבערן יונגלס לייב האָט ער אויסגעשריגן: „קלייַנער פּוילישער שווייַן! וואָ איז דער יודן־בונקער?!"

דאָס יונגל האָט נישט פאַרשטאַנען וואָס מען וויל פון אים האָבן און געקוקט אויפן דייטש מיט טויט דערשראָ־קענע אויגן. דאַן האָט דער דייטשער פאָליציינט אים דערלאַנגט מיט דער פויסט אַ זעץ אין פנים און דאָס יונגל איז נעביך אומגעפאַלן.

וווּ איז דער באהעלטניש?" — האָט דער דייטש מיט רציחה געשרעוועט.

אויך די רודעצקא מיט איר טאָכטער זיינען געוואָרן געשלאָגן מכות־רצח, אָבער דאָס איז נאָר געווען אַ סאַדיס־טיש שפּיל מצד די דייטשן, מיט דער באַטייליקונג פון דער פּוילישער געהילפס־פּאָליצייַ, וויַיל דער גוט־פּאַרמאַסקיר־טער בונקער איז גלייך מיט זייער אָנקומען אויפגעדעקט געוואָרן און נאָכן אַריינשליידערן אַ גאַז־באָמבע, האָט די אומגליקלעכע יידישע משפּחה געגומען אַרויסקריכן פונעם גרוב, וועראגדיק און הוסטנדיק, מיט פאַרטושטע אויגן.

לויט ווי סהאָבן דערציילט אויגנצייַגן, זיינען די נאַוואַרס־קיס דערמאָרדעט געוואָרן, אויף אַ בעסטיאַלישן אופן, גלייך אויפן אָרט.

דאָ האָט זיך שוין האַסטיק דערנעטערט דער טראַגישער פינאַל פון די וועלכע האָבן געוואָגט עובר צו זיין אויפן נאצישׂ־רוצחישן געזעץ.

דער פרוי רודעצקא האָבן זיי צוגעטשעפּעט אויפן האָרץ אַן אויפשריפט: „טויט פאַר אויסבאַהאַלטן יידן!" און אזוי זי געפירט צום מארק. יאָנוש און זאָשע זענען מיט איר מיטגעגאנגען.

מיט וואַקלדיקע טריט און שווייגענדיק איז זי געגאַנגען די מוטער, איר לעצטן וועג, מיט אַ פאַרביסענעם אויסדרוק אויף איר פאַרבלוטיקט פנים.

פון צייט צו צייט האָט זי אַ קער געטאָן די אויגן צו דער יאָמערדיקער זאָשיע און שטיל געשעפּטשעט מיט אָנגעלאָפענע ליפן: „זיי מיר מוחל ליב מיידל".

„אָ מוטער" — האָט זאָשיע פאַרצווייפלט זיך געטוליעט צו איר.

די סצענע האָט זיך איבערגעחזרט עטלעכע מאָל, נישט קוקנדיק אויף דער ברוטאַלער אריינמישונג פון די נאַצישע רוצחים.

נאָענט צום עקזעקוציע־פלאַץ, איז פון ערגעצוווּ אויפ־געטויכט דער שטאָטישער גלח, באַגלייט פון צוויי יינג־לעך. זייערע וויסע קיטלען און דער מאָנאָטאָנער קלאַנג פון די זילבערנע גלעקלעך, האָט אָנגעזאָגט די ביטערע בשורה פון דעם דערנעטערנדיקן טויט. די וווּיניקע מענט־שן וואָס האָבן זיך געפונען נאָענט, האָבן זיך אַראָפּגעלאָזט אויף די קני און איבערגעצלמט. אין מאָמענט וועט דער גלח איז צוגעטרעטן צו געבן די לעצטע סאקראַמענטן, זיינען אויפגעטרעטן אויף דער טראַגישער בונע די קרובים פון דער אומגליקלעכער פרוי און געבעטן רחמים פאַר איר.

דער הויפּט פון די דייטשן האָט זיך אַ כאַפּ געטאָן פאַרן רעוואָלווער און אויסגערופן מיט אַ דראָאונג: „איר ווילט זיך נישט שיידן מיט דער פאַרברעכערין, טאָ שטעלט זיך לעם איר.

די מענטשן זיינען זיך צעלאָפן אָפּגעטראָטן.

„אומשולדיקע נשמה, א ריינע, אַ לויטערע, קערט זי זיך אום צום הימל, צום בורא־עולם. יעזוס און די הייליקע מוטער, אלע הייליקע וועלן זי באַשיצן אמן!" — דערהערט זיך אַ שפּעטשער".

„מאמע!" — האָט די טאָכטער מיט פאַרצווייפלט אויס־

געשטרעקטע הענט זיך אַריס געגעבן פאָראויס ווען אַ דייטש האָט פאַרקלעפט מיט אַ שוואַרצן באַנד דער מוטערס אויגן.

„זאָשיע, זאָשענקע", האָבן דער מוטערס ליפן געפליס־טערט ביז אַ שוואַרצער פלאַסטער האָט אויך שטום גע־מאַכט איר קול.

דער עלטעסטער דייטש האָט אַ בליק געטאָן אויפן זייגער און אויפגעהויבן די האַנט צו געבן דעם באַפעל... די מענטשן האָבן זיך פאַרשטעלט מיט די דלאָניעס די אויגן. אייניקע האָבן געשעפטשעט תפילות אין דער שטיל. טייל האָבן געיאָמערט אויפן קול ווי זיי וואָלטן דערמיט אויס־געדריקט זייער פראָטעסט. די דייטשן האָבן געהאלטן דאָס געווער גרייט.

אויף אַמאָל איז אלץ פאַרגליווערט געוואָרן. אין דער טויט־שטילקייט האָט זיך אַריינגעבראָכן א טעמפער דויערנדיקער זאַלפ...

דער שווערער קערפער איז געבליבן אומבאַוועגלעך צוגעשמידט צום הילצערנעם סלופ...

דער אָנדענק פון דער פוילישער פרוי יאַדוויגאַ רודעצ־קא וואָס איז געפאַלן פאַר ראַטעווען יידן, אַ פרוי וואָס איז געווען באַהויכט מיט גוטסקייט און מענטשן־ליבע, וועט אייביק לעבן אין מענטשלעכן זכרון!

★

נאָך דער באַפרייונג, ווען איך האָב זיך באַגעגנט מיט מיין טייערע שוועסטער גוטשע און דערציילנדיק זיך וועגן די טרויעריקע יאָרן און אומדערטרעגלעכע איבערלעבנישן, האָבן מיר מיט טיפער דאַנקבאַרקייט דערמאָנט דעם וונ־דערלכן, אָפפערוויליקן אַקט פון דער רודעצקאַ זכרונה לברכה, וואָס האָט פאַרן פרייז פון איר לעבן, געגעבן אַ מקלט אין די שווערע גורלדיקע טעג, א דאנק וועלכן גוטשע האָט זיך אָפגעראטעוועט איר לעבן.

★

ר. רובינעק

טעראר און סאדיזם

דאָס איז געשען אין חול המועד סוכות. די הארבסטיקע זון איז אונטערגעגגאָנגען אויפן וויטן זשאָרנאַווצער הימל. רויט בלוטיקע וואָלקנס האָבן מיט זייער גרויזאַמען פארנעם אַנגעזאַגט עפעס אָן אומהיימלעכע ביטערע בשורה. די אַוונט שאָטנס זענען שוין געהאנגן איבערן שטעטל, וואָס האָט געמאכט אַן איינדרוק ווי ס'וואָלט פארזינקן אין דרימ־לעניש.

נאָכן לאנגן שווערן ארבעטסטאָג, וועלכן די דייטשן האבן אויפגעצווונגען אויף די יידן, צו פאריכטן די וועגן, וואָס די קייטן פון זייערע שווערע טאָנקן האָבן גענזיקט האָט אין מארק און די געסלעך געהערשט אַ מוראדיקע שטילקייט. טיר און לאָדנס זענען געווען הערמעטיש פאַר־מאכט. זעלטן ווו, האָט זיך געלאָזט באמערקן אַ קארגע ליכט שיינדל, וואָס האָט פון ערגיצוו שרעקהאפטיק ארויס־געשפארט אינדרויסן. דאָס איז געווען אַ געצווינגענע שטילקייט. הינטער טיר אין לאָדנס האָבן געוואַכט ציטער־דיק דערשראָקענע נפשות, וועלכע האָבן מיט געשפאַנטער אומרואיקייט נאָכגעפאָלגט און אויפגעכאפט אַ יעדן באוועג און שאָרך, וואָס האָט זיך געטראָגן פון דער גאַס...

אין דער זעלבער שעה האָבן זיך און דער יענדזשעווער גאס באוויזן אייניקע טאנקעטקעס מיט ס"ס לייט און מיט בייזוויליקע כוונות געוואָלט זיך ווייזן אַז די נאַציס פאר־האלטן זיך סתם אַזוי אין מארק — אָן פארברעכערישע כוונות...

אַ פוילישע פרוי וועלכע איז אָנגעקומען פון דער פונט־

שעווער גאַס איז גלייך פארהאלטן געוואָרן — און דער הויפט ס״ס האָט שטרענג איר אַ פרעג געטאָן.

„וויסן זי וואָ דער ראבינער וווינט?"

די צעטומלטע פרוי האָט גלייך נישט פארשטאנען וואָס זיי ווילן פון איר. נאר ווען ס׳האָט אַקלינג געטאַן: „זשי־דאווסקי ראבין", באגלייט מיט אַ פארמאסטענער פויסט... האָט זי זיך געכאפט — און זיי אַוועקגעפירט צו איר שכן קלמן מלינארסקי. דאָ האָבן זיי טראָפן דעם רב ר׳ יענ׳ קעלע מיט אַפאָר חסידים וועלכע האבן פארברענגט אין דער סוכה. די דייטשן האָבן אַוויילע באטראכט די יידן „אין דער עלטסטער האט אַ געשריי געגעבן:

„וואָס מאכט איר דאָ, קאָנצפיראציע?!"

ווען ס׳האָט ווער געפרווט אויפקלערן "אזדאָס איז פארבונדן מיט אונדזערע רעליעגעזע מנהגים", האָבן זיי אים אַ שטויס געטאן באפאלנדיק מיט קלעפ די איבעריקע און אַרויסגעטריבן אין מארק אריין.

ווי אונטער אַ האָגל פין קלעפ — און ווילדע געשרייען האבן זיי אַוועקגעשטעלט די אומגליקלעכע אין ארייע און איינעם נאָכאנאנד מיט אַ מעסער אָפגעשניטן די פאות און האלבע בערד. די מלאכה האָבן זיי געטון ברוטאל, מיטן צוועק צו פאַראורזאַכן וואָס מער ווייטיק די קרבנות. אויסער דעם, האָבן די געפייניקטע געמוזט אַ ראָפציען די הויזן און אויסשטעלן זייערע נאקעטע לייבער פאַר די דערנידערנדיקע גרויל, פון וועלכע אייניקע זיינען געפאלן אין חלשות. ביי דער דורכגעפירטער אימפרשעמ־טער אַקציע האָבן די יידן שטילערהייט געזאָגט „ווידוי". די דייטשן זיינען ממש פארשיכ׳רט געוואָרן פון דער סאדיסטישער אַרגע. מיטאמאל, האָבן זיי אלעמען באפוילן אוועקצוזעצן זיך אויפן טראטואר, ווערנד זיי האָבן קאָנ־צענטרירט אלע קליידער אויף איין פלאץ, ארומגיסנדיק זיי מיט בענזין — און אָנגעצינדן. די דייטשן זיינען דערביי געשטאנען רונד ארום דעם פייער און מיט אויפ־געהויבענע הענט צום היטלער־גרוס געזינגען דאָס הארסט וועסעל ליד.

דער רב, ר׳ יאנקעלע און די חסידים — זיינען נאָכן שוידערלעכן ספעקטאקל געטריבן געוואָרן צוריק אהיים צעשלאָגענע, פאַרפייניקטע, מיט בלוטיקע וווינדן — פון וועלכע עס איז זיי אויסגעקומען צו ליידן ביז דער ליקווי־דאציע. דאָס איז געווגען איינער פון די אומצאָליקע טראגישע פאלן וועלכע האבן באגלייט די וואָידיסלאווער יידן ביז צו דער ליקווידאציע.

טעראָר גרוילטאטן

יצחק רובינעק

אין די רייען פון פארטיזאנען

(זכרונות)

אין די ערטשע טעג פון דער דייטשישער אקופאציע, וועו די היטלער־באנדיטן האבן אנגעהויבן ארויסצווייזן זייער חיהש'ן פרצוף, האבן מיר באשלאסן אז אונדזער גאנצע פאמיליע זאל פארלאזן דעם ווין־ארט (מיר האבן געווינט אין סאסנאוויץ) אוו פרוון זיכן א מער רואיקער ארט. מיר האבן פארשלאסן די ווינונג מיטן געשעפט, מיטגענומען מיט זיך די סאמע נויטיקסטע זאכן אוו אנ־געהויבן וואנדערן צופוס (דער גאנצכער פארקער איז געווען איבערגעריסן) אין דער ריכטונג פון דארף קורצ־ווין, וועלכעס ליגט ביי דער באן־סטאציע קאזלאוו, צווישן זשארנאוויץ אוו אונדזער געבורט־שטעטל וואידיסלאוו.

אין קורצוויל האבן געווינט פינף יידישע פאמיליעס, צווישן זיי אויך אונדזער משפחה, דער פעטער איציק, א ייד א בן־תורה אוו די מומע רבקה־רחל, א פרוי מיט א גוט הארץ אוו א ברייטע האנט צו העלפן יעדן איינעם וואס געפונט זיך אין א נויט. דער פעטער איציק מיט דער מומע רבקה־רחל זיינען געווען די עלטערן פון די צוויי לעבנגעבליבענע ברידער — ישראל אוו שמואל גאלד־פרייגד, וועלכע געפונען זיך אין ישראל.

אויסגעמאטערטע פון שווערן אוו סכנהסדיקן וועג, זיינען מיר אנגעקומען אין דארף ווו די משפחה האט אונדז הארציק אויפגענומען אוו אפגעגעבן צו אונדזער רשות א שטוב. ביי אלעמען איז געווען א האפנונג אז אפשר וועלן די בייזע שטורעמס אויסמיידן די קליינע ארטשאפט אוו מיר וועלן בשלום איבערקומען דעם קריג. וועו מיר האבן זיך אבּיסל איינגעבירגערט אויפן בייעם ווינארט, האבן מיר אנגעהויבן טראכטן וועגן פרנסה.

אזוי ווי מיין טייערער ברודער זיסקינד האט געהאט א פאטאגראפישן אפאראט אוו געקענט די מלאכה, האט ער אנגעהויבן זיך באשעפטיקן ביי מאכן פאטאגראפיעס. איך דאגעגן, זייענדיק אן אבסולוועט פון קאנסערוואטוריום אויף פידל, בין געווארן איינגעלאדנט אויף פארשידענע פארווייילונגען אוו חתונות אוו צופארדינט פאר דער אויס־האלטונג פון אונדזער משפחה. איך האב אויך געגעבן לעקציעס פון מוזיק פאר קינדער פון די קריסטלעכע בעלי־בתים. מיר זיינען געווען באליבט ביי דער ארטיקער באפעלקערונג, טראץ דער גיפטיקער אנטיסעמיטישער אטמאספער וואס האט געהערשט אין יענע טעג. איך האב אויך צוביסלעך צוגעהאנדלט אוו צוליב דעם פלעג איך קומען קיין וואידיסלאוו, וואס איז געווען 14 קילאמעטר ווייט פון דארף, כדי דארט איינצוקויפן פארשידענע סחו־רות. דעם וועג פון קורצוויץ ביז וואידיסלאוו, בין איך דורכגעגאנגען צופוס אדער געריטן אויף א פערד וועלכס די קריסטלעכע שכנים האבן מיר אויסגעבארגט. צוליב מיין ארישן אויסזען, האב איך אופן וועג נישט געהאט קיין שום שווערקייטן. די פאליצייא'שע פאטראלן האבן מיך אנגענומען אלס קריסט אוו מיך נישט פארהאלטן. אבער וועו כ'בין געווען אין וואידיסלאוו אוו כ'האב געוואלט באזוכן מיין פאמיליע, האב איך געמוזט אנטון דעם ווייסן קען־צייכן.

נאטע קאזלאווסקי

אָרגאניזירן א ווידערשטאַנד

אין וואַידיסלאַוו האָב איך באַזוכט, מיין טייערן ברו־דער — ישעיה לייב, וועלכער האָט דאָרט געווויגט, דעם פעטער — וואָלף רובינעק, ווי אויך דעם פעטער פנחס גאָלבּרום, וועלכער האָט כסדר גערופן אַז מ׳דארף זיך אָרגאַניזירן צו אַ ווידערשטאַנד, און נישט לאָזן זיך פירן ווי שעפסן צו דער שחיטה.

נאָכן אָפזיין אַ גאַנצן טאָג, האָב איך זיך אַוועקגעלאָזט צוריק אין דאָרף אַריין. מיין ברודער האָט מיך באַגלייט און גלייכצייטיק מיר דערציילט אַז ער שטייט אין פאַר־בינדונג מיט אַ פערזענלעכקייט בכדי זיך צו שטעלן אין קאַמף קעגן די דייטשן.

אינדערהיים האָבן מיך אַלע אָפגעוואַרט מיט אומגעדולד. ווער וויסט וויפיל תהילים מיין פאָטער האָט אָפגעזאָגט, בעטנדיק מיין בשלומדיקן צוריקקער און וויפל שבחים מיין טייערע מוטער האָט אָפגעגעבן דעם רבון־של־עולם זעענדיק מיך צוריק אַ לעבעדיקן. שטענדיק, בעת אַזאַ אַוועקגיין פונדערהיים, פלעגט דער פאָטער אַרויפלייגן זיין רעכטע האַנט אויף מיין קאָפ און אָנווינטשן מיר אַז די שונאים זאָלן נישט האָבן אויף מיר קיין שליטה.

מ׳צעשייד זיך

אינדערזעלבער צייט, איינזעענדיק אַז עס איז נישט צוועקמעסיק אַז מיר זאָלן זיין אַלע צוזאַמען, האָבן מיר

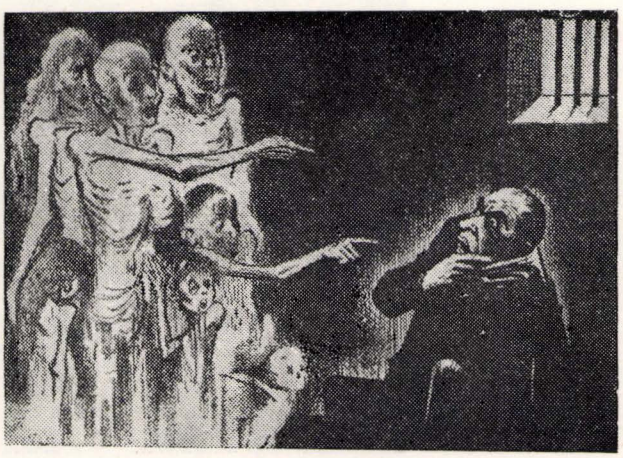

דער טאָג פון נקמה איז געקומען

מיט באדויער און וויייטיק באַשלאָסן אַז די צוויי ברידער יענקל און אפרים זאָלן זיך לאָזן אין וועג אַריין, מיטן ציל צו דערגרייכן קיין רוסלאַנד. דאָס צושיידן זיך איז געווען זייער אמעטיק און שמערצליך פאַר אונדזערע טייערע עלטערן. אַלע זיינען מיר געווען אין פאַרצווייפלונג, נישט וויסנדיק וואָס עס דערוואַרט מיינע ברידער אין זייער סכנה־דיקן וועג און וואָס עס דערוואַרט אונדז איבערגעבליבענע אונטער דער נאַצישער הערשאַפט. אי־בערגעבליבן זיינען מיר מיט די עלטערן, איך מיט די ברידער זיסקינד און אברהם משהלע ווי אויך אונדזער טייערע שוועסטער גוטשע.

דערווייל ווערט די לאגע שווערער פון טאָג צו טאָג. מיט דער פאַראַרבונג אַז יידן טאָרן נישט פאַרלאָזן זייערע ווינונגען, איז די לאגע געוואָרן נאָך מער קריטיש און באַדראָט. אויך די קריסטלעכע שכנים האָבן אָנגעהויבן אַרויסצווייזן זייער אנטיסעמיטישן פרצוף. עס פילן זיך איז דער אטמאספער אָנקומענדיקע געפאַרן און נסיונות.

טיפוס קראנקהייט

אַ פרישע, נישט־פאַראויסגעזעענע געפאַר וועלכע האָט געקענט ברענגען גאָר טראַגישע רעזולטאַטן, האָט זיך באַווייזן ביי די פינף יידישע משפחות וועלכע האָבן געווויגט אין דאָרף. עס איז כאַראקטער׳סטיש אַז גראָד ביי די געציילטע יידישע משפחות האָט זיך באַווייזן די טיפוס־קרענק. די מורא איז געווען אַז די דייטשן זאָלן זיך נישטט דערוויסן דערפון, און אַז די אָרטיקע גויים זאָלן עס טאָלערירן און אַז עס זאָל חלילה קיינער נישט שטאַרבן. עס איז נאָך געטוען אַ נס אז די קרענק האָט נישט געכאַפט אלע צוזאַמען און מיר האָבן געהאָט אַ מעגלעכקייט עס אויסצובאַהאַלטן.

די אייניציקע וואָס האָט זיך אָפגעגעבן מיט די קראַנקע איז געווען אונדזער טייערע מוטער זלאַטע. זי איז געלאָפן פון איינעם צום צווייטן, נישט געשלאָפן קיין נעכט. זי איז געווען אַ מאַמע נישט בלויז פאַר אירע קינדער, נאָר פאַר אַלעמען. מיט אייגענע רפואות האָט זי אלע אויס־אויספירנדיק געגנ, אָנגעווויזן וואָס מ׳דארף טון. נאָך עטלעכע וואָכן איז זי געזונט געוואָרן און איך האָב געמיינט אז מיך וועט די קרענק אויסמיידן (בלויז איך

מיטן פאטער זיינען נישט געווארן אנגעגריפן). ליידער האָב איך געהאַט אַ טעות.

איינמאָל, בעת אַ באַזוך אין וואַידיסלאַוו, האָב איך דערציילט מיין ברודער ישעיה־לייב וועגן גאַנצן פאר־לויף פון די דערמאָנטע געשעענישן. ער האָט מיך גלייך אַוועקגעפירטט צום וואַידיסלאַווער פוילישן דאָקטאָר וועלכער האָט מיר געגעבן צוויי איינשפריצונגען קעגן טיפוס. פאנאכט, אַהיימפאָרנדיק, האָב איך זיך געפילט שלעכט און קומענדיק אין שטוב בין איך גלייך אריין אין בעט מיט גאָר־הויכן פיבער. די קרענק האָט מיך אויך נישט אויסגעמיטן.

אין אַ געוויסן טאָג וועז די מוטער האָט זיך מיט מיר מטפל געווען, האָבן מיר געהערט אַ געשריי אַז עס זיינען אַנגעקומען דייטשן אין דאָרף. מיין מוטער האָט ש.על מיך פארבאָרגט אונטערן בעטגעוואַנט און נאָך אַ קורצע וויילע זיינען אריין צוויי דייטשן זוכנדיק קראַנקז. וועז זיי האבן קיין שום חשד נישט געפונען, האָבן זיי פאַרלאָזט די שטוב.

מיר זיינען פטור געווארן פון דער טיפוס־געפאר אָבער אנדערע געפארן אָן א שיעור זיינען נאָך געשטאנען פאָרויס.

אויסזידלונג

דאָס לעבז ווערט וואָס אַמאָל שווערער און אומדערט־רעגלעכער, מיין ברודער זיסקינד איז מיט נאָך אטלעכע בחורים אַוועקגעשיקט געווארן אויף אַרבעט קיין פלאַשאָוו און איך בין איצט געבליבן דער איינציקער וואָס האָב געזאָרגט פאַר דער משפחה. דאָס האָט אזוי געדויערט ביז עס איז אָנגעקומען דער טרויעריקער טאָג, וועז ס׳איז אָנגעקומען דער באַפעל אַז אַלע יידן פון דער גאַנצער אומגעגנט מוזן זיך קאָנצענטרירן ביי דער גמינע אין קאָזלאָוו.

מיטנעמנדיק דאָס נויטיקסטע, זיינען מיר אָנגעקומען אויפן אָרט און געווארן אַריינגעפירט אין א זאַל פון דער קינדער־שולע, וווּ יעדע משפחה האָט זיך געפונען אַ שטיקל פלאַץ אויף דער הוילער פאָדלאָגע, אָן שום מענטשלעכע באַדינגונגען. אין דער זעלבער צייט דערגייען צו אונדז ידיעות אַז עס קומט פאַר אן אויסזידלונג. אונדזער טייערע

פאטיזאַנער אין אקטיוון קאמף

מוטער האָט כסדר געבעטן ביים רבונו־של־עולם ער זאָל זי אַוועקנעמען פון דער וועלט. זי איז געווען זיכער אַז דאָרטן אויפן עולם־האמת וועט זי אייניריסן וועלטן אַז אירע קינדער, אירע צווייגן, זאָלן נישט ווערן אונטער־געבראָכן.

באַטראַכטנדיק דעם שרעקלעכן מצב, האָב איך באַשלאָסן זיך אויסצובאַהאַלטן און נישט מיטגיין מיט דער אויס־זידלונג.

דאָס געזעגענען זיך מיט מיינע טייערע איז געווען שרעקלעך אַ באַגאָסענער מיט טרערן האָט דער פאָטער אַרויפגעלייגט זיין רעכטע האנט אויף מיין קאָפּ און מיך געבענטשט. ס׳לעצטע מאָל האָב איך זיך צו מיין מאַמען געטולידט. לעצטער טוליע, לעצטער באַריר.

אוועק צו פארטיזאנער

צוזאַמען מיט מיין קוזין ישראל גאלדפריינט, האָבן מיר זיך געלאָזן אין דער ריכטונג פון קאָזלאָוו. דאָרט האָבן מיר געהאַט עטלעכע באַקאַנטע קריסטן וועלכע האָבן אונדז געהאָלפן אָנקנופן אַ קאָנטאַקט מיט אַ גרופּע פאַרטיזאַנער. מיר האָבן געהאַט געוויסע שווערקייטן ביים באַזאָרגן זיך מיט געווער (יעדער קאַנדידאַט — פאַרטיזאַנער האָט געמוזט זיך באַזאָרגן מיט געווער). צום סוף, האָבן מיר באַקומען פאַר אַ טיירן פרייז צוויי ביקסן און אין דער אָנווועזנהייט פון 35 פאַרטיזאַנער וועלכע האָבן אָנגעהערט צו דער פ.פ.ר., האָבן מיר אין וואַלד אָפּגעגעבן די פאַרטיזאַנער־שבועה. אַ שבועה פון נקמה פאַר אונדזערע טייערע און הייליקע.

★

נאָכן אַדורכגיין קורצע איבונגען, האָבן מיר אָנטייל גענומען צענדליקער נקמה־אַקטן. מיר האָבן גוט איינגעלעבט מיט די איבעריקע, ווייל מיר האָבן זיך שטענדיק געמאָלדן פרייוויליק צו פאַרשידענע געפער־לעכע אַקציעס. זייער אָפט האָבן מיר געמאַכט איבער־פאָלן אויף דייטשע פאָסטנס, פאַרכאַפּנדיק זייער געווער און די באַנדיטן געשטעלט פאַר אַ פאַרטיזאַנער־געריכט. צאָלרייכע און דרייסטע סאַבאָטאַזש טאַטן זיינען געוואָרן אַדורכגעפירט וועלכע האָבן אַרויסגערופן אַ רושם אין דער גאַנצער סביבה. עס ווערן אויך אַדורכגעפירט שטראָף־אקציעס קעגן פאָלאָקן, וועלכע האָבן מיטגעאַרבעט מיט די דייטשן ביי דער אויסראָטונג פון דער יידישער באַפעל־קערונג. ביי אַלע קאמפּס־אַרויסטרעטונגען, ביי אַלע אַק־ציעס, האָבן מיר געהאַט פאַר זיך דעם אייניינציקן

באפרייונג די אנגרייפנדע סאוויעט־ארמיי

ציל — נקמה! נקמה פאַר אונדזערע טייערע, נקמה פאַר אַלע אומשולדיק אומגעבראַכטע.

טעטיק אין קאמף

איינמאָל האָבן מיר באַקומען אַן אויפגאָבע אָנצופאַלן אויף אַ דייטשן פאַליציי־פאָסטן. ביי אַ שטאַק־פינסטערניש האָבן מיר זיך דערנעטערט צום אָרט, איבערגעריסן די טעלעפאָן־פאַרבינדונג און איך מיט נאָך עטלעכע פאַרט־זאַנער האָבן זיך אריינגעריסן אין שטוב. די דערשראָקענע „העלדן" האָבן פרייוויליק אָפגעגעבן זייער געווער און מיר האָבן זיי מיטגענומען מיט זיך.

לויט באַקומענע אינפאָרמאַציעס, האָבן מיר זיך דערווייטער אַז נאָך עטלעכע דייטשן געפונען זיך דאָרט אין אַ צווייטער ווינקל. אויך דאָרט האָבן מיר זיך אריינגעריסן און אַרויסגעשלעפט די האלב־שיכורע דייטשן, וועלכע האָבן „געמיטלעך" פאַרבראַכט אין דער געזעלשאַפט פון פרויען און מיטגענומען זיי מיט זיך אין וואַלד אַריין. נאָך אַ פאַרטיזאַנער־גערעכט איז געוואָרן איבער זיי אויסגעפירט דער טויט־אורטייל.

עס דערמאָנט זיך נאָך אַ פאַל וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט דרייסטקייט און גוטער אָרגאַניזאַציע. פאָר־געקומען איז עס וועט מיר האָבן באַקומען אַ ידיעה אַז אכט דייטשן דאַרפן אַדורכפאָרן דורכן וואַלד וועג ווי מיר האָבן זיך געפונען, פארנעמענדיק זיך אויף זייער אורלויב קיין דייטשלאַנד. די קאַמפס־אויפגאַבע איז געווען זיי צו פאַרכאַפן און גלייכצייטיק אויסמיידן אַז די פויע־רים בעלי־עגלות זאָלן געטראָפן ווערן. מיר האָבן פאַר־נומען קאַמפס־פאָזיציעס וואַרטנדיק אויף זייער אָנקומען. וועו זיי זענען אונטערגעקומען געגוג נאָענט פון אונדזערע לויערונגען, האָבן מיר געעפנט אַ העפטיקע שיסעריי אין דער לופט — פון אַלע זייטן. נישט האָבנדיק קיין ברירה, האָבן זיי אויפגעהויבן די הענט. די בעלי־עגלות זיינען זיך אויף אונדזער באַפעל צעלאָפן. דער גורל פון די דייטשן איז געווען דער זעלבער: טויט אורטייל פון פאַרטיזאַנער־גערעכט.

צוזאמענשטויס מיט א.ק.

אין דער זעלבער צייט באַווייזן זיך אין די וועלדער אונטערגרונטלער פון דער א.ק. („ארמיא־קראַיאָווא") מיט וועלכע ס׳איז נישט אַיינמאָל געקומען צו בלוטיקע קאַמפן. עס איז געווען באַווסט, אַז די „אַקאָווצעס" מיט זייער אנטיסעמיטיש־זאָאָלאָגישע שנאה צו יידן, האָבן אומגע־בראַכט פיל אויסבאַהאַלטענע יידן. זיי האָבן פאַרפעסטעט די לופט מיט זייער אנטיסעמיטישער פראָפאַגאַנדע, אָנרו־פנדיק די יידישע קעמפער „יידישע באַנדעס". אויך אין אונדזער אָפטיילונג הויבן זיך אָן פילן די רעזולטאַטן פון

נקמה נעמען פאר אלעמען — צייכנונג

דער פארסאמטער העץ און דער קאַמאַנדיר האָט אונדז געגעבן אָנצוגעהערן אַז ס׳וועט בעסער זיין — מיר זאָלן זיך סעפּאַרירן. מיר האָבן פּאַרשטאַנען דעם רמז און איך מיט מיין קוזין האָבן פּאַרלאָזט די אָפּטיילונג.

אין באהעלטניש

איבערלעבנישן יאָגן איבערלעבנישן און טויט־געפאַרן באַגלייטן אונדז אויף יעדן שריט. מיט ׳סכנת־נפשות באַזאָרגן מיר זיך אין די נעכט מיט פּראָוו־אָנט און אין די טעג געפונען מיר אַ באַהעלטניש אין די וועלדער און פעלדער, זייענדיק אויסגעשטעלט אויף דער געפאר תמיד באמערקט צו ווערן דורך עמיצן. איינמאָל זיינען מיר געוואָרן באַמערקט, וועו מיר זיינען געווען באַהאַלטן אין אַ גרוב אויף אַ פעלד, דורך אַדורכגייענדע שול־קינדער. מיט אומגעדולד האָבן מיר געווארט, מיטן געווער אין דער האַנט, אַז ס׳זאָל שוין ווערן פינסטער בכדי אָוועק־צוגיין פונעם אָרט.

מיר זיינען גלייכצייטיק געווען דעצידירט אַז אויב אָוועקצוגעבן דאָס לעבן, וועט עס זיין פאַר אַ טייערן פרייז. אַ צווייט מאָל זיינען מיר באַמערקט געוואָרן דורך אַ פויער, וואָס אויף זיין קאַרטאָפל־פעלד האָבן מיר אויס־געגראָבן פאַר זיך אַ באַהעלטניש. איך האָב געבעטן דעם פויער ער זאָל אונדז דערלויבן צו פאַרבלייבן אויפן אָרט אַ וואָך צייט, באַמערקנדיק אז אויב ס׳וועט עמיצער געוואָיר ווערן וועגן אונדז, שטעלט ער אייַן אין סכנה זיין גאַנצע פאַמיליע. זעט אויס, אַז אונדזערע געלאָדענע ביקסן האָבן אים „איבערצייגט" און ער האָט דעם ענין געהאַלטן בסוד.

אַזוי האָבן מיר געוואָנדערט פון באַהעלטניש צו באַהעל־טניש ביז האַרבסט פון יאָר 1944. דאַן האָבן מיר אָנגע־הויבן טראַכטן וועגן אַ סטאַביל באַהעלטניש ווו מיר זאָלן קענען אדורכמאכן די קאַלטע ווינטער טעג.

אין די אַרומיקע דערפער האָבן מיר געהאַט באַקאַנטע פויערים וועלכע האָבן אונדז געקענט פון פריער און איינער פון זיי, אַן אָרעמער פויער, האָט מסכים געווען צו געבן אונדז אַ באַהעלטניש, מיטן באַדינג, אַז מיר זאָלן איינשאַפן פראָוויאַנט פאַר זיך און פאַר אים. צו דעם צוועק האָבן מיר זיך פאַרשטענדיקט מיט אַ צווייטן באַ־קאַנטן פאַרמעגלעכן פויער, א געוויסן ניעכטשאַל פון קאַרצעוויץ, וועלכער האָט אונדז געליפערט עסנווארג לויט זיינע מעגלעכקייטן.

ענדליך — באפרייט

פון אַ טיף אויסגעגראָבענעם גרוב אין סטאַדאָלע, האָבן מיר דערהערט פלוצעם די קאַנאַדע פון די אָנגרייפנדיקע סאָוויעט אַרמיי וועלכע האָט זיך געריסן פאָראויס נאָך די אָפּטרעטנדיקע דייטשן.

נאָך עטלעכע טעג זיינען מיר געוואָרן באַפרייט.

נאָך דער באַפרייונג, זוכנדיק ווער ס׳איז געבליבן פון מיינע נאַענטע און צו ס׳איז בכלל עמיץ געבליבן, האָב איך אָפּגעפונען מיינעם אַ יונגערן ברודער אין לאַגער טערעזנשטאַט. ער איז אַדורכגעגאַנגען דעם גהינם אין פאַרשידענע לאַגערן און עטלעכע טעג נאָך דער באַפרייונג איז ער קראַנק געוואָרן. איך האָב אים געפונען אַ קראַנקן נאָך אַן אָפּעראַציע. איך האָב זיך מיט אים אָפּגעגעבן דורך דער גאַנצער צייט פון זיין קרענק. ליידער, נאָך ניין מאָנאַטן האָט ער אויסגעהויכט זיין ריינע נשמה. איך האָב אים געבראַכט צו קבורה אויפן יידישן בית־עלמין אין שטעטל לוטומיערזשיץ ביי פּראַג.

אין דער זעלבער צייט האָט זיך מיין ברודער אפרים דערוווסט וועגן מיר און ער איז אַריבער קיין פּראַג. נאָך אַ קורצער צייט זיינען מיר צוריק קיין דייטשלאַנד און פון דאָרט קיין ארץ־ישראל.

משה רייזמן

בגיהינום על אדמות

בעשן עלה — נעלם בכלום
נעלה — עשוי ללא חת,
זעקי מילה — מצבה יחידה,
מתוך יער — אילן נכרת!!

זכרונות ילדותי הראשוניים, מחשבותי הרחוקים הלוחשים בתוכי, קשורים במשפחתי ובעיירתי וואידיסלאַוו. משפחתי היתה אחת העתיקות, מושרשת בקהילה מזה דורות.

אני עצמי, זכרונותי מתחילים בחיי המשפחה אשר היתה מעורה מאד ושורשיה מסועפים בחיים היהודיים של הקהילה.

סבי יצחק — איצ'ה שסטקעוויצער, היה בעל תחנת הקמח ואחוזה במקום, והיה איש אמיד ומכובד על הבריות. זה היה יהודי בעל מידות, שמעטים כמוהו כיום. כל ישותו היתה דת ואמונה במובן הנעלה של המושג. היתה בו יהדות של עשית מצוות ומעשים טובים. בעיניו, עשיית מצוות ללא עשיית מעשים טובים — כאילו לשמור על כלי ריק ללא תוכן. ביתו היה תמיד פתוח לעוברי־אורח שנטו ללון. ידו תמיד פתוחה לנצרכים. במטבחו, תמיד היה אוכל מוכן להזין רעבים.

באוירה כזו ילדיו, וגם אנחנו, חיינו באוירה של אהבת ישראל ואהבת הבריות.

גם הורי, אמידים היו. כהוריהם, גם הם לא חיו את חייהם רק למען משפחתם הם, אלא עשו צדקה הרבה.

זוכרני — אחרי יום עבודה קשה, התעטפה אמי במטפחת הצמר ויצאה לראות: מי לא אכל היום לשובע? היכן חסר קצת פחם ועצים לחמם בהם בית בימי החורף הקרים? איפה ילד שקר לו ובגד חם אין ללבשו? וכלה אם יש צורך לעזור לה להכנס לחופתה?

ותמיד, תמיד חיוך של עידוד על שפתיה. ותמיד תמיד, סבלנות לכל. גם לנו, לילדיה. היכן את אמי?

ואתה אבי? איפה עליזותך? איך זכורה לי שמחת חייך? חסיד היית במלוא מובן המלה! התלהבותך בשעת התפילה — ב"שטיבל של העלעווער", מידת הכנסת האורחים שלך, אין אני יכול לשכוח, נכונותך להתחלק עם הזולת במה שברך אותך ה'. היכן כלכם יקירי? היכן אתם אחי ואחיותי היקרים עם חיוכיכם וחביבותכם? היכן?

בסערה הנוראה נסחבתם ותהומה הושלכתם!

ככל הקהילות היהודיות, גם קהילת וואידיסלאַוו, בהדרגה נותצה. תחילה, עבודת כפיה חלקית. אחר, החרמת רכוש יהודי. מאוחר יותר, כליאת היהודים בגטו צר, מתוכו יום־יום הוצאו יהודים להשמדה. אבר אחר אבר, נשברו המשפחות. חלקים חלקים. הושמדו קבוצות. כל יום נוסר קיסם מתוך הענף. עד הסוף המר. עד להשמדה מוחלטת!

בתחילת ה„מבצע" היינו אנו, כל משפחתנו, אצל איכר פולני אשר החביא אותנו. אבל, כעבור ימים מספר נמאס עליו "להציל" יהודים והיה עלינו לעזוב את מקום מבטחנו. חזרנו לעיירה. שתי אחיותי, הובלו כעבור ימים מספר להשמדה. הורי ושלושת אחי נסעו לרדומסק ואני עם אחי מאיר נשארנו עוד בבית. לימים, הצטרף גם מאיר למשפחה ברדומסק, שם קיוו להגיע לשקט ולשלוה. אבל הגורל רצה אחרת.

במבצע „הטיהור" הראשון מרדומסק, נשלחו אמי עם

שלושת אחי לטרבלינקה — משם לא חזרו עוד. אבי ואחד מאחי נשלחו למחנה העבודה הידוע לשמצה "סקרז'סקו קמיננה". רצה הגורל, וגם אני הובלתי לשם.

ושוב, יחד עם אבי ואחי עבדנו באחת המחלקות המסוכנות ביותר. עבודה אשר מצצה את כל שארית החיות אשר עוד נשארה באדם. רובם לא החזיקו מעמד בעבודה הקשה ובעינויים האכזריים אשר האכילו אותנו אנשי ה„אס־אס" וה„ווהרמאכט". רעב, מכות, מיונים (סלקציות), יריות ותליות, השמידו בשיטתיות אכזרית את האנשים שנהפכו לעבדים. שם, בגהינום שעלי האדמות, אבדתי את אחרוני היקרים לי.

נראה — שאני, זכר יחיד של משפחה מפוארת, נשארתי בכדי שאוכל לספר על אילן מושרש, אשר נכרת בגוראה בסערות שפקדה את עמנו.

תהיינה מילותי ספורות אלה, מצבה לזכרם!

יהיו זכרונותי, אבן בבית־עולם כתוב זה, שיזכיר את כל יקירי שהיו פעם — ואינם עוד.

אזכור — ולא אשכח!!!

★

שמ־אל יעקב נוסבאום

פון וואידיסלאוו ביז בוכנוואלד

דער אַרײַנמאַרש פון די נאַציס קיין פוילן האָט אונדז געטראָפן אין וואַרשע, ווו מיר האָבן געווינט זייטן יאָר 1935 (מיין פאָטער, ר׳ יוסף ז״ל האָט געשטאמט פון וואַרשע).

ווען די גזירות זיינען געוואָרן פון טאָג צו טאָג מער גרויזאַמער און דאס לעבן אין וואַרשעווער געטאָ איז געוואָרן אומדערטרעגלעך, האָבן מיר — די מוטער, צוויי שוועסטערן און צוויי ברידער (דער פאָטער מיט זייַנע געשוויסטטער זיינען אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ) — באַשלאָסן צו אַנטלויפן.

ערב פסח, דעם 1941 יאָר, געלונגט אונדז אָנצוקומען קיין וואָידיסלאַוו און איך מיט מיין ברודער האָבן דאָ געאַרבעט טיילווייז ביי קריסטן און טיילווייז אין סענדז־שישעוו.

פיר טעג פאַר דער ליקווידאַציע פון יידישן יישוב אין וואָידיסלאַוו, זיינען מיר אַנטלאָפן קיין קשאָנדז און אַ געווּסע צייט זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ וואַלד. נאָך אַ קורצער צייט, האָט מען מיך געכאַפט און אַוועקגעשיקט אין לאַגער פון דזשאַלאָשען, בעת דער ברודער איז געשיקט געוואָרן אין אַנדערן לאַגער. בעתן אַנטלויפן פון וואָידיסלאַוו, איז אומגעקומען מיין טייערע מוטער צירל רודע ע״ה אין סאַנדאָמיערזש.

דער ערשטער לאגער

דער ערשטער לאַגער אין וועלכן כבין געוואָרן געשיקט האָט זיך געפונען ביי אַ פלי־פלאַץ אונטער קראָקע. דאָרט האָבן זיך געפונען עטלעכע וואָידיסלאַווער, צווישן זיי נח פייעראייזן וועלכן עס איז געלונגען פון דאָרט צו אַנטלויפן.

נאָכן אָפזיין דאָרט אַ געוויסער צייט, ווער איך געשיקט אין קראַנקעווער געטאָ ווו כבין געווען ביז צו דער ליקווידאַציע.

דער טאָג פון דער ליקווידאַציע פון דעם קראָקעווער געטאָ (13.3.1943) האָט זיך מיר אייַנגעקריצט אין זכרון. עס שטייט מיר נאָך איצט פאַר די אויגן, ווי די דייטשן האָבן געכאַפט יידישע קינדער פון זייערע מאַמעס און דערשאָסן אויפן אָרט. די מיטערס וועלכע האָבן זיך נישט געוואָלט שיידן מיט זייערע קינדער, זיינען געוואָרן דער־מאָרדעט צוזאַמען מיט די קינדער.

אויפן וועג צום אומקום

פארשיקט קיין אושוויץ

דערנאָך איז געקומען די ריי אויף הונדערטער עלטערע און נישט־אַרבעטספעאיקע וועלכע עס האָט געטראָפן דער זעלבער גורל. די איבעריקע זיינען געווארן אַרײַנגעפאַקט אין פאַרמאַכטע אויטאס און אוועקטראנספאָרטירט קיין אושוויץ.

נאָכן אָפזיין אין אושוויצער גהינום אַ מאָנאַט צייט, ווער איך פאַרשיקט קיין יאַנישאָוויץ אין אַ קוילן־גרובן ווו איך האָב זיך אָפגעפייניקט ביי אַ שווערער קאַטאָרגע־אַרבעט און געליטן הונגער און טעראָר־באדינגונגען ביזן 17.1.45.

אין בוכנוואלדער גיהינום

ערב דער גסיסה פונם נאַצישן רעזשים, וועו די היטלע־רישע אַרמייען ווערן געשלאָגן אויף אַלע פראָנטן, וועו איך פאַרשיקט אין טרויעריק־באַקאַנטן גהינם בוכענוואַלד. בשעת די טראַגישע טויטן־מאַרשן, קומען מיר אָן אין די לאַגערן אַרדרוף און גראַבינקעל, אוו דערנאָך צוריק קיין בוכענוואַלד — ביזן 11.4.1945, וועו מיר זיינען באַפרייט געוואָרן דורך דער אַמעריקאַנער אַרמיי.

אויף דעם גאַנצן לײַדנס־וועג האָב איך געטראָפן געציילט טע וואַידיסלאָווער, אין געטאָ קראָקע איז מיט מיר געווען גבריאל מאַרגנשטערן.

זאָלן די געציילטע וועלטער זיין אַ נר־תמיד פאַר מיינע נאענטע קרובים וועלכע זיינען אומגעקומען אויף קידוש־השם. ה.י.ד.

אברהם גאסטפריינד

טראגישע פראגמענטן פון עמק הבכה

מיר זיינען געווען באַשעפטיקט אין פאַלוואַרק מיערא־ניצע (קיעלצער געגנט) ביים אויסרייסן גראָזן. אונדזער אַרבעט איז געווען באַשטעטיקט דורכן דייטשן אַרבעטס־אַמט און געהערט האָבן מיר צום קריי־לאַנדווירט.

דעם 21.6.1942 בייטאָג, האָבן מיר געהערט פאַרפאַרן א מאָטאָציקל. פון דערווייטנס האָבן מיר באַמערקט אַז דאָס איז דער לייטער פון דייטשישן אַרבעטס־אַמט מאַיער. אַלע האָבן זיך דערשראָקן — און זיינען זיך צעלאָפן, אָבער דער גרעסטער טייל איז פאַרבליבן.

מאַיער האָט באַפוילן זיך אויסצושטעלן, מענער באַזונדער, פרויען באַזונדער, פאַרהייראַטענע באַזונדער און אויך פרייע באַזונדער. ער האָט אויסגעקליבן יונגע מענער און זיי ארויסגעפירט מיט אַן אויסגעשטרעקטן רעוואָלווער צום אויטאָ.

דאָן איז ער אַוועקגעפאָרן צום צווייטן גוט קלעמענט־שיצאַ, אויך דאָרט האָט ער צוגענומען די מענער און פון דאָנען איז ער אַוועק צום דריטן גוט ביי וואַידיסלאַוו און צוגענומען די יונגע, און צולעצט איז ער מיט אונדז אַלעמען צוגעפאָרן צום יודנראט.

פון יודן־ראָט האָט ער געפאָדערט מ׳זאל אים צוגעבן נאָך 40 מענטשן, צום דערגענצן די צאָל ביז הונדערט און אויך אַ ביסל עסן אויפן וועג. די געפאָדערטע 40 מאָן האָט ער נישט געקענט צונויפשטעלן, ווייל אַלע האָבן זיך אויסבאַ־אַלטן, און ער איז געווען געצווונגען אָפצופאָרן נאָר מיט די 60 מאָן, וועלכע ער האָט פריער אָנגעקליבן. מוטערס זיינען געקומען זיך געזעגענען צו די אויטאָס, און זיי האָבן פאַר דעם „חטא״ באַקומען געשלאָגן. דערביי זיינען געווען פיל טראַגישע סצענעס: מיין מוטער האָט געוואָלט צוגיין מיר עפעס געבן, אָבער זי האָט באַקומען מיט אַ שטעקן איבערן קאָפּ. אַזוי האָט אויסגעזען דאָס געזעגענען זיך מיט מיין מוטער און מיין שטאָט וועלכע איך האָב געזען דאָס לעצטע מאל.

מיינעגדיק אַז מען פירט אונדז צום טויט, זיינען פיל ארויסגעשפרונגען פון די אויטאָס און וועג מיר זיינען געקומען קיין יענדזשעיאוו, זיינען נאָר פאַרבליבן 22 מאָן. צווישן די וועלכע זיינען געשפרונגען, האָבן זיך געפונען מיינע באַקאַנטע: אַלטער ליינווענבער, בוים, וואָלף זוסמאַן. ביידאַק און אַנדערע.

מען האָט אונדז געפירט קיין סקאַרזשיסקאָ און דעם זעלבן טאָג ביינאַכט זיינען מיר געקומען אויפן אָרט. אין סקאַרזשיסקאָ האָבן מיר געטראָפן נאָך אַ פאָר צענדליק יידן, וועלכע האָבן אונדז אביסל באַרואיקט, זאָגנדיק, אַז דאָ איז נישט קיין טויטן־לאַגער, נאָר אַן אַרבעטס־לאַגער.

גלייך אָנקומענדיק, האָט מען אונדז געפירט אין באָד אין שטאָט אריין, וויייל אין לאַגער איז נאָך נישט געווען קיין באָד (מיט דער צייט האָבן מיר זי דאָ אַליין אויס־געבויט).

באַלד צומאָרגנס, האָט מען אונדז געזומען אין די אַמו־ניציע־פאַבריק „האסאג״ ווו מען האָט אונדז אַרויסגעגעבן לעגיטימאַציעס, כדי צו האָבן רעכט אַרייַנצוקומען אין די פאַבריק. די לעגיטימאַציע איז געווען רויט מיט אַ שוואַרצן שטעמפל „יוד״, און מיין נומער איז געווען 139 און איך דערמאָן אים ווייל קיין נאָמען און פאַמיליע נאָמען האָבן מיר שוין מער נישט געהאַט.

מיטאָמאָל זיינען געקומען דער דירעקטאָר פון פאַבריק מיט די לייטערס פון די אָפּטיילונגען און יעדער פון זיי האָט געקליבן אַרבעטער. עס האָבן זיך שוין געפונען דערביי יידישע קאָפּאָס, וועלכע האָבן אָנגעהויבן פון אונדז

צו פרעסן געלט, דראַנדיק, אַז אויב ווער עס וועס נישט אָפגעבן דאָס געלט, וועט ער געשיקט ווערן אויף ווערק „צ", וועלכער איז דער ערגסטער אַרבעטס־פלאַץ. זייער שאַנטאַזש־אַרבעט האָבן די יידישע קאַפאָס געפירט אין פארלויף פון אַ יאָר צייט.

שפעטער, האָט זיך פון דעם דערוויסט דער לאַגער־פירער אינפלינג און מען האָט אייניקע פון זיי געשאָסן אויפן פלאַץ. צווישן די געשאָסענע האָבן זיך געפונען גרשון זיס פון סטאַשאָוו און יורעק הערשקאָוויץ פון ווארשע.

צופעליג איז מיר געלונגען אַריינצופאַלן אין דער בעס־טער אָפטיילונג (אויטאָמאַטן־אָפטיילונג), ווו מען האָט אויסגעארבעט צינדער צו גראַנאַטן. פון אַנפאַנג איז געגאַנגען נישט שטאַרק שלעכט. די ערשטע פאָר וואָכן האָט מען אונדז געצאָלט זאָגאַר א לוין, איינמאל 43 זלאָטעס, אַ צווייט מאָל — 30 זלאָטעס, דאַן 21 זלאָטעס. ביים פערטן מאל, בעתן אויסצאָלן די גאזשע, איז אַנגע־קומען אַ באַפעל, אַז יידן טאָרן נישט האָבן קיין געלט און מען האָט געמוזט צוריקגעבן דאָס געלט וואָס מען האָט באַקומען. זונטיק, נאָך דעם ווי עס איז אַנגעקומען דער באַפעל וועגן געלט, איז ארויס נאָך אַ באַפעל, אַז אַלע מוזן אַרויסגיין מיט זייערע זאַכן אויפן אַפעל־פלאַץ. מיט דער הילף פון דער יידישער פאָליציי האָבן מיר אין פינף מינוטן געמוזט זיין אויפן פלאַץ.

נאָך אַ קורצער צייט האָט מען פון דאנען געפירט אין רייען צו דער פאַבריק. אויפן הויף פון דער פאַבריק האָט מען אונדז אָפגעשטעלט און עס זיינען אַרויס די שעפן, די מייסטערס און די שוץ־פאָליציי, וועלכע האָבן באפוילן אַז ווער עס האָט גאלד און אַנדערע ווערט־זאַכן, מוז אַלץ אָפגעבן. ווער עס וועט נישט אַוועקגעבן ווערט אויפן אָרט דערשאָסן.

כדי אונדז אָפצושרעקן, האָבן זיי אַרויסגענומען דעם ייד שנור פון לאָדזש, געשלאָגן אים ביז בלוט און אים אָפגעפירט אין אַ אומבאַוווסטלאָזן צושטאַנד. דערזעענדיק אזא בילד, האָבן אַלע געמוזט אַוועקגעבן וואָס איינער, האָט נאָר געהאַט. שפעטער האָט מען געמוזט אַדור:פירן אַ נאַקעטע רעוויזיע אַזוי, אַז 90 פראצענט זיינען פאַר־בליבן אָן אַ גראָשן געלט. מיר האָבן געהונגערט, און עס איז נישט געווען קיין אַנדערע עצה ווי אַביסל צוצוהאַנד־לען, כדי אַדורכצומאכן די ביטערע צייט. איך האָב אַוועק־געגעבן אַ פאָר וועש פאַר 40 זלאָטעס דעם פאָליאַק בוראַס, ביי וועלכען איך האָב געקויפט פאַר דעם געלט ברויט, עפל און ציבל, און מיט דעם האָב איך אַנגעהויבן צו האַנדלען. אַזוי האָב איך מיט יעדן טאָג צופאַרדינט נאָך אַ פאָרציע ברויט מיט נאָך אַ טעלער זופ. מען מוז אונטערשטרייכן, אַז דאָס צוקויפן איז אַנגעקומען מיט גרויס שרעק. גייענדיק פון פאַבריק אין לאַגער, פלעגט

מען האָט אונדז אלעמען אָפגעפירט אופן הויפטפלאַץ

מען ביים טויער רעווידירט ווערן דורך די „ווערקשוץ", און ביי וועמען מען האָט געפונען אַ שטיקל ברויט, איז שרעקלעך געשלאָגן געוואָרן. די „ווערקשוץ" זיינען געווען אוקראינער און זיי האָבן געהאָט דאָס רעכט אַריינגיין אין לאַגער און רעווידירן. וועז זיי האָבן עפעס געכאַפט ביי אַ יידן, האָבן זיי געמאַכט סאדיסטישע איבונגען, ביי וועלכע דער ייד האָט געמוזט טאַנצן און זינגען. אַן אוקראינער האָט אַמאָל צוגערופן אַ יידן און האָט אים געפרעגט, פֿאַרוואָס ער איז אַזוי שמוציק. וועז דער ייד האָט געענטפֿערט אַז ער האָט נישט קיין זייף, האָט ער צוגערופן אַ צווייטן יידן און אים געהייסן שלאָגן. וועז דער ייד האָט נישט שטאַרק געשלאָגן, האָט דער אוקראינער אים צוגערופן און אַליין אים גוט צעשלאָגן, זאָגדיק: איך וועל דיך אויסלערנען ווי מען דאַרף שלאָגן... שפעטער האָט ער געזאָגט צום ערשטן יידן: „פֿאַרוואָס לאָזט דו דיך שלאָגן פון אַן אייגענעז יידן?"

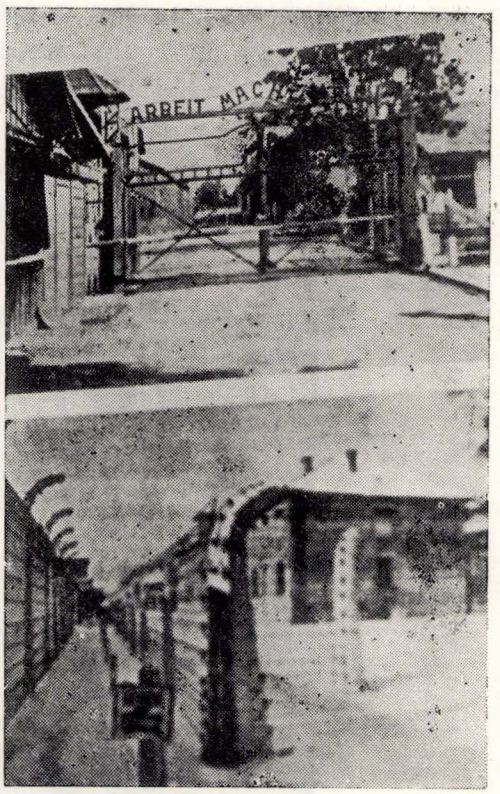

ביים אריינגאנג אין "קאַצעט" — די צינישע אויפשריפט: "ארבעט מאַכט פריי"

אַזוי האָט ער זיך געריכט און געשפילט גרויזאם און סאדיסטיש.

פון טאָג צו טאָג איז די לאַגע געוואָרן ערגער. פון די היימען האָט מען באַקומען בריוו, אַז דאָרט איז נאָך דאָס לעבן נאָרמאל און צוליב דעם האָט יעדער געוזכט וועגן ווי אזוי צו אַנטלויפן פון לאַגער אַהיים.

טאָג־טעגלעך האָבן אַנגעהויבן צו פֿעלן מענטשן. עס זיינען געזוכט געוואָרן פֿאַרשיידענע מיטלען אַרויסצובאַקומען זיך פון לאַגער. אַנדערע האָבן באַצאָלט אָפטמאָל פיל געלט אַ פאַליאַק, ביי וועלכן זיי האָבן געגעכטיקט — און ביינאַכט האָט ער דורך אַ ספעציעלן וועג זיי אַרויסגעפירט פון לאַגער. עס איז אויך געווען אַ געזעץ, אַז אויב דער באַטריבס־דאָקטאָר וועט באשטעטיקן, אַז עמיצער איז נישט אַרבעטס־פעאיק, וועלט ער באַפרייט פון דער אַרבעט און אָפגעלאָזן אַהיים. אויף דעם חשבון, האָבן אַ סך יידן געצאָלט פיל געלט דעם מייסטער, אַז ער זאָל באַשטעטיקן, אַז מ'איז נישט אַרבעטס־פעאיק. דערנאָך האָט דער דאָקטאָר באַשטעטיקט, און אַ סך האָבן זיך טאַקע אַרויסבאַקומען פון לאַגער און אַהיים־געפֿאָרן.

שפעטער איז אָנגעקומען די ידיעה, אַז אומעטום איז שוין „יידנריין" און עס זיינען נישט נויטיק געווען קיין באפרייאונגען פון דער אַרבעט.

די גאנצע אויפזיכט איבער די יידן אין לאַגער סקאַרזשיסקא האָט איבערגענומען דער עס־עס־מאַן באַרטענשלאַגער. די וועלכע זיינען נאָך פריער באַשטעטיקט געוואָרן צו פאָרן אַהיים, פלעגט מען צונויפקלייבן און אָפּשיקן מיט טראַנספאָרטן. וועז די אויפזיכט איבער די יידן האָט איבערגענומען דער דערמאַנטער באַרטעשלאַגער, האָבן זיך אין די באַראַקן פון די באַפרייטע געפונען 30 מאַן, וועלכע האָבן געדאַרפט אָפגעשיקט ווערן אַהיים. דעמלט האָט ער געמאַלדן אַז קיינער וועט נישט באַפרייט ווערן אָן אים. אַזוי ווי ער האָט איבערגענומען דעם לאַגער, האָבן אַ סך פארשטאַנען. אַז די לאַגע האָט זיך געענדערט און פֿאַרערגערט. אַלע האָבן אָנגעהויבן מורא צו האָבן, אַז די נישט־אַרבעטספעאיקע וועט מען נישט אהיימשיקן, נאָר מען וועט זיי שיסן...

אייגער פון די 30 באַפרייטע פון דער אַרבעט, מיטן נאָמען דויד בראון, האָט שפעטער דערציילט, אַז וועז ער איז געווויר געוואָרן אַז די 30 מאַן וועט מען אַהיים נישט

שיקן, האָט ער ווידער זיך געלאָזט קאָסטן געלט ביים יידישן פאַראַרבעטער און איז צוריק אַריין אין פאַבריק צו דער אַרבעט.

אין אַ געוויסן טאָג איז צום באַראַק פאַרפאָרן אַן אויטאָ, געגומען די 29 פערזאָן און זיי געזאָגט, אַז מען פירט זיי אַהיים. מען האָט זיי אָבער אנשטאָט אַהיים, אַרויסגעפירט אין א וואלד, אין דער ריכטונג צום ווערק „צ", דאָרט האָט מען זיי אויסגעטאָן און דערשאָסן. אין אַ שעה אַרום האָט מען צוריקגעבראַכט אין לאַגער זייערע זאַכן.

דער באַראַקענשלאַגער האָט פאַראָרדנט צו דערשיסן די צוויי יידן וועלכע האָבן געאַרבעט אַלס סאַניטאַרן, בשול־דיקנדיק זיי, אַז זיי האָבן באַפרייט און אָפגעשיקט יידן אַהיים. מיטן אָנקומען פון דעם באַנדיט באַראַקענשלאַגער אין לאַגער האָט זיך אָנגעהויבן דער נייער טרויעריק־בלוטיקער פעריאָד אין לאַגער. יעדן טאָג האָט מען ארויס־גענומען פון די רייען מענטשן צו רעוויזיעס. מען האָט זיי אויסגעטאָן ביז נאַקעט און פאַר די מינדעסטע קלייני־קייט וועלכע מען האָט געפינען ביי אַ מענטשן, האָט ער באַקומען 25—30 שמיץ. אייגנטלעך האָט מען ביי אַ געוויסן אינזשיניער האָפמאַן געפונען אַ בריף און דער פאַר האָט מען אים אַריינגענומען אין אַ פינצטערן קעלער, שרעק־לעך געשלאָגן, ביז ער האָט געמוזט אַרויסגעבן דעם מייס־טער וועלכער האָט אים געבראכט דעם בריף. האָפמאַן איז באַדראָט געוואָרן מיט טויט־שטראָף פאַר האָבן כלומרשט אַ קאָנטאַקט מיט די פאַרטיזאַנער. אַ דאנק, דער פראָטעקציע פון געוויסע פאָליאַקן, איז ער באַפרייט געוואָרן פון טויט שטראָף און איז איבערגעשיקט געוואָרן אויפן וועג „צ", וועלכער האָט אזוי צו אזוי באדייטעט 90% טויט.

דער דערמאָנטער באַראַקענשלאַגער איז געווען אַ אויסער־געווויינלעכער סאַדיסט. אַלע האָבן פאַר אים געציטערט. אפילו די דייטשע און די פוילישע מייסטערס, זיינען אויך געווען פאַרפאָלגט פון זיין סאַדיזם און ציניזם. אייגנטלעך האט ער אויסגעשטעלט אַלע פרויען, וועלכע האָבן זיך שיין אָנגעטאָן כדי אזוי ארום בעסער צו אימפּאָנירן און פאַרמיידן די מעגלעכע אויסזידלונג צום טויט אין קרעמא־טאָריום. פון די פאַרזאַמלטע פרויען אין די קאָלומנעס האָט דער מערדער זיך אויסגעקליבן די שענסטע מיידלעך און זיי מיט זיך מיטגענומען. דעם זעלבן טאָג אין אָוונט האָבן די באַנדיטן זיך איינגעאָרדנט אַ פאַרווייילונג, אויף וועלכער

עס זיינען אָנוועזענד געווען באַראַקענשלאַגער, דער דירעק־טאָר פון „האָסאַק"־דאָלסקי, וועלכער האָט געשטאָמט פון דייטשן און איז געווען אַ פאָלקסדייטשער אין דער פוילישער אַרמיי. עס איז אויך געווען דער שטורמפירער שיפפער פון ראַדאָם, וועלכער איז געווען אַ בארימטער מערדער, באַקאַנט פון אַדורכפירן אַלע סעלעקציעס. עס זיינען אויף געקומען אַנדערע באַקאַנטע באנדיטן, אויך וועמעס געווינען עס זיינען געווען הונדערטער טויזנטער יידן.

די דערמאָנטע יידישע מיידלעך האָבן געמוזט די דייטשע באַראַרן באַדינען, מיט זיי הוליען און בייגאַכט זיינען זיי געוואָרן פאַראַוואַלדיקט. צומאָרגנס האָבן די דייטשן איבערגעגעבן די מיידלעך אין די הענט פון ווערקשוץ בכדי זיי צו שיסן. באַלד אין דער פרי האָט מען ווען דעם געמאָלדן דער יידישער פאָליציי, וועלכע האָט צוגעטיילט מענטשן צו באַגראָבן די קערפערס פון די יונגע דריי מיידלעך וועלכע זיינען נאָך געלעגן וואַרעמע באַגאָסענע מיט בלוט.

אזעלכע און נאָך פיל ארגערע פאַלן זיינען פאָרגעקומען זייער אָפט. אומעטום האָט זיך געלאָזט פילן דער שרעק־לעכער רוצח באַראַקענשלאַגער, וועלכער איז אַרויסגעוואָקסן ווי פון אונטער דער ערד. וועו איך האָב געהאַט ביי זיך אַביסל עסנווּאַרג אוֹן האָב געהערט אַז ער איז דאָ, האָב איך עס גלייך געוואָרפן, כדי צו פאַרמיידן די טויטקלעפ וועלכע ער האָט געגעבן. וועו עס אָט זיך נישט געקענט קיין עצה געבן, איז פאַרפאַלן געגאַנגען.

מען האָט געאַרבעט 12 שעה אַ טאָג אוֹן מיטן אַפעל איז געווען צוזאמען 14 שעה אַ טאָג, ביי אַ ברויט ראַציאָן פון 200 גראַם. ביז צום באַקומען דאָס ליימיקע ברויט, איז געווען נאָר 170 גראַם. יעדן טאָג זיינען צענדליקער מענטשן געפאַלן פון הונגער אוֹן פון די קלעפ.

אין ענדע 1943 יאָר, האָט זיך די אַמוניציע פאַבריק אין סקאַרזשיסקאָ שטאַרק פאַראַרעסערט אוֹן עס האָבן זיך געניטיקט אַ סך מער אַרבעטער. דאָס איז געווען די סיבה, וואָס עס זיינען וויניקער געשאָסן געוואָרן. אַלע זיינען געווען זיכער, אַז די דייטשע מערדער וועלן שוין לאָזן די יידן אין רו אוֹן וועלן זיי שוין נישט מער מאַטערן.

צו דער דאָזיקער צייט זיינען אין סקאַרזשיסקאָ געווען וויניק יידן. עס זיינען אָבער אין אַ קורצער צייט אַרום געבראַכט געוואָרן פון מיידאַנעק עטלעכע טויזנט יידן —

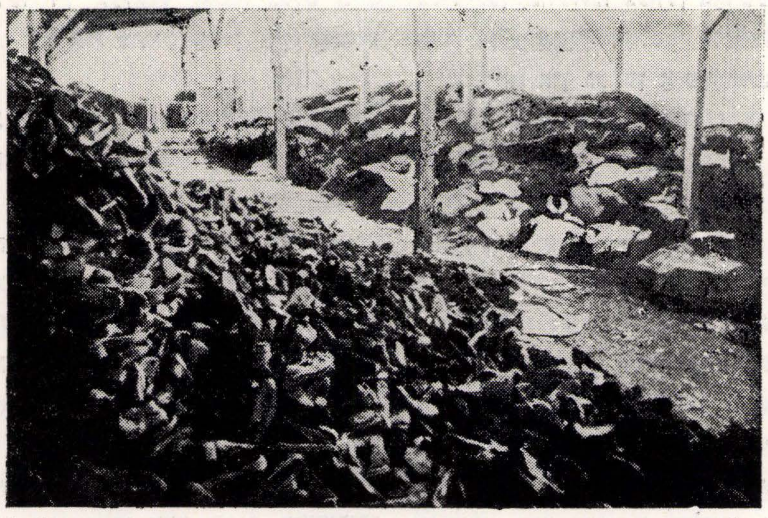

עטל כע אויטאָס מיט זאכן, וועלכע זיינען פארבליבן נאָך די אומגעבראכטע יידן

אַלע אויסגעמאַטערטע און אויסגעדאַרטע, צום גרעסטן טייל — באָרוועסע און נאַקעטע. דאָס איז געווען די יידישע אינ־טעליגענץ פון וואַרשעווער געטאָ, וועלכע זיינען אַרויס־געפירט געוואָרן אין דער צייט פון אויפשטאַנד. צווישן אַנדערע האָבן זיך געפונען אין דער גרופע — דער באַקאַנ־טער אינזשיניער אפרתי, דער שרייבער פערלאָוו, ווי אויך פיל אַנדערע אָנגעזעענע פערזענלעכקייטן. צווישן די אָנגע־קומענע יידן, איז געווען אַ גרויסע צאָל פרויען, וועלכע זיינען געווען שרעקליך פאַרמאַטערטע און כמעט נאַקעטע. 99 פראָצענט פון זיי זיינען אין אַ קורצער צייט אומגע־קומען. צו זייער אומקום האָט פיל גורם געווען דער שעף פון דער יידישער פאָליציי — טעפערמאַן. דער דערמאָנטער פארברעכער איז געווען אַ געוועזענער פורמאַן פון ראַדאָם, אַ זייער אָרדינערער פאַרשוין און ער האָט געשלאָגן ערגער ווי די דייטשן, איבערן קאָפ, איבערן האַרץ, איבער די אויגן, ווו עס האָט זיך געלאָזט. נאָר צוליב זיין אכזריות דיקן שלאָגן יידן, איז ער געקומען צו זיין אַמט. אויף די אָנגעקומענע יידן פון מיידאַנעק פלעגט ער זאָגן, אַז דאָס זיינען די אויפשטענדלער פון וואַרשעווער געטאָ און דורך דעם האָט ער די דייטשן פאַרלייכטערט זייער אויסראָטונ־גס־אַרבעט. אויסער דעם, האָט אין לאַגער אָנגעהויבן הערשן דער טיפוס. די מענטשן האָבן געוווינט אין אַ פערדישן באַראַק ווו עס האָט אַריינגערעגנט. דער טיפוס, דער שמוץ, דער הונגער, די דערשיסונגען האָבן פון טאָג צו טאָג פאַר־קלענערט די צאָל יידן. נאָך דער פאַרקלענערונג פון די צאָל געבראַכטע יידן איז אין ענדע דעצעמבער 1943 געבראַכט געוואָרן פון מיידאַנעק ווידער אַ צווייטער טראַנס־פאָרט יידן, דאָסמאָל האָבן זיי זיך בעסער געהאַלטן. זיי האָבן נאָך געהאַט גוטע קליידונג, אָבער אויף די פלייצעס פון זייערע מאַרינאַרקעס זיינען געווען מיט רויטער פאַרב אויפגעצייכנט 2 בוכשטאַבן: ק. ל. (קאָנצענטראַציאָנס לאגער).

די פראָדוקציע פון אַמוניציע איז געוואַקסן פון טאָג צו טאָג, אַזוי אַז עס האָבן געפעלט הענט צו דער אַרבעט. אַ דאַנק דעם האָט מען די ברויט ראַציאָן פאַרגרעסערט ביז אַ האַלב קילאָ אַ טאָג.

דורך איין וואָך איז פראָדיצורט געוואָרן איין מיליאָן קוילן, נישט רעכענענדיק קיין אַנדערע אַמוניציע — ווי גראַנאַטן, וועלכע מען האָט גאַנצע וואַגאָנען מעגלעך אָפגעשיקט אויפן פראָנט.

ביים אויסאַרבעטן די גראַנאַטן האָבן די זויערשטאָפן אויפגעפרעסן צענדליקער מענטשן. דער פייער האָט פאַר־ברענט דאָס אָנטועכץ פון די מענטשן. דאָס איז געווען די ערגסטע אָפטיילונג פון ווערק „א". דער דייטשער מייס־טער פון דער אָפטיילונג האָט געהייסן וואַגנער און ער איז אויך געווען אַ גרויסער באַנדיט און שיכור. ער פלעג

פון די מענטשן אויסנארן דאָס געלט און די וועלכע האָבן שוין נישט געקענט אַרבעטן ביי דער איבערמענטשלעכער אַרבעט האָט ער אָפגעשיקט אויפן ווערק „צ" — צום דערשיסן.

איינמאָל האָט ער איינגעהאַלטן אַ יונגן רבין פון ראַדאָ־שיץ און האָט אים ספעציעל אַוועקגעשטעלט צו דער אַרבעט ביי די קוואַסן. ער האָט געוויסט אַז דאָס איז אַ רבי. אַ דאנק אַ געוויסן יידן פון קראָקע, מיטן נאמען קעניג, האָט דער באַנדיט וואַגנער דעם רבי אָפגעלעזט. דער דערמאָנ־טער ייד קעניג האָט געהאַט אַ גרויסע השפעה אויף וואַג־נערן, ווייל ער האָט אים געגעבן בראָנפן און מיט אים געהאַנדלט. קעניג האָט זייער פיל גוטס געטאָן יידן (ער לעבט נאָך היינט).

דער וווקס פון פראָדוקציע האָט געפאָדערט וואָס מער מענטשן און צוליב דעם האָט מען אָנגעהויבן די מענטשן אַביסל בעסער צו טראַקטירן. עס זיינען אויך פאַרבעסערט געוואָרן די וווינונגס־באַדינגונגען.

דער וווקס פון פראָדוקציע האָט געפאָדערט וואָס מער מענטשן און צוליב דעם האָט מען אָנגעהויבן די מענטשן אַביסל בעסער צו טראַקטירן עס זיינען אויך פאַרבעסערט געוואָרן די וווינונגס־באַדינגונגען.

נאָכן ליקווידירן פון מיידאַנעק, זיינען קיין סקאַרזשיסקאָ געבראַכט געוואָרן עטלעכע אויטאָס מיט זאַכן, וועלכע זיינען פאַרבליבן נאָך די דאָרט אומגעבראַכטע יידן. עס איז געשאַפן געוואָרן אַ מאַגאַזין פון די בגדים, פון וועלכע אַ סך זיינען געווען פאַרבלוטיקט. יעדן טאָג איז געווען אַ ריי פאַרן מאַגאַזין צו באַקומען עטוואָס אָנצוטאָן. מיט דעם מאַגאַזין האָט פאַרוואַלטעט אַן אַלטער הויקערדיקער דייטש קינערמאַן, וועלכער איז געווען אַ שרעקלעכער סאַדיסט און איז שטענדיק געגאַנגען מיט זיין הונט. צו זיין הונט פלעגט ער שרייען: „מענטש — בייס דעם הונט" — **און דער הונט פלעגט דאַן צערייסן דאָס אָנטועכץ** און דעם קערפער פון מענטשן. פיל מאָל האָבן יידן אין זייערע באַקומענע זאַכן געפונען גאָלד און אַנדערע ווערט־פולע געגנשטאַנדן, אַ דאנק וועלכע די מענטשן האָבן געקענט ווייטער עקזיסטירן. איך אַליין, האָב פאַרקויפט די באַקומענע מאַרינאַרקע אַון אַנדערע אייגענע זאַכן, און צוליב דעם האָב איך געקענט אויסהאלטן אין דעס שרעק־לעכן לאגער 27 מאנאטן.

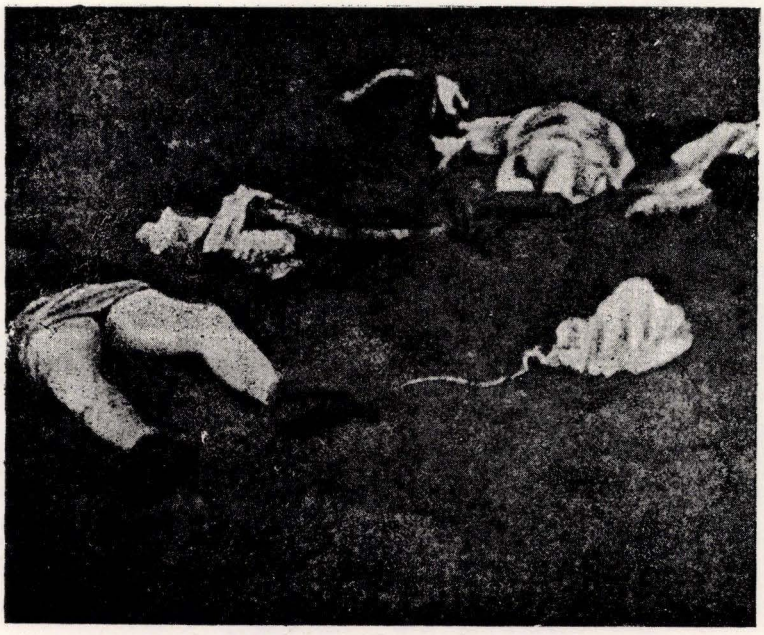

דער הונט פלעג צערייסן אונגעטועכ'ץ און קערפערס

צו מיין אויסדויער אין לאַגער האָט מיר אויך מיטגע־
האָלפן דער פּאָליאַק פראַכטשישעק בוראַס, מיט וועלכן
איך האָב געהאַנדלט און וועלכער פלעגט מיר שטענדיק
געבן זופן. אַממערסטן דאַנקבאַר וועל איך אָבער בלייבן
אויף מיין גאַנץ לעבן דעם יידן־אלטער שאַפראַן פון אַפּא־
טאָוו (אפּט). ער האָט געהאַט גענלד און האָט געקויפט
ווייסברויט און מיר געגעבן. אויסער דעם, האָט ער שטענדיק
געגעבן אַ גוטע עצה און געטרייסט מיך מיט גוטע וויר־
טער. ער איז מיר געווען אַזוי ווי אַ לאַגערברודער. אומע־
טום האָט ער געהאַט באַקאַנטשאַפט — און דאָס האט
געהאט א גרויסע באדייטונג. אין פרילינג 1944 האָט דער
דערמאַנטער באנדיט באַרטענשלאַגער פאַרלאָזט דעם לאַגער
און אויף זיין אָרט איז געקומען אַ צווייטער וועמענס נאָמען
איך דערמאָן זיך נישט.

דער פּריש אַנגעקומענער איז אויך געווען זייער
באַשטרעבט צו אַן עסקעטישן אויסזען פון לאַגער און האָט
אויך פאַרבעסערט דאָס עסן און ווינונגס־באַדינגונגען. ער
האָט איינגעפירט אַ מיליטעריש דיסציפלין. פאַר זיינער
צייט האָבן זיך אין לאַגער געפֿינען יידישע מוסרים, וועל־
כע האָבן אַרויסגעגעבן אַז די יידן האָבן גאָלד, דאָלאַרן און
אַנדערע ווערטפולע זאַכן. מען האָט נישט געקענט פעסט־
שטעלן פון וואַנען די דייטשן וויסן וועגן אַלעמען. אָבער
נאָך אַ געוויסע צייט האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז ס׳זיינען
דאָ מלשינים וועלכע גיבן איבער אלעס. דאס זיינען געווען
נידעריקע פאַרשוינען: דער 18־יעריקער זענעק, יוסף מיל־
שטיין און מענדל ווייסבלום, וועלכן מען האָט געוראפן „טיק
טאַק". צוליב זיי, האָט מען צוגענומען ביי יידן דאָס געלד,
אָבער מען האָט דערפאַר קיינעם נישט געשאָסן.

צו די פרעסערישע טיפן וועלכע האָבן געשפילט אַ
פינצטערע ראָל אין לאַגער האָבן נאָך געהערט — יוסף
פאָטאָש פון שידלאָווצע און פינגער מיט זיין געליבטער
לאָלאַ. יוסף פאָטאָש איז געווען אַ פאָליציאַנט אויפן ווערק
„א" (אויטאָמאַטן אָפּטיילונג) ווו איך האָב געאַרבעט. ער
האָט געפרעסן און געזאָפן פון שענסטן און בעסטן פאַרן
געלט וואָס ער האָט צוגענומען ביי די יידישע אַרבעטער.
ער האָט די מענטשן געפירט צום ווערק־שטף, צום דייטש
זיידל, און דאָרט זיינען די יידן רעווידירט געווארן.
מ׳האָט פון זיי צוגענומען אַלע ווערטפולע זאַכן. ער אַליין
האָט אַראָפגעצויגן די מאַרינאַרקעס און שטיוול און זיי
פארקויפט פאַר בראָנפן. איך האָב אַליין געזען ווי ער

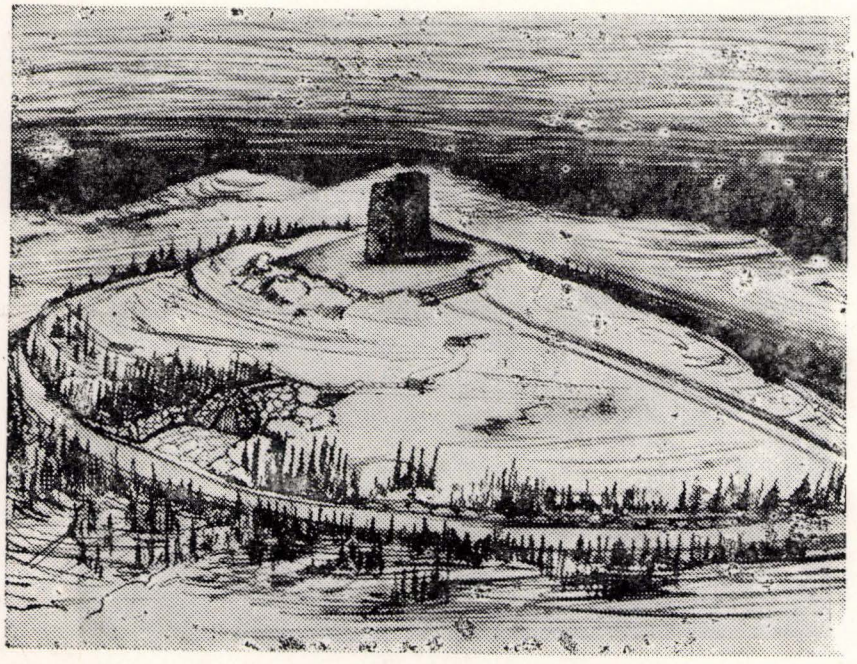

א מצבה נאך אומגעבראכטע יידן אין דער נאצישער קאטאסטראפע

האָט אַראָפגעצויגן די שטיוול פון אַ ייד פון ביאַלאָ־ברזשעג. פאַר זיין טרינקן האָט אים דער לייטער פון ווערקשוץ „צ״ אַוועקגעשיקט. מען האָט געמיינט, אַז ער לעבט און דרייט זיך ארום ערגעץ אין דייטשלאַנד.

דער דערמאָנטער פינגער ווידער, מיט זיין געליבטער לאָלאַ, האָבן פאַרוואַלטעט מיטן שפיטאָל. זיי האָבן צוגעגרויבט דאָס עסן פון די קראַנקע. פון די טויטע האָבן זיי גערישן די גאָלדענע ציין און געקויפט פאַר זיי בראָנפן זיי האָבן אויך געשלאָגן די קראַנקע. לויט פאַרשיידענע ידיעות, וועלכע עס האָבן אונדז צוגעטראָגן די פאַליאַקן האָט זיך נישט ווייט פון סקאַרזשיסקאָ געפונען אַ שול, וועלכע איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ טורמע פאַר פאַליטיש פאַרפאָלגטע פון פאַרשיידענע נאַציעס. אויפן ווערק „צ״ און אין דער געגנט פון דער שול איז אַרומגעפאָרן אַ שוואַרצע מאַשין, הערמעטיש פאַרמאַכט אין וועלכער עס זיינען אומגעקומען מענטשן, פאָליטיש און סתם פאַרפאָלגטע, דורך פאַרגאַזעוועט. עמיצער האָט צוגעטראָגן די דייטשן. אַז מיר ווייסן וועגן דער מאשין און אַלס פאַרדעכטיקטע אין פאַרשפרייטן די ידיעות האָבן די דייטשן אַרעסטירט שלאָמעק שאָפראָן, אַ ברודער פון מיין פריינט און קשעפיצקי פון דער יידישער פאָליציי. מען האָט זיי אויסגעפאָרשט, אָבער זיי זיינען באַפרייט געוואָרן.

איך אָב געהאָט צוויי ברידער: משה און חיים, וועלכע זיינען געקומען אין לאָגער אין פעברואַר 1944. דער עלטערער ברודער — משה, איז געווען אַ שטאַרקער און אַרבעטזאַמער. ער האָט געאַרבעט ביים טראַנספאָרט 18—20 שעה אַ טאָג אָן עסן, געטריבן און געשלאָגן פון פאָליאַקן. נאָך אַ פאָר וואָכן פון דער איבערמענשלעכער אַרבעט איז מיין ברודער קראַנק געוואָרן און געשטאָרבן.

דער צווייטער ברודער, האָט זיך אַריינבאַקומען צו דער ארבעט צו די פיקרין. פון דער אַרבעט זיינען די אַרבעטער קראַנק געוואָרן אויף די לונגען. צום גליק האָט מען די פיקרין־אַרבעטער געבראַכט איין־צווייאַל אין דער וואָך אין ווערק „א״ אין באָד אַריין. אויפן ווערק „א״ האָב איך געאַרבעט, און דאָס האָט מיר געגעבן די מעגליכקייט אָפצוווואַרטן מיין ברודער און מיט גרויס ריזיקאָ אים מיט עטוואס צו העלפן. וועלכע איך האָב געזען אָנקומען די פיקרין־אַרבעטער, האָב איך מיט גרויסער אַנשטרענגונג קודם דערקענט מיין ברודער. אַלע זיינען געווען גלעל און געטראָגן גלעל פאָפירענע הויזן פאַרברענטע פון פיקרין. איך האָב נישט געקענט צוקומען צו מיין ברודער, ווייל מען האָט מיך שטארק געשלאָגן. מיט די גרעסטע אַנשטרענגונג האָב איך זיך אַריינבאַקומען אין באָד און איך האָב אים איבערגעגעבן אַ שטיקל ברויט, זופ אָדער אַ פאָר זלאָטעס. איינמאָל האָב איך מיין ברודער באַמערקט אָן אַ העמד, האָב איך בליץ־שנעל אויסגעטון מיין העמד און אים איבערגעגעבן. אַזוי האָב איך אים מיטגעהאָלפן אַדורכצולעבן די שרעקלעכע צייט.

2—3 מאָנאָטן פאַר דער באַפרייאונג, איז מיין ברודער קראַנק געוואָרן און האָט זיך אַריינבאַקומען אין שפיטאָל. ער האָט שוין ליידער נישט געקענט גיין און מען האָט איו געמוזט טראָגן. קיינער האָט אָבער נישט געקענט פעסטשטעלן וואָס עס איז אים, כאָטש ער האָט געהאָט שוואַרצע פלעקן אויפן קערפער.

ענדלעך איז פעסטגעשטעלט געוואָרן, אַז די קרענק איז אַרויסגערופן געוואָרן דורכן פיקרין.

אין די לעצטע טעג, ווען דער סקאַרזשיסקער לאָגער האָט געדאַרפט ליקווידירט ווערן. האָט מיין ברודער געוווסט אַז די קראַנקע וועט מען אומברענגען, צוויי טעג פאַר דער עוואַקואַציע האָט ער געזאָגט צו די דאָקטוירים, אַז ער וויל גיין צו דער אַרבעט. די סאַניטאַרן האָבן אים אָפגערעדט, ווייל זיי האָבן פון מיר באַקומען געלד. ער האָט אבער אויף דעם אַלעמען נישט געקוקט און האָט זיך אַרויסגעריסן פון שפיטאָל. צומאָרגנס, איז טאָקע פאָרגעקומען די סעלעקציע דורך דעם פון ראַדאָם אָנגעקומענעם שטורמפירער שיפפער, וועלכער האָט אַדורכגעפירט אַלע סעלעקציעס.

די קראַנקע פון שפיטאָל זיינען טאָקע דערמאָרדעט געוואָרן, און פון די געזונטע האָט ער אויסגעקליבן די וועלכע האָבן אים געפאָלן. די איבעריקע זיינען דערמאָרדעט געוואָרן דאָרינטער — פיל שטאַרקע און געזונטע מענטשן.

מיין ברודער איז אַלזאָ נאָר דורך אַ צופאַל געבליבן ביים לעבן. דאָס איז פאָרגעקומען אין יולי 1944, ווען די קראַנקע און א גרויסער טייל געזונטע זיינען דערשאָסן געוואָרן אויפן ווערק „צ״. די פינצטערע ראָל אין די מאָרדן האָט געשפילט דער דייטש קאַנצמאַן. די ביים לעבן געבליבענע פון לאָגער סקאַרזשיסקאָ האָבן די דייטשע מערדער איבערגעשיקט קיין טשענסטאָכאָוו, יעדן טאָג עטלעכע טראַנס־

פֿאָר שמאָכט און פֿארפלאָגט, פֿארצערט און פֿארמוטשעט, ביז עס איז בלויז געבליבן דער שאָטן פון אַ מענטש.

פֿאַרטן. אין טשענסטאָכאָוו האָט אונדז די יידישע פֿאָליציי גוט אויפֿגענומען. זיי האָבן זיך מיט אונדז געמאַטערט, אָבער זיי זיינען געווען אנשטענדיק און קיינער פון זיי האָט נישט אויפֿגעהויבן קיין האַנד אויף אונדז. פֿאַרקערט. זיי האָבן אונדז געטרייסט און געזאָגט: מיר זיינען נישט קיין פֿאָליציאַנטן נאָר יידן. זיי האָבן זיך אויך געפרעגט אויף אלע פֿאָליציאַנטן פון סקאַרזשיסקאָ, וועלכע האָבן אונדז שלעכט באַהאַנדלט און געשלאָגן מיטן צוועק זיך נוקם צו זיין אין זיי. אַזוי איז טאָקע געווען. אַלע סקאַרזשיסקאָ פֿאָליציאַנטן האָבן באַקומען פון די טשענסטאָכאָווער פֿאָליציאַנטן געשלאָגן און זיינען געטריבן געוואָרן אויף די שווערסטע אַרבעטן.

נאָך 4 טעג זיין אין טשענסטאָכאָוו, האָט מען אונדז געשיקט קיין בוכנוואַלד. דאָ האָט מען אונדז צוגענומען אונדזערע קליידונג, געשיקט אין באָד און געגעבן פאסירטע קאָסטיומען מיט נומערן. מיין נומער איז געווען 68468. דאָס עסן דאָ איז געווען עטוואָס בעסער און מיר האָבן געווויגט אין ריינע געצעלטן.

מיט דער צייט האָבן מיר זיך דערוויסט אז עס איז פֿאַראַן אַן אונטערערדישע אַרגאַניזאַציע, וועלכע פירט אַ קאַנספּיראַטיוע טעטיקייט. אַן אָנגעזעענע ראָל אין דער טעטיקייט האָבן געשפילט אַ געוויסער אַלעקס און גוסטאַף שילער. דער לעצטער איז געווען נאָכן קריג אין לאָודסבערג. זיי זיינען געווארן אונדזערע פרײַנט, האָבן אונדז געטרייסט און געבעטן אויסגעבן די קאַנפידענטן פון סקאַרזשיסקאָ. מיר האָבן טאָקע אַרויסגעגעבן פאַלגענדע פערזאָנען, וועלכע האָבן געשפילט אַ פינצטערע ראָל אין סקאַרזשיסקאָ: טעפערמאַן, פינגער, יוסף ווייסבלום, זענעק מאַלשטיין און קשעפיצער. די אַלע דערמאָנטע האָט מען אַראָפגעצויגן די שטיוול און געטריבן צו די שווערסטע אַרבעט. נאָך אייניקע טעג, ווען מיר זיינען געגאַנגען צו דער אַרבייט אין די שטיינהאַקעריי, איז קשעפיצער אַרויסגעלאָפן פון דער ריי, צוגעלאָפן צום עס־עס־מאַן און דערציילט איס, אַז ער באַקומט געשלאָגן דערפאַר וויל ער האָט אין סקאַרזשיסקאָ אויסגעפירט די באַפעלן פון דער דייטשער מאַכט. דער עס־עס־מאַן איז גראָד געווען אַן אייגענער מענטש און האָט וועגן דעם איבערגעגעבן אונדזערע בריגאַדיערן. אין פֿאַרלויף פון עטלעכע טעג האָט מען די אַלע

פאַרשוינען צוגענומען ביינאַכט, כלומרשט אין שפּיטאָל, און דאָרט האָט מען זיי אומגעבראַכט.

נאָך צוויי וואָכן זיין אין בוכנוואַלד, האָט מען אונדז אָפּטראַנספּאָרטירט אין לאַגער שליבען ביי לייפּציג, וועלכן מיר האָבן אַליין אויסגעבויט. אין דעם לאַגער זיינען אויך געווען אַנדערע נאַציאָנען, איטאַליענער, ציגיינער און פראַנצויזישע פרויען. מיד האָבן אויך דאָ געאַרבעט ביי פיקרין און אויסאַרבעטן נייע וואָפן „פאַנצער פאוסט". געשלאפן אין מען אויפן דיל.

אין אָקטאָבער 1944 איז אין דער פאבריק געווען אַ גרויסער אויפרייס אין וועלכן עס זיינען דערהרגעט געוואָרן הונדערט יידן. איך אַליין בין פאַרוווונדעט געוואָרן און צוויי וואָכן בין איך געלעגן אין שפּיטאָל, וועו מען האָט מיר אַרויסגענומען פון קערפער און קאָפּ די שטיקלעך גלאָז. די שווער פאַרוווונדעטע האָט מען צוריקגעשיקט קיין בוכנוואַלד. צווישן זיי האָט זיך אויך געפונען מיין ברודער.

באַלד נאָך דעם אויפרייס, זיינען אין לאַגער געקומען אַ גרופּע 18־יעריקע עס־עס־לייט און אויף זייער באַפעל איז דער לאַגער צוריק אויפגעבויט געוואָרן אין פאַרלויף פון צוויי וואָכן. זיי האָבן אונדז געשלאָגן, אויסרופּנדיק אַז די יידן האָבן דעם אויפרייס געמאַכט — און מען האָט דורך די צייט דעם לאַגער פאַרגרעסערט צווייפאַכיק. מען האָט מיר איבערגעביטן דעם אַרבעטספּלאַץ און געשיקט צו בוי־אַרבעט אין די פירמע „ריכטער". די אַרבעטס־שטעלע איז געווען אַ פיל בעסערע און גרינגערע. מיר האָבן געאַרבעט 8 שעה טעגליך און געקענט זיך אָנוואַרעמען ביי דער אַרבעט. מיט איין זאַך איז אָבער אויך דאָ שלעכט געווען, וויייל מען האָט אונדז פאַרפאַלגט, שפּעציעל דער יידישער בריגאַדיער מאיר פאַרמאַלסקי מיט זיינע צוויי ברידער בן־ציון און ישראל. זיי האָבן אונדז געשלאָגן, וועו מיר האָבן געוואָלט עפּעס קויפן צום עסן, אַליין האָבן זיי געהאַנדלט און אונדז אַרויסגענומען די קאַרטאָפּל פון די זופּן. וועו עמיצער האָט זיך זיי אַנטקעגנגעשטעלט, האָבן זיי אָפּגעשיקט צו דער פירמע לעהמאַן אַרבעטן, און דאָרט זיינען יעדן טאג מענטשן געפאַלן ביי דער אַרבעט. זיי האָבן געגומען גלעלט פאַר טוישן די אַרבעטס־פלעצער און דורך דעם האָבן זיי גורם געווען דאָס פיל מענטשן זיינען אומגעקומען. עס איז כדאי צו דערמאָנען, אַז די דריי ברידער פאַרמאַלסקי לעבן ערגעץ אין דייטשלאַנד. ענדע מערץ 1945, וועו עס זיינען פאַרגעקומען די לעצטע שטאַרקע אָפּענסיוועס אויף אַלע פראָנטן, האָט מען אָנגעהויבן ליקווידירן דעם לאַגער. אַ טייל מענטשן זיינען געשיקט געוואָרן קיין פלענסבורג אויף אַ זייער שלעכטן אַרבעטס־פלאַץ און אַ העלפט מענטשן זיינען גלייך אומגעקומען. אַ טייל מענטשן האָט מען אויך געשיקט קיין מאַוטהאוזען, וווּ 90 פראָצענט זיינען פאַרגיפטעט געוואָרן. מיך און אַ קליינע גרופּע האָט מען געשיקט נאָך טערעזיענשטאַדט אויך צום אומקום. דעם 10 מאי האָבן מיר געזאָלט ווערן פאַרגיפטעט. צום גליק זיינען דעם 8־טן מאי אַריין די סאָוויעטן און מיר זיינען באפרייט געוואָרן. אונדזער אָרט אין דער פעסטונג האָבן פאַרנומען די דייטשן, וועלכע האָבן באקומען אונדזערע „פאַטיאַקעס" און מיר האָבן זיי געטריבן צו דער אַרבעט. דאָס איז געווען דאָן פאַר אונדז אַ גרויסע סאטיספאקציע.

(די דאָזיקע אָנגאבן זיינען איבערגעגעבן געוואָרן דורכן מחבר פון דעם ארטיקל, אברהם גאַסטפרייַנט — נאָך אין 1977 יאָר אין פּליטים לאגער לאנדסבערג, אין דייטשלאנד און פארנאטירט דורך צילה שפירא).

★

מנחם אראוויץ

אין יענע בלוטיקע יארן

געלעבט אין יענדזשעיעוו, איז אייגער פון די געצייל־
טע, דורך אַ נס־אָפּגעראַטעוועטע, וועלכע האָבן אַדורכ־
געמכאט דעם בלוטיקן יסורים־וועג דורך טויט און
אַרבעטס־לאַגערן און צום סוף אַנגעקומען צו די ברעגן
פון אויסגעהלומטען ישראל.

אין די קומענדיקע שורות ברענגען מיר, מיט געוויסע
קירצונגען, אייניצלנע אויסצוגן פון זיין עדות פארן
„יד ושם".

אין סקארזשיסקער ארבעטס־לאגער

...נאָכן אָנקומען אין סקאַרזשיסקער לאַגער, ביי דער
גרויסער אַמוניציע־פאַבריק, זיינען מיר געוואָרן אויסגע־
שטעלט אויפן פלאַץ ווו ס׳איז פאָרגעקומען די אויס־
סאָרטירונג און פאַרטיילונג פון ארבעטס־פלעצער.

מיט דער פאַרטיילונג אָט אָנגעפירט דער הויפט־פאַרוואַל־
טער פון אַלע אָפּטיילונגען, א דייטש מיטן נאמען —
שמעכער. איך בין געוואָרן צוגעטיילט צו דער סנאַריאַדן־
אָפּטיילונג און מיין זון — אין דער אינסטרומענטן־אָפּטיי־
לונג. אין מיין קאָמאַנדע אין וועלכער ס׳האָבן זיך געפונען
עלטערע מענטשן, ווי אויך יינגלעך פון 16 ביז 18 יאָר,
איז די אַרבעט געווען עטוואָס א לייכטערע ווי אין די
איבעריקע קאָמאַנדעס. אונדזער אויפגאבע איז, צווישן
אנדערע, געווען — איבערצופירן זאַמד און ציגל.

אין שפיץ פון דער קאָמאַנדע איז געשטאַנען אַ פאָליאק
מיטן נאָמען טאַטאַרסקי. ער איז געווען אַן עלטערער
מענטש — פון פויזן — און איז געוואָרן פון דאָרט אַוועק־
געשיקט דורך די דייטשן קיין סקאַרזשיסקאָ, צו אַרבעטן
אין דער אַמוניציע־פאַבריק.

ער איז געווען אַ פאַרביסענער שונא פון די דייטשן און
צוליב דעם איז זיין באציאונג צו אונדז געווען אַ גוטע.
ער פלעגט פאַר אונדז איינקויפן אין שטאָט עסנוואַרג און
זיין אַדרעס האָט געדינט פאַר פיל פון אונדז ביים באַקו־
מען געלט־איבערווייזונגען. פאַר דעם אַלעם, האָט ער נישט
געפאָדערט קיין באַלוינונג, ווי עס האָבן פון אונדז געגנ־
מען אנדערע פאָליאַקן. אויך איך האָב אויסגענוצט די
געלעגנהייט און כ׳האָב געשריבן צו מיינעם אַ באַקאַנטן
פאָליאק, א געוויסן בארקאָווסקי, אַ פריץ פון גיט „רזשע־
שאָווע", מיט דער בקשה, ער זאָל מיר אויסבאָרגן אַ סומע
געלד — און עס איז טאקע אָנגעקומען אויף דער אדרעס
פון טאַטאַרסקי, וועלכער האָט עס מיר איבערגעגעבן און
נישט פארלאנגט דערפאר קיין שום באַלוינונג.

אויף א ניי ארבעטס־פלאץ נאוויצקי

...איינמאָל בעת דעם מיטאָג־איבעררייס, איז צו אונדז
צוגעקומען איינער פון דע פאַראַרבעטער, דער פאָלקס־
דייטש האוס, און געמאָלדן אַז אונדזער קאָמאַנדע ווערט
איבערפירט צו אַן אנדערער אַרבעט און פיר פון אונדז:
קאַפּעל, אַן אלטערער מענטש פון שטאָפּניץ, פאַנלאָווסקי,
א יונגערמאַן פון פיאָטרקאָוו, מנשה האָלענדער, פון קרא־
קע און איך, זיינען געוואָרן צוגעטיילט צו ארבעטן אין די
מאַגאַזינען ביי דער פאַבריק. אין די דאָזיקע מאגאזינען
האָט זיך געפונען — אויסער אַמוניציע — אויך טיילן צו
מאשינען און „שמעלץ" — אָפּפאָל, וואָס האָט שוין נישט
געוונצט צו דער פראָדוקציע. מיט די מאַגאַזינען האָט
פאַרוואַלטעט אַ פאָליאק, אַן אויסגעזידלטער פון פויזן,
מיטן נאָמען נאָוויצקי.

אין די ערשטע טעג פון אונדזער אַרבעט האָט זיך
נאָוויצקי צו אונדז זייער שטרענג באַצויגן און פאַר דער

דאָס איז געווען אין דער צייט פון די סטאַלינגראַדער קאַמפן.

מינדעסטער אומפונקטלעכקייט — האָט ער געשריגן און געפריגלט. איינמאָל, ווען ס׳האָט זיך אים געדאָכטן אַז סאַנדאָווסקי האָט אַריינגעקלאַפט קרים אַ טשוואָק, האָט ער געוואָרפן אין זיין ריכטונג אַ גרויסן האַמער און נאָר על פי אַ נס האָט נישט פאַסירט קיין אומגליק.

צו דער אַרבעט זיינען מיר געקומען 6 אינדערפרי, בשעת נאָוויצקי איז געקומען 7 אזייגער, אזוי, אז אַ שעה צייט האָבן מיר געוואַרט אויף אים אין דער ווינטער־קעלט. אז ער פלעג אָנעקומען, האָט ער מיר איבערגעגעבן די שליס־לען און מיין ערשטע אַרבעט איז געווען אונטערצוהייצן דאָס אייזערנע אייוועלע וואָס האָט זיך געפונען אין זיין ביורע און אויפקאָכחן פאַר אים קאַווע. אויסער דעם, האָב איך געדארפט באלד אינדערפרי ארויסגעבן שרייב־מאַ־טעריאַלן פאַר די אָנפירער פון די אָפטיילונגען.

נאָך צוויי וואָכן, בשעת׳ן צוגרייטן קאַווע פאַר נאָוויצקין, האָט ער זיך צו מיר געוואָנדען דאָס ערשטע מאָל אין דער פוילישער שפראַך. איך האָב נישט געוויסט אז ער באַ־הערשט אַ פליסנדיקן פויליש, ווייל אַלע געשפריכן זיינען געוואָרן געפירט אין דער דייטשישער שפראַך. ער האָט מיך אויסגעפרעגט פון וואַנען איך שטאַם, וואָס איז געווען מיין באַשעפטיקונג פאַרן קריג א.א.וו. נאָך מיינע ענטפערן, האָט ער צו מיר אזוי געזאָגט: „האָראָוויץ, פון איצט אָן ביסטו צו מיין דיספאָזיציע" און האָט מיר דערלאַנגט אַ פרישן זעמל, וואָס כ׳האָב שוין לאַנג נישט געהאַט אין מויל... ער האָט מיר אויך דערלויבט אָנצווואַרעמען זיך ביים אייוועלע און טרינקן אביסל קאַווע.

צומאָרגנס אינדערפרי, האָט נאָוויצקי פאַר מיר געבראַכט ברויט מיט פוטער און קעז און מיר געזאָגט אַז ער דאַרף מיט מיר עפעס רעדן...

ווען די אַרבעט איז געוואָרן אָרגאַניזירט אין מיר האָבן זיך ביידע געפונען ביחידות אין זיין ביוראָ, האָט ער מיר געזאָגט אַז ער האָט געוויסע פלענער צו וועלכע ער דאַרף די מיטהילף פון אונדז פיר. מיט די פלענער וויל ער זיך נישט טיילן מיט אַלע נאָר בלויז מיט מיר. דאָס איז געווען אין דער צייט פון די סטאַלינגראַדער קאַמפן, ווען די דייטשע אַרמיי האָט געליטן די ערשטע ערנסטע מפלה אויפן פראָנט. נאָוויצקי האָט ווייטער ממשיך געווען: „האראוויץ, הער צו, אונדזער שונא האָט געליטן די

ערשטע מפלה. איך האָב שטענדיק געטאָן אַלץ צו העלפן אונדזער פאַטערלאַנד און אויך איצט וועל כ׳בין שוין אַן עלטערער מענטש, וויל איך קומען צו הילף אונדזער פאַטערלאַנד". אין אַנפאַנג האָב איך נישט פאַרשטאַנען וואָס עס איז זיין ציל, אָבער וועל ער האָט מיר אָפּן דערקלערט אז זיינע פלענער זיינען דירעקט געצילט קעגן די דייטשן, האָב איך פאַרשטאַנען וואָס עס דאַרף זיין די ארבעט און וועגן וואָס ער דאַרף אונדזער מיטהעלף...

נאָוויצקי האָט פון מיר געפאָדערט אַ קאָטעגאָרישן ענטפער — צי איך בין מסכים אויף אַזאַ שריט און וועל איך האָב אים געגעבן אַ פאָזיטיוון ענטפער, האָט ער, נאָכן אַרומקוקן זיך, מיר דערלאַנגט די האַנט און צוגעגעבן: „כ׳האָב באַלד געוויסט אַז כ׳האָב צו טון מיט אַ קלוגן מענטש".

פון דעם טאָג אָן, האָבן זיך אונדזערע באדינגונגען פילפאַכיק פאַרבעסערט. לויט דער פאַראַרדנונג פון נאָוויצקין, אָב איך באַקומען די שליסלען תיכף ביים אָנקומען צו דער ארבעט און מיר האָבן שוין נישט געווארט אויף דער קעלט ביז צו זיין אָנקומען. נאָוויצקי האָט זיך אויך באמיעט, אַז מיר זאָלן באקומען אַן עלעקטריישן אויוון זיך אָנצווואַרעמען. די באַציאונג צו אונדז איז געווען פאסט אַ היימישע און יעדן אינדערפרי האָט ער מיטגעבראַכט אַנדערהאַלבן בריילטלעך ברויט וואָס איז געווען ביי דאָמאַלדיקע באַדינגונגען אַ גאָר־ גרויסע הילף!

מיטארבעט מיט דער אונטערגרונט

...אונדזער ערשטע ארבעט וואָס איז געווען פאַרבינדן מיט דער הילף פאַר דער אונטערגרונט באווגונג, איז באַשטאַנען פון צושניידן קליינע מעשענע שטאַבן, 60 סמ. די לענג פון די פאראנענע אין מאַגאַזין לאַנגע שטאַבן. צו דעם ציל האָט אונדז נאָוויצקי באַאָרגט מיט ספעציעלע שניידמכשירים און נאָכן צוגרייטן, האָבן מיר די שטאַבן אַריינגעלייגט אין האַנט־טעקעס וועלכע זענען געווארן צוגענומען דורך פאָליאקן מיסטערס פון פאַרשידענע אָפּטיילונגען, וועלכע האָבן געוויסט דעם סוד פון אונדזער מיטארבעט. פון די מעשענע שטאַבן איז געווארן אויסגעארבעט די נויטיקע אַמוניציע פאַר די פארטיזאנען קעמפער אין וואלד.

איינמאָל האָט נאָוויצקי מיך אריינגערופן אין ביורא אריין און האָט מיר געזאָגט אַז עס וואַרט פאַר מיר אַ ספעציעלע אויפגאַבע, אָבער איך מוז אים צוזאָגן „אַז כ׳וועל אים נישט פאַראָטן".

די אויפגאַבע איז געווען ארויסצושטעלן אויסערן מאַגאַזין אַ קאסטן מיט אַמוניציע וואָס דארף ווערן דערנאָך צוגענומען דורך אַ געוויסן מייסטער פון דער ביקסן־אָפּטיילונג. ער האָט מיר אויפגעגעבן דעם נומער פון קאַסטן און אָנגעוויזן געווי דעם אָרט ווו אים אַוועקצושטעלן.

ביי איין זייט פון די מאַגאַזינען האָט זיך געפונען אַ באַן־ליניע און פון דער צווייטער זייט א שאַסיי, אויף וועלכן ס׳האָבן קורסירט שווערע לאַסט־אויטאָס. די לאסט־וועגן האָבן געבראַכט פאַר דער פאַבריק רוי־שטאָף און צוגענומען די פאַרטיקע פראָדוקציע. נעבן די מאַגאַזינען, ביי דער זייט פון שאַסיי, איז געווען קאָנצענטרירט אַ גרויסע רעזערוו שטיין־קוילן וואָס איז געווען באַשטימט פאַר דער פאַבריק, ווי אויך פאַר די מייסטערס — אין דעם אויך די פולישע מייסטערס — וועלכע האָבן באקומען ווינטער אַ צוטיילונג פון 20 מעטער קוילן. דאָסמאָל — האָבן פולישע מייסטערס זייער צוטיילונג נישט צוגענומען און זיי זיינען ספעציעל געקומען מיט אַ פערד און וועגעלע בכדי זיי זאָלן האָבן אַ תירוץ צו קומען נאָכאָמאָל. דאָס מאָל איז געקומען דער מייסטער פון דער ביקסן־אָפּטיילונג בכדי צו נעמען אַ טייל פון דער קוילן־צוטיי־לונג. קודם — האָט ער שנעל אָנגעלאָדן דעם קאַסטן מיט דער אַמוניציע און נאָכהער — פאַרשיט די „סחורה" מיט קוילן... די "ווערקשוץ" וועלכע האָבן געהאָלטן די וואַך, האָבן אָן שום חשד אַדורכגעלאָזט דעם וואָגן מיט די קוילן...

נאָר מיר, וועלכע האָבן געארבעט אין די מאַגאזינען, האָבן געוויסט דעם סוד פון פערד און וועגעלע וואָס האָט זיך אָפט באַווין נעבן די מאַגאַזינען...

נאָוויצקי פלעגט אויך ברענגען פאַר אונדז די טעגלעכע צייטונגען וועלכע מיר האָבן צעריסן אויף טיילן און דער־מיט איינגעפאָקט אונדזער ברויט צוטיילונג. אָנקומענדיק אין לאַגער, האָבן מיר געלעזן די טיילן פון דער צייטונג.

איינמאָל זיינען אָנגעקומען מיט דער באַן־ליניע, עטלעכע לאַסט־וואָגאָנען מיט מלבושים, שוכוואַרג און וועש וואָס איז פאַרבליבן נאָך די אומגעבראַכטע קרבנות פון טרעב־לינקע און מיידאַנעק. אונדזער אויפגאַבע איז געווען אַלץ

אויסצוסאָרטירן און אַ טייל איבערצוגעבן אין דער פאַב־ריק, צו פיצן די מאַשינען.

צוזאַמען מיט נאָוויצקין, האָט זיך אויך געפונען זיין טאָכטער וועלכע האָט געאַרבעט אַלס הויפט־סעקרעטאַרין ביים גענעראל־דירעקטאָר פון דער אַמוניציע־פאַבריק, „האַסאַג", ביים עס־עס־מאַן גאָלדמאַכער, וועלכער איז געווען אַ גאָר־וואַזשנער „יחסן". מ'האָט געזאָגט אז ער איז געווען אַ שוואָגער פון הימלערן ימ"ש.

נאָוויצקיס טאָכטער, אַ שיינע סימפאַטישע פריילין, איז געווען מיטן גענעראַל־דירעקטאָר אין גאָר־נאָענטע באַציאונגען און צוליב דעם איז זי געווען אינפאָרמירט אין אַ ריי סודות. דאָס האָט אַ סך געהאָלפן אין דער טעטי־קייט פון איר פאָטער מיט וועלכן זי האָט מיטגעאַרבעט.

אין דעם זעלבן טאָג ווען ס'איז אָנגעקומען דער טראַנס־פאָרט מיט זאַכן, איז די טאָכטער געקומען אין מאַגאַזין און מיר געגעבן אַן אויפגאַבע צוזאַמענצונעמען די בעסטע און ריינסטע זאַכן וועלכע זי האָט אויפן אָרט אויסגעוואַשן און מיר האָבן דערנאָך פון דעם צוגעשניטן באַנדאַזשן פאַר די קעמפער אין די וועלדער.

אויף אַ באַזונדערן פלאַץ, נעבן די מאַגאַזינען, איז געווען קאָנצענטרירט דער אָפפאַל, דער אַזוי־גערופענער „שמעלץ", ביי וועלכען ס'האָט געאַרבעט, אונטער דער אויפזיכט פון נאָוויצקין, אַ ספעציעלע קאָמאַנדע, די „טראַנספאָרט־קאָמאַנדע". זייער אויפגאַבע איז געווען אויסצוסאָרטירן דעם אָפפאַל. די בעסערע טיילן זיינען געוואָרן איבערגעשיקט קיין דייטשלאַנד און דער אומ־נוצלעכער אָפפאַל איז געוואָרן געלאָדן אין ספעציעלע וואַגאָנען, וועלכע זיינען געוואָרן צוגענומען, מיט דער דערלויבניש פון דער דייטשישער מאַכט, דורך אַ פאָליאק פון ראַדאָם. נאָוויצקי מיט זיין טאָכטער, האָבן דעם מאָמענט אויסגעניצט פאַר דער אונטערגרונט און אין דער זעלבער צייט ווען די „טראַנספאָרט־קאָמאַנדע" איז געווען באַשעפ־טיקט ביים אָנלאָדענען שמעלץ, האָבן מיר — די פיר יידן — לויט דער פאַראָרדנונג פון נאָוויצקין, צוגעפירט פון דער צווייטער זייט וואַגאָן די טייערסטע מעטאַלן, וועלכע האָבן זיך געפונען אין מאַגאַזין. מיר האָבן אויס־געקליבן די בעסטע טיילן פון שטאָל, כראָם און ניקל, אָנגעלאָדן אויף קליינע וועגעלעך, צוגעפירט שנעל צום וואגאָן און דאָרט אַריינגעוואָרפן.

מיר האָבן געוויסט אז אונדזער סאבאָטאזש־אַרבעט ביי

הונגער און מג'פות

דער טעטיקייט פון דער אַמוניציע־פאַבריק איז זייער וויכטיק און האָבן אויך צוגענומען די וויכטיקסטע טיילן צו די נייַ־געבראַכטע מאַשינען, וועלכע זיינען געווען פאַרפאַקט אין ספעציעלע קאַסטנס. אויף מיין פראגע, צו עס איז נישט צו ריזיקרט — אַזאַ „אַרבעט" אין מיטן העלן טאָג, האָט נאָוויצקי געענטפערט „האָראָוויץ זיי רואיק, אונדזערע מענטשן געפונען זיך אין יעדן ווינקל און גיבן אכטונג אַז אונדזער אַרבעט זאָל ווערן אַדורכגעפירט מיט דערפאָלג".

א געוויסן טאָג האָבן מיר אָנגעלאָדן 4 וואַגאָנען מיט שמעלץ און ביים איבערוועגן, האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז יעדער וואַגאָן ווענט פון 18 ביז 20 טאָן. די שוועכע וואָג (די וואָג פון „נאָרמאַלן" שמעלץ איז 7—6 טאָן) איז געווען אַ רעזולטאַט פון די טייערע און שווערע מעטאָדן וועלכע מיר האָבן „מיטגעשיקט" מיטן אָפפאָל. אָבער דער פוילישער סוחר פון ראַדאָם איז געווען אין סוד פון דער גאַנצער טעטיקייט און די זאך איז אדורך בשלום.

איינמאָל, האָט נאָוויצקי מיך אָפגעראַטעוועט פון אַ זיכערן טויט. געווען איז עס ווען אַ „ווערקשוץ"־מאַן האָט מיך געכאַפט ביים רויכערן אין מאַגאַזין. נאָכן דערלאַנגען מיר עטלעכע קלעפ, האָט ער מיך געוואָלט מיטנעמען" איז געווען זיך — און דער רעזולטאַט פון אַזאַ „מיטנעמען" איז געווען אַ זיכערער טויט. צו מיין מזל, האָט זיך דאָרט געפונען סאָנדאָווסקי וועלכער האָט תיכף אַלאַרמירט נאָוויצקין. אז נאָוויצקי איז אינפאָרמירט געוואָרן וועגן וואָס עס האַנדלט זיך, האָט ער זיך אויף מיר געוואָרפן מיט געשריייען און זידלערייען, אַז ער וועט מיך שוין דערפאַר לייטיש באַשטראָפן. דער „ווערקשוץ"מאַן האָט מיך אָפגעלאָזט און זיך פאַרלאָזט אויף דעם אַז נאָוויצקי, דער שעף מיינער, וועט מיך שוין דערפאַר אָנלערנען...

נאָוויצקי איז געווען אַ טיפישער פויזנער פאָליאק, פון די פאָליאקן וועלכע זיינען געווען באַקאַנט מיט זייערע אַנטיסעמיטישע טענדענצן. ער איז אָבער גלייכצייטיק געווען גאָר־ווייט פון די נאַצישע מעטאָדן, פון זייער אכזריותן און מערדעריייען. איך האָב באַמערקט אַז ער האָט אַ סך געליטן ווען ער האָט דורכן פענסטער פון זיין ביורא אָבסערווירט די אַרבעטנדיק אין דרויסן נאַקעטע און באָרווסע קאַצעטלער פון דער „טראַנספאָרט־קאמאנדע". ער פלעג ברענגען פונדערהייט וואָלענע זאָקן וואָס זיין פרוי און די נאָענטע שכנים האָבן צוגעגרייט און מיר געהייסן פאַרטיילן צווישן די אַרבעטנדיקע.

עטליכע טעג פאר פסח, 1943 יאָר, האָט מיר נאָוויצקי דערמאָנט, אַז איך דאַרף צוגרייטן מצות אויף פסח. כאַראַקטעריסטיש, אַז דער געשפרעך איז געקומען פון זיין איניציאַטיוו. צו דעם צווועק האָט ער געבראַכט פונדער־הייט מעל. פון לאַגרסטאָלער האָב איך באַקומען אַ וואָלגער־האָלץ און כ׳האָב אָנגעהויבן באַקן מצות אויפן אייזערנעם אייוועלע אין נאָוויצקיס ביורא... ווען כ׳האָב צוליב עפעס אַן ענין פאַרלאָזט דעם מאַגאַזין, פלעגט נאָוויצקי אייגנהענטיק איבערדרייען די מצות זיי זאָלן נישט צוברענען.

נאָוויצקי האָט אויך צוגעגרייט אַ באַהעלטניש פאַר מיר און פאַר מיזן זון, אויב דער פראָנט וועט זיך דערנעטערן — און אויף אפאל אז עס וועלן פאַרקומען אין דער געגנט קאַמפן, ביז די רוסישע אַרמיי וועט פאַרנעמען די געגנט, בכדי מיר זאָלן זיין פאַרזיכערט מיטן לעבן.

ליידער, האָט זיך די לאגע אנטוויקלט אנדערש ווי מ׳האָם נישט פֿאָראויסגעזען. ויהי היום — און מיר האָבן געמוזט זיך צעשיידן מיט נאָוויצקין. אין אַ גַעוויסן זומער טאג פון יאָר 1944, 11 אַזייגער פאַרמיטאָג, זיינען מיר געוואָרן פלוצעם צוזאַמענגענומען גלייך פון דער אַרבעט און געוואָרן אַוועקגעשיקט קיין סאָלעיעוו הונטער פיאָטרקאָוו. דער טראַנספאָרט איז באַשטאַנען פון 500 מאַן, וועלכע זיינען געוואָרן פאראייניקט מיט דער „טראַנספאָרט־קאָמאַנדע" — און אונדזער אַרבעט איז באַשטאַנען אין גראָבן טראַנשייען פארן פראָנט ביים טייך פיליצע.

הונגער און מגיפות

אין סקאַרזשיסקער לאַגער זיינען מיר אָנגעקומען אָן די מינדעסטע וועדט־זאַכן אָדער געלד. אַלץ איז געוואָרן פון אונדז צוגענומען אונטער דער דראָונג פון אַ רעוואָל־ווער. אין לאַגער זיינען די באַדינגונגען געווען שרעקלעכע און דער עיקר — עס האָט דאָרט געהערשט אַ מוראדיקער הונגער. די מענטשן וועלכע האָבן געהאַט געלד, האָבן זיך דערמיט אַרויסגעהאָלפן, וויל אָרום דעם לאגער האָבן זיך געדרייט פאַרשיידענע מענטשן וועלכע האָבן פאַרקויפט ברויט און פאַפּיראָסן. אבער פאַר די יעניקע וועלכע האָבן

טראַנספאָרטן פון איין לאגער צום צווייטן

גישט געהאט קיין געלד, איז געשטאַנען די געפאַר פון אַ הונגער־טויט.

איינמאָל אין אַן אָוונט ווען כ׳בין צוריקגעקומען פון דער אַרבעט, איז צו מיר צוגעקומען אַן עלטערער מענטש, אַן אייגווויניער פון זעלבן באַראַק, און מיר פאַרגעלייגט אַ געוויסע הילף. דער מענטש, אַן אָפשטאַמיקער פון יענדזשעיעוו — פון פאַך א פעלטשער, מיטן נאָמען סאָפקאָווסקי — האָט מיר דערציילט אַז ס׳איז איו געלונגען אַדורכצושמוגלען 2500 זלאָטעס — 5 באַנקנאָטן צו 500 זלאָטעס — און ער איז גרייט מיר אַרויסצובאַרגן 500 זלאָטעס. דאָס איז געווען פאַר מיר אַ קאָלאָסאַלע הילף אין יענע שרעקלעכע טעג. שפעטער האָבן מיר זיך קאָנטאַקטירט מיט אַ פויילישן מייסטער, וועלכער איז פאַרן אָפצאָל פון 20 פראָצענט, געפאָרן אין די אָנגעוויזענע אַדרעסן און געבראַכט פאַר אונדז געלד. די באַקומענע געלטער האָבן מיר געהאָלפן אָפצוראַטעווען מיין זון וועלכער איז פלוצים קראַנק געוואָרן און מ׳האָט אים איבערגעפירט אין שפיטאָל. דאָס זיין אין שפיטאָל איז געווען לעבנסגעפערלעך, ערשטנס צוליבן געפאַר פון דערמאָרדעט צו ווערן דורך די דייטשן, וועלכע האָבן נישט געדולדעט קיין קראַנקע קאַצעטלער. צווייטנס, צוליב די אנטיסאַניטאַרע און הונגער באַדינגונגען, וועלכע האָבן געהערשט אין דעם אַזוי־גערופענעם „שפיטאל". די געלטער האָב איך באַקומען פונעם גיטבאַזיצער רוזשיצקי ביי וועמען כ׳האָב איבערגעלאָזט פאַר דער אויסזידלונג אַ גרעסערע סומע געלט ווי אויך פון רייכן פריץ — אַדאַם וויעלאָוויעיסקי פון מיעכאָווער פאָוויאַט, דער אייגנטימער פון זאַראָשינער הויף מיט וועמען כ׳בין געווען אין האַנדלס־באציאונגען פאַרן קריג. אַדאַם וויעלאָוויעיסקי האָט נישט איבערגערעכנט צו ער איז מיר נאָך פאַקטיש שולדיק און יעדעס מאָל ווען דער מייסטער איז צו אים געקומען, האָט ער פאַר מיר איבערגעשיקט אַ סומע געלט.

דער גורל פון צוויי אנטלאפענע

אַ געוויסן טאָג זיינען געוואָרן אַרעסטירט אין וואַלד ביים סקאַרזשיסקער לאַגער צוויי יונגע מענטשן, אַ ברודער מיט אַ שוועסטער. ווייזט אויס, אַז זיי זיינען אַנטלאָפן פון לאַגער און געזוכט אַ וועג צו דער פריי. דער בחור איז געוואָרן דערשאָסן אויפן אָרט און דאָס מיידל איז געוואָרן געבראכט אין לאַגער אריין און געוואָרן צוגעטיילט דורכן לאגער־פירער קינענמאַן צו אַרבעט אין גאָרטן ביי זיין באַראַק. נאָך עטלעכע טעג, זיינען אָנגעקומען אין לאַגער וויכטיקע געסט, הויכע עס־עס אָפיצירן — און דער לאַגער־פירער האָט זיי אַרומגעפירט איבערן

לאַגער. וועז זיי זיינען צוגעקומען צום בארַאַק פון „ארד־ ננוגס דינסט" — מאַן קשעפיצקי, אויפן אָרט ווו ס׳חאָט זיך געפונען אַ טיפער ברונעם, האָט קינעמאַן באַפוילן אַרייַנצווואַרפן דאָרט דאָס מיידל און די הויכע אָפיצערן האָבן מיט סאַדיסטישער הנאה אַרייַנגעווואַרפן פאַרשידענע שמאַטעס און בעטגעוואנד ביז דאָס מיידל איז דערשטיקט געוואָרן.

אויפן וועג קיין סולעיעוו

אונדזער טראַנספאָרט וועלכער האָט געציילט פונקט הונ־ דערט מאַן, איז געוואָרן צונויפגעזאַמלט אויף דער סקאָר־ זשיסקער באַן־סטאַציע און 11 אַזייגער זיינען מיר געוואָרן אַנגעלאָדן אין פראַכט־וואַגאָנען.

מיר זיינען געפאָרן א גאַנצן טאָג — און 12 אזייגער ביינאַכט זיינען מיר אָנגעקומען קיין פיאַטרקאָוו. דעם „קבלת־פנים" האָבן מיר באַקומען פון אָפוואַרטנדיקע עס־ עסאָווצעס און געסטאַפּאָ מערדער מיט גרויסע אויסטרע. סירטע הינט. וועז די באַן האָט זיך אָפגעשטעלט, זיינען מיר געוואָרן אַרויסגעיאָגט מיט ווילדע געשרייען פון די וואַגאָנען און געוואָרן אויסגעשטעלט צו פיר אין אַ ריי, צום וווייטערדיקן מאַרש. אין דער צווייטער ריי פון מיר און מיין זון, האָט מאַרשירט דער יונגער דאָקטאָר ליבעס־ קינד פון קראָקע. ער איז געווען פולשטענדיק רעזיגנירט און האָט אונדז געזאָגט אַז קיין לעבעדיקן וועלן אים די דייטשן נישט האָבן. ער האָט מיט זיך געהאַט אַ פאַרציע סם — און נאָכן אָפגיין אַ גענויסע צייט, האָבן מיר דער־ הערט פלוצעם אַ געשריי און עס איז געוואָרן אַ סומאַטאָכע. ד״ר ליבעסקינד איז אַוועקגעפאַלן און געבליבן ליגן אויפן אָרט. טראָץ דעם, איז דעם מאַרש נישט געוואָרן אָפגע־ שטעלט.

אין פיאַטרקאָוו האָט מען אונדז אַרייַנגעפירט אין הויף פון דער אָרטיקער טורמע, וווּ מיר זיינען פאַרבליבן אויף דער הוילער ערד ביז אינדערפרי.

צומאָרגנס, בשעת וווייטערדיקן מאַרש, בין איך געווויר געוואָרן אז ד״ר ליבעסקינד האָט זיך פאַרסמט און ער איז געוואָרן איבערגעפירט אין שפיטאָל. זיין וווייטערדיקער גורל איז מיר נישט באַקאַנט.

נאָך סולעיעוו זיינען מיר אָנגעקומען מיט דער שמאָלער אייזנבאַן און געוואָרן אייַנקוואַרטירט אין גרויסע סטא־ דאָלעס, וועלכע האָבן אָנגעהערט צו פוילישע גוט־באַזי־ צערס. מיטן עסן — איז נאָך דאָרט געווען דערטרעגלעך, נאָר די אַרבעט איז געווען אַ קאַטאָרזשוע. מיר האָבן גע־

בלוטיקע שפורן פון טויטנמאַרש

גראָבן טראנשייען פאַר דער אָפטרעטנדיקער דייטשער אַר־מיי.

נאָך אַ חודש אַרבעט, זיינען מיר געוואָרן אויפסנייַ אַוועקגעשיקט — דאָסמאָל קיין דייטשלאַנד.

בוכענוואלד

געווען איז עס אין חודש סעפטעמבער 1944. עטלעכע טעג נאָכן אָפפאָרן, געוויס געדענק איך נישט — זיינען מיר אָנגעקומען אויף דער סטאַציע וויימאַר. אויפן וועג האָבן מענטשן אוועקגעגעבן די פאַראנענע ביי זיי געלטער וועלכע זיינען נאָך ביי זיי פאַרבליבן פון סקאַרזשיסקער לאַגער, די באגלייטנדיקע עס־עס־לייט — פאַרן פרייז פון אביסל וואַסער. פון דער סטאַציע וויימאַר זיינען מיר געוואָרן געפירט צופוס קיין בוכענוואַלד און נאָכן אַדורכגיין אַ באַד, האָבן מיר באקומען געפאַסעוועטע לאגער־קליידונג מיט הילצערנע שיך („האָלענדערקעס") — און געוואָרן איינקוואַרטירט אין בריייטענדע באַראַקן. אונדזער ארבעט צו וועלכער מיר זיינען געוואָרן צוגעטיילט, איז געווען אין דער שטיינהאַקעריי, וועלכע האָט זיך געפונען 6—7 קילאמעטער פון לאַגער.

די אינערלעכע אָרדנונג איז געוואָרן אָנגעפירט דורך אַ פאַרוואַלטונג וואָס איז באשטאנען פון דייטשן, וועלכע האָבן זיך דאָ געפונען צוליב פאַרשידענע חטאים, דערין אויך פאַר פאָליטישע אינבערציגונגען.

די עס־עס־לייט וועלכע האָבן געהיטן די אָרדנונג אויסערן לאַגער, זיינען יעדן פאַרנאַכט געקומען צום אָפּעל און נאָכן אינבערציילן אונדז, אינבערצייגנדיק זיך אַז קיינער פעלט נישט, זיינען זיי אַוועק.

אין בוכענוואַלד האָט אויך עקזיסטירט אַ אונטערגרונט באוועגונג, וואָס האָט געפירט אַן אקטיווע טעטיקייט. ווען אונדזער גרופע איז אָנגעקומען, זיינען מיר געוואָרן אויסגעפערעגט דורך אונטערגרונטלער — אויב עס זיינען געווען מענטשן וועלכע האָבן קאָלאבאָרירט מיט די דייטשן און דערמיט געשעדיקט? פון אונדזער טראַנספאָרט זיינען געוואָרן אינבערגעגעבן די נעמען פון דריי קאַפאָס און פון הויפט־דאָקטער פון סקאַרזשיסקער שפיטאָל, אַן אָפּשטאַמיקער פון לאָדזש, וועלכער האָט צוגעשטעלט פאַרן לאַגער־פירער די ליסטעס פון קראַנקע קאַצעטלער, וועלכע זיינען דערנאָך געוואָרן געשיקט צום טויט.

אַ געוויסן טאָג, 10 אַזייגער אויפדערנאַכט, זיינען אריינגעקומען אין באַראַק אריין עטלעכע פערזאָן מיט אַ ליסטע פון די דערמאָנטע. זיי זענען געוואָרן פון אונדז אָוועקגענומען און מער האָבן זיי זיך נישט אומגעקערט. טאָג־טעגלעך האָבן מיר אויסגעהערט באַריכטן וועגן דער אמתער לאַגע אויף די פראָנטן דורך די פאָליטישע ארעסטירטע, וועלכע זיינען געוואָרן געשיקט דורך דער אונטערגרונט.

אין בוכענוואלד זיינען מיר געווען דריי וואָכן, דערנאָך האָט מען אונדז געשיקט קיין שליבען.

די לאַגע אין שליבענער לאַגער, ווהין עס זיינען אָנגעקומען נאָך טראַנספאָרטן פון סקאַרזשיסקאָ, איז געווען זייער אַ שווערע. די הונגער־באדינגונגען זיינען געווען מוראדיקע. אין איינער פון די קריטישע הונגער־טעג, האָט מיר געהאלפן מיין חבר איילבילד דערמיט וואָס ער האָט מיר געגעבן 200 סיגאַרעטן, וועלכע זיינען אָנגעקומען פון „רויטן־קרייץ" און פארבייטנדיק זיי אויף ברויט און בוראַקעס, האָב איך געקענט אביסל שטילן דעם נאָגנדיקן הונגער.

מיין ארבעט אין "פאנצערפאוסט"

צוזאַמען מיט מיין זון, זיינען מיר געוואָרן צוגעטיילט צו ארבעט אין דער גיסעריי פון דער פאַבריק. דאָרט אין דער גרויסער פאַבריקס־האַלע איז די פליסיקע קאָכנדיקע מאַסע געוואָרן אַרייַנגעגאָסן גלייך אין די באָמבעס, וועלכע זיינען געווען אויסגעשטעלט אויפן צעמענט. אויב האָט זיך אַ טייל פון דער מאַסע פאַרגאָסן אויפן צעמענט, האָט עס געמוזט ווערן מאָמענטאַל צונויפגענומען, בכדי עס זאל נישט ווערן פארשטיינט. מיין זון האָט געארבעט ביים גיסן און איך ביים צונויפנעמען די פאַרגאָסענע מאַסע.

דער פאבריקס־לייטער איז געווען ד"ר מאָרי, אַן עלטערער דייטש, פון פאַך אַ כעמיקער. אין לאגער גופא, זיינען מיר געווען אונטערגעוואָרפן דער עס־עס און אין דער פאבריק — דער „האסאג"־לייטונג („חוגא שניידער געזעלשאפט").

בכדי צו פאַרגרעסערן די פראָדוקטיוויטעט, האָט די לייטונג מיט ד"ר מאָרי אינדערשפיץ, פאראָרדנט אונדז צו געבן אַ צוגאַב־פאַרטיילונג פון עסן. צוויי מאָל אין טאָג פלעגן מיר באקומען אין פאבריק געוגג נאַרהאפטע

עסנס און דאָס האָט געווירקט אַז די פראָדוקציע איז געוואָרן כמעט פאַרדרייפאַכט. אויב פריער זיינען געוואָרן אויסגעפאַרטיקט אין פאַרלויף פון 8 שעה 800—1000 באָמבעס, איז איצט די פראָדוקציע געשטיגן ביז 2500 באָמבעס. עס זיינען אויך געווען פאַלן ווען צוליב פאַרשיי־דענע סיבות, זיינען מיר געוואָרן באַשטראָפט און נישט באקומען די צוגאַב־באַשפייזונג. אין אַזעלכע פאַלן זיינען מיר פשוט געפאַלן פון די פיס.

נאָך אַ געוויסער צייט בין איך געוואָרן צוגעטיילט צו אַן אַנדערער אַרבעט, וועלכע איז באַשטאַנען פון באַדינען דעם באַראַק אין וועלכן ס׳האָבן געוווניט „ווערקשוצלער" — דער עיקר אוקראינער. מיין אויפגאַבע איז געווען צו הייצן די אויוונס, פיצן די שיך און אָפהיטן די ריינקייט. פון צייט צו צייט, גייענדיק מיטן שמוציגן געפעס, אָדער ברענגענדיק פון קוך הייס וואַסער, פלעג איך דארט באַק מען עסן, כאָטש דאָס איז נישט געווען דערלויבט. אויך אַ טייל „ווערקשוצלער" פלעגן מיר געבן „שיריים" פון זייער עסן. דאָס האָט מיר דערמעגלעכט אז כ׳זאל יעדן טאָג מיטברענגען פאַרשיידן עסנוואַרגן פאַר מיין זון אין לאַגער אַריין.

דערווייל גייט די צייט און אויך די אָנגרייפנדיקע אנטי־היטלער אַרמייען דערנעטערן זיך מיט קאַמפן, די באָמבאַר־דירונגען ווערן אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג און דאָס דייטשע „הערן־פאָלך" פילט אז ס׳דערנענטערט זיך זייער אומפאַרמיידלעכער סוף.

דאָס איז געווען — ארום חודש אפריל — 1945 יאָר.

ווייטערדיקע טראנספארטן

נאָכן באַקומען אַ פאָרציע ברויט, זיינען מיר געוואָרן פאַרלאָדן אין לאַסט־וואַגאָנען און גענומען פאָרן. נאָך אַ געוויסער צייט זיינען מיר אנגעקומען אויף דער סטאַציע דרעזדען. די באַן האָט זיך פאַרהאַלטן אויף אַ זייטיקן וועג, צוליב די אומאויפהערלעכע באָמבאַרדירונגען. צוויי טעג זיינען מיר פארבליבן אָן עסן און אָן וואַסער. פון אונזער טראַנספאָרט זיינען אין פאַרלוף פון די עטלעכע טעג געשטאָרבן 123 מאַן! מיר האָבן די קרבנות באַגראָבן נישט ווייט פון דער באַן־סטאַציע. ווען ס׳האָט זיך געמאַכט אַ מעגלעכקייט, האָט די באַן גענומען דעם ווייטערדיקן וועג און אין א קורצער צייט האָבן מיר זיך געפונען אין סודעטן־געביט.

אין איינער פון די נעכט, זיינען מיר אָנגעקומען קיין טערעזיענשטאַט.

אויפן וועג צום לאַגער, שלעפנדיק זיך מיט די לעצטע כוחות, האָבן טשעכישע פרויען אונדז דערלאַנגט קלעצלעך צוקער. אין לאַגער איז אוודזער ברודיקע און פאַרלויזטע קליידונג געוואָרן פאַרברענט און נאָכן באַקומען אַ באָד זיינען מיר געוואָרן איינקווארטירט אין קאָשאַרן.

די אַלט־אייגעזעסענע קאַצעטלער, האָבן אונדז געהאָלפן מיט וויפיל יעדער האָט געהאַט אַ מעגלעכקייט. דאָרט איז אויך געווען אַ לאַגער־שפיטאָל וואָס איז געווען איבער־פולט צוליב דער טיפוס־עפידעמיע וואָס האָט דאָרט גע־הערשט.

די פאַרוואַלטונג אין לאַגער איז באַשטאַנען פון יידישע קאַצעטלער און אינדערשפיץ איז געשטאנען אַ ווינער ייד מיטן נאָמען מערמעלשטיין.

אין יעדן באַראַק איז געוואָרן באַשטימט אַ „שטובן־עלסטער". אין מיין באַראַק בין איך געוואָרן באשטימט אַלס עלטסטער.

דער הונגער איז געווען נישט צו באַשרייבן. דאָס עסן וואָס מיר האָבן באַקומען איז באַשטאַנען פון 6 קאַרטאָפל אַ טאָג. שפעטער ווען מיר זיינען געוויר געוואָרן אַז אין די קעלערן געפינט זיך אַ גרויסער רעזערווע פון קאַרטאָפל, האָבן מיר זיך דאָרט אַריינגעריסן און יעדער האָט גענומען וויפיל ער האָט געקאָנט.

דעם פירטן אָדער פונפטן מאי, איז אָנגעקומען דער שטאָט־פרעזידענט פון טערעזענשטאַט און האָט אונדז דערקלערט אַז דער לאַגער ווערט געהיטן דורך דער טשע־כישער פאָליציי און קיינער טאָר נישט פאַרלאָזן דעם לאַגער צוליב דער הערשענדיקער עפידעמיע. דער רוב איז טאקע פאַרבליבן אויפן אָרט און די טויטן־שטובן זיינען געוואָרן איבערפולט מיט מתים. קיינער האָט זיי נישט באַגראָבן און זיי זענען אויך נישט געוואָרן אַרויסגעפירט.

דאָס איז געווען עטלעכע טעג פאַר דער באַפרייאווג.

די באפרייאונג

אין דער נאַכט פון אַכטן מאי, האָבן מיר פלוצעם דער־הערט א געוואַלדיקן גערויש. מיר זענען אַראָפ פון די

פריטשעס, ארויס אינדרויסן אוּן פון דאַך האָבן מיר דערזעען אַנקומענדיקע טאנקן. מענטשן האָבן געכאַפט די קישנס פון לאַגער־שפיטאָל אוּן פון די רויטע אייַנשיטס צוגעגרייט פענער. 6 אזייגער אינדערפרי האָבן מיר דערהערט דעם „הורא" פון די סאָוויעטישע טאַנקיסטן, וועלכע האָבן פאַרפלייצט די גאַנצע געגנט.

נייַן אַזייגער אינדערפרי זיינען אַנגעקומען פיר סאָוויעטישע אויטאָס מיט הויכע אָפיצירן, וועלכע האָבן אויפגעמען פון אונדז די ערשטע אינפאָרמאַציעס. גלייכצייטיק, האָבן מיר זיי געוויזן די „טרופיארניעס" — אַנגעפולטע שטובן מיט טויטע קערפערס.

נאָכן אַנטוואָפענען די טשעכישע פאַליציי־לייט, האָבן די סאָוויעטישע אָפיצירן אויפגעפּענט די לאַגער־טויערן אוּן אונדז דערקלערט אַז מיר זיינען פריי אוּן יעדער קאָן גיין ווו ער וויל. מיר זיינען געוואָרן פרייַע מענטשן!

אין דער זעלבער צייט, האָט מען צונויפגענומען פון דער געגנט דייטשע פרויען, וועלכע זיינען געוואָרן געצוווּנגען צו באַגראָבן די טויטע קערפערס. די קאַצעטלער האָבן אויך געהאַט געלעגנהייט צו נעמען נקמה אין די דייטשן. אַזאַ פאַל איז פאָרגעקומען אין דערנעבנדיקן שטעטל לייד־מאַריץ, נאָכדעם ווי די רוסישע מיליטערישע מאַכט האָט „מפקיר" געווען דאָס שטעטל מיט א דייטשע באַפעלקערונג אויף 48 שעה. אויך מיין זון איז דאָרט אַוועק אוּן מיט־געבראַכט אַנדערהאַלבן בריטלעך...

מיר זיינען דאָרט פאַרבליבן אַ קורצע צייט אוּן מיין זון האָט באַקומען אַ צייטווייליקע אַרבעט אין אַ סאָוויעטישער בעקעריי.

באלד נאָך דער באַפרייאונג, האָב איך אָנגעהויבן צו מאַכן באַמיאונגען עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. איך בין געווען פון די ערשטע וועלכע זיינען געקומען צו דער איבערצייגונג אַז דאָס איז דער אייניציקער וועג פאר דער „שארית־הפליטה". פון טערעזענשטאָט זיינען מיר געפאָרן אין אַ ספּעציעלן צוג וועלכן ס׳האָט פאר אונדז געשטעלט דער מיליטעריישער קאָמענדאַנט, קיין זאַלצבורג, עסטרייך, צו דער אָרטיקער סוכנות־אָפּטיילונג. ליידער, איז אונדזער ווייטערדיקע רייזע געוואָרן אָפּגעלייגט אויף אַ צייט, צוליב דער גרויסער צאָל עולים וועלכע האָבן זיך געפונען אין איטאַליען אוּן מיר זיינען געווען געצווונגען צוריק־צוקערן קיין דייטשלאַנד.

אין לאַנדסבערג, דייטשלאַנד, בין איך געווען ביזן יאָר 1947 זייענדיק אין כסדרדיקן קאָנטאַקט מיט דער סוכנות אוּן וואַרטנדיק אויף אַ סערטיפיקאַט. מיר זיינען אויך געוואָרן באַזוכט דורך די פירער פון יידישן ישוב אין ארץ־ישראל — דוד בן־גוריון אוּן גאָלדע מאיר. די לעצטע האָט מיר געבראַכט אַ גרוס פון מיין שוועגערין, די שוועסטער פון מיין ערשטער פרוי, בלומע סאַפּירשטיין.

וועז עס זענען אָנגעקומען די אויסגעגאַרטע סערטיפיקאַטן בין איך געווען פון די ערשטע וועלכע האָבן זיי באקומען. מיט פרייד האָבן מיר זיך גראַלאָזן קיין מאַרסעל וווּ מיר האָבן געזאָלט באַקומען די איינרייזע־ערלויבניש קיין ארץ־ישראל.

נאָך אַ קורצע צייט האָבן מיר באקומען וויזעס אוּן געזומען דעם וועג קיין ארץ־ישראל (איבערזעצט פון פויליש — יוכבד קאלושינער).

★

זיסקינד קאראנא

אלץ פארשניטן און פארטיליקט

עס זיינען שוין אוועק איבער דרייסיג יאָר, זייט אונדזער שטעטל וואַידיסלאוו איז חרוב געוואָרן. דאָך זיינען אונדזערע טייערע יידן וועלכע זיינען אזוי טראג׳ש אומגעקומן, אייגנגעקריצט אין מיין זכרון. איך זע זיי אין מיין באוווסטזיין — זייערע געשטאלטן און זייער וועזן; זייער גוטקייט און איבערגעבנקייט, זייער אייגנטימלעכקייט און גרייטקייט צו העלפן אייניער דער צווייטן.

איך געדענק די טייערע די וואַידיסלאווער קדושים, מיט זייער בכבודיקן אויפפירן זיך, כאָטש די פרנסה איז נישט תמיד געווען צופרידנשטעלנדיק און טיילמאל אפילו זייער פראָבלעמאטיש.

טראָץ אלעמען, האָבן זיי נישט געהאט קיין טענות, און קיינע פרעטענזיעס.

איך זע זיי פאר מיינע אויגן, גלייך וי עס וואָלט כּדאי נעכטן פאָרגעקומען. זיי האָבן פון זיך אַראָפגענומען דעם וואָכנדיקן עול און געוואָרן מיטאַמאָל גאָר אַנדערע יידן — שבתדיקע, מיט א נשמה יתירה. אין דעם נייען גייסט האָבן זיי געשפאנט

ט דענקמאָל נאָך די 6 מיליאָן קדוש׳ם, אין לאָס־אנגעלעס, אין דער שיל אויפן נאמען פון נתן שאפעל (שאפעלסק).

איבער די גאסן, צוזאמען מיט די קינדער מיט א בכבודיקן שפּאַן אויפ וועג צום בית המידרש אָדער צו די שטיבלעך.

נאָכן אָפריכטן די געהעריקע תפילות, אויפן צוריק־וועג — האַבן שוין געווארט די מאמעס מיט די טעכטערלעך אין א פייערליכן געמיט מקבל פנים צו זיין דעם טאטן מיט די אַנקומענדיקע ברידער פון דער שול און באלד זיך געזעצט צום שבתדיקן טיש.

און פון דער צווייטער זייט, דער שבת פון אפרו פאר די ארבעטער און בעלי מלאכות, הענדלער און סוחרים און הויפטזעכליך פאר דער יוגנד, וועלכע האַט געשאָפן אייגנ־ארטיקע טראדיציעס.

שבתים און יום טובים זיינען געווען די שענסטע צייט פארן שטראָם פון צענטליגער יוגנדליכע וועלכע לאָזן זיך מיט געזאנג און הייטערע פריילעכע געמיטער אין די ארומיקע לאָנקעס, אין די פרעכטיקע נאָענטע וועלדער פון מיערניץ און אלשוווקע.

אלץ האַט געשפרודלט מיט לעבן, געבליעט, געוואקסן אן זיך אנטוויקלט.

אזוי האָט זיך געפירט דאָס דאָזיין פונעם יידישן לעבן אין שטעטל, ביז עס האָבן זיך אָנגערוקט שווארצע וואָלקנס וועלכע האָבן פארדעקט די האָריזאָנטן און פארדעקט דאָס ליכט פון דער וועלט. א שרעקליכע טונקעלקייט האָט אאָרפגענידערט איבערן שטעטל, א שווארצע טעמפע נאכט, א שרעקליכע טראגעדיע וועלכע האָט אלץ פאר־שניטן, אלץ פארטיליקט.

★

הערשל לעווקאוויטש

דער בלוטיקער סך־הכל

באלד ביים אריינמארש פון די דייטשע חיילות אין אונדזער שטעטל, האָט זיך באלד ארויסגעוויזן זייער ברוטאלער און מערדערישער כאראקטער. גלייך פון די ערשטע מינוטן פון זייער אָנוועזנהייט האָבן זיך אָנגעהויבן בלוטיקע פארפאָלגונגען און רציחות פון יידן אָן א פארוואָס.

די ערשטע קרבנות זיינען אומגעבראכט געוואָרן דורך דעם געסטאפּאָ מערדער — קנאָפּף, זיי זיינען געווען: פישל קייליש מיט זיין פרוי; יעקב שטערן, שלמה־לייזער גרינ־האָלץ, אברהם יזראלעוויטש און פרימעט זאלצמאן.

אין יאָר 1940 האָט מען ביינאכט ארויסגענומען פון די בעטן אויף א שוידערלעכן אופן עטליכע מענטשן און זיי גלייך אומגעבראכט. צווישן די דערמאָרדעטע אומשולדיקע קרבנות זיינען געווען: משה לעווקאָוויטש, חיים־שוע באָרנשטיין, מרדכי נאָווארסקי — זיין זון משה, זיין ברודער משה, אברהם ווילטשיק, זלמן־מענדל ווילטשיק.

אין יאָר 1942, פונקט ערב יום כיפור זיינען אלע אויפ־געציטערט געוואָרן פון א ווייטער שוידערליך פארברעכן. א קורצע צייט היידער דער אלטער חזן (און מלמד) ר׳ פייוויש כענטשינסקי — שוין אָנגעטון אין טלית און קיטל האָט זיך געקליבן צו גיין אין שול, זיינען צו אים און שטוב אריינגעפאלן עטליכע נאצישע פארברעכער. זיי האָבן אים ארויסגענומען מיט געוואלט פון זיין שטוב. אוועקגעפירט אין שטאָט אריין און אים געשאָסן אין מיטן מארק.

דעם זעלבן טאָג זיינען אויך דערשאָסן געוואָרן —

קודם די אויגן געשטאכן און דערנאך — דערשאסן.

שייע באַרנשטיין, די פרוי פון משה־שייע גראָס (סטאָלאזש), משה־שמואל קורן, ברוך־שאול לייכטער, פרוי קאָרן, דער איידעם פון אסתר טשאָפניק, ישראל פנחס, ווי אויך דער איידעם פון משה וואַרשאַווסקי־פרץ.

דעם זעלבן יום־כפור איז מאָטל קוואשניעווסקי אומגעקומען אין שרעקליכע אומשטענדן, וועלכע פירן דורך א שוידער אין באַווסטזיין פון א מענטש.

דער דאָזיקער מאָטל האָט זיך א צייט אויסבאַהאַלטן צוזאמען מיט זיינע צוויי אייניקלעך אויפן בוידעם פון זיין הויז. פארשטייט זיך, אז דאָס באהעלטניש איז נישט געווען גאנץ זיכער און דערפאר פלעג ער שטענדיק מיט שפאנונג ארויסקוקן דורך שפארעס פון די ברעטער אין דאך — אויף דער שטראָס, צו זען וואָס עס הערט זיך. פלוצעם, איינעם א טאָג ווען מאָטל האָט ארויסגעקוקט דורך די שפארעס, האָט ער מיטאמאל דערזען אז זיינס א קריסטלעכער שכן פירט צו אים אין הויז אריין עטליכע געסטאַפאָוועס...

קיין סאך האָט מען שוין נישט געדארפט טראכטן. ער האָט באלד פארשטאנען, אז דער טראגישער סוף איז שוין אויף דער שוועל.

פונדעסטוועגן, האָט ער נישט געוואלט פאר קיין שום פרייס אריינצופאלן לעבעדיקערהייט אין זייערע רציחשע הענט. אין די לעצטע מינוטן ממש אז די רוצחים זיינען אַרײַנגעדרונגען, האָט ער אונטערגעצינדן דאָס הויז און איז צוזאמען מיט זיינע איינעקלעך אומגעקומען אין די פלאמען.

אַרטיקע מערדער

אַ סאָך מענטשן פון וואַידיסלאוו זיינען אומגעבראכט געוואָרן דורך די פויערים ביי וועלכע זיי האָבן כלומרשט באקומען אַ באהעלטניש פאר די דייטשן... צווישן זיי — איציק (יצחק) קורץ, מיט זיין גאנצער פאמיליע, יענקל דזעוויענצקי — מיט זיין פאַמיליע, די צוויי זין פון עקיבא ביעדאָק, משה רייזמאן מיט זיין פאַמיליע און דוד נאָווארסקימיט זיין פאמיליע. די צוויי זין פון דוד נאָווארסקי זיינען נאָך פארן אומברענגען דורכגעגאנגען שרעקליכע בעסטיאלישע טאָרטורן, מען האָט זיי אויסגעשטאָכן די אויגן און אזוי געפירט דורך די גאַסן און דערנאָך דערמאָרדעט אויפן בית הקברות. פייוויש קורץ מיט זיין פאמיליע זיינען דערמאָרדעט געוואָרן דורך דעם פויליש פאָליציאַנט מאבאָווסקי.

די פרוי פון יצחק וואָראַנאַ, מיט איר זון מאָטל זיינען געבראכט געוואָרן אין דעם דאָרף לונע און דאָרט האָט מען זיי אויך קודם די אויגן אויסגעשטאָכן און דערנאָך דערשאָסן.

ביי דער משפחה וויינרייך האָבן זיך אין קעלער אויס־

באַהאַלטן עטליכע משפחות, צווישן זיי: ר׳ חיים זאַלצ־מאַן מיט פאַמיליע, ר׳ מרדכי סענדראָוויץ׳ מיט פאַמיליע, מאיר קליינמאן מיט זיין פאַמיליע און פרוי זילבערשאַץ מיט אירע צוי טעכטער. נאָך א געוויסער צייט איז זייער באהעלטניש ענדעקט געוואָרן צוליב דעם פאַרראַט פון קריסטליכע שכנים און זיי זיינען אלע לעבעדיקערהייט פארברענט געוואָרן.

פארגאזט אין טרעמבלינקע

אין יאָר 1942 זיינען אומגעבראכט געוואָרן נישט ווייט פון מיעכאָוו — דער לעצטער וואַידיסלאווער רב, ר׳ יענקעלע, צוזאמען מיט זיין אייניקל, אויך דער זון פון פינטשעווער רבין, און דער משמש — ר׳ מאיר׳ל.

אין יאָר 1943 האָט זיך ווייטער געפירט דער בלוטיקער מאסאקר פון די נאצישע חיות און עס זיינען דערמאָרדעט געוואָרן: לייזער נאָוואָרסקי, דוד נאָוואָרסקי, זיין פרוי — בלומע און זייער זון.

נאָך פאַר דער אויסזידלונג האָבן מיר געשיקט אונדזערע טעכטער קיין סענדישעוו אויף ארבעט ביי דער באַן, האָפענדיק אז אויף אזא אופן וועלן מיר ראטעווען די קינדער.

ליידער האָט דאָס נישט געהאָלפן. נאָך אַ פאַר טעג ווי זיי האָבן נאָר אָנגעהויבן צו ארבעטן, האָט מען זיי אַרפגענומען און פארשיקט קיין טרעבלינקע ווו זיי זיינען

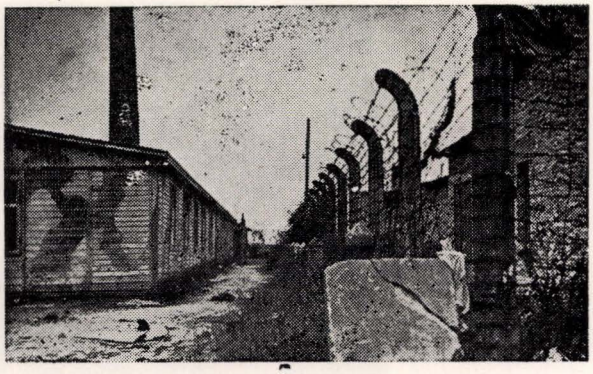

פארשיקט קיין טרעבלינקע

אומגעבראכט געוואָרן אין די גאז קאמערן. די זעקס מיידלעך זיינען געווען: די טאָכטער פון זעליק פינקוס, די טאָכטער פון דוד כץ, צוויי טעכטער פון אלתר־דוד טרייַמען און מיינע צוויי טעכטער — איינע 14 יאָר אלט און די צווייטע — 16 יאָר אלט.

אין דער ערשטער צייט האָט מען נישט געוויסט וואָס עס טוט זיך אין דעם לאגער טרעבלינקע ווו אונדזערע טייערסטע זיינען פארשיקט געוואָרן. ביז עס איז אָנגעקומען אַ יענדזשעווער ייד מיטן נאָמען לייבוש פלעשקאָווסקי און האָט דערציילט גענוי וואָס דאָרט קומט פאָר. אזוי איז אונדז קלאָר געוואָרן דער גרויסער חורבן און דער טראגישער גורל פון אונדזערע טייערסטע.

צווישן אנדערע, האָט דער יענדזשעייעווער ייד דער־ציילט אז אין טרעבלינקע זיינען דערשאָסן געוואָרן חיים ראָזנבערג און אַבעלע מלמד. פארן טויט האָבן זיי געזאָגט תהילים.

פון ווייטערע ידיעות וועלכע זיינען צו אונדז אָנגעקו־מען, האָט מען זיך דערוויסט אַז אין לאָגער סקארזשיסקאָ זיינען דערשאָסן געוואָרן: בערל האַראָוויץ, הערשל סמעטענע, שייע־לייב רובינעק, חיים פלאַפלע, שמואל־הערש דזעוויענצקי, בער קאַליש, די צוויי זין פון רפאל אייזנפעלד, זאָריק מינץ, שמערל פייטוק און בערל פייער־אייזן.

★

אזוי זיינען מערדעריש און בעסטיאליש פארטילקט געוואָרן דער רוב מניין ורוב בניין פון אונדזער יידישן וואַידיסלאוו אין א גאָר קורצער צייט, נאָכדעם ווי זיי זיינען אדורכגעגאנגען א קאָשמאר פון פיין, אונטערדרי־קונג און בארבעריי.

אונדזערע טייערסטע זיינען געפאלן א קרבן פון דעם גרויזאמען מערדערישן פלאָן פון די נאצישע חיות צו פארטיליקן דאָס יידישע פאָלק, צוזאמען מיט די זעקס מיליאָנען קדושים וואָס זיינען אזוי טראגיש אומגעקומען.

כבוד זייער אָנדענק!

שמואל גולדפריינד

ביום הכפורים חרב ביתנו

בעיר וואידיסלאַוו ובסביבתה חייה משפחתי את חייה, חיי גלות, פרעות וצרות. אני הנני נכדו של ר׳ יוסף (פלם) דז׳ביינסקי זצ״ל.

חיי המשפחה הגדולה התנהלו כסדרן. היינו 11 אחים ואחיות אשר סבלו את תלאות החיים בגולה בין שונאי־ישראל. אורח החיים במשפחה ענפה כשלנו התנהלו תוך קשיים מרובים, אך השתדלנו להקל ע״י עזרתנו להורים ואיש לרעהו, האחים והאחיות.

ואולם בשנת 1939 חל מפנה חד בחיינו. יחס הפולנים אלינו הוחמר ושקצים החלו לבזות את שמנו ולהלבין את פנינו בפני אחרים.

הצבא הגרמני אשר נשלח ע״י היטלר ימ״ש לכבוש ארצות ולשעבד עמים, חדר לפולניה והחל צועד במהירות ומתקדם לעברנו. תוך זמן קצר יחסית נכבשה פולניה והחלו הרדיפות והנגישות נגד יהודים.

בקיץ 1942 היתה העיר שוקקת מהמוני אדם שגורשו מבתיהם והונפו לארבע רוחות השמים. כל מגורשי הסביבה פנו וניסו למצוא מחסה בוואידיסלאַוו.

התפללנו לה׳ שיצילנו מכל אויבינו, ואותה שעה עקבו עיני המרצחים אחר כל תנועותינו, כשהם לועגים לנו ומצחקקים לעומתנו. התפללנו אצל חונה קושנייבסקי, אך הגרמנים החלו בשיטתיות להבעיר שריפות. הכל בער, טבעת החנק הלכה והתהדקה מיום ליום — ואנו ידענו שגזר דיננו נחרץ. הנה כי כן, החלטנו — אני וכמה מבני משפחתי

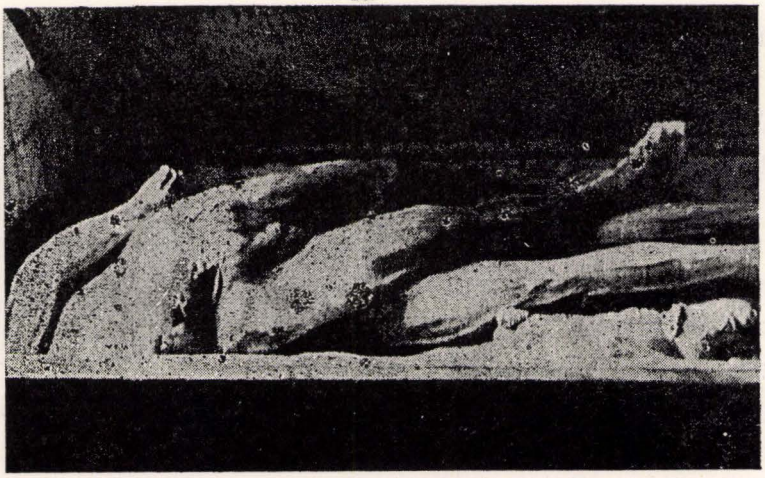

מי ברעב, מי בצמא, מי ברעש ומי במגיפה, בי בחנק — בתא הגזים ומי בהרג מידי המרצחים הנאציים ימ״ש

אויף דעם אומשלאַגפלאַץ

להיפגש בגינת בוגייסקי ומהמקום הזה חמקנו בלילה כ־50 איש לשדות ולבונקרים כדי להסתתר מידי הגרמנים.

בשנת 1942, בערב יום הכפורים, חרב מעוננו. צו הגירוש הופץ בעיר.

אותו זמן עמד אב דודי שכהן במשך שנים כחזן ראשי של קהילת וואידיסלאַוו — ר׳ פייוויש (מלמד) חנצ׳ינסקי, כשהוא עטוף בטלית ובקיטל, ליד קיר בית הכנסת — והוא צופה ביהודי הקהילה הנמלטים מהעיר. הוא מאן לזוז ממקומו. מבית כנסת שלו, ששנים רבות התפלל בו. במקום הזה נפח נשמתו מכדורי הנאצים ימח שמם.

המלחמה נגמרה — ואז התחלתי לחפש את קרובי. מכל אחי נשאר לי אח אחד בלבד. השאר מצאו את מותם בגיטאות ובמחנות — מי ברעב ומי בצמא, מי ברעש ומי במגיפה, מי בחנק בתא־הגאזים ומי בהרג מידי המרצחים הנאצים ימ״ש.

לא אשכח את כל בני משפחתי שנספו בצורה כה טרגית, יהא זכרם ברוך.

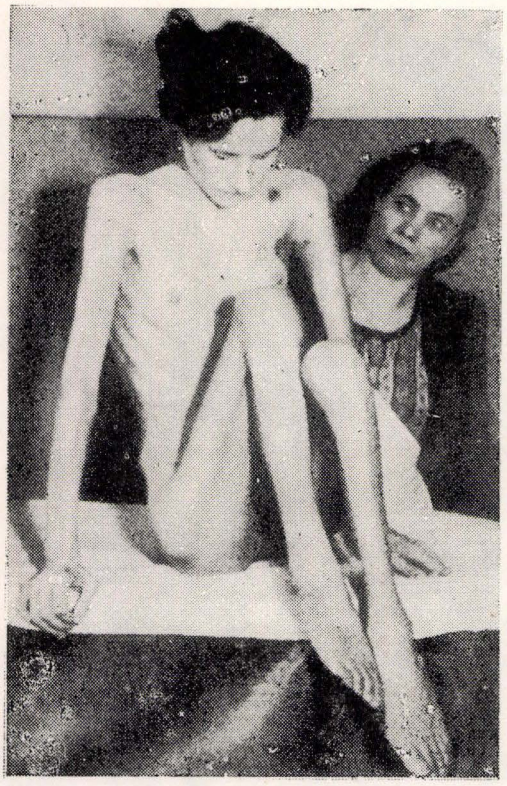

המלחמה נגמרה — לאחר השחרור

השאר מצאו את מותם

אברהם־מרדכי רוזנברג

לא לשכוח!

לזכרם של אבי חיים רוזנברג, אמי בריינדל ואחיותי — אודיל, ליבה ובלומה.

עברו כבר יותר ממחצית יובל שנים מאז שואת יהדות אירופה וכמה חלומות רעים חלמנו מאז ואולי היינו רוצים לשכוח מזה במקצת בכדי להרגיע את עצבינו המרוטים מימי השואה.

אולם אסור לנו לשכוח ולהשכיח מלבנו לאף רגע את הורינו, אחינו, אחיותינו וקרובינו ממה שחוללו לנו הנאצים ועוזריהם ימ"ש וזכרם.

לכן ברצוני להעלות חלק מהזכרונות המרים מימים ההם, מהורי, אחיותי, קרובי וכל בני עירי הי"ד.

בערב יום־הכפורים לפנות בוקר בשנת תש"ג—1942, הציבו במגרש העיר כמה עגלות שגויסו מאכרי הסביבה, בכדי להגביל את האנשים לתחנת־הרכבת בסנדזישוב ומשם ברכבת לטרבלינקה. באותו בוקר נהרגו כמה אנשים בשוק— ובתוכם ר' פייוויש מלמד, ויתרם — הובלו לרכבת. לפני עלייתם לקרונות, סדרו אותם בשלישיות לפי הסדר הגרמני הקפדני. בשלישיה הראשונה היו אבי חיים רוזנברג, מרדכי סנדוביץ ואַבלה המרמש, כאשר הטלית ותפילין מתחת לזרועם.

למחרת בבוקר, ביום־הכיפורים, הגיע למחנה טרבלינקה יהודי משארית הפליטה מעיר ינדזיוב הסמוכה לעירנו וואַידיסלאַוו, שמו לייביש קצב ז"ל. הוא סיפר לי בזמנו שהספיק עוד באותו יום לשוחח עם אבי ז"ל ששאל אותו „מה עושים פה, ואיך, ולשם מה הביאום הנה?" — ורק בכדי לא לצער את אבי, לא אמר לו את האמת המרה והתחמק ממנו.

באותו בוקר, ביום־הכפורים ישב אבי בפינה עם ספר התהילים בידו ולא תאר לעצמו שבעוד כמה שעות יובילו אותם ל„מרחצאות" כביכול, ולמעשה — לכבשני הגז, בעורמה ובתכסים שפלים שלא היו כדוגמתם בהיסטוריה האנושית.

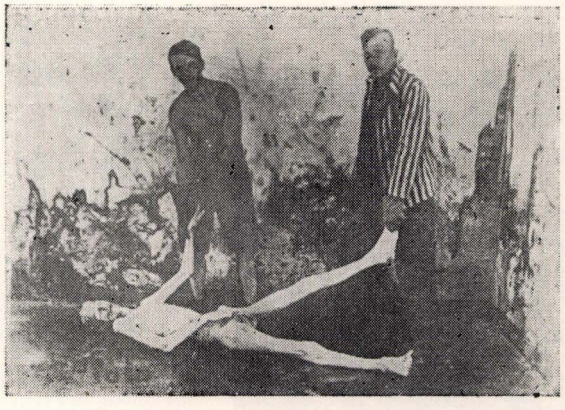

אסור לנו לשכוח

לזכור ולא לשכוח

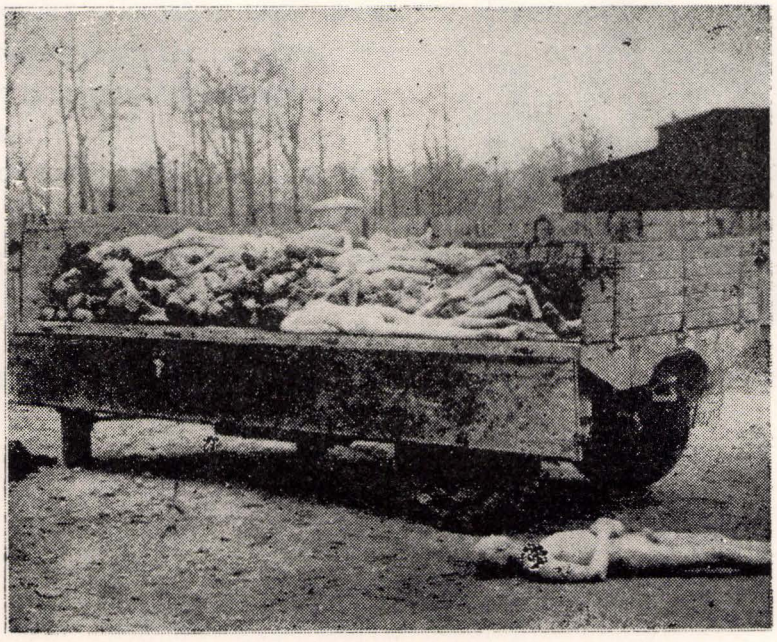

שלדי אדם של הקרבנות מובלים למשרפות

יהודים תלויים במחנות

הקרבנות על סף קבר אחים לפני הרצחם

זוועות "הפתרון הסופי"

הקרבנות צמודים ל"קיר המוות", מצפים למר גורלם

אחרי המלחמה

ראובן רובינעק

דאס אויסגעלאשענע ליכט

אַ נאַגנדיקע בענקשאַפט ציט מיך צו מיין אַלטער היים. אַ בליק צו וואַרפן אויף די היימישע הייזער און באקאנטע גאַסן, אוף דעם פאריתומטן שטעטעלע...

אַ סאַפערדיקער יאָגט זיך דער צוג איבער די פעלדער פון דער קעלצער וואיעוודשאפט. אויף די פעלדער גייען אויף פרילינגס־שפראַצונגען; ויערטעס מיט טערקישע טיכלעך אויף די קעפ און פויערים אין ליינענע הויזן, שלייכן זיך רייענווייז, צעלייגנדיק קארטאָפל־זריעה אין די פאַלדן פון דער פריש־אויפגעאַקערטער עוד.

כ׳בין געשטאַנען אויף די טרעפלעך אַבסערווירנדיק די גוט־באקאנטע לאַנדשאַפט. באַזונדערס האָב איך געוואָלט זען די וואַסער־מיל וועלכע ליגט דאָ נישט וויים. אַמאָל האָט זי געהערט צו אַ באַקאַנטן יידן...

אָט איז דאָס ראָד, ס׳באווועגט זיך ווי אַמאָל, אין אן אומענדלעכן קיילעכדיקן רונדע.

אויף דער סטאַציע סענדזשישעוו, א קילאָמעטער פון מיין שטעטל, בין איך אויסגעשטיגן. כ׳האָב זיך אַוועקגעלאָזט צופיס אַ באַהערשטער פון אַן אומהיימלעכער שטיבונג. אַמאָל, אַז איך פלעג אָנקומען פון ערגיץ, האָב איך תמיד געטראָפן באַקאַנטע, געווויסט אַז איך גיי אהיים, צו אַ מוטער, אַ שוועסטער, אַ ברודער...

און היינט ?!...

מאַדנע, יעדעס בערגל וווייזט מיר אויס צו זיין פאַרדעקטיק, יעדער ערד־פאַלד שמידט צו מיין בליק... ווייל איך גיי איצט איבערן יסורים־וועג פון די וואידיסלאווער יידן. אויף דעם זעלבן וועג זיינען אַוועק אין זייער לעצטן גאַנג די יידישע דורות וואָס וועלן זיך שוין מער נישט צוריקקערן.

די ערד האָט טיף אין אירע אָדערן אייגנגעזאַפט זייער בלוט און דער אַרומיקער רוים האָט פאַרשלינגען זייער לעצטן רוף..

וואהין גיי איך?...

צו וועמען?!

אָט זע איך די „פיר בוימער" ביים טייכל מאַזגאַוועס, ווי צוויי צווילינגען מיט בריים־צעהויטע צווייגן. וועג די בוימער וואָלטן געקענט רעדן, וואָלטן זיי פיל מעשהלעך דערציילט. זיי האָבן פון פריען פרילינג ביזן שפעטן האַרבסט יידישע יינגלעך און מיידלעך מיטן סודותדיקן שאַרך פון זייערע צווייגן פאַרווויגט... דאָ האָט די אויפגעוואַכטע רייפקייט צערטלעכע ווערטער געשעפטשעט...

ביים טייכל מאַזגאַוועס, ביי די נידעריקע ברעגלעך, זע איך אַן עדה יידן, חסידים פון פאַרשיידענע קלויזן און עמך פון שול און בתי־מדרשים, פרויען און קינדער מורמלדיק אַ תפילה.

עס איז ראש־השנה. תשליך. זיי ליידיקן אויס די זינד פון די קעשענעס...

איך זע דאָס טייכל פליסט ווייטער; שטיל, אָן צאָרן, ווי עס וואָלט גאָרנישט געשען...

איך שפאַן איבער די שמאָלע געסלעך, עפעס אַ מאַדנע שטילקייט הערשט דאָ. אַ קרענקלעכע רואיקייט שוועבט איבער אַלעם.

דאָס ערשטע וואָס וואַרפט זיך איך די אויגן אריין זיינען די איבערגעמאַלעוועטע שילדן, אָט איז די בעקערייַ פון מעסערן. היינט לויטעט זי „רעדלינסקי אסק".

אמאָל האָבן זיך געברויסט אין שטעטל צוויי בנניים; פון איין זייט דער ווייס־גרויער צלם שפיץ, אַ קעגנאיבער דעם דאַך פון דער יידישער שיל, געבויט אין מיטלאלטער. ביידע בנינים האָבן דורות־לאַנג געפירט צווישן זיך אַ קאַמף איבערצושטייגן אייגנער דעם אַנדערן. געזיגט האָט די קירכע — שטאַלץ און פאַריסן שניידט זיך דער צעלעם אין בלויען רוים, ווי ער וואָלט זיך באַרימט: זעט, איך אייגנער בין געבליבן אויפן פלאַץ... אַקעגנאיבער שטאַרן די

מאַסיווע אָפּגעשיילטע מויערן פון דער פאַרלאָזענער שול, דער דאָך איז צעלעכערט. אויף אירע וועגט טונקלען זיך שוואַרצע פלעקן — דאָס האָבן די פאַראייזאַמטע וועגט אַרויסגעהאָנגען שוואַרצע טרויער־פענער נאָך דער פאַר־שניטענער קהילה...

היינט, אין דער שטאָט פון טויזנטער יידן, בין איך אפשר דער לעצטער ייד — און צום לעצטן מאָל וואָגל איך זיך איבער די גאַסן.

אומעטום ווו איך טו שפּאַנען, זע איך די טראַגישע שאָטנס פון אירע נעכטיקע בירגער, הונגעריקע און פאַר־פיניקטע, רעזיגנירטע און פאַרהאַסטע, אַרומגערינגלטע מיט שטעכיקער און צינישער פאַראַכטונג.

איך הער די שטימען פון אונדזערע געשענדעטע שוועס־טער:

מערדער, פאַרוואָס פיניקט איר אונדז?

מיר נעמט האַסטיק קלאַפּן דאָס האַרץ. איך בין שוין דאָ ביים הויז פון מיין פאַמיליע. דער אָטעם ווערט קורץ און די ליפן שפּטשען צו די אַלטע ליבע וועגט די איי־ציקע פאַרבליבענע עדות פון דער גאַנצער פראַצע און אַנשטרענגונגען פון אַ קייט פון דורות...

פון די שטיבער האָט מען אַרויסגעטריבן די לעצטע פון אונדזער פאַמיליע־שטאַם. היינט שטייען מיר ציטערדיק, נישט דרייסט, דערשלאָגענע ווי היינט, ביי די שוועלן פון אונדזערע אַלטע היימען און וואָגן נישט צו מאַכן אַ ווייטערדיקן טריט. אויף אַ מאָמענט וועט אפשר דיין אוי־פערקזאַמקייט צושמידן די שילד וואָס קוקט אַראָפּ אויף אייך. צו דער גרויסער שטוינונג איז עס די אַמאָליקע שילד נאָר איבערגעמאָלט, אָבער פון אונטערן געמעל האָבן זיך געצייכנט די בוכשטאָבן פון מיין שוועסטערס נאָמען...

דער נייער אייגנטימער פון אַ יידיש הויז יאָן קאָטשקאַ, זענדיק אַ פרעמדן מענטש ביים אַריינגאַנג, האָט פאַר־שנדיק אַרויסגעריקט דעם קאָפּ פון דער אָפענער טיר:

— פאַניע, וואָס וווּנטשט איר זיך?

— פאַניע יאַניע! — האָב איך אַרויסגעשטאַמלט. ער האָט מיך לאַנג אָנגעקוקט און לסוף אויסגערופן:

— אָ, דאָס זייט איר!

איך האָב באַמערקט אין זיין האַלטונג אַ געוויסע נערווע־אישקייט, האָב איך אים גלייך בארואיקט:

— יאָ, כ׳בין געקומען סתם אזוי זיך, איך פאָדער פון אייך גאָרנישט. נאָר דערלויבט מיר, פאַניע קאָטשקע, אריינגיין צו אייך. כוועל נאָר בלויז אַ בליק טאָן אויף דער שטוב, קאמער, קעלער...

— ביטע, ביטע, האָט ער גמורמלט.

אַ דריקנדיק געפיל האָט כסדר פאַרנעפלט מיין בליק. די קעגנשטאַנדן האָבן אויסגעזען נישט צייטלעך. זיי האָבן זיך, דוכט זיך, געפונען אין אַ באַוועגלעכן צושטאַנד. דאָס בילד פון דער מאַדאָנע אויף דער וואַנט איז עטלעכע מאָל פאַרוואַנדלט געוואָרן אין מיין מוטערס געשטאַלט. דער־הייליקער יוזעף — אויפן ווילנער גאון. פון אויבנאָן האָט אויף מיר שטרענג געקוקט דער הייליקער סטאַניסלאַוו...

איך האָב זיך געוואָנדן צו דער טאָכטער בראָניסלאַוואַ — צי עס איז נישט אַמאָל, צופעליק, פאַרבליבן אַ פאָטאָגראַ־פיע פון מיינע קרובים?

זי האָט מיר געענטפערט אַז עס האָבן זיך דאָ אַמאָל אַרומגעוואַלגערט עפעס בילדער, נאָר דאָס איז שוין זייער לאנג, אַזוי, אַז...

אַרומגעוואַלגערט? האָב איך נישט ווילנדיק איבער־געטאָנט. פלוצים האָב איך דערפילט אַז עפעס נעמט מיך שטיקן אין האַלז, עס ווערט מיר טונקל אין די אויגן. כ׳האָב געוואָלט שרייען, ווייגען. מיין פארלעגנהייט איז געוואקסן פון מינוט צו מינוט און איך בין שנעל ארויס אין גאַס.

כ׳בין אַוועק באַזוכן דעם בית־עולם. עס איז שוין געווען אין די נאָכמיטאָג שעהן. עפעס אַ מאָדנע געפיל האָט מיך באַהערשט. כאָטש אין די גאַסן האָבן פאַרקערט לעבעדיקע מענטשן, דאָך האָב איך געהאַט דעם איינדרוק אַז דאָס זיינען גייסטן, וועלכע קומען פון אַנדערע וועלטן און דאָס שטעטל מיט די הייזער האָבן אויסגעזען אין מיינע אויגן ווי אַ בית־הקברות. יעדער האָט מיר דערמאָנט אַ יאָמערדיק געווויין וואָס הערט קיינמאָל נישט אויף. איך האָב אפילו אונטערשיידט באַזונדערע שטומען פון באַ־קאַנטע. כ׳האָב געזען זייערע שוועבענדיקע שאָטנס, זיי האָבן זיך דערענטערט צו מיר נאָענט, זייער נאָענט.

כ׳אָב געזען זייערע פנימער פאַרשטאַרטע אין אומענד־לעכן צער. אפילו די פייגעלעך וואָס האָבן שטיפעריש ארום־געפלויגן מיט פריילעכן סוויטשעריי, האָבן דערמאָנט די נשמות פון קליינע קינדער.

איך קאָן גאָרנישט באַגרייפן, אפשר בלאָנדזשע איך, —

וו איז דער בית־עולם? די מויער? מצבות? איך זע אַ צעאַקערט פעלד. פאַרשוווּנדן א סך אַנדענקונג שטיינער פון דורות. א מערקווירדיקער שפאציר איבערן בית־עולם.

נישט ווייט האָב איך באַמערקט א ריי כאַטקעס, קענטיק פריש אויפגעבויטע. כ׳בין אַוועק אין דער ריכטונג. אַ יונגע פויערטע האָט מיר דערציילט אַז אין יאָר 1943 האָבן די דייטשן באַפוילן אָפצורוימען דעם בית־עולם. דאָ נישט ווייט ליגן שטיינער צעוואָרפן, האָט זי מיר אָנגעוויזן, אויך די ווינקל־שטיינער פון די כאַטקעס זיינען געווען פון מצבות.

רומק, ווּאָס פאַר אַ גהינם. „דו געדענקסט דאָך זיכער דעם פאַן מאָטעק" — האָט די פרוי ווייטער דערציילט — „ער האָט זיך אונטערגעצינדן מיטן הויז צוזאַמען".

„און ווו איז דאָס אָרט ווו מ׳האָט צעשאָסן פיל געכאַפטע יידן" — האָב איך געפרעגט.

„דאָ נישט ווייט, ביים דראָבנע וועלדל".

דריי קבֿרים אין פיל ערטער שוין באַלד אויסגעגלייכט מיט דער ערד, באַצירט מיט שיטער־באַווּאַקסענע פרי־לינגס־גראָזן. אַרום האָבן זיך געהוידעט עטלעכע צופעליק נישט אויסגעהאַקטע בעריאָזעס.

כ׳האָב אַרויסגעריסן אַביסל גראָז, אַן אַנדענקונג פון די קבֿרים, פון די מאַרטירער און געלאָזט זיך צוריק אין שטעטל.

ס׳איז פרייטיק. אַמאָל האָבן שוין אין דער שעה שבת־ליכט געברענט אין די יידישע שטיבן און שבתדיקע יידן האָבן מאַסנווייז געשטראָמט אין די בתי־תפילות. נישט ווילנדיק וואַרף איך אַ בליק אין די פענסטער... דער כח פון געווינהייט שפרייזט איבער יאָרן און קאַטאַסטראָפעס.

אָבער די ליכט לייכטן מער נישט.

איך גיי צום שול־הויף, אָט שטעקן נאָך טיילווייז די דראָט־פאַרצוימונגען אַ פאַרברענט הויז, צעשאָסענע מויערן. דאָ איז דאָס געטאָ געווען. דער בין־השמשות הילט איין דעם אַלטן פלאַץ אין אַ טונקעלען געווּאָב, די פאַריתומטע שול ווערט נאָך טרויעריקער און גרויער, ווי אַ זקן אַן אייזנאַמער, וואָס האָט איבערגעלעבט זיינע קינדער און איז אויף די עלטערע יאָרן געווארן אַ קיילעכ־דיקער עלענדער שטיין. איבער די פאַרשראַרשטע חורבות שוועבט אַ דריקנדיקע, טיפע, האָפנונגסלאָזיקייט.

אַ פרעמדער פאַרבייגייער וועט וואַרפן אַ גלייכגילטיקן בליק און אַ טראכט געבן: געווען דאָ אַמאָל יידן — און זיי זענען מער נישטאָ.

דער נר־תמיד פון דער וואָידיסלאָווער קהילה וואָס האָט געברענט א סך יאָרהונדערטער — איז אויסגעלאָשן.

דער חורבן איז אומענדליך, דער טרויער און די פאַרי־תומקייט שוועבן ארום און ארוס.

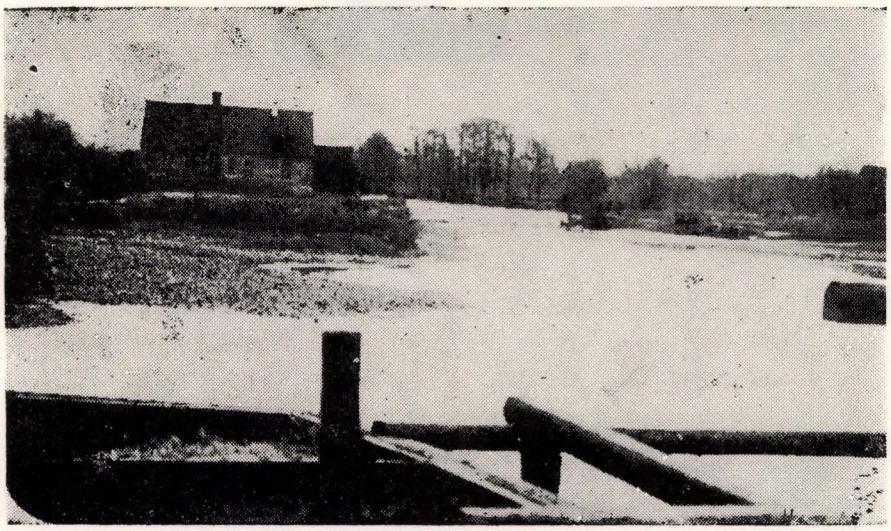

ביים טייך איז אלעס שטיל דאָס ליכט איז אויסגעלאָשן

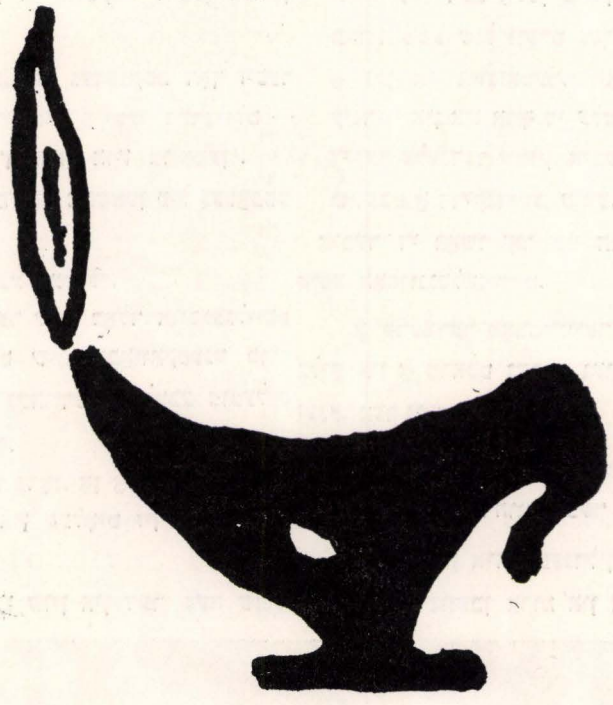

נר זכרון
להנצחת
יהודי וואידיסלוו
וסנדזישווו

תְּפִלָּה

לְזֵכֶר קְדוֹשֵׁי הַשּׁוֹאָה

הַנֶּאֱמֶרֶת בְּסִיּוּם פֶּרֶק אוֹ מַסֶּכְתָּא וּבְאַזְכָּרוֹת

אָנָּא דֹ' מָלֵא רַחֲמִים

אֲשֶׁר בְּיָדְךָ נֶפֶשׁ כָּל חַי וְרוּחַ כָּל בְּשַׂר אִישׁ, יְהִי נָא לְרָצוֹן לְפָנֶיךָ תּוֹרָתֵנוּ וּתְפִלָּתֵנוּ בַּעֲבוּר נִשְׁמוֹתֵיהֶם שֶׁל מֵאוֹת רִבּוֹא מִיִּשְׂרָאֵל, זָקֵן וָנַעַר, אֲנָשִׁים וְנָשִׁים וָטַף שֶׁנֶּהֶרְגוּ עַל קִדּוּשׁ הַשֵּׁם, נִשְׁחֲטוּ וְנֶחְנְקוּ וְנִשְׂרְפוּ לְאֵפֶר עַל־יְדֵי הַצּוֹרְרִים הַגֶּרְמָנִים יִמַּ"שׁ, בֵּינֵיהֶם אַרְזֵי הַלְּבָנוֹן, אַדִּירֵי הַתּוֹרָה, קְדוֹשִׁים וּטְהוֹרִים, רָאשֵׁי יְשִׁיבוֹת וְתַלְמִידֵיהֶן, תִּינוֹקוֹת יִשְׂרָאֵל שֶׁלֹּא טָעֲמוּ טַעַם חֵטְא וְצַדִּיקֵי עוֹלָם – רַבָּנֵי יִשְׂרָאֵל עִם קְהִלָּתָם קְהִלּוֹת הַקֹּדֶשׁ, שֶׁמָּסְרוּ נַפְשָׁם עַל קִדַּשַׁת הַשֵּׁם וְכֵן בְּעַד קְרוֹבֵינוּ שֶׁנִּסְפּוּ בְתוֹכָם –

יִזְכְּרֵם אֱלֹהֵינוּ לְטוֹבָה

עִם שְׁאָר צַדִּיקֵי עוֹלָם וְיִנְקֹם נִקְמַת דַּם עֲבָדָיו הַשָּׁפוּךְ. כַּכָּתוּב בְּתוֹרַת מֹשֶׁה אִישׁ הָאֱלֹהִים: הַרְנִינוּ גוֹיִים עַמּוֹ כִּי דַם עֲבָדָיו יִקּוֹם וְנָקָם יָשִׁיב לְצָרָיו וְכִפֶּר אַדְמָתוֹ עַמּוֹ. וְעַל־יְדֵי עֲבָדֶיךָ הַנְּבִיאִים כָּתוּב לֵאמֹר: וְנִקֵּיתִי דָמָם לֹא נִקֵּיתִי וְד' שׁוֹכֵן בְּצִיּוֹן. וּבִכְתְבֵי הַקֹּדֶשׁ נֶאֱמַר: לָמָּה יֹאמְרוּ הַגּוֹיִים אַיֵּה אֱלֹהֵיהֶם, יִוָּדַע בַּגּוֹיִים לְעֵינֵינוּ נִקְמַת דַּם עֲבָדֶיךָ הַשָּׁפוּךְ.

תְּהִי נַפְשָׁם צְרוּרָה בִּצְרוֹר הַחַיִּים

לְהַחֲיוֹתָם בִּתְחִיַּת הַמֵּתִים עִם כָּל מֵתֵי עַמְּךָ יִשְׂרָאֵל בְּרַחֲמִים, וּשְׁלַח לָנוּ אֶת מְשִׁיחַ צִדְקֵנוּ לִפְדוֹת אוֹתָנוּ מִגָּלוּתֵנוּ וְקַבְּצֵנוּ יַחַד מֵאַרְבַּע כַּנְפוֹת הָאָרֶץ לְאַרְצֵנוּ וְנִזְכֶּה לִגְאֻלָּה שְׁלֵמָה בִּמְהֵרָה, אָמֵן.

לזכרון נצח

האדמו"ר ר' **יעקב יצחק אלחנן** זצוק"ל **רוטנברג**

נכדו ה" **מאיר** בן הרב **ישכר דוב הלוי** יבלח"א

הרב האחרון של קהילתנו הקדושה

שנרצחו יחד עם בני משפחתו במנוסה מוואידיסלוו לקראקו

המנציחים

אנשי קהילת וואידיסלוו

זכרם לא ימוש מאתנו

אבינו — ה״ק, ר׳ **שבתי הכהן רפפורט**

אמנו — **איטה איידל**, ע״ה לבית הרב **רוטנברג** ז״ל

אמנו החורגת — הרבנית, **גיטל לבית איבשיץ**

אחותנו — **הניה**

אחותנו — **אלטה**, בעלה הרב **חיים לייבוש ברגלס** וילדיהם

אחינו — **ישראל חיים**, אשתו בת אחיו של האדמור מאלכסנדר זצ״ל, עם ילדיהם

אחותנו — **מאטיל**, בעלה ר׳ **ישראל וולף**

אחותנו — **אסתר**

גיסנו הרב ר׳ **שמואל זלמנוב** ז״ל (מת בירושלים)

אלוקים, אל דמי־לדמם!

מנציחים:

הבת **שושנה־רייזל—זלמנוב** וילדיה
הבן, **שאול**, אשתו, ובניהם

לזכרון נצח

בראש מורכן וברוח נכאים הנני מנציח כאן את זכרם
של יקירינו הקדושים והטהורים

אבי — מורי **יצחק מאיר מורגנשטרן**
אמי — מרת **חיה מורגנשטרן**
אחי — **אברהם**
אחיותי — **איטה, גולדה, וחנה־שמחה**

שניספו בימי השואה הנוראה, הי"ד
תהי נשמתם צרורה בצרור החיים

המנציח
גבריאל מורגנשטרן

לזכרון נצח

בצער רב וביגון קודר הננו מנציחים את יקירינו:

אבי — גבריאל גולדברג, שנפטר אחר מחלה בשנת 1917

אמי — שרה־מלכה

אחי — יצחק משה, יהודה־דב

אחותי — סימה לנדאו

קרובים — גבריאל לנדאו, צביה לנדאו, חנה־לה הורוביץ, דבורה־לה הורוביץ, איטה, ברוריה הורוביץ, שיינדל קוטנר

משפחת צוקר — אברהם, מרים, יונה, נחום, לייבל רייצה

שניספו בעת השואה הנוראה הי"ד.

המנציחים

גולדברג אהובה
גבריאל מורגנשטרן

במקום מצבת אבן ייחרתו שמותיהם בספר „יזכור" של קדושי וואידיסלוו וסנדישוב

אלוקים אל דמי לדמם!

אבי — מיכאל בן ראובן

אמי — מבית פטשניק — דז'לושיץ

אחי — משה, אשתו מלה, ילדיהם יצחק וחוה

אחי — יוסל

גיסי — נתן אשתו חנה ומשפ'

גיסי — מנדלמן רפאל ואשתו

דודי — מאיר בן ראובן אשתו פייגל

בנם — יוסף אשתו וילדיהם

בתם — גוטשע צוקרמן בעלה וילדיהם

בתם — ברוינדיל רייזמן בעלה וילדיהם

המנציח קופל נוימן אשתו וילדיהם
החיים בתל־אביב רחוב פייבל 3

לזכרון נצח

בצער עמוק הנני מנציח בספר הזכרון של קהילתנו את יקירי
הקדושים והטהורים שניספו בשואה הנוראה

אבי — שמואל גרינהאלץ

אמי — גאלדע־אסתר

אחי — אליהו (עליע), גדליהו

אחיות — דבורה, הינדה פייגל

דודים — נח פייעראייזן, אשתו — שרה־יעטל

שלמה גרינהאלץ, אייזיק גרינהאלץ

סבי — וואלף, סבתי — מינדל

בן־דוד — גדליהו פייעראייזן

קרובים — מנדל גרינהאלץ וומשפ'

המתאבל
לייב גרינהאלץ

לזכרון נצח

בצער רב ובלב דואב הננו מנציחים כאן בספר הזכרון של קהילתנו

את יקירנו הקדושים והטהורים שניספו בשואה הנאצית

אבינו — **ליפא רובינק**

אמנו — **זלטה**

אחינו — **שעייע־לייב, יעקב, ירחמיאל, זיסקינד ואברהם־משה**

אחיותינו — **רבקה וגוציה**

יהא זכרם ברוך

המתאבלים

יצחק ואפרים רובינק

בית אבי זכרונם לברכה

במקום מצבת אבן, ייחרת שמם בספר „יזכור" בין קדושי עירנו

אבי מורי — **פנחס**, בן שלמה זלמן הלוי — **סלוד**

אמי מורתי — **לאה** בת שלמה זלמן הלוי **זילבערמינץ** מוולושצובה

אחותי — **פריידל**, **בעלה**, **משה פרידברג** מינדז׳יוב וילדיהם

אחי — **יצחק מאיר**, אשתו **לאה** מלוגושץ ושש ילדיהם

אחי — **מרדכי**, מניצולי השואה מת בתל־אביב, אשתו **רוחמה**

אחי — **יהושע**, אשתו **מינדל** מבית **מינץ** מזומקוביץ וילדיהם

אחי **אריה** אשתו **מינדזה** מבית **שנפלד** מכשאנוב וילדיהם

אחותי — **חוה**, בעלה **נח בראם** מוויעלון — ושלושת בניהם

אחותי — **חיה** רווקה

אחי **משה** רווק

בן אחותי — **זלמן** מניצולי מחנה סקרזיסק, מת בלוס אנגעלעס

אשתו — **חוה** מבית **סקלארזש** מסטשעמישיץ

אברהם משה בן **בצלאה וואהלברג**, המתייחס למשפ׳

ר׳ **בונם** מפשיסכא זצ״ל מת במחנה סקרזיסק תלמידו ורעי הטוב

אל יהי דמי — לדמם!

המנציח

מיכאל בן פנחס ולאה, הלוי, סלוד

ירושלים

לזכרון נצח

ביגון רב ובחדרת קודש אנו מנציחים בספר יזכור את יקירינו הקדושים
שנרצחו ע"י הנאצים ושותפיהם ימ"ש

אבינו — **יוסף וואלף קרונה**, שנפטר לפני המלחמה

אמנו **שפרה קורונה**

סבנו — **פנחס קורונה**

סבתנו — **רחל קורונה**

אחינו **מנחם מענדל שבת** שנפל במלחמה נגד הנאצים

געניא קורונה

וואלף (וואש) **קורונה**, **גיטה קורונה**

קרובי משפחה — **מאטל קורונה**, **חיים קורונה**, **פייביל קורונה**, **אהרן קורונה**, **רחל קורונה**, **שפרינצה קורונה**, **אטיל קורונה**, **אהרן קורונה**, ובני משפחתם.

יעקב לוין, **לאה לוין**, **אליעזר**, **בשה**, (בתיה) **לוין**, **משה לוין**, **זיסל**, **טריינדל**, **פרידה**, **הנדל לוין** ומשפחתם

המנציחים

אברהם קורונה
אליעזר קורונה
פייבל קורונה
טוניה אלטמן

לזכרון נצח

בצער רב ובראש מורכן הנני מנציח כאן את זכרם של יקירי הקדושים והטהורים
שנרצחו ע"י הרוצחים הנאציים בעת השואה הנוראה

אבי — **שמואל לייב רייזמן**

אמי — **פייגל** (צפורה) **רייזמן**

אחי — **משה רייזמן** ואשתו **הינדה** (מבית זינגר),

הילדים: **יעקב, פרומה**

אחיות — **הינדה־רחל, טובה, גיטל** (אהרונסקי)

בני דודים **פייביש חנצ׳ינסקי** אשתו והילדים **חיים פרידברג** אשתו והילדים

דודים — **יוסקה רייזמן** אשתו והילדים, **אברהם רייזמן** אשתו והילדים

ויצחק־מאיר רייזמן שנפטר בארץ.

יהא זכרם ברוך
המנציחה
חנה רייזמן

צום אייביקן אַנדענק

אין טיפן טרויער פאראייביק איך דאָ דעם אַנדענק פון מיינע טייערסטע

פאָטער — **יעקב רייזמן**

מוטער — **דינה רייזמאן**

ברידער: **חיים רייזמן**, מיט פרוי און קינדער,

נתן׳ל־בער מיט פרוי און קינדער

משה׳ל מיט פרוי און קינדער

שמואל, אבעל מיט פרוי און קינדער

שמואל מיט פרוי און קינדער

שוועסטערן — **הינדע אהרנרייך** מיט איר מאן און קינדער

חנה־רחל ווײַנבערג מיט איר מאן און קינדער

וועלכע זיינען טראגיש אומגעקומען אין דער נאצישער קאטאסטראפע

כבוד זייער אַנדענק
אין טרויער פארבליבענע
מאיר רייזמאן און פאמיליע

לזכרון נצח

בצער עמוק הנני מנציח כאן את זכרם של קדושי וואידיסלוו
שניספו בעת השואה הנאצית

משה־לה אהרונסון, רוזה אדלר, ישראל אהרונסון
הינדה ורבקה אהרונסון וד״ר אהרן־ברוך אהרונסון

המנציח
מנחם הורוביץ

לזכרון נצח

בצער רב הנני מנציחה כאן את יקירי הקדושים:

אבי — **זקס אברהם**

אמי — **פלר**

אחי — **יוסף, ליאון**

אחותי — **אסתר, אברמוביץ יונס** הבנות — **לאה ופרידה**

וכן קרובי המשפחה מסוסנוביץ, שניספו בימי השואה הנאצית הנוראה

גלבסקי שושנה (רוז׳קה)
(מבית **זקס**)

לזכרון נצח

בלב דואב וביגון קודר הנני מנציח בספר יזכור של קדושי עירנו את יקירי:

אבי — **מנחם מענדל ליינוועבער**

אמי — **רחל לאה**

אחותי — **צירל**

אחי — **אליעזר**

תהא נשמתם צרורה בצרור החיים

מנציח
אלכס־זיסקינד ליינוועבער

צום אייביקן אַנדענק

מיט אַ טיפֿן צער וויל איך דאָ פֿאַראייביקן דעם זכרון פֿון מיינע טייערסטע, וועלכע זיינען אזוי טראגיש אומגעקומען אין דער נאצישער קאטאסטראפֿע

פֿאטער — **גדליהו פייעראייזן**

מוטער — **חוה־זיסל**

שוועסטער — **זעלדע**

ברידער — **דוד און ראובן**

כבוד זייער אנדענק
די אין טרויער פֿארבליבענע
חנה טאנענבוים (פֿייעראייזן)

לזכרון נצח

בצער עמוק ובראש מורכן הנני מנציח כאן
את זכרם של הורי הקדושים והטהורים

אמי — חנה אטל, בת ר׳ נטע מאיר גסטפריינד
אבי — ר׳ אביגדור שייקוביץ

המתאבל
מקס פיין

לזכרון נצח

שרוי באבל כבד, הנני מנציח את זכרם של הורי וקרובי משפחתי
הקדושים והטהורים שניספו בימי השואה הנאצית הנוראה

אבי — שמחה סקורצקי

אמי — בלומה סקורצקי

אחיותי — בריינדל פלאפלא, גולדה בידרמן, בלומה פלאפלא,
דינה פלאפלא, חיים פלאפלא ;

בינעם בלפר, הינדה בלפר, בלומה בלפר, שיינדל וחיה בלפר, מרדכי פלאפלא, אביגדור פלפלא, דינה־זיסל פלאפלא, רייזל פלפלא, משה בראון, גולדה בראון, משה שכטמן, נתן שכטמן, דב שכטמן, ק. שכטמן, יהושע וואידיסלוו, ה. לייב וואידיסלוו, בער וואידיסלוו, אביגדור וואידיסלוו, אבא בוכבינדר, אבא ברייטברט, אייזיק גרינהולץ, לייבל נוימן, פייגל נוימן, פנחס קוזובסקי.

המתאבלים
דב סקורצקי וב״ב

לזכרון נצח

ביגון קודר ובצער רב הנני מנציח כאן, בספר הזכרון של קהילתנו את זכרם
של יקירי הקדושים והטהורים שניספו בשואה הנאצית הנוראה

אבי — **חיים ישראלביץ**
אמי — **אסתר־לאה ישראלביץ**
אחים — **דוד** ואשתו **רחל**, **יעקב** ואשתו **רחל** וילדיהם
שלמה ואשתו **ביילציה** וילדיהם, **ואלף**, אשתו **שרה** ולידיהם
אחינו — **שמעון** שנפטר בארץ, אשתו שפרינצה ובנם שניספו בשואה

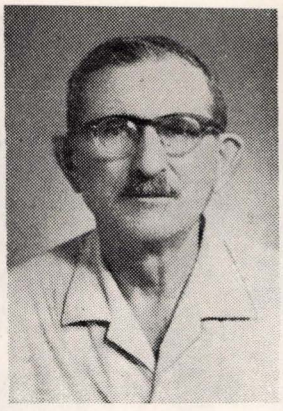

ה' ינקום דמם

המתאבלים
פנחס ישראלביץ
קלמן ישראלי ומשפחותיהם

צום אייביקן אַנדענק

מיט אַ טיפן צער טוע איך פאַראייביקן אין דעם יזכור־בוך פון דער קהילת וואידיסלאוו מיינע טייערסטע, וועלכע זיינען ברוטאל דערמאָרדעט געוואָרע דורך די נאצישע מערדער און זייערע פארבערעכישע מיטהעלפער, ווערנד דער שרעקליכער קאטאסטראפע.

פאטער — **מוטל בלום**

מוטער — **מינדל־נעכע**, (פון הויז — **שיף**)

שוועסטערן: **פאליא**, **געניא**, **רוזיא**, **שיינדל** און שוואגערס:

פון דער היים — **נאוואַרסקי**

ברודער — **כתריאל** (כסיל).

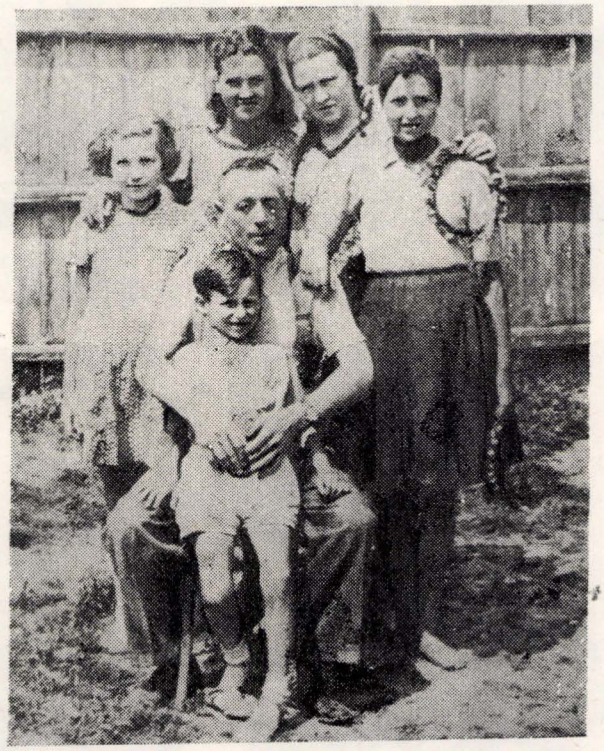

כבוד זייער אנדנק
אין טרויער פארבליבענע
שמחה בלום און פאמיליע

לזכרון נצח

בצער עמוק וביגון קודר הננו מנציחים כאן, בספר הזכרון של קהילתנו היקרה
וואידיסלוו, את זכרם של יקירינו הקדושים והבלתי נשכחים :

אבי — יחזקאל זינגר

אמי — פייגל זינגר

אחיותי — הינדה, מאטל ופרלה

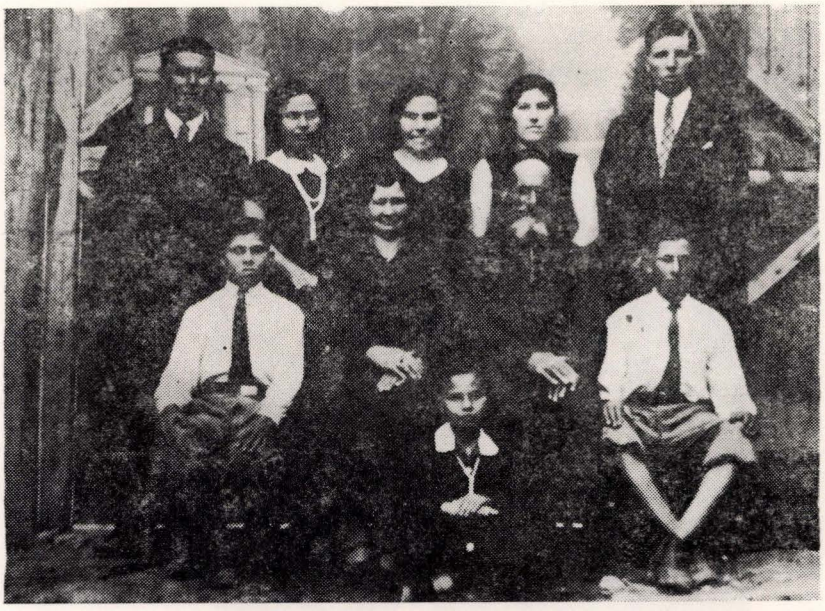

שניספו כולם מידיהם של המרצחים הגרמניים ועוזריהם הנפשעים
בעת השואה נאצית

המתאבלים

פישל זינגר ומשפחתו

לזכרון נצח

בלב דואב הננו מנציחה בספר הזכרון של קהילתנו את זכרם של
יקירי הקדושים שניספו בימי השואה הנאצית —

אבי — **חיים רוזנברג**

אמי — **ברריינדל רוזנברג**

אחיותי — **הנדיל, אייריל, ליבה, בלומה**

סבי — **משה**

סבתי — **אסתר**

בני־דודים: — **נחמיה, לאה, טריינדל, הנדל,**

קרובי משפחה — **דוד־יוסף**, אשתו **שרה** ובתם **ליבה**

המתאבלים
חנה־מלכה סנדלר
אברהם ושושנה רוזנברג

לזכרון עולם

ביגון קודר הנני מנציח כאן את זכרם של יקירי הקדושים

אבי — **אלכסנדר־זיסקינד לבקוביץ**
אמי — **הדסה־איטה לבקוביץ**
אחי — **ישראל פייבוש לבקוביץ** נפטר כאן ברמת גן
ילדיו — **חיים דוד, וזהבה שושנה**
אחי — **אליעזר שמואל לבקוביץ** אשתו ושני ילדיו
אחי — **פנחס לבקוביץ** ואשתו
אחי — **משה דוד**

שנספו בשואה מידי המרצחים הנאציים

המתאבל ומנציח
יהודה לבקוביץ

לזכרון נצח

בלב דואב וביגון עמוק הנני מנציח בספר הזכרון של קהילתנו את יקירינו
הקדושים והטהורים שניספו בימי השואה הנוראה

אבי — **שמואל כץ**

אמי — **שרה־ביילה**

אחיות — **פרימט**, בעלה — דוד כץ

אחיות — **פרימט**, בעלה — **דוד כץ**, בניהם — **שמואל ופנחס** ובתם — **זיסל**

לאה ובעלה — **פישל קליש**, בנם — **שמואל נודל** ובתם **אלה מינדל**

קרובי משפחה — **דוד, ראובן קליש** ואשתו **מינדל**

המתאבלת
רבקה בכמאיר־כץ

לזכרון נצח

בצער רב הנני מנציחה בספר הזכרון של קהילתנו וואידיסלוו
את יקירי הקדושים שנרצחו ע"י המרצחים הנאציים בעת השואה הנוראה

יהא זכרם של משפחתי — משפחת **צוקר** ברוך לעולמים

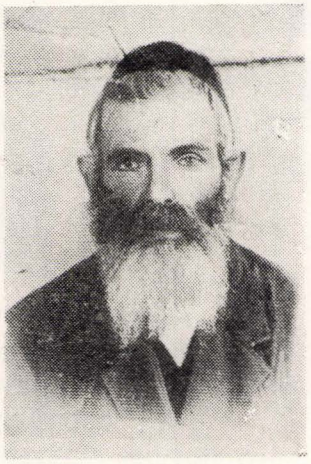

המתאבלת
אסתר דזווינצקה

לזכרון נצח

בראש מורכן וברוח נכאים הנני מנציח כאן את זכרם של יקירי הקדושים והטהורים
שנרצחו ע"י המרצחים הנאציים ועוזריהם הנפשעים בימי השואה הנוראה

אבי — **יוסף נוסבוים**
אמי — **צירייל־רודה נוסבוים**
אחי — **אריה־זאב, יחיאל שבתאי ופנחס**
אחיותי — **שרה־דינה, אסתר־ביילה, גנדיל**
סבי — **ליפא פרנקל**
סבתי — **מלכה פרנקל**
נכדיהם — **שרה־דינה, חנה־רודה, לאה, פנחס מנדל, ברכה, וברוך מרדכי**
דודים — **ישראל־זאב** ואשתו, **יצחק־מרדכי** ואשתו **שרה מלכה**,
וילדיהם — **ציפורה ורודה**
משה אשתו וילדם — **זאב**
ישראל אינסמן ואשתו **זלדה־ציפורה** וילדיהם **יעקב־זאב ומשה**
קרובים — משפחת **בוכבינדר, שלמה־נתן**, אשתו וילדיהם

המתאבל
שמואל־יעקב נוסבוים

לזכרון נצח

בצער רב הננו מנציחים כאן את זכרם של יקירינו הקדושים:

אבי — **יהודה אלמר** (נפטר לפני המלחמה)

אמי — **הינדה אלמר**

אחי — **משה אלמר**

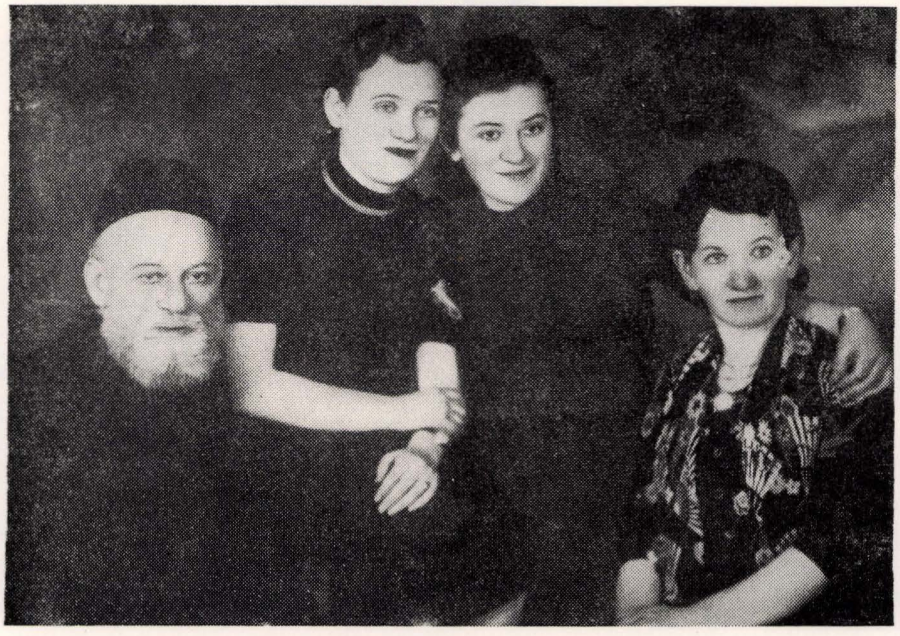

שנרצחו ע"י המרצחים הגרמניים ועוזריהם הנפשעים — בעת השואה הנוראה

המתאבלים
זאב אלמר ומשפחתו

לזכרון נצח

בצער עמוק הננו מנציחים כאן את זכרם של יקירינו הקדושים :

אבינו — **יששכר דב חרמץ**

אמנו — **שרה נעכה**

דודים — הבנים והבנות של **פלטיאל וזלדה** —

יששכר־דב, מוטל, ישראל, נעכע, מינדל, יוסף

הסבא — **פלטיאל** — סבתא **זלדה**

נכדים — **יוסף־ראובן, משה, חנה, שיינדל, יחזקאל, שמואל־דוד**

שאוליק, פלה, הינדה

שניספו בימי השואה הנאצית מידי המרצחים הנאציים ועוזריהם הנפשעים

המתאבלים

אברהם חרמץ

טובה קלופמן (חרמץ)

לזכרון נצח

בצער עמוק וביגון קודר, הנני מנציח כאן בספר הזכרון של קהילתנו
את זכרם של הורי:

אבי — **שמואל־הירש דזווינצקי**
אמי — **אסתר דזווינצקי**
אחי — **פראניה־פריידל**

אשר ניספו כולם בשואה הנאצית הנוראה

יהא זכרם ברוך

המנציח
משה דזווינצקי

לזכרון נצח

בלב דואב וביגון קודר הננו מנציחים כאן בספר הזכרון של קהילתנו וואידיסלוו
את קרובי משפחתנו הקדושים והטהורים שנספו בימי השואה הנאצית הנוראה

אבי — **הרש־מאיר איזראלוויץ**
אמי — **ציפה איזראלוויץ**
אחי — **ישראל** עם משפחתו, **זלמן־בער** עם משפחתו, **אברהם** עם משפחתו
אחותי — **שרה־טייבל** ומשפחתה
הורי אשתי — אביה — **מיכאל גולדברום**
אמא — **בלומה גולדברום**
אחות — **רחל** ומשפחתה
אחים — **דוד־לייב** ומשפחתו, **יצחק־משה** ומשפחתו **ויוסף**

גרמניה, פרנקפורט על המיין

המתאבלים
ברוך (בולק) **וזלדה איזראלוויץ**

לזכרון נצח

בצער רב הננו מנציחים כאן את יקירינו:

סבי — יוסף (פלם) דזבייניצקי זצ"ל

רבקה־שרה גולדפריינד, מבית דזבייניצקי;

משה ואשתו, יעקב ואשתו, יונה, דוד, חיה, יפה, דוד־ישראל גולדפריינד

ואשתו — חנה, מבית קורץ ובניהם: שמואל, יצחק ויונה

דוד־ישראל רפפורט, אשתו — מונז'ה מבית קורץ,

בניהם — שמואל, יצחק, אברהם וזהבה

דוד־אשר חנצ'ינסקי ואשתו חיה

יצחק קורץ ואשתו; בניהם — דוד, ישראל, שמואל ויצחק

בנותיהם: חנה ובינה

ראובן קורץ וב"ב, הרש־לייב קורץ וב"ב, דוד־פנחס קוז'ובסקי ואשתו

מרים, בנו — משה, ובתו — טובה

דוד פנחס גולברום, אשתו רחל מבית דזוויינסקי,

בניו — נתן, אפרים, ויעקב ובנותיו — חיה ואחיותיה

שנספו מידיהם של המרצחים הגרמניים בעת השואה הנאצית הנוראה. ה"ד

גולדפריינד ישראל

גולדפריינד שמואל

לזכרון נצח

אבי — **אייזיק רוזנברג**

אמי — **פעלטשא**

אחותי — **פעלטשא**

אחותי — **אלטא**

אחותי — **זעלדא**

אחותי — **הינדל**

אחותי — **חנה'לע**

מונצח ע"י הבת בא"י **שושנה**

וע"י הבן **ישראל** בקנדה

צום אייביקן אנדענק

מיינע עלטערן:

פאטר — קלמן טשאפניק

מוטער — מינדל טשאפניק

מיין ברודער — יעקב טשאפניק

שוועסטער — טובה, מיט איר מאן יעקב און טאכטער רחל

קוזינע — הינדה טשאפניק מיט איר מאן.

וועלכע זיינען דערמארדעט געווארן דורך די נאצישע רוצחים

אין דער שרעקליכער נאצישער קאטאסטראפע

אין טרויער פארבליבענע

ברכה לעווינאווסקי (טשאפניק)

לזכרון נצח

בכאב עמוק וביגון רב אנו מעלים ומנציחים בספר את ילדינו הבלתי נשכחים

אסתר לאה וזיסל הי"ד

שנרצחו ע"י המרצחים הגרמניים במחנה טרבלינקי בעת השואה הנוראה.

ההורים הדואבים והכואבים

צבי ואלטה לבקוביץ

לזכרון עולם

ביראת כבוד וצער עמוק אנו מעלים ומנציחים זכרונם של קרובינו הבלתי נשכחים שנרצחו ונורו באמצע השוק בוואידיסלוו יחד עם ילדיהם וצאצאיהם

ר' **חיים זלמן**, אשתו **ראכל**

בנם — **בנימין זלצמן** אשתו — **מלכה**, ושני ילדיהם.

בנם — **יענקיל זלצמן** אשתו וילדיהם.

בתם — **פעסיל** ובעלה **יענקיל דזעביענצקי**

בתם — **חנה** ומשפחתה.

בנם — **אלטער** ומשפחתו

בתם — **הענדיל**

הדואבים ומנציחים

שרה ואיטה פינקלשטיין — ירושלים

צום אייביקן אנדענק

מיט א טיפן צער פאראייביק איך אין „יזכור־בוך" פון דער קהילה וואַידיסלאוו דעם אנדענק פון מיינע עלטערן

פאטער — יעקב זיסקאוויטש

מוטער — גיטל

ברידער — זיסמאן־לייב, ברוך, וואלף

שוועסטערן — חיה, ליבע, זעלדע

וועלכע זיינען אומגעקומען אין דער נאצישער קאטאסטראָפע

כבוד זייער אנדענק
די אין טרויער פארבליבענע
יוכבד בערגמאן (זיסקאוויטש)

צום אייביקן אנדענק

מיט א טיפן צער פאַראייביק איך דעם אָנדענק פון מיין

פאטער — שלומה וויסוקי,

וועלכער איז אומגעקומען אין דער נאצישער קאטאסטראָפע צוזאמען מיט אלע קדושים פון אונדזער שטעטל

כבוד זיין אָנדענק
די אין טרויער פארבליבענע
מלכה וויסוקא (טאפפעט)

צום אייביקן אנדענק

מיט א טיפן שמערץ און שווערן געמיט פאראייביק איך דעם אָנדענק פון מיינע טייערסטע וועלכע זיינען אומגעקומען אין דער היטלריסטישער קאטאסטראפע

פאטער — ישראל קרעלבאום
מוטער — שיינדל קרעלבאום
שוועסטערן — נוחה, חנה־עטל, שרה און שיפרה
זיידע — מענדל קרעלבאום
באבע — ריקל קרעלבאום
קוזינעס — שרה, הדס, מטות, חנה, אודל, רוכטשע קרעלבוים, פרידבערג

אין טרויער פארבליבענער
קרעלבאום

צום אייביקן אנדענק

מיט א טיפן צער פאראייביק איך אין ספר הזכרון דעם אָנדענק פון מיינע טייערסטע וועלכע זיינען אומגעקומען אין דער נאצישער קאטאסטראָפע

יצחק־גדליהו צוקער
חנה רחל צוקער
ישראל־יעקב צוקער
מאטיל און צוויי קינדער
יוסף ביניש, דבורה און צוויי קינדער,
אליעז־דוד פרוי און קינד,
ירחמיאל און שלום

אין טרויער פארבליבענער
משה צוקער

צום אייביקן אנדענק

מיט טיפן צער פאראייביק איך דעם אנדענק פון מיינע טייערסטע וועלכע זיינען דערמאָרדעט געוואָרן דורך די נאצישע מערדער אין דער שרעקליכער היטלעריסטישער קאטאסטראָפע:

מוטער — **פייגל**

ברידער — **שלמה אלתר פרידבערג**

לייבוש, בונדע, אשר,

אנטשיל פרידבערג און זיין פאמיליע

שוועסטערן — **עטקע, דינה, רבקה** און **רייזל**

אין טרויער פארבליבענער
מענדל פרידבערג

לזכרון נצח

בצער רב וביגון קודר, הננו מנציחים את זכרם של יקירינו הקדושים שניספו בימי השואה הנאצית הנוראה

אמי — **אסתר מינצברג** בת **יוסף**
אבי — **קלמן מינצברג**
אחי — **יעקב לייב מינצברג**, אשתו ושלושת ילדיהם
אחי — **שמעון מינצברג**, אשתו מניה ושתי בנותיהם
אחי — **מנחם־מנדל**, אשתו **רגינה** ובתם
אחי — **שמואל־מנשה**
אחיות — **שושיה** ובעלה **אלימלך** עם חמשת ילדיהם
שרה קמינסקי, עם בעלה — **אברהם** ושני ילדיהם
חיה פרץ, עם בעלה — **יחיאל פדרמן** ושתי בנותיהם
רחל, עם בעלה — **אפרים טורנר**, עם בתם.

יהא זכרם ברוך

המתאבלים
חנה מינצברג, אלימלך מינצברג

לזכרון נצח

בצער רב וביגון קודר הננו מנציח כאן, בספר הזכרון של קהילתנו, את זכרם של יקירינו הקדושים והטהורים כזהר הרקיע מזהירים.

אבי — **יחיאל מרקוביץ**

אמי — **זיסל מרקוביץ**

אחיותי — **שרה־רייזל, יציע**

בנים — **דוד, וואלף, אלה** (אליהו)

המתאבל
מנדל מרקוביץ

לזכרון נצח

ביגון קודר ובצער עמוק הנני מנציח כאן את זכר משפחתי היקרה:

אבי — **ענזיל שקלארז**

אמי — **בלומה שקלארז**

אחי — **יוזע שקלארז, וואלף שקלארז**

אחיותי — **פייגל, מידל, זיחה ודבורה**

המתאבל
שמחה סקלארז

לזכרון נצח

בצער עמוק הנני מנציחה את זכרם של הורי וקרובי משפחתי היקרים שנשמתם כזהר הרקיע, אשר נרצחו ע"י המרצחים הנאציים ועוזריהם הנפשעים — בעת השואה הנוראה הי"ד.

אבי — **פייביש־שרגא גרינבאום**

אמי — **רבקה גרינבאום**

אחיותי — **חווה פריל, בלה גיטל, חנה זיסל**

בני דודים — **יצחק ומנדל גרין**

דודתי — **מרים גרין**

המתאבלת

סימה פודים

לזכרון נצח

בצער רב הנני מנציח כאן את זכרם של יקירי הקדושים

האב — **הירש הורוביץ**

האם — **בלומה הורוביץ**

אח — **דב** (בירו)

אחיות — **אהובה** (ליבע), **לאה**

דוד — **אביגדור הורוביץ** והדודה — **מלכה**

דוד **נתן שקנסקי** והדודה — **רבקה**

בת דודה — **גיטה, חיה, וזהבה**

בן דוד — **דב**

שניספו בימי השואה הנאצית

יהא זכרם ברוך

זלמן הורוביץ

לזכרון נצח

בצער עמוק מיני ים הנני מנציח כאן את זכרם של אחי ואחיותי שניספו בעת השואה הנוראה מידי המרצחים הנאציים ועוזריהם הנפשעים

אחי — **שמואל סקורניצקי, מרדכי סקורניצקי**

ומשה סקורניצקי ומשפחותיהם

אחיותי — **שרה־לאה, טובה** ומשפחותיהן

המתאבל

י. סקורניצקי

לזכרון נצח

בצער רב הנני מנציח בספר הזכרון של קהילתנו וואידיסלוו את זכרם של יקירי הקדושים שנספו בשואה

אמי — **ליבע**

אשתי — **גולדה קוניה** (קאַניע)

בנותי — **מינדל, גוטקה**

אחי ואחיותי — **מינדל, משה, יהושע ושלמה**

המתאבל

יהודה קוניה

לזכרון נצח

בצער רב הנני מנציח בספר הזכרון של קהילתנו יקירי הקדושים שניספו בעת השואה הנאצית מידי המרצחים הגרמניים ועוזריהם הנפשעים

האב — דוד זלוטניק
האם — חנה זלוטניק
אחים — איזיו זלוטניק, יוסף זלוטניק
אחיות — אסתר, זיסלה, מלכה
בנים — ברוך, גימפל, גרינבלט
בנות — חיה וומה
סבא — שמואל גולדברום
סבתא — שפרינצה גולדברום
נכד — שמואל
בני דודים — משה גרינבלט,
בילה-הינדה גרינבלט

המתאבלת
מליה זלוטניק

לזכרון נצח

בצער רב ובראש מורכן אנו מנציחים את זכרם של יקירינו הקדושים שנספו בשואה הנאצית

אבינו — משה בראון
אמנו — גולדה בראון
אחיותינו — מינדל, טובה ואסתר
אחינו — בונים
סבתא — איידל
קרובי משפחה — אברהם וייניריך ומשפ׳
פינטשע וייניריך ורעיתו
ישראל וניחה קליינשטיין

המתאבלים
שמואל ודוד בראון
טורונטו

לזכרון נצח

בצער עמוק הנני מנציח כאן את זכרם שליקירי הקדושים:

אבי — יוסף בראון
אמי — רחל בראון
האחים — שרגא־פייביש אשתו פרידה ושתי בנותיהם; דוד, זלמן
אחיותי — שרה, דינה, איידל

שנספו כולם בעת השואה הנאצית הי״ד.

המתאבל
בראון דוד

לזכרון נצח

בצער רב וביגון קודר, הנני מנציח בספר הזכרון של קהילתנו את יקירי הקדושים שניספו בשואה

אחים — אנגלנדר יוסף ומשפחתו,
לייבוש אשתו וילדיו,
אנגלנדר אברהם,
אנגלנדר משה (נפטר אחרי המלחמה)
אחיות — הנדל, לאה, בעלה וילדיה,
רייזל, בעלה ובתם,
חיה־שרה, בעלה ובנם פליקס

המתאבל
אנגלנדר שלמה

צום אייביקן אנדענק

מיט א טיפן צער פאראייביק איך דאָ אין דעם ספר הזכרון פון אונדזער קהילה דעם אָנדענק פון מיינע טייערסטע:

פאטער — ישראל אורבייטל

מוטער — יענטל אורבייטל

ברידער — מאָטל, ראובן, שמואל

שוועסטערן — מלכה, הינדה, לאה

וועלכע זיינען אומגעבראכט געוואָרן דורך די נאצישע מערדער און זייערע פארברעכערישע מיטהעלפער

אין טרויער פארבליבענע
רוזע זילווערבערג

צום אייביקן אנדענק

מיט טיפן וויייטאָק טו איך דאָ פאראייביקן דעם אָנדענק פון מיינע עלטערן

פאָטער — מרדכי סענדראָוויטש

מוטער — חוה סענדראָוויטש

שוועסטער — לאה

וועלכע זיינען טראגיש אומגעקומען אין דער שרעקליכער נאצישער קאטאסטראָפע

כבוד זייער אָנדענק

אין טרויער פארבליבענער
סענדראָוויטש

צום אייביקן אנדענק

פון אונדזערע טייערסטע וועלכע זיינען אזו טראגיש אומגעקומען אין דער שרעקליכער נאצישער קאטאסטראָפע:

פאָטער — לייבל קאָראָנאַ
מוטער — פריידל קאָראָנאַ
ברידער — שמואל, פייוווש, מענדל, אלתר, זאמול
שוועסטער — פייגל, פערל, טריינדל, דאבריש, רחל.
קרובים — כאמל קאָראָנאַ, וואלף קאראנאַ אסתר, שרה, רייזל, אסתר־פייגל, כאמול גאָלדברום, פערל גאָלדברום, טריינדל גאלדברום, נטע קאָראָנאַ

כבוד זייער אָנדענק

זיסקינד קאָראָנאַ
אין טרויער פארבליבענער

צום אייביקן אנדענק

מיט א טיפן צער פאראייביק איך דאָ אין דעם ספר הזכרון פון קהילת וואָידיסלאוו דעם אָנדענק פון מיינע טייערסטע:

פאָטער — מנדל פייראייזן

מוטער — שרה פייראייזן

שוועסטערן — חיה גראָס — פייראייזן און איר מאן — משה גראָס, הינדה פייראייזן

קרובים — מיכאל ווייניגאָלד, זיין פרוי קינדער און אייניקלעך, יערו ספערטוס (שלענסקי)

אין טרויער פארבליבן
קלמן פייראייזן

לזכרון נצח

אבי — יצחק מאיר בן אליעזר שטרן

אמי — הינדה־רייזל, בת ר׳ מאיר אהרנסון

האחים — אליעזר, ברוו, שלמה

האחיות — ציזה, חיה שרה, צירל (צלה)

בנותיה של אחותי צירל — אסתר, פייגה (פעלה)

ובעלה — משה בן שמואל מילשטיין

המתאב:לים

חיים שטרן

הנרי שטרן

לזכרון נצח

אבי — אשר־יחזקאל פרידברג

אמי — הודל (נפטרה לפני המלחמה)

אָדל פרידברג לבית פנלק

שנפלו מידי המרצחים הגרמניים בעת השואה הנאצית

תהא נשמתם צרורה בצרור החיים

המתאבלת

משפ׳ גרינברג

לזכרון נצח

בצער רב ובלב דואב הנני מנציח כאן בספר הזכרון של קהילתנו, את זכרם של יקירי הקדושים שנרצחו ע״י המרצחים הנאציים ועוזריהם הנפשעים

אבי — מרדכי בן זאב־מאיר

אמי — צירל־זלטה בת מאיר

אחי — אברהם־אבר, יעקב, זאב, שלום־פנחס, אביגדור

אחיותי — ריקל, שרה

סבא — זאב־מאיר פרציז

סבתי — ויטל פרציז

קרובים — מאיר ורשבסקי ומניה ורשבסקי

המתאבל

אלטר פרציז

לזכרון נצח

בצער רב הנני מנציח בספר הזכרון של קהילתנו את יקירי הקדושים שנספו בשואה הנוראה:

אבי — נתן

אמי — בלומה

אחי — ישראל, משה, יחזקאל

אחיותי — צירל, רחל, דינה, ציפורה

בני דודים — ליפא פרנקל, נתן פרנקל, משה פרנקל, צירל נוסבוים, זלדה פרנקל, ישראל וולף פרנקל

המתאבל

י. נוסבוים

לזכר גיבורים, בניהם של יוצאי וואידיסלוו, שנפלו במערכות ישראל

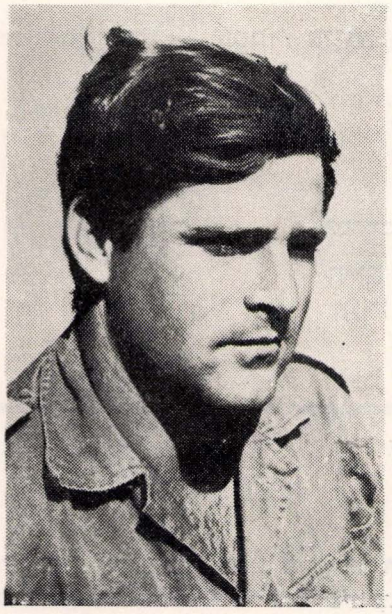

סרן יששכר רשם דף של גבורה במלחמת ישראל על קיומו.

סרן יששכר חרמץ ז"ל נולד באירגון יעל מנחמיה (חיילי הבריגדה היהודית) ב־9.1.50. בהיותו כבן שבע, עבר לרחובות ושם גמר את בית הספר העממי בהצטיינות. לאחר מכן החליט כי מקומו בפנימיה הצבאית בחיפה.

תוך זמן קצר, הלך לקורס קציניים וכך המשיך להתקדם בדרג הצבאי. יששכר, היה בחור דינאמי ויעיל, בעל ידע מקצועי רב. כסגן צעיר בקרב קבוצה של קציניים בכירים, מנוסים ומבוגרים ממנו, הצליח להשתלב, ללמוד ולהגיע להישגים. מעט מאד חשב על עצמו והרבה יותר על זולתו.

מותו מעיד על חייו. מלחמתו האחרונה מצאה אותו בתפקיד קצין אג"מ חטיבתי, כשעל כתפיו הצעירות רובץ עול ההתארגנות למלחמת הבלימה בגולן. ביום השלישי למלחמה, מקבל יששכר ז"ל שדר מהסמח"ט לבוא להצילו, כי הוא פצוע ויש גם הרוגים איתו במשוריין. יששכר לקח טנק הנקרה לפניו (הצידוד היה פגום) — ובטנק יחיד רץ להציל הנפגעים כשמאחורי הגבעות מוסתרים הרבה טנקים סוריים שיורים עליו. הוא נפגע בחצי גופו העליון ונפל.

המתאבלים:

ההורים: אברהם חרמץ
אסתר חרמץ

האח: חיים

האחות: מירה

וכל בית ישראל

לזכרון נצח

גסטפרוינט אלטר

החייל אלתר

בן יעקב־זאב והינדה

נולד בכ״ז בשבט תרע״ו (1.2.1916)

הלך לעולמו כ״ו בכסלו תש״ה (22.11.1944)

נטמן בהר־הזיתים

בבית החולים הממשלתי בירושלים, כחייל בשבי, השיב אלתר את נשמתו לבוראו, כתוצאה ממחלת השחפת שנתגברה בתנאי המעצר.

אלתר נולד בוואידיסלוו אשר בפולין, בדי עמל פירנס האב, ירא השמים, את אשתו ותשעת ילדיו, אולם העבודה הקשה כילתה את כוחו וקיצרה את חייו. זמן־מה אחרי מות האב, כרעה־נפלה גם האם תחת הנטל הכבד. בגיל שלוש־עשרה, יתום מאב ומאם וחסר כל, התחיל אלתר לבקש טרף לנפשו ולנפשות אחיו הצעירים.

על אף טרדותיו וסבלו לא הוקיר רגליו ממועדון בית״ר, אשר עם חבריה נמנה מהשנה השמינית לחייו. אדרבה, בין כתלי המועדון, בקרב חבריו ומדריכיו, מצא נחמה. ככל שהלך וחדר לנפשו ולמחשבתו הרעיון הלאומי, כן הלכה וחזקה בלבו ההכרה כי עליו לעזוב את הגלות ולהעפיל ארצה. אולם הוא דחה את מועד הגשמתה של שאיפה זו עד ליום, שבו יכלו אחיו לעמוד ברשות עצמם.

בשנת 1938 העפיל ארצה אל שורות אצ״ל. על אף החולשה הגופנית, שהיתה תוקפת אותו לעתים מזומנות, נשא בהתלהבות בעול תפקידים שונים, שתבעו ממנו מאמצים גופניים רבים. ביום עבד לפרנסתו, ולילותיו קודש היו לעבודה באצ״ל.

בשעת חיפוש מקיף, שנערך ברמת־גן נעצר והועבר ללטרון. כאן נתגלה, להפתעת הכל, כי לקה בשחפת ממארת. כל עוד נמצא ב„חויי״, אזר עוז והתגבר על הכאבים והתעלם מכתמי הדם שראה לפרקים על מטפחתו. כל עוד יכול היה להרים תרומה להגשמת הרעיון, היה טעם למאבק עם המחלה, אולם במעצר כרע, נפל.

ת. נ. צ. ב. ה.

לזכרון נצח

בלב דואב ובראש מורכן הננו ניצבים על קבריהם לא נודעו של
יקירינו הקדושים והטהורים שניספו בשואה הנוראה ורושמים
כאן בדם לבנו את זכרם לנצח!

אַדלר רוזה ומשפ׳
אַלמר יידל ומשפ׳
אַלמער רחל ומשפ׳
אַלמער צערטל ומשפ׳
אַלמער חיה ומשפ׳
אַלמער ברריינדל ומשפ׳
אולמער יוסף
עולמער הינדה
אולמער רוזה־לובה
אולמער איטשע ומשפ׳
אולמער וואלף
אולמער העלא
אולמער סוניה
אולמער פעליקס
אולמער בנימין
אולמער לייביש
אימערגליק יעקב סענדישוב ומשפ׳
אימערגליק רחל
אהרונסון ר׳ מאיר׳ל ומשפ׳
אהרונסון אהרן־ברוך ומשפ׳
אהרונסון ישראל ומשפ׳
אהרונסון משה
אוז׳עכובסקי פנחס ומשפ׳
אולרז״ש ברוך ומשפ׳
אַלטמן זישע ומשפ׳
אַלטמן פרומעט
אַלטמן משה
אורבך דוד ומשפ׳
אורבך ניסל־רבקה
אורבך שמואל נטע ומשפ׳

אורבך וואלף
אורבך טובה ומשפ׳
אורבך יוסקה ומשפ׳
אורבך שלמה ומשפ׳
אורבך חיים ומשפ׳
אורבייטל ישראל ומשפ׳
אורבייטל יענטיל
אורבייטל מוטל ומפ׳
אורבייטל הינדזה
אורבייטל ראובן
איבער אברהם ומשפ׳
איבער משה
איבער פייבל
איבר נחמיה
אייזענברג חיים ומשפ׳
אייזנברג יצחק
אייזענברג מענדיל
אייזנברג איטל
אברמובי יונאס ומשפ׳
אברמוביץ לאה
אברמוביץ פרידה
אלבוים יוסף ומשפ׳
אלבוים הינדה
אלבוים איטה
אלבוים פריידה
אלבום ריקל
אלבוים חנה
אנגלענדער שבתי ומשפ׳
אנגלענדער פייבל ומשפ׳
אלגלענדער יוסף ומשפ׳
אנגלענדער לייביש ומשפ׳

אנגלענדער משה
אנגלענדער אברהם
אנגלענדער רייזל ומשפ׳
אנגלענדער שרה

בוז׳יקובסקי (חתנו של לייביש זיונץ) ומשפ׳

בעלפער שמחה־בונם
בעלפער הינדע
בעלפער בלומא
בעלפער מינדל
בעלפער ניחה
בעלפער חיה
בעלפער

בערגער ר׳ בעריש
בערגער רבקה

בראון ר׳ יוסקה ומשפ׳
בראון רחל
בראון פייביש
בראון פריידה
בראון דוד
בראון זלמן
בראון שרה
בראון דינה
בראון איידל
בראון משה ומשפ׳
בראון גולדה (מבית שכטמן)
בראון מינדל
בראון טובה
בראון אסתר
בראון בונם
בראון

בראון שלמה ומשפ׳

בראון רבקה
בראון דוד
בראון קרול
בראון נח

ביידאק יוסל ומשפ׳
ביידאק שרה־שיינדל ומשפ׳
ביידאק לייביש ומשפ׳
ביידאק ניחא
ביידאק לייביש ומשפ׳
ביידאק העגדיל
ביידאק שמואלקע
ביידאק עקיבא
ביידאק לייזער
ביידאק בנימין
ביידאק יוסל

באנאך יעקב־יוסל ומשפ׳
באנאך גדליה ומשפ׳
באנאך ברכה ומשפ׳
באנאך אלטע

בורנשטיין לייזער־הערש ומשפ׳
ברונשטיין עטיל
בורנשטיין שמואל־הערש ומשפ׳
בורנשטיין אשר ומשפ׳
בורנשטיין לייביש ומשפ׳
בורנשטיין יעקב ומשפ׳
בורנשטיין מענדיל ומשפ׳

בורנשטיין חיים־יהושע ומשפ׳
בורנשטיין אברהם ומשפ׳
בורנשטיין פנחס ומשפ׳
בורנשטיין איטל
בורנשטיין מיכאל
בורנשטיין משה ומשפ׳
בורנשטיין חאנטשע ומשפ׳

בורנשטיין מיכל ומשפ׳
בורנשטיין מיכל ומשפ׳

בורנשטיין שבתי ומשפ׳
בורנשטיין מרדכי ומשפ׳
בורנשטיין לייבצ׳ה
בורנשטיין ישעיה ומשפ׳
בורנשטיין קריינדל
בורנשטיין מרים ומשפ׳

בוכבינדער שלמה-נתן ומשפ׳
בוכבינדער אבא ומשפ׳
בוכבינדער חיה
בוכבינדער אברהם
בוכבינדער משה־שאול
בוכבינדער מאטיל
בוכבינדער דבא
בוכבינדער איידל
בוכבינדער מאיר

בוגייסקי יענקיל ומשפ׳
בוגייסקי בריינדל
בוגייסקי משה
בוגייסקי נטע-מאיר

בלום אלי־יוסף ומשפ׳
בלום מרדכי ומשפ׳
בלום יקותיאל ומשפ׳
בלום ציפה
בלום מוטיל
בלום מינדל־נחה
בלום פולה ומשפ׳
בלום געניא ומשפ׳
בלום רוז׳א
בלום שיינדל
בלום קסיל

בלומנשטוק לייזר ומשפ׳
בלומענשטוק מלכה
בלומענשטוק פייביש ומשפ׳
בלומענשטוק חנה-עטיל
בלומענשטוק שלמה
בלומענשטוק פייגל ומשפ׳
בלומענשטוק יעקב
בלומענשטוק גדליה

בלאדי ליפא ומשפ׳

בלאדי חוה

בראם נח (חתנו של פנחס סלוד)
ומשפ׳
בראם חוה אשתו (ושלושת ילדיהם)

בוגן שמואל יעקב ומשפ׳
בוגן אבא׳לע ומשפ׳
בוגן הערשל ומשפ׳

ברגלאז׳ חיים לייביש (חתנו של
הרב) ומשפ׳
בראניצקי ר׳ אלי ומשפ׳
בראניצקי העניך ומשפ׳
בראניצקי גיטל
בראניצקי ישעיה־דניאל
בראניצקי לייזר הערש
ברייטבארט משה ומשפ׳
ברייטבארט שלמה ומשפ׳
ברייטבארט שמואל ומשפ׳
ברייטבארט אבא ומשפ׳
ברייטבארט לייביש ומשפ׳

ברייטבארט אבא ומשפ׳
ברייטבארט ישראל ומשפ׳
ברייטבארט אברהם-יוסף ומשפ׳

בריטבארט ישעיה

גולדבראם מיכל ומשפ׳
גולדבראם בלומה
גולדבראם רחל
גולדבראם דוד־לייב ומשפ׳
גולדבראם יצחק־משה ומשפ׳
גולדבראם יוסף
גולדבראם פנחס ומשפ׳
גולדבראם רחל
גולדבראם נטע ומשפ׳
גולדבראם גיטל
גולדבראם חיה
גולדבראם יעקב
גולדבראם אפרים
גולדבראם
גולדבראם יחיאל ומשפ׳
גולדבראם חיים ומשפ׳
גולדבראם שמואל ומשפ׳
גולדבראם נחום ומשפ׳
גולדבראם קארפל ומשפ׳
גולדבראם גרשון ומשפ׳

גולדבראם שמואל
גולדבראם שפרינצה ומשפ׳

גולדפריינד יצחק ומשפ׳
גולדפריינד רבקה
גולדפריינד רחל
גולדפריינד דוד
גולדפריינד לובה
גולדפריינד מרים
גולדפריינד חיה
גולדפריינד שיינדל
גולדפריינד טובה
גאסטפריינד לייביש ומשפ׳
גאסטפריינד שרה

גאסטפריינד ישראל ומשפ׳
גאסטפריינד יעקב־מאיר ומשפ׳
גאסטפריינד וולף נטע־מאיר ומשפ׳
גאסטפריינד אלטער
גאסטפריינד ישראל ומשפ׳
גאסטפריינד פנחס ומשפ׳
גאסטפריינד לייזר ומשפ׳
גאסטפריינד ישראל ומשפ׳
גאסטפריינד פנחס ומשפ׳
גאסטפריינד מלכה
גאסטפרינד אברהם־יוסף
גאסטפריינד שמעון
גאסטפריינד ישעיה
גאסטפריינד זיסל
גאסטפריינד ישראל, רחל, מרים, פייגל, דוד, אשתו גיטל ומשפ׳
גאסטפריינד ישראל ומשפ׳
גאסטפריינד רפאל ומשפ׳
גאסטפריינד זיסל ומשפ׳
גאסטפריינד רחל, פייגל ומרים

גולדבארד יחזקאל ומשפ׳
גולדבארד דובה

גולדברג
גרינבלט ביילע־הינדע
גונטע נסים ומשפ׳
גרינבלאט גימפל
גרינבלאט משה
גרינבלט ברוך ומשפ׳
גרינבלט חיה
גרינבערג יוסף ומשפ׳
גרינבערג חוה
גרינבערג עמנואל ומשפ׳
גרינבערג מינקע
גרינבערג משה

גרינבערג רפאל
גרינבערג הינדע
גרינבערג פייביש ומשפ׳
גרינבערג שאול
גרינבערג הערשקע

גרוס אברהם
גרוס עקיבא
גרוס חנה
גרוס יעקב
גרוס משה-ישעיה
גרוס מרדכי
גרוס רחל
גרוס איטשע
גרוס אלטער ומשפ׳
גרוס וואלף ומשפ׳
גרוס חיים ומשפ׳
גרוס ר׳ אברהם חתנו של הרשל-
שוחט ומשפ׳

גרינהולץ חיים-לייב ומשפ׳
גרינהולץ וואלף ומשפ׳
גרינהולץ מענדיל ומשפ׳
גרינהולץ חיים ומשפ׳
גרינהולץ אייזיק ומשפ׳
גרינהולץ שלמה-לייזר ומשפ׳
גרינהולץ נטע ומשפ׳
גרינהולץ שמואל ומשפ׳
גרינהול מרים
גרינהולץ יעקב
גרינהולץ צירל
גרינהולץ צוועטל

גרין יצחק-מענדל ומשפ׳
גרין מרים
גרין נחמיה ומשפ׳
גרין אסתר

גרין שלמה ומשפ׳
גרין אדיל
גרין ביילע-גיטל ומשפ׳
גרין משה
גרין צארקע
גרין מרדכי ומשפ׳

גרינבום, פייביש ומשפ׳
גרינבום רבקה
גרינבום חיה-פערל ומשפ׳
גרינבום ביילע-גיטל ומשפ׳
גרינבום זיסל
גרינבום חנה
גראנטשטיין גולדה
גראנטמאן מינדל
גרנטמאן הענדיל
גראנטמאן שלמה ומשפ׳
גראנטמן שמואל-הערש
גראנטמן לייזר ומשפ׳
גראנטמאן עלקע ומשפ׳
גראנטמאן הינדע

דומברובסקי יענקיל ומשפ׳
דומברובסקי מרים
דומברובסקי לייזר
דומברובסקי יוסקע ומשפ׳

דז׳עבו זליגל ומשפ׳
דז׳עבו יענקל
דז׳עבו שמחה
דז׳עביענצקי יוסף ומשפ׳
דז׳עביענצקי משה ומשפ׳
דז׳עביענצקי קיילע
דז׳עביענצקי שמואל-הערש
דז׳עביענצקי אסתר
דז׳עביענצקי יעקב
דז׳עביענצקי פראניא-פריידל

דז׳עביענצקי יעקב ומשפ׳
דז׳עביענצקי פייטל ומשפ׳
דז׳עביענצקי ברכה
דזעביענצקי פולה
דז׳עביענצקי חיים
דז׳עביענצקי הענעך ומשפ׳
דז׳עביענצקי משה דוד ומשפ

דז׳אלוביץ אדיל ומשפ׳
דז׳אלוביץ׳ נחמיה ומשפ׳
דז׳אלוביץ יוסקע
דז׳אלוביץ׳ טובה
דז׳אלוביץ חיימ׳ל

דמבסקי קלמן ומשפ׳
דמבסקי
דמבסקי

הורוביץ גבריאל ומשפ׳
הורוביץ שרה־מלכה
הורוביץ שמחה ובעלה ומשפ׳
הורובי גבריאל
הורוביץ צביה
הורוביץ איטשל ומשפ׳
הורוביץ חנה׳לע
הורוביץ דורטשי
הורוביץ יידל ומשפ׳

הורוביץ בערל ומשפ׳
הורוביץ ענזיל ומשפ׳
הורוביץ משה
הורוביץ ברוך ומשפ׳
אומער וואלף
הורוביץ ביילע־הינדע

הורובי בערל (דערווייסער) ומשפ׳
הורוביץ רבקה

הורוביץ הערשל ומשפ׳
הורוביץ וואלף ומשפ׳
הורוביץ שרה־ברריינדל ומשפ׳
הורוביץ טרריינדל
הורוביץ שיינדל
הורוביץ הענדל
הורוביץ הערשקע ומשפ׳
הורוביץ בלומה
הורוביץ בערל ומשפ׳
הורוביץ גיטל־לובה
הורוביץ לאה
הורוביץ אביגדור ומשפ׳
הורוביץ מלכה

הוכהוז מיכל ומשפ׳
הוכהוז מלכה

הירשברג זליג ומשפ׳
הירשברג ביילע־גיטל

הורולניצקי ומשפ׳

האמערמעש שלמה־לייזר ומשפ׳
האמערמעש אבא׳לע ומשפ׳
האמערמעש מרדכי ומשפ׳

הופנונג הינדעלע ומשפ׳
הופנונג לייזער
הופנונג כ־וואלע
הופנונג קריסטינא
הופנונג דוד

הייזאק פעסיל ומשפ׳
הייזאק ישראל ומשפ׳
הייזאק צילקע ומשפ׳

הענעלע הערשל ומשפ׳

האנעלא שרה
האנעלא ישראל ומשפ׳
האנעלא מיכל ומשפ׳
האנעלא נחמיה-(חתנו) ומשפ׳
הערשליקוביץ אברהם ומשפ׳
הערשליקוביץ פריידל
הערשליקוביץ אליעזר ומשפ׳

וואיידיסלבסקי גרשון-לוזער ומשפ׳
וואיידיסלבסקי ישעיה ומשפ׳
וויידיסלבסקי אלטער ומשפ׳
וואיידיסלבסקי שמעון ומשפ׳
וואיידיסלבסקי אביגדור ומשפ׳
וואיידיסלבסקי געצל

וואלפאוויץ שמשון ומשפ׳
וואלפאוויץ מרדכי

וואלברומסקי יצחק-מענדיל ומשפ׳
וואלברומסקי שיינדיל
וואלברומסקי מאניא ומשפ׳
וואלברומסקי מינדל
וואלברומסקי מרדכי ומשפ׳
וואלברומסקי פולה ומשפ׳

וויינריב איסר ומשפ׳
וויינריב וויטה
וואלף שאול (חתנו של הרב רפפורט) ומשפ׳
וואהלברג ר׳ קאפל ומשפ׳
וואהלברג בצלאל ומשפ׳
וואהלברג אשתו
וואהלברג יחיאל ומשפ׳
וואהלברג הערשל ומשפ׳
וואהלברג אברהם-משה
וואהלברג בונם ומשפ׳

וואהלברג הענדיל ומשפ׳
וואהלברג סימה
וואהלברג וואלף
וואלנא אבא סענדישוב ומשפ׳

וויעלגוס איציק ומשפ׳
וויעלגוס בער ומשפ׳

וויל אהרן ומשפ׳

וויינברג נחמיה ומשפ׳
וויינברג משה ומשפ׳
וויינברג רפאל ומשפ׳

וויינגרטן מיכאל ומשפ׳

וויסברג יענקיל ומשפ׳

ווילצ׳יק אברהם ומשפ׳
ווילצ׳יק זלמן-מענדל ומשפ׳

ווילצ׳יק פייגל
וויינפלד סאנדל ומשפ
וויינפלד מענדיל ומשפ׳
וויינפלד ראובן ומשפ׳

וויסוקי חיים ומשפ׳
וויסוקי גולדה
וויסוקי רות ומשפ׳
וויסוקי מאיר-(מאריאן)
וויסוקי אברהם ומשפ׳
וויסוקי יחיאל ומשפ׳

וויסוקי שלמה ומשפ׳
וויסוקי רבקה ומשפ׳
וויסוקי הדסה

וועדיגער ישראל-שמואל ומשפ׳

וואסער ר' יוסל (המוהל) ומשפ'
וואסער אלחנן ומשפ'
וואסער משה ומשפ'
וואסער מרדכי ומשפ

וויצברג חיים ומשפ'
וויצברג רבקה
וויצברג ראובן
וויצברג דוד

וויינרייך אריה ומשפ'
וויינרייך ליפטשע
וויינרייך יונתן ומשפ'

וויינרייך ר' בונם (השוחט) ומשפ'
וויינרייך אברהם־(אשתו) ומשפ'
וויינרייך יענקיל ומשפ'
ויינרייך דוד
וויינרייך נח
וויינרייך טובה

וויינרייך פינטשע ומשפ'

וויינרייך נח ומשפ'
וויינרייך טובה
וויינרייך גוטשע

וורונא קלמן ומשפ'
וורונא מרדכי ומשפ'
וורונא חוה
וורונא משה ומשפ'
וורונא יחיאל ומשפ'
וורונא אהרן ומשפ'
וורונא לייזר ומשפ'
וורונא בעלא ומשפ'
וורונא משה ומשפ'
וורונא יצחק ומשפ'

וועדטהיים ישראל חיים ומשפ'
וועדטהיים זעלדא
וועדטהיים ישעיה ומשפ'

וועדדיגער ישראל שמואל ומשפ'

וואדשבסקי מאיר ומשפ'
וואדשבסקי משה ומשפ'
וואדשבסקי פרייידל
וודשבסקי גולדה
וודשבסקי פישל־וולף ומשפ'
וואדשבסקי ישעיה־יצחק ומשפ'
וואדשבסקי בנימין ומשפ'
וואדשבסקי יעקב ומשפ'

זיגנילעק מאיר ומשפ'

זאקענציער מנשה ומשפ'
זאקענציער חייקה

זאיונץ לייביש ומשפ'
זאיונץ מענדיל ומשפ'

זילבדשאץ ר' ישראל־איטשע ומשפ'
זילבערשאץ איטקע
זילבערשאץ טופצ'ה
זילבערשאץ יונתן
זילבערשץ מאניע
?

זליגפלד איטשעלע ומשפ'
זליגפלד ישראל־ברוך ומשפ'
זליגפלד משה דוד ומשפ'
זלגפלד טוביה ומשפ'

זיסקוביץ לייביש ומשפ'
זיסקוביץ יעקב ומשפ'

זיסקוביץ גיטל
זיסקוביץ זוסמן ומשפ׳
זיסקוביץ לייב ומשפ׳
זיסקוביץ ברוך ומשפ׳
זיסקוביץ וואלף ומשפ׳
זיסקוביץ חיה
זיסקוביץ זעלדע
זיסקוביץ ליבע

זלוטניק דוד ומשפ׳
זלטניק חנה
זלוטניק איז׳ו
זלוטניק אסתר
זלוטניק מלכה
זלוטניק זיסלע
זלוטניק מלכה

זינגר יחזקאל ומשפ׳
זינגר פייגל
זינגר משה ומשפ׳
זינגר מייטא ומשפ׳
זינגר פולה
זינגר הינדע

זלצמן חיים ומשפ׳
זלצמן רחל
זלצמן בנימין ומשפ׳
זאלצמן פעלא
זלצמן מוניעק
זלצמן טובה
זלצמן פעסיל
זלצמן יעקב
זלצמן אלטער
זלצמן הענדיל
זלצמן חנה
זלצמן משה ומשפ׳
זלצמן פרומט ומשפ׳

זאקס, השוחט אברהם ומשפ׳
מסענדישוב
זאקס פעריל
זאקס יוסף ומשפ׳
זאקס ליאון ומשפ׳
זאקס אסתר

זילברברג דינה ומשפ׳

זילברשטיין ומשפ׳

חנטשינסקי פייביש (החזן) ומשפ׳
חנטשינסקי חיה
חנטשינסקי רבקה
חנטשינסקי רבקה
חנטשינסקי אהרן
חנטשינסקי אשר ומשפ׳

חרמץ ר׳ פלטיאל ומשפ׳
חרמץ זעלדא
חרמץ מינדעלא
חרמץ ישככר־דוד ומשפ׳
חרמץ מרדכי ומשפ׳
חרמץ יוסף־ראובן ומשפ׳
חרמץ מרים־דינה
חרמץ יוסל ומשפ׳
חרמץ נאחה

חרמץ יחיאל ומשפ׳
חרמץ אלקנה ומשפ׳

חרמץ מאיר ומשפ׳
חרמץ שמואל ומשפ׳
חרמץ צביקע ומשפ׳

טננבוים שבתי ומשפ׳

טריימן עוזרומשפ׳
טריימן שמעון
טריימן משה־דוד
טריימן הערשל
טריימן חיים
טריימן שמואל
טריימן הערשעל

טייכנר ומשפ׳

טורנער אפרים ומשפ׳
טורנער רחל ומשפ׳

יודקעביץ לייביש ומשפ׳
יודקעביץ

יוכימוביץ משה ומשפ׳
יוכימוביץ גיטל
יוכימוביץ אברהם ומשפ׳
יוכימוביץ אברהם ומשפ׳
יוכימוביץ ברריינדל ומשפ׳
יוכימוביץ פעלר
יוכימוביץ פעסיל
יוכימוביץ איטל
יוכימוביץ חיים

יוכימוביץיעקב ומשפ׳
יוכימוביץ חיה
יוכימוביץ שמואלהערש
יוכימוביץ פערל
יוכימוביץ שיינדל
יוכימוביץ בלומה
יוכימוביץ לאה
יוכימוביץ משה

יוכימוביץ שמואל־הערש ומשפ׳
יוכימוביץ רבקה

ישראלעביץ הערש־מאיר ומשפ׳
ישראלעביץ יעקב
ישראלעביץ ציפע
ישראלעביץ זלמן־בער ומשפ׳
ישראלעביץ זעלדע ומשפ׳
ישראלעביץ אברהם ומשפ׳
ישראלעביץ טייבול
ישראלעביץ סיפא ומשפ׳
ישראלעביץ ישראל ומשפ׳
ישראלעביץ אייזיק ומשפ׳

ישראלוביץ פנחס ומשפ׳
ישראלוביץ חיים ומשפ׳
ישראלוביץ אסתר־לאה
ישראלוביץ דוד ומשפ׳
ישראלוביץ רחל
יראלוביץ יענקיל ומשפ׳
ישראלוב:יץ שמעון ומשפ׳
ישראלוביץ שפרינצה
ישראלוביץ יוסל
ישראלוביץ וואלף
ישראלוביץ שרה׳לה
ישראלוביץ ליפא
ישראלוביץ שלמה
ישראלוביץ ביילצ״ע

כהן ר׳ שבתי (קוכן) ומשפ׳
כהן חנה
כה משה

כץ שמואל ומשפ׳
כץ שרה־ביילע
כץ פרומעט
כץ דוד ומשפ׳
כץ בעלא
כץ שמואל ומשפ׳
כץ פנחס

כץ זיסל
כץ יהושע ומשפ׳
כץ טובה
כץ אפרים
כץ גיטל
כץ רייזל

לוי גרשון ומשפ׳
לוי שרה
לוי יעקב ומשפ׳
לוי לייב
לוי יוסף ומשפ׳
ליברמן זלמן ומשפ׳
לאנגער מאטיאס ומשפ׳

לווין יעקב ומשפ׳
לווין לאה
לווין לייזר ומשפ׳
לווין באשה

לוין טריינדל ומשפ׳
לווין הענדל
לווין פריידע
לווין משה ומשפ׳

לוינטאל ר׳ אפרים ומשפ׳
לעווינטאל מירה׳לע
לעווינטאל רייזל
לעווינטאל רבקה

ליינווועבע׳ פרץ ומשפ׳
ליינווועבער יצחק ומשפ׳
ליינווועבער מענדיל ומשפ׳
ליינווועבער רוזה־זיסל
ליינווועבער וואלף ומשפ׳
ליינווועבער שרה
ליינווועבער נתן ומשפ׳
ליינווועבער חנה ומשפ׳
ליינווועבער מינקה ומשפ׳
ליינווועבער מענדיל ומשפ׳
ליינווועבער רחל׳לע
ליינווועבער מאטיל ומשפ׳
ליינווועבער משה ומשפ׳
ליינווועבער לייזר ומשפ׳
ליינווועבער דבורה

לבקוביץ יוסף ומשפ׳
לבקוביץ משה ומשפ׳
לבקוביץ מרים
לבקוביץ ביילצ׳ע
לבקוביץ הינדז׳ה
לבקוביץ יוסף ומשפ׳
לבקוביץ אלטער
לבקוביץ פייגל
לבקוביץ חיים־אלי
לבקוביץ הלל
לבקוביץ אסתרלאה
לבקוביץ זיסל

לבקוביץ זיסקינד
לבקוביץ הדסה־איטה
לבקוביץ ישרל־פייביש ומשפ׳
לבקוביץ לייזר־שמואל ומשפ׳
לבקוביץ פנחס ומשפ׳
לבקוביץ משה דוד

ליפמן מענדל ומשפ׳
ליפמן גוטשה
ליפמן חנה
לפימן דינה
ליפמן ישעיה־לייב
ליפמן אלטער
ליפמן יענקל
ליפמן אברהם משה

ליפמן ברוך ומשפ׳
לאנדוי חייקע ומשפ׳
לאנדוי פרומטשע
לאנדוי יחזקאל

ליפמנוביץ מרדכי
ליפמנוביץ בלומה
ליפמנוביץ שפרינצה
ליפמנוביץ פייביש ומשפ׳
ליפמנוביץ חיים
ליפמנוביץ אלטער
ליפמנוביץ יעקב
ליפמנוביץ

לייכטער ר׳ ברוך שאול ומשפ׳
לייכטער (בנו)
לייכטער ר׳ יעקב יוסל ומשפ׳
לייכטער גדליה
לייכטער אלטער

לייזערוביץ נחימה ומשפ׳
לייזורוביץ לאה
לייזערוביץ משה ומשפ׳

מאירצ׳יק ר׳ מיכל ומשפ׳
מאירצ׳יק

מאנעלא משה, הרופא ומשפ׳

מוזגובסקי יוסף ומשפ׳
מוזגובסקי לאה
מוזגובסקי לאה
מוזגובסקי שרה (לבקוביץ)
מוזגובסקי רייזל
מוזגובסקיק אייזיק ומשפ׳
מוזגובסקי לייזר ומשפ׳
מוזגובסקי חיים ומשפ׳

מוזגובסקי שלמה ומשפ׳
מוזגובסקי רבקה ומשפ׳
מוזגובדסקי אברהם ומשפ׳

מינץ ענזיל ומשפ׳
מינץ מענדיל ומשפ׳
מינץ זרח
מינץ יוסף

מינצברג קלמן ומשפ׳
מינצברג אסתר ומשפ׳
מינצברג יעקב־לייב ומשפ׳
מינצברג שמעון ומשפ׳
מינצברג מנחם־מענדיל ומשפ׳
מינצברג מאניא
מינצברג רעגינא
מינצברג שמואל מנשה ומשפ׳
מינצברג סושא ומשפ׳

מאנדלבום ר׳ פלטיאל ומשפ׳
מאנדלבום רבקה

מורמן פייבלש ומשפ׳
מורמן גיטל

מלינרסקי מנשה ומשפ׳
מלינרסקי קלמן ומשפ׳
מלינרסקי חיים ומשפ׳
מלינרסקי שרה ומשפ׳
מלינרסקי דבורה ומשפ׳
מלינרסקי מנדעל ומשפ׳
מלינרסקי ברוך ומשפ׳
מלינרסקי גרשון ומשפ׳
מלינרסקי יוקיל ומשפ׳
מלינרסקי לייזר ומשפ׳
מלינרסקי לאה ומשפ׳
מלינרסקי קלמן ומשפ׳

מונדז'וק יהושע ומשפ'
מונדז'וק אסתר

מעסערמן יצחק ומשפ'
מעסערמן שרה
מעסערמן פעסל
מעסערמן פייגל
מעסרמן גינענדיל

מאירוביץ וואלף ומשפ'
מאירוביץ חוה
מאירוביץ פייטל ומשפ'
מאירוביץ שרה
מאירוביץ חנצ'ה ומשפ'
מאירוביץ מאטיל ומשפ'
מאירוביץ בערל ומשפ'
מאירוביץ זליג ומשפ'
מאירוביץ וואלף

מורגנשטרן ר' יצחק־מאיר ומשפ'
מורגנשרן חיה
מורגנשטרן גולדה
מורגנשטרן איטה
מורגנשטרן אברהם
מורגנשטרן חנה־שמחה

מנדלמן רפאל
מנדלמן אשתו וילדיהם

מרקוביץ יחיאל ומשפ'
מרקוביץ זיסל

מילשטיין משה

נוברסקי משה ומשפ'
נוברסקי לייזר
נוברסקי נטע

נוברסקי שרה'צע
נוברסקי רפאל ומשפ'

נויברג גדליה ומשפ'
נויברג רוזה

נאראך לייב ומשפ'
נאראך בלומה
נאראך גיטל־לובה
נאראך חונה ומשפ'
נאראך זלמן
נאראך ברוך ומשפ'
נאראך חונה ומשפ'
נאראך ישראל־מרדכי ומשפ'
נאראך יענקיל ומשפ'
נאראך אברהם ומשפ'
נאראך וואלף ומשפ'
נאראך ישראל ומשפ'
נאראך יונה ומשפ'

נוסבום יוסף ומשפ'
נוסבום צירל
נוסבום שרה
נוסבום אסתר
נוסבום גינענדיל
נוסבום וואלף
נוסבום שבתי
נוסבום פנחס

נוימן מיכאל ומשפ'
נוימן סימה (רעייתו)
נוימן משה ומשפף'
נוימן מלע
נומין נתן ומשפ'
נוימן חנה
נוימן יצחק
נוימן חוה

נימן מאיר ומשפ׳
נוימן פייגל
נוימן יוסף
נוימן ברייגדיל

נוימן־אהרן־וואלף
נוימן אסתר
נוימן לייבל
נוימן משה
נוימן יעקב ומשפ׳
נוימן זיסל

נייבלאט אליעזר ומשפ׳
נייבלאט ישעיה ומשפ׳

נאשערמן אבא ומשפ׳
סובקובסקי אבא״לע הרופא ומשפ׳
סובורובסקי פריידל
סובקובסקי וולף ומשפ׳

סטעצקי מאיר ומשפ׳
סטעצקי לייבל ומשפ׳
סטעצקי יחיאל ומשפ׳
סטעצקי גרשון ומשפ׳
סטעצקי יהושע ומשפ׳

סלוד ר׳ פנחס ומשפ׳
סלוד לאה
סלוד פריידל ומשפ׳
סלוד יצחק־מאיר ומשפ׳
לבית רייזמן
סלוד לאה־וחמשה בנים
סלוד מרדכי ומשפ׳
לבית שטיינפלד
סלוד רוחמה
סלוד יהושע ומשפ׳
סלוד מינדז׳ה

סלוד שלמה
סלוד אריה ושלושת הבנים ומשפ׳
סלוד מינדז׳ה
סלוד חוה ומשפ׳
סלוד חיה
סלוד משה

סקורצקי שמחה־בונים ומשפ׳
סקורצקי בלומה
סקורצקי גולדה
סקורצקי ברייגדל
סקורצקי יוסף

סנדרוביץ דוד־בער ומשפ׳
סנדרוביץ מרדכי ומשפ׳
סנדרוביץ עזריאל ומשפ׳
סנדרוביץ מרדכי מסנדישוב ומשפ׳
סנדרוביץ לאה
סנדרוביץ שרה
סנדרוביץ חוה

סקצ׳יפעק

סקורניצקי שמואל ומשפ׳
סקורניצקי משה ומשפ׳
סקורניצקי משה ומשפ׳
סקורניצקי שרה־לאה ומשפ׳

סמיצ׳עק צירל ומשפ׳
ספוקוני סנדישיב ומשפ׳

ערנרייך ברעצקע ומשפ׳
ערנרייך הינדע
ערנרייך ראובן
ערנרייך חנה

פוסלאניעץ קלמן ומשפ׳
פוסלאניעץ רייצל ומשפ׳
פוסלאניעץ משה ומשפ׳
פוסלאניעץ זעלדא ומשפ׳

פיורא יוסל ומשפ׳
פיורא אהרן ומשפ׳
פיורא אהרן ומשפ׳
פיורא משה ומשפ׳
פיורא אלטער ומשפ׳

פערציז מרדכי ומשפ׳
פערציז צירל־זלאטע
פערציז יענקל ומשפ׳
פערציז וואלף ומשפ׳
פערציז שלום ומשפ׳
פערציז אביגדור ומשפ
׳פערציז אברהם ומשפ׳
פרציז ריקל ומשפ׳

פופלונעק לייב ומשפ׳

פלאפלא מרדכי ומשפ׳
פלאפלא אביגדור ומשפ׳
פלאפלא בלומה ומשפ׳
פלאפלא צינה ומשפ׳
פלאפלא חיים ומשפ׳

פרוכט נחמה ומשפ׳
פרוכט לאה
פרוכט טריינדל
פרוכט הענדיל ומשפ׳
פרוכט יעקב ומשפ׳
פרוכט אליעזר ומשפ׳
פרוכט רוזה ומשפ׳
פרוכט פרוכט פייבוש ומשפ׳
פרוכט טריינדל ומשפ׳

פוקס זעליג ומשפ׳

פיינער איסר ומשפ׳
פיינער ליפא ומשפ׳
פרש ר׳ יצחק־מאיר ומשפ׳
פיש חנה־לה
פיש יחיאל ומשפ׳
פיש ישעיה ומשפ׳
פיש מרים

ישע
פוקסהענדלר מאנעס ומשפ׳
פוקסהענדלר יצחק ומשפ׳
פוקסהענדלר דוד
פוקסהענדלר לייב ומשפ׳
פוקסהענדלר נח ומשפ׳
פוקסהענדלר שאול ומשפ׳
פוקסהענדלר מענדיל ומשפ׳
פוקסהענדלר אהרן ומשפ׳
פוקסהענדלר יצחק ומשפ׳
פוקסהענדלר זעליג ומשפ׳
פוקסהענדלר בונם ומשפ׳

פורער ומשפ׳

פרידמן ומשפ׳

פרידברג משה־וואלף ומשפ׳
פרידברג משה ומשפ׳
פרידברג מאיר ומשפ׳
פרידברג מאיר ומשפ׳
פרידברג נחמה ומשפ׳
פרידברג גיטל
פרידברג פרומט
פרידברג פייגל
פרידברג איסר ומשפ׳
פרידברג אשר ומשפ׳

פומערנץ יהושע ומשפ׳
פומערנץ יהושע ומשפ׳
פומערנץ לייבל ומשפ׳
פומערנץ מאלע ומשפ׳

פרידריך ביילע ומשפ׳

פייראייזן גדליה ומשפ׳
פייראייזן חוה־זיסל
פייראייזן זעלדא
פייראייזן דוד
פייראייזן ראובן
פייראייזן אברהם ומשפ׳
פייראייזן אברהם

פייראייזן שרה־שיינדל ומשפ׳
פייראייזן מענדל ומשפ׳
פייראייזן עזריאל ומשפ׳
פייראייזן אברהם ומשפ׳
פייראייזן פערל
פייראייזן גדליה ומשפ׳
פייראייזן נח ומשפ׳
פייראייזן משה ומשפ׳
פייראייזן שמואל ומשפ׳
פייראייזן מאיר ומשפ׳
פייראייזן קאפל ומשפ׳
פייראייזן שרה גיטל ומשפ׳
פייראייזן זלמן ומשפ׳
פייראייזן פעריל ומשפ׳
פייראייזן פייגל
פייראייזן נח ומשפ׳
פייראייזן בערל ומשפ׳
פייראייזן גדליה ומשפ׳
פייראייזן משה ומשפ׳
פייראייזן שמואלקע ומשפ׳
פייראייזן משה ומשפ׳
פייראייזן אנשל ומשפ׳

פייטעק אייזיק
פייטעק שמעריל
פייטעק אליעזר
פייטעק פייביש
פייטעק יחיאל
פייטעק סימה

פישמן העניך ומשפ׳

פרענקל ליפא ומשפ׳
פרענקל ישראל־וואלף ומשפ׳
פרענקל נשע
פענקל יבחק־מרדכי ומשפ׳
פרענקל זעלדא־פייגל ומשפ׳

פרענקל מאיר ומשפ׳
פרענקל נטע ומשפ׳

פשעטיצקי ומשפ׳ סנדישיב

פלישובסקי זלמן ומשפ׳
פלישובסיק יענקיל
פינקוס זעליג ומשפ׳

פייגנבום ליפא ומשפ׳
פייגנבום צירל
פייגנבום יוסף ומשפ׳
פייגנבום פריידל
פייגנבום פייגל
פייגנבום שמעון
פייגנבום שלמה
פייגנבום מרדכי
פייגנבום חיים־אברהם ומשפ׳
פייגנבום באשא ומשפ׳
פייגנבום בערל ומשפ׳
פייגנבום

פייגנבלאט ר׳ יוסל (המלמד) ומשפ׳
פייגנבלאט יוסף ומשפ׳
פייגנבלאט יוחנן ומשפ׳

פוזנאנסקי משה ומשפ׳

פילע משה ומשפ׳
פילע גרשון ומשפ׳
פילע זלמן ומשפ׳
פילע שלמה ומשפ׳
פילע יוסף ומשפ׳

צאפניק קלמן ומשפ׳
צאפניק אסתר ומשפ׳
צאפניק דוד ומשפ׳
צאפניק ישראל־זלמן ומשפ׳

ציגלר שמואל סנדישיב ומשפ׳

צוקרמן ומשפ׳

צוקר ר׳ שמואל ומשפ׳
צוקר זיסל ומשפ׳
צוקר שמעון ומשפ
צוקר שלמה ומשפ׳
צוקר דוד ומשפ׳

צוקר לייבל ומשפ׳
צוקר אברהם ומשפ׳

צוקר ר׳ קופל ומשפ
צוקר
צוקר מענדיל ומשפ׳
צוקר אלי
צוקר אלקנה ומשפ׳
צוקר
צוקר
צוקר לייזר ומשפ׳
צוק
צוקר דוד ומשפ׳

צוקר ר׳ לייביש ומשפ׳
צוקר שיינדל
צוקר מענדיל ומשפ׳
צוקר חנטשי
צוקר איידיל ומשפ׳
צוקר דוד

צוקר ר׳ יצחק ומשפ׳
צוקר הדסה
צוקר יוסל ומשפ׳
צוקר לייזר ומשפ׳
צוקר ר׳ יונה ומשפ׳
צוקר אברהם ומשפ׳
צוקר מרים
צוקר נחום
צוקר רייצה

קליינשטיין ר׳ יצחק ומשפ׳
קליינשטיין אלטע
קליינשטיין יוסל ומשפ׳
קליינשטיין חיים
קליינשטיין ישראל
קלנשטיין ניחה

קופמן ר׳ העשל)המלמד(ומשפ׳
קופמן אשתו
קופמן יוסל ומשפ׳
קופמן דוד ומשפ׳
קופמן יוכבד ומשפ׳

קופמן טריינדל ומשפ׳

קופמן מענדל ומשפ׳
קופמן שמואל ומשפ׳
קופמן מרדכי ומשפ׳

קוזובסקי יוסל ומשפ׳
קוזובסקי אברהם ומשפ׳
קוזובסקי אברהם ומשפ׳
קוזובסקי פנחס ומשפ׳
קקוזובסקיכ מאניא
קוזובסקי מרים

קראנץ יוסקע ומשפ׳
קראנץ שמואל ומשפ׳
קרנץ סימה
קרנץ לייזר ומשפ׳
קרנץ שבתאי ומשפ׳

קראביעץ בעלא ומשפ׳
קראביעץ משה ומשפ׳

קרעלבום משה־מענדל ומשפ׳

קליינמן מאיר ומשפ׳
קליינמן חנה
קליינמן כ״וואלע ומשפ׳
קורונא ר׳ חיים ומשפ׳
קורונא פייבל ומשפ׳
קורונא רחל ומשפ׳
קורונא שפרינצה ומשפ׳
קורונא עטיל ומשפ׳
קורונא עזריאל־וואלף
קורונא טריינדל ומשפ׳
קורונא אהרן
קורונא לייבל ומשפ׳
קורונא פריידל
קורונא שמואל ומשפ׳
קורונא פייבוש ומשפ׳
קורונא רחל״ה
קורונא חיים ומשפ׳
קורונא מענדל ומשפ׳
קורונא פערל ומשפ׳

קורונא טריינדל
קורונא אלטער ומשפ׳
קורונא אלטער ומשפ׳
קורונא דוברוש

קקורונא ר׳ פנחס ומשפ׳
קורונא רחל
קורונא מאטיל (גרנבום) ומשפ׳
קורונא יוסף־וואלף ומשפ׳
קורונא שפרה־(שבת)
קורונא געניא
קורונא וואלף (וואָוואָש)
קורונא גוטה

קוגל גיטל־לובה ומשפ׳
קוגל שלמה ומשפ׳
קוגל מרים
קוגל יוסקע ומשפ׳
קוגל פייגל ומשפ׳
קוגל חווה ומשפ׳
קורן משה שמואל ומשפ׳
קורן
קורן לייזר ומשפ׳
קורן נחמיה ומשפ׳
קורן ישראל ומשפ׳

קורץ זומל ומשפ׳
קורץ פנחס ומשפ׳
קורץ איציק ומשפ׳
קורץ דוד ומשפ׳
קורץ ישראל
קורץ בערטה
קורץ ישראל ומשפ׳
קורץ אלטער ומשפ׳
קורץ רחל ומשפ׳
קורץ פייבוש ומשפ׳
קורץ שמואל ומשפ׳
קורץ שמואל ומשפ׳

קורץ הערש־לייב ומשפ׳
קורץ ראובן ומשפ׳
קורץ רחל ומשפ׳
קורץ פייביש ומשפ׳

קאניא משה ומשפ׳
קאניא יידל ומשפ׳

קוואשניבסקי חונה ומשפ׳
קוואשניבסקי משה ומשפ׳
קוואשניבסקי הינדע ומשפ׳
קוואשניבסקי חווה ומשפ׳
קוואשניבסקי איציק ומשפ׳
קוואשניבסקי קלמן ומשפ׳

קוז׳מירק בעריש ומשפ׳
קוזמירק חיים ומשפ׳

קז׳מירסקי עקיבא ומשפ׳
קז׳מירסקי מיכאל ומשפ׳
קז׳מירסקי ברינדל
קז׳מירסקי טופצ׳ה
קז׳מירסקי קלמן ומשפ׳

קאליש זיינבל ומשפ׳
קאליש עטיל ומשפ׳
קאליש מענדיל ומשפ׳
קאליש ירחמיאל ומשפ׳
קאליש חיים־אלי ומשפ׳
קאליש משה ומשפ׳
קאליש הערשל ומשפ׳
קאליש יעקב ומשפ׳
קאליש לאה ומשפ׳
קאליש מענדיל ומשפ׳

קאליש פישל ומשפ׳
קאליש לאה ומשפ׳
קאליש לאה
קאליש מינדל
קאליש שמואל
קאליש ישעיה
קאליש

רובינשטיין ומשפ׳ מסענדישוב

רוזנברג בעריש ומשפ׳
רווזנברג שרה

רוזנברג אייזיק ומשפ'
רוזנברג פעלטשע
רוזנברג אלטע
רוזנברג זעלדע
רוזנברג הינדל
רוזנברג חנה'לה

רוזנברג חיים ומשפ'
רוזנברג בריינדל
רוזנברג אדעלא
רוזנבר לובה
רוזנברג בלומה
רוזנבר הענדל

רוזנברג יעקב דוד ומשפ'

רוזנטל ראובן ומשפ'
רוזנטל איטשע
רוזנטל רחל

רוזנצווייג הערשל ומשפ'

ריגער אברהם ומשפ'

רוזנזפט ומשפ'
רוזנזפט ומשפ'
רוזנזפט ומשפ'

רובא שלמה ומשפ'

רובינעק ר' וואלף ומשפ'
רובינעק פערעל
רובינעק שרה"ל ומשפ'
רובינעק יהושע ומשפ'
רובינעק גיטל ומשפ'
רובינעק ליפא ומשפ'

רובינעק ר' אברהם ומשפ'
רובינעק מאטיל ומשפ'
רובינעק ישעיה־לייב ומשפ'
רובינעק ברוינא

רובינעק מאלי
רובינעק חוה
רובינעק מאירל

רובינעק ר' משה ומשפ'
רובינעק חנה
רובינעק ישעיה לייב ומשפ'
רובינעק יענטיל ומשפ'
רובינעק מענדיל ומשפ'
רובינעק איטשע ומשפ'
רובינעק ליפא ומשפ'
רובינעק אברהם ומשפ'
רובינעק רחל ומשפ'
רובינעק טריינדל ומשפ'
רובינעק הענעלה ומשפ'
רובינעק

רובינעק ר' ליפא ומשפ'
רובינעק זלאטא
רובינעק ישעיה־לייב ומשפ'
רובינעק פולה
רובינעק רבקה ומשפ'
רובינעק יעקב
רובינעק ירחמיאל ומשפ'

רובינעק גוטשע
רובינעק זיסקינד
רובינעק אברהם משה
רובינעק

רייזמן ר' יעקב ומשפ'
רייזמן דינה
רייזמן חנה רחל ומשפ'
רייזמן חיים ומשפ'
רייזמן געלא ומשפ'
רייזמן טנע־בער ומשפ'
רייזמן משה'ל ומשפ'
רייזמאן שמואל
רייזמן ראובן

רייזמן אבא
רייזמן לאה, נפלה ברמת הכובש

רייזמן ר' יעקב ומשפ'
רייזמן נחום
רייזמן אסתר
רייזמן משה ומשפ'
ריימן רייזל ומשפ'
רייזמן חייה ומשפ'
רייזמן דוד
ריימן מאניה
רייזמן פייגל'ה

רייזמן שמואל לייב ומשפ'
רייזמן משה ומשפ'
רייזמן יצחק ומשפ'
רייזמן יוסל ומשפ'
רייזמן גיטל (ארונסקי) ומשפ'
רייזמן טובה
רייזמן בריינדל
רייזמן בער
רייזמן הינדה רחל

רייזמן איטשע ומשפ'
רייזמן מאיר
רייזמן חיים
רייזמן פייגל
רייזמן פישל
רייזמן אדעלא

רייכמן אברהם ומשפ'
רייכמן טובה־רובא
רייכמן רבקה־מאיר
רייכמן ישראל נחום
רייכמן יקותיאל־לייב
רייכמן גיטל־שיינדל
רייכמן פרומט

רייז לייב ומשפ'
רייז גרשון ומשפ'

רייז העצקע ומשפ'
רייז שלמה־פנחס ומשפ
רייז פעסל ומשפ'
רייז פייגל ומשפ'

רוזה אביגדור
רוזה אבא
רוזה משה
רוזה שפרינצה
רוזה אביגדור
רוזה דינה
רוזה מינדז'ה
רוזה זלמן
רעדליץ ומשפ'
רעדליץ אסתר
רעדליץ ישעיה

ראפפורט הרב ר' שבתי הכהן ומשפ'
ראפפורט הרבנית, איטה איידל
ראפפורט הרבנית
לבית איבשיץ
ראפפורט הענעלע
ראפפורט מאטיל ומשפ'
ראפפורט ר' ישראל חיים ומשפ'
ראפפורט מאטא ומשפ'
ראפפורט אסתר

ראפפורט דוד ישראל ומשפ'
ראפפורט מינדז'ה

הרב ר' בנימין רוטנברג־הלברשטאם
הרבנית הענא רעכל
הרב יצחק שלום, בנם
מאיר דוד, בנם
רוטנברג האדומו"ר ר' יעקב ומשפ'
רוטנברג הרבנית
רוטנברג מרדכי־מאטיל בן האדמו"ר
רוטנברג מאיר נכד האדמו"ר

רוטנברג ר' פתחיה מץ ומשפ'
רוטנברג הרבנית

רוטנברג ר' הערשל (השוחט) ומשפ'
רוטנברג רעייתו
רוטנברג אהרן־אלי ומשפ'
רוטנברג נחמה ומשפ

רעמביכובסקי יענקיל ומשפ'
רעמביכובסקי, הדס איטה
רעמביכובסקי רוזה
רעמביכובסקי פערל לאה
רעמביכובסקי חנה

שולוביץ חנה ומשפ'
שולוביץ ר' שמואל־נטע ומשפ'
שולוביץ רעייתו
שולוביץ ר' דוד ומשפ'

שווארץ יחיאל ומשפ'
שווארץ קיילע־חנה

שטערן ר' יצחק מאיר ומשפ'
שטערן הינדה־רייזל
שטרן אליעזר
שטערן שלמה
שטערן שרה'לע
שטערן צירל
שטערן ברוך ומשפ'
שטערן חיה־שרה
שטערן פעלא
שטערן ציזע

שטערן דוד ומשפ'
שטערן יעקב ומשפ'
שטערן שלמה ומשפ'

שידלובסקי זלמן ומשפ
שידלובסקי חאנטשע

שטראוס הערש לייזר ומשפ'
שטראוס חיים ומשפ'

שטיבלמן פעריל ומשפ'
שטיבלמן שמואל ומשפ'

שילער סוניא ומשפ'

שטרוסברג משה סנדישיב ומשפ'
שטרוסברג לייבש
שטרוסברג שרה

שיץ לייזר ומשפ'
שיץ חנה ומשפ'
שעכטמן ר' פנחס־אלעזר ומשפ'
שעכטמן גינענייע
שעכטמן משה ומשפ'
שעכטמן בער ומשפ'
שעכטמן מלכה
שכטמן קלמן

שקלאזש ענזיל ומשפ'
שקלאזש בלומה

שקלארזש פייגל
שקלארזש וואלף
שקלארזש מונדי
שקלארזש זיכה
שקלארזש דבורה

שייקביץ אביגדור ומשפ'
שייקביץ חנה־עטל

שקיינסקי דוד נתן
שקיינסקי רבקה
שקיינסקי חיה
שקיינסקי זהבה

שטראוך יידל
שטראוך שרה
שטראוך גוטשע

תוספת
גרינבוים לייב ומשפ'
גרינבוים אסתר מלכה אשתו
גרינבוים חיימ"ל ומשפ'
רינבוים יענקיל

שמות הנעדרים מקדושי שנדישיב

אייזנברג חיים ומשפ'
אייזנברג יצחק ומשפ'

בערלינסקי יוסל ומשפ'
בערלינסקי אוריש

גרוסמן

גרינבום אבא ומשפ'

הורולניצקי ומשפ'

וואסער ר' יוסל ומשפ'
וואסער מרדכי ומשפ'
וואסער משה ומשפ'

ויסוקי חיים ומשפ'
ויסוקי מאיר ומשפ'
ויסוקי אברהם ומשפ'
ויסוקי יחיאל ומשפ'
ויסוקי ומשפ'
ויסוקי גולדה ומשפ'
ויסוקי רות ומשפ'

ויינרייך יצחק ומשפ'

וואלנא ומשפ'
וועלנער ישעיה
וועלענר ירחמיאל

וויסברג יענקיל ומשפ'
וויסברג אשתו וילדיהם

זאקס אברהם ושמפ'
זאקס פערל
זאקס יוסף
זאקס אסתר
זאקס ליאון

זילברברג דינה ומשפ'

כץ יהושע ומשפ'
כץ טובה
כץ אפרים ומשפ'
כץ גיטל ומשפ'
כץ רייזל ומשפ'

מלינרסקי ברוך ומשפ'
מלינרסקי שמואל מנשה
מלינרסקי העניא
מלינרסקי מאניא
מלינרסקי לייזר ומשפ'
מלינרסקי יענקיל ומשפ'

מינצברג יעקב לייב ומשפ'
מינצברג גרשון ומשפ'
מינצברג קלמן ומשפ
מינצברג אסתר ומשפ'
מינצברג סושא
מינצברג שמעון ומשפ'
מינצברג מנחם מענדל ומשפ'

מונדז'וך יהושע ומשפ'
מונדזוך אסתר

מילשטיין משה ומשפ'
מאנדעלמן רפאל ומשפ'

נוימן מאיר ומשפ'
נוימן מיכאל ומשפ'
נוימן סימה
נוימן חנה ומשפ'
נוימן משה ומשפ'
נוימן יוסל

נוימן אהרן וואלף ומשפ'
נוימן אסתר

נוימן לייבל ומשפ׳
נוימן משה ומשפ׳

נוגימן יעקב ומשפ׳
נוימן זיסל

סענדרוביץ מרדכי ומשפ׳
סענדרוביץ שרה ומשפ׳
סענדרוביץ לאה בתם
סענדרוביץ חוה

ספוקוני ומשפ׳

פרידברג אשר ומשפ׳
פרידברג איסר ומשפ׳

פשטיצקי ומשפ׳

פרידמן ומשפ׳

צוקרמן ומשפ׳

ריגער אברהם ומשפ׳
ריגער נפתלי
ריגער שלום

רוטמנש ומשפ׳

שטראוך יידל ומשפ׳
שטראוך שרה אשתו

שטראוך גוטשע

שטרוסבערג משה ומשפ׳
שטרוסבערג עטיל אשתו
שטרוסבערג צוועטל ומשפ׳
שטוסבערג לייביש ומשפ׳
שטרוסבער שרה
שטרוסבער פרל לאה
שטרוסבערג רייזל ומשפ׳
שטרוסבערג לאה ומשפ׳
שטרוסבערג הדס ומשפ׳
שטרוסבערג פריידה
שרוסבערג מענדיל
שטרוסבערג חיה יאכעט

שידלובסקי זלמן ומשפ׳
שידלובסקי חנטשע וילדיהם

שילער סוניא ומשפ׳

שידלובסקי ומשפ׳
שידלובסקי אשתו וילדיהם

שקאנסקי דוד נתן ומשפ׳
שקאנסקי רבקה ומשפ׳
שקאנסקי בערל
שקאנסקי גוטה
שקאנסקי חווה
שקאנסקי זהבה

שמות הנעדרים

סוף דבר

מיכאל הלוי

כאן נחים מתינו

בעלעלך הקורא בדפי הספר הזה, עצום נא עיניך לרגע ודמה בנפשך כי הנה שרוי הנך בתוככי בית־ העלמין, בו נחים יקיריך, אבא, אמא, אחים, ואחיות נשים וילדים, שלא זכו להיקבר בקבר ישראל...

כאן נחים המה, אשר נורו, נחנקו, הורעלו בגזים והועלו חיים על המוקד.

כאן כרינו להם קברים אשר חצבנו בליבותינו.

הנה מרחפים כרגע מסביבך מיליוני נשמות מעונים.

אבל אתה לא רק על אֲבדן בני־משפחתך,אתה

כי יתום אתה. בן לעם אשר מת — מות זוועה ופלצות, אשר התבוסס בדמו ובעינויי שאול.

יתום אתה לעם, שיד הכורת עלתה על החיים והמתים שלו, כדי למחות זכרם מעל פני האדמה.

כאן אנו השרידים. שנשארו לפליטה, מביאים אותם לקבר ישראל.

כאן בבית־עלמין זה שלנו, לא תשיג יד כל אויב להרסו.

קברים אלה לא יוכלו עוד נבלים ופושעים לחללם.

לא רק בימי זכרון מיוחדים נפקוד אותם.

יום יום ושעה שעה נראה אותם לפנינו.

שמורים יהיו איתנו במשכנותינו..

לזכרון־נצח יהיו הם לנו, ולתביעה בלתי פוסקת, כי נחיה ונחוש בדמיוננו, ולוא רך קמעה ממה שעבר עליהם.

תהי זאת מצבת־נצח חרותה בליבותינו. לעולם לא נשכח !!